BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXV. 2

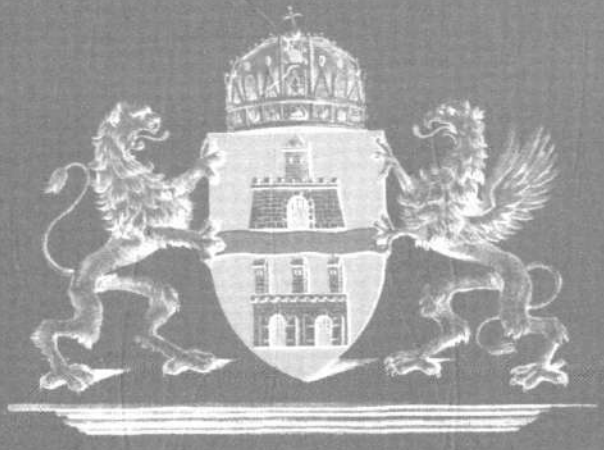

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XXXV. 2

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM • BUDAPEST 2002

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alapprogram és az OKTK támogatásával készült

Szerkesztőbizottság

BENCZE ZOLTÁN
BODÓ SÁNDOR
ENDRŐDI ANNA
ZSIDI PAULA

Szerkesztette

HANNY ERZSÉBET

Technikai szerkesztő

KOLOZSVÁRI KRISZTIÁN

A rajzokat Cserne Lászlóné, Kuczogi Zsuzsanna, Málik Éva, Vándor Andrásné, Viemann Zsolt, a fotókat Tihanyi Bence, Bakos Margit, Komjáthy Péter, Molnár Ilona készítették. Az idegen nyelvű kivonatokat fordította Szu Annamária és Sántha Gyula.

HU–ISSN 0133–1892
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2002

Felelős kiadó

BODÓ SÁNDOR FŐIGAZGATÓ

Nyomdai előkészítés

ARCHAEOLINGUA ALAPÍTVÁNY ÉS KIADÓ

Nyomdai kivitelezés

AKAPRINT NYOMDAIPARI KFT.

Tartalomjegyzék

XXXV. 1.

HORVÁTH László András — Neolitikus leletek Dunakeszi határában - Neolitische Funde in der Gemarkung von Dunakeszi 7

ENDRŐDI Anna — Adatok Békásmegyer őskori településtörténetéhez: a késő rézkori bádeni kultúra települései és temetkezései - Facts concerning the Prehistoric Settlement History of Békásmegyer: Settlement and Burial-places of the Baden Culture from the Late Copper Age 35

REMÉNYI László — A Vatya-kultúra Budatétény-Növény utcai temetője - Das Gräberfeld der Vatya Kultur in Budatétény-Növény Straße 77

HORVÁTH M. Attila — Előzetes jelentés, a BP. XVII. ker. Rákospalota - Újmajorban előkerült szkíta kori településrészletről - Vorbericht über den Siedlungsteil aus skytischer Zeit in Rákospalota - Újmajor, 17. BZRK. Budapest 103

PETŐ Mária — A gellérthegyi oppidum déli oldalán végzett kutatások 1993-1997 között - Excavations of the Gellérthegy Oppidum's southern Fortress Wall (1993-1997) 125

PATTANTYÚS Á. Miklós — A kelta oppidum kutatása geofizikai módszerekkel a Gellérthegy DNy-i lejtőjén (1993-1997) 135

ZSIDI Paula — Az aquincumi polgárváros délkeleti előtere az újabb kutatások tükrében - Der südöstliche Vorraum der Zivilstadt von Aquincum im Spiegel der neueren Forschung 143

BESZÉDES József — A volt házgyár alatti feltárás során előkerült faragott kőtöredékek értékelése - Bewertung der bearbeiteten römischen Steinfragmente aus der Freilegung auf dem Gebiet des ehemaligen Bauunternehmens 159

BUGÁN Adél — Terrakotta ábrázolások az Aquincumi polgárváros déli előteréből - Terracottas from the Souther Forefront of the Aquincum Civil Town 173

ERTEL, Christine — Bestandteile von römischen Grabbauten im Aquincum-Museum. Kleinformatige Säulenarchitekturen, Dachaufsätze und Skulpturenausstattung - Római sírépítmények elemei az Aquincumi Múzeumban. Kisméretű oszlop- és oromdíszek, valamint a szoborkiképzés 181

FACSÁDY Annamária — Arany ékszerek az aquincumi katonaváros nyugati temetőjének új feltárásaiból - Golden Jewels from the new Excavations of the western Cemetery of the Military Town of Aquincum 221

GABLER Dénes — Terra Sigillaták az aquincumi canabaeból - Terra Sigillaten aus den canabae legionis von Aquincum 227

HABLE Tibor — Óbuda-Újlak római-kori topográfiájának vázlata - Die Skizze der römerzeitlichen Topographie von Óbuda-Újlak 267

HAVAS Zoltán — Újabb monopodiumlapok Aquincumból. Ismeretlen vicus feliratos említése - More Monopodium Boards from Aquincum. Inscribed Reference to an Unknown Vicus 279

MÁRTON András — A Collegium Veteranorum újabb kőemléke Aquincumból. Feliratos sírkövek és faragott kőemlékek a Bécsi úti temetőből – Another Stone Monument of the Collegium Veteranorum from Aquincum. Inscribed Gravestones and Carved Stone Monuments from the Bécsi Road Cemetery 293

SZIRMAI Krisztina — Római kori fémleletek az alberfalvi vicusból. Az 1994. és az 1996. évi ásatás – Römerzeitliche Metallfunde aus dem Vicus von Albertfalva 303

MEGEMLÉKEZÉS

ZSIDI Paula — Kővágó Péterné Szentirmai Katalin 343

RÖVIDÍTÉSEK 345

TARTALOMJEGYZÉK

XXXV. 2.

TANULMÁNYOK

HOLL Imre — Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VIII. Kachelgruppe der Sigismundzeit, Motivschatz und Chronologie 357

HOLL Imre — Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázas kályhacsempéinek kérdéséhez – Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn X. 381

SPEKNER Enikő — Adalékok a budavári István torony névadójának kérdéséhez – Beiträge zur Frage des Namengebers des Stephan-Turmes in der Budaer Burg 403

SZEBENI Andrea–VÉGH András — A budavári volt Helyőrségi templom – The former Garrison Church of Buda Castle 427

KÖZLEMÉNYEK

BENCZE Zoltán — Török rézedények a Hadtörténeti Múzeum udvarán – Türkische Kupfergeschirre aus dem Hof des Museums für Kriegsgeschichte 461

BELÉNYESYNÉ SÁROSI Edit — Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai 1940–42. I. – Archäologische Forschungen in der Vorstadt Szentpétermártír des mittelalterlichen Buda. Forschungen von Sándor Garády 1940–1942. I. 469

BENDA Judit — A Szent György tér déli oldalán feltárt középkori kút leletanyaga – Das Fundmaterial aus dem mittelalterlichen Brunnen auf der südlichen Seite des Szent György Platzes 535

Irásné Melis Katalin	Régészeti kutatások a 15. századi pesti városfal Károly körúti szakaszán (Budapest, V. Károly körút 28–30.) – Excavations at the Károly Boulevard Section of Pest's 15th Century City Wall (28–30. Károly Boulevard, 5th District, Budapest)	549
Kárpáti Zoltán	Árpád-kori majorság Budaújlak területén – Árpádian Age Manor in the Area of Budaújlak	587
Végh András	Anjou-kori kályhacsempe lelet a budai Szentpétermártír külváros területén – Medieval Oven Tiles from the Suburb Szentpétermártír of Buda	617
Terei György	Az albertfalvai vár lokalizálása – Die Lokalisierung der Burg von Albertfalva	633
Rövidítések		665

TANULMÁNYOK

HOLL IMRE

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON VIII.

A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez

A Zsigmond-kori I. csoport (műhely)/ kályhacsempéivel behatóbban két ízben foglalkoztam. 1958-ban az első nyolc típus azonosításakor 1408-nál korábbra kelteztem készítésüket; a második alkalommal 1971-ben már további hét típus ide sorolásakor viszont 1408 utánra: a 12. típuson látható sárkányrend miatt.[1] Később 1985-ben további három típussal (16-17-18.), majd 1990-ben még eggyel (19.) bővítettem a sorozatot. Újabb eredményekre részben technológiai támpontokkal további típusok ide kapcsolása vált lehetővé, de ez - és régészeti megfigyelések értékelése - arra is vezetett, hogy a kronológiai kérdést újra értékeljem, mivel ez jóval bonyolultabb.

A már közölt típusok részletes adatait itt nem ismételjük, az összefüggésekkel kapcsolatban térünk ezekre vissza.

ÚJ CSEMPETÍPUSOK

A várpalotai kályha tárgyalásakor az ismert régi típusok (1-2, 7b, 8, 11.) mellet újabbak - talán a mintakincs későbbi bővítéseként - a 16-17-18. típust határoztuk meg. Besorolásukat megerősítheti, hogy Vértesszentkereszt kolostorában (ahol az 1-2, 9, 11, 12. t. is előkerült) ugyancsak megvan a rozettás 16. típus.[2] A 19. típus Szt. György lovon - is előkerült, sajnos itt is csak töredékekben. A budai sárgamázas négerfej-sisakdíszes sarokcsempét is e kályhához, illetve csoporthoz kapcsolhatjuk, mert Vértesszentkereszten sarokdarabként összeépítve is megtalálták (20. típus).[3]

A 21. típus: dongáshátú, áttört mérműves előlappal; felül körbe szerkesztett hét, karéjos záródású nyílással, alatta egy osztóval (*6. kép*). Ezt a kiképzést átvette később a II. csoport (nyéki műhely, 7. típus), de durvább kivitelben (újrafaragott negatív ?)[4] és csak zöld mázzal. Itt viszont finomabb kidolgozású töredékei szerint világoszöld, borsózöld és sárgás árnyalatú mázzal (angób nélkül szürkésrózsaszín cserépen) készültek - a csoportra jellemző készítéssel. (A cserép vastagsága is vékonyabb: 1-1,5 cm, szemben a későbbi 1,5-1,8 cm-rel. (Rekonstruált szélesség kb. 21 cm.)

A 22. típus sarokkitöltéshez készült félcsempe, álló királyné alakkal (Borbála), hosszan lenyúló ruhaujjakkal, tollas kalappal, kezeiben liliomos végződésű jogart és országalmát tart? Stílusa, a ruházat és övkiképzés a Zsigmond alak (10. típus) párjának mutatja. (*4. kép*)[5] Szürkésrózsaszín cserép, világosbarna máz. M: 25 cm, sz: 11,5 cm.

A 23. típus ugyancsak félcsempe: bal felé forduló alak kezében fúvós hangszerrel, mezítláb, rojtos (hasogatott?) ruházattal. (Többi alaktól eltérően vékony belső pálcakerettel, a háttér pontozott dísszel.) Törött, feje hiányzik; sz: 14 cm, csak Vértesszentkeresztről ismert, az 1. típushoz hozzáragasztva, sárga mázzal.[6]

24. típus: Csak töredékekből ismert háromszögű oromcsempe szőlőfürttel és levelekkel, fűzöld mázzal. Csak Vértesszentkeresztről ismert.

25. típus: Négyzetes csempe, kettős keretezésben középen szőlőfürt, körülötte tekergő indákról a sarkok felé szőlőlevelekkel. Ritka megoldás, hogy az indák mindkét széle felé áttörik a keretezést - így egymás mellé rakva folytatólagos, kapcsolódó kompozíciót lehetett a. kályhán látni. M: 25,5 cm, sz: 26 cm. A rózsaszínű cserépen sokféle mázszínnel szerepel: olívabarna, fűzöld, sárgászöld, aranysárga, sárgásbarna (vasoxid pettyekkel) a budai palotában. *Szürke, redukált égetésű* mázatlan töredékei Pest, Piarista telek leletei közt kerültek elő (*2-3. kép*). Vértesszentkereszti töredékei sárga és sárgásbarna mázzal ismertek.[7]

26. típus: Felezett méretű sarokcsempe. Közepén szőlőfürt, körülötte kanyargó indák és a négy sarok felé durván stilizált levélmotívum 5-6 gömböcskévé torzítva. Baloldalt az inda áttöri sárga, sárgásbarna, világoszöld mázzal, (utóbbi színnel már sárgásfehér cse-

[1] Ugyanekkor a 14. típust, mint lehetséges előzményt 1397 előttre, a 15. típust pedig 1404-1415 közé kelteztem: HOLL 1971. 172, táblázat.

[2] KOZÁK 1984. 1. kép 3 (Ezt és a következőt is itt Anjou-korinak tartotta. De mindkettőnél a sárgászöld máz apró foltokkal, méretük és plasztikai kivitelük is eltér a korábbi kályhacsempéktől. A helyes besorolást Várpalota anyaga segítette, mert itt a leletek legnagyobb része a Zsigmond-kor I. csoportjának kályhájából maradt meg.)

[3] Kozák Éva közlése - a még feldolgozatlan leletek közt.

[4] HOLL 1995. 258-259, Abb. 2. - Ehhez hasonlóan történt az I. csoport 6a-6b. mérműves típusok hosszú használata, majd átvétele más technológiával (u. itt Abb. 1.)

[5] I. MELIS K. In: Művészet Zsigmond király korában. Katalógus. T. 9. - A budai palota É-i előudvarán került elő a IV. sz. lelőhelyről: ZOLNAY L. BudRég 24/4 (1977) 107. kép tévesen „Barettes férfi alakkal". - A lelőhely a városfalhoz hozzáépített épület betöltése, amit ásatója tévesen a „...XIV.-XV. sz. fordulójára, esetleg a XV. sz. elejére...", keltezett, de itt különböző idejű Zsigmond-kori csempék (I, II, IV. cs.) már akkor is ellentmondtak ennek.

[6] KOZÁK 1981. 2. kép 1. - Az 1. típus csempéjének sarka.

[7] KOZÁK 1981. 3. kép 2.

répen!) fordul elő, egyik töredéke az előző típushoz hozzáépítve. Vértesszentkereszten viszont a 12. típushoz ragasztották.[8]

Nyilvánvaló, hogy a széprajzú 3. típus *pótlásaként készült, később* mikor már nem az első sorozat faragó mestere szállított negatívokat. Amint a továbbiakban tárgyalni fogjuk, ez a csempe is bizonyítja, hogy a műhely hosszabb ideig fennállt, s közben stílusában változás történt (*3. kép*).

27. típus: Csupán néhány töredék alapján próbáltuk meg rekonstrukcióját elképzelni (csak újabb leletek erősíthetik, vagy cáfolhatják). Ez a 12. típus párja, de a Sárkányrend állatának törzse és tollazatának végződése is eltérő rajzú. (A törzs vastagabb, a tollak sematikusabbak: 9. képen összehasonlítva.) A címerpajzs négyelt beosztása a Cilleiek címerét mutatja. (Eltér az eddig ismert csempék Cillei címereinek plasztikájától.) Rekonstruált mérete a 12. típussal egyező, m: 25,5 cm. A budai palotából két töredékét ismerem, mindkettő fehér cserép, a címer sötétzöld mázzal, a másiknál a sárkánytest világos sárgászöld mázzal fordult elő (*8. kép*). A csoportba sorolását a címerpajzs mérete és vékony kiemelkedő vonallal történő keretelése indokolja: ez a megoldása a 12. típus Zsigmond címerének is (*8. kép*).

28. típus: Csak egy példány töredékei; valószínűleg egy nagyméretű, álló téglalap alakú csempe, melyet a négyelt Zsigmond-címer díszít, 2. és 3. mezejében a cseh oroszlánnal. Ezen is vékony keretezést kapott a címer (alsó része kiegészítés, lehet, hogy címerpajzs formájú volt?); felső részéhez tartozhattak további töredékek vonalas hatású mérműdísz kitöltéssel. M: 28 cm körül, belső szélesség (az eredeti keret nélkül: 17 cm) (*10. kép*). Egy töredék azt bizonyítja, hogy a címer áttört kivitelben is elkészült – ez is arra mutat, hogy a felső kályhatest nagy csempéi között állt. Szürkésfehér cserép, világoszöld kissé foltos mázzal (ugyanilyenek a 12. típusnál és a következőnél).

29. típus: Már 1958-ban bemutattam egy hosszúkás, dongáshátú csempét; egész felületét egymást keresztező szalagfonat borítja; a közökben kis karéjdísszel.[9] Akkor a mázatlan példányt nem tudtam csoporthoz kötni. Töredékei barna és sötétzöld mázzal is előfordulnak (*11. képen alul*). Jellegében az előző és a következő típus stílusával egyezik rajzos hatású alacsony plasztikájával.

30. típus: Csak apró töredékek utalnak egy sarokcsempére, vonalas hatású dísze rozetta, felette a sarokban mérműves kitöltésű karéj. Bal széle tagolt széles keretezéssel. Szürkésrózsaszín cserépen olívzöld illetve sárga (apró foltos) mázzal (*11. kép jobb oldal*).

TECHNOLÓGIAI ÉS MŰHELYKÉRDÉSEK

Első áttekintésre zavarbaejtő lehet a felsorakoztatott anyag sokrétűsége, keltezési kérdéseinek ellentmondása. Feloldásukra megkíséreljük helyes sorrendbe rakni a típusokat (bár korántsem minden esetben lehet ezt még elvégezni), ami választ adhat kételyeinkre.

Kiindulásként az 1, 2, 3. és 25. típusok mutatnak a relatív időrendhez felhasználható támpontokat. Ugyanis ez a négyféle csempe olyan, amelyből mázatlan, redukált égetésű szürke példányokat is ismerünk. (Pesten az 1, 3. és 25. típus – a két utóbbi nyilvánvalóan kiegészítik egymást – ;Visegrádon[10] az 1. és 2. típus töredékei; Budán az 1. típus került elő eddig: 2–3. *kép*). Talán egy egyszerűbb megoldású kályhához tartoztak, amelynek felépítése nagyobb falvastagságot követelt? (Erre mutat a fiókrész nagy mélysége: 14 cm.)[11]

Egyidejűleg gazdagabb kiképzésű, és mázzal díszített kályhát is készíthettek a budai palota számára. A többihez képest viszonylag csekély számú töredék utal erre: így az 1. típusból a gyakoribb színektől eltérő sötétbarna és olívzöld mázas, valamint a 3. típusból barna és olívzöld mázas töredékek. Korábbi készítésükre utal, hogy e példányok még élesrajzúak (ez főleg a. sasok lábainál illetve a 3. típus levélzeténél figyelhető meg); később már a finomabb részletek elkoptak. De a készítés különböző időszakára utal a fiókrész kiképzésének eltérése is. (Talán ezen az alapon ide sorolható a 11. típus szép plasztikájú oroszlánjának egy-két példánya is?) – Ugyancsak az élesebb, illetve kopottabb kivitel miatt a 25. típusnál is korábbi és későbbi mázas példányokat lehet szétválasztani.

A kályha felső részéből valószínűleg a 6a–6b, 7a–7b és a 21. típus mérműves csempéinél gondolhatunk arra, hogy már a korábbi kályha esetében is szerepeltek, valamint a 8. típus mérműves-áttört oromcsempéje: ezekből ugyanis nem csak a nagyon sokféle máz-szín, de az elhasználódás miatt egyre kopottabb mérmű-profilok is hosszú gyártásra utalnak. Itt is az következhetett be, hogy az eredeti negatívokat később is – az újabb kályhákhoz tovább használták. (Gazdag mérmű-rendszerük miatt ezeket még a későbbi nyéki műhely: II. csoport – is átvette.[12]) Lehet, hogy a Zsigmond alakjával díszített sarokcsempe is ehhez az első sorozathoz tartozott?

A budai palota számára később újabb kályhák készítésére volt szükség – a folytatódó építkezések szo-

[8] KOZÁK 1981. 186. l. kép 4.

[9] HOLL 1958. 69. kép - E ritka dekoráció asztalos-fafaragás utánzása. Ilyen átvétel lehet később Svájcban is egy csempe végtelen mintája: ROTH-KAUFMANN, E.: Spätmittelalterliche reliefierte Ofenkeramik in Bern. Bern, 1994. Kat. Nr. 351.

[10] KOCSIS 1994. 148.; KOCSIS-SABJÁN 1998. 116-119. kép.

[11] Lehet, hogy néhány eddig nem azonosítható szürke mérmű töredék is ilyen kályhákhoz tartozott.

[12] HOLL 1995. 258-261. példái.

bái-termei számára. Úgy gondoljuk, ez 1408 után következett be: ekkor bővítették az eredeti sorozatot újabb típusokkal (miközben a legtöbb régit is tovább készítették). Ekkor készülhetett a Sárkányrenddel körített 12. típus (és talán a Cillei címeres 27. típus *8. kép*). A levéldíszes, frízként használt csempéket is megtartották, de az ehhez eredetileg készült sarokcsempe negatívja *már nem volt meg*. Pótlására új készült, feltűnően eltérő gyengébb plasztikai megoldással. De a korábbi logikus használatával sem törődtek: így került Vértesszentkereszten a 12 típus címere mellé (Budán viszont a 25. típushoz építve).

Ekkor készülhetett új sarokcsempeként a 4, 22-23. típus (Budán a 4. az 1.-hez ragasztva). Talán egy eltérő nagyságban felépített kályha miatt volt szükség egy új oromcsempére: a 13. típus (melyet témája miatt a huszita mozgalom elítélésével hoztunk kapcsolatba és így 1408–1425 közé kelteztünk); ez ugyanis a korábbi 36 cm széles oromcsempéhez képest csak 29 cm széles (*9. kép*). Talán evvel együtt használták a 8. típus *másolatát* (HOLL 1958. 34. kép), ami 15 %- al kisebb az eredetinél (sz: 28,5 cm); a régi negatív már nem volt használatban – ez lehetett a műhely legkésőbbi kályhája.

Az 1408 után készült kályhák esetében gyakoribbá vált a korábbival ellentétben a fehérre égő cserép használata, főleg amikor tüzes hatású mázszíneket akartak elérni (aranysárga, almazöld, sötétzöld – így pld. az 1, 5, 7/a, 8, 11-12, 25-27. esetében).

A 28-30. típusok csempéit plasztikai kivitelük gyengébb megoldása miatt tartjuk ugyancsak a műhely későbbi termékeinek (ráadásul ugyanolyan foltos zöld mázzal fedett a szürkés cserép, mint az egyik 22. típus példányán). A 28-as kompozíciója a töredékek alapján úgy tűnik, a nyéki 6. típus címeres nagy csempéjének előzménye lehet. (Ahogy más esetekben is egyre több példa bizonyítja, milyen erős hatással volt motívumaira.)

Nem világos, hogy az udvari megrendelések idejében, vagy csak később került sor a vidéki szállításokra, ehhez hiányoznak a biztos évszámok. Vértesszentkeresztre bizonyosan 1408 után, Várpalotára, Újlaki Miklós első palotájába talán még később került sor. Utóbbi esetben elképzelhető az is, hogy a raktáron maradt típusok: 1-2, 7b, 8, 11 mellé már kiegészítésként készültek újabbak – de bizonyosan 1408 után. Kőszeg várában a Garai testvérek 1397 utáni palotaépítkezése tette szükségessé kályhák állítását (egy mázas és egy mázatlan, szürke mérműves csempékkel), de ennek nem ismerjük pontosabb korát.[13]

Továbbra is úgy látjuk, az I. csoport műhelye az udvari szállítók sorában jelentős szerepet vitt; folytatta a késő Anjou-kori műhely-hagyományokat; az udvari reprezentáció folytatásával közvetítő és példa a későbbiek számára is. Kályháinak alakjával régies elemeket (lásd a háromszögű oromcsempéket) őrzött meg, ami sokáig hatott a vidéki fazekasságra. Sajnos a külföldi kutatás hiányosságai miatt ma még nem tudjuk nyomon követni, milyen külföldi műhelyekkel hozható rokonságba, milyen kapcsolatai lehettek. (Hiányoznak a század első évtizedére keltezhető külföldi, rangos kivitelű emlékek!)[14] Zsigmond király udvarának jelentősége, európai súlya bizonyára e téren is biztosította, hogy a legkiválóbb mesterek dolgozzanak itt számára (ahogy később is[15]). Az udvari reprezentáció fénye az ehhez külsőségekben kapcsolódó főurak esetében – befolyásoló volt: több esetben rendelhettek ezek is ilyenféle kályhákat (lásd az elterjedésnél felsorolt példákat). Ez a folyamat a későbbiekben erősebb volt.

RÉGÉSZETI MEGFIGYELÉSEK MINT KRONOLÓGIAI TÁMPONTOK

Bár a régészeti adatok csak a lebontásra-pusztulásra utalnak, esetünkben néhány megfigyelés segíthet az I. csoport csempéinek egy részénél. Nemcsak technológiai szempontból tarthatjuk az 1. típus négyelt címeres csempéjét – pontosabban ennek legkorábban készült példányait – és a 3. típust (szőlődíszes sarok) korainak. Ezekből ugyanis sötétzöld és sötétbarna má-

[13] HOLL I.: Kőszeg vára a középkorban. Bp. 1992. 36-40. Nehezen dönthető el, hogy a mázatlan szürke cserepű kályhát is az udvari műhely szállította, vagy csak utánozta egy vidéki műhely? Talán az utóbbi esetre mutatnak az egészen eltérő, az alsó részhez tartozó csempék; ráadásul itt egyházi tematikával: Szt. Márk, Péter és Pál apostol. A kályhát legkésőbb a század közepén már lebontották.

[14] A környező országokból (Ausztria, Cseh- és Morvaország) zömmel csak másodrendűnek mondható emlékanyagot ismerünk. Jellemző ezekre a műhelyekre, hogy a 15. század utolsó harmada előtti termékeik majdnem mind mázatlan kivitelű csempék - bár sokszor nagyon sokrétű, változatos figurális, vagy heraldikai díszítéssel. Eddig egyetlen - technológiailag is egyenértékű -. kályháról tudunk: a morva püspök kályhája Melice várában 1412-16 között. Ez is sokféle mázzal készült - de emiatt sokáig jóval későbbinek tartották, mint ahogy ásatója már akkor helyesen meghatározta. (MICHNA, P. J. BudRég 26 (1984) p. 87-89.;U.ő: In: AH 6. 1981. 333-360, és más cikkeiben.) Ez eddig az egyetlen, ahol nagyon gazdag áttört mérműves csempék sorozatát alkalmazták. Ezen szép plasztikájú címeres csempék is voltak (morva sas, cseh oroszlán és a püspök címere.) Amíg D. Menclová feltételezte ennél a közvetlen magyarországi kapcsolatot (sőt eredetet), Michna ezt cáfolja, valamilyen cseh vagy morva kultúrközpontban feltételezi készítője eredetét. - Lehetségesnek tartjuk, hogy az összevetéseket más esetekben csak a kutatás hiányosságai, keltezési tévedései hiusítják meg.

[15] A Zsigmond-kori II-III-IV. csoport kályháinak műhelyei ugyancsak technológiai fejlettségükkel, csempéik sokrétűségével tűnnek ki, az V. csoport esetében pedig ismét plasztikájuk szépségével. Kisebb megszakítás után a folytatás V. László számára (még elterjedtebben a főuraknál) ugyancsak a korszak legfejlettebb stílusának átvételével bizonyítható. (Lásd: HOLL ActaArchHung 50. 1998. 139-214, 23-28.kép.)

zas töredékek, a 3.-ból sötét olívzöld darab került elő a keleti kváderes palota homlokzat („Pince" jelzés) előtt a kváderborítású fal alsó szintjénél húzódó legalsó Anjou-kori rétegének legfelső sávjában (*a szinttől csak 7 cm mélyen*)[16] (*13. kép közepén*). Attól függetlenül, hogy ezt a homlokzatot késő Anjou-korinak vagy kora Zsigmond-korinak[17] határozzuk meg, ez a vékony réteg itt mindenképpen megelőzi a máshol talált későbbi Zsigmond-kori szemétrétegeket.

Egy másik jellemző lelőhely a Csonkatorony. Ennek ásatása szerint K-i fala belső oldalán a sziklát borító korábbi agyagos iszapolódott rétegbe beásva épült a fal. A beásás rétegében (Cs. T. I. h. b. jelzés) Anjou-kori csempetöredéken kívül a női fejes kerek kályhaszemek[18] két példányából került elő töredék. Ezeknél is feltűnő, hogy élesebb rajzúak, mint általában többi példányaik (*12. kép*). A beásásban Zsigmond dénár (C. II. 121. címer felett *n*) volt, verdejegye alapján *1390–1405 közé keltezhető.*[19] Jellemzőnek tarthatjuk, hogy itt a 4. rétegben is az Anjou-kor III. csoportjába tartozó liliomos csempék töredékei hevertek (*12. kép*), jelezve, hogy a korábbi kályhákat ekkor már felszámolták. (A Zsigmond-kori 1. típusból is volt egy sötétzöldmázas töredék itt.)

E két esetből is arra következtethetünk, hogy az első élesrajzú csempe-pédányok viszonylag korán készülhettek: a budai legkorábbi építkezést követve már összetörtek példányaik. A négerfej-sisakdíszes csempe egyik *sötétzöldmázas* töredéke is a 4. rétegben feküdt (*12. kép*).

A magunk részéről a Csonkatorony építését a Zsigmond-kor második szakaszának 1. részére tettük,[20] amikor az első erődítési szakasz épült. Csempéink, azaz az előzőkben ismertetett első sorozat csempéiből rakott kályha az *első építkezési szakasz:* a Ny-i palotaszárny elkészülésével egykorú, még *1408 előtti* (a Sárkányrend alapítását megelőző).

Több további töredék is a korai időkben lerakódott rétegekben feküdt, de ezeknél a kronológiai adatok nem ilyen pontosak. (Így például az 1. típusból a Nagyudvar-borospince 2. r.-ből, 14. sz.-i csempékkel; a 25. t. áttört kivitelben a sziklaárok legalsó rétegéből.)

A nyéki királyi villaépületek esetében sajnos nélkülözzük a pontos rétegtani megfigyelések ellenére az itt előkerült leleteknek ezekhez csatlakoztató részletes elkülönítését, de Garády Sándor jelentéseiből annyi mégis kiolvasható, hogy a sárgás - barnászöld mázas áttört mérműves töredékek (esetünkben a 7 a-b. típus, valamint ezekkel rokon variációk *15–16. kép*) az itteni *legkorábbi* kályhához tartozhattak. 1939. évi megfigyelése szerint: „...Legmélyebben feküdtek az olajzöld színű, gótikus áttört díszű kályhacsempék töredékei..." (lásd HOLL I. BudRég 19 (1959) 284–285.) - Ez a hely a II. számú kastélyépület alatti rétegekre vonatkozik, ahol egymás fölött több hamuréteget figyelt meg; ezek megelőzték a fölötte felépített Mátyás-Ulászló kori új nyaralókastélyt. (A korszak II, IV. és V. csoportjába tartozó későbbi kályhák töredékei már feljebb feküdtek.)

HERALDIKAI TÁMPONTOK ÉS KÉRDÉSEK

A négyelt Zsigmond címer ugyanilyen elrendezésben az aranyforintokon (és dénárokon) már 1381-óta (a cseh oroszlánnal 1402-től) bizonyosan használt. Az 1. típusnál azonban még címerpajzs nélkül szerepelnek a vágások és a brandenburgi sas.

Lehet, hogy a faragómester számára az előkép egy varrott kárpit volt négyzetes mezőkre osztva? (Már a késő Anjoukor egyik csempe sorozata: liliomok - kettőskereszt - vágások címerpajzs nélkül is ilyenféle indítékra mutat.)

Egy másik címer *Eberhard püspök* személyére utal (15. típus: *14. kép*). Mivel eddig csak töredékeit ismerjük, pontos mérete bizonytalan, de arányai alapján a mérműves csempékéhez hasonló nagyságú lehet és az első kályha felső részének egyik sorában szerepelhetett. Erre mutat sötét zöldesbarna máza is, valamint szép plasztikája: a megdöntött pajzs felett elhelyezett sisak és sisakdísz. E megoldás a késő Anjou-kori egyik nagy csempét követi, itteni alkalmazása után ilyennel később nem találkozunk.[21] Koraiságának jelzője lehet, hogy a palotából csak egy példányt ismerünk, míg a műhely későbbi (1408 utáni) kályháiból nagyon sok maradt. - Eberhard püspök személye (szül. 1347 körül, †1419) már korán Zsigmond támogatói közt tűnik fel: 1397-ben nevezi ki zágrábi püspökké, 1401-ben és 1403-ban fegyveresen küzd a király érdekében a lázadók ellen; 1404-ben jutalmul főkancellár lett,[22] egyben

[16] Rétegrajz és leletek táblája: GEREVICH 1966. 201; 289,292. kép.

[17] BUZÁS G.: A budai királyi palota déli nagy csarnoka. In: Gerő L. 85. születésnapjára. Bp. 1994. 121. E Zsigmond-csempe töredékeket is bizonyítékul említi keltezésénél (nem utalva arra, hogy csak a réteg legfelső centimétereiben fordultak elő).

[18] GEREVICH 1966. 78-90; 97, 102-104. kép. (Nagy László ásatási megfigyelése 1951.); Ilyen kályhaszemről: HOLL 1990. 22. kép.

[19] Érem: HUSZÁR L. BudRég 17 (1956) 229. (69. sz).Verdejegy: POHL 1982. Nr. 117-17. (Nagybánya)

[20] HOLL I. BudRég 31 (1997) 84, 93., 25.kép

[21] HOLL 1990. 6-8. kép

[22] ENGEL 1987. 412-415: életrajzának rövid összefoglalása; MÁLYUSZ 1984. 47: 1397 nyarán nevezik ki zágrábi püspökké, egy hónap múlva Cillei Hermannal együtt a király legközvetlenebb környezetében találjuk, U. ott 58-59: unokaöccseit már 1399-ben horvátországi várhoz juttatja, majd egyházi javadalmakhoz és püspökséghez (1406), ő maga Rezi várát kapja 1401-ben. Zsigmond 1406-ban oklevelében az új adományok (Tátika vára) indoklásaként sorolja fel E. régebbi szolgálatait. Már mielőtt püspök lett volna, majd a hitetlenek ellen harcolva; később a felkelők ellen zászlaja alatt nagy haddal küzdve; meg is sebesült; „...trónját csak az ő segítségével nyerhetvén vissza." (ZsO I/l. k. 5118. sz.) A püspök és Cillei Hermann gróf Nápolyi László párthíveinek előrenyomulását akadályozták meg a déli országrészben 1403-ban.

a király tanácsadója. Címerének azonosításáról már irtunk, a csempe a teljes címer első ábrázolása.[23]

A csempe egyik további töredéke (amellyel a sisakdísz oroszlánjának farkát kiegészíthettük) sötétzöld mázzal a Zsigmond templom keresésekor került elő.[24] Ez valószínűvé teszi, hogy lakhelyét e tágabb környéken feltételezzük. A középkori Szt. György tér: K-i oldalán keresték „Albisi"/Albeni Henrik házát, tehát a későbbi rokon püspöknek is volt Budán háza. A Szt. Zsigmond utca Ny-i oldalán állt 1374-ben Pálóczi I. zágrábi püspök háza.[25] Hivatala alapján Eberhard budai tartózkodása, legalábbis bérelt lakhelye időnként indokolt volt.

Bizonyosak vagyunk abban, hogy a csempe mintájának elkészítése nem itt lakásának következménye, hanem a *palota kályháján*, mint a király egyik legfontosabb hívének megjelenítését tükrözte (és ezt követte a városi kályha, aminek megoldását, többi csempéjét még nem ismerjük). - Úgy vélem, az 1400-as évek (és 1404-1406 lehet ennek felső határa) a csempe készítésének ideje.

Itt kell megemlítenünk két kis csempe töredéket (az előzővel egyező anyagból sötétbarna. mázzal), egyik ugyancsak a korábban leírt lelőhelyen (Pince 8. r. felső centiméterei) került elő, de típusukat nem lehet meghatározni. Az Eberhard címer plasztikáját követi: a pajzs fölötti sisak és takaró kis részletével, de kisebb méretben. Sajnos a sisakdísz (állat?) nem ismerhető fel (*13. kép*); nem tudjuk személyhez kötni.

A műhely későbbi kályhájához készített Cillei címer (*27. kép*) amennyiben rekonstrukciónk helyes, a Sárkányrenddel övezve *Cillei Hermann bánra* (szül. 1388 előtt, †1435) utal. Már a nikápolyi csata (1396) óta Zsigmond híve, aki számos adományával gazdagítja a családot, 1401-ben közreműködött a király kiszabadításában (talán ekkor jegyezik el leányait Zs. és Garai Miklós); Borbálával a házasság 1405-ben jött létre. Tevékeny részt vett kezdettől Zsigmond uralmának megszilárdításában - ahogy Eberhard püspök is - és a Sárkányrend alapító tagja.[26] Kályhacsempén címere ekkor jelenik meg (másokkal szemben ez folytatólagos a IV. csoportban, majd élete utolsó éveiben az V. csoport kályháján is 1432-től.) Érdekes, hogy az egyik vértesszentkereszti kályhán a Garai család címerével együtt szerepeltetik (Miklós nádor, †1433) a késői csempe másolatát.[27]

E 27. típusból más lelőhelyről eddig csak egy kis töredéket ismerünk; Várpalotán, ugyancsak az első palota csempéi közt olívzöld mázzal. Akkor még analógiák hiányában nem volt azonosítható, de mérete a budai töredékkel egyező (*17. kép*).[28]

A Cillei címer (amely itt a családra, de nem a királynéra utal: Borbála ezt a magyar címerrel egyesítve használta) eddig megismert három, különböző idejű előfordulása mellett tudunk egy további (sajnos csak töredékekben előforduló) csempéről is; ezt nem tudjuk még csoporthoz kötni. Budán a palotából és a nyéki kastélyból egy-egy töredéke került elő (rózsaszínű cserépen sárga, illetve világos sárgászöld mázzal). Nem azonosak a többi típussal, mert a pajzs mérete ugyan megegyezik az I. csoportnál ismertetettel, de másféle plasztikával. (Nem két *kiemelkedő* pólyát alkalmaztak a heraldikai szabályoknak megfelelően, ahogy az I. és IV. csoport kályháinak csempéin, hanem ezek bemélyednek, ami zavarja felismerésüket - ahogy az V. csoportnál is: *9. kép*).[29] A Cillei címer alkalmazása a különböző udavari kályhákon szemben más főurak, püspökök szerepeltetésével (Kusalyi Jakcs család, egy ismeretlen Sárkányrendes lovag, Pálóczi György érsek, Eberhard püspök ismert eddig,[30] de mindig csak egy esetben) - ezeknél sokkal hangsúlyozottabb volt. Tükrözi ez azt a folyamatos megbecsülést is, ami Zsigmond részéről a Cillei gróffal

[23] HOLL 1971. 165, 119. kép és HOLL I.: Heraldikai megjegyzések. ArchÉrt 111 (1984) 112-113.; 5-8. kép. (Egyházi személyek is használtak sisakot és sisakdíszt, mert ugyancsak résztvettek a hadjáratokban.)

[24] S. Nagy Emese ásatása: a támpillér Ny-i fala melletti árokból.

[25] PATAKI 1950. 246-247, 277; 10.és 109. j. Talán a D-i városrész új ásatása hozhat további adatokat az itt lakók azonosításához, az udvari műhelyek tevékenységének bővítéséhez, egyben a kronológia kérdéseire. - Eberhard budai tartózkodásai valószínűleg csak rövidebb időközöket jelentettek; a Zs. O. adatai szerint kancellársága idején gyakran volt távol Budától (1405-1412. között nagyon gyakori a megjegyzés: a király pecsétjei a távollevő kancellárnál vannak.)

[26] MÁLYUSZ 1984. 37, 47, 50.; ENGEL 1987. 410-411. Lővei P. In: Művészet Zsigmond király korában 1. 153: a Sárkányrend eddig csak a kályhacsempéken övezi címerét. A Cillei és Garai család szoros szövetsége e házasságokkal veszi kezdetét és folytatódott V. László párthíveiként is; csak Cillei Ulrik és Garai László halálával (1456, 1459) fejeződött be. - Cillei H. gróf 1397-ben kapta meg Zsigmondtól Laczkfy I. budai házát a Szt. Pál utcában; ezt 1423-ban cseréli el a pálosok kúriájával. PATAKI 1950. 258.

[27] KOZÁK 1981. 5. kép, 1-2. (Talán egy főúri adomány miatt örökítették meg?)

[28] HOLL 1985. 10. ábrán - Mérete miatt nem téveszthető össze más vágásos címerrel.

[29] A Cillei címer kályhacsempéken (de másféle kivitelben) a család központjában Cilli várában és városi palotájában ugyancsak szerepelt. A 15. sz. első felére keltezik - sajnos nem tudjuk, milyen kályhákon. GUSTIN, M. In: Grofje Celjki - Razstava Katalog. Celje, 1999. 53-56. (Zöld mázzal.) - Belgrád várában a IV. csoport más csempéivel együtt szerepelt a 6. típus Cillei címere. BAJALOVIČ-HADZI-PESIČ 1976. 23; 10.kép. (Szerzője tévesen a század közepére keltezte, ami e csempecsoport esetében nem képzelhető el, hisz bizonyosan még Zsigmond-koriak. Magam Lazarevics István, szerb despota idejére tenném; 1411-ben tett hűségesküt Zsigmondnak. De lehet, hogy csak halála után: 1427-ben Zsigmond átvette Belgrádot, hogy a déli végrendszert megerősítse.)

[30] Nem említjük itt a visegrádi korábbi kályhák címereit még a 14. sz. végéről; KOCSIS-SABJÁN 1998. 70, 92-93. kép.

kapcsolatban ennek haláláig megnyilvánult, amíg ugyanekkor más főurak gyorsan kiestek kegyeiből.[31]

A budai udvar kályháin Zsigmond korában először felbukkanó *négerfej-sisakdíszes* kályhacsempe (20. típus: *14. kép*) magyarázata még nem tisztázott. Kétségtelenül szerepelt 1408 után is, de nem ekkor készülhetett az eredeti negatív, hanem már a korai kályhán is szerepelt (erre bizonyíték a sötétzöld mázas töredéke: *12. kép*). - A középkori Víziváros Szt. Péter mártír városrészében feltárt gazdag leletanyag sorában is találtak ilyesféle csempéket, kétségtelenül Anjou kori sorozat példányaiként. Végh András meghatározása szerint[32] 1370–1386 között Szerecsen János pénzverő kamaraispán személyére vonatkoztatható, akinek szerecsenfejes dénárjait 1366–85 között használták. (Kimagasló helyzetére utal, hogy nem csak verdejegyként, de éremképként is megjelent e fej, tehát az általános gyakorlattól eltérően.)[33] - Nem ismerjük a család hiteles címerét, kaphatta Nagy Lajos királytól még valószínűbb, hogy már Páduában használták ezt a „beszélő címert". (Szerecsenfej sisakdíszként előfordul Gelre herold híres címergyűjteményében is a 14. sz. végén, de ott koronából nő ki,[34] míg Budán mindegyik esetben valamiféle tövises gallérból (?), ami talán polgári származásra utalt.)

A budai palotából előkerült csempék azonban *nem azonos készítésűek*, mint a vízivárosiak. Nemcsak a méretbeli különbségek miatt (a 20. típus nagyobb), de a plasztikai részletek is eltérnek. Ilyen különbségek a szemek alakjában és a gyűrűscsigás hajnál láthatóak; még feltűnőbb különbség a homlokot övező kendő hátul lecsüngő végénél (az Anjou-korinál ez vékony zsinór, a budainál naturális kendő.) Eltérő a sisak rajza is (a szem számára kivágott rés; a sisak oldalának összeillesztésénél Budán függőlegesen sorakozó szögecsfejek láthatóak, a vízivárosinál fogazott szél). A sisaktakaró hátsó végének cafrangjait csak a budainál ábrázolják alul a sisak mögött. Mindez arra mutat, hogy ez esetben nem lehet szó egy mindkét esetben azonos negatívról, sem valamiféle közvetlen másolatról: két különböző kéz kétféle mintát faragott. Ugyanakkor a kompozíciók egyezései alapján arra kell következtetnünk, hogy ugyanazt az előképet utánozta mindkét mester két különböző időben. Közülük a későbbi a gyakorlottabb.[35]

A négerfejes sisakdísz szerepeltetése Zsigmond udvarának kályháján nehezen magyarázható, főleg ha tekintetbe vesszük, hogy e helyen csak kiemelkedő súlyú személy jöhet számításba. - Mesztegnyői Szerecsen Jakab és testvére János I. Lajos és Mária királynő idejében töltöttek be híres, rangos szerepet, kaptak itteni és dalmáciai birtokokat. Jakabra 1387-ben bízza Zsigmond a kamarahaszna ispánságot (de 1392-ben, ezt már csak korábbi társa, Bernhardi viszi tovább). Vállalkozásaival kudarcot vallott és Garai Miklós adósává lett, aki halála (1401–2) után ezt behajtva a családot megfosztotta híres budai házuktól. (János fiai: Balázs és Mihály; utóbbitól hűtlensége miatt, mivel Durazzói Lászlóhoz csatlakozott, 1405-ben veszi el másik budai házát Zsigmond, 1406-ban pedig Tolna megyei birtokait „...mivel még most is László nápolyi királynál van..."[36]) - 1397-ben Sarachenus János mester még birtokot cserél Zsigmond királlyal![37]

Ezeknek az adatoknak tanúsága szerint lehet, hogy a budai palota csempéi is Szerecsen János mesterre utalnak, de *már Zsigmond király uralkodásának első szakaszára, még János halála előtt*. A későbbi években ugyanis fiai már nem vittek komoly szerepet, vagyonuk is csökkent és Mihály, amint Zsigmond oklevelében írja 1408-ban „...hűtlenné lett, kegyelmet kapott, aztán újból hűtlenségbe esett..." Az első budai csempetöredék így az udvari műhely első kályhájához készült (amit a régészeti megfigyelés is tanúsít) 1401–2 előtt. - A vértesszentkereszti kolostor kályháján később is felhasználták, de csupán a motívumkincs gazdagítása miatt.

A *cseh oroszlán* megjelenése a csempéken (5. és 11. típus) már 1402-től indokolt. Igaz, hogy előbb is szerepelt már Zsigmond őrgrófi pecsétjén (négyelt címerben,[38] a brandenburgi sassal együtt), de magyarországi viszonylatban csak később vált általánossá: 1402–10 között magyar királyi titkos pecsétjén, valamint pénzein, amikor Csehország kormányzója és IV. Vencel király helytartója lett. Valószínűleg ettől kezd-

[31] MÁLYUSZ 1984. számos helyen.

[32] VÉGH A. In: Pannonia Regia. Katalógus. Bp. 1994. 308-309, V-30. - 1994. évi ásatás. Itt e csempéből sötétzöld- és zöldessárga mázas példányok. M: 22,8 cm. Vizsgálatuk lehetőségét itt is köszönöm.

[33] POHL 1982. 20; C. 89A-B,C. 90. (Ráadásul a négerfej az uralkodó címerének helyét vette át!)

[34] NEUBECKER, O. - BROOKE-LITTE, J.P. -TOBLER, R.,: Heraldik. Frankfurt, 1977. 160. A sisakkorona rangjelző szerepe, hiánya csak a külföldi származás esetében lehet támpont; Magyarországon az új címeradományoknál már 1415-től gyakori (ha nem is általános) a sisakkorona; a 14. sz. végén azonban a főuraknál sem szerepel.

[35] A ma már látható különbségek alapján az általam közölt töredékek (HOLL 1990. 32. kép: Mária Magdolna templom és Pomáz) eredete újra vizsgálandó. (A Baróc címer kapcsolat téves.)

[36] MÁLYUSZ 1984. 88, 90, 159. - ZsO II/1. k. 4353. sz.: 1406. ZSO II/2. k, 6389. sz.: 1408. - KUMOROVITZ B.: Budapest történetének okleveles emlékei 3. Bp. 1987. 435. sz.: 1405 (a teljes szöveggel). - Az 1405-ben elvett ház a család harmadik budai háza volt (nem azonos a Szerecsen nagyház kettős házával, mert ezt még 1412-ben is a Garaiak osztják meg. - PATAKI-nál a harmadik ház nem szerepel.)

[37] ZSO I. k. 4762. sz.: 1397 május.

[38] A címerpajzs négyelt felosztása korántsem Zsigmonddal kezdődik; például Svájcban már 1305/6-körül használták, Angliában 1340-ből ismert (francia-angol királyi), Magyarországon Gilétfi Miklós nádor pecsétjén 1351-ben; Gelre herold említett címergyűjteménye majd száz négyelt címert mutatott be, köztük Nagy Lajosét.

ve készültek ezek a csempék, gazdagítva a korábbi mintakincset újabb típusokkal még az első mesterre való szép plasztikai kidolgozással. (*7. kép*).

Az *egyfejű sas* Sárkányrend-jelvénnyel körítve eddig csak Várpalotáról ismert; nem tartozik a műhely eredeti sorozatához. Gyengébb rajza alapján későbbi készítése valószínű, csak kiegészítése az eredeti sorozatoknak. Lehetséges, hogy a Nánai Kompolt családra utal (akik nem tartoztak a Sárkányrend alapító tagjai közé és valamikor később kapták a rendjelet)? Közülük Péter 1419–1420-ban, testvére Lászó őt követve 1421–1428 között pohárnokmester. Az ország bárói közé emelkedésük tehát viszonylag késői.[39] Ez alátámasztja azt az elképzelésünket, hogy az udvari műhely budai tevékenysége után került csak sor további (a budai palotában nem is szereplő) csempék készítésére. Nyitott kérdés, mennyiben tekinthető ez az eredeti műhely folytatásának későbbi vidéki megrendelések teljesítésére (ekkor már hiányzó csempetípusok pótlásával)?

AZ I. CSOPORT CSEMPÉINEK ELTERJEDÉSE

Mai tudásunk szerint a budai palotán kívül már 12 további helyről ismerünk e műhelyhez köthető kályhákat. Sajnos ezek nagy részénél csak nagyon kevés csempetípus fordul elő, így nehéz eldönteni, mennyiben hasonlítottak e kályhák a budaiakhoz (ahol mint láttuk, az idők folyamán több, egymástól részben eltérő megoldással számolhatunk).

Egy korai kályhának csempéi kerültek elő *Pesten;* de *Visegrád alsó palotájában* is számolhatunk ilyennel (szürke, mázatlan csempékkel) az 1. és 2.típus töredékei alapján.[40] Később, már 1408 után is került ide ilyen kályha, most már a mázas színezésű csempékből.

Nyék vadászkastélyából Garády S. ásatása tárt fel ide sorolható csempékből; itt az áttört – mérműves megoldásúaknak sok olyan töredéke is szerepel, amelyek talán a 6–7. típusokhoz közelálló, de másféle, eddig ismeretlen rajzú csempetípusokra utalhatnak: (*16. kép*).

Eddig két olyan viszonylag közeli fekvésű kolostorról tudunk, ahol e korszak kályháit felállították: *Vértesszentkereszt* és a *pilisi cisztercita kolostor.* (Utóbbiból ugyan csak egy típusból került elő töredék[41], de ezt az itteni anyag nagymérvű elpusztítása magyarázza.) Mindkét helyen már 1408 után állították a kályhákat.

Főúri megrendelésre utal *Budán a polgárvárosból* Eberhard püspök csempéjének említett darabja, valamint a Tóth Árpád sétány 27. sz. alatt, a várfal felé egykor épített ház területén előkerült töredék (26. t. zöldessárga mázzal).[42]

Esztergom püspöki palotájához tartozik az 1. típus töredéke a régi ásatásból (az új kutatások bizonyára gazdagítják e csoportot is; a keltezés ezektől függhet).

Várpalota kályhája Újlaki Miklós palotája számára a késői csempékkel kiegészítve állt. Kereki *Fehérkő várában* Marczali Miklós ispán idejében állítottak kályhát. (A 2. típusból sárgászöld mázas és mázatlan, a 26. típusból almazöld mázzal és egy további töredék.) E szerint már 1408 után került ide. Miklós ispán 1412-ben Zsigmond itáliai hadjáratában esett el.[43]

A Garaiak *kőszegi várának* kályháiról fentebb már szóltunk; *Gesztes vár* egyetlen ide sorolható csempetöredéke nehezen azonosítható.[44]

Székesfehérvár városából a Palotai külvárosban az 1. típus mázas darabja; a 7b. típus töredéke ismeretlen helyről (*17 kép*); a késői 17. típus mázatlan példánya ugyancsak a Palotai külvárosból került elő.[45]

Nem azonosak a csoport csempéivel – bár bizonyosan ilyen *hatásra* készültek a *Solymár* várából, valamint *Nándorfehérvár* (Belgrád) ásatásából közölt töredékek.[46] Mindkét esetben a 12. típus sárkányrendes címerét *utánozták:* a négyelt mezőben fordítva kerültek a sasok és

[39] A családról MÁLYUSZ 1984. 68, 98, 248; 1420-ban a királyt bandériumaikkal kísérő főurak között szerepelnek a Kompoltok 1419-1438 között folytatólagosan négyen váltották egymást mint pohárnokmesterek, apjuk István viszont csak 1423-tól országbíró - A sárkányrendes-sasos csempének egy későbbi változatát (IV. csoport 4. típus Nyékről) már Fügedi Erik hozta a családdal összefüggésbe; Kompolti László (†1428) kisnánai sárkányrendes sírkövéről ENGEL, P. - LŐVEI, P.: Grabplatten von ungarischen Magnaten...ActaHistArt 30 (1984) 56, Abb. 20. - Az azonosítás csak akkor jó, ha kiderül, hogy a Kompoltok valamelyik címerpajzsában egész alakos sas volt (mint a csempén) és nem csak koronából növekvő fél-sas (mint a sisakdísz) a sírkövön! A Zsigmond-korban gyakori, hogy a pajzs ábráját ismétli a sisakdísz: így Kompolt László pecsétjén 1424-ben!

[40] KOCSIS-SABJÁN 1998. 116-119. képen. - A mázas darabok (1, 6, 8. és 12. típusból hatféle színben) u. ott 29-30. oldalakon leírva; a leánykafejes kályhaszem és valószínűleg a vértesszentkereszttől ismert 23. típus (zenész) töredéke (114. kép) ugyancsak előkerültek.

[41] HOLL I.: Leletek a pilisi cisztercita kolostorból. Monográfia, kézirat.

[42] Bertalan Vilmosné ásatása, 25. típus, zöld mázzal. A lelőhely egy 14. sz.-ban épült ház hátsó része; középkori tulajdonosát nem ismerjük, de a környéken több főrangú úr is lakott. BERTALANNÉ BudRég 21 (1904) 308-309. Talán ugyancsak egy budai főrangú lakóhoz kapcsolható egy másik töredék Bencze Zoltán ásatásából, egy É-i ház udvarának kútjából (1988. közöletlen).

[43] MÁLYUSZ 1984. 92. Sági Károly ásatása, Balatoni Múzeum, Keszthely.

[44] G. SÁNDOR M. FolArch 16 (1964) 170; 8l. ábrán látható töredék mintha az Eberhard címer sisaktöredéke lenne? - A vár ebben az időben a királyé.

[45] BOLDIZSÁR P.: Középkori kályhacsempék Székesfehérváron. 1991/92 - l.k. (1993) 63. és 75.rajz; Selyem u. 1-13. - A 7b. típus variációja sárgászöld mázzal ugyancsak Siklósi Gyula gyűjteséből, ismeretlen lelőhelyről Kralovánszky Alán ásatásából; 87. 493.ltsz. Közlési lehetőségét itt is köszönöm.

[46] FELD I.: Újabb kutatások a solymári várban. StCom 17 (1985) 455; 11. kép. A vár legkésőbb 1404-től a királyé, majd a királynéé. 142; BAJALOVIČ-HADZI-PESIČ 1976. 4. kép.

vágások a mázas csempékre. Talán ugyanaz a mester készítette, mint Várpalota és Vértesszentkereszt esetében a pótlásokat, az eredetieknél később (*17. kép*).

Bár Solymár is királyi vár volt ezidőben, mégis úgy tűnik, hogy nem a királyi palotákkal egyidőben, hanem csak valamivel később készült ide kályha. Nándorfehérvárra pedig nyilván legkorábban 1411 után. A csempetípusok késői pótlásainál a többi esetben is: Várpalota, Vértesszentkereszt - ezért a második évtized jöhet számításba!

még az Anjou-kor anyaga található. Az új kályha (kályhák?) felállítása még 1400 körül megtörténhetett - 1408 után (1412-ig?) további csempetípusokkal bővített kályhák felállítása történt: ez kapcsolható a 2/1. fázis építésbővítéséhez. (Sárkányrendes címerek, Borbála királyné alakja, újabb sarokcsempék, stb.) A régi kályhák javítása, újak felállítása továbbra is munkát adott a műhelynek.

A *visegrádi alsó palota* építkezésének Zsigmond-kori kezdeti fázisát az újabb kutatás 1387 utánra keltezi.[48]

ELTERJEDÉS	SZÜRKE	TÍPUSOK
Buda, palota	1.	1-13; 15, 19-22; 25-30; Női fejes kályhaszemek
Visegrád, palota	1-2.	1, 6, 8, 12, 23.
Nyék, kastély		5, 7a, 7b, 11, 26. (további töredékek) Női fejes kályhaszemek
Buda, város		15, 25.
Pest	1. 3. 25.	
Esztergom, palota		1.
Vértesszentkereszt		1-2, 9, 11-12, 16, 19-20; 23-26.
Pilisszentkereszt		26.
Várpalota, palota		1, 2, 7b, 8, 11, 16-18; 27,.(további töredékek is)
Kereki, vár		2-3; (további töredékek)
Gesztes, vár		15 ?
Kőszeg, vár	új típusok	7. típus másféle variációja
Székesfehérvár		1; 7b; 17 (mázatlan)
Solymár, vár		12. hatása
Nándorfehérvár, vár		12. hatása

AZ ÉPÍTKEZÉSEK KÉRDÉSÉHEZ

Kályhák állítását építéstörténettel párhuzamba állítani vonzó lehetőség, bár nem mindig bizonyító értékű. Nyilván általában egy új építkezés befejezése új kályhák felállításával járt; esetünkben ez nem jelenthette egy műhely meglévő, raktárban tárolt csempéinek felhasználását (ami a folyamatos polgári építkezések során gyakori lehetett). Buda, Visegrád és Nyék esetében az új uralkodó igénye, a palotabelsők kialakítása más mesterségek mellett a fazekasok számára is új megrendelést jelentett. A lebontott kályhák pótlása mellett a király címerének hangsúlyos alkalmazása kézenfekvő feladat. (Két esetben ehhez társult - ha rövidebb ideig is - a korai időkben szerepet játszó főúr címere; az egyik hangsúlyosabb, a másik csak mellérendelt elhelyezéssel.)

A budai palota kibővítésének 1. szakaszát (a Ny-i szárny)[47] az 1390-es évek építkezésének tartottam, ezt követte rövidesen a 2/1. fázis új építkezése (D-i rész, Csonkatorony, ÉK-i rész). A bontások anyagában (Egyben feltételezték, hogy ez 1405/8 után már nem valószínű.) Talán ehhez kapcsolható itt az I. csoport néhány csempéjének feltűnése.[49] Jellemző azonban Visegrád esetében, hogy ezt a kályhát véleményem szerint később elbonthatták és egy új (nagyobb méretű) kályha készült még az 1410-20 körüli időben; ehhez nagyon heterogén módon több - eredetileg különböző - kályhához tervezett csempetípust is használtak a II. és III. csoport későbbi csempéiből. Talán ez kapcsolódik a kutatás által feltételezett „1410-20-as évek" későbbi bővítéséhez. - A Kocsis Edit által csoportosított „késő Anjou és kora - Zsigmond - kori" csempék, ha az előforduló címereket tekintjük[50] - még az Anjou palotához, majd Zsigmond

[47] HOLL I. BudRég 31 (1997) 82, 25. kép.

[48] BUZÁS G. In: A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Visegrád, 1994. 116-117.

[49] KOCSIS 1994. 145-148; 1, 114,.16,.18,.21..sz.

[50] KOCSIS 1994. 137, 141. Jánki Demeter püspök (1387/91 és 1395/98), Himfi Benedek püspök (1390/87) címereinek meghatározva. - Az itteni korai Zsigmond-kori nagycsempés kályha sorozatába az említett Himfi címeren kívül két esetben is előfordul a kiterjesztett szárnyú sas, de címerpajzs nélkül.

korának elején az újabbhoz készülhettek: *megelőzve* a budai kályhánkat. Ismereteink szerint ilyen Budán még nem került elő; ez a visegrádi építkezés kezdetét is előbbre helyezi, mint a budait.

A *nyéki vadászkastély* építése már 1408 után befejeződhetett az eddig ismert töredékek szerint. – Az I. csoport műhelyének működése 1416 után már megszűnt: Ozora várkastélyába csak a. II. csoporttól kezdve szállítottak kályhákat. Ekkor már a nyéki műhely javában dolgozott, sőt vidékre is szállított.

IRODALOMJEGYZÉK

BAJALOVIČ-HADZI-PESIČ 1976 BAJALOVIČ-HADZI-PESIČ, M. In: Godisnjak grada Beograda 33 (1976) p. 23;

ENGEL 1987 ENGEL P.: Zsigmond bárói. In: Művészet Zsigmond király korában 1. Bp. 1987. p. 412–415.

GEREVICH 1966 GEREVICH L.: A budai vár feltárása. Bp. 1966.

Holl 1958 HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. BudRég 18 (1958) p. 211–300

HOLL 1971 HOLL I.: Középkori... II. rész. BudRég 22 (1971) 161–207.

HOLL 1990 HOLL I.: Középkori... IV. rész. ArchÉrt 117 (1990) 58–95

HOLL 1985 HOLL I.: Dunántúli kályhacsempék, VMMK 17. (1984) [1985] p. 209–220.

HOLL 1995 HOLL I.: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln II. ActaArchHung 47 (1995) p. 257–294

KOCSIS 1994 KOCSIS E.:A kápolna és az ÉK-i palota kályhacsempe leletei. In: Visegrád régészeti monográfiái I. Visegrád, 1994. p. 127–162,

KOCSIS–SABJÁN 1998 KOCSIS E. – SABJÁN T.: A visegrádi palota kályhái és kályhacsempe leletei. Visegrád régészeti monográfiái 3. Visegrád, 1998

KOZÁK 1981 M. KOZÁK É.: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. I. ComArchHung 1981.179–197.

KOZÁK 1984 M. KOZÁK É.: A vértesszehtkereszti...II. CommArchHung 1984.187–204.

MÁLYUSZ 1984 MÁLYUSZ E.: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984.

PATAKI 1950 PATAKI V.: A budai vár középkori helyrajza. BudRég 15 (1950) p. 239–299

POHL 1982 POHL, A.: Münzzeichen...Bp. 1982.

MITTELALTERLICHE OFENKACHELN IN UNGARN VIII.

Kachelgruppe der Sigismundzeit, Motivschatz und Chronologie

Während unserer früheren Bearbeitung konnten die Kacheltypen der Werkstatt der Gruppe 1. aus der Sigismundzeit regelmäßig erweitert werden. Bereichert wurden sie auch durch die publizierten Kacheln anderer provinzialer Fundorte. Gleichzeitig sind auch bezüglich der Altersbestimmung verschiedene Anhaltspunkte aufgetaucht. Das bis jetzt bekannte Material *(Abb. 1)* besteht schon heute aus mindestens 30 verschiedenen Typen (einige sind nur aus Fragmenten bekannt). Ihre Gesamtheit wirft die Frage nach Verfeinerung unserer Altersbestimmung aufs neue auf. Auf Grund der stilkritischen, technologischen und archäologischen Angaben erkennen wir, dass die Werkstatt längere Zeit im Betrieb war, und sie inzwischen ihren Motivschatz auch erneuert hat; einige Typen wurden bis zum Schluß benutzt (mit Glasur von verschiedenen Farbtönen, manchmal die schon abgenutzten Negative verwendend).

Die frühesten Typen (1, 2, 3, 10, 20, 25) sind wahrscheinlich schon in den Jahren vor oder um 1400 angefertigt worden. Nur von den Typen Nr. 1-3, sowie 25 gibt es graue, reduzierend ausgebrannte Exemplare ohne Glasur *(Abb. 1-2)*. Dies könnten Teile eines einfacheren Ofens sein (vgl. Buda, Visegrád, Pest). Die frühen Fragmente der Typen Nr. 1, 3 und 20 gehören auch archäologisch zum frühesten Ofen, der für das Gebäude der ersten sigismundzeitlichen Bauperiode[16, 18-20] noch vor der Erbauung des sog. "*Csonkatorony*" (verstümmelter Turm) im Budaer Palast angefertigt wurde. Heraldische und geschichtliche Anhaltspunkte stützten diese frühe Datrierung der Kachel mit Helmzier mit Negerkopf vom Typ der Nr. 20 (Prägemeister und Kammergespan Johannes Saracenus, gestorben zwischen 1401/1402). Ebenfalls aus dieser frühen Zeit stammt die Kachel mit Wappen mit gekröntem Löwen vom Typ der Nr. 15 (Bischof Eberhard: 1347-1419; Verbündeter des Königs zwischen 1397-1403).

Die Anfertigung der mit böhmischem Löwen verzierten Kacheltypen (Typen Nr. 5 und 11) können schon von 1402 an begründet werden, und als Sigismund zum Gouverneur von Böhmen ernannt wurde, erscheint auf seinen Siegeln und Münzen der böhmische Löwe mit dem ungarischen Wappen kombiniert.

Im Fall der Typen Nr. 12 und 27 (Wappen von Sigismund und dem Grafen Hermann Cillei) ist es sicher, dass sie von 1408 an hergestellt wurden: die Wappen sind von den Tierfiguren des Drachenordens umgeben. Sie gehören zur späteren Produktion der Werkstatt und erweiterten deren bisherigen Motivschatz. Ebenfalls aus dieser späten Zeit stammt der Typ Nr. 26, der an Stelle einer Eckenkachel des älteren Typs Nr. 3 eingesetzt und vielleicht schon von einem neuen Meister in schwächerer plastischer Ausstattung angefertigt wurde; Typ Nr. 26 wurde auch mit Typ Nr. 12 zusammengeklebt benutzt.

Zu den späten Produkten können wegen ihrer flach linierten Plastiken die Typen Nr. 29-30 gezählt werden.

Wohl zuletzt wurden die Typen Nr. 16-18 als Vervollständigung der Serie angefertigt. Sie in erster Linie auf Bestellungen aus der Provinz hin hergestellt und sind bei Öfen beispielsweise in der Burg in Várpalota oder dem Kloster in Vértesszentkereszt zu finden. Die unter dem Einfluss des Typen Nr. 12 angefertigten Kacheln für die Öfen der Burgen Solymár und Belgrad[16] könnten ebenfalls jüngeren Datums sein, wenn auch nicht aus der Originalwerkstatt.

Der Betrieb der sigismundzeitlichen Hofwerkstatt wurde schon in den 1400er Jahren aufgenommen, lief auch nach 1408 weiter und wurde in den 1410er Jahren aufgegeben. Die Übernahme einiger Kacheltypen aus dieser Werkstatt (mit abgenutztem Negativ), bzw. derer Wirkung kann in der Werkstatt von ganz anderem Stil und anderer Technologie der Gruppe II (Werkstatt in Nyék) auch später noch nachgewiesen werden.[4] Das Erscheinen der frühen Kacheln trägt unter anderem zur Datierung der Palastbauten in Buda und in Visegrád bei.

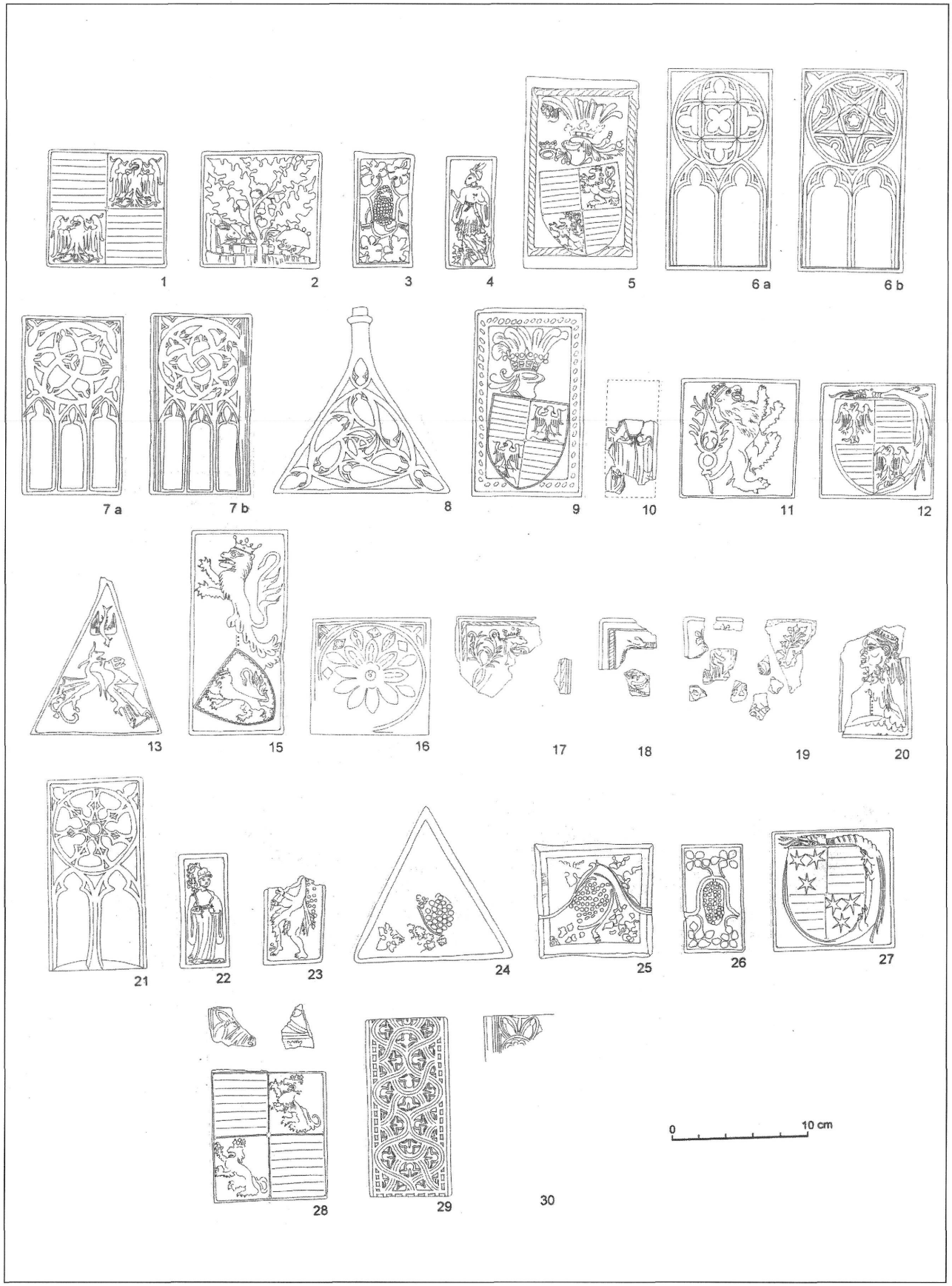

1. kép. Zsigmond-kori I. csoport csempetípusai

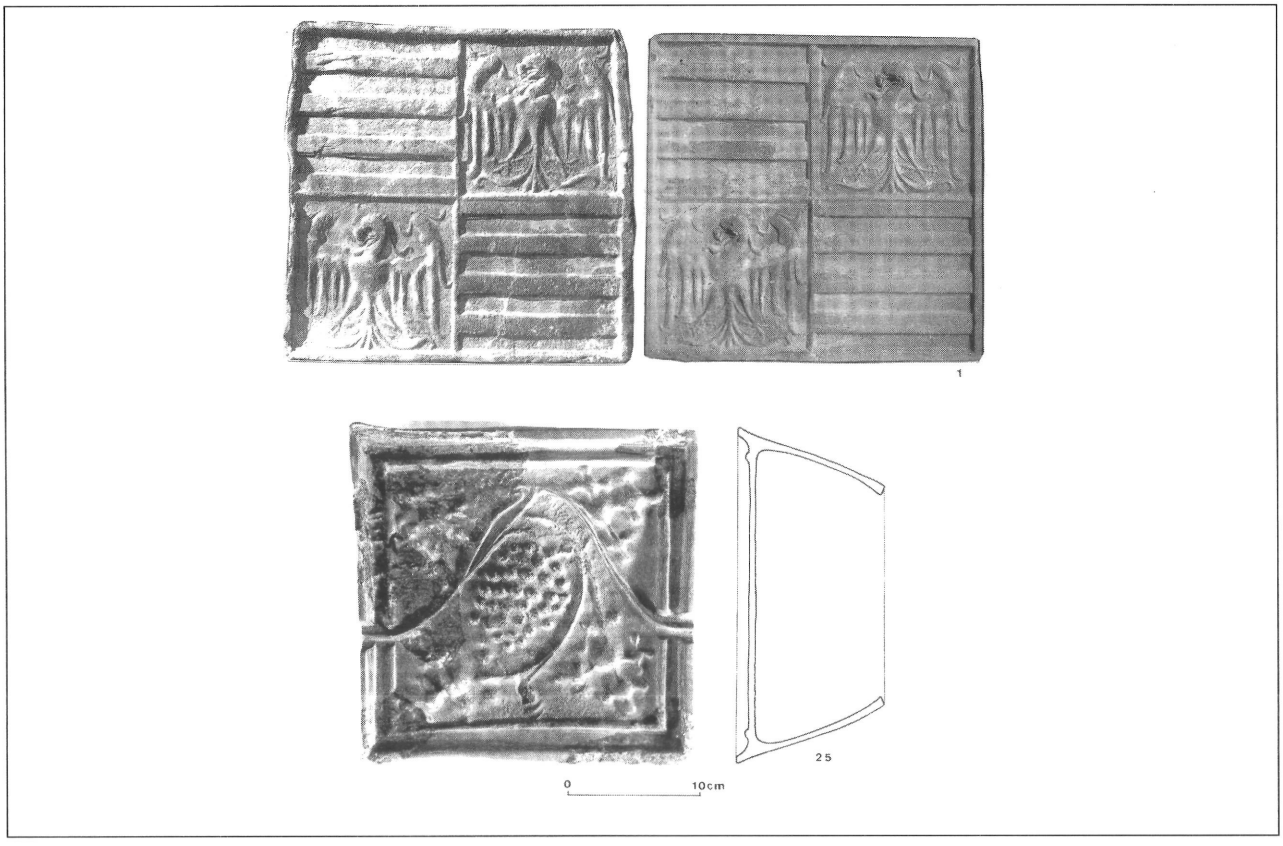

2. kép. 1. típus mázatlan szürke példányai (Pest és Buda, palota); 25. típus barna mázas példánya (Buda)

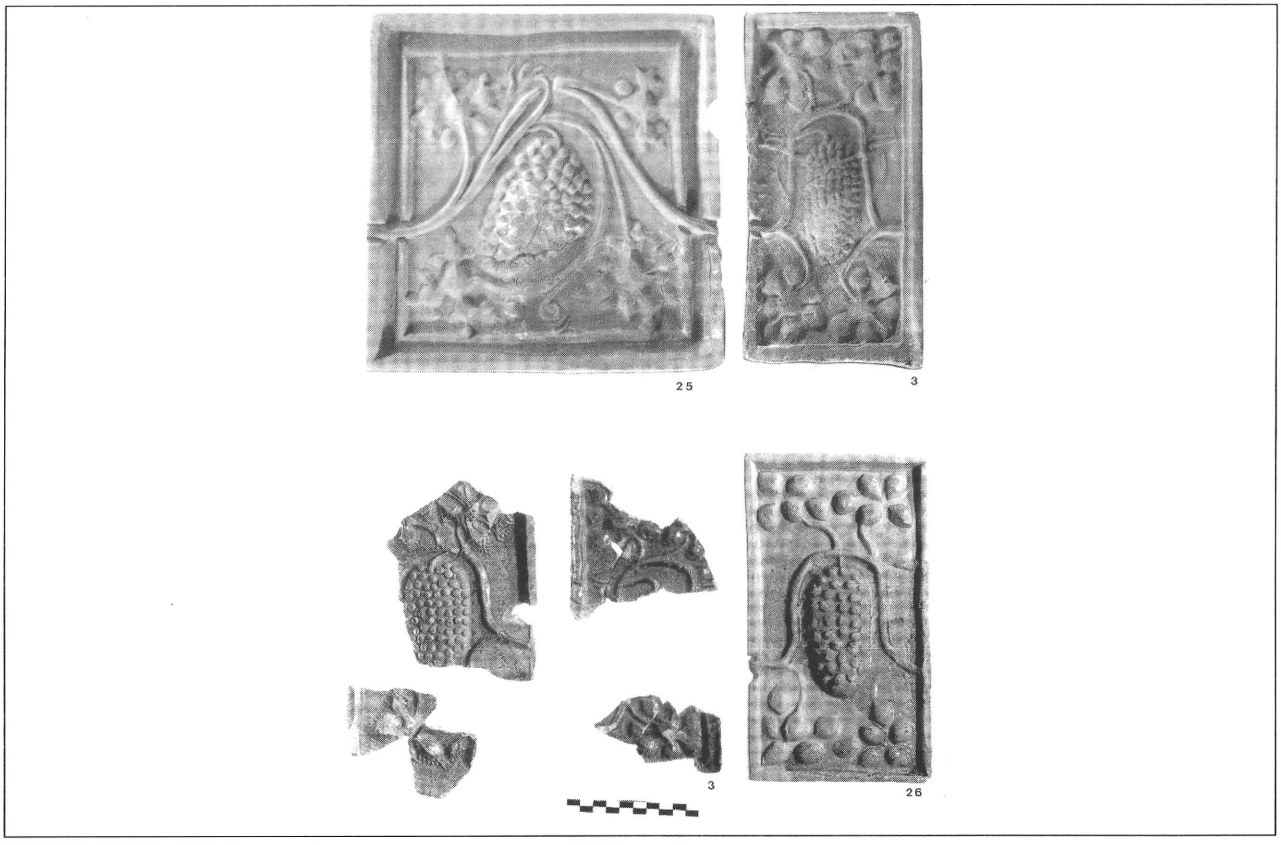

3. kép. A 25. és 3. típus mázatlan szürke példányai (Pest); a 3. típus két variációja és a 26. típus (Buda)

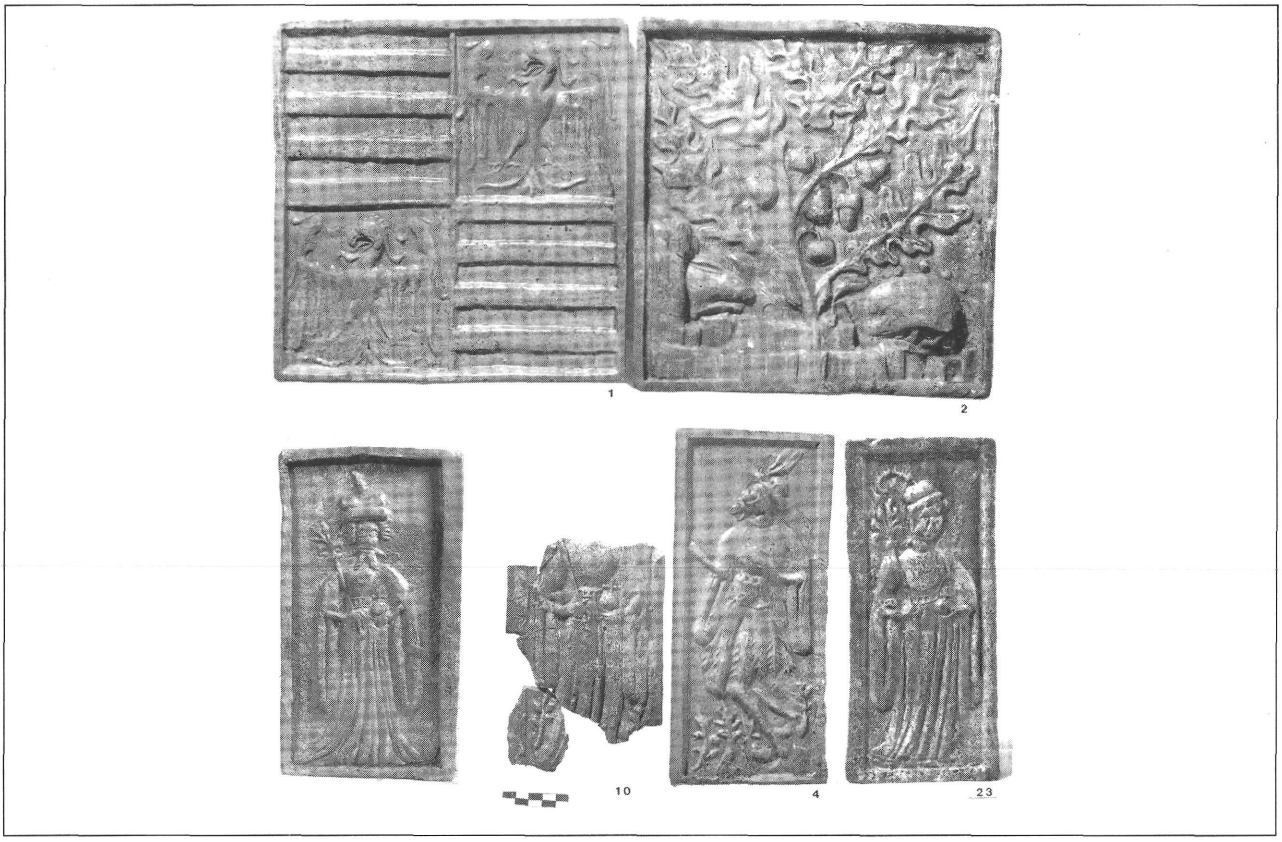

4. kép. Az 1–2. típus almazöld mázas példányai és a sarokcsempék(másolat; l0, 4, és 23. típus)

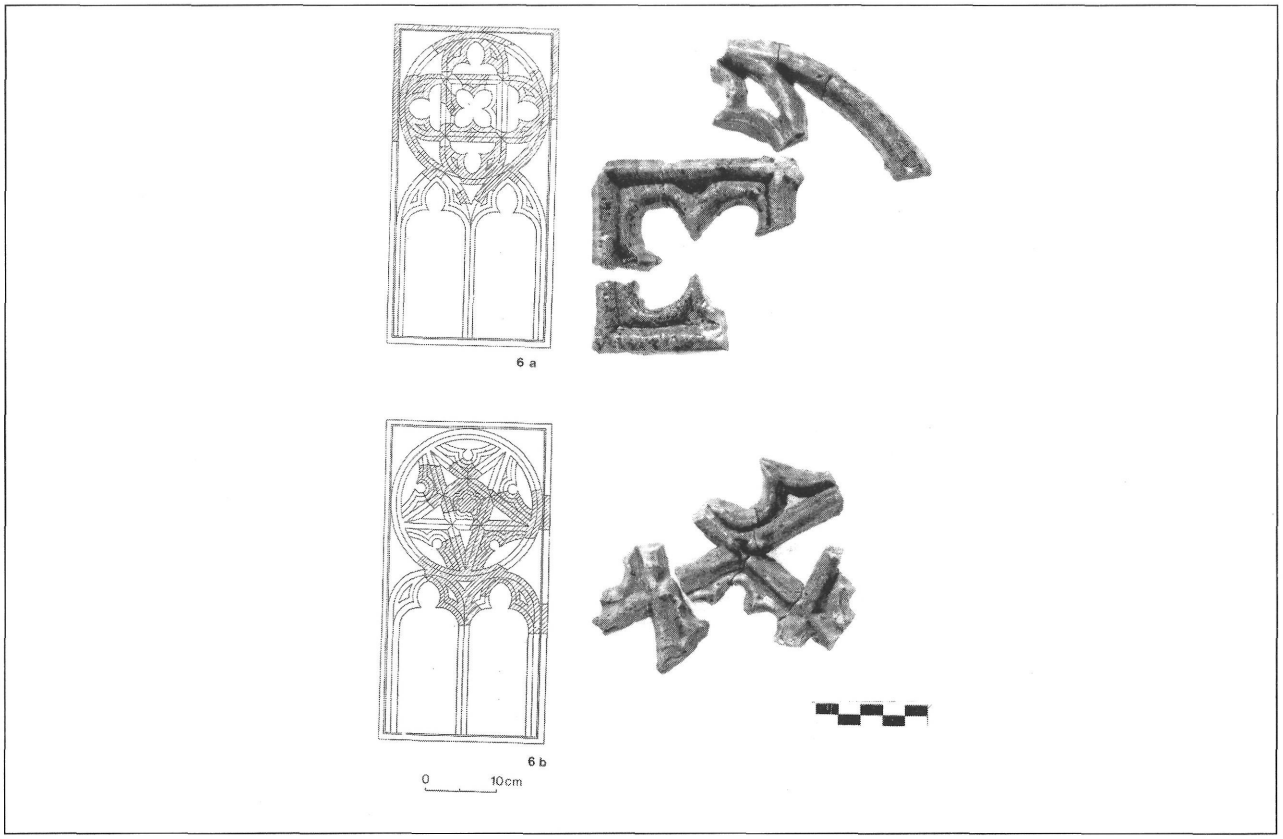

5. kép. Mérműves csempék töredékei, 6a–6b. típus

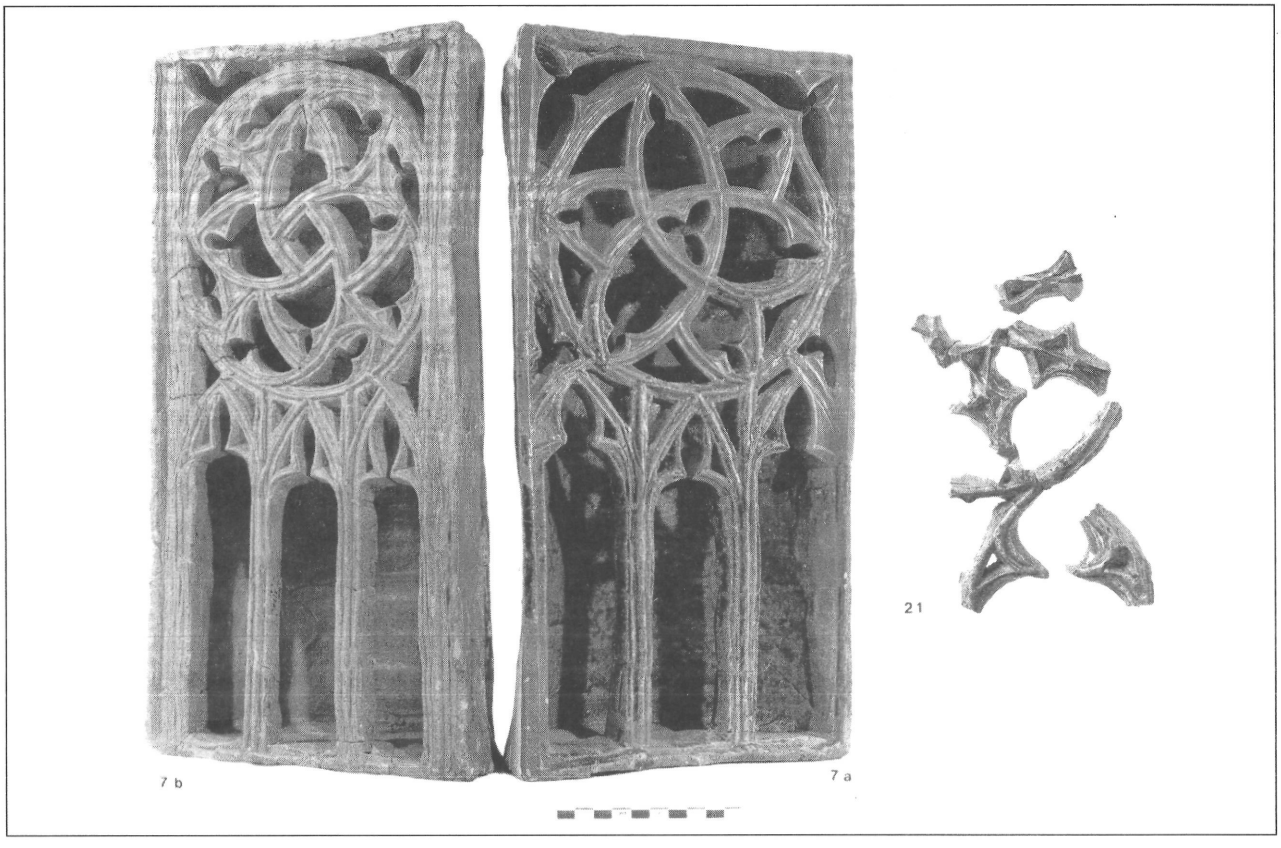

6. kép. Mérműves csempék, 7b–7a és 21. típus

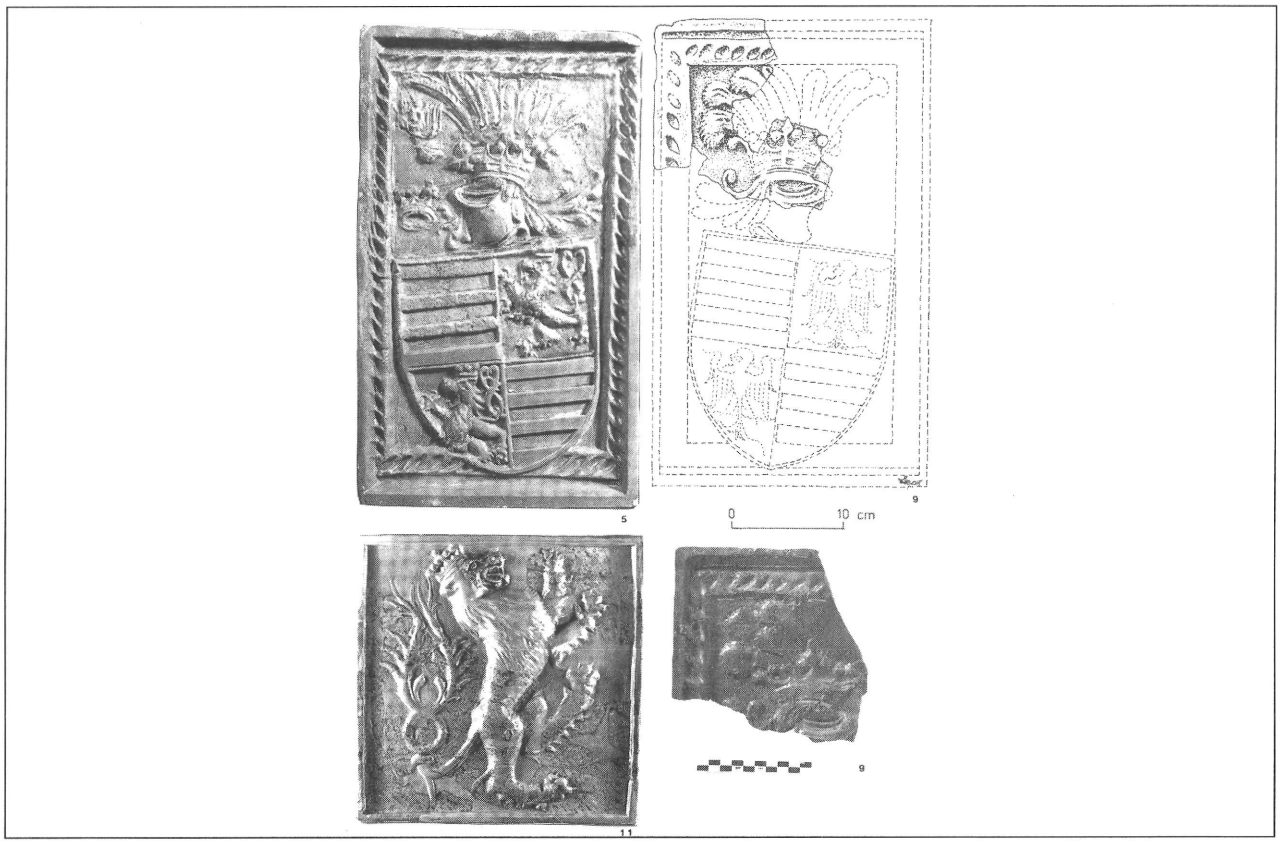

7. kép. Címeres csempék, 5, 9. és 11. típus

12

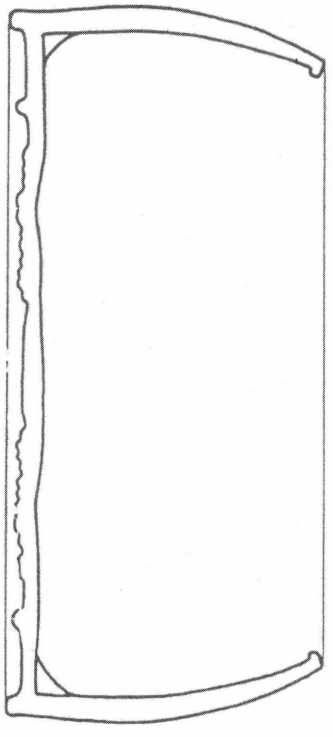

0 10

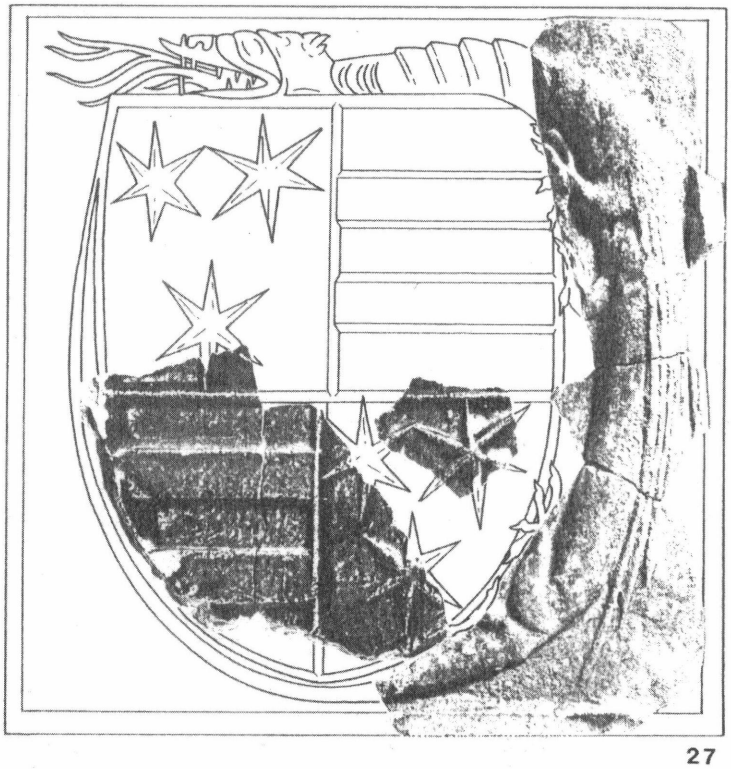

27

8. kép. Címeres csempék Sárkányrenddel, 12. és 27. típus, 1408 után

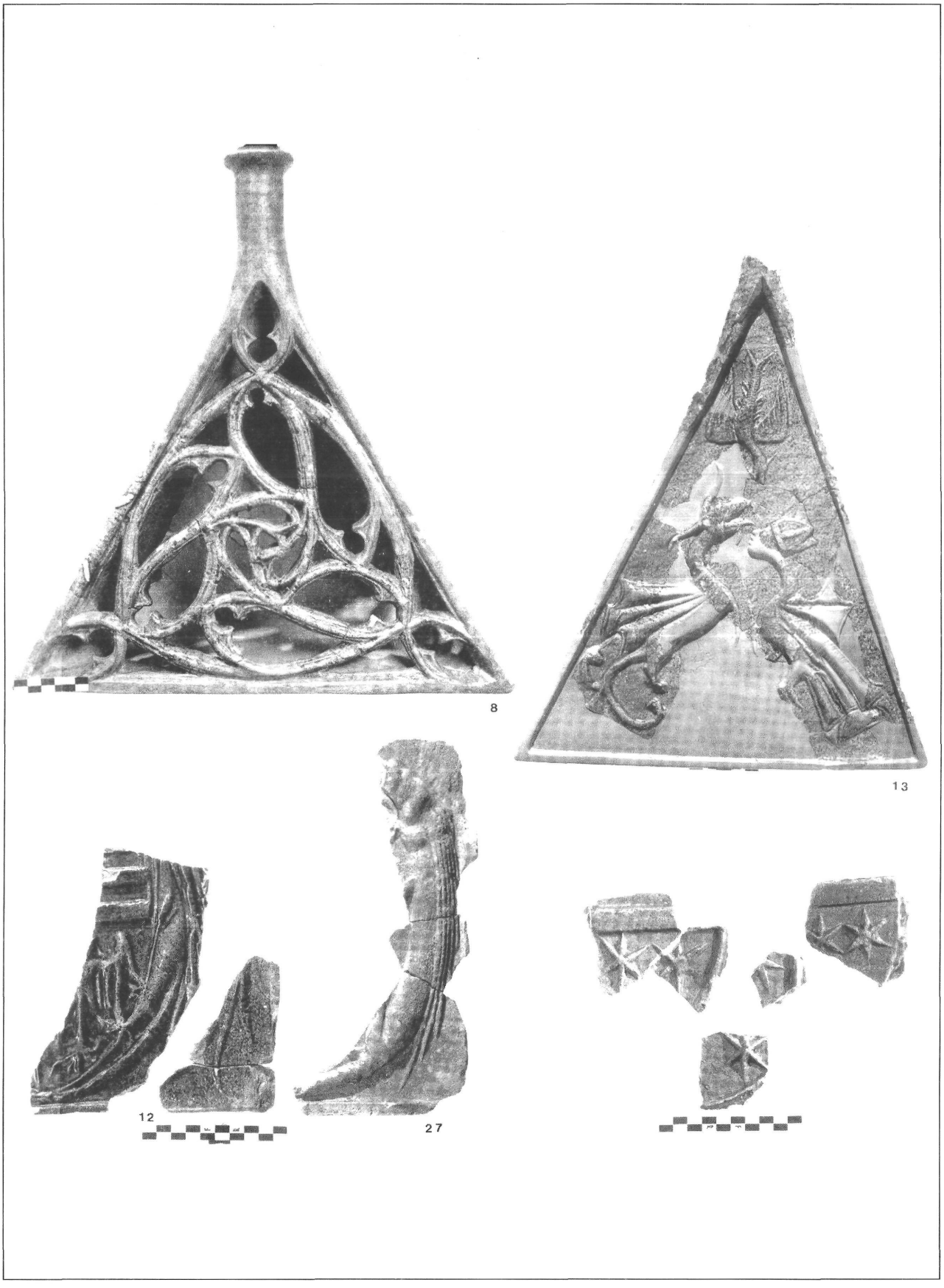

9. kép. Oromcsempék, 8. és 13. típus; a 12. és 27. típus sárkánya; Cillei címeres csempék más csoportokból

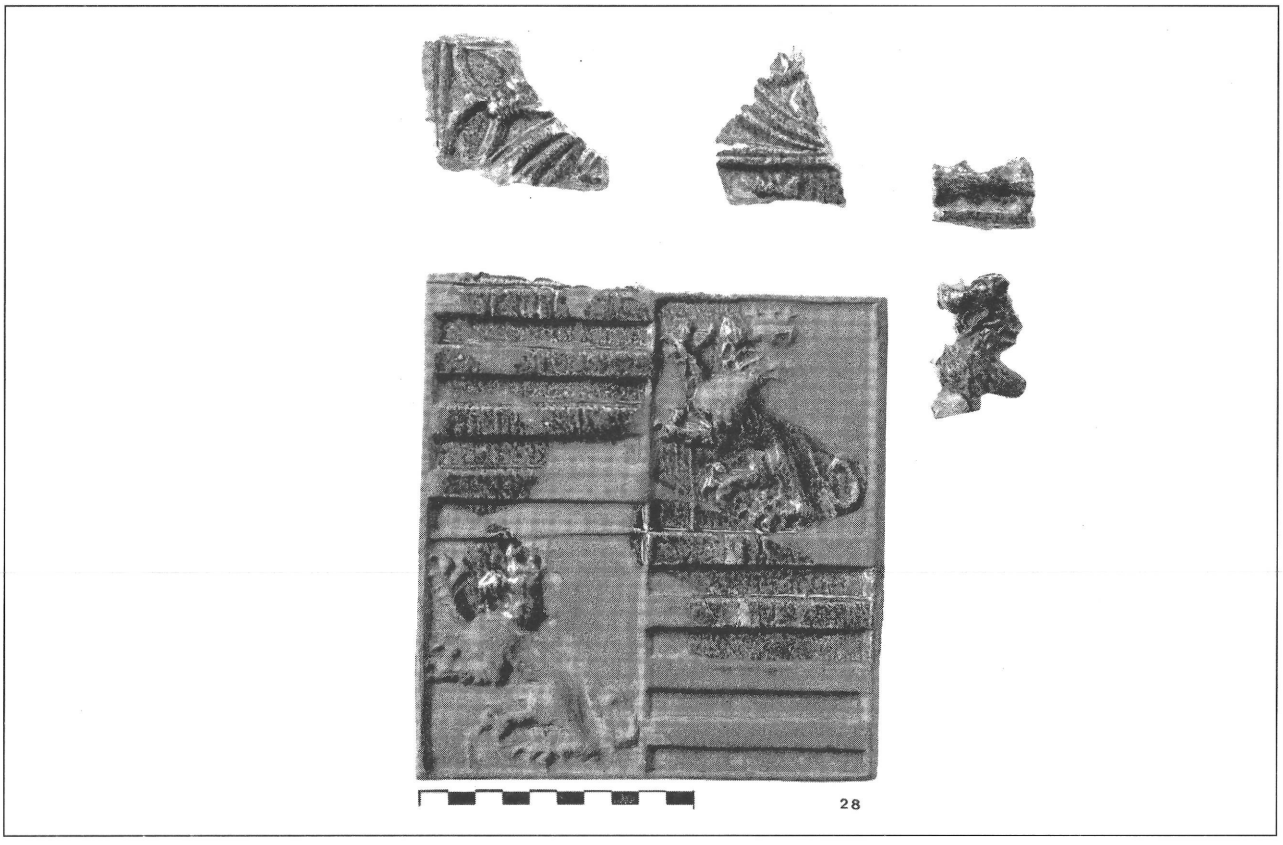

10. kép. Címeres csempe felül mérműrajzzal, 28. típus

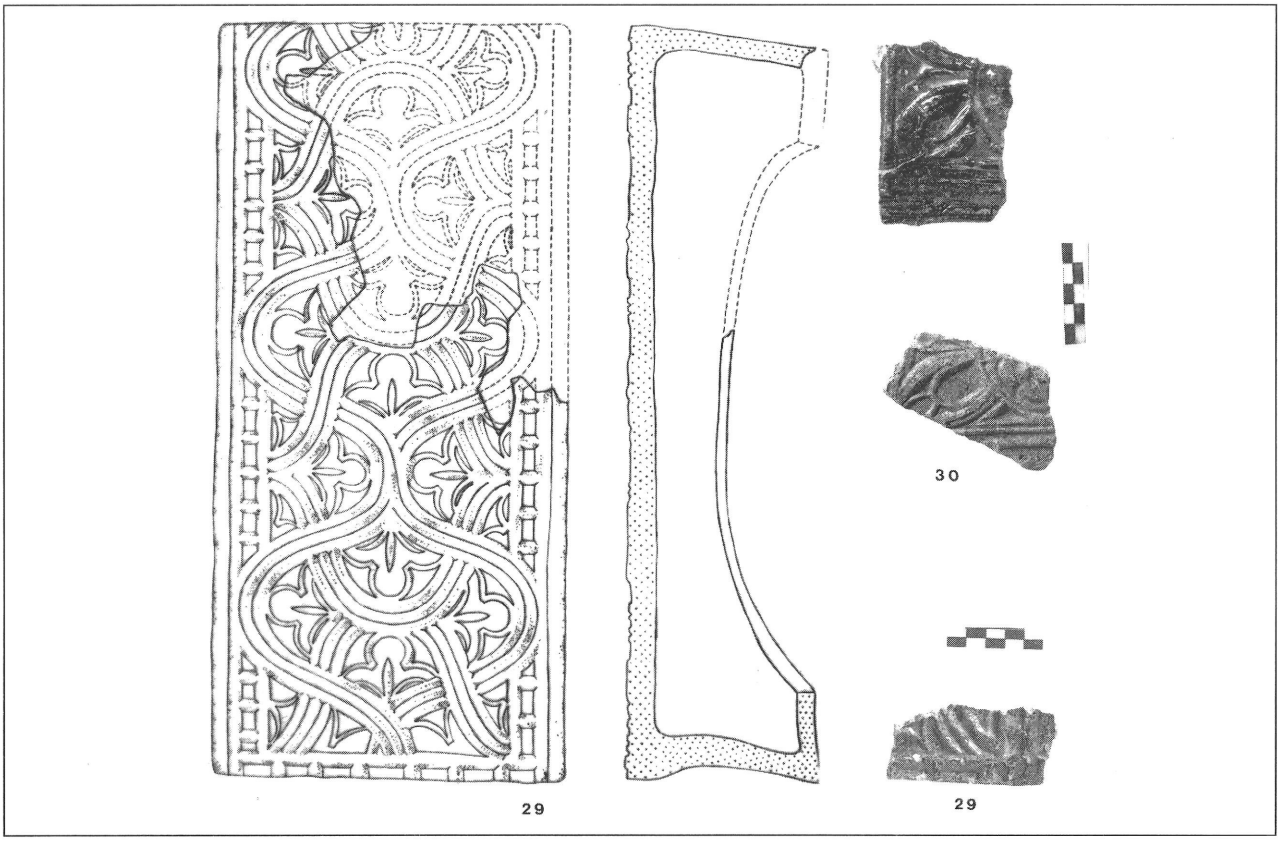

11. kép. Fafaragás – stílusú csempék lapos rajzzal

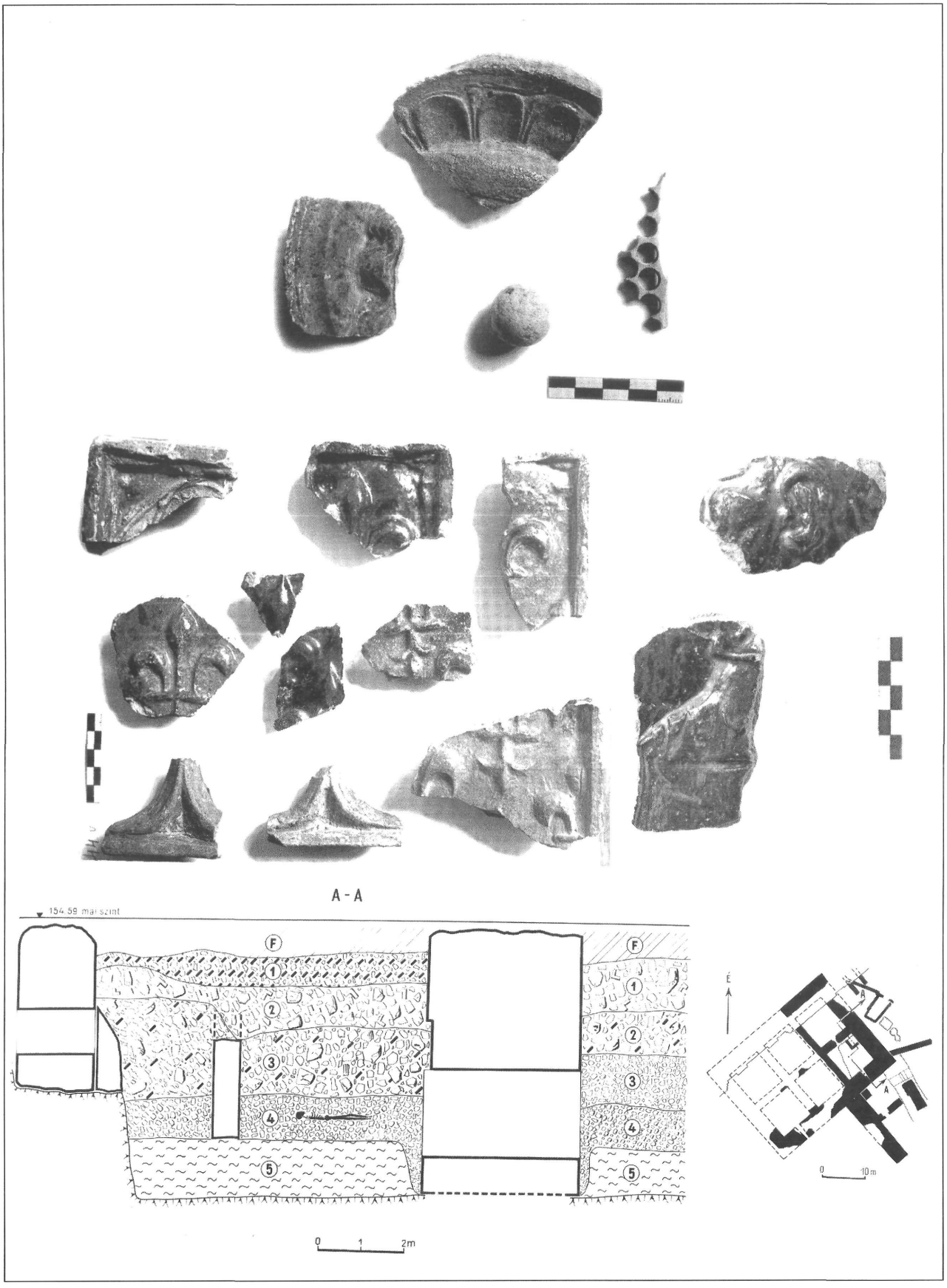

12. kép. Leletek a Csonkatorony fala melletti beásásból és a 4. rétegből. Rétegrajz (Gerevich után)

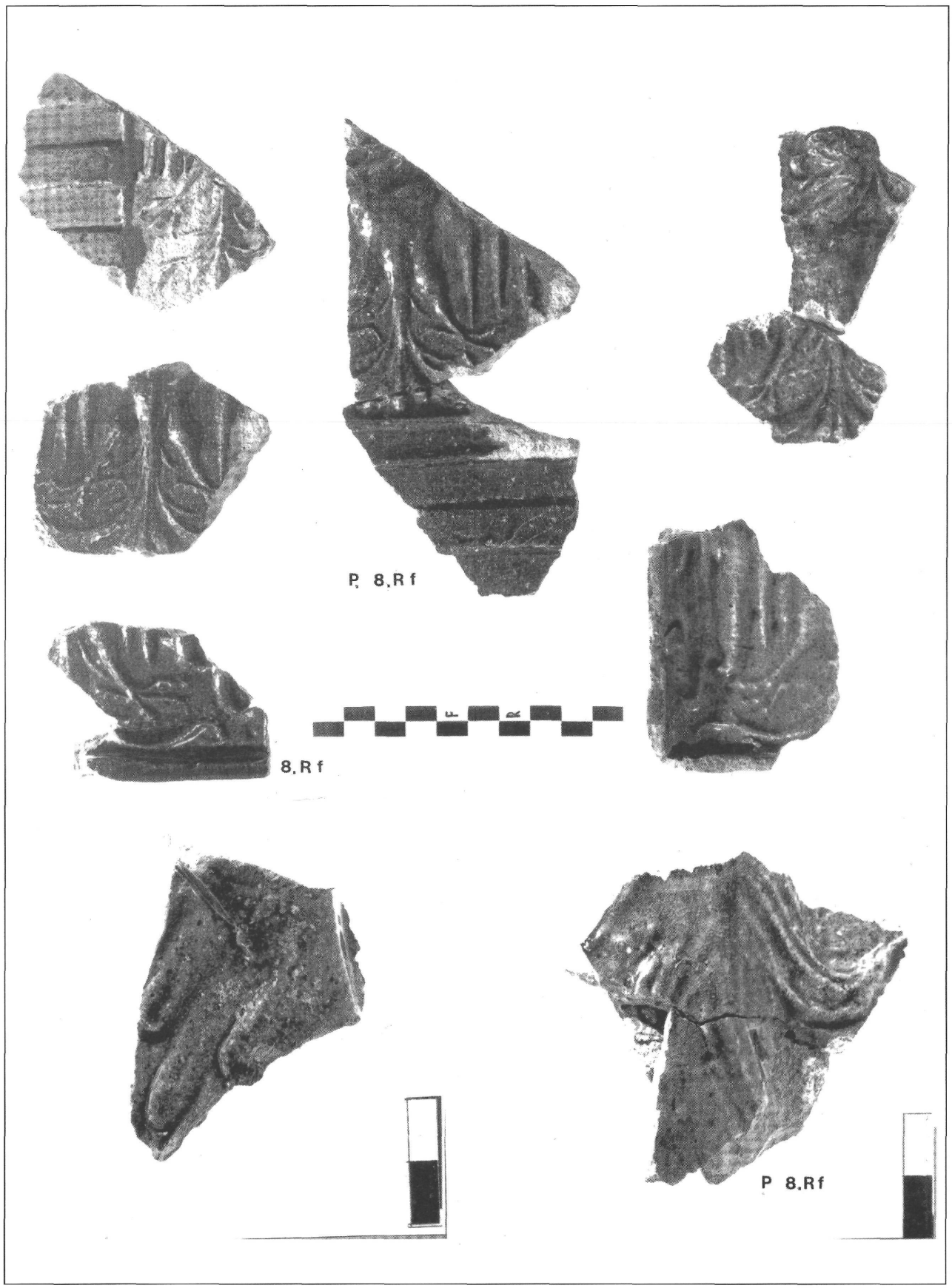

13. kép. Az 1. típus korai töredékei éles rajzzal és elmosódott későbbi töredékek (Középen: Pince 8. r. felső részéből); ismeretlen sisakdíszes töredékek

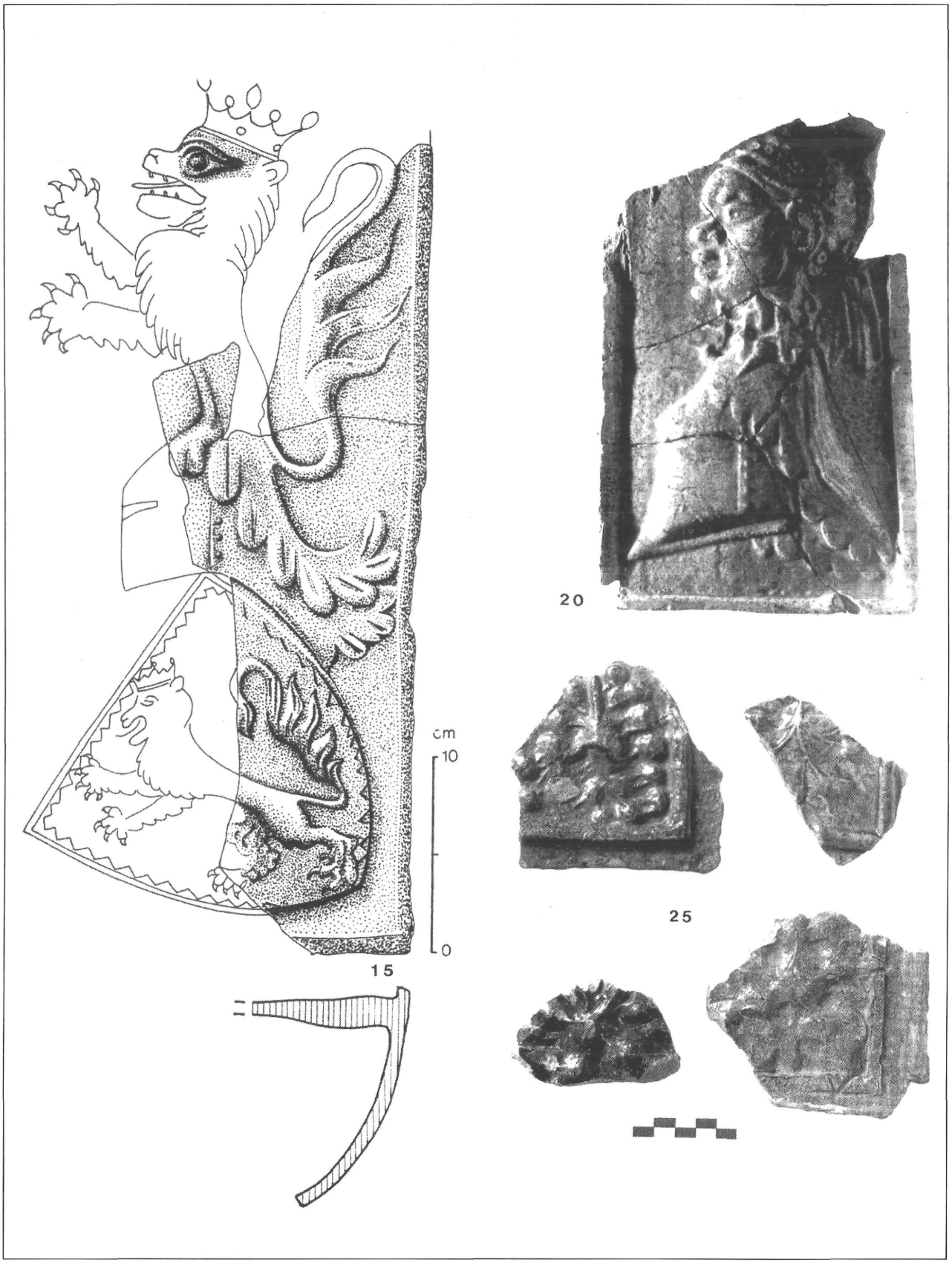

14. kép. Korai kályhacsempék: Eberhard címer (15. t.); négerfejes sisakdísz (20. t.); a 25. típus töredékei (alul áttört kivitelben sötétzöld és világoszöld mázzal (1400–as évek, Buda, palota)

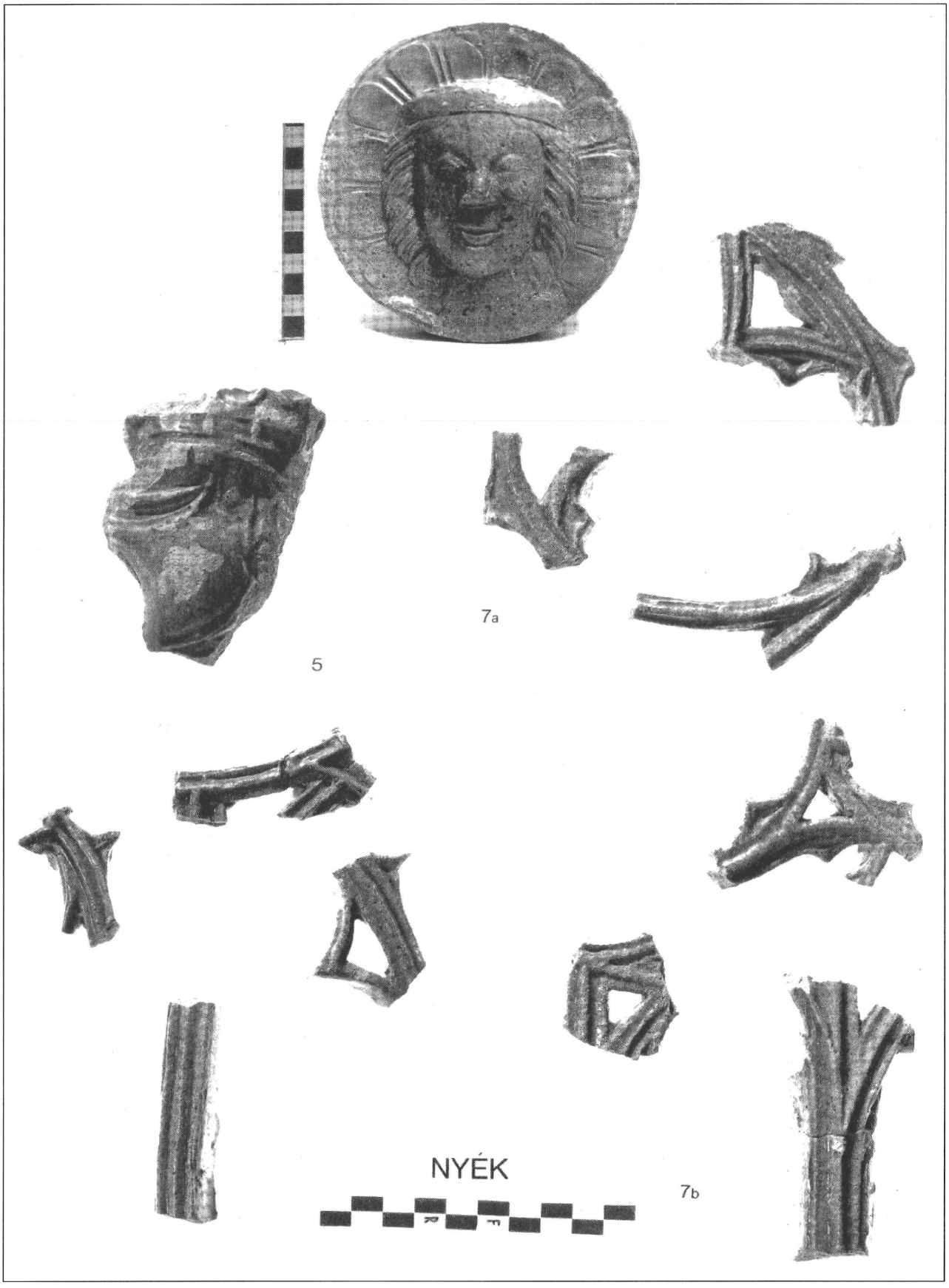

15. kép. Az I. csoport csempéinek töredékei (Nyék, kastély)

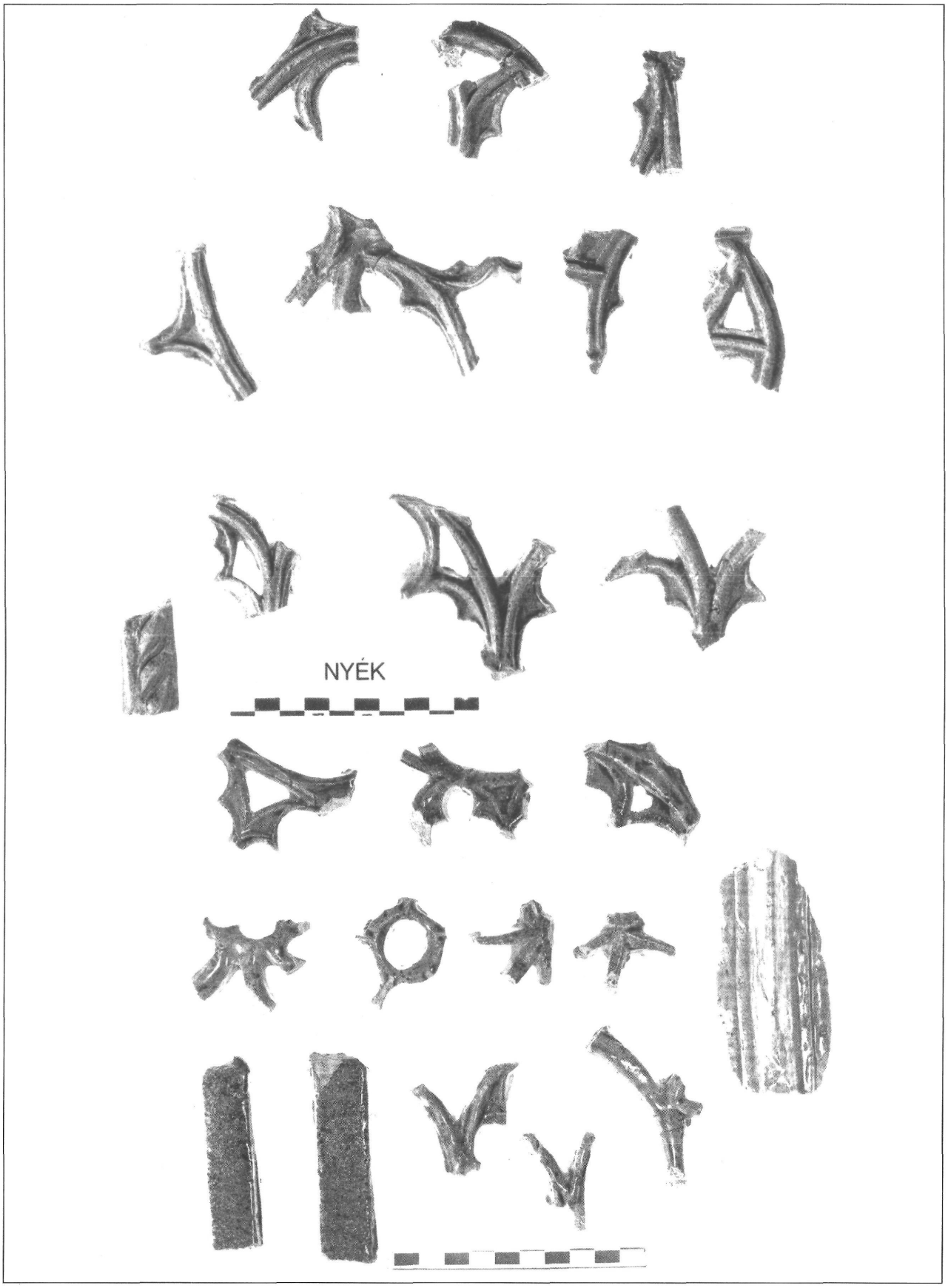

16. kép. Ismeretlen típusú mérműves csempék darabjai (Nyék és Buda)

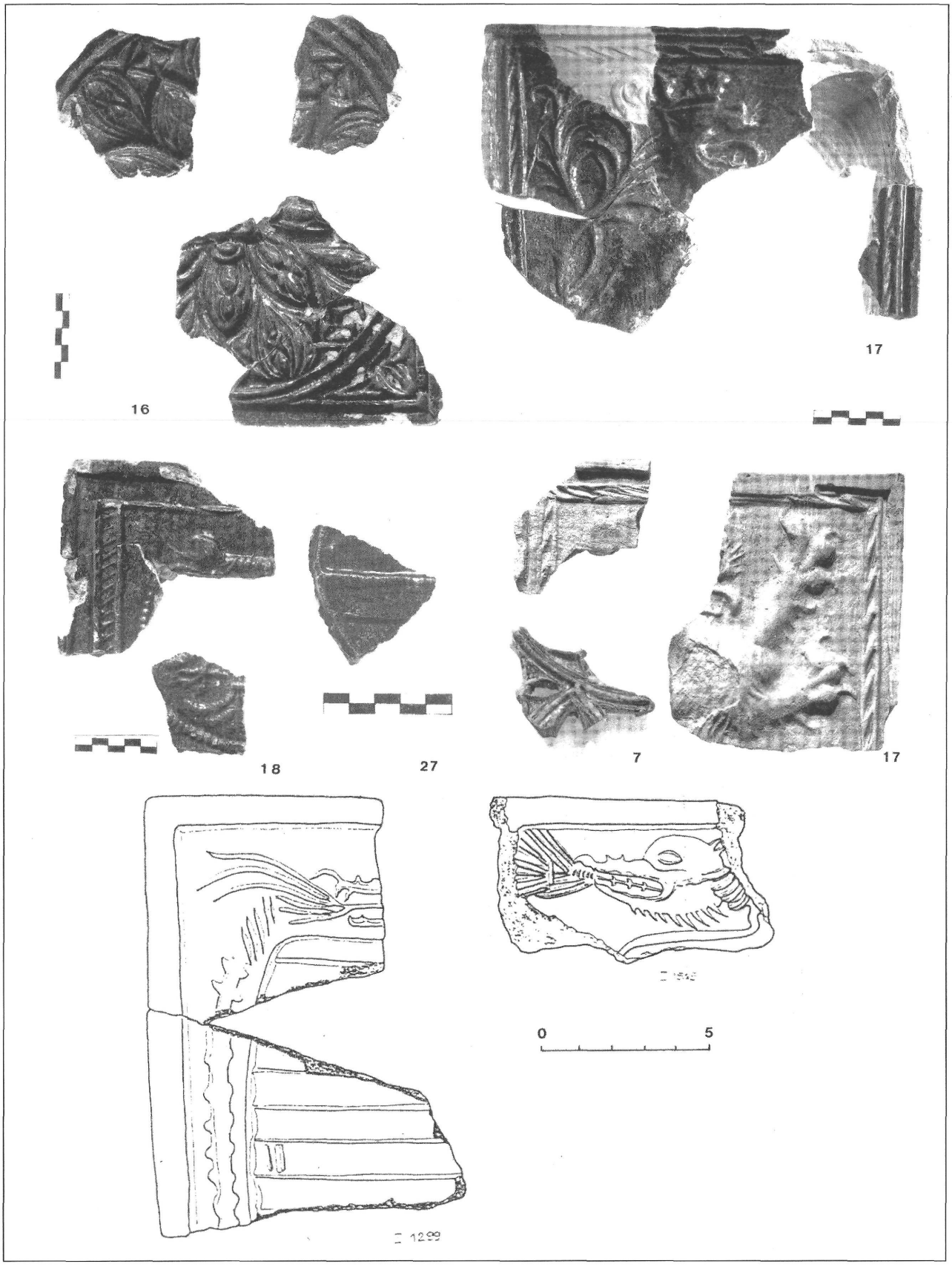

17. kép. Új csempetípusok vidékről. Várpalota, zöldmázas csempék (16–17–18. és 27. típus); Székesfehérvár (7. és a mázatlan 17. típus); Belgrád (12. típus hatása, Hadzi-Pesič után)

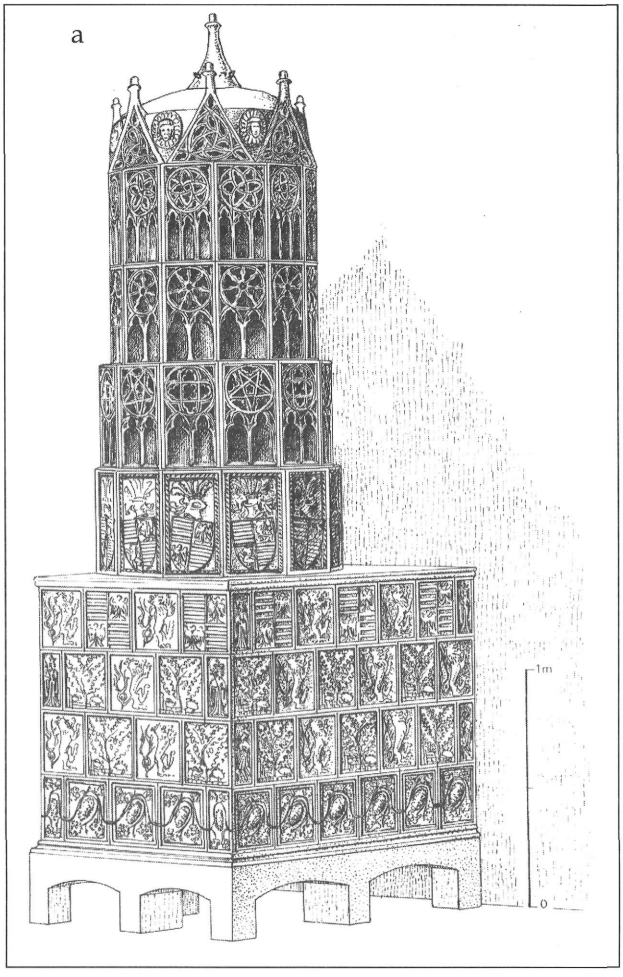

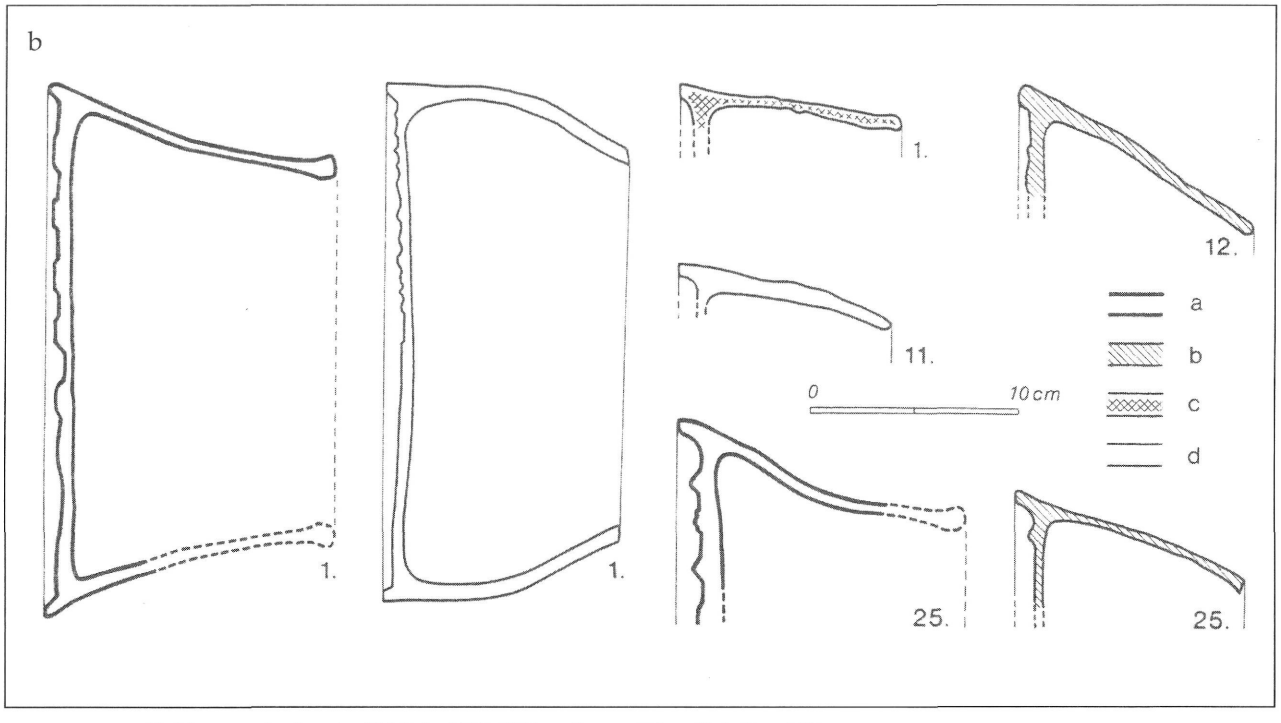

18. kép. *a. A rekonstruált kályha 1408 előtti egyik megoldása. (Rajz Egyed E.)*
b. Kályhacsempék metszetrajza (a: redukált égetésű, b: rózsaszín, c: barnásvörös, d: szürkésfehér cserép)

HOLL IMRE

KÖZÉPKORI KÁLYHACSEMPÉK MAGYARORSZÁGON X.

*A budai műhely vegyesmázas kályhacsempéinek kérdése**

Az utóbbi évtizedek kutatásának új eredményei alapján jogosan merülhet fel a kérdés: tulajdonképen mi lehet a 15. század végén a budai királyi műhely színesmázas, már a fehér ónmázat is alkalmazó kályhacsempéinek köre? Hiszen a korábban ennek tulajdonított csempék legnagyobb részéről már kiderült, nem ennek a helyi műhelynek termékei; különböző években ide kerülő kályhákhoz tartoznak - nincs köztük műhelykapcsolat sem. Talán a legkorábbi az 1469/73 körül idekerült „Háromkirályok-kályha", ez valószínűleg egy svájci (vagy délnémet ?) mester alkotása; jellemzője fehér-kék ónmáz használata (más csempéin pedig a sárga, vagy zöld).[1] Később, valószínűleg már 1481/89 között készültek a „Raurisi-salzburgi műhely" színesmázas kályhái. Ezekből már Visegrádra és a tatai várba is került, sőt más várakba is. Jellemzők a *sokféle szín* egymás mellett alkalmazása (a fehér csak kis részleteken, de ugyanígy a halványkék és lila is), valamint a nagyon gazdag motívumkincs, figurális kompozíciók.[2] Még későbbi egy további kályha már az 1500-as évekből a salzburgi műhelyből; ez technológiájában az előbbieket követi, de csempéinek plasztikai kidolgozása jóval fejlettebb, művészi kvalitású. (Csak Budáról ismerjük töredékeit.)[3] - A 80-as évek végén (1485 és 1488 körül több példányban, talán különböző években) készült „Mátyás címersorozatos kályhák" műhelyét eddig nem hozták kapcsolatba a színesmázas technikával dolgozó királyi műhellyel.[4]

Az alábbiakban megpróbálom összefoglalni azt az emlékanyagot, ami a *budai műhely* ide sorolható terméke lehet. Sajnos zömében (egy típus kivételével) rendkívül töredékes leletekből áll és emiatt még egy képzeleti rekonstrukciót sem lehet készíteni az egykori kályháról. Ugyanakkor valószínű, hogy egy olyan műhelyről van szó, amelyik az általánosan elterjedt, egyszínű zöldmázas csempékkel dolgozott és a színesmázas technológiával ismerkedve ezt csak néhány csempetípus esetében használta fel egyik kályháján.

A BUDAI SZÍNESMÁZAS CSEMPÉK KÖRE: A MÁTYÁS-BEATRIX KÁLYHA

Az emlékanyag kiválasztásához - e csoportba sorolásához - többféle szempontot használtunk. Kiindulópont a trónoló Mátyás királyt ábrázoló csempék voltak: az ólommázak mellett az ónmáz használata; a fehér-kékesfehér árnyalat csak kis részleteken; egyes esetekben valószínűleg ónmáz keverése ólommázzal (tört zöldes színt eredményez fedő hatással, ezt angóbréteg nélkül alkalmazták vörös cserépen). A vegyesmázas színű csempék esetében a váltakozó, különféle színű csempe-keretrészek - amivel azonos típusoknál is sokféle hatás érhető el. Minden esetben a téglavörösre égő cserép használata (ez hasonló a „svájci" kályha cserepéhez, de durvább soványítású és így rendszerint a törésfelület is durvább),[5] a hátsó felület némelykor sárgás színű.

Az alábbiakban soroljuk fel az általunk e csoportba osztható kályhacsempéket.

1. típus: Trónoló Mátyás király, jobbjában jogar, bal kezében országalma, két oldalán a trón széleinek gótikus tagolású elülső része. Az ülő alak mögött a trón hátoldala síma, díszítés nélkül; egy töredéken a jobboldalon mellette kis minuszkulás m - betű vékony kiemelkedő rajzával (*3. kép b*). A típusból három példány kiegészített, de ezen kívül még legalább 5 további példányából vannak töredékek. Valamennyi esetében egyenesen előreálló, mély keretelést kaptak, elől hornyos tagolással; a háttér díszített síkja lényegében síklap (de ez a magas plasztika miatt nem feltűnő), (*1-3. kép*). M: 40 cm, sz: 27,5 cm, mélység: 8 cm.

Az egyes példányok nagyon sokféle színösszeállításban, egymástól eltérően készültek: zöld ruha és sárga trón, sárga ruha, zöld trón, olívzöld ruha, fehér trón. Van töredék barnássárga ruhával, illetve zöldesfehér ónmázzal, sőt lilával kevert fehér ónmázzal is. A keretek külső hornyolt része mindig más színű, mint a belső oldal. A jogar és országalma általában fehér, vagy zölddel kevert fehér; a teljes eredeti fej zöldesfehér, sárga koronával. A trón felett gazdag redőzésű, középen felhúzott kárpit.

---

*A IX. fejezet megjelent: ActaArchHung 52 (2001) p. 353-414.

[1] HOLL 1983. 204. 216. - A korábbi felfogás cáfolata u.i. 201. A cserépanalízisek szerint - HOLL-BALLA 1994. Abb. 13. -ennek anyaga egészen eltér a vizsgált 15. sz. első fele, közepe és második fele budai csempéitől - köztük öt Mátyás-koritól is.

[2] HOLL 1983. 217-225. - Részletesebben, jóval bővebb anyag bemutatásával: HOLL Spätgotische Öfen.

[3] HOLL Spätgotische Öfen... második részében. (Ezek meghatározása itt szerepel először.)

[4] BUZÁS-LÓVEI 1993. 191-217. KOCSIS-SABJÁN 1998. 33-35; 123-154. rajz. Kiegészítő adatok két címeréről és a Lovagalakos kályha két csempe-típusának késői továbbhasználatáról: HOLL 1999. 313-323.

[5] Ezekkel szemben a „raurisi-salzburgi műhely" mindig fehér cserepet használt; a vörösét csak a csempék hátsó fiókrészéhez, talán tartósságuk fokozásához.

Csupán e típusból találtunk eddig olyan példányra, amelyet a középső tengelyben függőlegesen félbevágtak (*3. kép c*), ennél kevés fehérrel kevert zöld mázat használtak és angóbréteg nélkül (de az ónmáz miatt átlátszatlan fedő türkizzöld hatású; e nélkül olívzöld árnyalatú lenne: ilyen a *3. kép a.*).

A töredékek kivitele nem egyforma, vannak élesebben visszaadott plasztikai részletekkel, ahol vékonyabb agyaglapot használtak és ezt a fazekas ujjával simította be a negatív mélyedéseibe, máskor vastagabb agyaglapot használtak, ami nehezebben követte a reliefet. (Ilyen különbségeket a következő típus esetében is észlelhetünk.)

2. típus: Trónoló Beatrix királyné. Csupán töredékei alapján ismerhettük fel, hogy a Mátyás ábrázolásnak párdarabja is volt, kompozíciójában annak megfelelő megoldással. Sajnos a test felső részét és fejét nem ismerjük. Az ülő alak ez esetben a jobbkézben tartja az országalmát és baljában a jogart. A köpeny itt gazdagabban redőzött, a kezeknél hosszabban lelógó ruhaujjakkal. Az alul visszakanyarodó ruharedők között mintha egy pántos cipő tünne elő; a jobbkéz finoman mintázott ujjain pedig *halványkékkel festett körmök látszanak!* A trónus jobboldali részlete maradt meg, ez más, mint az előző csempén és perspektívikus rövidüléssel ábrázolták. A töredékek alapján legalább hat, különböző módon színezett példány készült: zöld, illetve sárga köpeny; az előbbinél sárga, utóbbinál fehér jogarral. A legnagyobb töredéken a köpeny lilával kevert fehér (*4. kép*). Egy nagyobb töredék maradt a csempe felső részéből, itt a trónkárpit fehér ónmáz, gazdagon redőzött, élesebb plasztikával, mint a Mátyás-csempéknél *(4. kép)*. E darab alapján ismerjük e típus keretelését: ez erősebben tagolt, horony és vékony pálcataggal. A csempe kialakítása is különbözik a Mátyás-csempéktől, itt a hátsó díszített felület kissé meghajlik és a két oldal is ívesebb, de mégis eltér a megszokott fülkés csempék féldonga alakjától (*11. kép c*). Arra gondolunk, hogy úgy a Mátyás, mint a Beatrix ábrázolás esetében azért nem alkalmazták az igazi fülkés csempealakot, mert egy síkban készített-faragott pozitív állt a műhely rendelkezésére. Ha az ilyenről levett negatívot, illetve az erről lenyomott agyaglapot meghajlították (mint a fülkés csempéknél), úgy kis mértékben a plasztika is torzul, ráadásul a szélek sávjai a külső keretprofil takarásába kerültek volna - azaz az eredeti díszítésnek csak a közepe érvényesül.[6]

A felső töredék peremprofiljával azonos megoldású szélső kerettöredékek (*6. kép*: zöld keret, belső rész sárga; sárga és világoszöld; fehér és világossárga; zöld és fehér belső) megoldása alapján legalább négyféle változó színvariációjú kályhacsempével számolhatunk. Ezek arra mutatnak, hogy a Beatrix csempéknél - a Mátyás csempéktől eltérően - a belső figurális kompozíció két szélénél további gazdagítással bővítették e csempéket: függőlegesen haladó kis plasztikus köröcskékkel és a pálcára csavarodó levélsor kedvelt késő gótikus ízlésű dekorációval. Ez a díszítés azonban a fentebb mondottak szerint alig volt látható - illetve a szemlélő helyétől függően mindig csak az egyik oldalon érvényesült.

3. típus: Oroszlán a kölykeivel. Nagyméretű, majdnem téglalap alakú csempe; díszítése a Lovagalakos kályha 11. típusának lenyomat útján készített másolata. Az eredetinél részletméretei 14,4 %-kal kisebbek, ráadásul keretezésének profilja is keskenyebb és egészen más jellegű, belül vékony pálca- és horonytaggal (*8–9. kép*). A jobb felé álló oroszlán fejét három kis kölyke fölé hajtja (a középkori elképzelés szerint született könykeit a harmadik napon lehelletével kelti életre: kedveltségét szimbolikájának köszönhette - a harmadnapon feltámadó Krisztus). Sajnos ebből is csak kis töredékek maradtak, amiket az eredeti alapján ismerhetünk fel. A másolás és a keskenyebb keret miatt jóval kisebb volt: az eredeti kb. 40 × 45 cm helyett kb. 30 × 32 cm lehetett. Hat különböző példány töredékeit ismerem.

Ez esetben is a gazdag színvariációk jellemzik: a töredékek alapján - legalább ötféle - volt zöld alapon fehér oroszlán (vagy csak fehér részletekkel: a mancsok és a kölykök); zöld alapon sárga; egy-egy esetben tiszta zöld, illetve világossárgás; egy esetben ónmázzal kevert zöld világos árnyalatban (csak a figurák?). Egy fejtöredék barna mázas, a szemek zöldek. A töredékek szerint, ugyanúgy mint az előző csempéknél, a keretelést az alapszíntől eltérően mázazták.

E típus az első ebben a csoportban, amikor egy esetben nem a szokásos síklapú és profilos keretű kiképzést alkalmazták: egyik darab szerint volt (a Mátyás csempékhez hasonlóan) mélyített belső síkkal és *merőlegesen előreálló keretlapokkal* alakított (*9. kép jobb alsó darab).*

4. típus: Griff? Egyetlen példány képviseli. Ez is az előzőkkel egyező, nagyméretű, zárt előlapú csempe lehetett. Csak bal alsó sarkából maradt töredék: horonytagos kereten belül állatláb-karmok. A keret zöld, a karmok sárga mázasak. Ennek is meredeken hátranyúló rövid fiókrésze van, mélység: 9 cm (*10. kép 1*). Kiképzése alapján valószínűnek tartjuk, hogy az előző oroszlános csempék párjának készült, azokkal váltakozva képezett egy sort. Az ilyen állatalakos motívumok a késő gótikus kályhák esetében többször is szerepelnek a kályha alsó sorában. (Utalhatunk itt például a Lovagalakos kály-

[6] Jól látható ez a salzburgi kályháról készült felvételeken.

hák esetére; nemcsak az eredeti példányoknál, de a másolatként készített mázatlan későbbi – vidéken elterjedt egyszerűbb kályháknál is.)[7]

5. típus: Fülkés, dongás kiképzésű csempe. Csupán egy töredéke maradt. A befelé nyitott kiképzésű darabot széles horonnyal és vékony pálcataggal profilált kerettel készítették; felül a keret alatt öt, egymást keresztező ívekkel képezett keskeny mérműdísz helyezkedik el, áttört kivitelben. Belső felületének nem ismerjük eredeti díszítését: a nyomokból valamilyen növény motívum *halványkékkel és zölddel festett* rajzára gondolhatunk. A keret belső pálcatagját is festették: barna-sárga színnel csavart minta látható. Vöröses-sárgásra égetett soványított cserép, *az egész felületet fehér* (hólyagosra égett) ónmáz fedi. Sz: 25,5 cm, mélység: 7 cm, v: 0,7–1 cm (*10. kép 2*).

A keretprofil hasonlít a Beatrix-csempéknél láthatóhoz; a méretek alapján arra gondolunk, hogy azok fölötti sorban álltak ilyenek, egy felfelé fokozatosan keskenyedő kályhatestet képezve. – Egy saroktöredék szerint zöldmázas is volt.

6. típus: Fülkés kiképzésű csempe, felül mérműdísszel. Csupán két kis töredék maradt, ezek alapján hasonló lehetett az előző típushoz. A keretprofil kissé eltérő, a külső horonytag kissebb, a belső pálcatag vastagabb. Alattuk az előző típus kis ívekkel képezett áttört mérműdísze látható. Rózsaszín (belül sárga maggal) cserép, vékony sárga angób felett az egyik töredéken citromsárga, a másikon barnássárga ólommázzal (tehát két különböző példányból: *10. kép 3*).

7. típus: A következő csempe e csoportba sorolásához stílusának (plasztikai kivitelének) szempontjából nem volna okunk. Ha mégis ide tartozónak véljük, azt csak a csempealak ritka megoldása, valamint a keretprofil kiképzése indokolja; ezek ugyanis az 5. típusnál már feltűnnek. – Dongás kiképzésű, fülke alakú csempe, amelynek felső részére függönyszerűen belógó, a fülke elé helyezett síklapú részt illesztettek. Ennek díszítését egymást metsző félkörökkel szerkesztett vakmérmű képezi; a felső sarokban egy-egy befelé néző angyal félalakjával. Középen üres tárcsapajzs látható. A csempe szélein kétoldalt egy-egy áttört kivitelű orrtag egészíti ki a mérműdíszt (*12. kép*). Barnásrózsaszínű cserép, vékony sárga angóbréteg fölött élénkzöld máz; az egyiken kevert, fedőhatású, angób nélkül! (A töredékek alapján négy példánya maradt. Egyik szerint már a 16. sz. elején elpusztult: 54. gödörből 15. sz-i leletekkel.) Sz: 22,5 cm.

E típus az előzőknél is látható, de egyébként a budai anyagban ritkán alkalmazott megoldást követi: a fülkés csempe és a síklappal zárt csempe hibridje. (Németországban már a 14. században gyakori egyszerűbb megoldással, a 15. sz. első felében már alkalmazzák a mérműdísz áttört felső részén figurális kompozícióval kiegészítve. 1500 körül ott már a fülkés hátteret is plasztikus kivitelű mintával gazdagítják.)[8]

8. típus: Zárt előlapú négyzetes (?) kályhacsempe; díszítése a hiányzó keretrészen belül pálcatagra csavarodó gótikus levelek. Vörösesrózsaszín cserép (sárga mag), sárga angób felett barnássárga ólommáz. A szegélyminta mellett befelé szögletes keretelés, amit fehér ónmázzal fedtek. M: 9,5 × 7 × 07–1,4 cm. (*13. kép a*) – Eddig csupán egy töredékét ismerem. Ugyanilyen nagyon plasztikus, kiemelkedő levéldísz található egyszínű zöldmázas csempéken is (M: 27 × 27 cm), amelyek belsejét 5-5 szirmú rozetta és a négy sarok felé álló levelek töltik ki (*13. kép*). Ezektől azonban a színesmázas példány eltér: itt a pálcatag síma (amazoknál apró gömböcskékkel borított) és a levelek egymástól mért távolsága is nagyobb. Kétségtelenül más negatív. Ugyanakkor a levelek egyezése (*13. kép b*) arra mutat, hogy *ugyanaz a műhely készíti a zöld és a színes* csempéket.

A levelek egyezése miatt úgy véljük, ezek készítéséhez a negatívba *külön kis pecsételővel nyomták* ezek rajzát (nem volt tehát arra szükség, hogy a negatívon – vagy a pozitív mintán köröskörül egyenként kifaragják mind a húsz levelet!).

A MÁTYÁS-KÁLYHA MOTIVUMAI, STÍLUSA ÉS TECHNOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Az eddig megismerhető anyag alapján feltűnő – különösen a más ismert kályhákkal összevetve – hogy a készítő műhely ez esetben nem rendelkezett egy igazán egységesnek mondható típus-sorozattal, azonos plasztikai kivitelű, egymással jól összehangolt pozitívokkal. Bizonyos, hogy a Mátyás és Beatrix csempék számára egy fejlett tudású szobrász-faragó mester készítette a műhely megrendelésére a trónoló uralkodópár domborműveit. A plasztika kvalitásai[9] szembetűnőek, még a ké-

[7] Így például Kőszeg várában, HOLL I.: Kőszeg vára a középkorban. Bp. 1992. 145.kép. - Zöldmázas másolatok: Pécs, Széchenyi tér; Kárpáti János leletmentése. (Közöletlen.) - Hahót-Alsófakospuszta, ferences kolostor: itt a mázatlan griff a pelikánnal párosítva szerepelt; VÁNDOR, L.: Archäologische Forschungen in den mittelalterlichen weltlichen und kirchlichen Zentren. Antaeus 23 (1996) 213, Tf. 82:3-4. (1480-1500 közötti időre keltezi.) - Ugyanilyen párosítás lehetett Zalaváron is ; PARÁDI N.: Mátyás címeres kályhacsempe lelet...FolArch 41 (1990) 147-167. Abb. 7:1-2. (Szürke másolatok.) - Még jóval később, a 16. század 20-as éveiben és ez után is a németországi reneszánsz kályhákon szerepelnek a griffek és oroszlánok váltakozva az alsó szegélycsempéken a keresztény szimbolika hatásaként.

[8] Más lelőhelyek mellett főleg a Kölnben előkerült csempeanyag mutatja ezt a fejlődést. UNGER, I.: Kölner Ofenkacheln. Köln, 1988. Kat. Nr. 38. (15.sz.e.fele), valamint a korábbi és későbbi megoldások.

[9] BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. 1. k. 135, 705. (Voit P. tévedését ismétli a csempék különféle méretéről) „az 1480-as évekből". - U.ő: Mátyás király és a művészet. Bp. 1985. 407: „Kissé a Thuróczy Krónika fametszetére is emlékeztet... kompozíciója jobb, monumentálisabb." (Mintaképe lehetett rajz, szobor vagy dombormű.)

sőbbi 1501-ben felállított salzburgi kályha alakjaival összevetve is. Úgy vélem, az eredeti pozitívot ez esetben fából faragták; egyes részletek élesen metszett plasztikája erre utal (*5. kép a*).

Más a helyzet a többi csempénél. Láttuk, hogy például a fiait életre keltő oroszlán esetében egyszerűen egy régi - de kvalitásos megoldású - csempe lemásolása történt. Az 5. típus esetében viszont valószínűen csak festett dekorációt alkalmaztak, aminek megoldása egészen eltérő felfogású, bár a fölső mérműdísz alkalmazásával rokon jelleget kapott a 15. század végén többször is használt csempékkel. (Az ilyen függönyszerűen alkalmazott áttört dísz felső keretként néhány késő gótikus csempe esetében látható. A belső fülkét ezeknél plasztikus növénydíszek, pl. virágos indák, vagy figurális ábrázolások töltik ki. Nyilvánvalóan a késő gótikus oltárszekrények megoldása hatott formájukra. - A 70-es évektől kezdve sírköveken is alkalmaznak ilyen fölső keretet.)

Az első három csempetípus esetében látható, hogy a műhely a vegyesmázas-technika alkalmazásával nem csak egy csempén belül törekedett a többszínűségre, de ezt más-más módon oldotta meg, hogy az egymás mellett sorakozó darabok ne legyenek egyformák. A fehér ónmáz legtöbbször csak kisebb részeket színezett, máskor az ólommázzal keverve adott újféle árnyalatot; egyes csempéknél (Beatrix) a fehér mázat nagyobb felületen is alkalmazták. Takarékosságból, vagy a változatosság miatt néhány esetben egyszínű zöld vagy barnássárga csempe is készült (Mátyás esetében a két félbevágott; az oroszlánnál legalább kettő, a felső mérművesek).

Egészen másféle megoldás látható az 5. típusnál. Úgy vélem, ez esetben mutatható ki először a királyi *majolikaműhely közvetlen hatása:* egyrészt az *egész csempe fehér színe,* valamint a rajta alkalmazott kék-zöld, illetve barna-sárga *festés.* Talán a műhely egyik tagja járult hozzá a szokatlan festett dísz megoldásával. Nem véletlen, hogy a majolikapadlók egyes téglatípusain találkozunk a halványkék növényi festéssel, illetve például a hollós-címeres padlótéglánál ugyanilyen árnyalatú sárgásbarna festéssel (keret; kék holló sárgásbarna ággal és gyűrűvel). (*14. kép*) Egyetlen példányát ismerjük egy további padlótéglának, amelyen a kékesfehér máz fölött sötét kékesszürke leveles festés van (*14 kép b.*). - Ezek a festett padlótéglák más kézből kerültek ki, mint az élénkebb színekkel és fényesebb mázú téglákból kirakott másik padló a nápolyi emblémákkal. A két padlót a kutatás az 1476-85 közötti évekre keltezi,[10] sajnos ezen belül nem pontosítható - pedig ilyen hosszú időre a majolikaműhely munkája aligha húzódott el. - A Mátyás-kályha egyetlen példánya valószínűleg a halványabb színű (négy- és nyolcszögletű darabokból kirakott) padló készítésével egykorú lehet és ugyanúgy az újonnan megépült szobák egyikének gazdagítását jelentette - talán éppen evvel a padlóval. Az olaszországi példák alapján valószínűsíthető, hogy ezek nem nagy termek, hanem kisebb dolgozószobák (illetve kápolnák) számára készültek. Budán is ilyenekre gondolhatunk, az egyikben e kályhával, amelynél az újfajta technológiai tudás is jelentkezett.

Talán a kísérleti jelleg és a követelmény, hogy egy új kályha készüljön, más megoldással, mint amit a hazai gyakorlat ismert - ennek sietős volta hozta magával, hogy nem egészen egységes stílusú alkotás készült (bár ezt utólag a töredékesség miatt nem lehet jól megítélni). A gótikus levélmintával keretezett csempe (7. típus) esetében ma még nem dönthető el, hogy az ilyenek csak ebben a színesmázas variációban szerepeltek-e a kályhán (nyilván az alsó részen, ahogy ez más késő gótikus kályhákon is különféle stílusban[11] látható), avagy ennek zöldmázas példányaival együtt? Lehet, hogy az egyszínű zöldmázasok egy másik gótikus ízlésű kályhához készültek és a műhely csupán másféle variációját használta fel (talán más méretben ?) a Mátyás-kályha dekorációjának változatossá tételéhez.

Talán a sietség miatt nem készült külön felezett méretű csempe saját mintával; e helyett egy Mátyás-csempét vágtak ketté, nem törődve a plasztikával (bizonyára a sor hátsó végéhez).

A Mátyás-csempe félbevágott zöldmázas példányának töredéke (*3.c. képen,* fedőhatású kevert mázzal) a kályha felépítéséről is árulkodik. (Ilyen elvágott megoldással a nagyvázsonyi egyik kályhánál is találkozunk.[12]) A magam részéről a felezett méret használatát azonban csak az egymás fölött kötésben-eltoltan elhelyezett csempesorok megoldásához tudom csak elképzelni (ennek segítésére találták ki már a 14. századtól); ez a négyszögletes alaprajzon történő felépítés biztonságos megoldása. Általában egy külön ilyen célra készített dekorációval oldották meg. - A Mátyás-Beatrix kályha esetében, mivel itt a felső kályhatestnél alkalmazták, arra következtethetünk, hogy felül is (talán csak a toronyrész legalsó so-

[10] BERTALAN H.: Budavári majolika padlótéglák. ArchÉrt 189 (1952) 186-190. - A kétféle stílusú padlók időrendjének pontosítása kétséges.

[11] A rozettás csempéknek nagyon sok változata volt kedvelt Európában. Egyiket már a Lovagalakos kályha műhelye is használta, most tárgyalt változata Mátyás-kori - rajzában eltérő - további megoldása; még később a 16. sz. elején tovább alakul (Buda, Csút, Sopron). Tirolban egyik variációja Merán fejedelmi várának híres kályháján alkotja az alsó testet; Svájcban és Elzászban számos variációja van.

[12] TAMÁSI 1986. 8. ábra: dárdás apród, elvágott félcsempe; 10. ábra: virágpajzsos apród, sarokcsempeként. - A budai anyagban több példáját ismerjük, másféle csempék esetében; így két különböző rozettadíszes zöldmázas csempéből; a Lovagalakos kályha egyik pelikános csempéje vízszintesen félbevágva.

rában?) négyszögletes felépítésű volt, majd a további felette álló sorok voltak sokszögűek, valamivel keskenyebb-keskenyedő alakot képezve. - A szokásostól eltérő megoldás az oroszlános - alsó - csempéknél is feltételezhető, hiszen ezeknél kétféle alakot készítettek: az egyiknél elülső sík lappal, a másiknál mélyített lappal és merőlegesen előreálló oldallal (*9. kép*).

Ha a Mátyás-Beatrix kályha műhelyének kérdését az anyagvizsgálatok szempontjából nézzük, úgy arra a következtetésre jutunk, hogy három mintája (16. sz.: Mátyás csempéből; 17. sz.: Mátyás csempéből - itt *3. kép a.*; 18.sz.: oroszlán láb kölyökkel) a zöldmázas Mátyás-címersorozatos kályhával (12. és 14. minta) áll távolabbi rokonságban; illetve ezeknél is szorosabb egyezés mutatható ki egy további zöldmázas csempével (15. sz. minta). Az utóbbi kályhacsempe egy mindezideig társtalanul álló típus a 15. sz. második feléből: vadászjelenet, darura (vagy kócsagra ?) támadó-zavaró két kutyával.[13] A dongás kiképzésű csempének alsó és felső keretrésze íves alaprajzú, tehát köralaprajzú felépítésre utal. Díszítésének kimagasló kvalitásával tűnik ki, de nincsen támpontunk, amivel kályhánkhoz biztosan kapcsolhatnánk (*16. kép a.*).

A budai vegyesmázas technikával dolgozó műhely kérdését egy ritka lelettel egészíthetjük ki: a nyugati udvar pincéjének betöltésében Mátyás-kori (és korai török) leletek közt találtunk egy vastag kobaltkék üvegrögöt (v: 0,9-1,5 cm), ami alakjából következtetve egy nagyobb olvasztótégely aljából válhatott le (*13. kép c.*). Talán a kobaltkék festés készítésének tanúja?

A Mátyás-Beatrix kályha felsorolt nyolc csempetípusát eddig csak a budai palotából ismerjük - ellentétben sok másféle kályhával, amelyekből Visegrádra (sőt a „Raurisi" kályhák esetében további várakba is) ugyancsak készültek. Pusztulása más Mátyás- és II. Ulászló-kori kályhákkal együtt a 16. században következett be. Valószínű, hogy első sérülése, szándékos megrongálása az 1541. évi török foglalás zavarai közben történhetett (amikor a „svájci" és ausztriai kályháké is).[14] Nem lehet véletlen, hogy a legkevesebb, mint 14 db Mátyás és Beatrix csempéből csupán *két fejtöredék* maradt: ezt a török katonaság rombolása magyarázhatja (az emberi alak ábrázolásának tilalma), az ilyen művészi alkotások szándékos pusztítása.[15]

[13] HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon. IV. Arch.Ért 117 (1990) 88-89, 39.kép. M: 31 cm, sz: 22,5 cm. nyolc példány töredékei, mind zöldmázas, vörös cserép. - Visegrádon: KOCSIS-SABJÁN 1998. 42. Az anyagvizsgálatok: Holl-Balla 1994. 400, Abb. 13; minták képe: Abb. 9:12-18.

[14] HOLL I., ArchÉrt 114-115 (1987-88) 194, 9. kép táblázatán a kápolna melletti udvar 5. rétegének leletei: Lovagalakos, regensburgi, „svájci" kályhák töredékei, 1545 előtti feltöltés.

[15] Már az ausztriai színesmázas kályhák sérüléseivel kapcsolatban is erre gondoltam. HOLL Spätgotische Öfen. 380.

FEHÉR ÓNMÁZAS KÁLYHACSEMPÉK (BUDA ÉS VISEGRÁD)

A tiszta fehérszínű ónmázas kályhacsempék megjelenését Voit a vegyesmázas csempék készítése *utáni* időszakra képzelte[16] - mint a budai műhely további kísérletezését. Magam, mint az 5. típus esetében leírtakból látható, ezt a Mátyás-Beatrix kályhához kötöm. Egyben nem hinném, hogy mindez a padlótéglák készítése *utáni újabb periódust* jelenti, hisz festett dísze annak egyik csoportjával - és egyben a budai majolika poharakkal[17] - köti össze. Kétségtelen azonban, hogy voltak, bár csekélyebb számban olyan csempék is, amelyek egy másik kályhához kapcsolhatók.

A Mátyás király idejében működő királyi műhely (vagy műhelyek?) alkotásaiból ma már nagyon sokféle kályhacsempe típust ismerünk - de sajnos ezek jó része még nem köthető rekonstruálható kályhákhoz - így a legtöbb csempe összefüggés nélkül a pontosabb besorolást és keltezést is nélkülözi. Sok közülük ma még kevés példányból, sőt csak töredékekből maradt reánk (zömmel csak Budáról, néhány Visegrádról). Az újabb visegrádi ásatások segítették ezek közül az egyik kályha rekonstrukcióját (Buzás G. és Sabján T.[18]). Ez a „Mátyás címeres kályha", amelynek gazdag címersorozata teszi lehetővé egyben viszonylag pontosabb keltezését is.[19] Már korábban feltűnt számomra, hogy az egyik címeres töredéke fehér ónmázzal is előfordul; egy másik fehérmázas töredék pedig egy figurális díszű csempe fejéből maradt meg (az első Visegrádról, a Salamon torony leletegyütteséből, az utóbbi pedig a budai palotából került elő).

A tiszta fehér ónmázas csempéknek eddig csak háromféle típusát ismerjük: *a.)* címertartó angyalos csempe; a címerpajzs felső sarka a vágások részletével; *b.)* vadászkalapos ifjú fejtöredéke (*17. kép a*); *c.)* vékony szegélycsempe pálcatagra csavarodó levéldísz ismétlődő motivumával (*17. kép b*) - utóbbi kettő eddig csak Budáról. (M: 28 cm, sz: 9 cm, v: 0,7-1,4 cm.)

Mindhárom típus kétségtelenül a „Mátyás címeres kályha" tartozéka, annak műhelyéből. Ugyanakkor egyes megfigyelések szerint vannak körülmények,

[16] VOIT 1956. 126-127. (A fiatal férfifej töredéke, 59. kép.) Szerinte ez egy teljesen fehérszínű majolikakályhához tartozott.

[17] HOLL I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából. BudRég 20 (1963) 357-358, 56-58. kép. Kék-sárga-zöld festéssel, a padlótéglák stílusában megcsavart hullámvonalak vagy cikk-cakkos szalag sávjával.

[18] BUZÁS-LŐVEI 1993; KOCSIS-SABJÁN 1998. - A kályha alakos díszű zöldmázas csempéiből kettő még Schulek ásatása során került elő; 1949-ben restauráltam és fotóztam a töredékeket, ezt használta fel Dercsényi D., majd Balogh J. könyvében.

[19] BUZÁS-LŐVEI 1993. 207, „1480-as évek közepére, második felére keltezhető". - Magam 1485/88 körülinek határoztam meg Portenau, illetve János augsburgi püspök címerének politikai aktualitása miatt. HOLL 1999. 317-321.

amelyekből arra következtethetünk, hogy e kályha többféle alakú felépítésben szerepelhetett, nemcsak a visegrádi egyik kályha rekonstrukciója szerint. Visegrádon erre mutat, hogy itt van olyan csempetípus is (kétféle alakváltozatban), amely e rekonstrukción nem szerepel, tehát egy további – részben eltérő – kályhához tartozik (a virágmintával);[20] ebből Budán is előkerültek töredékek, ráadásul itt háromféle megoldással. Az első kettő a síklapú, illetve ugyanez dongás kiképzéssel; a harmadik síklapú, de *mélyített tükörrel, merőlegesen előreálló szélekkel* (*15. kép*). Úgy véljük, a Visegrádon felállított kályháknál többféle megoldást használtak – talán a kályha mérete is többféle volt? Budán az egyik kályha (ha több példánya volt?) kétségtelenül más felépítést kapott.

A budai palota kályhájának másféle felépítésére nemcsak a virágmintás csempe egyik mélyített alakú[21] variánsa utal, de az is, hogy például az egyik figurális csempe (a szablyás–pajzsos vitézzel) zöldmázas töredéke is merőlegesen előreálló kerettel készült; díszített lapja nincs meghajlítva.[22] – Talán ehhez a kályhához tartozott a hosszú botot tartó ifjú fehér csempéje, ugyancsak ilyen síklapú megoldással – míg zöldmázas példányából dongás kiképzésű készült? Az is feltűnő, hogy a fehérmázas példány nem volt teljes szélességű, hanem hosszában levágták a szélét – ahogy egy nagyvázsonyi zöldmázast is.[23] A kályha rekonstrukcióját még nem tudjuk elképzelni, de az elvágott méret (ahogy a Mátyás király csempéi esetében is) szögletes felépítésű, egymás felett eltolt helyzetű csempesorok esetében indokolt. Talán a harmadik ónmázas csempetípus segíthet majd egy rekonstrukciónál: ezek a vékony szegélyek ugyancsak sík hátlapúak – nem a szokásos párkánycsempék. (*17. kép b–c.*)

Egy további megfigyelés is újabb kérdést vet fel. A vadászkalapos, botot tartó ifjú fehér csempéjének plasztikája nem egyezik ennek zöldmázas példányaival! Arca elmosódottabb, a feje előtti lapos levél rajza pedig eltér a zöldmázasoktól (*17. kép a, és d*). Mintha két különböző negatívot használtak volna. De ugyanígy a fehér címerpajzs töredéke sem egyezik a zöldmázas példányokkal![24] Nemcsak kisebb méretbeli eltéréseket találunk, de *a plasztika is különböző:* a fehér esetében az *első vágás fölött kiemelkedő* sáv van, a zöld esetében viszont csak a második vágás fölött helyezkedik el az első kiemelkedő sáv. De eltéréseket találtunk a részlet méretekben is: a visegrádi fehérmázas töredéken a kiemelkedő sávok a vékonyabbak, a zöld példány töredékén ez vastagabb[25] (*18. kép*). Ez esetben a kétféle negatív használata bizonyítható. A visegrádi ónmázas angyalos csempe esetében egy további feltűnő különbségre hívnám fel a figyelmet: a címerpajzs elhelyezésekor azt erősen meghajlítva, előreugró felső peremmel ragasztották fel az angyalalakra. Evvel hangsúlyozottabb hatású, mint a címersorozat többi példányánál.[26] A fehérmázas példányok kis száma (Budán kettő, Visegrádon egy) miatt ma még nehéz elképzelnünk, hogyan helyezték el ezeket a kályhákon. Úgy tűnik, Visegrádon a „Mátyás címersorozatos kályhák" esetében egy lehetett másféle megoldású; Budán az ilyen kályhából – az összes, zöld illetve fehérmázas töredék csekély száma miatt – csak egyetlen kályhával számolhatunk.[27]

A magam részéről ma már abban sem volnék biztos, hogy az összes kályhát egy időben készítették. A fehérmázas csempék ritkasága talán a műhely kísérletezésével magyarázható: az újfajta ónmáz lehetőségének felhasználása, de most nem a vegyesmázas technikával (sokféle szín egyazon csempén). Budán zöldszínű darabok közt néhány fehér (kiemeltebb helyeken); Visegrádon zöld, illetve sárgásbarna mázasok közt egy–két fehér is. Mindkét helyen használtak lábazati négyzetes, vakmérműwel díszített csempelapokat sárgásbarna mázzal illetve máz nélkül (utóbbiakat talán a nem szembetűnő oldalon). Utóbbiaknál Visegrádon fehér és vörös angóbfestéssel emelték ki a mintát;[28] Budán az egyik töredéken zöldes festék (vagy nyers máz?) nyomait találtam.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatás jelenlegi helyzetében arra az eredményre jutunk, hogy Mátyás király budai palotájában különböző években állítottak fel új kályhákat. Ezek közül a leg-

[20] KOCSIS-SABJÁN 1998. I. 3. és I. 5. típusa. Egyező mintájú az I. 6. típus is, de a zárt előlapot félbevágva. Az első kettőből kerültek elő példányok a D-i palotából is (tehát egy második, vagy harmadik kályhából ?). U.o. 67. oldal lelőhely felsorolásai.

[21] TAMÁSI 1986. ezt „doboz alakú"-nak nevezi.

[22] A budai töredékes anyag miatt nehéz bizonyítani, hogy milyen további típusoknál alkalmazták ezt a kiképzést, de egy angyalos is ilyen lehetett!

[23] TAMÁSI 1986. 8. ábra.

[24] Ezt már 1983-ban is feltűnőnek találtam. - A visegrádi leletek újabb tanulmányozását Kocsis Edit segítette.

[25] Sajnos Visegrádon és Budán is e típusból csak töredékeket ismerek, ami nehezíti a pontos összehasonlítást. Valószínű, hogy a teljes címerpajzs egyforma méretű volt, a vágások eltérései kiegyenlítették a teljes méretet. Már a visegrádi csempék esetében is megállapították, hogy a címereket külön negatívokból nyomták ki, e típusnál kettő is volt. Szükséges volna az anyag további összehasonlítása.

[26] Eddig csak az összetett magyar címer, a cseh címer és a hal töredék példányánál találtam kissé meghajlított címerpajzsot, de utóbbi kettőnél nem ilyen feltűnő mértékben.

[27] A zöldmázas, figurális csempékből (növénydíszes háttérrel) típusonként csak egy-két példányból kerültek elő töredékek; a címeres sorozatból egy-egy (összesített magyar címer, vágások, Portenau); csak a dalmát címerből van több példányból.

[28] KOCSIS-SABJÁN 1998. 33; 123. kép.

korábbi lehetett az ú.n. Háromkirályok-kályha az 1469-1473 körüli években, talán egy svájci mester alkotása, aki már korán felhasználta az új ónmáz lehetőségeit. Ugyanígy ajándékként került ide egy északnémetországi mester csempéje a brandenburgi fejedelem alakjával (de hol van a többi darab?); a politikai szövetségek alapján 1479/82 ? körül. A kor egyik legfejlettebb ausztriai (Salzburg-Hallein?) műhelyének vegyesmázas kályháit 1481-1489 közötti években talán Filipecz János püspök és kancellár diplomáciai tevékenységével kapcsolatban küldték Magyarországra. - A királyi műhely a 80-as években ismerkedik meg az újféle technológiával és készíti (egyetlen példányban ?) a Mátyás-Beatrix kályhát; sajátos megoldásai nem mutatnak szorosabb kapcsolatot egyik külföldi műhellyel sem. - E közben érkeznek a regensburgi kályhák ide (Buda, Visegrád, Tata). - A királyi műhely a hagyományos zöldmázas csempékből más kályhát (kályhákat ?) készít és állít össze (Buda, Visegrád), a motívumokból adódó keltezési támpontok szerint talán már a 70-es években is (lovagi torna bajor-pfalzi címerrel[29]), valamint 1482 után (egy csempéjén a Háromkirályok-kályha típusát másolva és sarkán Karinthia címerével; Buda, Visegrád[30]). A korszak utolsó éveiben 1485/88 körül nagyobbszabású tevékenység eredménye a Mátyás-címersorozatos kályhák készítése sok példányban (főleg Visegrád újonnan befejezett termei számára). Megoldása számos új elemet hasznosít (nagyméretű dongás kiképzésű csempék, hangsúlyozott lábazati és felső párkányok). Ugyanakkor mesterére hatással van a megelőző korszak legkiválóbb gótikus kályhája (átveszi annak oroszlános csempéjét, de új, nagyobb kerettel,[31] sarokdíszként kis figurát applikál fel; hatással van rá a kimagasodó vakmérműves tetőmegoldás[32]). Címereit angyalok tartják (ami osztrák hatásra vált kedveltté Magyarországon), de ezek már egészen más stílusúak.

Nehéz bizonyítani, hogy a királyi műhely nyilván több éves tevékenységéhez mi is köthető. Kisebb mértékben lenyomat útján vett át dekorációkat (fiait keltegető oroszlán, szentségtartós bibliai király), tovább örökölt negatívot használt (vagy pozitívot ?) oroszlán); de kvalitásos faragómestereket használt fel új csempék tervezésére. Valószínű, hogy a már említett vadászjelenetes csempe és egy további (melynek csak töredékeit ismerjük) e műhelyben készült. Utóbbit nagyon szép, a szokásosnál jóval kidolgozottabb magas reliefje - sűrű szőlőleveles indák - jellemzi; evvel rokon a másik típussal. Budán kétféle keretprofillal kerültek elő töredékei (vörösesbarna cserépen sárga angób, tüzes krómoxidzöld máz). Egyik darabja szerint íves lezárással készült; a másik keretkiképzése rokon a Beatrix királynőt ábrázoló csempékkel (*16. kép c.*). Húsos mintázása alapján talán idesorolhatjuk a rozettás csempék egyik típusát is (*16. kép b.*). Ennek merőlegesen előreálló kerete volt (letört); egyik példányát majdnem középen félbevágták. Mintája alapján rekonstruálható mérete 12 × 21 cm. (Lehet, hogy a bibliai királyalakos csempesor alatt használták?)

Végül bemutatunk egy kályha-párkánycsempét is, amelynek díszítése nagyon plasztikus kivitelű csavarodó levélsor; tetején kiemelkedő várpártázatok voltak. (Barnásvörös durva cserép, sárga angób felett foltos, tüzes krómoxidzöld máz; a pártán csak sárga angób. Budáról csak egy töredék került elő. (M: párta nélkül 8 cm. Hátsó fiókrésze letört. *16. kép d.*) Analógiája Visegrádról már közölt,[33] ilyenekből különböző helyekről kerültek elő és ezek szerint ott több Mátyás-címersorozatos kályhán is szerepeltek.[34] Budán is e kályhához köthetjük; ugyanakkor stílusa a fentebb bemutatott három csempével rokonítja. Lehet, hogy az egyik fajta kályhán ezeket is használták? (Más adatok is bizonyítják, hogy egymástól eltérő felépítésben - összetételben (és más nagyságban) állítottak össze kályhákat; a csempetípusok nagy száma is lehetővé tette az eltérő megoldást.

A régészeti adatok, valamint az egyes kályhák kora alapján úgy véljük, Mátyás király uralkodásának első évtizedében Budán még az elődje számára készített kimagasló színvonalú kályhákat használták tovább (a 60-as és 70-es években ezeket javították, pótolták néhány megmaradt negatív segítségével). Először a politikai kapcsolatok-szövetségek eredményezték egy külföldi mester alkotásának idekerülését. Csak az új nagyarányú építkezések és reprezentációs igények indították meg a királyi udvari műhely tevékenységét, új stílusú kályhák rendelését.[35] Bár a kor-

[29] HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon. IV. ArchÉrt 117 (1990) 90-91; 44. kép.

[30] HOLL 1983. 28. kép. KOCSIS-SABJÁN 1998. 169-170. kép.

[31] HOLL 1999. 314; 3. kép bizonyítja eltérését az eredetitől.

[32] HOLL-BALLA 1994. Abb. 5.a jelentős stíluseltérést mutatja a korábbi tiszta gótikus szerkesztéstől, amely osztrák egyházi építészet megoldásán alapult.

[33] KOCSIS-SABJÁN 1998. 132. kép. (Kocsis E. I. 12. típusa; lelőhely felsorolása szerint 9 darab, az ÉK-i palota, Ény-i palota és a D-i palota területén egyaránt előfordult.)

[34] A rekonstruált visegrádi kályhán ezt a párkányt nem használták fel; talán mert a kiindulópontként számításbavett leletegyüttesben nem szerepelt?

[35] Hasonló lehetett a helyzet Visegrád esetében. Itt talán csak egy példánya állt a Lovagalakos kályhának. (A budai 2., 4., 7. és 15. típus töredékei kisebb számban a palota egész területén szétszórva kerültek elő.) Későbbi javításának-pótlásának eredménye például a tetőcsempe, átalakított mesterjeggyel: HOLL 1999, 4. kép. Ilyen csempéket nem használhattak a Mátyás címersorozatos kályhákon; kivétel a 2. típus, amelyet ekkor már átalakított méretben alkalmaztak az egyiken. - Az újabb kályhák zömének felállítása az 1484-körüli átépítések befejezése után történt itt is. (Az építkezések idejéről: BUZÁS G.: A Visegrádi királyi palota... Visegrád, 1994. 120.) - A további feltárások segíthetnek a D-i palota építéstörténetéhez, kályháinak korához.

szak végén újra több külföldi kályha is került Magyarországra, ezek megoldásai (néhány másolattól eltekintve) csak kis mértékben hatottak. – A Mátyás-címersorozatos kályhák vidéki hatása eddig még nem kimutatható; ugyanakkor távolabbi ismerete egyik motívumának (a centrális szerkesztésű virágindákkal) már bizonyítható Erdélyben. Ott a vajdahunyadi várból ismerünk egy zöldmázas, elmosódott rajzú töredéket; Fogaras várából pedig zöldmázas *másolata* (kisebb méretben) került elő.[36]

IRODALOMJEGYZÉK

BUZÁS–LŐVEI 1993 — BUZÁS G. – LŐVEI P.: A visegrádi királyi palota Mátyás címeres kályhája. In: Művészettörténet – Műemlékvédelem Bp. 1993. p. 191–217.

HOLL 1983 — HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon III. ArchÉrt 110 (1983) p. 201–220.

HOLL 1999 — HOLL I.: Középkori kályhacsempék Magyarországon VII. BudRég 33 (1999) p. 313–323.

HOLL Spätgotische Öfen — HOLL, I.: Spätgotische Öfen aus Österreich. (Mittelalterliche Ofenkacheln IX.) ActaArchHung 52/4. (2001) p. 353–414.

HOLL–BALLA 1994 — HOLL, I. – BALLA, M.: Neutronenaktivierungsanalyse mittelalterlicher Ofenkacheln. ActaArchHung 46 (1994) p. 381–404.

KOCSIS–SABJÁN 1998 — KOCSIS E. – SABJÁN T.: A visegrádi királyi palota kályhái és kályhacsempe leletei. Visegrád, 1998.

TAMÁSI 1986 — TAMÁSI J.: A nagyvázsonyi Kinizsi vár doboz alakú csempékből rakott kályhája. VMMK 18 (1986) p. 235–259.

VOIT 1956 — VOIT Pál: Hunyadi Mátyás budavári majolika-gyártó műhelye. BudRég 17 (1956) p. 83–150.

[36] Vajdahunyad: HOLL 1983. 4. kép. Fogaras: PUSCASU, V.M.: Placi ceramice decorative... Acta Moldaviae Meridionalis 2 (1980) 232, 235; Fig.11. (Ugyanúgy, mint a vajdahunyadi hátsó fiókrész nélküli lap; a dekoráció szélei levágva és egyszerű kerettel. Rekonstruálható mérete kb. 24 × 18,5 cm.)

MITTELALTERLICHE OFENKACHELN IN UNGARN X.

Nach heutigem Stand der Forschungen wissen wir, dass im Budaer Palast des Königs Matthias in verschiedenen Jahren neue Öfen aufgestellt wurden. Von denen könnte der aus den Jahren 1469-1473 stammende sog. Dreikönigsofen der älteste sein, er war vielleicht ein Werk eines schweizerischen Meisters, der schon ganz früh die Möglichkeiten der neuen Zinnglasur nutzte. Außerdem ist eine, den Fürsten von Brandenburg darstellende Kachel eines norddeutschen Meisters wohl als Geschenk im Zusammenhang mit den politischen Bündnissen um 1479/82? hierher gelangt (aber wo können die anderen Stücke sein?). Die mischglasierten Öfen einer der fortgeschrittensten österreichischen Werkstatt der Zeit (in Salzburg - Hallein?) wurden in Verbindung mit der diplomatischen Tätigkeit des Bischofs und Kanzlers János Filipecz zwischen den Jahren 1481-1489 nach Ungarn geschickt. Die königliche Werkstatt macht sich mit dieser neuartigen Technologie in den 80er Jahren bekannt und fertigt den Matthias-Beatrix-Ofen (in einem Exemplar?) an; dessen eigenständige Machart zeigt mit keiner ausländischen Werkstatt enge Beziehung *(Abb. 1-13.)*. In derselben Zeit kommen die Öfen aus Regensburg hier an (Buda, Visegrád, Tata). Die königliche Werkstatt stellt aus den traditionellen, grünglasierten Kacheln einem anderen Ofen (oder sogar mehreren Öfen?) zusammen (Buda, Visegrád). Dies geschah nach den Datierungsanhaltspunkten auch schon in den 70er Jahren (Ritterspiel mit bayerisch-pfälzischem Wappen[29]), sowie nach 1482 (auf einer der Kacheln den Typ des Dreikönigsofens kopierend und an einer Ecke das Wappen von Kärnten verwendend: Buda, Visegrád[30]). In den letzten Jahren dieser Epoche, um 1485/88 ist die Anfertigung von Öfen mit jeweils einer Reihe Matthias-Wappen in vielen Exemplaren (hauptsächlich für die neu fertiggestellten Säle von Visegrád) das Resultat einer stark ausgedehnten Tätigkeit. Ihre Form benützt zahlreiche neue Elemente (Kacheln mit Daubenausbildung, betonte Sockel- und obere Kanten). Gleichzeitig ist gut ersichtlich, dass der ausgezeichnetste, gotische Ofen der vorausgehenden Epoche auf den Meister Eindruck gemacht hat (er übernimmt die Kachel mit Löwen, aber mit neu größerem Ramen[31]; als Eckenverzierung appliziert er eine kleine Figur; die aufragende Dachform mit Blendmasswerk hat den Meister ebenfalls beeinflußt[32]). Die Wappen werden bei den gotischen Ofen von Engeln gehalten. Dieses Element kam durch die Österreicher nach Ungarn und wurde hier beliebt. Allerdings sind die hier besprochenen von Engeln gehaltenen Wappen schon von ganz anderen Stil. (Abb. 18.)

Es ist schwer zu beweisen, welche Werke zur offenbar mehrjährigen Tätigkeit der königlichen Werkstatt zu gezählt werden können. Zu einem kleinen Teil hat die königliche Werkstatt die Dekorationen von Abgüssen übernommen (seine Jungen weckender Löwe, die Sakramente haltender, biblischer König), hat weitervererbte Negative (oder Positive?, Löwe) benutzt; und qualifizierte Schnittmeister mit dem Entwurf neuer Kacheln beauftragt. Wahrscheinlich wurden die bereits erwähnten Kacheln mit Jagdszene und eine weitere (wovon wir nur Fragmente kennen) in dieser Werkstatt angefertigt. Das Charakteristikum letzterer liegt im sehr schönen, besser ausgearbeiteten, hohen Relief (dichter Rahmen aus Weinblättern) damit ist sie auch mit der Jagdszenen-Kachel verwandt. Ihre Fragmente sind in Buda mit zwei Arten von Rahmenprofilen (gelbe Engobe auf rötlich brauner Keramik, feurige chromoxydgrüne Glasur) zum Vorschein gekommen. Eines der Stücke wurde mit abschließendem Bogen; die Rahmenausstattung eines anderen ist mit den wenigen Kacheln, die die Königin Beatrix darstellen verwandt (Abb. 16c). Aufgrund seiner dichten Musterung kann vielleicht auch ein Typ der Rosettenkacheln (Abb. 16b) hier zugeordnet werden. Dieser Typ hat einen senkrecht vorstehenden Rahmen (ist abgebrochen); eines der Exemplare wurde fast in der Mitte in zwei Teile geschnitten. Anhand des Musters kann eine Größe von 12×21 cm rekonstruiert werden. (Vielleicht wurde dieses unter der Kachelreihe mit der biblischen Königsfigur benutzt?).

Zum Schluß soll nun noch auf jene Leistenkachel eingegangen werden, die mit einer ganz plastisch angestalteten, schlingenden Blätterreihe verziert ist; auf ihrem oberen Teil waren auskragende Burgzinnen. (Auf bräunlich roter, grober Keramik gelbe Engobe, darüber fleckige feurige chromoxydgrüne Glasur; auf dem Aufsatz nur gelbe Engobe.) Nur ein Kachelfragment ist in Buda zum Vorschein gekommen (Größe ohne Zinnen: 8 cm). Sein hinterer Teil ist abgebrochen (Abb. 16d). Eine Analogie dazu ist aus Visegrád bekannt und publiziert[33]. Solche sind an verschiedenen Orten zum Vorschein gekommen und wurden demnach für mehrere Öfen mit Matthias-Wappen-Reihe[34] verwendet. Auch in Buda sind solche Kacheln zu einem Ofen gesetzt worden; dabei sind sie von Stil hermit den oben angeführten drei Kacheln verwandt. Ist es möglich, dass er zu einem der Ofentypen gehört? Andere Angaben beweisen es ebenfalls, dass Öfen von ganz unterschiedlichem Aufbau, unterschiedlicher Zusammenstellung und Größe errichtet wurden. Außerdem hat auch die große Zahl der Kacheltypen die verschiedenen Bauarten ermöglicht.

Nach archäologischen Angaben und nach dem Alter der einzelnen Öfen zu urteilen nehmen wir an, dass im ersten Jahrzehnt der Herrschaft des Königs Matthias noch die für seinen Vorgänger anfertigten Öfen von hoher Qualität weiterbenutzt wurden. (In den 60er und 70er Jahren wurden sie renoviert, bzw. mit Hilfe der erhaltenen Negative der Formen ergänzt). Die Werke ausländischer Meister sind zuerst als Ergebnis der politischen Beziehungen und Bündnisse hierher gelangt. Nur die neuen, großangelegten Bauarbeiten und Repräsentationsansprüche haben die Tätigkeit der Werkstatt des königlichen Hofes und die Bestellung der Öfen von neuem Stil in Bewegung gebracht[35]. Obwohl am Ende der Epoche wieder vermehrte ausländische Öfen nach Ungarn gelangt sind, haben ihre technischen Lösungen (von einigen Kopien abgesehen) nur in kleinem Maße gewirkt. Der Einfluss der Öfen mit Matthiaswappen-Reihe auf die Provinz kann bis jetzt nicht nachgewiesen werden; es ist jedoch die fernere Kenntnis eines ihrer Motive (zentral geordnete Blumenranken) in Transsylvanien nachweisbar. Dort kennen wir aus der Burg von Vajdahunyad ein grünglasiertes Fragment mit verblasster Zeichnung; aus der Burg von Fogaras ist eine der grünglasierten Kopien von geringerer Größe zum Vorschein gekommen[36].

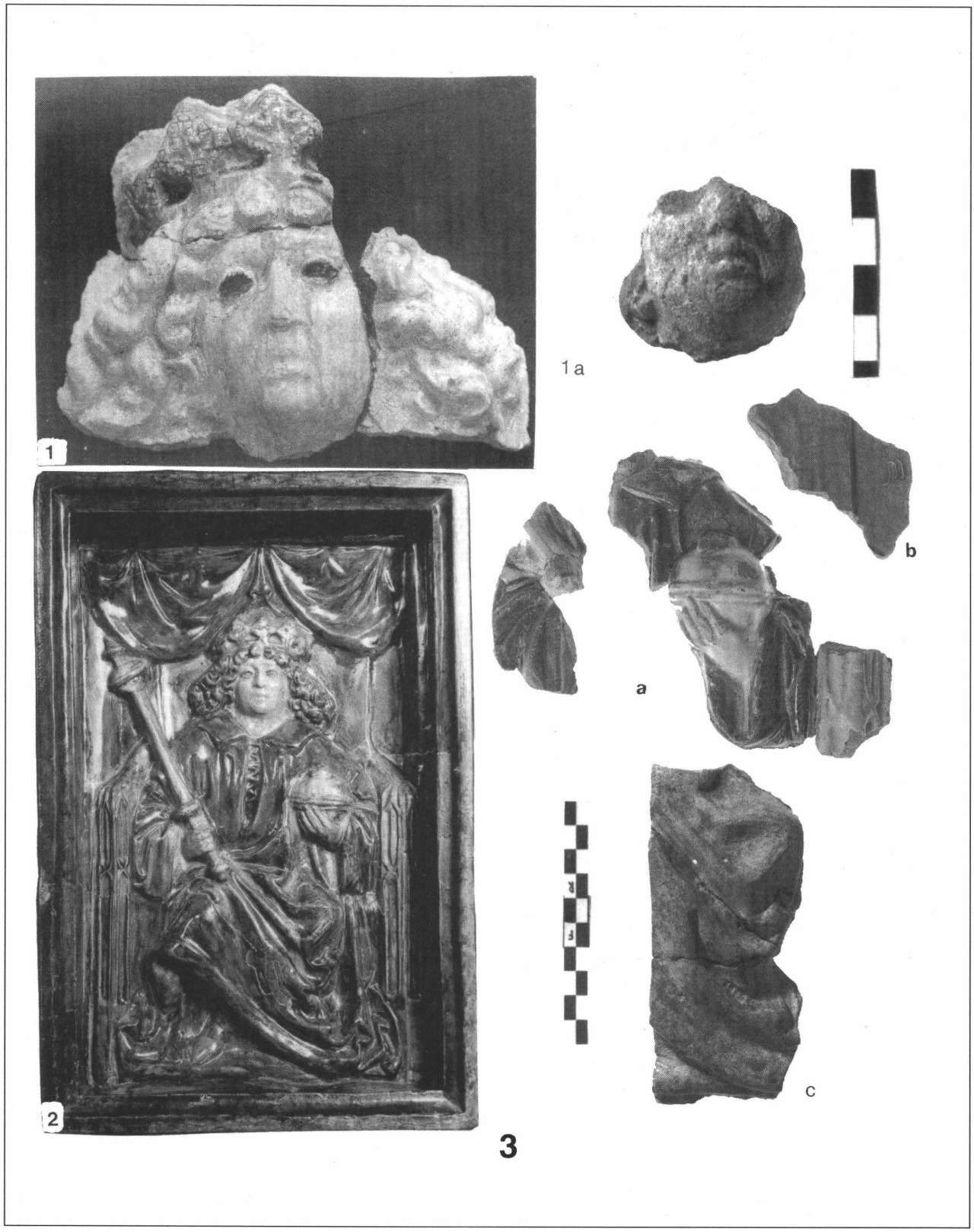

1–3. kép. Trónon ülő Mátyás király:
1. kép. a. önmázas fej; b. türkizzöldmázas fejtöredék
2. kép. csempe zöld ruhával
3. kép. a. zöld köpeny; b. sárga háttér „m" betűvel; c. türkizzöldmázas félbevágott csempe (Buda, palota)

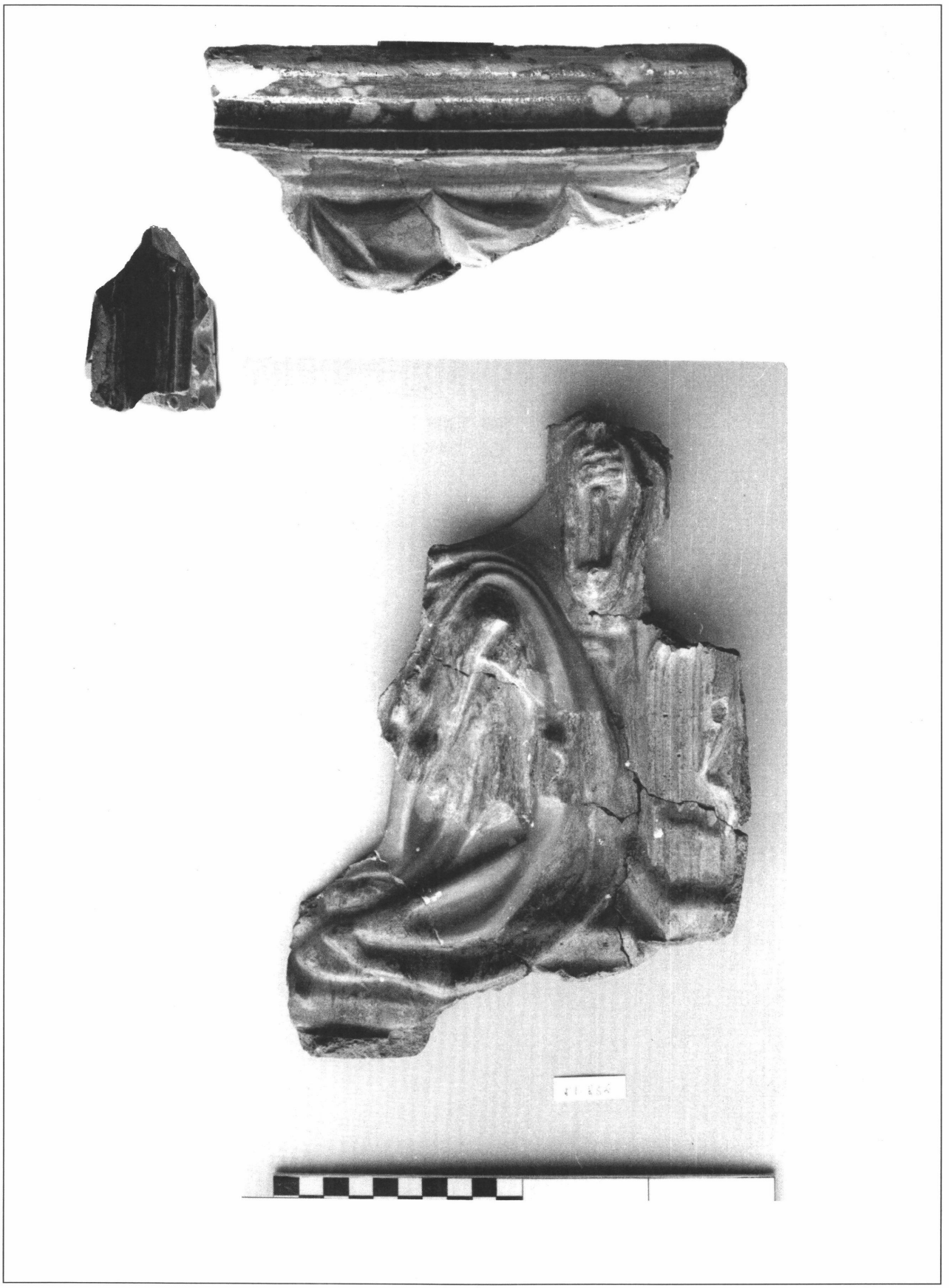

4. kép. Trónon ülő Beatrix királyné csempéjének töredékei; fehér trónkárpit, lilásfehér ruha

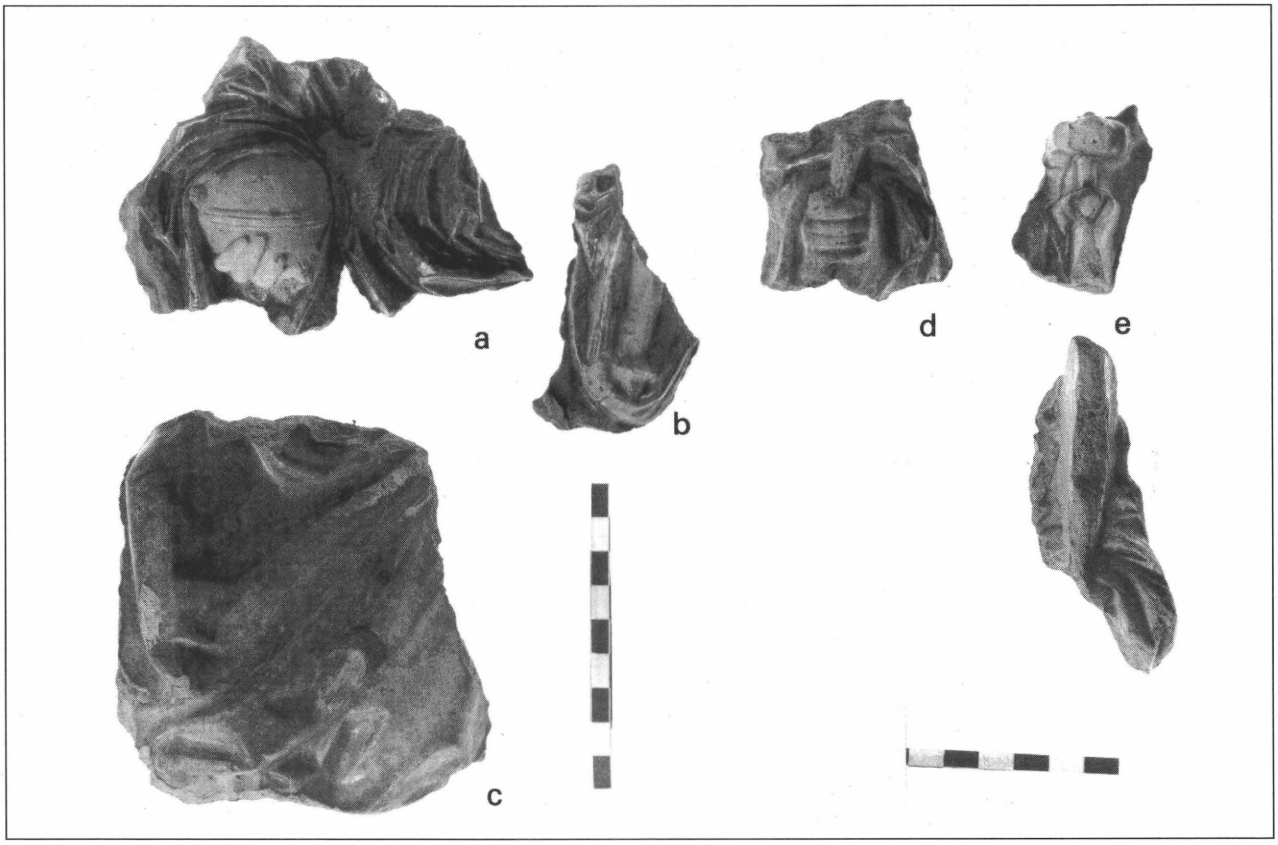

5. kép. A Beatrix csempe töredékei: a–b. zöld köpeny; c. foltos zöld köpeny; d. jogart tartó kéz, zöld–sárga színben; e. fehér–zöld jogar

6. kép. A Beatrix csempék különböző színű (sárga, zöld, fehér háttér) kerettöredékei

7. kép. A rekonstruált Beatrix csempe. (Major János rajza)

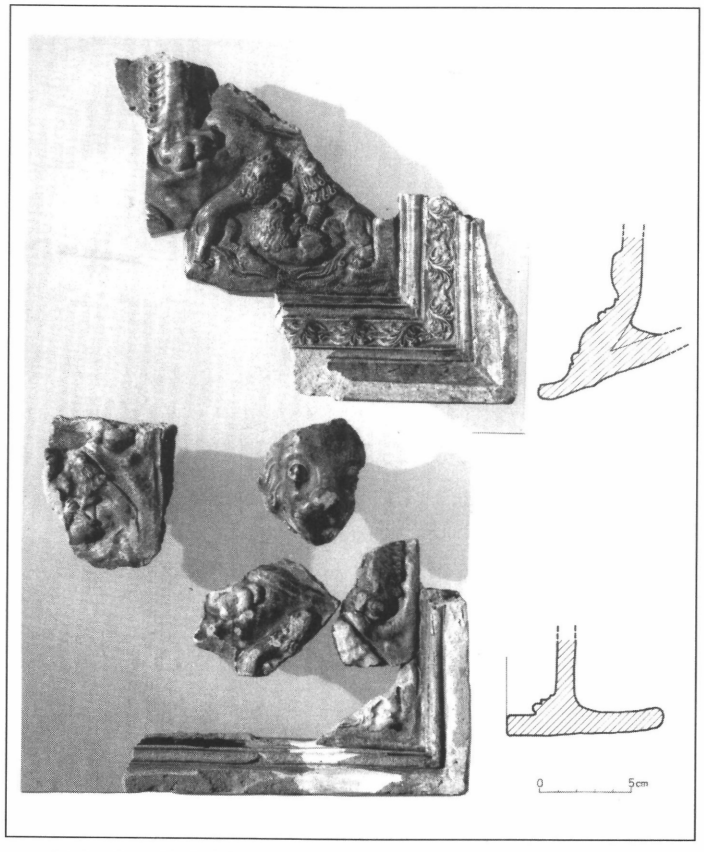

8. kép. Oroszlán kölykeivel. Az eredeti csempe és színesmázas másolata

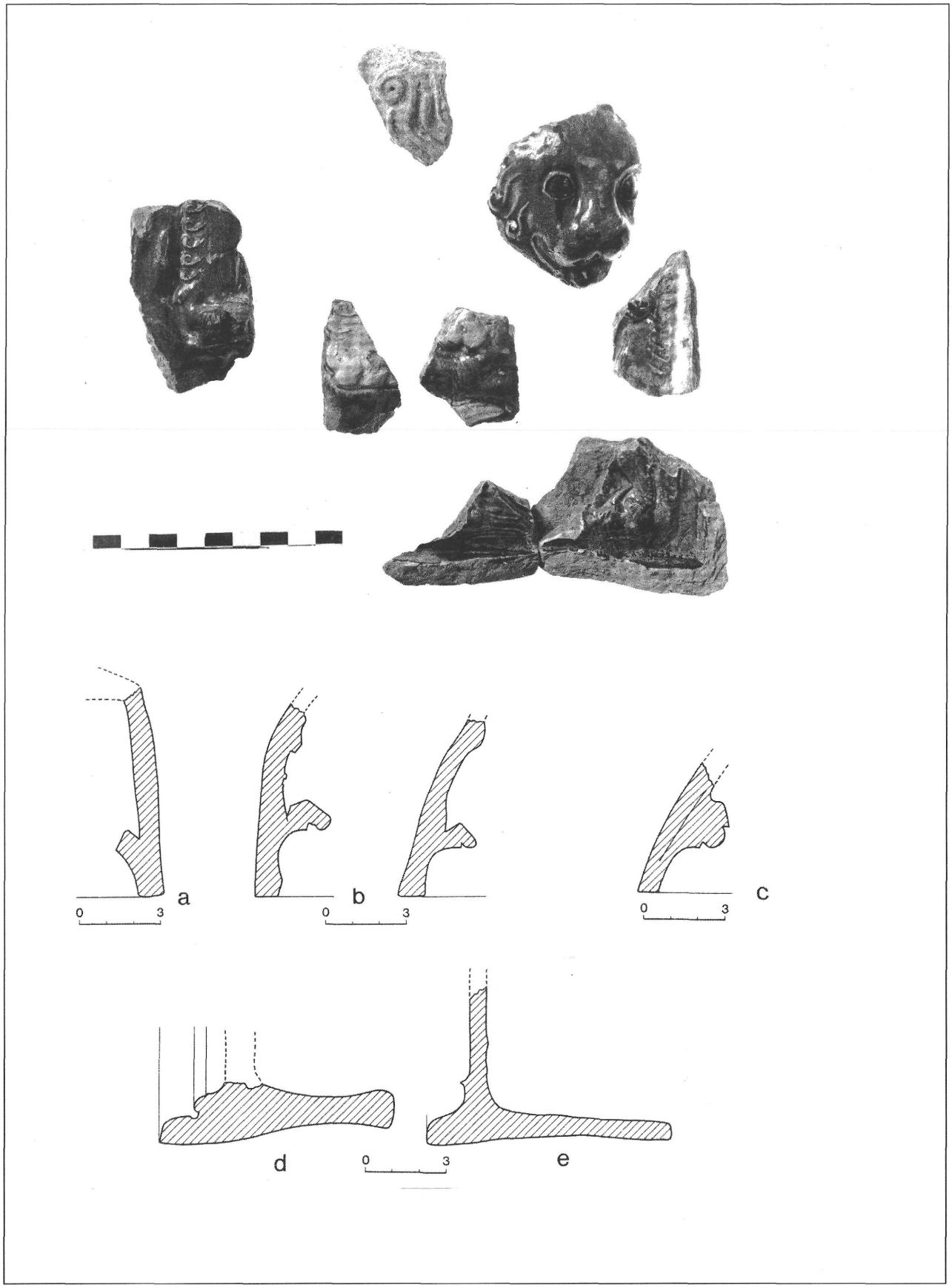

9. kép. Oroszlán kölykeivel – különböző színű töredékek. Csempeprofilok: a. Mátyás; b. Beatrix; c. mérműves csempe; d. oroszlán; e. griff

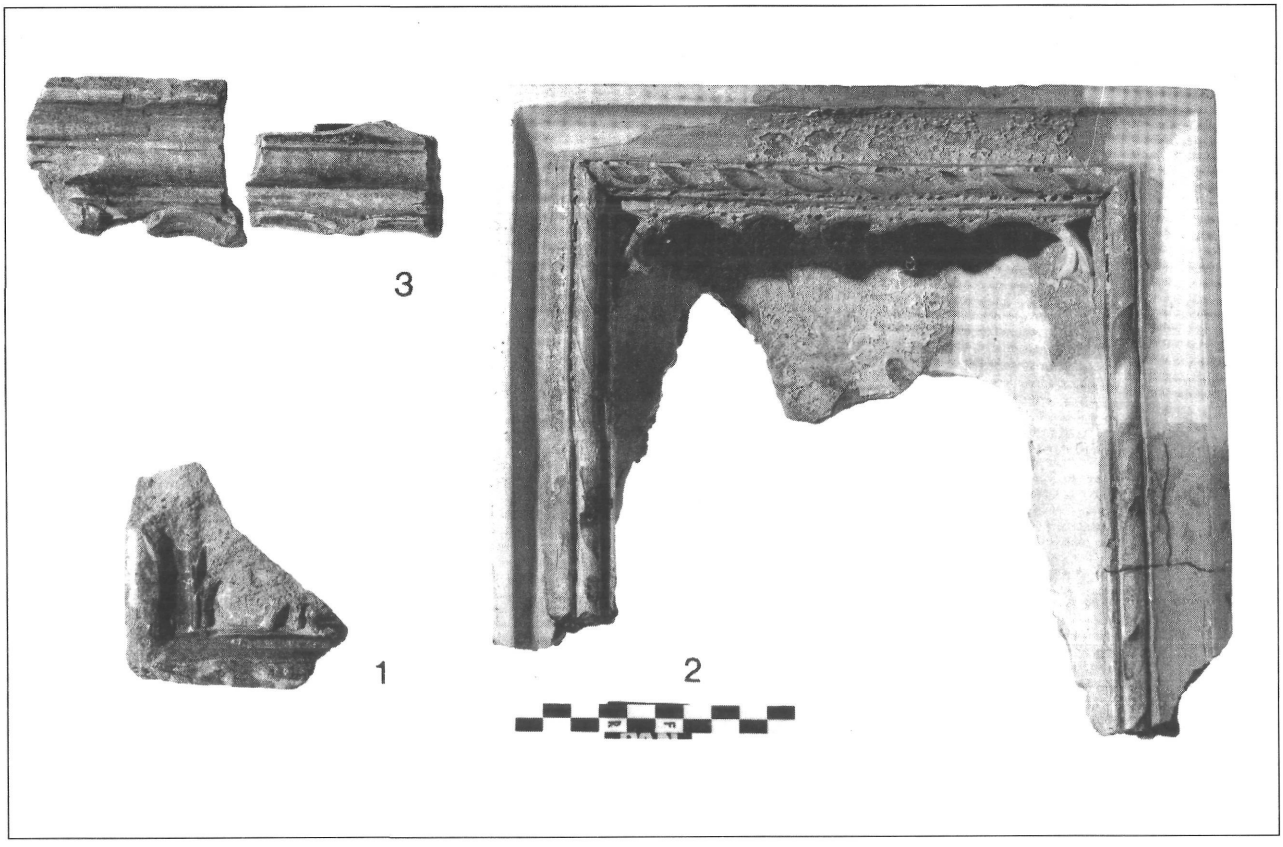

10. kép. 1. griff sarokrész; 2. fehér ónmázas, festett csempe; 3. sárgamázas töredékek

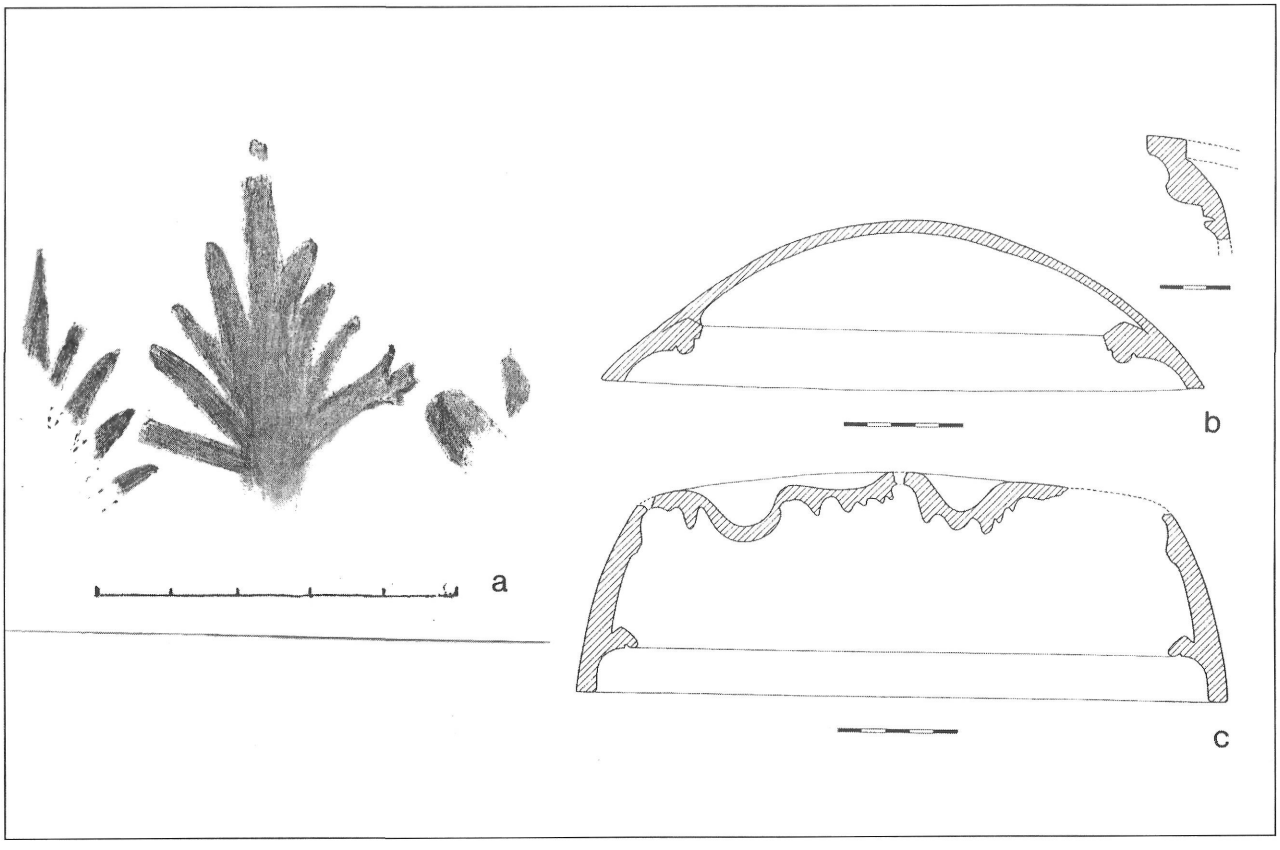

11. kép. a. fehérmázas csempe festése; b. a csempe metszete; c. a Beatrix csempe metszete

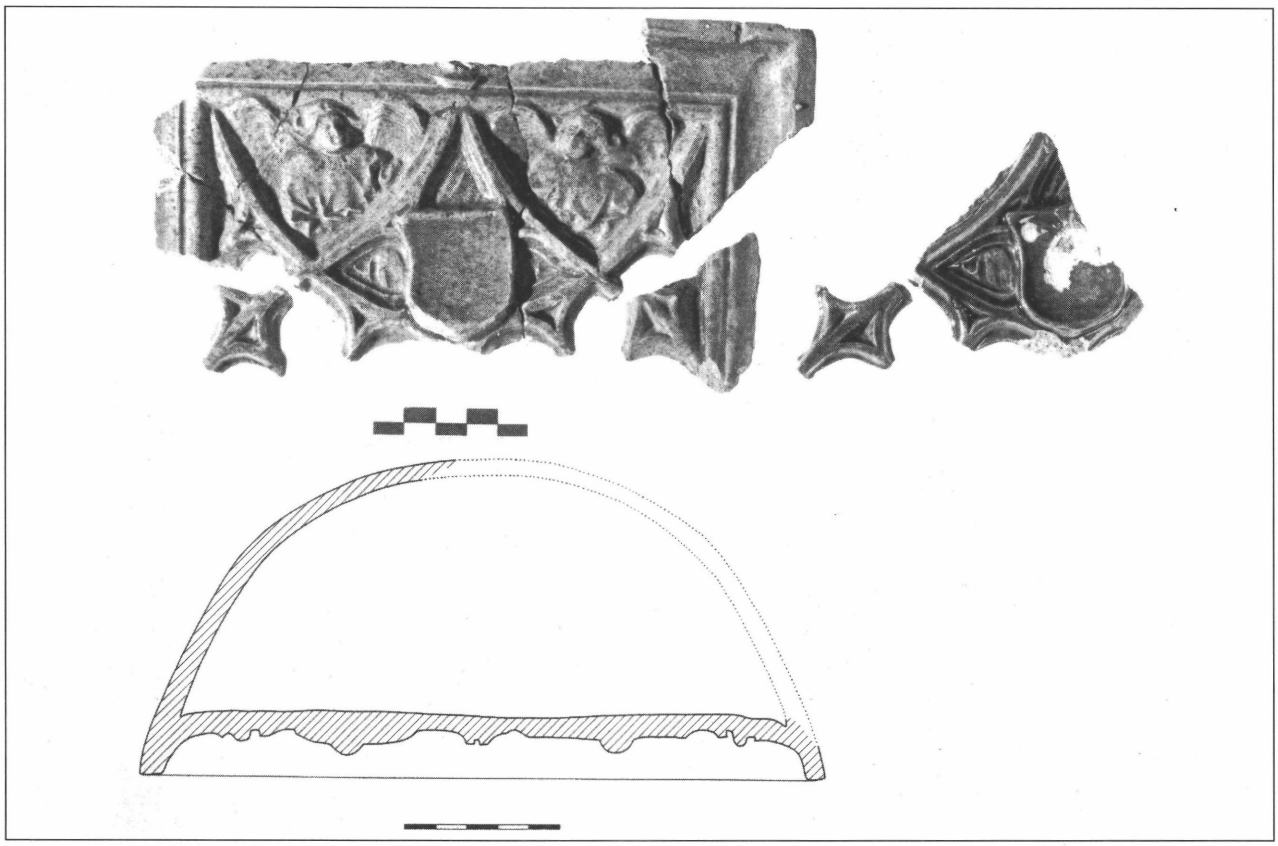

12. kép. Fülke alakú csempe felső részének síklapú díszítése és keresztmetszete, türkizzöldmázas (Buda, palota)

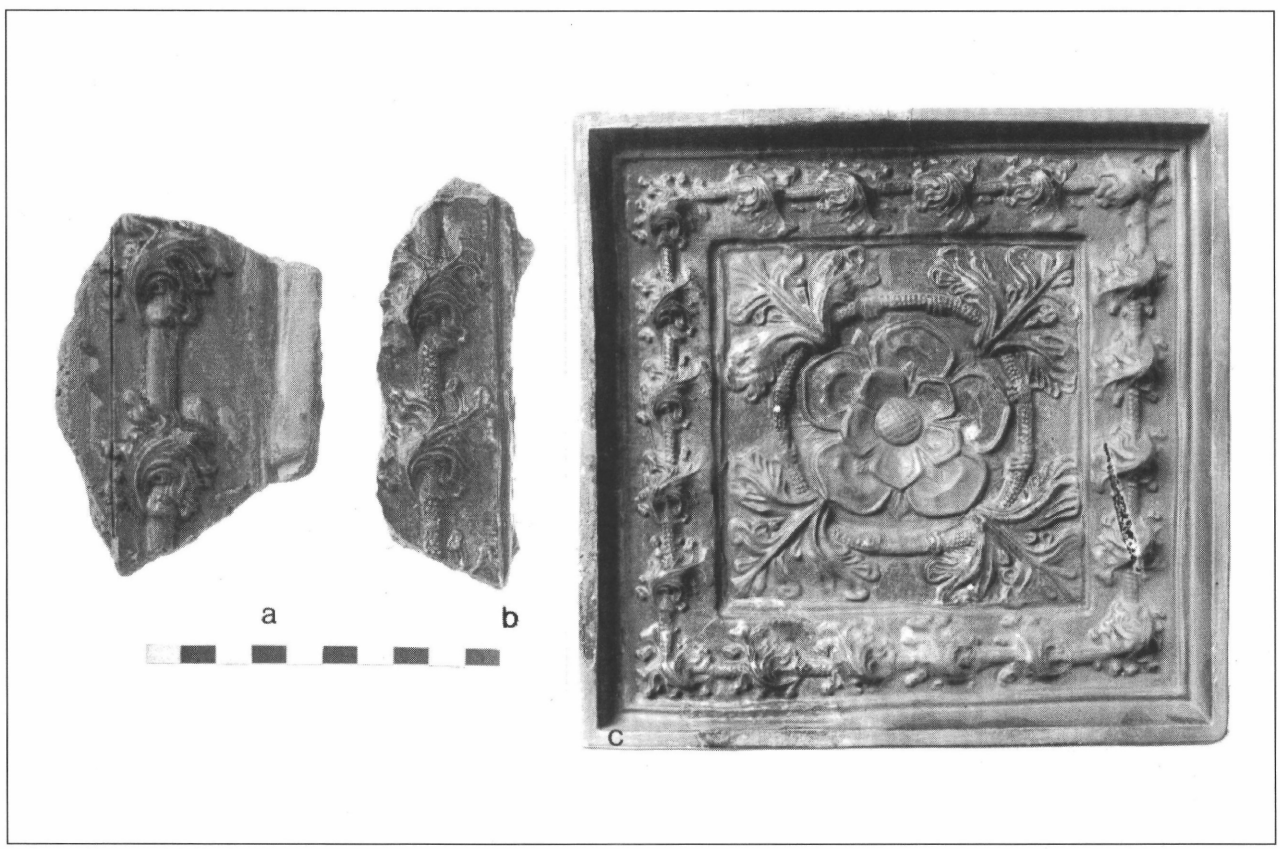

13. kép. Rozettadíszes csempék: a. sárga és fehér mázzal; b. zöld mázzal; c. a teljes zöldmázas csempe (Buda, palota)

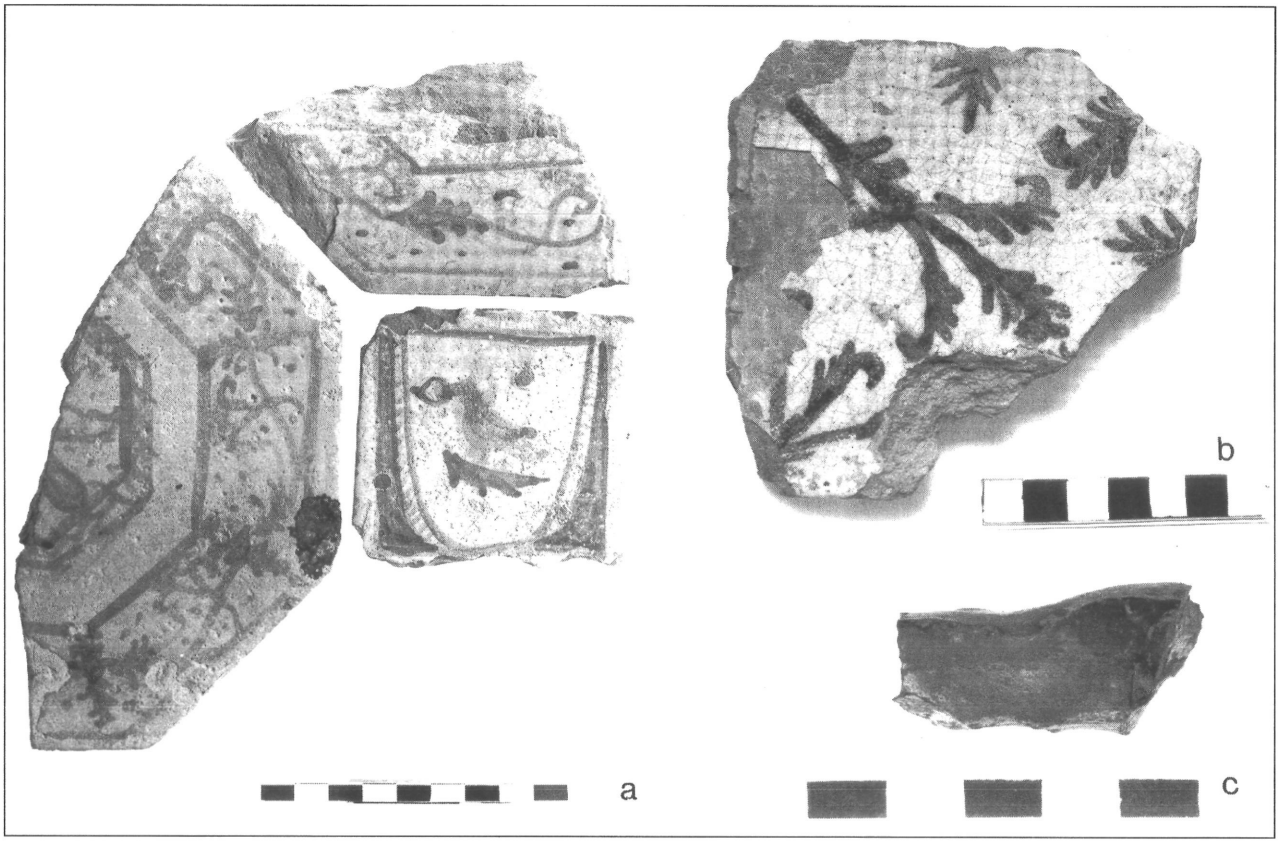

14. kép. a. Majolika padlótéglák kék–sárga festéssel; b. padlótégla kékesszürke festéssel; c. kobaltkék üvegrög

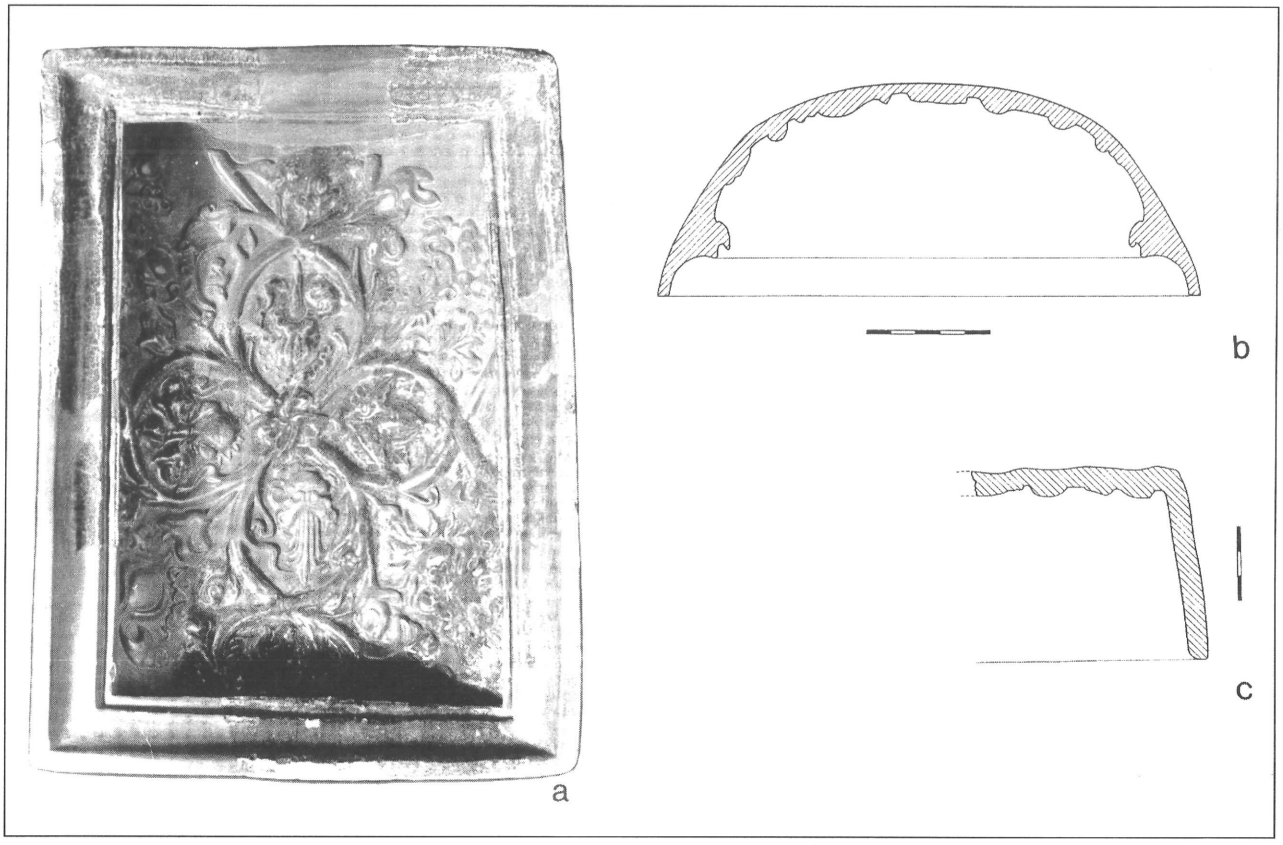

15. kép. a. Mátyás–címersorozatos kályha virágmintás csempéje; b–c. különböző alakjuk keresztmetszete (Buda, palota)

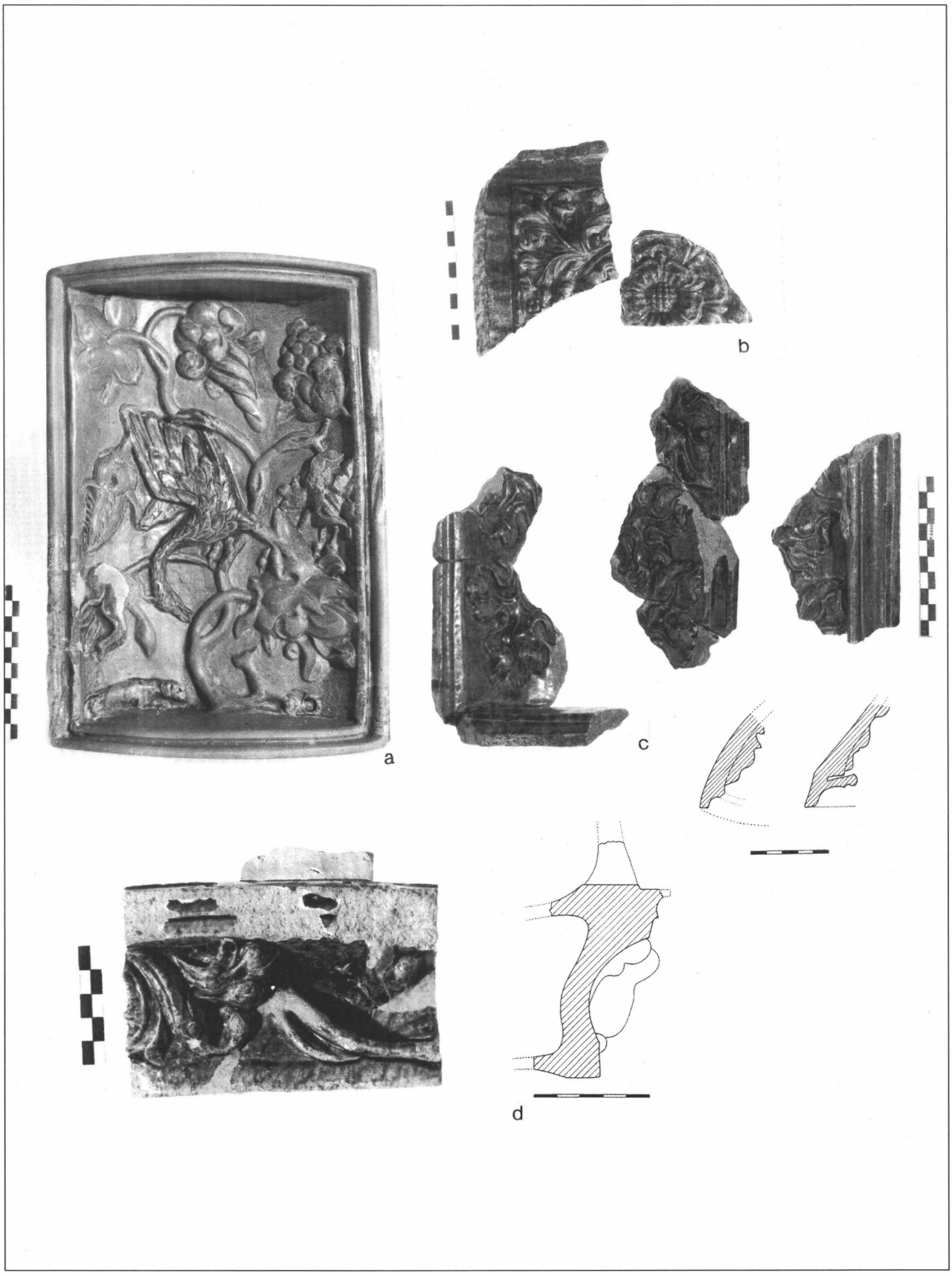

16. kép. Zöldmázas kályhacsempék a 15. század végéről: a. madárvadászat, b. rozetta, c. szőlőlevélmintás, d. párkánycsempe a Mátyás–címersorozatos kályháról (Buda, palota)

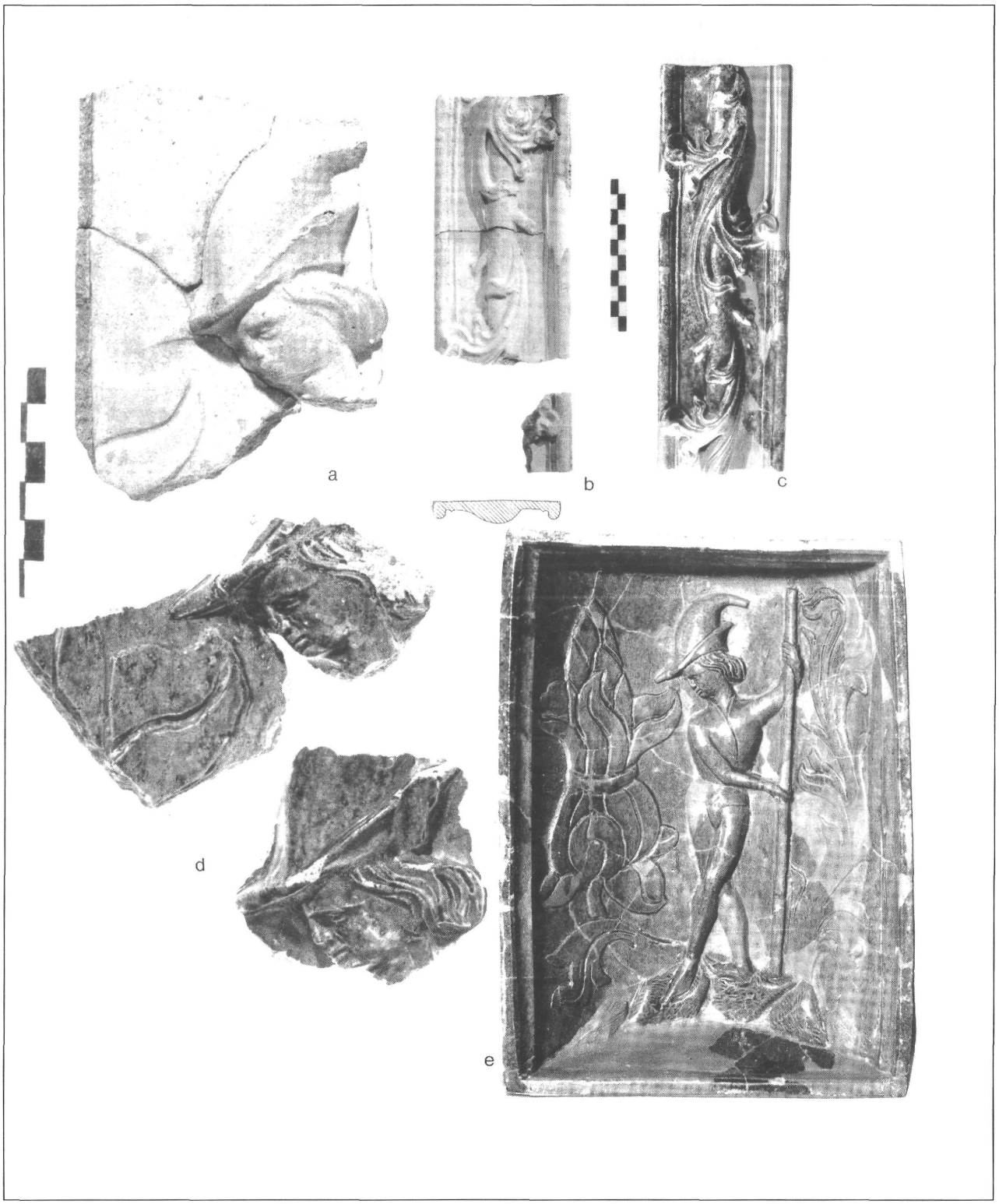

17. kép. Alakos díszű csempék és szegélycsempe (a–b. fehér ónmázzal; a–d. Buda palota; e. Visegrád, Alsóvár. Szőke M. ásatása)

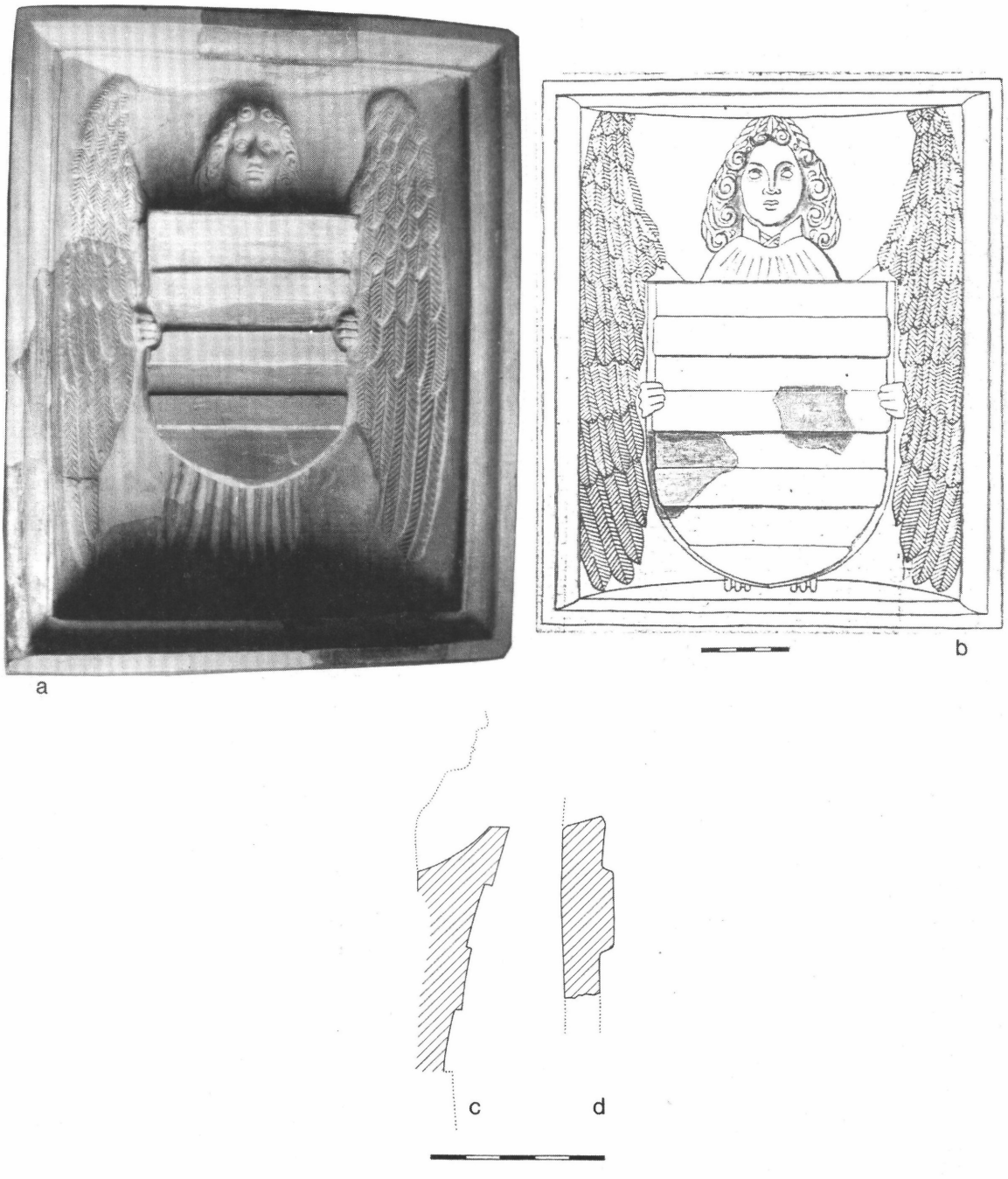

18. kép. Címertartó angyalok csempéi: a. fehér ónmázzal (Visegrád); b. zöld mázzal (rekonstrukció, Buda); c–d. fehér és a zöldmázas címerpajzs függőleges metszete (Visegrád)

SPEKNER ENIKŐ

ADALÉKOK A BUDAVÁRI ISTVÁN TORONY NÉVADÓJÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

A budavári királyi palota legkorábbinak tartott, igen jellegzetes épületéről,[1] a Várhegy déli csücskében emelt, nagyméretű négyzetes toronyról kevés írott forrás maradt fenn. Egyetlen, eddig ismert okleveles említése Zsigmond király uralkodásának vége felé keletkezett. A Bázelben tartózkodó idős uralkodó 1434. január 17-én rendeletet adott ki a budavári palotában királyi pecséttel lezártan elhelyezett Szent Korona és koronázási jelvények további védelméről, miután az őrzésükkel megbízott Garai Miklós nádor 1433 decemberében elhalálozott. A koronázási ékszereket a palotában az említett oklevél megjelölése szerint a „néhai *István herceg tornyánál* (lévő) vízmedence melletti tárnokházban" helyezték el.[2] Az először e későbbi említésben feltűnő István név ezután évszázadokra hozzákötődött az épülethez, s azt még a 16. század vége felé is így nevezték. Az okleveles említést követően a torony már csak elbeszélő forrásainkban fordult elő, de azokban már *az István úr tornya* megjelölést használták. Mielőtt rátérnénk annak tárgyalására, hogy az elnevezés alapján kit vagy kiket vehetünk számba lehetséges névadóként, érdemes részletesebben áttekintenünk e forrásokat.

Az elbeszélő források főleg két esemény során idézték a tornyot, részben Hunyadi Mátyásnak V. László király által elrendelt elfogatásának leírásakor, fogva tartásának színhelyeként, részben pedig az 1529. évi ostrom és az azt követő történésekkel kapcsolatban.

Az 1488-ban közel egy időben Brünnben és Augsbugban megjelent Thuróczy krónika szerint V. László király parancsára Mátyást „quadam arta in domo ad latus *turris Isthwanwr* edificata ad inferiores termas prospiciente pervigili sub custodia ..." , azaz egy bizonyos az „István *úr tornya*" mellett épült szűk kis házban, mely a hévizek felé (Alhévízre) nézett, tartották állandó őrizet alatt.[3] Szerémi György arról tudósított Magyarország romlásáról írt művében, hogy az

[1] A torony a régi látképeken mindig kitűnik magasságával. Első ábrázolása Hartmann Schedel 1493-ban megjelent Weltchronik című művéből ismert, mely Budát és vele a királyi palotát keletről mutatja be. A Weltchronik fametszete Michael Wolgemuth 1470 előttről származó rajza után készült. A palota nyugati oldali ábrázolását a jellegzetes toronnyal az 1541. évi ostromkor keletkezett Erhard Schön-féle metszet jelenítette meg. Az építmény az 1686. évi ostromban súlyosan megsérült, s ezért az 1700-as évek elején lebontották. Romjai az 1686-os ostromkor készült metszeteken még láthatók (pl. a Hallart-Wening, stb metszeten); GERŐ 1962. 10; GERŐ 1980. 158-162; BALOGH 1966. 71-72; MAGYAR 1995. 12-14.

[2] „... in tavarnicali nostra domo circa cisternam cis turrim condam ducis Stephani in castro nostro Budensi situata ..." *MOL DL 12573.* BTOE 3./2. 209. No. 1069; Itt jegyzem meg, hogy a tornyot megnevezés nélkül 1387-1390 körül már Laurentius de Monacis (Lorenzo Monaci) velencei kancellár és diplomata II. (Kis) Károly tragikus halálról írt verses krónikája is említi: „Károlyt ... őrizetül egy *magas toronyba* zárják" ... „Most a királyt az a *torony* őrzi, melyben a minap még vigyázó őrsége volt ..." TOLDY 1862. 131; BALOGH 1966. 71-72; lényegében azonos szöveggel: THURÓCZY 203.

[3] THURÓCY 280. Ez a kritikai kiadás Joannes Schwandtner 1746, 1765-1766. évi kiadásai alapján a „turris Isthwanwar" változatot vette figyelembe, hasonlóan Schwandtner kiadásait használta: BALOGH 1952. 35; BALOGH 1966. 72; Az augsburgi ősnyomtatvány jelzete: *OSZK Inc. 1143.* Hasonmás kiadása: Budapest, Helikon Kiadó, 1986. A brünni ősnyomtatvány jelzete: *Budapest, Egyetemi Könyvtár Inc. 338.*; Bonfini Thuróczyt ismétli meg, némileg félreértve szövegét: BALOGH 1966. 72; SZÉKELY 1988. 84.

[4] Szerémi György Magyarország romlásáról címmel, 1545-1548 között írt művét latinul Wenzel Gusztáv adta ki 1857-ben igen sok hibával. Az 1961-ben megjelent magyar fordítást Erdélyi László készítette, melyet Juhász László átdolgozott. A fordítás Juhász Lászlónak sajtó alatt lévő latin szövegkiadása alapján készült, mely a Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum című sorozatban jelent volna meg, de erre feltehetően Juhász László halála miatt nem került sor. Ezért a megbizhatóbb magyar fordítás alapján idéztem a fontosabb szövegrészeket, ugyanis Wenzel kiadásában *„turris Istwanvar"* a fordításban pedig *„István úr tornya"* szerepel: „Et sic assata erat et turrim *Istwanvar* dederat casum magnum foramen" azaz „Azután elsütötték, s az *István úr tornya* egy nagy résen leomlott". WENZEL 1857. 261. 292. 318-319; BALOGH 1966. 72; SZERÉMI 193. 212. 230.

[5] „Turrim etiam Stephani in multis locis perforaverunt." VERANCSICS 1857. 177; BALOGH 1966. 72.

[6] „... nem boczata el addig á kiral á Huniadi Laszlot, mignem Mathiast az ő őczet vduarlani Budara be vitte volna, ki mihelt be iuta, azonhelt mind á kettőt meg fogac, es negied napo[n] Huniadi Laszlonac á Fris palota elot feiet vetete. Huniadi Mathiast pedig az Estuan vr torniaba vettete ..." SZÉKELY 1559. 214v-215r. Az adat Végh András szíves közlése.

[7] HELTAI 1574. Az felséges Mattyás királyról B.

[8] L. a 3. és 4. jegyzetet; BALOGH 1966. 72.

[9] Zolnay Lászlót megelőzőleg már Podhradczky József és Rupp Jakab is Anjou István hercegnek tulajdonította a torony építését: PODHRADCZKY 1861. 33-34; RUPP 1865. 49; ZOLNAY 1952. 15. 19-22; ZOLNAY 1953. 206; ZOLNAY 1959. 14-15; ZOLNAY 1963. 97; ZOLNAY 1982. 370-373; Gerevich László az „István vár" építését Károly Róbert korára teszi: „István herceg legfeljebb befejezi az István

1529. évi ostromkor a török ágyúzások következtében *„István úr tornya"* nagy belövést kapott. Az 1530. évi ostrom leírásánál viszont az építményt már *Haragos István tornyának* nevezte, melyre János király a németek visszavonulásának hírére négy nagy zászlót parancsolt kitetetni. Hasonló megjelölést használt kétszer is Szerémi a tornyot „kemény és erős helynek" nevezve, mikor arról szólt, hogy az árulással vádolt Ártándy testvéreket, Balázst és Pált kivégzésükig a budai várban tartották fogva.[4] A Verancsics Antalnak Buda 1541. évi ostromáról küldött beszámolóban azt jelentették, hogy többek között az *„István tornyot"* is sok helyen érte lövés.[5] Az első magyar nyelvű történeti mű alkotója, Székely István 1559-ben, Krakkóban kiadott Világkrónikájában Hunyadi Mátyás budavári börtönéül „Estuan vr tornia-t" jelölte meg.[6] Végül a Heltai Gáspár Kolozsvárott, 1574-ben kiadott gyűjteményében megjelent Mátyásról szóló históriás ének szintén úgy tudta, hogy Mátyást „István wr tornyánal egy régi házban" tartották fogva.[7] Már e kevés, de egybehangzó történeti forrás felsorolása is bizonyítja, hogy a szakirodalomban használatos István vár megjelölés e forrásokban nem létezett, és az csak a hibás forráskiadások alapján került a köztudatba.[8] Ez pedig azt jelenti, hogy az István tornyot önálló építménynek kell tekintenünk.

A megnevezés tisztázása után térjünk rá a névadó István herceg személyére. A történeti irodalomban főképp Zolnay László kutatásai nyomán általánosan elterjedt nézet, hogy az István tornyot, illetve a feltételezett István várat hercegi rezidenciaként Anjou István építtette vagy használta, s azt róla nevezték el. Felvetődött azonban, bár jóval kisebb publicitással, egy mintegy száz évvel korábbi eredeztetés lehetősége is, mely szerint a megnevezés IV. Béla király fiától, a későbbi V. Istvántól származik.[9] Érdemes ismét felvetnünk mindkét eshetőséget és az említett személyek tevékenységén keresztül megvizsgálnunk a torony keletkezésének lehetséges körülményeit.

Az időben későbbi Anjou István herceg életútjával foglalkoznék először, mert az ő sajnálatosan rövid működése kevésbé feldolgozott és vele kapcsolatban igen sok a sommás és hibás megállapítás.

Születésének pontos keltét a Képes Krónika hagyományozta ránk, e szerint 1332-ben Szent István király napján (augusztus 20.) látta meg a napvilágot Károly Róbert és Lokietek Erzsébet ötödik fiaként.[10] Még apjuk életében idősebbik bátyja, Lajos az erdélyi, a nápolyi trón örököseként András bátyja a calabriai, ő pedig a szlavóniai hercegi címet viselte.[11] Nevelője és tanítója, Vilemovi Ulrik fia László a prágai egyházmegye klerikusaként került a magyar udvarba, ahol tevékenységéért hamarosan

várat, és benne lakik, de nem ő kezdi el építeni", bár elismeri, hogy nehézséget okoz az István torony keltezésének kérdése, s hogy a forrásokból nem olvasható ki az, amit az ásatás igazolt, hogy tudniillik a torony az északról hozzákapcsolódó L alakú épülettel együtt készült. A forrásokat ugyanis Gerevich úgy értelmezi, hogy az István váron magát a tornyot értették: GEREVICH 1966. 138. 155–162. 181–184; GEREVICH 1973. 248–254. Később Gerevich úgy fogalmaz, hogy a keltezés legkérdésesebb pontja az István torony maradt, mivel az északról hozzácsatlakozó falnál korábbinak is tekinthető: GEREVICH 1987. 152; Bár korábban más véleményen volt, utóbb már felvetette a „korai eredeztetés lehetőségét" Magyar Károly: MAGYAR 1991. 201–202; MAGYAR 1995. 12–13; MAGYAR 1997. 103. 111., 27–29. sz. jegyzetek; Anjou Istvánról elnevezett és a XIV. század közepén épült István várról szól, s arról elméleti rekonstrukciós rajzot közöl: BUZÁS 1994. 109–115; V. István személyét felveti BANFI 1936. 127., 15. j. és BALOGH 1966. 71. 4. j. és 72. a rá vonatkozó irodalom felsorolásával.

[10] KÉPES KRÓNIKA 180.

[11] ANJOU XXIII. 137–138. No. 273.

[12] I. Lajos király 1343. május 7-én már, mint győri kanonoknak és erdélyi javadalmasnak kér részére váradi kanonoki stallumot VI. Kelemen pápától: BOSSÁNYI 1916. I/2. 11. No. XVII. Később még erdélyi, esztergomi, pécsi, titeli és zágrábi kanonoki javadalmakat kapott, s 1347 és 1350 között kinevezett bácsi prépost is volt: BOSSÁNYI 1916. I/2. 113. No. CCXVI., 171–172. No. CCCLI., 218. No. CDLI; 1353. június 12-én VI. Ince pápához intézett kérvényében István herceg „nérói üldözése miatt" lemond összes magyarországi stallumáról és a prágai érsekséghez tartozó adományt kér. Talán éppen mohósága fordította ellene volt tanítványát. Erre utal az a tény, hogy a herceg 1352 nyara után többször megakadályozta őt javadalmai használatában. BOSSÁNYI 1916. I. 156. BOSSÁNYI 1918. II. 268. No. XV; KOLLÁNYI 1900. 57.

[13] *MOL DL 96241. DL 3680. DL 86152*; SMIČIKLAS XI. 249–252. No. 192.

[14] PÓR 1892. 115–116; FRAKNÓI 1905. 1–12; ADE II. 100–101. No 93., 127–128. No. 118., 132–133. No. 123–124; *MOL 291833* (Arch. Secr. Vat. Reg. Vat. Vol. 139. f. 183v–185r); THEINER I. 687–688. No. MXXXVIII–MXXXIX., 703. No. MLXVI., 708–710. No. MLXX., 728–730. No. MXCVII; István herceget – az 1333. évi magyar–nápolyi szerződés értelmében és az 1343. január 19-én elhunyt Róbert nápolyi király végrendeletének megfelelően (András herceg mellőzésével csak Johannát jelölte örökösének, Johanna gyermektelen halála esetén pedig húgát, Máriát, akit István magyar herceghez kívánt feleségül adni) – rövid ideig Mária jegyesének tekintették. Ám Máriát a nápolyi udvar belső hatalmi harcai következtében, s hogy a magyar törekvéseket megakadályozzák, már 1343 nyarán hozzáadták Durazzói Károlyhoz. Később, az első nápolyi hadjárat után, 1349 nyarán Guido bíboros pápai követ béketervezetében újra felelevenedett István és a Durazzói Károly kivégzése után megözvegyült Mária összeházasításának terve, melynek megvalósulása esetén VI. Kelemen pápa Nápolyt Johanna helyett rájuk ruházta volna. A második nápolyi hadjárat során már a megözvegyült Lajos tárgyalt Máriával esetleges házasságkötésükről, de azt Johanna közbelépése meghiúsította. István herceg nápolyi trónöröklésére Lajos király még 1375–1376 fordulóján is visszatért, mikor a francia udvarral kötendő örökösödési szerződésnél felmerült a nápolyi trón kérdése: „az atyai örökségéről ő sohase mondott le, annál is inkább, mert akkor még élt öccse, István herceg, akinek fiú és

számos egyházi javadalomban részesült.[12] Tanítványa viszonylag korán megkezdte közszereplését, neve már 1343 végén feltűnt az oklevelekben. Nagymartoni Pál országbíró néhányszor az ő meghagyására halasztott pert, s I. Lajos király is egyre többször hozta meg úgy intézkedéseit, hogy anyja, Erzsébet királyné egyetértése mellett öccséét is megemlítette.[13] A politikai küzdelmek sűrűjébe azonban csak András bátyjának 1345. szeptember 18-a éjjelén, Aversában történt meggyilkolása után került. I. Lajos király ugyanis magát és őt tekintette a Nápolyi, helyesebben a Szicíliai Királyság örökösének, s így István herceg is részesévé vált az avignoni pápai udvarral az András herceg gyilkosainak felelősségre vonásáért és a nápolyi trónért folytatott diplomáciai csatározásoknak.[14]

Korai bevezettetése a közéletbe azonban még nem jelentette azt, hogy már ekkor komolyabb kormányzati szerepet tulajdoníthatunk neki. Az első nápolyi hadjárat alatt, azaz I. Lajos 1347. november 11-i elindulásától 1348. május végén történt visszatértéig ugyanis nem ő, hanem egyedül édesanyja, Erzsébet királyné helyettesítette Budán a királyt.[15]

István feltehetően 1347 elejétől, azaz az udvarnak Visegrádról történt átköltözését követően élt a budai királyi udvarban. Önálló hercegi aulájának kialakulása 1349 nyarára tehető. Ekkor kapta meg udvartartása ellátására honorbirtokként Sáros és Szepes megyét. Sáros megye ispánjának apja hű emberét, Komárom várának urát, Doncsfi Miklóst nevezte ki, Szepes megye élére pedig udvarbíráját és tárnokmesterét, a vélhetően e vidékről származó Bálint mestert állította, aki egyben szepesi várnagya is volt, és szintén már I. Károly óta szolgált a királyi udvarban.[16]

Első ránk maradt oklevelét, mint Magyarország hercege, valamint Szepes és Sáros föld ura adta ki 1349. október 10-én. E címből arra lehet következtetni, hogy korábbi szlavón hercegi címe csak névleges volt, s mikor honorbirtokait megkapta még nem rendelkezett territoriális hercegi hatalommal, ugyanis az erdélyi hercegséget csak az év vége felé nyerte el.[17] Ám még át sem vette Erdély ügyeit, amikor a helyzet a nápolyi események folytán megváltozott. VI. Kelemen pápa békítési kísérletei 1349 nyarán eredménytelenül záródtak, s Lackfi István erdélyi vajda is győzelmei ellenére kénytelen hadait Nápolyból a keleti partokra visszavonni, s ősszel Magyarországra visszatérni. Küszöbön állt a második nápolyi hadjárat, melynek előkészítéséül I. Lajos király legkésőbb 1349. decemberében öccsére bízta a hadi események kapcsán felértékelődött Szlavónia, Horvátország és Dalmácia kormányzását.[18] A herceg e területek igazgatását 1350 elejétől a szokatlan módon országbírói

leány utóda is volt, s az ő beleegyezése nélkül még akkor se mondhatott volna le, ha akart volna." ÓVÁRY 1877. 54–55; PÓR 1892. 45. 214–215; MISKOLCZY 1923. 73; Itt jegyzem meg, hogy VI. Kelemen pápa 1346-ban többször erdélyi hercegnek címzi Istvánt, de Erzsébet királyné ugyanekkor még a korábban kapott szlavón hercegi titulussal illeti fiát. L. az előbbieket és még FRAKNÓI 1905. 6–7. No. IV; ADE II. 127–128. No. 118.,132–133. No. 124.

[15] Helytelen tehát minden olyan megállapítás, mely már 1347-től régenshercegnek tekinti Istvánt, ugyanis ennek a forrásokban semmi nyoma. Erzsébet királyné szerepére: A NÉVTELEN MINORITA KRÓNIKÁJA 87; PÓR 1892. 37. 148–150. Budán azonban működött a kancelláriának több osztálya is, mely Lajos távollétében is az ő nevében adott ki okleveleket: *MOL DL 68875. DL 31256. DL 102774. DL 3942.* stb.

[16] Doncsfi Miklós először 1349. július 20-tól – 1349. november 12-ig Sáros megye ispánja: *MOL DL 41112. DL 57328* (Ludovicus rex fideli suo Nicolao Donch, famulo domini Stephani ducis ... comiti de comitatu de Sarus), másodszor pedig 1352. február 6. és 1353. január 7. között. *MOL DL 4178* és *DL 4326* (magister Johannes vicecomes magistri Nicolai filii Donch in comitatu Sarus per dominum Stephanum ducem pro iudice deputati). István herceg szolgálata után továbbra is az udvarban maradt, 1361-ben udvari lovag. ENGEL 1996. I. 171. II. 64. Bálint mester Szepes vagy Sáros megyéből származhatott, mert 1340-ben udvari ifjúként is Sáros megyei iktatáshoz küldték ki: *MOL DL 103162* és *DF 274644* (Štátny Üst. Arch. SR Bratislava, Szepesi kápt. hh. lt. Y. 9A); ENGEL 1996. I. 196. 429. 475.

[17] Stephanus Dei gratia dux Hungarie ac dominus terre Scepusiensis et de Sarus, 1349. október 10. *MOL DF 258977* (Štátny Okr. Arch. v Prešove, Mesto Sabinov, Kisszeben város lt. 1). Aulájából Gergely fia András mestert, udvari lovagját és Mihály fia István mestert, udvari ifját küldte ki a Sáros megyei iktatáshoz; Hasonlóan csak Magyarország hercegének nevezik Szepes megye 1349. augusztus 31-én kiadott oklevelében: „magister Valentinus magister thavarnicorum et iudex curie ... domini Stephani Dei gratia ducis Hungarie, comes et castellanus eiusdem de comitatu Scepusyensis ..." *MOL DF 274644* (Štátny Üst. SR Bratislava, Szepesi kápt. hh. lt. Y 9A); Erdély hercege: 1349. november 5-én: Stephanus Dei gratia dux Transilvanus ac dominus terre Scepusyensis et de Sarus." *MOL DL 57326.* AO V. 332. No. 192; Az oklevelet egyébként Sáros megyei ügyben adta ki.

[18] A helyzet pillanatról pillanatra változott: Szécsi Miklós szlavón-, horvát-dalmát bánként utoljára 1349. június 5-én adott ki oklevelet, majd Paksi Leusták ideiglenes vikáriusként 1349. június 15-én, végül a királyi oklevelek méltóságsoraiban 1349. szeptember 2-tól a báni tiszt üresedésben volt, ami István herceg kinevezésére utalna, de ő még 1349. november 5-én erdélyi herceg. ENGEL 1996. I. 17. 23; *MOL DL 33590* és *DL 57326*; PÓR 1892. 218.

[19] Első báni oklevelét 1350. február 20-án adta ki „Paulus Ugal banus per ... dominum Stephanum Dei gratia totius Sclavonie, Croatie et Dalmatie ducem in dictis regnis Slavonie et Croatie constitutus" címmel. *MOL DF 251997* (Nadbiskupski Archiv Zagreb, Priv. 29); SMIČIKLAS XI. 580–581. No. 441. A továbbiakban is ezt a címet használta. Téves azonban az állítás, hogy már 1349. július 6-tól bán, mert az ügy, melyet Fejér e keltezés alatt közöl, 1350. április 18. és 1350. július 26. között zajlott. FEJÉR IX/6. 43; ENGEL 1996. I. 17. ADE II. 380–381. No. 308–309., 389–390. No. 317; illetve FEJÉR id.

[20] L. a 19. sz. jegyzetet, de utolsó oklevele. 1350. április 9. *MOL DF*

protonotáriusból országos méltóságra emelkedett Ugali Pálra ruházta.[19] A tekintélyes jogász báni kinevezését, mely az ő esetében valójában Zágrábban a vicebáni feladatkör ellátását jelentette, feltehetően Erzsébet királynénak köszönhette, akinek régi megbízható híve volt a Somogy megyei kisnemesi családból származó, képzettségével magas ívű pályát befutó Ugali. E tisztét azonban nem sokáig láthatta el, s vélhetően már István szlavón hercegsége alatt megvált hivatalától, mert okleveles adatok csak ez év nyaráig bizonyítják (vice)báni működését. Később újra országbírói ítélőmesterként folytatta pályafutását.[20] Ugyancsak Erzsébet királyné bizalmas köréből került ki a másik fontos tisztség betöltője, Csór nembeli Gönyűi Tamás körösi ispán, aki ráadásul még az I. Károly királytól kapott liptói ispáni tisztet is viselte, valamint Csókakő és Gesztes várnagya volt. Fejér megyei és más birtokai révén jelentős nagybirtokosnak számított, később a Győr megyei Gönyűn várat épített. Tamás már I. Károly király szolgálatában elévülhetetlen érdemeket szerzett, a havaselvi csatában a király személyes védelmét látta el. 1333-ban elkísérte urát, majd 1343-ban úrnőjét Nápolyba. Kiváló diplomata és jogász hírében állt, részt vett több nápolyi és avignoni követségben, itthon pedig többször volt tagja az országbíró törvényszékének. Körösi ispánként 1349. december 8-án adta ki első oklevelét, ami István első szlavón hercegségének kezdetét jelzi. Urát mindkét megyéjében kiválóan képviselte, 1350. augusztus 25-én a Liptó megyei Boldogasszonyfalván tartott ítélőszéket a herceg megbízásából. 1350 végéig folyamatosan István szolgálatában állt, majd ebben megmaradva 1351. évi erdélyi hercegsége alatt erdélyi vajdaként országbárói rangra emelkedett.[21]

István első szlavón-, horvát, dalmát hercegi oklevele 1350 áprilisából maradt ránk, melyben a Zágráb megyei Ozalj vár melletti Klucs hospeseit erősítette meg korábbi szabadságaiban. Néhány szórványos értesülés arra mutat, hogy szlavóniai hatalmát a bán kinevezésén túl is igyekezett megerősíteni azzal, hogy a báni tisztséghez tartozó várakba saját várnagyait nevezte ki. Ozalj várába például Mihály fia Istvánt helyezte, aki e szlavóniai hivatala után továbbra is a herceg budai, utóbb zágrábi familiárisa maradt. A szintén Zágráb megyei Okics várát pedig az őt gyermekkorától, tehát már Visegrádon is szolgáló Szentjakabi Simonfi László fia Tamásra bízta, ki később szintén zágrábi aulájának tagja lett. [22]

I. Lajos király a második nápolyi hadjárat idején, azaz 1350. április közepétől október végéig az ország kormányzását szintén öccsére hagyta.[23] Szlavón hercegi, majd azt követő régenshercegi kinevezése már komoly

256485 (Arch. Hrvatske Zagreb, Arch. cap. Zagr., Acta Antiqua 23 7); Erzsébet királyné érdemeiért Budán a Szent János kolostor mellett épületekkel és más építményekkel együtt telket adományozott neki 1346. augusztus 26-án Visegrádon kiadott oklevelében: *MOL DL 100032*; HO III. 229. 233. Politikusi tekintélyére és a királyi háznál betöltött szerepére jellemző, hogy VI. Kelemen pápa az ő közbenjárását is kérte a szicíliai hercegek kiszabadítása ügyében: ADE II. 279–280. No. 254. Pályájára: ENGEL 1996. II. 249. és BÓNIS 1971. 13. 52–58. 66. 71.

[21] Körösi ispánként 1350. augusztus 22-én, liptóiként augusztus 25-én adott ki utoljára oklevelet. Utódai azonban csak 1350. október 10-én, illetve 1351. május 16-án adták ki első okleveleiket, feltételezhető tehát, hogy Tamás 1350 őszéig hivatalában volt. *MOL DL 103275. DL 33511; DF 274553* (M. Mezőgazdasági M., Oklevélgyűjt. 3 5527 6): „... in congregatione generali in villa Bodugazunfolua vocata per ... magistrum Thomam ex precepto Stephani ducis ... celebrata ..."; Szlavóniában rojcsai ispán is volt (1350. július 4.): SMIČIKLAS XVIII. 28. A hercegi udvarban is teljesített megbízásokat, István 1350. augusztus 30-án Budán és 1350. október 22-én Pozsonyban kiadott okleveleit referálta (relator). *MOL DL 4165. DF 249099* (Státní Arch. v Brně, Seilernové, Arch. Révayů a Serényiů 24); ENGEL 1996. I. 12. 150. 253. 257 (körösi ispánsága végére 1350. július 15-i adatot hoz). Erdélyi vajdasága után Istvánt már nem követte Zágrábba, a királyi udvarban maradt, ajtónállómester, majd Erzsébet királyné óbudai várnagya lett. ENGEL 1996. II. 87; KARÁCSONYI 1900. 407–413; KURCZ 1988. 58.

[22] 1350. április 7. SMIČIKLAS XI. 591–592. No. 449; 1350. október 10. *MOL DL 45129.*

[23] „... absente ipso domino rege, fratre nostro karissimo totalis cura sui regiminis et regni gubernacula tum iure naturali exposcente, tum etiam ex ipsius regali benigna admissione nostre incumbi dinoscitur maiestati ..." ADE II. 392. No. 318.

[24] „... cum ... nosque in absentia eiusdem domini regis, fratris nostri novitates non velimus in regno fieri aliquales ..." ADE II. 392. No. 318.

[25] 1350. április 29. *MOL DL 90347*; 1350. május 25. *MOL DL 91415*; 1350. május 25. *MOL DL 4134*; 1350. június 27. *MOL DF 273803* (Štátny Üst. SR Bratislava, Pozsonyi kápt. hh. lt. 7-1-11); 1350. június 29. *MOL DL 60262*; 1350. augusztus 10. ADE II. 390–392. No 318; 1350. augusztus 12. *MOL DF 201775* (Győr-Sopron-Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 141); 1350. augusztus 27. *MOL DL 91417*; 1350. augusztus 30. *MOL DL 4165*; Előfordult olyan eset is, hogy István herceg vizsgálatot elrendelő mandátumára a káptalan Lajos királynak jelentett: *MOL DL 33596* (1350. június 26.), de olyan is, amikor elismerte urának: „... litteras citatorias ... domini Stephani Dei gratia ducis totius Sclavonie, Croatie et Dalmatie domini nostri metuendi ..." *MOL DL 48566* (1350. augusztus 14.); Abolmai Tamás bodrogi alipán és szolgabíró társai István hercegnek hasonlóképpen, mint „domino suo metuendo" tettek panaszt 1350. július 24-én a kalocsai érsek embereinek hatalmaskodása miatt, mivel „... nostras angustias et molestias excepto Deo nemini possumus explicare, nisi vestre magnitudini ...". A hatalmaskodási ügy egyébként a király személyes bírósága elé tartozott volna. SMIČIKLAS XI. 612. No. 468; ZICHY II. 440. No. 315; HAJNIK 1899. 20. 23. 42–43; ENGEL 1996. I. 115. Abolmai Tamásra vonatkozó 46. sz. jegyzete félreérthető, mert ő nem a herceg familiárisa.

politikai befolyását mutatják. A helyettesítés alatt hozott rendelkezéseit gyűrűspecsétjével megerősített pátens oklevelekben adta ki, melyek természetesen nem érintettek királyi jogokat. Erre ő maga is utalt, mikor a kölni és Rajna melléki kereskedők védelmében kelt oklevelében apja és I. Lajos intézkedéseinek ismételt jóváhagyását azzal indokolta, nem akarja, hogy királyi bátyja távollétében az országban bármiféle újítás történjen.[24] Mandátumaiban egyrészt Lajos király korábbi meghagyásaira hivatkozva járt el, másrészt káptalanoktól kért vizsgálatot már folyamatban lévő ügyekben, harmadrészt személyek, egyházak védelmére, illetve városok már meglévő kiváltságainak tiszteletben tartására adott utasítást.[25]

Természetesen Erzsébet királyné kisebbik fiát szintén támogatta a kormányzásban, és ez idő alatt is hozott írásos intézkedéseket. I. Lajos király távollétében a királyi kancellária itthon maradt része tovább működött, és a király nevében és pecsétje alatt folyamatosan bocsátott ki okleveleket, nemegyszer éppen Erzsébet királyné meghagyása, illetve referálása alapján.[26]

István herceg budai gyűrűspecsétes kancelláriája élén a morvaországi származású Brünni Péter udvari káplán állt a királyi kancelláriát utánzó, de egy korábbi állapotnak megfelelő comes capelle et secretarius cancellarius címmel (a királyi kápolnaispán ugyanis ekkor már a királyi középpecsét alatt és önállóan adott ki okleveleket).[27] A hercegi gyűrűspecsét 20 mm átmérőjű kerek pecsét volt, melynek körirata már lekopott, de negyedelt címerpajzsa még ép maradt. A háromszögű pajzs első és negyedik negyede háromszor vágott, míg a második és harmadik negyedében három liliom lebeg háromszög alakban elrendezve. A liliomok a második negyedben egy felül és kettő alul elhelyezésben alkotnak háromszöget, a harmadik negyedben pedig megfordítva. Magyarországi négyelt címerpajzsos ábrázolás e korból ezen kívül csak kettő ismeretes. Az egyik Károly Róbert korai, 1307 és 1310 közé helyezett dénárján található, a másik pedig az országalmán, melyet, miután készítését a dénár alapján is többnyire Károly egymást követő három koronázásának valamelyikéhez kapcsolják, szintén ez időre kelteznek. A négyelt pajzsos címerábrázolás megjelenése István herceg pecsétjén arra figyelmeztet, hogy az nemcsak Károly Róbert uralmának kezdeteihez köthető. Elképzelhető azonban, hogy e korai szokás feleleventése a nápolyi trónigényt fejezte ki, de ennek bizonyítása még további kutatást igényel.[28]

István a hercegi uralma alá tartózó területeken birtokadományokat is tett, melyekről függőpecséttel megerősített privilégiumokat bocsátott ki. Ebből az időszakból azonban mindössze egy privilégiális okleveléről van tu-

[26] István herceg 1350. július 29-én kiadott oklevele szerint Erzsébet királyné egy pert a király Budára történő visszaérkezésének tizenötödik napjára halasztott, de a herceg addig is vizsgálatot rendelt el az ügyben Szepes megyénél. *MOL DL 60262.* AO V. 387–388; *MOL DL 31270*; I. Lajos király Budán kelt oklevelei: *MOL DL 48747* (1350. május 1.); *MOL DL 100045* (1350. május 8.); *MOL DL 27140* (1350. szeptember 9.); A királyné parancsára, illetve relációja alapján kiadott oklevelek: *MOL DL 41137* (1350. május 31.); *MOL DL 51564* (1350. június 10.); KUMOROVITZ 1984. 296–297., 10 j.

[27] Brünni Péter címéből következően nyílván a herceg gyűrűspecsétes, időnként ingadozó elnevezéssel titkospecsétes kancelláriáját vezette, s tisztsége a kápolnaispán egy korábbi, az Árpád-korból eredő funkciójára utal, amikor is a gyűrűspecsétet kezelő notarius specialis (notarius secretarius) tisztsége még nem volt elválasztva a kápolnaispánságtól. SZENTPÉTERY 1930. 158–159. 194–195. István hercegnek ugyanis nem volt középpecsétje, mint azt Kukuljević egy hibás oklevélkiadása alapján Kumorovitz L. Bernát is feltételezte: KUKULJEVIĆ 124–125. No. XCIV; helyesen: „... sigilli nostri maioris (mediocris helyett) munimine ..." : *MOL DL 41241.* KUMOROVITZ 1942. 459–460. 468. 479–481; KUMOROVITZ 1993. 54. 70–73; KUMOROVITZ 1984. 293–330; BÓNIS 1971. 32–33; Brünni Pérerről az első okleveles adat 1350. szeptember 1-i: „ ... cum iuxta continentiam litterarum discreti viri magistri Petri comitis capelle et secretarii cancellarii ... Stephani totius Sclavonie, Croatie et Dalmatie ducis compositionalium et obligatoriarum ..." *MOL DL 4142.* AO V. 399. No. 243; Teljes neve I. Lajos király 1352. július 2-i, VI. Kelemen pápához intézett supplicációjából ismert, melyben a király „... Petro Bertholdi de Brunna, cancellario ducis Stephani, fratris sui ..." erdélyi kanonokságot kért. Ekkor már Péter mester a zágrábhegyfoki Szent Márk kápolna és a Pozsony megyei szenci (Wortberg) Szent Miklós plébánia javadalmaival rendelkezett, s győri olvasókanonoknak is nevezték őt, de ez elírásból származhatott, mert a győri káptalan dignitáriusai között nincs nyoma 1349–1354 között: *MOL DF 201772* (Győr–Sopron–Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 138); *MOL DF 201773* (Győr–Sopron–Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 139); *MOL DL 4056; DL 1078; DL 41133; DL 25111; MOL DF 206812* (Pannonhalmi Főapátság Lt. Caps. 10., 13 F); *MOL DF 252891* (Arch. Istoric a Fil. din Cluj a Academiei RR, Wass család., Okl. 7 6); *MOL DL 77. MOL DF 207410* (Pannonhalmi Főapátsági Lt. Caps. 418, 60 FF). *MOL DF 273037* (Štátny Üst. Arch. SR Bratislava, Pozsonyi kápt. m. lt. R 1 4); Az erdélyi kanonoki stallumról is hamarosan lemondott, mert helyette az időközben megüresedett vasvári préposti méltóságot nyerte el. 1352. november 2-án kérvényezte azt I. Lajos király, Erzsébet királyné és István herceg Péter, udvari káplánjuk és István, Magyarország hercegének kancellárja részére. VI. Kelemen közbejött halála miatt az erről szóló kinevező bullát azonban csak 1355. augusztus 21-én állította ki neki VI. Ince pápa. Ám 1352. április 23-tól már szerepelt a káptalan okleveleinek méltóságsorában: *MOL DL 4273*; A továbbiakra L. még a 58. sz. jegyzetet; BOSSÁNYI 1916. I. 210–211. 244. No. DIII., 246. No. DXIX; BOSSÁNYI 1918. II. 187–188; DESICS 1929. 312–313; BÓNIS 1971. 80., 54. j.

[28] HÁZI 1921. 95–96. No. 156; CNH II. No. 33; VAJAY 1967. 14–15., 40. j., 19. t; HUSZÁR 1979. No. 449; POHL 1972. 13. No. 1; POHL 1982. No. 6. KOVÁCS 1976. 10. 15., 22. j; KOVÁCS 1982. 97–98. No. 2; KOVÁCS–LOVAG 1980. 94–96. BERTÉNYI 1986. 62–64; SZIKSZAY 2000. 291. 293-294; HOLLER 2001. 321-322.

domásunk, és arról is csak átírásban. Ezért szlavón hercegi nagyobb, autentikus pecsétjét nem ismerjük, csupán annyit tudunk róla a corroborációs rész alapján, amennyiben a 15. századi átírás azt híven közölte, hogy kétoldalú volt.[29] A szlavón hercegi kancelláriát a Körös megyéből származó Megyericsei György vezette prothonotariusi címmel.[30] A hivatal nyílván szlavón illetékességi területén, feltehetően Zágrábban,[31] azaz István herceg tartózkodási helyétől igen távol működött. Ellenőrzését úgy oldhatták meg, hogy a nagypecsét előlapját vélhetően Budán őrizték. Ezt megerősíteni látszik, hogy ott négy olyan hercegi pátenst állítottak ki, melyet hátlapjára nyomott nagypecséttel erősítettek meg, közülük kettő szlavóniai ügyben, kettő pedig hercegi birtokokról rendelkezett. Fennmaradt még egy ötödik nagypecsétes pátens is, mely birtokadományozásról szólt. Ezt István herceg 1350. október 22-én Pozsonyban bocsátotta ki, ahová édesanyjával együtt a nápolyi hadjáratból hazaérkező király fogadására érkezett. Lajos király Magyarországra való visszatérésének örömhírét tárnoki szolgája, Baracskai Jakab fia, Miklós hozta meg a várakozóknak, akit ezért Erzsébet királyné és a herceg is Bars megyei birtokkal jutalmazott. István az adományozást annak tudatában tette, hogy a szóban forgó birtok hercegi jószág és az ő rendelkezése alá tartozik, de azért ígéretet tett annak az uralkodóval történő megerősítésére is, ami később meg is történt.[32] Mind az öt nagypecsétes pátenst tehát szlavón, s nem régenshercegi minőségében adta ki. Azt a kérdést azonban, hogy Budán ki őrizte, illetve ki kezelte a nagypecsét előlapját, s hogy mit ábrázolt - mint ahogy azt már fentebb is jeleztem - adatok hiányában sajnos jelenleg nem lehet megválaszolni.

Közben 1350 őszén a hercegi honorbirtokok, Szepes és Sáros megye élén változás történt, István e feladatra talán összefüggésben szlavón hercegi tisztével a több dunántúli megyében birtokos, Körös megyében pedig várbirtokos Pok nembeli Meggyesi Simont nevezte ki.[33]

István herceg és Erzsébet királyné ugyancsak 1350 szeptemberében - miután augusztusban megérkezett a pápai diszpenzáció - Szécsényi Tamás országbíró vezetésével fényes küldöttséget menesztett Passauba, hogy ott per procura megkössék István herceg és Bajor Margit hercegnő, néhai IV. Lajos német-római császár leányának házasságát, s a hercegnőt Magyarországra hozzák.[34]

Lajos király október 27-én érkezett meg Budára.[35] Miután a nápolyi hadjáratban kiemelkedő érdemeket szerzőket megjutalmazta és birtokadományban részesítette, első dolgai közé tartozott, hogy a nápolyi ügy kapcsán egyébként is megbolydult Szlavónia, Horvát-

[29] A birtokadományozást 1350. október 10-én „... ex nostra ducali regiminis officio ..." tette, a pecsétre vonatkozóan: „... presentes concessimus litteras privilegiales dupplicis et autentici sigilli nostri pendentis munimine roboratas." *MOL DL 45129.* I. Mátyás király 1458. március 28-i átírásában.

[30] „Datum per manus magistri Georgii aule nostre prothonotarii ..." *MOL DL 45129;* BÓNIS 1971. 39-41. 80-81. ENGEL 1996 I. 17. II. 158. (1351. IV. 25-i keltezéssel).

[31] *MOL DL 45129. DL 4153. DL 91451. DF 267988* (Arch. Hrvatske Zagreb, Grad Koprivnica, Oklevelek 1 2); stb.

[32] 1350. április 7. SMIČIKLAS XI. 591-592. No. 449; 1350. április 19. AO V. 368. No. 218; 1350. május 17. *MOL DL 91451;* 1350. július 9. *MOL DF 230432* (Arch. Hrvatske Akad. Zagreb, Dipl. Lat. 4 62); 1350. október 22. *MOL DF 249099* (Státní Arch. v Brně, Seilernové, Arch. Révayů a Serényiů 24; Erzsébet királyné 1350. október 21-i adománylevele. *MOL DL 98186;* Lajos király 1351. március 29-i adománylevele. *MOL DL 16100.*

[33] *MOL DL 41144. DL 41151;* Később udvari lovag, Lajos hadvezére, majd horvát-dalmát bán. ENGEL 1996. I. 171. 196. 279. 332. II. 158-159; KARÁCSONYI 1900. 900-901; PÓR 1905. 803-804. PÓR 1906. 918.

[34] *MOL DL 5175;* István herceget Bajor Margittal valószínűleg még 1347. januárjában jegyezték el, mikor I. Lajos király Bécsben tárgyalt IV. (Wittelsbach) Lajos császárral a nápolyi hadjárathoz német és svájci zsoldosok szerződtetéséről, a császár ugyanis nem sokkal rá, 1347 októberében vadászbalesetben meghalt: PÓR 1907. 704-705; MISKOLCZY 1923. 72-73; A hercegnő decemberben érkezhetett Magyarországra, mert november 25-én Szécsényi Tamás országbíró még távol volt, 1351. január 8-án pedig már VI. Kelemen pápa Erzsébet királynét, István herceget és feleségét, Margit hercegnőt gyóntatójuk által ugyanazon teljes búcsúban részesítette, mint a jubileumi év alatt a Rómába zarándoklókat. THEINER I. 791. No. MCCIV; PÓR 1892. 244; BÓNIS 1971. 57., 70. j.

[35] Széchényi Tamás országbíró 1350. november 17-i oklevelében: „... iuxta continentiam priorum litterarum nostrarum in quindenis reversionis domini nostri regis in partibus transmarinis in Budam, locum mansionis sue feria quarta proxima ante festum Omnium Sanctorum facte ..." *MOL DL 31270.*

[36] I. Lajos 1350. október 30-án Lackfiakat jutalmazta a Zala megyei Csáktornya és Sztrigó várak adományozásával: *MOL DL 4151;* István erdélyi herceg első oklevele 1350. december 28-án kelt: *MOL DF 236300-236301* (Primási Lt. Eszt. székesfőkápt. m. lt. Act. rad. 24 2 6; 24 2 7). MES IV. 43. No 10-11; Lackfi István szlavón-, horvát és dalmát bán: 1351. január 9. *MOL DL 4168;* ENGEL 1996. I. 17. 23.

[37] Gőnyűi Tamás csak 1351-ben, István erdélyi hercegsége alatt vajda: *MOL DL 31093;* 1351. november 20-án már volt vajda: *MOL DL 85295.* ENGEL 1996. I. 12; JANITS (BORSA) 1940. 12; Szeri Pósafi Balázs 1350. augusztus 12-én hercegi relator: *MOL DF 201775* (Győr-Sopron-Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 141); aradi ispán és hátszegi várnagy 1351. január 26-án: *MOL DL 91422;* ENGEL 1996. I. 97. 326. 477. II. 198; 1352-ben még István herceg szolgálatában található, de 1353-tól újra a királyi udvarban. *MOL DL 83266. DL 91457. DL 91725.*

[38] 1349. november 5-én Sáros megyei ügyben hercegi relator: *MOL DL 57326;* ENGEL 1996. I. 121. 124. 423. II. 25.

[39] 1351. január 26-án Felvincen adott ki oklevelet. *MOL DL 91422.*

[40] 1351. január 26. *MOL DL 91422;* 1351. október 18. *MOL DF 286543* (Arch. Stat. Jud. Braşov. A brassói Feketetemplom lt. 1 E 3); 1351. *MOL DF 277848* (Arch. Stat. Jud. Cluj, Dés város lt. 15).

ország és Dalmácia nyilvánvalóan rendezetlen irányítását megoldja. A területet ismét saját hatáskörébe vonta, és a báni hivatalt az ottani viszonyokat jól ismerő Lackfi István volt erdélyi vajdára, az itáliai hadjárat fővezérére bízta. Öccsét pedig Erdéllyel kárpótolta.[36]

A herceg körösi és liptói ispánját, a már említett Gönyűi Tamást nevezte ki erdélyi vajdának, de aradi ispánnak - a szokástól eltérően - nem őt, hanem a Krassó megyében birtokos Bárkalán nembeli szeri Pósafi Balázst tette meg, aki Lajos király udvari lovagja volt, de előfordult relatorként István udvarában is.[37] Apja egykori csongrádi ispánja és szegedi várnagya, Bátori Bereck fia Miklós szintén a hercegi aulából került a brassói ispáni székbe.[38] István azonban nemcsak az általa kinevezett tisztségviselők révén vette át új territóriuma ügyeit, hanem mindjárt 1351 elején ellátogatott Erdélybe.[39] Rövid, mintegy egy éves erdélyi hercegségének idejéből mindössze három olyan oklevél maradt fenn, mely közvetlenül e területre vonatkozott.[40] Erdélyi hercegként azonban adott ki két privilégiális oklevelet is, az egyikben Lackfi István szlavón-, horvát és dalmát bán részére erősítette meg a Csáktornya és Sztrigó várak adományozásáról szóló királyi és királynéi okleveleket, a másikban saját korábbi, Zala megyei hercegi birtokok adományozását rögzítő szlavón hercegi oklevelét hitelesítette új pecsétjével. Mindkettő kiállításáról Megyericsei György mester gondoskodott, az ügyekből ítélve valószínűleg szlavóniai kancelláriájában, de megpecsételésüket vélhetően Budán végezték.[41] István erdélyi hercegi pecsétje épen megmaradt.[42]

1351 végén azonban megvált erdélyi hercegségétől, s ezt követően honorbirtokai után a Szepes és Sáros föld hercege címet viselte.[43] Udvarbírója, tárnokmestere, ajtónállómestere, egyben szepesi várnagya ekkor Köbli Miklós volt, aki a neve alapján a Borsod megyei Köbliről származhatott feltehetően kisnemesi családból.[44] Sáros megye élére pedig újra Doncsfi Miklós került.[45]

Ekkor bukkant fel udvarában relatorként János lapicida, akit a kutatók a budai hercegi rezidenciájának tartott első Anjou-kori palota, azaz az István vár építőjének gondolnak.[46] Noha mára már a művészettörténeti kutatás jóval árnyaltabban fogalmaz János lapicida tevékenységéről, az István herceghez és az udvarhoz már 1352-től köthető szerepét nem igen vitatják. Kissé eltúlzottnak tűnik pedig az egyetlen relatori szerephez kapcsolt kép megrajzolása. A hercegnek az az 1352. január 16-i oklevele, melyben János lapicida relatorként[47] szerepelt Sáros, Eperjes és Szeben városokat védelmezte saját udvarbírója és szepesi várnagya, Köbli Miklós ellen, aki őket bíráskodási szabadságukban korlátozta. Nem igen hihe-

[41] 1351. március 26. (keltezése hibás, mert István herceg átíró oklevele előbb kelt, mint Erzsébet királyné 1351. március 27-i, átírt oklevele: *MOL DL 4153*; 1351. július 21. *MOL DL 91451*. A somogyi konvent 1353. augusztus 3-i átírásában, de a konvent sem tudott eligazodni István herceg változó címei között, mert erdélyi hercegi oklevelét írta át, de felvezetésében szlavón hercegi oklevelének átírásáról szólt. A Megyericsei György mester vezette szlavóniai kancelláriából újabb oklevelek ezután már csak 1353 elejétől kerültek ki, miután István második szlavón hercegsége alatt Zágrábba helyezte át udvarát.

[42] Egyoldalú lovas pecsét, melynek átmérője 85 mm, körirata: +S[IGILLUM] . DOMINI . STEPHANI . [DE]I . GRACIA . DVCIS . TRANSSILVANI. DERCSÉNYI 1941. 126. 157; MAROSI 1982. 149. No. 50; MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1987. 123. 217. 376., ABB. 316/5.

[43] 1351. december 28. „ Stephanus Dei gratia dux terre Scepusiensis et de Sarus *MOL DF 228465* (Štátny Okr.. Arch. v Prešove, Eperjes város lt. 26); 1352. január 16. *MOL DF 228466* (Štátny Okr. v Prešove, Eperjes város lt. 27); 1352. február 19. *MOL DL 60979*; 1352. április 24. *MOL DL 4276*; 1352. május 17. *MOL DF 212854* (Štátny Okr. Arch. v Bardejove, Bártfa város lt. 174); 1352. augusztus 31. *MOL DL 83266*; 1352. október 25. *MOL DF 285824* (Pécsi Püspökség Lt. Klimó gyűjt. 80); 1352. december 8. *MOL DL 83267*. Ez idő alatt csak gyűrűs, illetve titkos pecsétjével megerősített mandátumokat adott ki.

[44] 1352. január 16. *MOL DF 228466* (Štátny Okr. arch. v Prešove, Eperjes város lt. 27); CSÁNKI I. 174.

[45] 1352. február 6. *MOL DL 41178*; utolsó adat e tisztéről: 1353. január 7. „... magister Johannes vicecomes magistri Nicolai filii Donch in comitatu Sarus per dominum Stephanum ducem pro iudice deputati ..." *MOL DL 4326*; ENGEL 1996. I. 171. 1353. január után udvari lovag: ENGEL 1996. I. 482. II. 64.

[46] PÓR 1908. 753-754; HORVÁTH 1935. 36; DERCSÉNYI 1941. 53. 90; KUMOROVITZ 1963. 118. KUMOROVITZ 1966. 12. 24. KUMOROVITZ 1984. 306., 66-67. j; BALOGH 1966. 69; GEREVICH 1966. 276-282. GEREVICH 1973. 251-258.

[47] MAROSI 1982. 223. MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1987. 94. 174. 391. 403. 525; 1352. január 16. *MOL DF 228466* (Štátny Okr. Arch. v Prešove, Eperjes város lt. 27); IVÁNYI 1932. 26-27. No. 57.

[48] SZENTPÉTERY 1933. 483; KUMOROVITZ 1963. 118. A relatorok szerepéről: SZENTPÉTERY 1933. 471-490.

[49] 1349. november 5-i és az 1350. október 20-i oklevél relatora: Bátori Bereck fia Miklós a későbbi brassói ispán. *MOL DL 57326. MOL DF 249099* (Státní Arch. v Brně, Seilernové, Arch. Révayů a Serényiů 24); 1350. április 7-ié: Becsei Töttös László később István asztalnokmestere. SMIČIKLAS XI. 591-592. No. 449; 1350. április 19-ié: Tóth Pál, azonosítatlan, bár lehet, hogy Szécsényi Tamás országbíró familiárisa volt. AO V. 368. No. 218. ENGEL 1996. I. 452. II. 246; 1350. április 29-i, augusztus 30-i és október 22-i okleveleké: Gönyűi Tamás körösi és liptói ispán, később István erdélyi vajdája. *MOL DL 90347. DL 4165. DF 249099* (Státní Arch. v Brně, Seilernové, Arch. Révayů a Serényiů 24); 1350. augusztus 12-i és 1352. augusztus 31-ié: szeri Pósafi Balázs aradi ispán és hátszegi várnagy. *MOL DF 201775* (Győr-Sopron-Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 141); *MOL DL 83266*; 1350. augusztus 27-ié: Ostfi Domokos macsói bán fia, János. Nincs tisztsége az udvarban, valószínűleg a Zala megyei ügyben területileg érdekelt. *MOL DL 91417*; 1351. január 26-ié: Mihály fia István hercegi udvari ifjú és ozalji várnagy, később a zágrábi aulának is tagja. *MOL DL*

tő, hogy e városok a herceg legbensőbb embere elleni panaszukat olyan képviselőre bízták, aki István bizalmas köréhez tartozott. Erre a feladatra nyílván azt a személyt választották ki, akit ők is jól ismertek, s akinek az udvarral is voltak kapcsolatai. A feltehetőleg a felvidéki városokban is tevékenykedő János kőfaragó mester ennek a követelménynek kiválóan megfelelhetett. A relatorok azonban nem minden esetben tartoztak annak aulájához, akinek az oklevél kiállítási parancsát a kancelláriához továbbították. Igaz ugyan, hogy többnyire a király, a királyné, vagy a herceg közvetlen környezetéhez tartozó személyek voltak, akik a nádortól az apródokig, vagy más bennfentes emberekig bárkik lehettek, mégis feltűntek köztük olyanok, akik csak egyszer egyszer fordultak elő az udvarban.[48] János lapicida ez utóbbiak közé tartozhatott, mert a herceg okleveleinek többi relatora – egy azonosíthatatlant kivéve – huzamosabb ideig szolgált udvarában.[49] Természetesen a kőfaragó mester ettől függetlenül István hercegnek is teljesíthetett építkezésekkel kapcsolatos megbízásokat, de nem bizonyítható, hogy aulája tagjaként a hercegi rezidencia építőmestere volt.[50]

István 1352 második felében hosszabb ideig felvidéki hercegi birtokain tartózkodott,[51] majd ezt követően, újabb, ezúttal valóban gyökeres változás következett be életútjában.

Az ambiciózus fiatal herceg feltehetően nem békült ki azzal, hogy mindkét territoriális hatalmától megfosztotta a király. A délvidéken ugyanakkor 1352 őszén ismét kiélezettebbé vált a helyzet, annak ellenére, hogy még érvényben volt a Velencével 1348-ban kötött fegyverszünet. Mindenesetre mozgolódást jelzett, hogy I. Lajos két évre szóló megegyezést kötött Genovával Velence ellen. A szerb király, Dusan István Bosznia déli részeinek elfoglalásával szintén egyre jobban terjeszkedett Magyarország felé. A pápai közvetítés révén Johannával megkötött béke után a nápolyi örökösödési ügy, s az időközben rendeződött lengyelországi trónutódlási kérdés is nyugvópontra jutott, nem volt szükség István herceg feltétlen budai jelenlétére, sőt meglehet túlzott becsvágya még kívánatossá is tette távozását. Talán elmeneteléhez az szintén hozzájárulhatott, hogy a feltételezések ellenére Budán mégsem rendelkezett önálló rezidenciával, és a budai udvar szűknek bizonyult a nősülni szándékozó özvegy király, a családi gyarapodás elé néző hercegi család és a még mindig ott tartózkodó Erzsébet királyné külön-külön meglévő udvartartásának.[52]

Valószínűleg mindezen okok közrejátszhattak abban, hogy I. Lajos király teljes felhatalmazással ismét István hercegnek adta át egész Szlavóniát, Horvátországot és Dalmáciát. A herceg megválva Szepes és Sá-

91422; 1351. október 18-ié: Kont fia Miklós később ostrovicai várnagy. *MOL DF 286543* (Arch. Stat. Jud. Brasov. A brassói Feketemplom lt. 1 E 3); 1352. április 24-ié: Köbli Miklós tárnok- és ajtónállómester, udvarbíró és szepesi várnagy Sáros megyei ügyben referált. *MOL DL 4246.*

[50] A János lapicidára vonatkozó további adatok: 1358-ban a visegrádi bírót nevezték így: ZICHY III. 119-120. No. 76; 1362. május 25-én „Johannes lapicida hospes de sub castro Budensi" kapott megbízást a leleszi konventtől templomtornyának felépítésére. *MOL DF 233720* (Štátny Ůst. Arch. SR Bratislava, Leleszi prépostság m. lt. 1300-112). Détshy Mihály szíves közlése. VARJÚ 1932. 90; DERCSÉNYI 1941. 53. 90; 1365. február 4-én Lajos király egy házhelyet adományozott Budán kedvelt és hűséges építőmesterének, János kőfaragónak királyi épületek emelésével és más feladatok gyors és megbízható elvégzésével szerzett érdemeiért. *MOL DF 208573.* (Komárom M. Lt. Eszt. székesfőkápt. hh. lt. 6-4-17); 1374. november 30-án Lajos király a János lapicidától vásárolt budai kőházat Kanizsai István zágrábi püspöknek adományozta. *MOL DF 209056* (Komárom M. Lt. Eszt. székesfőkápt. hh. lt. 67-10-17); 1374. december 15-én János lapicida Buda város tanácsa előtt a királytól korábban adományba kapott telkén emelt házát eladta Kanizsai István zágrábi püspöknek, nyílván megerősítendő a városi hatóság előtt a tulajdonoscserét. A városi kiadvány őt „magister Johannes murator ventrosus"-nak nevezte, ami után szokás őt Pocakos János mesternek is emlegetni. *MOL DF 238149.* (Primási Lt. Eszt. székesfőkápt. m. lt. 64-1-2); KUMOROVITZ 1984. 306., 67. j; VÉGH 1999. 29.

[51] Lehet, hogy már 1352 májusától, de augusztus végétől biztosan ott tartózkodott: 1352. május 17. Bártfa? *MOL DF 212854* (Štátny Okr. Arch. v Bardejove, Bártfa város lt. 174); 1352. augusztus 31. Szepesvár. *MOL DL 83266;* 1352. december 28. Kassa. *MOL DL 83267.*

[52] Nem véletlen, hogy Óbuda megosztásának terve éppen ekkor merült fel: 1353. augusztus 31-én Erzsébet királyné, Lajos király és felesége, az ifjabb Erzsébet királyné „... cum ipsi in castro suo de Novabuda Wespremiensis diocesis infra dictum regium cum suis familiaribus commorentur ..." és ezzel sok kárt okoztak az ahhoz közeli másik, óbudai váruknál lévő Szűz Mária egyháznak és a hozzátartozó prépostságnak, kérvényezték VI. Ince pápánál, hogy az óbudai prépostság birtokjogainak felmérésére bizottságot nevezzen ki, akinek jelentése alapján a felosztás kapcsán felmerülő károkért az egyházat kárpótolhatják. Más kérdés, hogy az anyakirályné Óbuda 1355-ben bekövetkező végleges felosztása után is többnyire a királyi udvarban időzött, csak akkor már Visegrádon. *MOL DF 283403* (ELTE Könyvtára, Diplomatarium autographum D 14); *MOL DF 289427* és *289449* (Arch. Secr. Vat. Reg. Aven. Vol. 122. f. 182 v és Vol. 125. f. 177 v); KUMOROVITZ 1966. 9-10.

[53] 1353. április 26-án I. Lajos azzal az indoklással tért ki a Dalmácia ügyét ismét felvető velencei követek elől, hogy a köztük kötendő megállapodáshoz, István dux totius Sclavonie, Croatie seu Dalmatie nem adta beleegyezését, s mert annak végrehajtását a király nélküle nem tudja foganatosítani, „... quia dominium predicti ducatus eius dominio perpetuo subiugabamus, sicut vobis et aliis notum est ..." a követeknek nem szükséges tovább fáradozniuk a királyi udvarban az említett ügyben. ADE II. 438-439. No. 351. István herceg és felesége zágrábi szálláshelyét az I. Károly által 1335 körül építtetett királyi palotában rendezte be. Nincs tudomásunk arról, hogy itt ekkor vagy akár korábban bármilyen építkezésbe kezdtek volna. *MOL DF 256379* (Arch.

ros megyei honorbirtokaitól jövedelmeit is új területeiről biztosította, udvarát pedig Zágrábban rendezte be.[53] 1353 elején foglalta el ottani szálláshelyét, ahová családjával együtt néhány hű embere is követte őt.[54]

A báni hivatalra anyja bizalmas emberét, Hahót nembeli Alsólendvai Bánfi Miklóst nevezte ki, aki korábban már viselte ezt a tisztséget.[55] Zágrábi hercegi udvarbíróján és tárnokmesterén, a Bikács nembeli Györkönyi Iván fia Dezsőn kívül ismerjük asztalnokmesterét, Becsei Töttös Lászlót és pohárnokmesterét, Györkönyi Dezső fiát, Ivánt. Becsei Töttös László testvére, Miklós udvari ifjúként ugyancsak a hercegi aula tagja volt.[56] István a szlavón báni tiszthez tartozó várakba ismét saját várnagyait helyezte, s e tisztségviselői éppúgy udvartartásához tartoztak, ahogy Petőc fia János körösi ispánja is ott időzött udvarában.[57]

Kancelláriája élén ismételten a már említett Megyericsei György állt, aki e kormányzati tevékenysége mellett az orbászi ispáni és várnagyi tisztet is ellátta. Brünni Péter Zágrábba is elkísérte urát, itteni feladatköre megegyezett a budai udvarban végzett tevékenységével.[58] A nagypecsét ezen időszakból sem maradt ránk, illetve a gyűrűs pecsétet illetően sem tudjuk, hogy a már említett korábbit használta-e. Jelentős különbség azonban az, hogy István most lényegesen nagyobb számban bocsátott ki privilégiális okleveleket, mint első szlavón hercegsége idején.[59]

Az elmondottakból világosan látszik, hogy szlavóniai uralmának kiépítése – a dolog természetéből adódóan is – a budainál nagyobb udvartartást igényelt.[60] A források azonban a két udvar más vonatkozású összehasonlítására nem adtak lehetőséget, és valójában a zágrábi udvar elemzése – létezésén túl – nem vitt közelebb a budai hercegi rezidencia kérdésének megoldásához.[61]

István hercegnek csupán másfél év adatott meg arra, hogy az említett déli területeket kormányozza. 1354 nyarán részvett bátyja szerbiai hadjáratában, ahol mindössze 22 évesen járványnak esett áldozatul.[62] Két gyermeket hagyott árván, Jánost és Erzsébetet. János herceg ekkor másfél éves lehetett, mert apja az ő születésekor már Zágrábban tartózkodott.[63] Kiskorú fia nevében az özvegy hercegnő vette át a kormányzást, de gyermekeivel, akik ekkor a trón egyedüli várományosai voltak, feltehetően a királyi ház kérésére, hamarosan Budára ment. A hercegnő közel egy évig Budán adta ki szlavóniai vonatkozású okleveleit.[64] 1355 második felében térhetett vissza Zágrábba, ahonnan a következő év elején Bécsbe, majd Bajorországba távozott, ahol férjhez ment apja tanácsosához, Gerloh von Hohenlohe-hoz.[65] Gyermekei Erzsébet királyné felügyelete alatt a budai, illetve 1355 után a

Hrvatske Zagreb, Arch. cap. Zagr. Acta Antiqua 13 96); KOLLER III. 61–63; GROTHUSEN 1967. 197; KLAIĆ 1982. 116-117. 211. KLAIĆ 1984. 67-68.

[54] Lackfi István bánt 1353. január 13-a után mentette fel a király, mert akkor még bánként adott ki oklevelet, január 28-án pedig új, tárnokmesteri hivatalában találjuk. *MOL DL 35302*; ENGEL 1996. I. 37.

[55] Hahót Miklós bán udvari ifjúként kezdte pályáját még I. Károly udvarában, majd több mint tíz évig Erzsébet királyné lovászmestere volt, 1343–1346 között bán, majd az udvarban időzött báróként, s a zalai ispáni tisztet viselte. Második bánsága után, 1357-ben ismét a királyné tisztségviselője tárnokmesterként. ENGEL 1996. I. 17. 23. II. 94; BÓNIS 1971. 81; István herceget nevezi urának: SMIČIKLAS XI. 182–183. No. 133., 186–187. No. 137. stb.

[56] A Györkönyiek Tolnai megyében voltak birtokosok, Dezső később tolnai alispán lett. SMIČIKLAS XI. 228–229. No. 171., 232–233. No. 174; ENGEL I. 1996. 207. 480. II. 92. Becsei Töttös László István herceg budai udvarában kezdte pályafutását: relator: 1350. április 7. SMIČIKLAS XI. 591–592. No 449; *MOL DL 87292*; ZICHY II. 555–556. No. 416. ENGEL 1996. I. 480. II. 247; László nagyapja Becsei Imre I. Károly alatt alapozta meg családja előmenetelét, fiai Töttös és Vesszős már az udvarban nevelkedtek. Becsei Töttös 1336-tól udvari lovag, majd ajtónállómester, óbudai várnagy, pilisi ispán, visegrádi várnagy, végül 1353-ban, röviddel halála előtt pedig királynéi tárnokmester volt. Már csak tisztségei révén is erősen kötődött az anyakirályné udvarához. Mindegyik királyi és királynéi székhelyen, azaz Visegrádon, Budán és Óbudán is volt házuk. A vártulajdonos nagybirtokos család azonban főleg déli, Bodrog és Baranya megyei birtokokkal rendelkezett, várbirtokuk, Blinja, pedig Zágráb megyéhez tartozott. Lajos király is számos birtokadományban részesítette Becsei Töttöst és Vesszőst. Később székhelyükről, a Bodrog megyei Bátmonostorról kapták előnevüket. ENGEL 1996. II. 27–28. 247; CSÁNKI II. 564; KURCZ 1988. 38. 62. 70. 86. 157. 294; *MOL DL 3571. DL 87146. DL 87149. DL 87151. DL 87155. DL 87158. DL 87198. DL 4388*; Lajos birtokadományaira: *MOL DL 87201. DL 87204. DL 87216. DL 87220. DL 87241. DL 87246*; ZICHY II. 235–237. No. 160–161., 313. No. 231., 341–342. No. 242., 354–355. No 246.

[57] Szentjakabi Tamás medvevári várnagy, gersencei ispán egyúttal udvari ifjú is: 1353. május 28. *MOL DL 45129*. Kőkaproncai várnagy: 1354. január 7. *MOL DF 267990* (Arch. Hrvatske Zagreb, Grad Koprivnica, Oklevelek 1 4); A vártulajdonos, nagybirtokos Atyinai János mester, aki Atyina birtokára pallosjogot kapott a hercegtől, szintén udvari ifjú. 1353. június 6. *MOL DL 33598*: ennek az oklevélnek Pető fia János körösi ispán a relatora. Budai aulájából itt találjuk Mihály fia Istvánt volt okicsi várnagyát is: 1354. január 7. *MOL DF 267990* (Arch. Hrvatske Zagreb, Grad Koprivnica, Oklevelek 1 4); Továbbiakra: ENGEL 1996. I. 252–253. 322. 351. 366. 371. 384. 480. II. 16. 117. 227; KURCZ 1988. 41. 293. 302.

[58] Itt szintén a gyűrűspecsétes kancelláriáját vezette 1353 végéig, amikor is kilépett a herceg szolgálatából, s csak 1355-ben tért vissza özvegyének, Margit hercegnőnek udvarába, akinek kancelláriáját irányította. 1356-ban a hercegnő után ő is távozott Magyarországról, miután úrnője támogatásával elnyerte a churi (Svájcban, ma Graubünden) püspöki széket. E minőségében még egyszer megfordult Magyarországon 1365-ben IV. Károly császár kíséretének tagjaként. Olmüci püspökként halt meg 1387-ben. *MOL DL 4359. DL 41216. DL 12810. DL 4403. DF 230407* (Arch.

visegrádi udvarban nevelkedtek. I. Lajos János herceget tette meg örökösévé, s a lengyel trónra is elfogadtatta utódának. János megkapta a Szlavónia–, Horvátország és Dalmácia hercege címet, de a területet vikáriusként Paksi Leusták irányította.[66] A kis herceg azonban sajnos igen korán, már 1360-ban követte apját a sírba. Ezután néhány évig Erzsébet hercegnő lépett elő trónörökösnek, akit már 1356-ban eljegyeztek IV. Károly öccsének, János morva őrgrófnak fiával, Jódokkal, majd 1362-ben Albert osztrák herceggel, 1365-ben pedig IV. Károly fiával, Vencellel, de végül 1370-ben a címzetes konstantinápolyi császárhoz, II. Fülöp tarantói herceghez ment feleségül.[67]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az Anjou István herceg nevével jelzett önálló hercegi rezidencia csak az 1349 végétől 1352 végéig terjedő időszakban létezhetett Budán. Ha az építmény elkészíttetése is személyéhez fűződött, akkor az 1350. év kevésbé jön számításba, hacsak nem kezdték el építeni I. Lajos nápolyi hadjárata előtt. A király távollétében engedélye nélkül nem foghattak ilyen építkezésbe, Istvánt régenshercegként egyébként is más teendők kötötték le. Az 1351. év már inkább vehető figyelembe. Megházasodott, tekintélyes udvarral a háta mögött politikusi pályája csúcsán állt, még akkor is, ha I. Lajos éppen ekkor vette el tőle Szlavóniát. A király egyetlen örököseként és erdélyi hercegként ugyanis még nagy volt a befolyása.[68] Ez azonban 1352-re csökkenni látszik. Miután erdélyi hercegi címétől is megfosztották, udvara is veszített jelentőségéből, már nem az a mérvadó kör vette körül, mint korábban. Úgy tűnik Budán a további kiteljesedési lehetőségek megszűntek az igen ambiciózus fiatal herceg számára. Nyílván nagyszabású tervei és az önálló hercegi hatalom kiépítésének lehetősége irányították Zágrábba. Az a körülmény, hogy viszonylag rövididejű budai tevékenysége során semmi sem utalt rá, és főleg az a tény, hogy Budáról eltávozott,[69] kérdésessé teszi, bár nem zárja ki teljesen, hogy ott hercegi rezidenciát létesített. Az „István úr tornya" megjelölés ugyanis a herceg névadó szerepének megfontolására int. Egy 1386. évi említés tudniillik néhai Lajos király öccsét, Istvánt „úrnak" nevezte, mégpedig összefüggésben az 1349-ben használt „Szepes és Sáros föld ura" címével, mert az okiratban István e hercegi honorbirtokaira történt hivatkozás.[70] E tökéletesnek látszó egyezést azonban megingatják Szerémi István úr tornyát Haragos István tornyával azonosító megnyilatkozásai, mert az Anjou Istvánról szóló feljegyzések nem tudnak arról, és ő maga sem említ olyasmit, hogy bátyjával, anyjával vagy embereivel tartós, s a késő utókorban is ismert konfliktusba került volna, mely indokolná személyével kapcsolatban a haragos jelzőt.

Hrvatske Akad. Zagreb, Dipl. Lat. 4 36). *MOL DL* 4511. *DF 205054* (Győr-Sopron-Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 3806). *DF 218559* (Arch. Hrvatske Zagreb, Doc. med. varia 63); EUBEL 1898. 227. 332. 335. 394; PÓR 1901. 110; DERCSÉNYI 1941. 34.

[59] István herceg Zágrábban számos privilégiumot adott ki, 19 fennmaradt okleveléből 13 függőpecsétes, mely városok, egyházak kiváltságainak megerősítéséről, birtok- és pallosjog adományozásról, nemesítésről stb. szól, s valamennyi a „Datum Zagrabie per manus magistri Georgii aule nostre prothonotarii ..." záróformulával végződik. *MOL DF 267988.* stb. Orbászi ispán: 1353. március 10. *MOL DF 267988* (Arch. Hrvatske Zagreb, Grad Koprivnica, Oklevelek 1 2); várnagy: 1353. június 3. *MOL DL 33598.* BÓNIS 1971. 39–43. 81; ENGEL 1996. I. 162. 381. II. 158.

[60] PÓR 1892. 278; KURCZ 1988. 41.

[61] Egy adat van, ami elgondolkoztató. Az Anjou-korban az aula és a curia szavak még nem szinomin jelentésűek: pl. 1348-ban „... aule nostre parvulus ... in nostra curia continuam faciat residentiam ..." ZICHY II. 292. A budai hercegi udvarra vonatkozóan ilyen információ nem maradt fenn, de a zágrábira igen: „Stephanus filius Thome aule nostre familiaris ad nostre sublimitatis personaliter accedens presentiam suas fidelitates et sevitia ... primum quondam serenissimo principi domino Stephano duci ... in sua curia ... propriis suis facultatibus et expensis continue residendo specialiter sua servitia, dum idem dominus noster dux in subsidium incliti principis domini Lodouici ... regis Hungarie ... in Seruiam valido exercitu contra regem Rascie se transtulerat, exhibitas et impensa nostre studuit declarare maiestati, demumque ... continue in curia nostra residendo ... nostre incessanter studuit servire maiestati sperantes etiam ... serenissimo principi, domino Johanni duci, filio nostro ... et nobis ... servitia fidelia exhibere in futurum ... „ Margit hercegnő 1356. január 10-i Zágrábban kiadott oklevele: *MOL DF 218559* (Arch. Hrvatske Zagreb, Doc. med. varia 63). SMIČIKLAS XII. 320. No. 239; Az aula és curia terminológiai kérdésére: KURCZ 1988. 34–37. KUBINYI 1990a. 62–69; KUBINYI 1990b. 55–64; KUBINYI 1999. 313.

[62] 1354. augusztus 9-én halt meg. FEJÉR IX/1. 46.

[63] Margit hercegnő említi a zágrábi káptalant adományozó 1355. december 20-i oklevelében, hogy az adományt még István herceg ígérte a káptalannak fia születésének örömhírére, mely Zágrábban érte. *MOL DF 256900* (Arch. Hrvatske Zagreb, Arch. cap. Zagr. Acta antiqua 95 6).

[64] 1354. október 6. és 1355. április 27. között Budán adta ki okleveleit. *MOL DF 254164* (Zala M. Lt.. Mohács e. gyűjt. 338). *DF 267991* (Arh. Hrvatske Zagreb, Grad Koprivnica, Oklevelek 1 5)

[65] 1355. április 7. után csak 1355. november 30-i kelettel maradt fenn oklevele, amit már Zágrábban adott ki. *MOL DF 230453* (Arch. Hrvatske Akad. Zagreb, Dipl. Lat. 5 8); Utolsó oklevele Zágrábban kelt 1356. január 10-én. *MOL DF 218559* (Arch. Hrvatske Zagreb, Doc. med. varia 63); PÓR 1897. 13–15.

[66] SMIČIKLAS XII 480–484. No. 370., 588–589. No. 442. ENGEL 1996. I. 17.

[67] PÓR 1892. 524–528. PÓR 1901. 98–115. 193–208. DERCSÉNYI 1941. 25. 33–34.

[68] 1351 nyarán, amikor a litván hadjárat során a gyengélkedő Kázmér utódának választották Lajost, a lengyel előkelők tiltakozása ellenére azt is elérte, hogy öccsét is a lengyel trón várományosának tekintsék: „ .. ibique rex Poloniae, dominus Kazmerius infirmatus fuit usque ad mortem et venerunt omnes duces et barones et nobiles iuramentum [facientes]..., quod regem Hungariae ex nunc et semper in dominum haberent natu-

Ezzel eljutottunk a budavári István torony másik lehetséges, mintegy száz évvel korábban élt névadójának személyéhez. IV. Béla és fia, István országot megosztó ellentéte már megmagyarázhatja István neve mellett az említett jelző alkalmazását. Noha Szerémi adatainak értékét valamelyest csökkenti, hogy az ő korára az István toronnyal kapcsolatos hagyományozás már a távoli ködös múltba tekintett vissza, mégis számításba kell vennünk, hogy ő kortársainál jobban értesült, mert IV. Béla király fiának esetleges szerepét más körülmények is indokolják.[71] Ennek feltételezését ugyanis az István toronynál és annak közvetlen közelében tett régészeti megfigyelések és az ott talált leletek sem zárják ki.[72] IV. Béla fiáról, Istvánról pedig tudjuk, hogy 1260 és 1262 között pataki várában, ahol okleveleinek tanúsága szerint többször tartózkodott, tornyot kezdett el építtetni, amit azután az apjával kezdődő konfliktusok miatt eladományozott régi hívének, Balog-Semjén Mihály comesnek azzal a feltétellel, hogy azt fejezze be.[73] Végül pedig a budavári építmény torony elnevezése ugyancsak utalhat 13. századi eredetére, de ezt csak jelzésszerűen vetem fel, mert a terminológiai kérdések az okleveles adatok feldolgozatlansága és a régészeti kutatások elégtelensége miatt még erősen vitatottak.[74]

IV. Béla fiával, Istvánnal kapcsolatosan mindenekelőtt azt kell megvizsgálnunk, hogy esetében felvethető-e a herceg megnevezés. IV. Béla ugyanis elsőszülött fiát alig hatévesen 1245-ben királlyá koronáztatta, majd királyi címe mellett még egész Szlavónia hercegi címével is felruházta.[75] Eljárása nem volt szokatlan, mert őt is már apja, II. András életében, 1214-ben megkoronázták, s ettől kezdve mindig *rex*-nek nevezte magát, amit következetesen betartott fiánál is.[76] István tehát megkoronázott hercegként szintén viselte a *rex* titulust, de nála hozzákapcsolódott a tényleges territoriális hatalmat jelentő *dux*-i méltóság is. Ezt a névleges szlavóniai hercegsége után 1257-ben kapta meg, amikor is apja Erdélyt jelölte ki hercegi birtokául.[77] Első erdélyi hercegsége rövid ideig tartott, ezért inkább formálisnak tekinthető, de kancelláriája egészen 1258 nyaráig a *Stephanus Dei gratia rex, primogenitus illustris regis Hungarie et dux Transsilvanus* cím alatt bocsátotta ki okleveleit.[78] Ekkor használt kettős pecsétjének csak töredéke ismert, melynek hátlapja maradt meg, s abból is csak a lovas alak kettős keresztet ábrázoló pajzsa.[79]

1258 nyarán a stájerországi helyzet alakulása véget vetett rövid életű első erdélyi hercegségének. IV. Béla király Babenberg II. (Harcias) Frigyes osztrák és stájer herceg 1246-ban bekövetkezett halála óta meg-megújuló harcot

ralem et in regem sic tamen, quod dux Stephanus, frater eiusdem regis Hungariae nichil haberet cum eis agere .... clamantes ad regem ..." TOLDY 1862. 105-106; PÓR 1892. 266. 274; 1351 októberében Lajos király István herceggel együtt Budán adott követi megbízást Garai János veszprémi püspöknek és Wolfurti Ulrik mosoni, vasi és soproni ispánnak, óvári várnagynak, akiket VI. Kelemen pápához küldtek tárgyalni a nápolyi várak és a fogoly hercegek átadásáról, illetve a nápolyi örökösödési jog fenntartásáról. PÓR 1892. 247.

[69] Zágrábba távozása után mindössze egyszer adott ki oklevelet Budán, 1353. szeptember 16-án. Jelenlétére megint Lajos király örökőseként volt szükség, mert a király előtte való napon kötött kölcsönös örökösödési szerződést, a Schweidnitzi Annával nyáron kötött házassága óta még mindig itt időző IV. Károly császárral. *MOL DL 4386;* DERCSÉNYI 1941. 33.

[70] 1386-ban a Luxemburgi testvérek Zsigmonddal Magyarország ellen indultak, hogy végleg megszerezzék számára a magyar trónt. Mária királynő és Erzsébet királyné ezért Győrben kénytelen egyezségre lépni velük. Vencel király 1386. május 12-i a megállapodást rögzítő oklevelébe többek között azt is részletesen belefoglalta, hogy a királynék Zsigmond eltartására azokat a határszéli birtokokat engedik át, melyeket „ ... olim felicis memorie Stephanus dictus *Ur*, frater quondam pie memorie Ludovici regis Ungarie pro sustentatione status sui tenuit, habuit et possedit ...." COD. DIPL. MOR. XI. 357; PÓR 1897. 13; MÁLYUSZ 1984. 18. Ez a megjelölés azonban IV. Béla fiára, Istvánra is állhat, ha tovább élt az a 12. században még kimutatható szokás, hogy a trónörökös királyi herceget magyarul *úrnak* nevezték. GYÖRFFY 1958. 584-595.

[71] 1578-ban Szamosközy István már Szent István templomáról és palotájáról, illetve Szent István tornyáról, palotájáról és templomáról szól. BALOGH 1966. 72.

[72] MAGYAR 1997. 103. 111., 28 és 29. j; HOLL. 1997. 81. 95., 24. j.

[73] „... nos quamdam turrim in castro nostro de Potok ex parte septemtrionali existentem, nondum perfectam, sub nostro nomine constructam comiti Michaeli, filio Wbul, fideli nostro perpetuo duxerimus conferendam. Ita, quod cum eandem perfecerit ipse idem perpetuo possideat et filiis suis inposterum reliquendi liberam habeat facultatem ..." A tornyot azonban mindaddig, míg az ország nyugalma helyre nem állt, a várnagy rendelkezése alatt hagyta, s csak azt követően birtokolhatták Mihály comes és fiai annak ítélkezésétől mentesen. *MOL DL 50619.* RA 1785; DÉTSHY 1966. 179. FÜGEDI 1977. 177; István Patakon keltez: 1263. március 12-én: RA 1800; 1264-ben nővére, Anna megostromoltatja a várat és elhurcoltatja ott tartózkodó családját Turóc várába: WENZEL IX. 12; 1267. december 14. RA 1874; 1268. RA 1886; Balog-Semjén Mihály Szabolcs megyei középbirtokos nemes Gutkeled István szlavón bán szolgálatában állt, általa került István stájer udvarába, azután végig hűségesen az ő oldalán harcolt. PAULER 1899. II. 234. 257-258. 299; KARÁCSONYI 1900. 199-203; SZŰCS 1993. 117.

[74] FÜGEDI 1977. 10; KUBINYI 1990b. 297-299; FELD 1990. 8-19.

[75] „... Cum igitur in medio regni nostre Albe coronato per divinam clementiam ... filio nostro Stephano rege et duce totius Sclavonie pro tribunali sederemus ..." CDES II. 148-151. No. 217; PAULER 1899. II. 205. 522., 159. j.

[76] Béla, apja ellenzéke által kikényszerített megkoronázása után, első oklevelét 1220-ban adta ki, s némi ingadozás után a *Bela Dei gratia rex, primogenitus regis Hungarie* címet használta. A területi hatalmát jelentő dux-i méltóságát csak egyszer tüntette fel, holott 1226-ig

folytatott a Babenberg örökségért, melyre 1251 után házassága révén Pøemysl Ottokár morva őrgróf is igényt tartott. A király fiával, Istvánnal 1253-ban nagyobb hadjáratot indított Morvaország ellen, melynek eredményeként az időközben a cseh trónt megöröklő II. Ottokárral az 1254. évi pozsonyi békében megosztották a Babenberg örökséget. Dél-Stájerország ezután a magyar király fennhatósága alá került, aki felvette a Stájerország hercege címet, irányítását pedig kapitányként Gutkeled István horvát-szlavón bánra bízta. 1258 elején a stájerek felkeltek a magyar uralom ellen. IV. Béla, miután fiával együtt vezetett hadjáratával helyreállította ottani uralmát, ugyanez év nyarán kinevezte őt Stájerország hercegévé, majd a hercegségéhez csatolta Zala és Vas megyéket, valamint a Bakonyt. István családjával együtt Pettauban rendezte be udvarát, ahonnan *Stephanus Dei gratia rex, primogenitus illustris regis Hungarie et dux Stirie* címzéssel adta ki okleveleit, pecsétjébe pedig a kettős kereszt helyébe a stiriai oroszlán került.[80] Az ifjú István pettaui udvarának tekintélyesebb köre apja kormányzatából került ki, de főleg a hadi érdemekért nyújtott adományai hívei számát és udvari környezetét jelentősen gyarapította.[81] Egyre növekvő hatalmi befolyása indíthatta apját arra, hogy a stájerországi magyar uralom 1260 nyarán történt kényszerű felszámolása után nem az őt ekkor már jogosan megillető szlavón hercegséget bízta rá, hanem ismét a már birtokolt Erdély hercegévé tette. A stájer hercegséget követő átmeneti szünet után 1260 vége felé újra megjelent hát István királyi elsőszülött címe mellett a *dux Transsilvanus* méltóság.[82] Erdélyi szupremáciáját azonban fokozatosan kiterjesztette azon túlra is, az északkeleti részekre és a Tiszán túli területekre, ahol szuverén módon kormányozva birtokokat, nemességet és városi kiváltságokat adományozott. Jelentős udvarral rendelkezett, hatalma alá tartozott az erdélyi vajda, s a keleti megyék ispánjainak egész sora.[83] Uralmának növekedése egyre feszültebbé tette viszonyát IV. Béla királlyal. István 1262 őszén, hogy a megszerzett területek feletti szuverenitását elismertesse, seregeivel egészen a pozsonyi részekig nyomult. A Pozsonynál már majdnem fegyveresen összetűző apa és fia végül Türje Fülöp esztergomi érsek, a király és Smaragd kalocsai érsek, a királyfi kancellárja és a jelenlevő főpapok és bárók közvetítésével 1262. december 5-e előtt békét kötött az ország területének a Duna vonalán történt megosztásával. István ezt követően a keleti országrészek uraként ifjabb királynak nevezte magát, miközben megtartotta erdélyi hercegi méltóságát, amit még a területén élő kunok ura titulussal egészített ki, így *Stephanus Dei gratia iunior rex Hungarie, dux Transsilvanus, dominus Cumanorum* lett teljes címe. Az új

hercegként egész Szlavónia élén állt, majd 1226-tól 1235-ben bekövetkezett trónra lépéséig Erdélyt kormányozta. Ezt az időszakot később, mint „tempore ducatus nostri" hercegsége korszakaként tartotta számon. FEJÉR IV/ 2. 235–236; KRISTÓ 1979. 37. 48.

[77] Kezdeti szlavón hercegsége névleges volt, mivel előtte és utána is IV. Béla nem a királyi család még kiskorú tagjaira bízta a szilárd kormányzást kívánó terület védelmét. 1242-ben még Türje Dénes Szlavónia hercege, majd 1248-tól Gutkeled István, akit hol szlavón bánnak, hol hercegnek említenek. CDES II. 306. No. 441., 307–308. No. 443. 1255-ben Stephanus dux et banus totius Sclavonie et capitaneus Stirie: *MOL DL 419*; WENZEL VII. 395–397; . SMIČIKLAS IV. 613–616. No. 530; PAULER 1899. II. 212–213. 223. 230. 249.

[78] SZENTPÉTERY 1921. 77–78. 87; RA 1752–1753; Ekkori kancellárján, Fülöp dömösi péposton kívül IV. Béla 1258. július 17-i adománylevéléből ismerjük udvari notariusát, későbbi alkancellárját, Pécsi Benedeket is. *MOL DL 462.* RA 1188; FEJÉRPATAKY 1885. 116–120.

[79] *MOL DL 42. DL 58396.* RA 1752–1753; BÁRCZAY 1897. 367–368; NYÁRY 1886. 209–210. DÖRY 1917. 30; SZENTPÉTERY 1921. 80; SZENTPÉTERY 1930. 115–116; KUMOROVITZ 1993. 56. A kettős keresztes motívum Béla szlavón herceg 1268. évi pecsétjén is megtalálható. *MOL 652.* BTM 66.1897; Istvánnak egyetlen év nélküli hercegi pecsétjét ismerjük, melynek előlapján trónon ülő ifjú király alakja látható fején nyitott, liliomos koronával, térdére helyezett jobb kezében lilomos végű jogart, kinyújtott bal kezében országalmát tart. A körirata: +SIGILLVM . STEPHANI . DEI . GRACIA . REGIS . ET . DVCIS . STIRIE. Hátlapján pedig zártsisakos vitéz jobbra forduló, vágtató lovon ülő alakja látható, jobbjában a stiriai oroszlánt ábrázoló zászlót, baljában pedig szintén a stiriai oroszlánnal díszített pajzsot tart. A körirata: +PRIMOGENITI . BELE . QVARTI . ILLVSTRIS . REGIS . HVNGARIE. Az előlap körmérete 80 mm, a hátlapé 83 mm (!). BTM 66.1899/1-2. Pray azonban ismer még egy 1264. évi, ifjabb királyi pecsétet is, melynek ábrázolása azonos az előbbivel, azaz hátlapján továbbra is szerepelt igénycímerként a stiriai oroszlán. A pecsét előlapjának körirata Pray szerint: +SIGILLVM . STEPHANI . DEI . GRACIA . REGIS . IVNIORIS . HVNGARIE., hátlapjáé pedig megegyezik a fentebbivel. PRAY 1805. 96–98 (51)., Tab.VIII. fig. 4.

[80] PAULER 1899. II. 221. 231–240; SZENTPÉTERY 1921. 80. 87.

[81] A Gutkeledek közül István bán és fiai, Joachim és Miklós, bár Joachim később Béla herceg szolgálatába szegődött. A Hahótok közül Csák és Panyit, de Csák némi kényszerű szünet után visszatért Béla király udvarába. A Csákok közül Domonkos, Máté és Péter, István kiváló hadvezérei. Már pettaui udvarában megtaláljuk későbbi nádorát, Péc Dénest és első alkancellárját, Pécsi Benedeket, de ekkor lett elkötelezettje Záh Jób pécsi püspök is. RA 1754–1767. RA 2041. SZŰCS 1993. 113. 116–118.

[82] SZENTPÉTERY 1921. 81.

[83] Udvarához tartozott: Kán László erdélyi vajda: RA 1801. RA 1914. PAULER 1899. II. 250. 253; Záh Jób pécsi püspök: PAULER 1899. II. 246. 257. KARÁCSONYI 1900. 1057–1058; Péc Dénes: PAULER 1899. II. 233. KARÁCSONYI 1900. 890–891; Csák Bázs: RA 1795. PAULER 1899. II. 250. 256; Csák Domonkos: RA 1795. PAULER 1899. II. 257–258. 270; Básztély Rénold: RA 1212. RA 1754. RA 2041. RA 2052. RA 2102. PAULER 1899. II. 253–255. 262. 265. 304; Rátót Porcs István: RA 1840. RA 1928. PAULER 1899. II. 255. 257. 261–262. 266. KARÁCSONYI 1900 915–918; Farkas szatmári ispán és Miklós szabolcsi ispán: RA 1795; Kárászi Sándor RA 1885. PAULER 1899. II. 253. 258–259. 262. 266. 308. KURCZ 1988. 298; Smaragd kalocsai érsek, kancellár: RA 1218. RA 1223. RA

titulus jelentős közjogi változást jelzett, gyakorlatilag mind a királyi hatalom, mind pedig a kormányzat megkettőződött.[84] Végeredményben - némi kisebb módosulástól eltekintve (1266 végétől 1267 végéig nem viselte a kunok ura címet) uralmát egészen 1270 májusában történt trónra kerüléséig e címen gyakorolta. Ezen IV. Bélának az erőviszonyok megváltoztatása érdekében 1264-ben tett fegyveres fellépése sem változtatott, miután István isaszegi győzelmét követően az 1266. március 23-án megkötött margitszigeti béke a korábbi megállapodásokat erősítette meg.[85]

Mindezen hatalmi és közjogi átalakulás ellenére István a későbbiekben e korszakát egységesen hercegsége idejének tekintette, s nem tett különbséget a *primogenitus regis* és a *rex iunior* időszakok között. Az „egész ország" feletti uralom elnyerése után V. István korábbi okleveleit, melyeket mindenki igyekezett megerősíttetni, nehogy az adományba kapott birtokok vagy más jogok elvesszenek, mint *„tempore ducatus nostri"* kiadottakat írta át.[86] A királyságát megelőző uralmának e sommás megnevezése azt mutatja, hogy a tényleges hatalmi helyzetet kifejező különböző címei közül mégiscsak a hercegit tartotta fontosnak, amivel egyúttal azt is kifejezésre juttatta, hogy korábban csak a *pars regni* ura volt, hiszen nem gyakorolt az egész *regnum*ra kiterjedő királyi hatalmat.[87]

Igen tanulságos ebből a szempontból áttekintenünk, hogy a kortársak, de főleg az utókor hogyan vélekedett e helyzetről, s miként értékelte István különböző címeit. Azt már említettem, hogy IV. Béla fiát koronázását követően következetesen *rex*-nek nevezte, s csak néha tette hozzá, hogy *primogenitus regis*, vagy később, hogy *iunior*. Ennek megfelelően a kortársak is többször így emlegették Istvánt, s előfordult például a hiteleshelyek gyakorlatában, hogy mindkettőjüket rex Hungarie-nak mondták.[88] Később azonban ez nem vált általános gyakorlattá, s nagyon sok esetben megkülönböztették István korábbi, hercegi és későbbi, királyi uralmát. Már fia, IV. László sem tekintett el minden esetben attól, hogy apja kiadványai között különbséget tegyen, pedig szerette őt rex-nek titulálni.[89] III. András király kancelláriája a IV. László alatt kialakult szokásokat követve kétszer is királyinak minősítette István ifjabb királyi oklevelét, de a korszakra nem csak ez volt a jellemző, mert például a kői káptalan 1297-ben *„tunc ducis Transsilvani"*-ként határozta meg István egyik keltezetlen kiadványát.[90]

Károly Róbert kancelláriája viszont már külön jelezte, ha István koronázását megelőző, hercegsége idején kelt kiadványairól volt szó.[91] Széchényi Tamás országbíró 1353-ban pedig már kifejezetten *hercegnek* nevez-

1791. RA 1793. PAULER 1899. II. 250. 252. FEJÉRPATAKY 1885. 116; Pécsi Benedek alkancellár, szebeni, majd aradi prépost: FEJÉRPATAKY 1885. 118. PAULER 1899. II. 256-257; hadvezérei: Csák Péter: PAULER 1899. II. 247. 257-258. 261-262. 279. 288-289. 304. KARÁCSONYI 1900. 318. 342; Csák II. Máté: PAULER 1899. II. 258. 279. 288. 292. 304. 306. 308. KARÁCSONYI 1900. 318. 339-341; Hahót Panyit: RA 1825. PAULER 1899. II. 254-255. 281. 284. KARÁCSONYI 1900. 570-572; Miskolc Panyit: RA 1842. PAULER 1899. II. 235. 260-262. 265. 284. KARÁCSONYI 1900. 823-824; de ide is sorolhatók: Básztély Rénold, Kárászi Sándor stb.

[84] RA 1791. István kormányát teljes országbárói kar alkotta: a nádor Péc Dénes, az országbíró Csák Bázs, a tárnokmester és a szörényi bán Lőrinc, az erdélyi vajda pedig továbbra is Kán László. RA 1801; PAULER 1899. II. 249-256; SZENTPÉTERY 1921. 81. 87; SZŰCS 1993. 114.

[85] RA 1481. RA 1848. Természetesen a fegyveres konfliktus során mindkét fél táborából kölcsönös átpártolások történtek. Kán László testvéreivel, Gyulával és Miklóssal 1264-ben IV. Béla oldalán harcolt Erdélyben, így az 1266. évi békekötés után Gutkeled Miklós lett az erdélyi vajda. RA 1532. RA 1863. PAULER 1899. II. 256-257; Péc Dénest is 1265 után Béla szlavón herceg szolgálatában találjuk. PAULER 1899. II. 274. KARÁCSONYI 1900. 890-891; Pécsi Benedek alkancellár átállása után helyét a Zala megyei káli nemesek közül származó Lodomér veszprémi kanonok foglalta el. FEJÉRPATAKY 1885. 119. Monoszló nembelinek mondja, PAULER 1899. II. 257. és KARÁCSONYI 1900. 1045. pedig Vázsonyinak; Kancellárja Smaragd 1265. évi halálát követően rövid ideig Kán Miklós gyulafehérvári prépost volt, de miután ő is csatlakozott testvéréhez, a szökevény erdélyi vajdához, István, a Bolognában tanult kalocsai érsek töltötte be az állást egészen 1272-ig. FEJÉRPATAKY 1885. 117. 120-121. BÓNIS 1971. 23; Mások is az 1264. évi események kapcsán tűntek fel István mellett, kikről hadi érdemeik révén értesülünk, melyekért később birtokadományban részesültek: Gutkeled Kozma fia, (Kis) Kozma: PAULER 1899. II. 258. 260. 262; Az Erdélyben birtokos Kökényes-Rénold Mikud és Imre: PAULER 1899. II. 218. 257. 260. KARÁCSONYI 1900. 793-799; A Szatmár megyei Tyukodról származó Gerendi testvérek, Péter és Jakab: PAULER 1899. II. 253. 389. KARÁCSONYI 1900. 1039; A Zemplén megyében birtokos Baksai Simonfiak. PAULER 1899. II. 258. KARÁCSONYI 1900. 175-176; Rosdi Demeter és Mihály, akik dunántúli birtokaikat elhagyva csatlakoztak Istvánhoz: KARÁCSONYI 1900. 932. Ládi Tivadar fia, Pós is udvarának fideles et familiaris iuvenis-e: RA 1871. RA 2160. KURCZ 1988. 298; Ivánka fia András, IV. Béla hű emberének fia, Péter már Istvánt szolgálta: RA 1959; Természetesen udvarának bárói is részt vettek a harcokban: Iván fia András ajtónállómestere: RA 1869-1870. PAULER 1899. II. 260-262., és a délvidéki nagybirtokos Monoszlói Egyed asztalnokmestere, majd tárnokmestere: RA 1837. RA 1899. RA 1901a.; Seregei élén pedig most is Csák Péter és Máté, Csák Domonkos és testvére, Mihály, Kárászi Sándor, Miskolc Panyit és Básztély Rénold harcoltak. PAULER 1899. II. 256-263; ZSOLDOS 2001. 385-407.

[86] Amikor az egész ország feletti uralmat átvette, azt egy rövid ideig kihangsúlyozta okleveleiben: ..."Dei gratia rex totius Hungarie ..." MES I. 575; FEJÉR V/1. 20. RA 1919; „... adepto integrali regni nostri gubernaculo ..." WENZEL VIII. 296; SZENTPÉTERY 1921. 79. Hercegi korszakára vonatkozóan például 1271-ben: exhibuit nobis privilegium nostrum in tempore ducatus nostri super libertate populorum de Merene ... confectum ..."*MOL DF*

te egy 1267. évi ifjabb királyi privilégiumának említésekor azzal az indoklással, hogy azt hercegsége idején és nem királyi, hanem hercegi pecsétjével megerősítve még apja, IV. Béla király életében és uralkodása alatt adta ki.[92] Kont Miklós nádor 1358-ban egy peres eljárás során egyik 1260. évi – egyébként hamis – oklevelét azért nem fogadta el bizonyítékul, mert az abban foglalt nemesítést és birtokadományozást hercegként királyi jóváhagyás nélkül nem tehette meg, s király korában pedig nem erősítette meg intézkedését.[93]

I. Lajos király 1376. évi ítéletlevele, mikor a Hahót nemzetség próbálta visszaperelni a korábban királyi tulajdonba került, majd eladományozott Csáktornya és Sztrigó várakat, s más birtokaikat, több egyenesen csak *István hercegnek* tulajdonított oklevelet idézett.[94] Ez az eset egyébiránt I. Lajos király kiadványaiban nem az egyetlen.[95] Ám más 14. századi források is tisztában voltak István különböző korszakaival. A pannonhalmi regisztrumba csak *„privilegium Stephani filii Bele"* megjegyzéssel írták be egyik 1262. évi oklevelét. A zágrábi és a váradi krónika IV. Béla királyról megörökítette, hogy két fia volt, az első István herceg, a későbbi király, a második Béla herceg.[96]

Zsigmond király korából szintén maradtak fenn Istvánt hercegnek értelmező említések.[97]

Ezenkívül természetesen számos oklevélben a tényleges, éppen használt titulusait feltüntetve írták át az e korszakából származó különböző kiadványait.[98]

Végül Werbőczy István 1514-ben elkészült szokásjogi gyűjteményében, a Hármaskönyvben V. István hercegsége alatt kelt okleveleit kiemelte a királyi oklevelek sorából, illetve szerinte közülük csak azok tekinthetők ilyeneknek, melyeket később királyként megerősített.[99]

Tekintve, hogy a torony megnevezését csak a 15. századból ismerjük, és egyik szóba jöhető névadónál sem tudjuk azt, hogy az elnevezés életében vagy utólagosan történt-e, megítélésem szerint IV. Béla fia, István személyének felvetésekor az őt érintő, fentebb felsorolt későbbi kiadványokat mindenképp figyelembe kell vennünk. Ezek viszont szinte minden korszakban azt mutatták, hogy Istvánt nevezték hercegnek. Egy torony említésekor pedig még inkább feltételezhetjük e megjelölés használatát, ha azt akarták jelezni, hogy az hercegsége idején kapcsolódott nevéhez.

A torony keletkezésének idejét illetően István hercegi korszakából két olyan időszakot ismerünk, amikor azt leginkább vélelmezhetjük. Az 1257 és az 1258 nyara közti, illetve az 1265 tavaszától 1266 májusáig terjedő időben feltehetően a térségben tartózkodott, de az ottlétek az Árpád-korban még nem tekinthetők

283211 (Veszprémi Püspökség Lt. Veszprémi káptalan magán lt. Lad. I. Merenye 6) RA 1759; KRISTÓ 1979. 37–38.

[87] KRISTÓ 1979. 38; SZŰCS 1993. 114.

[88] SZŰCS 1993. 114; IV. Béla Istvánt említő oklevelei: FEJÉR IV/2. 54–55. *MOL DL 462.* WENZEL II. 320. *MOL DL 553.* WENZEL VIII. 47. FEJÉR IV/3. 146. 191. WENZEL II. 34. THEINER I. 244–245. WENZEL VIII. 50–55. *MOL DL 33715. DL 550.* FEJÉR IV/3. 185. WENZEL VIII. 162. 264. FEJÉR IV/3. 384. *MOL DL 784;* Zozimas váradi püspök 1263 karácsonyán in curia domini regis Stephani ... de Bereg tartózkodott. ZICHY I. 12–13. No. 15. PAULER II. 533., 192. j; 1264. évi számadáskönyvében szintén rex-nek nevezték. ZOLNAY 1964. 79–114.

[89] IV. László 1273. évi átírása: „ ... privilegium domini regis Stephani bone memorie tempore ducatus sui confectum ..." *MOL DL 495;* István egy 1262 évi, ifjabb királyi oklevelét viszont minden megjegyzés nélkül csak : „... privilegium patris nostri domini Stephani regis Hungarie ..." írta át. *MOL DL 824;* 1274-ben pedig:" ... dicentes, quod etiam ... Stephanus rex, pater noster tunc gerens gubernaculum terre Transdanubialis et etiam primitus cum ducatus Stirie fuit apud eum eis contulerit ..." *MOL DL 40115;* 1275-ben István egy 1261. évi primogenitus regis kiadott oklevelének átírásakor újra „... privilegium Stephani ... regis Hungarie ..." *MOL DF 269062* (Arch. Mesta Košic, Kassa város lt. Arch. secr. A 2).

[90] *MOL DL 547. DL 70604;* WENZEL XII. 610; RA. 1914a

[91] 1310–1311-ben: „... exhibuerunt nobis litteras privilegiales quondam domini Stephani iunioris regis Hungarie, ducis Transsilvani, domini Cumanorum ..." ZW I. 296. No. 320. 1334-ben „... exhibuit nobis privilegium ... quondam Stephani *tunc* iunioris regis Hungarie et ducis Transsilvani ..." *MOL DL 531.* 1335-ben egy 1259. évi rex, primogenitus regis típusú oklevelének átírásakor: „... privilegium quondam ... domini Stephani regis Hungarie ... ante tempus sue coronationis, quo ad huc ducatum de Stiria ... optinebat, emanatum ..." *MOL DL 497.* RA 1761.

[92] „... privilegium eiusdem domini Stephani ducis Transsilvani tempore sui ducatus emanatum et sigillo non regali, sed ducali vivente et regnante domino Bela rege, patre suo ... consignatum presentarunt, in quo habitur manifeste, quod ..." *MOL DL 636.* RA 1873.

[93] „ ... quia duces in regalibus proprietatibus et regis iurisdictionibus quospiam a suae conditione nota eximere et nobilitatis praerogativa praedotare, possessiones etiam conferre absque regio beneplacito et consensu nullatenus posse iuridica admittit regni consuetudo approbata ..." *MOL DL 505.* RA 1771.

[94] I. Lajos király február 28-i átírása: „... tertium vero privilegium scilicet dicti domini Stephani ducis anno Domini MCCL^{mo} nono confectum Chaak magistro pincernarum suorum pro suis servitiis castrum Horyg ... perpetuo ipsum ducem contulisse declarabat, aliud privilegium eiusdem ducis anno in eodem emanatum ... duas terras ... a iurisdictione castri Zaladiensis liberatas et exemptas ... Lancreto filio Buzad ... perpetuo datas fore exprimebat ..., quartum quondam domini Stephani filii regis Ungarie et ducis Stirie ...," és még: „... duas domini Andree quondam regis, quorum una anno Domini M^{mo} CC^{mo} nonage^{mo} secundo confecta tenorem privilegii dicti domini Stephani ducis confirmative in se continebat ..." *MOL DL 73.*

[95] I. Lajos 1350. május 13-án István 1261. július 7-i oklevelét erősítette meg: „ ... exhibuit nobis quasdam litteras patentes vetustas, prout videbatur, domini Stephani quondam

olyan állandósultnak, mint a későbbi Anjou-korban, ezért az előbbi esetben a rövidebb idejű időtöltések is nagyobb jelentőségűek lehettek.

István közszerepléséről koronázását követően 1253 nyarán értesülünk először, amikor is 14 évesen részt vett apja morvaországi hadjáratában.[100] Körülbelül rá egy évre, 1254-ben a budavári domonkos kolostorban tartott nagykáptalan alkalmával keresztelték meg leendő feleségének, Kun Erzsébetnek apját, a Györffy György által Szajánnal azonosított kun fejedelmet feleségével és hadi népével együtt.[101] István ezután vette feleségül Erzsébetet, jóllehet az nem bizonyítható, hogy a kereszteléssel egy időben, de nyilván azon ő maga is részt vett. 1258 februárjában pedig a Margitszigeten adott ki oklevelet. Valószínűsíthető tehát, hogy mielőtt 1258 nyarán Stájerországba távozott, többször megfordult Budán és környékén. Stájer uralma után azonban csak egyszer, 1260. augusztus 20-án jelent meg e területen, amikor is Székesfehérvárra ment.

Ezután úgy tűnik kizárólag csak keleti országrészében tartózkodott egészen 1265 tavaszáig, mikor az apjával támadt fegyveres konfliktus során egészen Pestig hatolt, majd az emlékezetes isaszegi csatában legyőzte apja hadseregét.[102] IV. Béla király a vesztes csatát követően a Komárom megyei Füzitőn lévő kúriájába vonult vissza, de Mária királyné Budán maradt, fia ugyanis innen űzte el őt, mikor a várost elfoglalta.[103] István az 1266. március 23-án, a Margitszigeten megkötött béke létrejöttéig feltehetően Budán rendezkedett be. Ekkor talán még az 1257 és 1258-as időszaknál is indokoltabb lehetett, hogy az apjával fennálló háborús állapotok miatt a Várhegy legdélibb részén a Duna, a rév és az utak ellenőrzésére tornyot emeltessen, ami egyúttal itteni szállásául is szolgálhatott.

A margitszigeti béke az 1262 decemberi pozsonyi, illetve az azt megerősítő poroszlói, majd az azokat kiegészítő 1263 májusi szakali szerződéseken alapult, s végeredményben a korábbi status quo újabb elismerését jelentette. István tehát a békekötés után rövidesen ismét keleti országrészébe távozott, ahonnan már csak 1270 májusában történt trónra kerülése után tért vissza Budára.[104]

Végül is az Anjou István herceg és IV. Béla fia, István herceg mellett és ellen felsorakoztatott érvek közvetlen bizonyítékok hiányában nem tisztázták a torony névadójának személyét, ami pedig elengedhetetlenül szükséges lenne annak építési korának meghatározásához. Remélhetőleg azonban a további régészeti és történeti kutatásokat az itt tárgyalt adalékok is hozzásegítik majd a végső válasz kimondásához.

primogeniti illustris regis Hungarie, ducis Transsilvani cum medio sigillo fracto ..." *MOL DL 76970. DL 77342*; Szécsi Miklós nádor 1385. október 21-i oklevelében I. Lajos király 1364. május 13-i átírása István 1262. április 4-i okleveléről: „ ... predictam litteram ipsius domini Stephani ducis ... presentibus litteris nostris patentibus transcribi ... facientes ..." *MOL DF 265526* (Štátny Obl. Arch. v Levoči, krasznahorkai Andrássy cs., Mohács e. okl. N K 1 3).

[96] PRT II. 254; SRH I. 212.

[97] Garai Miklós nádor 1412. július 7-i oklevelében említi az egri káptalan év nélküli, Istvánnak szóló jelentését: „... secunda vero earum [litterarum] similiter videlicet feria quarta ante dominicam Penthecostes anno emanationis carens littera clausa domino Stephano, filio Bele regis quarti tempore sui ducatus rescripta ..." *MOL DL 498*; valamint szintén Garai Miklós nádor 1424. február 25-i tartalmi átírásában: „... litteras domini Stephani, filii Bele regis quarti tempore sui ducatus, anno Domini millesimo ducentesimo sexagesimo septimo legaliter confectas nobis demonstrant continentes, quod ..." *MOL DL 65861.*

[98] Például Lackfi Imre nádor 1374-ben István egy 1260. évi oklevelét így írta át: „... prima videlicet *ipsius domini Stephani regis, primogeniti regis Hungarie* ... emanata ..., prelibatus dominus noster rex Ludovicus predictam possessionem Cheuzy prius per *prefatum dominum Stephanum regem tempore sui ducatus* in predicto anno M^mo CC^mo LX^mo ... modo prehabito ... datam et collatam nunc de novo ... in perpetuum dedisse et contulisse ..." *MOL DF 243942* (MTA Könyvtára, Kézirattár, Okevélgyűjt. 174). RA 1768; Ugyanő szintén 1374-ben egy 1266. évi ifjabb királyit is hasonlóan közölt: „... unam *domini Stephani iunioris olym, filii regis Hungarie et ducis Transsilvani et domini Cumanorum* ... nostro iudicario examini demonstravit ... in quarum prima videlicet *ipsius domini Stephani regis* littera adveniebatur, quod cum *idem dominus Stephanus rex* terram Pank vocatam hospitibus suis de Novo Castro contulisset ..." *MOL DL 6165.* RA 1859; Ilyenek még: Bebek György királynéi tárnokmester 1380. évi: *MOL DF 232810* (Štátny Üst. Arch. SR Bratislava, Jászói prépostság magán lt., Okl. és iratok 48) és az egri káptalan 1409. évi: *MOL DL 613.*, valamint Zsigmond király 1424. évi: *MOL DL 71940.* stb. oklevelei.

[99] WERBŐCZY 291. Pars II. Titulus 14., melynek címe: Quorum regum privilegia serventur, et quorum non ? 15§: Preterea quinti Stephani, filii ipsius quarti Belae demptis literis tempore ducatus ejusdem Stephani (qui se juniorem regem Hungariae et ducem Transylvaniensem tunc intitulare solebat) confectis et emanatis: Nam tales literae suae non servantur, nisi forsitan ipso postea regni gubernacula juste suscipiente pariter et possidente per eum fuissent confirmatae."

[100] PAULER 1899. II. 221.

[101] „... in predicto autem capitulo Budensi per manus fratrum, qui conversioni eorum multis annis institerant, baptizatus est cum uxore et exercitu suo maximus dux Cumanorum, cuius filiam bone idolis dominus Stephanus, primogenitus regis Hungarie iam coronatus in regem et ordini nostro valde devotus in uxorem accepit ..." GYÖRFFY 1973. 301. 344; GYÖRFFY 1998. 596.

[102] RA 1753; RA 1769; PAULER 1899. II. 261-262. 536.

[103] Jans Enikel, Weltchronik:"... dar nach der künic Steffan sin muoter von Oven vertreip dan.". GOMBOS 1937. III. 1328. 1485-1486. sorok.

[104] PAULER 1899. II. 263-266. 536-537; SZŰCS 1993. 116-123; RA 1919.

IRODALOMJEGYZÉK

ADE — MAGYAR DIPLOMÁCIAI EMLÉKEK AZ ANJOU-KORBÓL. MonHungHist IV. oszt. Dipl. Emlékek I–III. Szerk. Wenzel Gusztáv 1–3. köt. Bp. 1874–1876.

ANJOU — ANJOU- KORI OKLEVÉLTÁR XXIII. 1339. Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Piti Ferenc. Bp.-Szeged, 1999.

AO — ANJOUKORI OKMÁNYTÁR. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. MonHungHist I. oszt. Okmánytárak. Szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula. I–VII. Bp. 1878–1920.

BALOGH 1952 — BALOGH J.: A budai királyi várpalota rekonstruálása a történeti források alapján. MűÉ 1 (1952) p. 29–40.

BALOGH 1966 — BALOGH J.: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. Bp. 1966.

BANFI 1936 — BANFI F: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. TBM 5. (1936) p. 102–131

BÁRCZAY 1897 — BÁRCZAY O.: A heraldika kézikönyve. Bp. 1897.

BERTÉNYI 1986 — BERTÉNYI IVÁN: A magyarországi Anjouk heraldikájának néhány kérdése. MűÉ 35 (1986) p. 56–67.

BÓNIS 1971 — BÓNIS GY.: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971.

BOSSÁNYI 1916–1918 — BOSSÁNYI Á.: Regesta supplicationum. A pápai kérvénykönyvek magyar vonatkozású okmányai. Avignoni korszak 1342–1394. I–II. Bp. 1916–1918.

BTOE — BUDAPEST TÖRTÉNETÉNEK OKLEVELES EMLÉKEI. Összeállította Kumorovitz L. Bernát. III/1–2 (1382–1439). Bp. 1987.

BUZÁS 1994 — BUZÁS G.: A budai királyi palota déli nagycsarnoka. In: Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok. (Művészettörténet – Műemlékvédelem 6.) Bp. 1994. p. 109–128.

CDES — CODEX DIPLOMATICUS ET EPISTOLARIS SLOVACIAE I–II. Ed.: Richard Marsina. Bratislava, 1971–1987.

COD. DIPL. MOR. — CODEX DIPLOMATICUS ET EPISTOLARIS MORAVIAE. XI–XV. Ed.: Antonius Boczek [et al.]. Brünn, 1885–1903.

CSÁNKI — CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V. Bp. 1890–1913.

DÉTSHY 1966 — DÉTSHY M.: Hol állt a középkori sárospataki vár? HOMÉ 5 (1966) p. 177–197.

DERCSÉNYI 1941 — DERCSÉNYI D.: Nagy Lajos kora. Bp. 1941.

DESICS 1929 — DESICS I.: A vasvár-szombathelyi székeskáptalan története főbb vonásaiban. In: Géfin Gyula: A szombathelyi egyházmegye története II. Szombathely, 1929. p. 312–313.

DŐRY 1917 — DŐRY F: Magyarország címerének kialakulása Turul 35 (1917) p. 17–33.

ENGEL 1996 — ENGEL P.: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Bp. 1996.

EUBEL 1898 — EUBEL, C.: Hierarchia catholica medii aevi 1–3. vol. Monasterii-Regensberg, 1898–1923.

FEJÉR — FEJÉR, G.: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.

FEJÉRPATAKY 1885 — FEJÉRPATAKY L.: A királyi kancellária az Árpádok korában. Bp. 1885.

FELD 1990 — FELD I.: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. Castrum Bene 1. p. 8–19.

FRAKNÓI 1905 — FRAKNÓI V.: Nagy Lajos király és Erzsébet anyakirályné kiadatlan levelei VI. Kelemen pápához. 1346–1347. Történelmi Tár. Új folyam 6 (1915) p. 1–12.

FÜGEDI 1977 — FÜGEDI E.: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből 82. Bp. 1977.

GEREVICH 1966 — GEREVICH L.: A budai vár feltárása. Bp. 1966.

GEREVICH 1973 — GEREVICH L.: Budapest művészete a későbbi középkorban a mohácsi vészig. In: Budapest története 2. Bp. 1973. p. 243–335.

GEREVICH 1987 — GEREVICH L.: A budai vár Zsigmond király korában. In: Művészet Zsigmond király korában 1387–1437. 2. Bp. 1987. p. 148–180.

GERŐ 1962 — GERŐ L.: A budai vár. Bp. 1962.

GERŐ 1980 — GERŐ L.: A helyreállított budai vár. Bp. 1980.

GOMBOS — GOMBOS, A.: Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. I-III. Budapestini, 1937-1938.

GROTHUSEN 1967 — GROTHUSEN, K-D.: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen Reihe I. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des Europäischen Ostens Band 37. Wiesbaden 1967.

GYÖRFFY 1958 — GYÖRFFY GY.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzsfőtől az országig. Századok. 92 (1958) p. 12-87., 565-615.

GYÖRFFY 1973 — GYÖRFFY GY.: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története I. Bp. 1973. p. 218-349.

GYÖRFFY 1998 — GYÖRFFY GY.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV. Bp. 1998.

HAJNIK 1899 — HAJNIK I.: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899.

HÁZI 1921 — HÁZI J.: Sopron szabad királyi város története. I. rész 1. k. Oklevelek. Sopron, 1921.

HELTAI 1574 — HELTAI G.: Cancionale, az az Historias Enekes Könyw. Colosvarot, 1574.

HOLL 1997 — HOLL I.: A budai palota középkori építéstörténetének kérdései. BudRég 31 (1997) p. 79-98.

HOLLER 2001 — HOLLER L.: A magyar országalmáról. MűÉ 50 (2001) p. 317-323.

HORVÁTH 1935 — HORVÁTH H.: A budai kőfaragók és kőfaragójelek. Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiái 6. Bp. 1935.

HUSZÁR 1979 — HUSZÁR, L.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest-München, 1979.

IVÁNYI 1931 — IVÁNYI B.: Eperjes szabad királyi város levéltára. Acta litterarum ac scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio iuridico-politica. Tom. II. 1245-1526. Szeged, 1931.

JANITS (BORSA) 1940 — JANITS (BORSA) I.: Az erdélyi vajda igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. Bölcsészetkari Doktori Értekezések. A Pázmány-Egyetem Bölcsészettudományi Kara. Bp. 1940.

KARÁCSONYI 1900 — KARÁCSONYI J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp. 1900.

KÉPES KRÓNIKA — KÉPES KRÓNIKA, CHRONICON PICTUM. Hasonmás kiadás. A krónika latin szövegét sajtó alá rendezte Mezey László. Fordította Geréb László. Bp. 1964.

KLAIĆ 1982 — KLAIĆ, N.: Povijest Zagreba. Zagreb, 1982.

KLAIĆ 1984 — KLAIĆ, N.: O strukturi gradske jezgre zagrebačkog Gradeca u drugoj polovici XIV. stoljeća. Iz Starog i novog Zagreb 6 (1984) p. 33-72.

KOLLÁNYI 1900 — HOLLÁNYI F: Esztergomi kanonokok 1100-1900. Esztergom, 1900.

KOLLER — KOLLER, J.: Historia episcopatus Quinqueecclesiarum I-VII. Posonii, Pesthini, 1782-1812.

KOVÁCS 1976 — KOVÁCS É.: Magyarországi Anjou koronák. ArsHung 4 (1976) p. 7-19.

KOVÁCS 1982 — KOVÁCS É.: Anjou reprezentáció: Az ötvösség. In: Művészet I. Lajos király korában. Katalógus. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívia. Bp. 1982. p. 97-98.

KOVÁCS-LOVAG 1980 — KOVÁCS É. - LOVAG ZS.: A magyar koronázási jelvények. Bp. 1980.

KRISTÓ 1979 — KRISTÓ GY.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979.

KUBINYI 1990a — KUBINYI A.: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. p. 53-147.

KUBINYI 1990b — KUBINYI A.: Árpád-kori váraink kérdése. In: Castrum Bene 1. p. 290-299.

KUBINYI 1992 — KUBINYI A.: Palota-terem. Terminológiai kérdések. In: Castrum Bene 2. p. 55-64.

KUBINYI 1999 — KUBINYI A.: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. METEM Könyvek 22. Bp. 1999.

KUKULJEVIĆ — KUKULJEVIĆ, J.: Jura regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. Zagrabiae, 1861.

KUMOROVITZ 1942 — KUMOROVITZ L. BERNÁT: A királyi kápolnaispán oklevéladó működése. (A királyi kancellária fejlődése a XIV. és XV. század fordulóján.) Regnum 1942/1943. p. 455-497.

KUMOROVITZ 1963	KUMOROVITZ L. B.: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. BudRég 15 (1963) p. 109–150.
KUMOROVITZ 1966	KUMOROVITZ L. B.: Idősb Erzsébet királyné építkezéseinek történetéhez. TBM 15 (1966) p. 9–26.
KUMOROVITZ 1984	KUMOROVITZ L. B.: Osztályok, címek, rangok és hatáskörök alakulása I. Lajos király kancelláriájában. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely György. Bp. 1984. p. 293–330.
KUMOROVITZ 1993	KUMOROVITZ L. B.: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Digesta. Második, bővített és javított kiadás. Bp. 1993.
KURCZ 1988	KURCZ Á.: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp. 1988.
MAGYAR 1991	MAGYAR, K.: Der Königspalast in Buda. In: Budapest im Mittelalter Braunschweig, 1991. p. 201–235.
MAGYAR 1995	MAGYAR K.: A budavári királyi palota rövid építéstörténete. In: Budapesti Történeti Múzeum. Főszerk. Buzinkay Géza. Szerk. Havassy Péter. Bp. 1995. p. 12–19.
MAGYAR 1997	MAGYAR K.: A középkori budai királyi palota fő építési alaprajzi rekonstrukciója. BudRég 31 (1997) p. 101–119.
MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1987	MAGYARORSZÁGI MŰVÉSZET 1300–1470 KÖRÜL. 1. Szerk. Marosi Ernő. Bp. 1987.
MÁLYUSZ 1984	MÁLYUSZ E.: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Bp. 1984.
MAROSI 1982	MAROSI E.: Buda. A királyi vár I. Lajos korában. In: Művészet I. Lajos király korában. Katalógus. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívia. Bp. 1982. p. 221–223.
MES	MONUMENTA ECCLESIAE STRIGONIENSIS. Tomus quartus ab a. 1350 ad a. 1358. Ad edendum praeparaverunt: Gabriel Dreska, Geysa Érszegi, András Hegedűs, Tiburcius Neumann, Cornelius Szovák, Stephanus Tringli. Strigonii-Budapestini, 1999.
MISKOLCZY 1923	MISKOLCZY I.: Magyarország az Anjouk korában. Bp. 1923.
A NÉVTELEN MINORITA KRÓNIKÁJA	A NÉVTELEN MINORITA KRÓNIKÁJA. Fordította Geréb László. Bp. 1960.
NYÁRY 1886	NYÁRY A.: A heraldika vezérfonala. Bp. 1886.
ÓVÁRY 1877	ÓVÁRY L.: A Nagy Lajos és V. Károly francia király között tervezett szövetség 1374–1376. Magyar Történelmi Tár XXIII. (II. évfolyam XI.) Bp. 1877.
PAULER 1899	PAULER GY.: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Második, javított kiadás. I–II. Bp. 1899.
PODHRADCZKY 1861	PODHRADCZKY J.: Béla király névtelen jegyzőjének idejekora és hitelesége. Buda, 1861.
POHL 1972	POHL A.: Évszám nélküli magyar dénárok, obulusok. Bp. 1972.
POHL 1982	POHL, A.: Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540. Graz–Bp. 1982.
PÓR 1892	PÓR A.: Nagy Lajos 1326–1382. Magyar Történeti Életrajzok. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp. 1892.
PÓR 1897	PÓR A.: Újabb pecséttani apróságok. II. Turul 15 (1897) p. 13–15.
PÓR 1901	PÓR A.: István úr árvája. Századok 1901. p. 97–115., 193–208.
PÓR 1905	PÓR A.: Jegerndorfi Pál nyitrai főesperes. Századok 1905. p. 693–711., 788–810.
PÓR 1906	PÓR A.: Adakékok Jegerndorfi Pál életéhez. Századok 1906. p. 916–923.
PÓR 1907	PÓR A.: Anjouk és Wittelsbachok. (Nagy Lajos második szövetkezése IV. Károly császár ellen.) Századok 1907. p. 681–705. 777–792. 887–911.
PÓR 1908	PÓR A.: Nagy Lajos király építőmestere. Századok 1908. p. 753–754.
PRAY 1805	PRAY, G.: Syntagma historicum de sigillis regum et reginarum Hungariae pluribusque aliis. Opus postumum cum XVI tabulis aeri incisis. Budae, 1805.
RUPP 1865	RUPP J.: Budának és környékének helyirati visszonyai a középkorban. ArchKözl 5 (1865) p. 46–66.
SMIČIKLAS	SMIČIKLAS, T.: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac SLAVONIAE. Diplomatiki zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II–XVIII. Zagrabiae, 1904–1934.

SRH	SCRIPTORES RERUM HUNGARICARUM TEMPORE DUCUM REGUMQUE STIRPIS ARPADIANAE GESTARUM. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Budapestini, 1937–1938.
SZÉKELY 1559	SZÉKELY I.: Krónika ez világnak jeles dolgairól. Krakkó, 1559. Hasonmás kiadás. Bibliotheca Hungarica Antiqua III. Bp. 1960.
SZÉKELY 1988	SZÉKELY GY.: Hunyadi László kivégzése – Struktúraváltozások a magyar állam és főváros kormányzásában. TBM 22 (1988) p. 61–102.
SZENTPÉTERY 1921	SZENTPÉTERY I.: V. István ifjabbkirálysága. Századok 1921. p. 77–87.
SZENTPÉTERY 1930	SZENTPÉTERY I.: Magyar oklevéltan. A magyar történettudomány kézikönyve. Szerk. Hóman Bálint. II/3. Bp. 1930.
SZENTPÉTERY 1933	SZENTPÉTERY I.: A kancelláriai jegyzetek Anjou-kori okleveles gyakorlatunkban. In: Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére. Bp. 1933. p. 471–490.
SZERÉMI	SZERÉMI GY.: Magyarország romlásáról. Erdélyi László fordítását átdolgozta Juhász László. Bp. 1961.
SZIKSZAY 2000	SZIKSZAY B.: Az országalma Anjou-címere. MűÉ 49 (2000) p. 285-297.
SZŰCS 1993	SZŰCS J.: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993.
THEINER	THEINER, A.: Vetera monumenta historica Hungariam sanctam illustrantia. I–II. Romae, 1859–1860.
THURÓCZY	JOHANNES DE THUROCZ: Chronica Hungarorum. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Series nova. Tomus VII. Bp. 1985.
TOLDY 1862	Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita. Collegit, recensuit, edidit Franciscus Toldy. Tomus primus. Pesthini, 1862. Ac commentariis, epilogo et indice aucta publici iuris facienda curavit Geisa Érszegi. In aedibus Bibl. Acad. Scien. Hung. Budapestini, 1986.
VAJAY 1967	VAJAY, SZ.: L'heraldique, image de la psychologie sociale. Atti dell' Accademia Pontaniana. Nuova Serie, Volume 16 (1967) p. 14–15.
VARJÚ 1932	VARJÚ E.: Magyar várak. Bp. 1932.
VÉGH 1999	VÉGH A.: Adatok a budai kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond templom alapításának történetéhez. BudRég 33 (1999) p. 25–34.
VERANCSICS 1857	VERANCSICS A. ÖSSZES MUNKÁI I. MonHungHist Ser. 2. Vol. I. Pest, 1857.
WENZEL	WENZEL G.: Árpádkori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII. MonHungHist Diplomata. Magyar Történelmi Emlékek. I. oszt. Okmánytárak. Pest, 1860–1874.
WENZEL 1857	Szerémi György II. Lajos és János királyok káplánja emlékirata Magyarország romlásáról 1484–1543. Közli Wenzel Gusztáv. Magyar Töténelmi Emlékek I. oszt. Irók I. Pest, 1857.
WERBŐCZY	Decretum tripartitum juris consuetudinarii inclyti regni Hungariae a magistro Stephano de Werbőcz. Tyrnaviae, 1775.
ZICHY	A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő. I–XII. Szerk. Nagy Imre, Nagy Iván, Véghelyi Dezső, Kammerer Ernő, Lukcsics Pál. Pest, Bp. 1871–1931.
ZOLNAY 1952	ZOLNAY L.: A XIII–XIV. századi királyi szálláshely. MűÉ 1 (1952) p. 15–28.
ZOLNAY 1953	ZOLNAY L.: Még egy szó a budavári XIII–XIV. századi királyi szálláshely hollétéről és a déli palota építési időpontjáról MűÉ 2 (1953) p. 204–209.
ZOLNAY 1959	ZOLNAY L.: A XIII–XIV. századi budai királyi palotáról. A budai várostörténet első századának néhány kritikus kérdése. MűvDocKözp Évkönyve 1959/1960. p. 7–64.
ZOLNAY 1963	ZOLNAY L.: „Opus castri Budensis" A XIII. századi budai vár kialakulása. TBM 15 (1963) p. 43–107.
ZOLNAY 1964	ZOLNAY L.: István ifjabb király számadása 1264-ből. BudRég 21 (1964) p. 79–114.
ZOLNAY 1982	ZOLNAY L.: Az elátkozott Buda. Buda aranykora. Bp. 1982.
ZSOLDOS 2001	ZSOLDOS A.: Kárászi Sándor bán és utódai. Századok 135 (2001) p. 385-407.

BEITRÄGE ZUR FRAGE DES NAMENGEBERS DES STEPHAN-TURMES IN DER BUDAER BURG

Während des Überblicks der auf die frühesten Gebäude des Königspalastes in der Budaer Burg bezüglichen Quellen aus dem 15./16. Jahrhundert hat sich herausgestellt, dass die anhand der falschen Quellenpublikationen angenommene Benennung "István vár" (Stephan-Burg) nicht existierte und das Bauobjekt als "István herceg tornya" (der Turm des Herzogs Stephan), beziehungsweise "István úr tornya"(der Turm des Herrn István) genannt wurde. Für Namengeber des Turmes wurde bisher mehr oder weniger der Bruder König Ludwigs I., der Herzog Stephan Anjou gehalten und die Erbauung der angenommenen Burg wurde mit seiner Tätigkeit zwischen 1347-1354 verbunden. Aber der Herzog spielte in Buda nur vom Ende 1349 bis Ende 1352 eine auf den Ausbau eines selbstständigen Hofes hindeutende, regierungsseitige Rolle, zuerst als slawonischer, chroatischer und dalmatischer, später als transsilvanischer Herzog, endlich aber als Herzog von Sáros und Szepes (Zips). Als Prinzregent hat er den König nur während des II. Feldzuges gegen Neapel, das heißt von der Mitte Aprils bis Ende Oktobers 1350 vertreten. Ende 1352 hat er Buda hingegen entgültig verlassen, weil er sein Hof während seiner zweiten slawonischen, chroatischen und dalmatischen Herzogschaft nach Zagreb (Agram) verlegte. Während seiner, zum Hof von Buda verknüpfbaren Tätigkeit sind weder solche Umstände/Momente aufgetaucht, die auf seine selbstständige Herzogsresidenz hindeuten würden, noch solche Ereignisse, die ihre Errichtung begründen könnte, aber auch diese Möglichkeit ist nicht auszuschließen.

In der Fachliteratur ist, obwohl mit kleinerer Publizität, aber doch früher - hauptsächlich anhand des Aufwerfens von Jolán Balogh - eine andere mögliche Namengeber, der Sohn des Königs Béla IV., der spätere König Stephan V. aufgetaucht, dessen Person die Errichtung des Turmes etwa 100 Jahre früher datieren würde. Seine herzogliche Namensgebung haben aber seine spätere königliche und auch während seiner Herzogschaft getragene Titel primogenitus regis, später rex iunior, die von der tatsächlichen Gebietsmacht bedeutende dux-Würde nur ergänzt wurden, zweifelhaft gemacht. Die Untersuchung der bezüglichen Quellen aus den 13.–15. Jahrhunderten hat aber nachgewiesen, dass er auch trotz seiner Titel einige Male vor seiner Thronbesteigung Herzog genannt wurde, so kann angenommen werden, dass diese Benennung auch im Fall des Gebäudes im Budaer Burg benutzt wurde. Es ist auch allgemein bekannt, dass er in seiner Burg in Patak (Újhely) einen Turm errichten ließ. In Buda hatte er dafür zwischen 1257 und des Sommers 1258 sowie 1265 und des Frühlings 1266 eine Möglichkeit. 1265 hat er während seiner Waffenkonflikt mit seinem Vater die Stadt besetzt und die Kriegslage konnte die Errichtung eines Turmes für die Kontrolle der Donau, der Reede und der Wege im südlichen Ende des Burgberges begründen, was vielleicht auch als seine dortige Unterkunft diente. Dass das Gebäude aus dem 13. Jahrhundert stammt, wird auch von den archäologischen Beobachtungen in der Umgebung und von den erschlossenen Funden nicht ausgeschlossen. Dennoch gibt es für die Entscheidung der Person des Namengebers keine direkten Beweise, deshalb lohnt es sich die Frage im Lichte der Gesagten solange offen zu halten, bis sie von den neuen archäologischen und historischen Forschungen entgültig abgeschlossen werden.

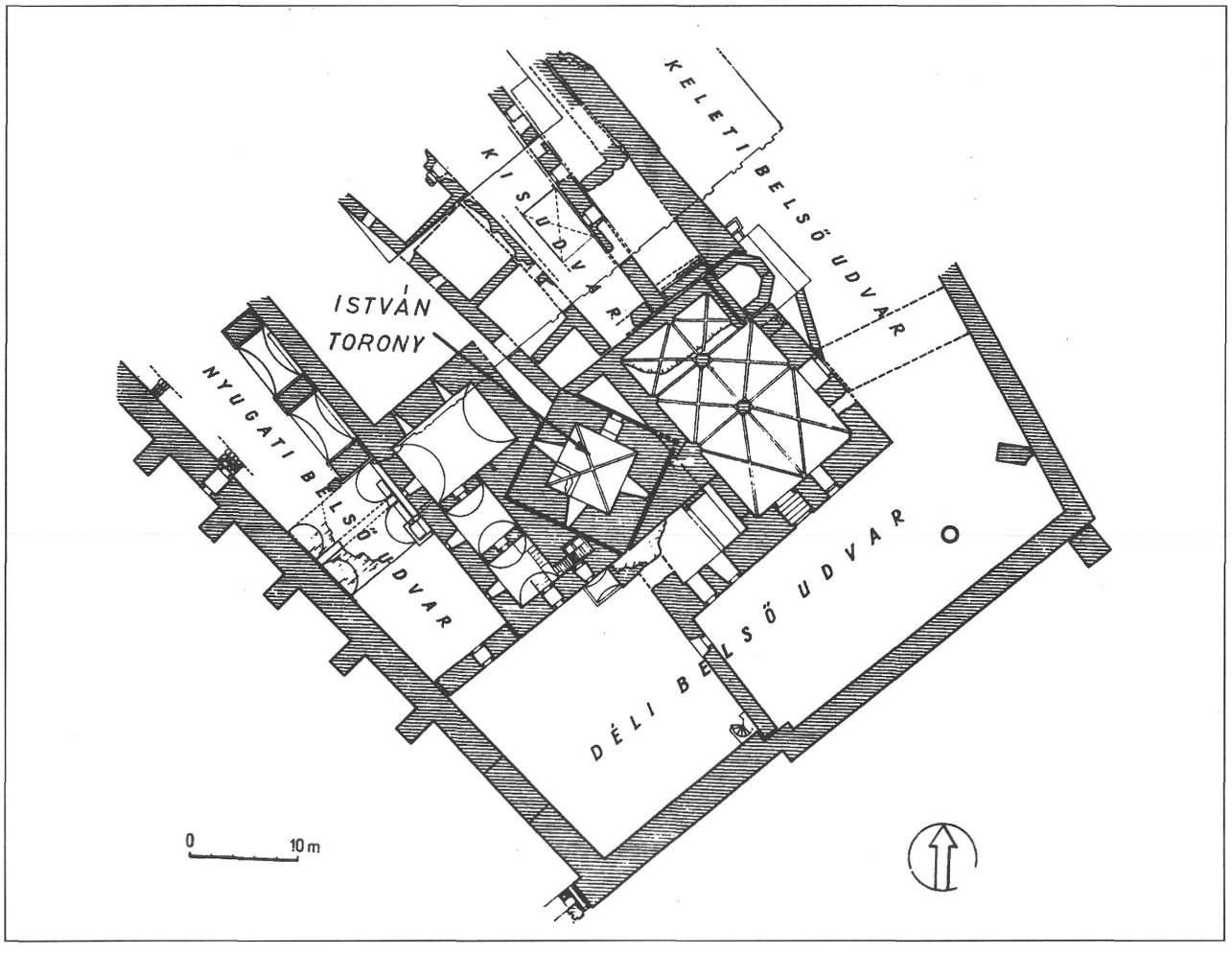

1. kép. A középkori budavári palota déli épületeinek és várfalainak alaprajza Gerevich László nyomán.

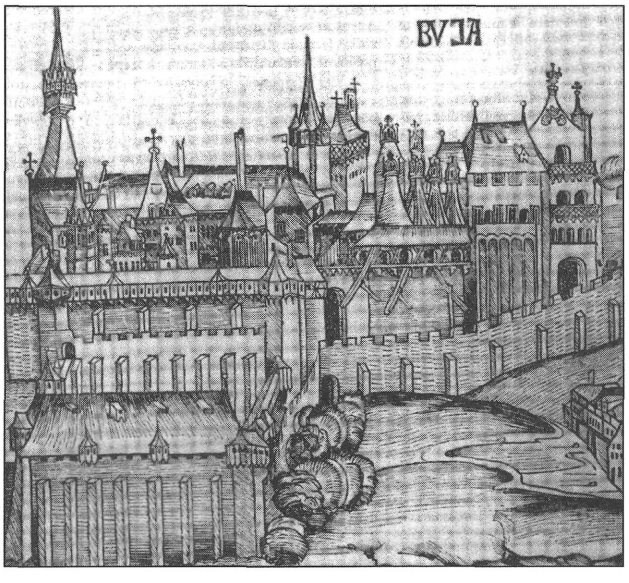

2. kép. Buda keletről. Fametszet H. Schedel krónikájában. 1493.

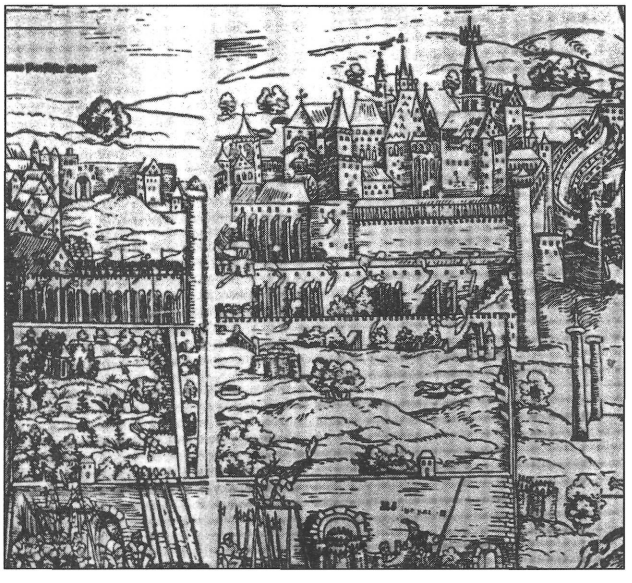

3. kép. Buda nyugatról. E. Schön fametszete. 1541.

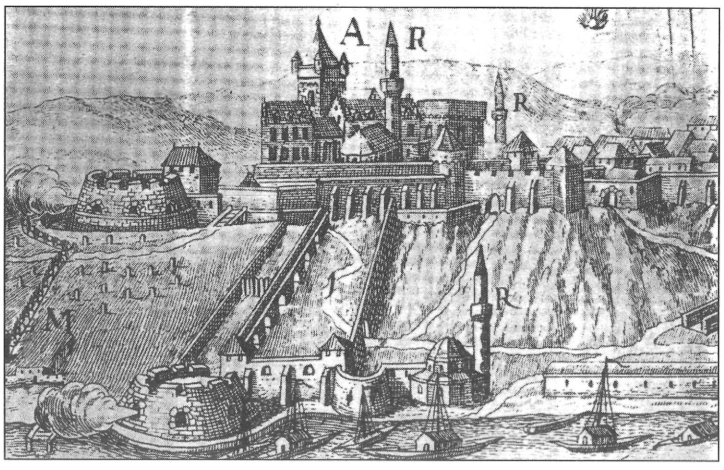

4. kép. Buda keletről. L. N. Hallart rajza után M. Wening rézkarca. 1686.

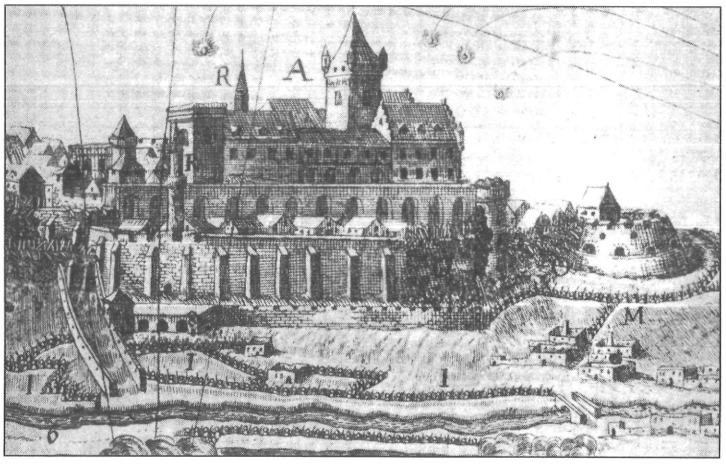

5. kép. Buda nyugatról. L. N. Hallart rajza után M. Wening rézkarca. 1686.

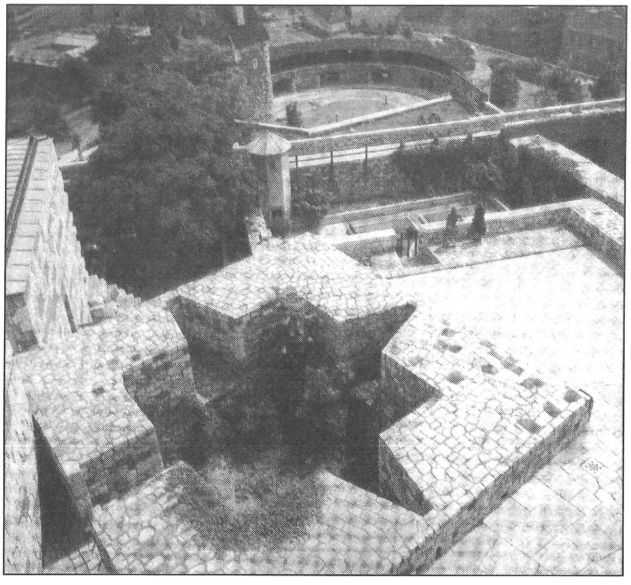

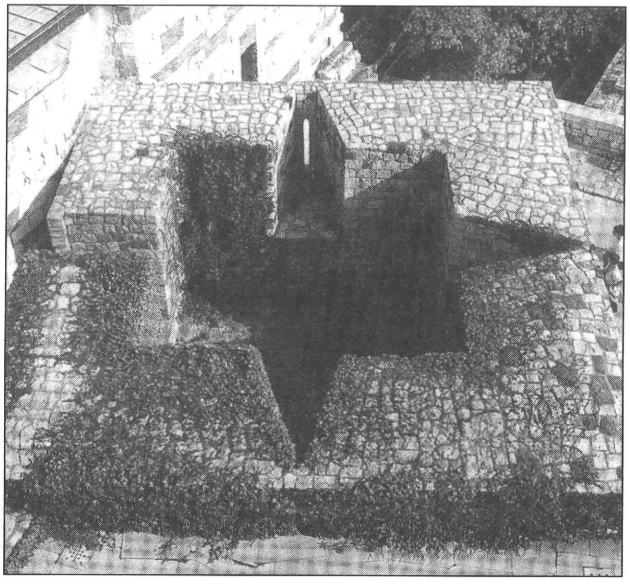

6. kép. Az István torony helyreállított maradványai.

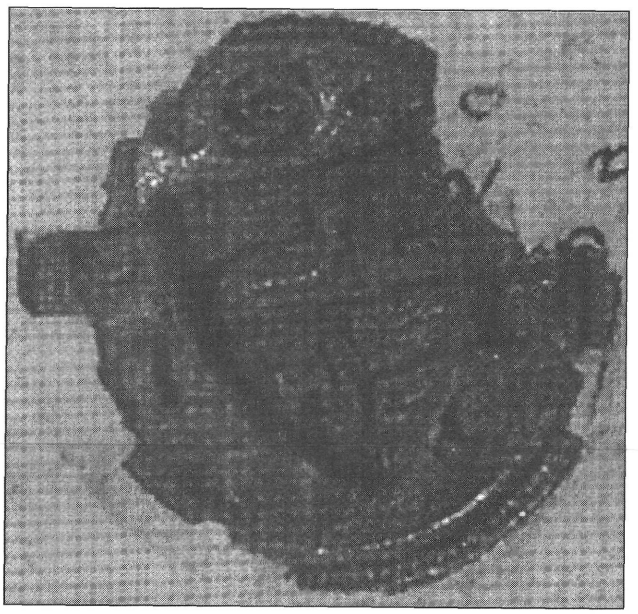

7. kép. Anjou István herceg gyűrűspecsétje. 1350. Győr-Sopron-Moson M. Lt. Sopron város lt. DL 141.

8. kép. Anjou István erdélyi hercegi lovaspecsétje. 1351. BTM 66.1954.

9. kép. István királyfi és stájer herceg kettőspecsétjének előlapja. É. n. BTM 66.1899.1.

10. kép. István királyfi és stájer herceg kettőspecsétjének hátlapja. É. n. BTM 66.1899.2.

SZEBENI ANDREA – VÉGH ANDRÁS

A BUDAVÁRI VOLT HELYŐRSÉGI TEMPLOM

BEVEZETŐ

A háború után született generáció tagjai közül csak kevesen tudják, hogy a Magdolna torony mellett állt egykori Helyőrségi templom az 1944–45-ös ostrom előtt milyen szerepet játszott Budapest egyházi életében, milyen múlttal és milyen művészi értékekkel bírt. Szakmabeliek számára jól ismert a templom középkori története és komoly elképzeléseket fogalmaztak meg a gótikus templom építéstörténetéről is, hiszen ezt a tudományos kutatás alaposan tisztázta több részletes tanulmányban és összefoglaló műben. Arról azonban, hogy mi történt 1686 után még a legtöbb szakember is csupán homályos ismeretekkel rendelkezik. Nagy vonalakban persze ismert a ferences korszak, II. József rendházat bezáró rendelete, I. Ferenc koronázása, a Helyőrségi templom név, mégis ha egy kicsit pontosabb adatok után szeretnénk olvasni, netán a lebontott barokk templom közelebbről érdekelne, részletes tanulmányokra már nem lelünk, a nagy összefoglalások, és az adataikat felhasználó népszerűsítő munkák vagy hallgatnak, vagy kevés és ellentmondásos információval szolgálnak. Úgy tűnik, hogy a templomot nem csak valóságosan bontották le, nemcsak a köztudat felejtette el lassan a még emlékezők elhunytával, hanem közlések hiányában a történész és művészettörténetíró szakma sem gondoskodott emlékezetének fenntartásáról. Pedig a lebontott épület nem mondható éppenséggel értéktelennek, sem a templom története elhanyagolhatónak, érdektelennek. A feledésben bizonyára a politika szorítása is szerepet játszott, a templom épületének megsemmisítése pedig megszüntette azt az ösztönzést, amit álló műemlékkel szembesülve egy kutató érezhet.

A Római Katolikus Tábori Püspökség fel kívánja építeni a háború után lebontásra ítélt templomát a Kapisztrán téren. Ezért a Honvédelmi Minisztérium megbízást adott a Budapesti Történeti Múzeumnak a megelőző régészeti feltárások elvégzésére és építéstörténeti tudományos dokumentáció készítésére, a megkezdett munkálatok első eredménye jelen tanulmányunk. Dolgozatunkat mi is a középkori Mária Magdolna templom múltja megírásának szándékával kezdtük el és ennek során szembesültünk az 1686 utáni történet kevesek által kutatott témájával. A BTM Kiscelli Múzeumában tanulmányozva Schoen Arnold kéziratos hagyatékát szembesültünk először a barokk templom feltáratlan építéstörténetével és izgalmas újkori eseménytörténetével. Ezután már módszeresen igyekeztünk adatokat gyűjteni az iratokat, terveket, fényképeket őrző közgyűjteményekben. A rendelkezésünkre állt két hónap alatt sikerült összeállítani az alábbiakban tanulmányozható anyagot, ám az idő rövidsége és a téma gazdagsága okán gyűjtésünk egyáltalán nem mondható még teljesnek. Szándékunk és felkeltett érdeklődésünk a templom történetének további kutatására ösztönöz.[1]

MÁRIA MAGDOLNA PLÉBÁNIATEMPLOM

Alapítás és korai történet (1250–es évek – 14. század közepe)

A Mária Magdolna plébániatemplom Buda legrégibb egyházi intézményei közé tartozik, mivel eredete a város tatárjárás utáni alapításához kötődik.[2] Bár egykorú forrásokat nem ismerünk ebből az időből, a későbbi adatokból kikövetkeztethetjük az egyházközség létrejöttét. Egy 1352-ből származó pápai oklevél elmondja, hogy egykor a Mária Magdolna kápolnát, a Szt. Péter mártír kápolnával együtt a város plébániájának, a Boldogasszony egyháznak (mai közkeletű nevén: Mátyás-templom) a keretein belül alapították váralji polgárok. Az újonnan alapított kápolnák ügyében vita keletkezett Krisztián plébános és az alapító polgárok között, amelyet a Benedek esztergomi érsek (1253–1261) előtt megkötött egyezséggel zártak le.[3] Ez az egyezség egy későbbi utalás szerint 1257-ben született, de a későbbiekben Fülöp (1262–1272),

[1] Köszönet illeti Holló Szilvia Andreát és Rácz Zsuzsát (BTM Kiscelli Múzeum), Mattyasovszky Pétert (BTM Fővárosi Képtár), Csifféry Gabriellát, Hídvégi Violettát (Fővárosi Levéltár), Schwarcz Katalint (BTM Könyvtár), Spekner Enikőt, Bakos Margitot és Kuczogi Zsuzsát (BTM Középkori Osztály) Boda Zsuzsát (Magyar Nemzeti Galéria), Bakó Zsuzsát (Országos Műemlékvédelmi Hivatal Fotótár), Hegedűs Andrást (Eszt. Prim. Levéltár) akik a rájuk bízott gyűjteményeikben kalauzoltak és tanácsaikkal segítettek munkánkban.

[2] A templom alapításáról ld.: GYÖRFFY György: Budapest története az Árpádkorban. In: Budapest története 1. Szerk. Gerevich László. Bp. 1973. 217-349.; KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16 (1964) 85-180.; KUBINYI András: Topographic growth of Buda up to 1541. In: Nouvelles études historiques publiées l'occasion du XIIe Congres International des Sciences Historiques par la Comission Nationale des Historiens Hongrois. 1 (1965) 133-157.; KUBINYI András: Die Anfänge Ofens. Osteuropastudien der Hochschulen des Landes Hessen. Reihe 1. Gießener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens. Bd. 60. Berlin, 1972.; KUBINYI András: Plébánosválasztások és egyházközségi önkormányzat. Aetas 1991-2. 26-46.

[3] 1352. VII. 31 - MREV II. 383-384.; Ez a forrás egyértelművé teszi, hogy a Mária Magdolna egyház alapítása csak a Nagyboldogasszony egyház alapítása után ment végbe, viszonyuk eredetileg filiációs jellegű volt és ezért nem előzhette meg a város alapítását, amint azt Fügedi Erik feltételezte. Ld. FÜGEDI Erik: Középkori magyar városprivilégiumok. TBM 14 (1961) 17-107.; FÜGEDI Erik: Megjegyzések a budai vitáról. Századok 98 (1964) 776-777.

majd Lodomér (1279–1297) érsekeknek újból foglalkozniuk kellett az üggyel.[4] A vita a kápolna nem egészen egyértelmű egyházjogi helyzete miatt keletkezett: a javarészt német ajkú városban a királyi alapítású plébánia mellett létrejött egy polgárok által alapított kápolna, amelyeknek papjai a magyar hívek lelkipásztori szolgálatát végezték. A kápolnát egyértelműen a plébánia filiájának tekintették, a vita a filiációs viszony tényleges formái felett folyt.[5] Sajnos ennek részletei a korabeli források hiánya miatt ma már kevéssé állapíthatók meg, csupán annyi bizonyos, hogy a Mária Magdolna egyház papja plébánosi jogokat gyakorolt hívei felett, és alávetettsége jeleként évi cenzust fizetett a Boldogasszony egyház plébánosának. Nem tudjuk azonban, mekkora volt ekkor a cenzus mértéke és nem ismerjük a további vitás kérdésekben született egyezséget sem, amelyek a kápolna papjának kinevezési jogáról és a kápolna illetékességi köréről szóltak.[6] A Mária Magdolna egyház első név szerint ismert papja László volt, akit a Margit királyleány szentté avatása ügyében tartott vizsgálat során neveztek meg.[7] A század végén, 1298-ban Kelemen pap neve tűnik fel a kelenföldi dézsmaper irataiban.[8] Mindkét lelkészt egyszerűen papnak (*sacerdos*) nevezték forrásaink. Az 1314-ben végrendeletet írásba foglaló György az első, akit plébánosnak mondanak.[9] Őt követte Tamás plébános, akiről 1343-ban és 1352-ben emlékeznek meg a ránkmaradt oklevelek.[10]

A kápolnát a szombaton tartott hetipiac helyén emelték, a piactér nyugati oldalának közepén, tehát a házaktól elkülönülten, önállóan állt. A régészeti feltárások tanúsága szerint a templomot temető övezte, amelyet feltehetően fal választott el magától a piactértől. Ez az elhelyezés megegyezik a legtöbb magyarországi város plébániatemplomának fekvésével. Érdemes megfigyelnünk, hogy a templom tájolása jelentős mértékben eltér a többi budai templom tájolásától, ellenben a templomtól délre eső háztömbök telkeinek tájolása azonos magának a templomnak a tájolásával. Ez a jelenség az ismert történeti adatok mellett szintén a város és a Mária Magdolna egyház egyidejű keletkezésére utal.

Az első templom (1., 6. kép)

Az első templom maradványait régészeti ásatás tárta fel.[11] Az ezáltal megismert épület az átlagos falusi templomokkal egyezik mind formájában, mind pedig méreteiben: a kicsiny téglalap alakú hajóhoz, a hajónál keskenyebb, egyenes záródású szentély csatlakozott. A szentély keleti oldalán feltárt átlós támpillérek alapján arra következtethetünk, hogy a szentély boltozott volt, a hajót azonban feltehetően csupán síkmennyezet fedte. A későbbi szintemelés következtében a templom falai néhol egy méter magasan emelkednek ma is a feltöltés alatt. Csupán a szentély keleti falát bontották el a barokk kripta készítése során. A templombelsőben feltárt téglapadló részleteinek szintje: 164,81 Afm. A törtkőből rakott falakat kívül kváderkövekből készült borítás fedi, amelyen a külső, rézsűs lábazat is megmaradt. A hajó déli falán, középtájon *in situ* találták meg a lépcsősbélletű kapu nyugati oldalának lábazati kövét. A szemben lévő keleti oldal lábazati köve a bontások során került elő, ma a kőtárban található. A kapu tagozatait orr nélküli körte, félpálcák és sarkantyúk alkotják. Hasonló megoldást ismerünk a margitszigeti domonkos apácakolostor hajójába vezető északi ajtón is, a jellegzetes sarkantyú tagozat a 13. század közepén épült egyéb emlékeken is feltűnik, így további margitszigeti kőfaragványokon, a Boldogasszony–plébániatemplom déli toronyaljának bordáin, és az un. Vörös Sün ház nyugati homlokzatán, az emeleten feltárt ablakon. A templom belsejében a nyugati oldalon az egykori karzat ala-

[4] Benedek érsekre: SCHIER 1774. 25.; Fülöp és Lodomér érsekekre: 1390. XII. 1. - BTOE III. 111.sz.; Fennmaradt továbbá 15. századi másolatban az esztergomi káptalan keltezés nélküli átirata, amely Lodomér érsek három és Albert budai plébános további egy oklevelének másolatait tartalmazza. (OL Dl 1059; BTOE I. 299.sz.) Mind a négy oklevél a Mária Magdolna templom jogviszonyaival foglalkozik, különféle jogokat (kis összegű cenzus, szabad plébánosválasztás) biztosít számára a Boldogasszony plébániával szemben. A másolat azonban nem hitelesített, a benne foglalt átiratok egyrészt keltezetlenek, másrészt szintén hiányzik belőlük a hitelesítés néhány általánosan használt formulája (pecsétleírás, utalás az átírt oklevél ép és hiteles voltára). Ezért, tekintettel a 14. század végétől ismert plébániaperekre, felmerül annak a gyanúja, hogy ez az irat a pereskedés során a 15. században keletkezett. A szakirodalom többségével ellentétben kritikusan tekintünk ezekre az oklevelekre és történeti képünket ezek kizárásával igyekeztünk megrajzolni.

[5] 1269-ben megemlítették a Boldogasszony egyház már felépült, illetve felépítendő kápolnáit. Ezek közé számíthatjuk a Mária Magdolna egyházat is. 1269. X. 3. - Veszp. k. m. lt. Epp. Dec. Bud. 3.; BTOE I. 89.sz.

[6] Ezt korabeli források hiányában azért nem tudjuk ma megítélni, mivel csupán a 14.század végén lefolyt peres iratok tartalmazzák az akkori plébánosok vallomásait az alapítás körüli állapotokról, amelyet természetesen mindkét fél a maga érdekei szerint adott elő.

[7] MREV I. 292-293.; Az 1276-ban lefolytatott vizsgálat során 1273-ban történt eseménynél említették meg nevét.

[8] 1298. V. 9. - Veszp.k.m.lt. Epp. Dec. Bud. 8.; BTOE I. 302.sz.

[9] 1314. III. 19. / 1314.(?)X. 13. - Eszt.k.m.lt. 18-8-15.

[10] 1343. IV. 20. / 1346. VIII. 15. - OL Dl 87195.; 1352.e. - OL Dl 24678.; 1352. III. 18. - OL Dl 4262.; 1352. III. 22. - OL Dl 4265.; 1352. III. 23. - OL Dl 87265.

[11] A feltárásokat 1958-1965 között Bertalan Vilmosné vezette. BERTALAN Vilmosné: I. ker. Kapisztrán tér. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1958. évben. BudRég 19 (1959) 258.; BERTALAN Vilmosné: I. ker. Kapisztrán téri Mária Magdolna-templom. In: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1959. évben. BudRég 20 (1963) 550-551.; BERTALAN Vilmosné: Mittelalterliche Baugeschichte der Maria-Magdalena-Pfarrkirche (später Garnisons-kirche) in der Budaer (Ofner) Burg. Acta Technica 67 (1970) 227-248.; BERTALAN Vilmosné: Előzetes jelentés a Mária Magdolna templom ásatásairól. BudRég 22 (1971) 419-428.

pozását tárták fel: két hajófal elé illesztett nyolcszögű pillér lábazatot, illetve velük egyvonalban a hajó belsejében két pillérlábazat alapozást. Az épen megmaradt lábazat formája nyolcszögű hasábra állított négyzetes alapzat, amelyből ferde oldallapok felett emelkedik ki homorlattal képzett tagozat után a keskeny, nyolcszögű pillér. A háromnyílású karzat a feltárás tanúsága szerint már az álló hajófalakhoz épült, a feltáró régész véleménye szerint a 14. század folyamán. A templom nyugati homlokzata előtt torony emelkedett, amelynek sarkait átlós irányú támpillérek támasztották, nyugati oldalán bejárat nyílott. Sajnos a későbbi bolygatások elpusztították a toronynak a hajóhoz kapcsolódó falait. Az ásató régész feltételezte, hogy a torony a karzat készítésével egy időben épült fel.[12] Említettük már a templom körüli temetkezéseket. Sírokat tártak fel azonban a templom belsejében is, amelyek egy része téglával, illetve kővel volt kifalazva.

Az önálló magyar plébánia (14. század közepe – 1541)

A 14.század közepétől kezdődően a város magyar lakosságának száma és társadalmi jelentősége növekedni kezdett. 1347–1355 között Nagy Lajos király Budán tartotta udvarát, és annak ellenére, hogy 1355 után újból visszatért Visegrádra, a század 70-es éveiben megkezdte itteni rezidenciájának nagyszabású kibővítését. Az építkezéseket utóda Luxemburgi Zsigmond folytatta és teljesítette ki, 1408 körül végleg Budára költöztetve udvartartását. A király és kíséretének jelenléte egyre több nemest és egyházi testületet vonzott a városba, akik igyekeztek a városban ingatlant szerezni. Az udvar és a nemesség vásárlóereje természetesen fellendítették Buda kereskedelmét és iparát, növelték lakosságának számát. A 14.század végétől kezdve láthatjuk a jeleit annak, hogy a magyar polgárság részt kívánt kapni a város irányításában, amelyet korábban kizárólag a vezető német családok tartottak kezükben. Ez a küzdelem az 1439-ben megkötött kölcsönös megállapodással ért véget, amelyben a német és magyar polgárok egyenlő mértékben megosztoztak a hatalmon. Természetes, hogy a magyar polgárság nemcsak a városi tanács hivatalainak megszerzésére igyekezett, hanem egyházközségét is fejleszteni és egyenjogúsítani kívánta. Ennek a küzdelemnek a részleteiről három ránkmaradt oklevél tájékoztat 1390-ből, 1391-ből és 1441-ből.[13] Az első oklevél választott egyházi békebírók előtt született, akik megpróbáltak a Boldogasszony és a Mária Magdolna egyházak plébánosai között megegyezést létrehozni. A vita a Mária Magdolna egyház jogállásáról, a plébániák alá tartozó területekről és a köztük lévő határvonalról, továbbá a cenzus mértékéről folyt, az ellentétes álláspontok pedig igen távol álltak egymástól. A Boldogasszony egyház plébánosa elpanaszolta, hogy a Mária Magdolna egyház ekkor már harminc éve nem fizette az alávetettséget jelző cenzust. Szerinte Budán az ő egyháza volt az egyetlen valódi plébánia, a Mária Magdolna egyház pedig ennek filiája és kápolnája saját határok nélkül, amelynek papja az ő engedélye által gyakorolhatott bizonyos plébánosi jogköröket. Övé a pap beiktatásának és letételének joga is és ennek az alávetettségnek jele az évente fizetendő cenzus. Vele szemben a Mária Magdolna egyház plébánosa egyházát valódi plébániának állította, körülírta pontos határait és azon belül magának teljes plébánosi jogot követelt. A békebírák elfogadtak egy lehatárolt önálló területet, de az éves cenzus fizetését is előírták, vagyis egy olyan kompromisszumot igyekeztek a felekkel elfogadtatni, amely lényegében a Mária Magdolna egyháznak kedvezett. A Boldogasszony egyház plébánosa nem fogadta el a döntést és a pápához fellebbezett, aki 1391-ben utasította a bécsi skót bencés apátot, hogy az ő felhatalmazásával vizsgálja ki újból az ügyet és döntse el a kérdést.[14] Sajnos döntése nem maradt ránk. A jelek mégis arra mutatnak, hogy a Mária Magdolna egyház törekvését siker koronázta. A 15. század elejétől fogva a Mária Magdolna egyházat már a Boldogasszony egyház mellett sorolják fel a megyéspüspök joghatósága alól kivett és közvetlenül az esztergomi érsek alá tartozó plébániák között.[15] A plébániák között folyó küzdelem utolsó emléke, az 1441-es oklevél már csak a határvonal felett folyó vitáról tudósít, jelezve, hogy a Mária Magdolna egyház plébániai jogait ekkor már nem vonták kétségbe. Tehát mire a magyar polgárság a város irányításában megszerezte a németekkel egyenrangú jogait, elérte plébániájának teljes függetlenedését is.

Az egyházközség felemelkedését jelzi a plébánosok rangjának emelkedése is. László plébános 1375-ben már finom kivitelű saját pecsétjével látta el az általa kiállított okmányt.[16] Gergely plébános 1394-ben a pápá-

[12] A karzat egyik pilléralapozásában másodlagos befalazásban egy kapu lábazati kövét találták meg. A feltáró régész feltételezte, hogy ez a kőfaragvány e templom eredeti Ny-i kapujához tartozott, amelyet a torony felépültének idején bontottak ki és használtak fel a pilléralapozás készítésekor.

[13] 1390. XII. 1. - SCHIER 1774. 103-111.; BTOE III. 111.sz.; 1391. III. 2. - SCHIER 1774. 111-118.; BTOE III. 116.sz. (amely tartalmazza: 1391. II. 4. - BTOE III. 114.sz. oklevelet is); 1441.I. 3. / 1441. VIII. 16. - Eszt. Prim. lt. U.46.

[14] A fellebbezésben a plébános megismételte 1390-ben kifejtett álláspontját, amelyben külön kiemelte, hogy a Mária Magdolna egyház papja csak a magyaroknak és a városba érkező németül nem értő idegeneknek szolgáltathatja ki a szentségeket. Nem minden remény nélkül fordulhatott a pápához, hiszen a már idézett 1352-es oklevélben VI. Kelemen pápa ugyanilyen értelemben erősítette meg a Boldogasszony egyház plébániai jogait.

[15] 1400. V. 1./ 1513. VIII. 4. - Eszt. k. m. lt. 44-6-8.; BTOE III. 308.sz.

[16] 1375. I. 17. - OL Dl 6296.; NÉMETHY Lajos: Budapesten volt egyházi testületek pecsétei. Turul 1888. 76-77.

tól kapott felmentést az egyházi tisztségek halmozása alól, amikor az esztergomi káptalan tagja lett. Ezen minőségében szentszéki működéséről is fennmaradt oklevél.[17] Tamás plébános 1450-ben nándorfehérvári püspöki címet kapott.[18] Az 1515 és 1530 közötti időszakból ismert Benedek plébános kalocsai őrkanonok is volt.[19] A plébánosok mellett működő egyházi testületről alig rendelkezünk forrással, 1452-ben egy káplánról és két iskolamesterről, 1479-ben pedig három káplánról értesülünk. Az iskolamesterek neve a bizonyság egyben a plébánia mellett működő, alapfokú képzést nyújtó iskola létére is.

Sajnos rendkívül kevés adat vonatkozik magára a plébánia templomára. Építéséről egyáltalán nem szólnak forrásaink. 1390-ben pápai bucsuengedélyt állítottak ki a Szentlélek oltár számára.[20] 1433-ban Mária Magdolna ünnepére kértek a pápától bucsuengedélyt.[21] Ismerjük a magyar kádárok és esztergályosok céhének gondozása alatt álló Szt. Péter oltárt, amelynek támogatására mikófalvi Bekény Dénes királyi kincstári tisztviselő misealapítványt tett 1481-ben, illetve 1487-ben.[22] A templom világi gondnoka, Razi János 1491-ben Szt. Mária Magdolna tiszteletére szentelt kápolna, vagy oltár létesítésére kért engedélyt a pápától.[23] Legrészletesebb forrásunk az az oklevél, amelyben Benedek plébános misealapítványokat írattatott össze 1521-ben. Ebben megemlékeztek a hétfőn a főoltárnál a Szentháromságról mondandó miséről, a kedden a főoltárnál ugyancsak a Szentháromságról mondatott miséről, amelyet orgonaszó és két fiú éneke, valamint harangszó is kísért. Kedden a Szt. Fábián és Sebestyén oltárnál kellett misézni a halottakért, ezt a misét nagyböjtben a Rózsafüzér oltárnál kellett elmondani. Pénteken a már említett Szt. Péter oltárnál énekes misét mutattak be. Végül szombaton a főoltárnál Szűz Mária fogantatásáról mondtak misét ünnepélyesen, orgonaszóval és két fiú énekével. A misealapítványokat – amelyek fenntartására ingatlanokat és szőlőket adományoztak – Tétémi Péter bíró, Athya-i Miklós esztergomi olvasókanonok, Váci György polgár özvegye és coborszentmihályi Czobor Imre és Márton tették.[24] Legkésőbbi forrásunk 1534-ben a templom egyik oldalkápolnáját említi meg, amelyet Kanczlyr Zsigmond alapított korábban a tizennégy segítőszent és Szt. Miklós tiszteletére. Ezen felül fennmaradt a templom egyházi felszerelésének listája 1526-ból, amelyet a török elől az akkori gondnok, Cotta János Bécsbe menekített.

A gótikus templom (2., 6., 7. kép)

A magyar lakosság számának növekedésével, és az egyházközség fokozatos önállósodásával egy időben a templom épülete is teljesen megújult. Ennek folyamatát a ma is fennálló emlékek, illetve a régészeti ásatásokon feltárt maradványok vizsgálatával ismerhetjük meg. A gótikus templom tornya a csodával határos módon átvészelte az ostromokat és a bontással járó újjáépítési időszakokat. A torony négy oldala máig őrzi a hozzácsatlakozó templomhajó, két oldalkápolna és előcsarnok lenyomatát.[25] A templom alaprajzát a feltárt alapfalak rajzolják ki, amelyen megfigyelhetjük az építkezés egyes szakaszait is.[26] Rendelkezésünkre áll továbbá több mint ötszáz darab kőfaragvány, amelyek a barokk templom falaiba másodlagosan voltak elhelyezve és a bontás során kerültek elő.[27] Mindezt kiegészíti néhány látkép ábrázolása, amelyek a 16–17. századokban a gótikus épület pusztulása előtt keletkeztek.

A templom teljes kiépülésének lezárultával háromhajós, bazilikális elrendezésű épület lett, három boltszakra tagolódó, a nyolcszög öt oldalával záródó szentéllyel, hat boltszakaszos hajóval, a diadalív vonalában egyenes záródású mellékszentélyekkel, nyugati homlokzatának tengelyében ötszintes torony emelkedett mindkét oldalán a torony támpillérközeiben kialakított téglalap alaprajzú oldalkápolnákkal és a bejárat előtt előcsarnokkal. A szentély északi oldalához a mellékszentély meghosszabbításaként oldalkápolna csatlakozott. Az új templom méretei jelentősen meghaladták a korábbi, egyszerű épület méreteit. Az építkezés feltehetően a szentély felépítésével kezdődött. Az első templom szentélyét fallal leválasztották a hajótól, ezután valószínűleg el-

[17] 1394. VI. 16. - BTOE III. 173.sz.; 1396. IX. 18. - BTOE III. 216.sz. (vizsgálat botrányos életű sasadi plébános ellen)

[18] 1450. IV. 16. - MREV III. 137.; 1452. - Eszt.k.m.lt. 45-4-6.

[19] 1521. X. 23. - OL Dl 106083. Prot. Bud. 590, 590/a, 590b.

[20] 1390. XII. 21. - BTOE III. 112.sz.

[21] 1433. VII. 13. - BTOE III.

[22] 1481. IV. 10. - OL Dl 18468.; 1487. IV. 6. / 1487. IV. 18. - OL Dl 18469.

[23] 1491. VII. 1. - CZAICH, Á. Gilbert: Regeszták VII. Ince pápa korából 1484-1492. Történelmi Tár 1902. 522.; MREV III. 320-321.

[24] 1521. X. 23. - OL Dl 106083. Prot. Bud. 590, 590/a, 590b.

[25] A torony első felmérését a Műegyetem Középkori Építészeti Tanszékének hallgatói készítették el Lux Géza irányításával 1943-ban. Ld. Csányi Károly - Lux Géza: A budavári Mária Magdolna helyőrségi templom és tornya. Technika 1943/6, Klny. 1-7. A háború után a torony kutatását Horler Ferenc végezte az 1950-es években, a helyreállítást Csemegi József tervezte. A kutatás rövid összefoglalása: Entz-Csemegi 1955. 365-383. A kutatás tudományos dokumentációját Horler Ferenc állította össze, ez azonban nem jelent meg. A dokumentáció egy teljes példánya megtalálható és szabadon tanulmányozható az egykori Budapesti Műemlékfelügyelőség iratanyagában, amely ma a Fővárosi Levéltárban van elhelyezve. (Fővárosi Levéltár XXXII. 306. 184.doboz)

[26] A régészeti feltárásra ld. 11. jegyzet.

[27] Ma a Budapest Történeti Múzeum tulajdonában. Őrzési helyeik az Anjou-bástya, a Szentháromság u. 2., Kiscelli Múzeum, és a templom romterülete. ld. Lapidarium Hungaricum 1. Általános helyzetkép. Bp. 1988. 97. 101-102., 125., 149-150.

bontották, majd ennek a helyén emelték az új szentélyt. Ennek szélessége a korábbi hajó szélességével, hossza pedig annak hosszával egyezett meg. A szentélyt kívülről támpillérek, belülről körtetagozatokból képzett falpillérek tagolták, a falpilléreket púposhátú levelekkel díszített fejezetek zárták, amelyek feltehetően bordás keresztboltozatot tartottak. Ma már megállapíthatatlan, hogy a szentély mely oldalain nyíltak a pillérközökben a nyúlánk, háromosztatú mérműves ablakok.[28] Az építkezést az új hajó emelésével folytatták, amely első építési periódusában a régi hajó nyugati homlokzata, és az ott található torony befoglalásával készült. Ezáltal háromhajós, négy boltszakaszra tagolódó teret alakítottak ki egyenes mellékszentély záródásokkal. Mivel az új szentély a régi hajó szélességével egyezett, a régi templom hajójának hosszanti falai sávalapul szolgálhattak az új pillérek alapozásához. Az új hajó szélességét viszont a régi kétszeresére mérték ki, így az új templomban a főhajó szélessége kétszer akkora lett, mint az oldalhajóké. Az új építkezés tehát igen tudatosan használta fel a régi templom adottságait egy egységes terv keretében. A hajó feltehetően bazilikális szerkezetnek épült, hiszen a torony falán megfigyelhető bazilikális elrendezést mutató lenyomat ugyan a hajó későbbi bővítésének illeszkedését őrizte meg, de szinte bizonyos, hogy a további két boltszakasz felépültekor nem változtattak a korábbi szerkezeten. Egyébként a látképi ábrázolások is (különösen a Zimmermann-féle metszet) bazilikát mutatnak. A hajó belsejét sima törzsű oszlopok tagolták, amelyek keskeny fejezet felett a főhajót és mellékhajókat elválasztó árkádíveket hordtak. A mellékhajókban nem voltak belső falpillérek, a boltozatok leveles díszítésű gyámkövekre támaszkodtak, hasonlóképpen gyámkövek tarthatták a főhajó boltozatát is. A boltozat rendszerét egyelőre nem ismerjük, ahogy az ablakok típusait sem. A látképekből azonban megállapítható, hogy a főhajóban a mellékhajók tetővonala fölött ablakok sora nyílott az északi oldalon. Természetesen a mellékhajókat is a támpillérközökben nyíló ablakok világították meg. A gótikus templom fentiekben leírt első formája rendkívül elterjedt, általánosan használt városi templom típus, Budán hasonló alaprajzú és méretű, ám eltérő szerkezetű és valószínűleg gazdagabb kidolgozású épület volt a királyi vár előtt álló kisebb Szűz Mária, másnéven Szt. Zsigmond templom. A szentély belső faltagolásának rokon emléke a domonkos templom gótikus szentélyében látható. A gótikus épület építését az eddig megismert részletformák alapján a 14. század második felére keltezi a szakirodalom. Ennek pontosítása a teljes kőfaragvány anyag feldolgozása után végezhető el.

[28] A déli oldal lenne a bevilágítás miatt az alkalmasabb, de ezen az oldalon beépítéssel is lehet számolni, míg a szentély északi oldala szabad térségre, a Szombatpiacra nézett.

Az építkezés a 15. század közepén folytatódott. Ekkor két újabb boltszakasszal toldották meg a hajót, és a nyugati homlokzat előtt felépült a templom tengelyébe állított, ma is meglévő torony előcsarnokkal, kétoldalt kápolnákkal. A torony alsó három szintje négyzetes alaprajzú, sarkait nagyméretű, az oldalakra merőleges támpillérek támasztják. A felső két szint nyolcszögletes, minden irányba egykor mérműves ablakok nyíltak oldalain. A torony egykori süvege mára teljesen elpusztult, de a korabeli látképek egységes tanúsága szerint formája magas, csúcsos, feltehetően homorú oldallapokból álló nyolcszögű gúla volt. A torony szintjeire az északi oldal nyugati támpillére mellé épített csigalépcsőtorony vezetett, amely felért egészen a koronázó párkányig és önálló, ugyancsak csúcsos sisak fedte. A felső, nyolcszögletes részen voltak elhelyezve a harangok, ezért itt a belsőben a szinteket fa ácsolatokból készítették. A négyzetes részen a második emeleten is mind a négy irányba nyílnak ablakok, amelyek közül az egykori templomtér felőlinek a könyöklőpárkánya a többinél jóval magasabban található a csatlakozó tetőzet gerincmagassága miatt. Az első emelet egykor feltehetően csillagboltozattal volt fedve, amelynek ma már csak falpillérei láthatók. A boltozat teljes magasságáig felérő csúcsíves hevederrel nyílott egykor a templomtérbe, amelytől csupán mérműdíszes mellvéd választotta el, vagyis a templom kórusaként szolgált. Egyetlen ablaka nyugatra nyílik a homlokzatra, mivel a két oldalkápolna tetőzete nem tette lehetővé ablak nyitását az oldalfalakon. A földszinten a toronyalján található az épen maradt csillagboltozat. Ide a nyugati homlokzaton nyíló, gazdagon tagozott kapun keresztül léphetünk néhány lépcsőfokot lefelé haladva. A toronyaljból mindkét oldalon egyformán tagozott ajtók vezetnek az oldalkápolnákba, az északi oldalon egyszerű tagozatlan szemöldökgyámos ajtó vezet a csigalépcsőtoronyba. A toronyalj kelet felé a boltozat magasságában hevederívvel nyitott a templomtér felé. A két oldalkápolna másodlagosan épült a torony támpilléreihez, de a hajó bővítéssel egy időben, hiszen a templomtér felőli falaik zárják le magát a hajót.[29] Mindkét teret egykor hálóboltozat fedte, amelynek lenyomatai a torony oldalán jól láthatók. Érdemes megjegyezni, hogy a tornyon megfigyelhető összes boltozott tér, beleértve a hajó bővítését is, azonos profillal ellátott bordatípussal készült. A jellegzetes toronytípusnak számos párhuzama ismert, közeli rokona a Boldogasszony-templom déli tornya, a kassai Szt. Erzsébet templom északi tor-

[29] A közölt alaprajzon az oldalkápolnánál a felmenő falakat, míg a hajó falainál a feltárt alapfalakat láthatjuk. Innen ered a két fal jelentősen eltérő vastagsága a rajzon. Eredetileg a hajó falainak vastagsága nagyjából megegyezett a torony oldalkápolnáinak falvastagságával, ahogy az a hajófal lenyomatán jól látható a torony oldalán.

nya, vagy egyszerűbb formában a nagymarosi plébániatemplomnak már a 16.század elején épített tornya. Régóta ismert, hogy a tornyon megfigyelt kőfaragójegyek közül több is előfordul Kassán.[30] Építésének idejét pontosan nem ismerjük, mindenestre a karzatra vezető átjáró oldalfalára vésett 1496-os évszám előtt kellett készülnie. A torony templomtér felőli északi falán Szt. Kristóf nagyméretű freskójának részletei (fej a felső, reneszánsz kereteléssel, és vízben gázoló láb) láttak napvilágot, a freskó felett az 1503-as évszám volt olvasható.[31] Az oldalfalakon egyéb geometrikus minták töredékeit is megtalálták.

Protestáns gyülekezet – török dzsámi (1541–1686)

A város török kézre kerülése, 1541 után a magyarok plébániatemploma volt az egyetlen egyházi épület, amelyet meghagytak a keresztények használatában.[32] A magyar lakosságnak a száma ugyanis a 16. század második felében még meglehetősen magas volt, amelyet a korabeli adóösszeírások tanúsítanak. 1555-ben Budán járt a fiatal éveiben, még a mohácsi csatát megelőzően itt élt és a várost jól ismerő Hans Dernschwam. Leírásából tudjuk, hogy akkorra már a magyar lakosság többsége a hitújítás elveit tette magáévá. Néhányan azonban megmaradtak a római egyház szokásainál, ezért a korban meglehetősen egyedülálló módon a templomot deszkafallal két részre osztották. A szentélyben két öreg pap misézett és mondta a zsolozsmát, a hajóban magyar nyelven lutheránus – Dernschwam szerint részben zwingliánus – istentiszteletet végeztek. Az oltárok is megvoltak még feltehetően, egyikükről a leírás megemlékezett. Értesülünk továbbá a torony órájáról és harangjáról.[33] Valamivel későbbi időből, 1573-ból Stephan Gerlach leírása emlékezett meg a keresztények templomáról, amelyben protestáns istentiszteletet tartottak.[34] A tizenöt éves háború során Budát több ízben is (1598, 1603, 1604) megpróbálták ostrommal visszafoglalni a keresztény seregek, sikertelenül. Valószínűleg ebben az időszakban vették el a törökök az amúgy is jelentősen lecsökkent számú keresztény lakosság várbéli utolsó templomát, ám ennek pontos időpontja nem ismert. Az általuk adományozott *Fetih dzsámi* (Győzelem dzsámi) név éppen a törökök harci sikereinek megörökítését célozhatta. A törökök által használt másik, hétköznapibb név, a *Szaát dzsámi* (Órás dzsámi) a még mindig meglévő és működőképes toronyórára utal.[35] Evlia Cselebi 1663-ban megjegyzi, hogy a város összes dzsámiai ennek az órának a messze hangzó szavához igazodnak.[36] A törökök építkezéseiről nincsenek információink. Nyilvánvalóan elpusztították a számukra alkalmatlan belső berendezést, a falakat lemeszelték. A barokk templom bontása során előkerült egy keleti ornamentikával ellátott mellvédlap, amely valószínűleg egy *mimber* (szószék) korlátjának töredéke. Feltehetően a templom törökkori berendezéséből származik.[37]

A FERENCESEK EVANGÉLISTA SZT. JÁNOS TEMPLOMA
A ferences korszak története(1686–1786)

Buda 1686-ik évi ostrománál a templom súlyosan megrongálódott. A torony erkélyén a törökök ágyúállást helyeztek el, így az fokozottan ki volt téve az ostromlók tűzerejének.[38] A végső győzelmet hozó áttörés helyszínének, az un. *Kaiserliche Preche*-nek közelsége azzal járt, hogy a templom épülete használhatatlanná vált, a torony azonban csodával határos módon megmaradt. Az épület ostrom utáni állapotáról azok a látképek adnak tájékoztatást, amelyek a visszafoglalást követően készültek. A legrészletesebb ábrázolást a Fontana–Nessenthaler féle metszeten láthatjuk.[39] Eszerint a templom északi része teljesen megsemmisült, a boltozatok beomlottak és a torony sisak nélkül, romosan állt. A plébániatemplom romjaiban a Budára visszatérő ferences szerzetesek egykori kolostorukat vélték felismerni, és igényt formáltak használatára. 1686-ban a bosnyák ferencesek foglalták el, hamarosan azonban a mariánus rendtartomány terjesztette ki fennhatóságát a területre (1687-ben), hosszas pereskedést vonva ezzel magára[40] Az ostromló seregben ugyanis két mariánus ferences atya látott el tábori lelkészi szolgálatot hat további növendék segítségével, akik a város elfoglalása után is folytatták a hadsereg és a beköltöző polgárok lelkigondozását az épen maradt Boldogasszony-temp-

[30] HORLER Ferenc: Középkori kőfaragó- és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein. BudRég 16 (1955) 373-374.; HORLER Ferenc: Középkori kőfaragó- és elhelyező jelek a budavári lakónegyed épületein II. BudRég 19 (1959) 213-214.

[31] A freskókat leválasztották és ma a Budapesti Történeti Múzeumban találhatók. (BTM Középkori Osztály ltsz. 67.239.1-2.) Az évszám elpusztult, csak fényképfelvételeken tanulmányozható.

[32] A német polgárok már 1529-ben nagyrészt elmenekültek.

[33] DERNSCHWAM, Hans: Erdély, Besztercebánya, Törökországi útinapló. Bp. 1984. 497-501.

[34] Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai. Kiadta: SZABÓ József László - FENYVESI László. Bp. 1986, 112-113.

[35] FEKETE Lajos - NAGY Lajos: Budapest története a a török korban. Bp., 1986, 24.

[36] Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1660-1664. Fordította és jegyzetekkel kísérte KARÁCSON Imre. Török-Magyarkori Történelmi Emlékek. Török történetírók 3. Bp. 1904. 243.

[37] BTM Középkori Osztály ltsz.: 53.295.

[38] SCHIER 1774. 49.; Rupp 1868. 111.

[39] Fontana-Nessenthaler, 1686. (BTM Metszettár, Rózsa 1963. Kat. 27.)

[40] A ferences rendtartományok között a visszafoglalt területeken újrafelállítandó kolostorok felett folytatott vitákat az ún. *lazariana decisio* igyekezett rendezni 1690-ben. A Vizivárosban helyet kapott bosnyák ferencesek nem nyugodtak bele a döntésbe és még III. Károly uralkodása alatt is pereskedtek a mariánusokkal a vári kolostorért.

lomban. A következő évben (1687) azonban át kellett adni helyüket a jezsuitáknak és ekkor költöztek a romos templom közelébe, ahol istentiszteleteiket kezdetben az épen maradt toronyaljban végezték.[41]

A ferencesek a budai Várhegy déli oldalán állt egykori kolostoruk Evangélista Szent János titulusát vitték át új helyükre.[42] A szerzetesek első szállásának pontos helyét nem ismerjük: valahol a *Kaiserliche Preche* közelében tettek lakhatóvá egy házat, ám azt az erődítés újjáépítése miatt el kellett hagyniuk. Ekkor utalta ki Lipót császár rendeletére Werlein kamarai inspector az ostromban rommá vált templomot és annak déli oldalán az egykori kolostor romjainak vélt falmaradványokkal teli telkeket a ferencesek számára 1690 április 6-án.[43] Az 1696-ban készült, legkorábbi ránk maradt budai házösszeírásból (az un. *Zaiger*-ből) részletesen megismerhetjük az átadott területet. Először is kimérték a felépítendő kolostor telkét a templommal együtt (Z. 57.), majd a leendő kolostor déli oldalán kis közt nyitottak, amely a *Franciscaner Gässl* nevet viselte. A köztől délre az Uri utcában még további három telek (Z. 58-60.) került a ferencesek tulajdonába. A terület ekkor még teljesen romokba lehetett döntve, mivel az összeírók mindenütt kevés régi falat láttak, csupán a templomtól legtávolabb eső Uri utcai telken (Z. 60.) állt egy használható helyiségekkel, pincével rendelkező ház. Ebben rendezték be a szerzetesek szállásukat, majd ötven éven keresztül ez szolgált rendházukul egészen az új kolostor felépültéig.[44] Az újjáépítést azonban nem csak az anyagi fedezet hiánya, hanem a Rákóczi szabadságharc is hátráltatta. Így lehetséges, hogy 1710 előtt csak két kápolnát építettek a gótikus torony északi és déli oldalához. A két kápolnáról tudjuk, hogy az egyiket Evangélista Szent Jánosnak, a másikat Nepomuki Szent János tiszteletére emelték. Utóbbiban állt Szent Anna oltára és kegyképe is.[45] Az új templom alapkövét 1717. április 18-án helyezték el ünnepélyes keretek között a teljes városi tanács jelenlétében, miután a romos gótikus épületet lebontották.[46] A munkák során a gótikus templom faragott köveit a falak emelésénél felhasználták, de az új épület csak tájolásában követte elődjét, annál szélesebb lett, a korábbi alapokat csak a szentélynél használták fel. Az építkezés az 1686-os ostromban személyesen is részt vett Bernhard Prenthaller praesessége idején kezdődött és Joseph Boygar praesessége alatt folytatódott, végül Paschal Rost gvárdián idején, 1733. február 8-án szentelték fel a templomot.[47] 1735-ben a torony sisakjára díszes aranyozott gombot és keresztet állítottak.[48] Ekkorra készülhetett el a toronysisak, a felső szintek boltozata és feltehetőleg az egykori gótikus ablakok leszűkítése, a barokk ablakformák kialakítása is. A templom és a hozzá délről csatlakozó rendház 1740-re készült el teljesen. 1752-ben Horányi Gábor lorettói kápolnát építtetett a szentély északi oldalán, a középkori oldalkápolna helyén, amely az alapító temetkezőhelye lett.[49] A 18. század második felében alakították ki a templom kriptáját, amely a hajó keleti részén, részben a szentély alatt húzódott. A templom tengelyével megegyező irányú dongaboltozatos helyiségben egysoros téglafalazattal rekeszeket hoztak létre, ezekbe helyezték a halottakat. 1779-ben itt temették el Bebo Károlyt,

[41] KÓSA 1774. 153^{v}. Ez a kéziratos rendtörténeti munka ma a mariánus provincia történetének elsődleges forrása. A rendtartomány 1918 előtti levéltára ma a Pozsonyi Területi Levéltárban található, és magyar kutatók által kevéssé tanulmányozott.; SZABÓ 1912. 219.

[42] A katolikusok hitéletét a hódoltságban ferences szerzetesek látták el, ez lehet a magyarázata annak, hogy a török város egyetlen keresztény templomának romjait igényelték maguknak középkori rendházuk helyett, amelynek emléke - úgy tűnik - elenyészett. Választásuk mindenesetre további kétszáz évre összezavarta Buda középkori egyházainak helyrajzát, csupán a 19. század végén tisztázta Rómer Flóris és Némethy Lajos, a templomok eredeti patrociniumait. Ennek ellenére rengeteg népszerűsítő munkában veszik azonosnak a Helyőrségi templomot a középkori ferences kolostorral. Ez utóbbi pontos helye a mai Várszínház területén található.

[43] KÓSA 1774. 153^{v}-154^{r}.

[44] NAGY 1971. 94-95.

No. 57. Ain Kürchhoff sambt der Kürchen alwohin der P:P: Franciscanern Kloster khommen solte, hat im gesicht 48: im Ruckhen 43: an der rechten sithen 36: und an der linckhen 37 cl.

Der P:P: Franciscaner gartten von Kirchhoff oder Kloster bisz zum wohl hat in der lenge: 48 und in der braidte 32 cl.

Hier auf folgt das Franciscaner gässl laufft von der Herrn: bisz in die böckhen gassen, hat an der Herrn gassen: 4 cl. 4 sch. und an der böckischen 5 cl.

No. Z.58. Ain egghaus in der herrn gassen hat im gesicht 7. Im ruckhen 8 cl. 3 sch., die rechte seithen laufft an dem Franciscaner gässl 18 : die linckhe aber 18 cl. 2 ½ sch. lang. hat noch etwas von alten maurn P: P: Franciscaner

No. Z.59. Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 7 cl. 5 sch., im Ruckhen 7 cl. 1 sch., an der rechten seithen 18 cl. 2 ½ sch. und an der linckhen 19 cl. 2 sch. hat noch wenig Fundament maurn.

P: P: Franciscaner

No. Z.60. Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 8 cl. 5 sch., im Ruckhen 7 cl. an der rechten seithen 19 cl. 2 sch. und an der linckhen 20 cl. hat noch zum Theill guets gemeür, gwölbe und Keller.

Der P: P: Franciscanern wohnung haus ad interim.

No Z.61. Ain Haus in der herrn gassen hat im gesicht 9 cl. 2 sch., im ruckhen 9 cl. 5sch., an der rechten seithen 20 und an der linckhen 20 cl. 5 sch. hat noch ein Theill gemeür und verschitte Keller, ist ein Theill daruon zur Wohnung für die P: P: Franciscaner applicirt.

[45] KÓSA 1774. 154^{r}.

[46] KÓSA 1774. 154^{r}. Kósa magyarázkodásából úgy tűnik, hogy a gótikus templom maradványai még ekkor is jelentősek lehettek.

[47] Wiennerisches Diarium 1733.febr. 9. No. 15

[48] Mercurius 1735. Aug. 15., Wiennerisches Diarium 1735. Nro. 68.

[49] KÓSA 1774. 154.

a nagyhírű budai szobrászt.[50] Az 1763-ban pusztító földrengéskor a templom boltozata végigrepedt[51] és a torony keresztje ledőlt, ezt csak egy évvel később állították helyre.[52] Feltehetőleg ezidőtájt készülhetett Falconer Xaveri Ferenc (1737-1792) freskója a szentélyben, amely a Hit diadalát ábrázolta.

A ferences templom (6., 8., 9., 17., 19. kép)

A gótikus torony keleti oldalához épült templom alaprajza a hagyományos Il Gesú elrendezés egyszerűsített változatát követte: szélesebb, négy szakaszos hajójához kétoldalt kisebb, téglalap alaprajzú oldalkápolnák sora csatlakozott. Ez az alaprajzi rendszer a 17. századtól igen kedvelt volt Magyarországon, elsősorban a különböző szerzetesrendek választották előszeretettel a jezsuitáknak kialakított mintát, de alkalmazásuk megfigyelhető a plébánia templomoknál is. A kápolnák - melyek keleti oldalán álltak a mellékoltárok - úgy tűnik, eredetileg nemcsak a hajó felé voltak nyitottak; a hajó pilléreihez csatlakozó válaszfalon eredetileg félköríves keskeny ajtók voltak.[53] A szentély a nyolcszög öt oldalával záródott, északi oldalán kápolna, déli oldalán, a kolostor felé sekrestye állt. A hajó utolsó nyugati szakasza fölé két pillér tartotta karzat épült. A templom fő bejárata a nyugati oldalon volt, a gótikus torony főkapuját használták fel továbbra is. Az alsó két szintjén négyzetes alaprajzú toronyhoz északról és délről egy-egy kápolna csatlakozott, nyugatról pedig egy téglalap előcsarnok épült. A szentély, a sekrestye és az oldalkápolna alatt kripta helyezkedett el.[54]

A templom bazilikális elrendezésű volt, főhajója az oldalkápolnák fölé emelkedett. A belső megvilágítást a kápolnák oldalfalain, a hajó gádorfalán és a szentélyben levő ablakok szolgáltatták. A főhajóban és a szentélyben fiókos dongaboltozat, az oldalkápolnákban keresztboltozat épült. A hajó pilléreit, illetve a szentély falát attikai lábazatú kettős falpillérek tagolták, melyeket gyümölcs- és virágfüzérekkel és szárnyas puttófejekkel díszített igényes mintázású fejezetek zártak. A fejezetekre tagolt, erősen kiülő, golyvázott párkány támaszkodott. A falpillérek a párkány fölött kettős boltozati hevederként folytatódtak. A szentély és a hajó találkozásánál álló enyhén íves falazatot, illetve a diadalívet is falpillérek sorozata emelte ki. A kápolnák kosáríves nyílásainak profilált kerete volt, amely párkányszerűen kialakított fejezetzónára támaszkodott. A trapéz alakú, bordázott ívzáradékok fölött ovális címerpajzsból és növénymotívumos, puttófejes, változatos megformálású keretből álló díszítmény volt. A szentélyből nyíló sekrestyeajtót egyszerű füles-záróköves kerettel alakították ki. A karzat alatt hevederes keresztboltozat volt, homlokzata megfelelt a hajó tagolásának. A torony mellé a déli oldalon lépcsőházat építettek, belül pedig az első emeletről belső csigalépcsőtornyot emeltek a harmadik emeletig. A torony felső szintjeit fiókos donga- és csehboltozatok választották el egymástól.

A külső homlokzatok kialakításán az egyszerűség uralkodott, a simára vakolt felületet a vakolatból kialakított párkány díszítette. Az ablakok lépcsős szegmensívvel zárultak, s csak az oldalkápolnák földszinti ablakait övezte zárókővel kialakított kő keret, a főhajó ablakainak csak vakolatkerete volt. A torony gótikus ablakait befalazták, helyükre a kápolnák ablakaihoz hasonló, szűk és magas nyílások kerültek. A torony alsó szintjeit vízszintes tagolású vakolat-kváderezés, felső részét sarokarmírozás és osztópárkányok díszítették. A feljegyzések szerint a torony süvegét vörösre festett zsindely tetőzet fedte.

Templomunkat egyszerű alaprajzi típusának képviselői közül nem csak meglepően nagy mérete, hanem épületszobrászati munkáinak jó minősége is kiemeli. A változatos kialakítású pillérfejezetek és ívzárókövek kvalitásos mestert feltételeznek. Sajnos az építőkre, tervezőkre vonatkozó adatokat egyelőre nem ismerjük.[55] Újabb források előkerüléséig a pesti pálos (ma Egyetemi-) templom építésével hozható hipotetikus kapcsolatba. A nagyjából egy időben készült két templomnak mind alaprajza, mind felépítményeik szerkezete közeli rokonságot mutat, méreteik is közel megegyezőek. A részletekben azonban - így a kőfaragómunkában, a falfelületek kialakításában - eltéréseket figyelhetünk meg. A pillérfejezetek esetében például a budai templom szobrászi munkája kifinomultabb és változatosabb. A rokon vonásokból feltehetően az egyébként a pesti pálos templom esetében is ismeretlen tervező azonosságára következtethetünk, a két templom kivitelezői azonban már különböző műhelyek lehettek.

[50] Nagyboldogasszony plébánia halotti anyakönyve: +1779.Aprilis 4. D. Carolus Bebo Praefect Aulae apud Excellentissimae D. Comitis de Zichi. Sepult. 6. Aetas 67. Gangrena Sacramenta Omnia - Crypta R. R. P. P. Franciscanorum in arce.

[51] NÉMETHY Lajos.: Nagyboldogasszonyról nevezett Budapest vári főtemplom történelme. Esztergom, 1876. 185.

[52] RUPP 1868. 111. Az új kereszt felirata: „Crux hic quondam locata fracto pede in hortulum delapsa eius loco haec imponi debuit. V. nonas Julii."

[53] Horler F. által készített tudományos dokumentáció. Fővárosi Levéltár XXXII. 306. 182.doboz.

[54] A sekrestye alatti kriptát a belügyminisztérium új épületének emelésekor tárták fel, majd szüntették meg. ArchÉrt 3 (1870) 195-196. Ez alkalommal a temetkezéseket átvitték a templom alatti kriptába. A templom és az oldalkápolna alatti kriptákban a temetkezéseket az 1970-es évek eljén számolták fel.

[55] Ehhez feltehetően a Pozsonyban őrzött rendtartományi levéltárban kellene kutatni, amelyre egyelőre nem nyílt lehetőségünk.

Az 1944-45-ös ostromban elpusztult szentély freskójáról nem maradt fent képi forrásunk, tudjuk azonban, hogy a Hit megszemélyesített alakját a diadal trónusán ülve ábrázolta, kezében kehellyel, körülötte puttókkal. A kép alsó részén a pogányokat jelképező figurák csoportját egy angyal villámmal sújtotta.[56] A festmény az ellentétes dinamikájú csoportok jellemzését a felül uralkodó kék és az alul domináns vörös szín ellentételezésével hangsúlyozta. Alkotója, Falconer Xaveri Ferenc régi, budai festőcsaládból származott. Műveit a város és környékének szerzetesi- és plébániatemplomai számára készítette.[57] A szentély alatti kripta keleti záró-falán egy provinciális kivitelű al secco festmény volt látható: a Halál csontváz-alakja, kezében kaszával egy egyszerűen díszített sírépítmény előtt, a környezet jelzésszerű. E mellett egy leplen a következő felirata állt: „Vigilate (ergo) quia nescitis qua hora Dominus vester venturus sit. Darum wachet; denn ihr wißt nicht, an welchem Tag euer Herr kommt." (Mt 24, 42) A kriptában kialakított sírhelyek homlokzatára is a szentírásból vett idézetek kerültek, latin és német nyelven.

A templom berendezéséről a rendház feloszlatása során készített összeírásból értesülünk.[58] A főoltárkép Evangélista Szent János száműzetését ábrázolta Patmosz szigetén, amelyet gazdag díszítésű aranyozott fa oltárépítmény két adoráló angyallal együtt vett körül. Az oltárasztal kétszintes volt, rajta tabernákulum állt és a három kánontábla. A lorettói kápolnában az Istenanya fekete szobrát (a lorettói kegykép másolatát) őrizték vörös selyemruhában, ötvösműves koronával. A hajó és a szentély találkozásánál kiképzett íves falazat adott helyet az északi oldalon az oszlopos oltárépítményben az Istenszülő képének, alatta Szent Kelemen mártír maradványait helyezték el. A déli oldalon itt Júdás Tádé apostol oltárképe volt, alatta Szent Bonifác üvegkoporsóba helyezett teste. E két katakomba ereklye 1782-ban, a szomszédos klarissza kolostor felszámolása után került át a templomba.[59] A díszesen felöltöztetett csontvázat apácamunkák gazdagították, polionok, csokrocskák, hímzett és gyöngyökkel kivarrt viseleti elemek.[60] Az ereklyéket II. József rendeletére 1789-ben valószínűleg elégették.[61] A kápolnákban álló oltárok feltehető sorrendje: az északi oldal kápolnáiban sorrendben nyugat felé: Szent Kereszt-oltár, Szent Ferenc oltárkép, Szent József halála és végül Szentháromság oltárkép. A déli oldalon a szentélytől számított első kápolnában a Fájdalmas Szűz Anya tiszteletére emelt oltár, a másodikban Szent Antal, a harmadikban Szent Erzsébet, végül a tizennégy segítőszent oltárképe állhatott. Valamennyi oltárképet díszes, aranyozott korinthoszi oszlopokkal kialakított, vagy baldachinos oltárépítménybe helyezték. A kápolnákban ezen kívül gyertyatartók, kánon táblák voltak. Feltehetőleg itt kapott helyet az a nyolc darab, kettős gyóntatószék amelyről az összeírás megemlékezik. A torony alatti Nepomuki Szent János kápolnában a névadó oltára mellett állt Szent Tekla oltára, melynek oltárképét két angyal tartotta, s melyhez még négy aranyozott szobor tartozott. Az újonnan felújítottként említett Szent Anna kápolnában az oltárépítmény kőből és gipszből készült, benne Anna és leánya ovális keretű képével. A szószéket a déli oldal első pillérére építették. A zöld és arany színnel díszített alkotás tetején a Jó Pásztor alakja állt. A kórusban helyezkedett el az a tároló funkciót is ellátó oltár, amelyen Szeráfi Szent Ferenc képe volt (ez az északi oldalon) és egy püspöki trónus a déli oldalon. A sekrestyében a hatalmas, több rekeszes és fiókos sekrestyeszekrényeken kívül a Szent Család tiszteletére emelt, fehér oszlopos oltár állt kis tabernákulummal. A húsvéti liturgia része volt az a fából készített többszintes Szent Sír, melyben Krisztus teste fölött volt a szentostya helye. A művet koronázó kompozíción Isten báránya és a hét pecséttel lezárt könyv volt. Mind a négy oldalon állt egy-egy géniusz

[56] NÉMETHY Lajos: Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században. ArchÉrt 1 (1883-84) 101. A freskóról nem rendelkezünk fényképfelvétellel Az 1920-as években a festményt restauráló Lohr Ferenc vázlatokat készített, amelyeket eddig nem sikerült feltalálnunk.

[57] GARAS Klára: Magyarországi barokk festészet a XVIII.században. Bp. 1955.; Franz Xaver Falconer 1737-1792 ??, Georg Falconer skót származású budai festő unokája, a festőcsalád harmadik generációjának tagja, 1761-ben lett budai polgár. Ismert művei: 1765 - budai Szt.Flórián kápolna: Xaveri Szent Ferenc oltárkép, 1770 - tabáni Szent Katalin plébániatemplom: Szent József halála oltárkép, 1773 - Madonna gyermekkel (Magyar Nemzeti Galéria), 1775 - szécsényi ferences kolostor: Portiunculai búcsú oltárkép, 1785 - budai városi vendéglő cégére, budai kármelita rendház lépcsőházának mennyezete, budai ferences templom szentélyének mennyezete, budakeszi plébániatemplom szentélyének mennyezete.

[58] O.L. Helytartótanácsi levéltár C.103. 19.cs. „Inventarien der in Hungarn aufgelassenen Klöster (Franziskaner-Klöster, Ofen-Festung). Hauptinventarium Aus den 22. July 1786 aufgehobenen Franziscaner Klosters in der Festung Ofen von der Marianischen Provinz"

[59] SZILÁRDFY Zoltán: Barokk szentképek Magyarországon. Bp. 1984. 28.; PATAKY Dénes: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 85.

[60] TÜSKÉS Gábor - KNAPP Éva: Devoció és dekoráció: 18. és 19. századi kolostormunkák Magyarországon. Studia Agrensia 7. (1987) 38. Az ereklyékről korabeli metszetek maradtak fenn a budai Binder-műhelyből.

[61] NÉMETHY Lajos: Adatok Árpádházi Boldog Margit ereklyéinek történetéhez. Bp. 1884. 239. Némethy szerint az ereklyék megsemmisítése idején a ferencesek egykori kolostora adott helyet a feloszlatott rendektől begyűjtött tárgyaknak, és az ominózus ereklyepusztítás is itt történt.

Krisztus mártíromságának jelvényeivel, alul pedig Krisztus sírjának őrei közül kettő. Az egyházi felszereléshez ezüst monstranciák, cibóriumok, kelyhek és paténák tartoztak, továbbá füstölők, keresztek, és papi viseletek: ornátusok, pluviálék, kazulák, dalmatikák, illetve egyéb templomi textíliák. A templom felszerelésének leírása kitér a padokra, székekre, és a karzaton elhelyezett kilencregiszteres orgonára, amely fölött egy nagy kereszt függött. Az itt felsoroltak közül egyedül Szent Ferenc képének jelenlegi helyét ismerjük, ez a veszprémi ferencesekhez került, az ottani templom Szent János kápolnájába.[62]

A templomot birtokbavevő ferencesek egyesek szerint három harangot találtak a toronyban,[63] mások úgy tudják, hogy Szulejmán a legnagyobb harangon kívül minden mást beolvasztott.[64] Az összeírásból a templomnak négy harangjáról tudunk, ezek közül három különböző méretű a toronyban volt, egy pedig a loretói kápolnához tartozott. Ezek közül hármat 1789-ben, a templom bezárása után az újonnan visszafoglalt Belgrádba szállítottak. A toronyban hagyott lehetett az, amelyet 1690-ben öntött újra a feliraton megnevezett mester, és amely a 19. század közepéig a toronyban maradt. A harang felirata: „A SOLIMANO I. CAPTA ANNO 1541. A LEOPOLDO I. ROMANORUM IMPERATORE RECUPERATA 1686, IN HONOREM SANCTI IOANNIS EVANGELISTAE SUM REFUSA 1690. GOS MICH IOANN NUSPICKHER IN OFEN 1690".[65] Johann Nuspickher a visszafoglalás utáni Buda első és legjelentősebb harangöntő mestere volt, több műve fennmaradt, a ferenceseké egyik korai munkájának számít. A harang 1860-ban megrepedt, helyéről eltávolították.[66]

A bezáratott templom története (1786 – 1817)

Az 1780-as évek elején II. József rendeletei több szerzetesrendet megszüntettek, mások működését korlátozták.[67] Az átvett épületeket átalakították, az ingóságokat elárverezték, az apácákat, szerzeteseket más rendekhez irányították, vagy szélnek eresztették. A szerzetesrendek befolyását visszaszorítani kívánó rendelkezések sokszor egybe estek a világi hatalom egyéb érdekeivel. Így amikor a király 1786-ban a mariánus ferencesek tevékenységét korlátozta, egyik legnagyobb kolostorukat, a budait is felszámolta. Az 1786. július 22-én felszámolt kolostort lakói 1787. szeptember 5.-re hagyták el.[68] Az értékes ingatlanok nyílván szerepet kaptak a közigazgatás Budára való telepítésével kapcsolatos tervekben. A kolostor javait királyi biztosok mérték fel és az értékeket az oltárokon kezdve a szerzetesek szobájában található könyveken keresztül az élelmiszertartalékokig összeírták.[69] Az ingóságok nagyobb része a templomi felszerelések letéti hivatalának (un. Kirchengerätschaften Deposit-Amt) raktáraiba, majd árverezésre került. A tárgyak kis részt a fennmaradt mariánus kolostorok kapták, köztük a pozsonyi, pesti, esztergomi, komáromi, székesfehérvári, simontornyai és veszprémi rendházak. A kolostor megszüntetése után a templomban feltehetőleg nem maradt egyházi felszerelés. A ferencesek kivonulása után 1787. október 7-én a templomot exszekrálták[70] és rövid ideig használaton kívül került.

II. József szándéka szerint az egykori ferences rendházban a kúria kapott volna helyet, ez a terv azonban nem valósult meg. Később a provinciális tábla irodáinak helyéül jelölték ki az épületet. Az első variáns szerint a templomot – hasonlóan a szomszédos klarissáknál megvalósított megoldáshoz – az oldalkápolnák felszámolása után háromszintesre alakították volna. Egy másik tervben a templom ki került volna az egykori kolostori együttesből, szakrális funkcióját megőrizve. Noha ezt a változatot támogatták a környék lakói is, akik több megkereséssel éltek az esztergomi érsekség felé, a bécsi udvari építési igazgatóság az első terv szempontjait támogatta. Az átalakítás terveit Joseph Tallher készítette el, majd miután ez sem valósult meg eredeti formájában, Heppe Szaniszló budai építési igazgató módosított terve volt a legszükségesebb munkálatokra szorítkozó átalakítás kivitelezésének alapja.[71] E szerint a templomban – ahol a provinciális tábla levéltárát helyezték el – ideiglenes, állványzat jellegű szintet készítettek.[72] Ezek a munkálatok 1789 októberében fejeződtek be, a következő évben azonban a provinciális táblát a király feloszlatta, a levéltárat megszűntették. Még ugyanebben az évben, 1790-ben Lipót budai koronázására szemelték ki a templomot,[73] ám a templom felszentelésével időre nem készültek el,[74] ezért végül erre Pozsonyban került sor. Két évvel később azonban mégis koronázási ceremónia színhelye lett a bezáratott épület, 1792. június 6-án I. Ferencet az ez alkalomra újra felszentelt és feldíszített templomban koronázták

[62] GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei 1. Bp. 1959. 420.

[63] BALÁZSOVITS, Odalricus: Brevis historia conventuum Ord. S. Francisci Seraphici. Pozsony, 1869. 165-168.

[64] KÓSA 1774. 154.

[65] RUPP 1868. 111.

[66] RUPP 1868. 111.; PATAY Pál: Corpus campanarum antiquarum Hungariae. Bp. 1989. 373.

[67] NACY Béni.: A mariánus ferencesek II. József korában. Bp. 1905. 34.

[68] Schoen A. kéziratos jegyzetei (BTM Kiscelli Múzeum), P. Szabó Piusz templomigazgató közlése alapján (1936).

[69] OL Helytartótanácsi levéltár C.103. 19.cs.

[70] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/40.

[71] ZAKARIÁS G. Sándor: Magyarország művészeti emlékei 3. Bp. 1961. 63.; Paulinyi 1938. 1938. 40.

[72] PAULINYI 1938. 40.

[73] PAULINYI 1938. 40.

[74] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/5.

meg.[75] A nyugati főkapu elé Joseph Tallher tervei alapján díszes előcsarnokot és hozzá vezető kocsifelhajtót emeltek. A belső kialakításáról korabeli tervrajzok és metszetek tájékoztatnak,[76] továbbá Johann Peter Kraft 1823-ban készült hatalmas méretű festménye.[77] A templom későbbi használatáról kevés adatunk van. 1795. május 17-én itt fosztották meg papi tisztségétől Martinovics Ignácot. A helyszín kiválasztásának oka az lehetett, hogy az egykori kolostorépületben őrizték az összeesküvés fő vádlottjait.[78] A budai polgárok továbbra is a templom újbóli megnyitását próbálták elérni, a működéshez szükséges hátteret elképzelésük szerint a skót bencések telki apátsága biztosította volna.[79] Kísérletet tettek a felszámolt kiscelli trinitárius kolostor csodatévő Mária kegyképének a templomba hozatalára is.[80] A templom a próbálkozások ellenére üresen és használaton kívül állt. Már az 1790-ben elhalasztott felszentelésről fennmaradt iratok is mutatják, hogy a szekularizáció után a templomban egyházi felszerelés nem maradt, hiszen a működéshez ezeket a Kirchen-Gerätschaft Deposit Amt hivatalától kérvényezték.[81] Az újraszentelés során, 1792-ben ismét a hivatalhoz fordultak orgonáért, padokért, gyóntatószékért, szószékért és főoltárért.[82] A koronázáshoz ide hozott egyházi szereket a ceremónia után valószínűleg elszállították. 1796-ban egyházi vizitáció vizsgálta meg a templom állapotát és felszerelését. Ekkor csak egy főoltár volt a templomban, a többi felszerelés - a koronázási tribünök kivételével - hiányzott.[83] A budai esperes kerület 1811-ik évi vizitációjában bezárt, használaton kívüli, de felszentelt templomként emlékeznek meg az épületről.[84] A szakirodalomban ellentmondásos véleményeket találhatunk a templom koronázás utáni sorsáról: egyesek szerint katonai raktár lett,[85] mások az egyházi használatról tudnak,[86] megint más szerint üresen állt.[87] A vizitációk adatait figyelembe véve az utóbbi véleményt tartjuk megalapozottnak.

Koronázó templom (3., 8. kép)

A ferencesek elvonulását követő korszak legjelentősebb építkezése a koronázáshoz kapcsolódó Tallher-féle előcsarnok-építés volt. A torony nyugati támpilléreinek folytatásában megépített téglalap alaprajzú épületrészhez igényesen kialakított homlokzat csatlakozott. A talapzaton álló négy ión fejezetű pilaszter kis kiülésű párkányt és fogrovatos timpanont tartott. A portikusz középső - kissé szélesebb - pillérközében nyílt a félköríves ajtónyílás. A profilált boltív lépcsős kiképzésű fejezetre támaszkodott, amely alatt egy-egy triglifes dísz volt. Az ív záradéka bordázott kialakítású volt, fölötte lepellel díszített táblával, melynek két oldalára rozettás mintájú hosszú gyám készült. A szélső pillérközöket a fejezet folytatásaként felfogott párkány osztotta két részre. A felső táblán egyszerű füzérdísz volt, az alsó díszítetlen. Az oldalsó homlokzatokat csak az ablakok téglalap alakú kőkerete nyitotta meg. Az előcsarnok tükörboltozatú volt. Egyes vélemények szerint[88] az előcsarnokot egy kocsifelhajtóból alakították ki, ennek azonban ellentmond azoknak a középkori támpilléreknek nyugati irányú kiterjedése, amelyek az előcsarnok északi és déli falának közel felét adják. Feltehetőleg az előcsarnok elé építettek valamilyen íves felhajtót, melynek valószínű vonalát a koronázáshoz készített egyik metszeten figyelhetjük meg. A metszetekről és leírásokból tudjuk, hogy a szentélyben a keresztre feszített Krisztus oltárképe állt. Ennek keresztje ma az országúti ferencesek kolostorában van. Az oltár közelében nemes textíliákkal gazdagon felszerelt trónus volt. Az udvar számára a hajóban lelátókat építettek, a falakat valószínűleg drapériákkal takarták.

A HELYŐRSÉGI TEMPLOM
Történet (1817-1945)

1817-ben Estei Ferdinánd főherceg, Magyarország katonai főparancsnoka istentiszteletek céljára adta át a templomot a hadseregnek, ettől az évtől kisebb megszakítással egészen 1945-ig helyőrségi templomként működött, a hadsereg (előbb a Monarchia közös hadserege, majd 1920-tól a Magyar Királyi Honvédség) tábori lelkészi szolgálatának keretei között.[89] Néhány elszórt tudósításból értesülünk arról, hogy 1826-ban lebontották a templomot övező falat.[90] Képi források szerint a torony barokk hagyma alakú sisakját az 1820-as évek végén váltotta fel a mai harang alakú forma.[91] 1838-ban gyűjtést rendeztek a toronyóra javításához.[92] Az 1848-49-es szabadságharc alatt

[75] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/21. 1792. április 4-én Kondé Miklós esztergomi vikárius szentelte újra.

[76] MOL. T. 14. No.1. Budai tervek 168. 170.; Quirin Mark színezett metszete a koronázásról, 1792. BTM Fővárosi Képtár 28774.ltsz.

[77] Történeti Képcsarnok 617.sz. A Szépművészeti Múzeum állandó kiállításán látható.

[78] Kazinczy le is írja fogságának helyszínét. Ld. Fogságom naplója

[79] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/19, 13/24.

[80] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/26.

[81] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/5

[82] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/21

[83] Eszt. Prim. lt. Batth. III. PE. No. 13/29.

[84] Eszt. Prim. lt. Vic. I. Cat. 43. Visitationes 3. csomó

[85] Schoen Arnold kézirásos jegyzetei, Szabó Piusz szóbeli közlése alapján

[86] PAULINYI 1938. 40.

[87] JACOBY Péter: Buda és Pest 1809-ben. História 5 (1932) 103.

[88] ENTZ-CSEMEGI 1955. 370.

[89] BIELIK 1901. 264-266.

[90] Schoen Arnold kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[91] ENTZ-CSEMEGI 1955. 370.

[92] Hadtörténeti Levéltár VI. 34. 3. 11-34. 1838.

egy ideig élelmiszer raktárként használták és az ostromban a torony több belövést is kapott.[93] 1849-ben az orgona, 1854-ben a harang javíttatásáról értesülünk.[94] 1866-ban a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Bizottsága emléktáblán örökítette meg a templommal kapcsolatos kutatások eredményét. Ez a tábla ma is látható a torony nyugati homlokzatán.[95] 1867-ben újabb koronázási ceremónia zajlott a templom falai között, ezúttal Ferenc József koronázása alkalmával az aranysarkantyús vitézek avatása történt itt. 1873 és 1893 között, amikor a Nagyboldogasszony templomot restaurálták, a vári plébánia ideiglenesen a Helyőrségi templomban működött. Ide szállították át a plébániatemplomból a purista helyreállítás szemléletének nem megfelelő barokk felszerelés néhány darabját is közte a főoltárt és főoltárképet.[96] Ez idő alatt helyeztek el a templom északi oldalán Budavár visszavételének 200. éves évfordulója alkalmából emléktáblát 1886-ban.[97] A koronázás 25. évfordulójára rendezett ünnepségek hálaadó istentiszteletét ugyan csak a Helyőrségi templom falai között celebrálta 1892. június 8-án az esztergomi érsek, amelyen Liszt Ferenc Koronázási miséje is felhangzott.[98] 1893-ban Obauer építész terve alapján a torony új sisakot kapott, melyhez Wohlberg építőmester oroszos hagymavégződést illesztett 1904-ben.[99]

Az első világháború után, 1920-ban létrejött az önálló római katolikus tábori püspökség. 1922-ben a templom titulusát megváltoztatták, Jézus kedvelt tanítványát, János apostolt, a középkori ferences rendújító, inkvizitor és prédikátor, Kapisztrán Szt. János váltotta fel, akinek alakját a trianoni békeszerződés után Magyarország területi integritásának hős védelmezőjeként értelmezve a Magyar Királyi Honvédség védőszentjének választották. Ebben nem kis szerepe volt az első tábori püspöknek, a volt szegedi ferences házfőnöknek, P. Zadravetz Istvánnak, aki a Nemzeti Hadsereg szervezésében vállalt szerepét a templomban is megörökíttette. 1922-ben három freskót helyeztetett el a szentély falain, amelyek Horthy Miklóst, Hunyadi Jánost, Kapisztrán Szent Jánost és saját magát ábrázolták, heves politikai támadásokat váltva ki cselekedetével.[100] Ugyanebben az évben állították fel a téren Kapisztrán Szt. János ma is álló bronz szobrát.[101] A tábori püspökség létrejöttével részben megváltozott a templom funkciója, a hétköznapi használatról egyre inkább a reprezentációra került át a hangsúly. A szomszédos Nándor-laktanyában a Hadtörténelmi Múzeumot hozták létre, és a templom is az emlékezés és a hagyományőrzés színterévé vált. Az I. Világháborút követően sorra helyezték el az oldalfalakon és a kápolnákban a különféle csapattestek és kiemelkedő személyiségek emléktábláit. Az 1920-as évek végén megkezdődött a templom felújítása, amely a berendezés nagymértékű átrendezését is eredményezte. A szentélyt újra kifestették és restaurálták a mennyezeti freskót, templomfűtést szereltek be, új oltárokat, szobrokat, emlékműveket állítottak fel. Végül meg kell emlékeznünk a templom első építészettörténeti feldolgozásáról, amely 1943-ban született. A Műegyetem Középkori Építészet Tanszékének hallgatói Lux Géza irányításával mérték fel és publikálták a templom középkori eredetű tornyát és annak részleteit.[102]

Berendezés (4., 10., 11., 12., 13., 14. kép)

A Helyőrségi templom berendezése az idők folyamán többször változott, leírásokból azonban tudjuk, hogy a belső sokáig igen puritán jellegű volt. A ferences korszakból jóformán egyetlen emlék, a szentélyfreskó maradt meg. Feltehetően a használatbavétel során helyezték el a süttői vörösmészkőből készült, máig meglévő copf stílusú keresztelőkutat (ma az előcsarnokban felállítva) és a hasonló fali szenteltvíztartót a toronyaljban. Ugyanebből az időből származhatott a templom mára elpusztult szószéke, amelyet a déli oldalon az első és második oldalkápolna között állítottak fel. Mellvédjét egykor a magvetőt ábrázoló dombormű díszítette. A beszámolók szerint a legjellegzetesebb ékítmények a hajóban felaggatott hadizászlók és trófeák voltak.[103] Külön megemlékeztek arról a Szent Sír kompozícióról, mint látványosságról, amelyet különböző fegyverekből és katonai felszerelésekből állítottak össze a Nagyhét idején.[104] Az oltárokról, oltárképekről ebből a korszakból szinte semmit sem tudunk. Legfontosabb képi forrásunk Klösz György felvétele 1892-ben jelent meg, tehát abban az időben, amikor a Nagyboldogasszony plébánia átszállított barokk fel-

[93] Schoen A. kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[94] Hadtörténeti levéltár VI. 34. 6. 12. 1849. és VI. 34. 9. 79-83. 1854

[95] A tábla szövege Rupp Jakab téves helyrajzi azonosításán alapul.

[96] Schoen A. kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[97] Vasadi Ferenc műve volt. Ország-Világ 1886. 613.; Vasárnapi Újság 1886. 592. 599.

[98] BIELIK 1901. 264-266.; Vasárnapi Újság 23.sz. 392. (1892. VI. 4.)

[99] Schoen A. kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[100] Horthy Miklós ellenezte a freskó készítését, ennek ellenére elkészült a falkép. Az ünnepélyes leleplezést megelőzően azonban olyan erős politikai nyomás nehezedett a tábori püspökre, hogy a református Horthy alakját egy kartonra festett keresztes vitézzel takarták el. Idővel azonban a kartont mégis eltávolították és Horthy képe láthatóvá vált. Páter Zadravecz titkos naplója. Szerk. Bossányi György. Bp. 1967, 69-70.

[101] Schoen A. kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[102] CSÁNYI Károly - LUX Géza: A budavári Mária Magdolna helyőrségi templom és tornya. Technika 1943-6, Klny. 1-7. Csányi Károly már a századfordulón felmérte a toronyalj csillagboltozatát és a főkaput. A boltozat és a főkapu alaprajza megjelent: DIVALD Kornél: Budapest művészete a török hódoltság előtt. Bp., 1905, 22, 23.kép.; LECHNER Jenő: Budapest műemlékei. Bp. 1924. 72.

[103] VÁRADI Antal: Az egykori Budapest. Bp. 1922. 128.

[104] HUNFALVY János: Budapest és környéke. Pest, 1859. 96.

szerelése gazdagította már a templomot.[105] A szentélyben Anton Ignaz Tober különleges rézoltárát állították (1760) fel. Caspar Sambach 1758-ban készített Mária mennybemenetelét ábrázoló főoltárképét feltehetően már ekkor a karzaton helyezték el. Mindkettő a plébániatemplom jezsuita korszakából származó színvonalas alkotás volt. Tudunk még hat további képről, egy keresztelőkútról, Xavéri Szent Ferenc, Szent Anna, Szent József oltáráról és egy loretói oltárról, amelyek megőrzésre szintén ide kerültek.[106] Ezek azonosítását a fényképen látható oltárokkal már nem lehet elvégezni: a szentély és a hajó csatlakozásánál, mindkét oldalon egy-egy barokk oltárt állítottak fel, gazdag felépítményű barokk oltárokat láthatunk az északi első és második oldalkápolnákban is. Egy későbbi fényképfelvételről hasonló jellegű oltárépítmény ismert a déli első oldalkápolnából is. Schön Arnold a templom pusztulása előtt készített feljegyzéseiben megemlékezik barokk festményekről (Xaveri Szent Ferenc halála, Szentháromság), és olyan barokk keretű oltárról, amelyből már hiányoztak a képek.[107] Klasszicista (empire) stílusúnak tartott egy Szent Család oltárt, Szent Anna oltárát, amelyet a Szentháromság és két szent püspök szobra keretezett, illetve Nepomuki Szent János oltárát. Annyi mindenestre megállapítható, hogy a Nagyboldogasszony templomból áthozott barokk oltárok és egyéb templomi felszerelések (pl. csillárok) segítségével a 19.század végén a templom művészi összhatásában újraidézte a ferences korszak barokk pompáját. A Helyőrségi templom alkalmas menedéket nyújtott a Koronázó főtemplomból kiszoruló műalkotások egységes őrzése számára, sajnos csak rövid időszakra.

A plébánia visszaköltözésével a katonaság maradt újra a templom kizárólagos használója. A most már meghatározóan barokk és részben klasszicista berendezés tematikája, ikonográfiai programja (oltártitulusok, oltárképek témaválasztásai) azonban az egykori jezsuiták irányította plébánia lelkiségét tükrözték, amely a katonaság számára sok esetben közömbös, érdektelen volt. Ez lehet a magyarázata annak a folyamatnak, amelynek során - különösen az önálló tábori püspökség felállítása után - a templom berendezését egyre inkább a katonaság igényelte új műalkotásokkal, emlékművekkel látták el, a barokk felszerelés rovására.

Az 1922-ben a szentély oldalfalaira festett freskót Ungváry Sándor készítette. Az oltár mögötti falon neobarokk keretezésben Kapisztrán Szent János egészalakos képe volt látható, bal kezében keresztes zászlót tartott, jobbját áldóan emelte az előtte térdelő Zadravetz István tábori püspökre, aki jobbjában a patronátusi bullát nyújtotta át. Kapisztrán mögött középkori vitézek és ferencesek, míg Zadravetz mögött a Nemzeti Hadsereg tisztjei álltak háttérben a Helyőrségi templom tornya emelkedett. Az oltár jobb oldalán lévő falra Hunyadi János oldalnézetű, lovasportréja került keresztes vitézektől körülvéve, míg az oltár bal oldalán lévő falon Horthy Miklós oldalnézetű lovasportréja volt látható tisztek lovas csoportjától és egy zászlóvivőtől körülvéve. A falképek alatti feliratok a Kapisztrán Szt. János patronátusi deklarációjának, a nándorfehérvári diadalnak és a Nemzeti Hadsereg szegedi megalakulásának állítottak emléket.[108]

A freskó készítésével egyidőben két új harangot is öntöttek a templom számára: egyikük 866 kg,[109] másikuk 217 kg súlyú volt.[110]

A templom felújítása 1927-ben a szentély festésének felújításával kezdődött. A mennyezet barokk freskóját Lohr Ferenc tisztította meg, a hajó pilasztereit és az általuk tartott párkány fríz részét is márványos fes-

[105] Budapesti Látogatók Lapja 1892. No. 4.; Ország-Világ 1892. 372.; Ország-Világ 1893. 340.

[106] Schoen A. kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[107] Schoen A. kéziratos jegyzetei

[108] Ez a falképsorozat a két világháború közti Magyarország ideológiájának messzemenően megfelelt. Az önreprezentációs gesztus szintén jellemző a korszak monumentális falképfestészetére. A református Horthy képi ábrázolása egy katolikus templom szentélyében azonban elfogadhatalan volt még ekkor sokak számára. Ez lehetett az oka a képek rövid létének.

A feliratokat Schoen Arnold kéziratos jegyzeteiből ismerjük:

MCMXIX.SZEGED. IN AEVUM AVE EXERCITUS NATIONALIS HUNGARICUS FORTITUDINE ENIM TUA INREGNO MARIANO BOLSEVISMI VENENUM SUPERASTI.

MCMXXI. ROMA. QUO CATHOLICAE GENTIS HUNGARIAE NOVI EXERCITUS SENSUS VERAQUE FIDEI RELIGIONIS SPIRITUS MAGIS MAGISQUE FIRMETURET ADAUGETUR S. IOANNEM A CAPISTRANO PATRONUM PRINCIPALEM EXERCITUS HUNGARICI SUPREMA AUCTORITATE DECLARAMUS AC CONSTITUIMUS (BENEDICTUS XV.)

MCDLVI. (BELGRAD) NÁNDORFEHÉRVÁR. ILLUSTRISSIMAE MEMORIAE PUGIL INVICTUS SANCTAE FIDEI CATHOLICAE HOSTIBUS FORMIDABILIS DEFENSOR D. IOANNES DE HUNIAD.

[109] Előoldal: Készült XI. Pius pápa, Horthy Miklós kormányzó, Belicska Sándor honvédelmi miniszter, P. Zadravecz István O. Fr. M. tábori püspök, és Dr. P. Szabó Pius O. Fr. M. titkár templomigazgató idejében, 1922. évben, amikor országunk kétharmad részét megszállva tartották. Öntötte és felszerelte Szlezák László harangöntő Budapesten.

Hátoldal: Ágyú valék hajdan s öltem, imára s munkára hívlak mostan „Pro Regno Mariano"

[110] Előoldal: Szent Ilona könyörögj érettünk

Hátoldal: Sirasd a múltat. Biztass a jövőre, csilingeld vissza Nagymagyarország fénykorát s akkor énekeld a megváltott magyar hon Te Deumát. Öntötte és felszerelte Szlezák László harangöntő Budapesten. 1922.

téssel borította.[111] A szentély oldalfalaira neobarokk freskókat festett az új tábori püspök kívánságára eltakarva ezzel az 1922-ben készített falképeket. Az ő munkája lehetett a diadalív felirata is.[112] 1928-ban Lisieuxi Szent Teréz oltárát és egy püspöki trónust helyeztek el, a következő évben az Ecce Homo és a Fájdalmas Anya kápolnákat alakították ki.[113] A felújítást a központi fűtés kiépítésével folytatták 1929-ben, amelynek során a fűtésvezetékek árkaiban a megelőző középkori templomok néhány maradványa látott napvilágot. Ekkor került elő a 13. századi templom eredeti helyén lévő déli bejárata, amelyet üveggel fedve bemutattak, valamint a korábbi torony csigalépcsőjének alsó fokai. Az akkori ásatási munkákat Möller István vezette – jelentése sajnos nem maradt fenn –, a leleteket Szőnyi Ottó közölte.[114] 1930-ban Szt. Imre szobrát állították fel.[115] A felújítás befejeztével 1932-ben helyezték el Merész Gyula új főoltárképét, mely a Szűz Mária előtt hódoló magyar szenteket és fegyvernemeket ábrázolta. 1937-ben Szentneményi Béla oltárképét helyezték el a templom Hősi Kápolnájában, melynek témája egy „kereszt körül folyó csatajelenet" volt.[116] Az 1940-es évekből Jeges Ernő két egyszerű kivitelű oltárképét ismerjük: Szent Erzsébet elűzését és Szent Imre halálát.[117]

A templomban elhelyezett emléktáblákról elsősorban a korabeli sajtóból értesülünk, mivel egytől egyig megsemmisültek, két tábla töredékét régészeti ásatás hozta felszínre. Jelenleg ismert számunkra Apponyi Albert emléktáblája,[118] Bárczy Károly emléktáblája, Buda visszafoglalásában részt vett spanyolok táblája,[119] 8. huszárezred emléktáblája,[120] az 1. budapesti népfölkelő gyalogezred emléktáblája,[121] a budapesti 41. honvéd gyaloghadosztály hősi emlékműve,[122] a dési 32. honvéd gyalogezred hősi halottainak emléktáblája,[123] a nagyváradi Honvéd Hadapródiskola emléktáblája, a nyitrai 37. honvédtüzérek emléktáblája,[124] az újvidéki császári és királyi 6. gyalogezred emléktáblája,[125] a 37. és 139. gyalogezredek emléktáblája[126] és a 82. székely gyalogezred emléktáblája.[127] Az emléktáblák elsősorban az oldalkápolnákba és a karzat alatti üres falfelületekre kerültek.

A templom belső berendezése a sok átalakítás, oltár- és emlékműbeszerzés következtében a végzetes pusztulás előtti időben már igencsak megváltozott a 19.század végi állapotához képest. A barokk és klaszszicista műalkotások lassanként háttérbe szorultak a korszak festészeti és szobrászati alkotásai mellett.

MAGDOLNA TORONY

Műemlék sors a közelmúltban (1945–2000) (5., 15., 16., 18., 20., 21., 22. kép)

1945-ben, Budapest ostrománál az épület komoly sérüléseket szenvedett. A hajó és a szentély boltozatai beszakadtak, a kápolnák közül különösen az északi sor sérült meg. A torony negyedik emeletét belövés lyukasztotta át. Az ostrom teljesen felkészületlenül érte a templomot. Úgy tűnik, a berendezés nagy része a helyszínen pusztult el a bombázások keltette tűzben és a leomló boltozatok alatt. Megsemmisültek a templomi padok, bútorok, az oltárépítmények, a déli első pillérre épült szószék és a gyóntatószékek. Nem ismerjük a hajó pilaszterein elhelyezett stáció-domborművek sorsát. Megmenekült azonban Caspar Sambach Assunta oltárképe, amely a déli első mellékkápolnából került elő.[128] Három további oltárkép is fennmaradt: Nepomuki Szent János képe 1694-ből,[129] Loyolai Szent Ignácé,[130] és a Szentháromságé. A különböző oltárokról néhány 18. századi festett fa szobor is túlélte a rombolást: a főoltárhoz tartozott két térdelő szent és két lebegő angyal, amelyek aranyozottak voltak.[131] Két térdelő, két ülő és egy álló angyal fehérre festett volt.[132] Eze-

[111] Schoen A. kéziratos jegyzetei, Lohr Ferenc szóbeli közlése alapján.

[112] Delectare in Domino et dabit tibi petitione misericordis tui. (Zs 36,4)

[113] Schoen A. kéziratos jegyzetei, P. Szabó Piusz közlése alapján

[114] SZŐNYI Ottó: Leletek a budai helyőrségi templomban. História 2 (1929) 7-8 szám. 10.; Árpádkori templommaradványok Budán. A Műgyűjtő 3 (1929) 335. ; A Helyőrségi templom átalakításánál talált XIII.századi leletek feltárása. Képes Pesti Hírlap 1929. No 236.; A Helyőrségi templom ásatásának részletei. Magyarság Képes Melléklete 1929. No. 46. A csigalépcsőt a Hadtörténelmi Intézetbe szállították át, további sorsa ismeretlen.

[115] Tolnai Világlapja 1930. No 47.

[116] Nemzeti Újság 1937. május 29.

[117] Magyar Építőművészet 1941. 405.

[118] Képes Pesti Hírlap 1935. No. 35. 2.

[119] Magyar Nemzet 1939. április 28.

[120] A 2000. évi ásatásból. (Bencze Zoltán ásatása)

[121] Horler Ferenc tudományos dokumentációja. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékfelügyelőség iratanyaga XXXII. 306. 184.doboz.

[122] Magyarság Képes melléklet 1930. 4. 1.

[123] Képes Pesti Hírlap 1930. No. 187. 4.

[124] Magyarság Képes melléklet 1929. No. 46. 5.

[125] Magyarság Képes melléklet 1929. No. 46. 5.

[126] Magyarság Képes melléklet 1933. No. 19. 13.

[127] Képes Pesti Hírlap 1930. No. 83. 2.

[128] A karzatról még a háború előtti években, pontsabban nem ismet időpontban ide helyezték át, amit egy fényképfelvétel is tanusít. ENTZ-CSEMEGI 1955. 379. szerint a Szépművészeti Múzeumba került restaurálásra. Ma ismeretlen helyen.

[129] ENTZ-CSEMEGI 1955. 379., Magyar Nemzeti Galéria ltsz: 54.1783. Felirata: Divo Joanni Nepomuceno Sacerdoti illibato Doctori eximio Jurato Christi Secretario Martyri ob inviolatum Confessionis Sigillum invicto, Patrono sIbI speCIaLIter, VeneranDo obtVLIt perpetVo DeVotVs CLIens, AntonIUS NICoLaVs Ioannes HantsChl.

[130] ENTZ-CSEMEGI 1955. 379., Magyar Nemzeti Galéria ltsz: 54.1784.

[131] Magyar Nemzeti Galéria ltsz.: 54.1954., 54.1955., 54.1956., 54.1957

[132] Magyar Nemzeti Galéria ltsz.: 54.1951., 54.1952., 54.1950., 54.1958., 54.1953.

ken kívül megmaradt a toronyalja déli falán elhelyezett szenteltvíztartó, a karzat alatt a keresztelőkút és számos emléktábla is.[133] Az ostromot követően három harangot, illetve azok maradványait találták meg.[134] Ezek közül kettőt 1922-ben készítettek, a harmadik harangból egy kis töredék maradt fenn, melyen S. Ferdinandus felirat volt olvasható. Ez alapján feltételezhető, hogy ezt a harangot még V. Ferdinánd (1835-48) adományozta a Helyőrségi templomnak.

A meginduló romeltakarítás során kerültek elő az első faragott gótikus kőtöredékek, amelyeket a Székesfővárosi Középkori Kőemléktárba szállítottak.[135] A Honvédelmi Minisztérium megbízásából a Műemlékek Országos Bizottsága elkészíttette a romos templom felmérési rajzait és fényképsorozattal dokumentálta az épület állapotát. Ezt a munkát a helyszínen Stipek József végezte el, akinek felmérései alapján dolgozta ki a felmérési rajzokat Lux Kálmán.[136] A Tábori püspökség és a Honvédelmi Minisztérium illetékesei egyaránt a templom újjáépítése mellett foglaltak állást, és a felmérések alapján Lux Kálmán 1946-ban elkészítette a templom helyreállításának terveit és benyújtotta annak részletes költségvetését.[137] Lux tervében a templomtér eredeti, barokk állapotát kívánta visszaállítani a boltozatok helyreállításával, egyetlen lényeges módosítása a fedélszék megemelése volt a torony négyezetének teljes magasságáig. A tető gerincének megemelésével kívánta helyesbíteni a torony és a templom tömegének arányát, tulajdonképpen a középkori külső tömeg rekonstrukcióját valósítva meg ezzel. A torony esetében - a templommal ellentétben - jelentős beavatkozásra készült: fia 1943-as tanulmányából kiindulva vissza akarta adni annak eredeti gótikus megjelenését, az elfalazott ablakok kibontásával és helyreállításával. Sőt ennél tovább is ment, mivel a 19. század elején készült sisak elbontását javasolva, helyére a középkori állapotot tükröző csúcsos sisakot készíttetett volna el, egyszerű, inkább a tömeget érzékeltető kivitelben.

Lux terveit jóváhagyta a MOB és a romeltakarítás végeztével az állagmegóvási munkák is megindultak. A szentély leomlott keleti zárófalát részben felépítették, azon az építési munkákhoz egy kapunyílást hagyva. A változó politikai helyzet azonban már nem tette lehetővé a teljes helyreállítást. A Tábori Püspökség megszüntetésével a templom fenntartó nélkül maradt, az épület sorsát pedig kedvezőtlenül befolyásolta a Magyar Királyi Honvédséghez kötődő múltja. Sajnos a műemlékvédelem szempontjait csak a gótikus torony esetében sikerült érvényre juttatni. A komoly sérüléseket szenvedett torony helyreállítása 1950-ben megkezdődött, de az új szándékoknak megfelelően - a torony restaurálásával párhuzamosan - a templom épületét szakaszonként lebontották. A bontás során újból több száz középkori kőfaragvány töredéke jutott a Kőemléktárba. A torony alapos műemléki kutatását Horler Ferenc végezte. Munkája nyomán 1952-ben készült el a torony külső helyreállítása Csemegi József tervei alapján.[138] A munkák során a külső homlokzatokról leverték a vakolatot, kibontották az elfalazott gótikus ablakokat, kiegészítették a sérült tagozatokat, a hiányzó felületeket pedig téglával pótolták. A torony sisakja a háború előtti formában újult meg kereszt helyett azonban villámhárítóval a csúcsán. 1956-ban azonban ismét megsérült a torony, tetőterében egy akna robbant fel, súlyosan megrongálva a tartószerkezetet és a vörösrézle-

[133] A szenteltvíztartó a toronyalja déli falán, a keresztelőmedence ajtajai eltűntek, ma felállítva az előcsarnokban, az emléktáblákat a templom bontása során ismereteink szerint megsemmisítették.

[134] Horler Ferenc tudományos dokumentációja Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékfelügyelőség iratanyaga XXXII. 306. 184. doboz.

[135] A Székesfőváros XI. ügyosztálya (Némethy Károly tanácsos) már 1945. V.24.-én felhívta Gerevich László figyelmét, hogy a Középkori Kőemléktár gondoskodjon a kőfaragványok megmentéséről. (BTM Adattár 1945.iktatószám nélküli iratok) 1945. X. 12-én a Honvédelmi Miniszterhez írt levélben, felhívták a figyelmet a romeltakarítás során előkerülő gótikus kövekre és kérték átengedésüket a Kőemléktár részére, valamint felajánlották segítségüket a romok között található tárgyak, oltárok, stb. megmentésére. (Bp. Szfv. Polgármestere 22.387.sz./1945. XI.üo., BTM Adattár 557/1945) A Kőemléktárba szállított kőfaragványok ma a jogutód BTM Középkori Osztályának Kőtárában találhatók.

[136] A MOB elnöke 1945. X. 10-án írt levelet a HM miniszterhez, amelyben felhívják a figyelmet a szükséges mielőbbi helyreállításnál a műemlékvédelmi szempontok figyelembevételére, és a kívánatos pontos műszaki felvételek elkészíttetésére (MOB 108/1945, fogalmazvány Lux és Gerevich tollából a BTM-ben, Adattár, Lux Kálmán hagyatéka) A Honvédelmi Miniszter 1945. X. 17-én bízta meg Lux Kálmán főtanácsost és Stipek József műszaki tisztviselőt 11db. 1:100 léptékű felvételi rajz elkészítésével (HM 84208./épo.-1945, másolata BTM Adattár, Lux hagyaték) Lux Kálmán 1945. XI. 30-án jelentette a Miniszternek, hogy elkészült és bemutta a felmérést, egyben kérte a megbízást tervvázlat és a helyreállítás kötégvetésének elkészítésére (foglmazvány, BTM Adattár, Lux hagyaték). Stipek József ceruza rajzai ma az OMvH Tervtárában, fényképfelvételeinek egy része az OMvH Fotótárában találhatók. Lux Kálmán felmérési rajzai szintén az OMvH Tervtárában találhatók.

[137] A Honvédelmi Miniszter 1945. XII. 6-án adott megbízást Lux Kálmánnak a helyreállítási vázlattervek elészítésére (HM 97.301/épo-1945, BTM Adattár, Lux hagyaték) Lux Kálmán 1946. I. 18-án jelentte, hogy a helyreállítási vázlattervek elkészültek (12db. műszaki rajz, 1 db. távlatkép és 2db. ideális rekonstrukciós terv) (fogalmazvány, BTM Adattár, Lux hagyaték), továbbá 1946. I. 22-én elkészítette a helyreállítás hozzávetőlegesen előirányzott költségvetését a szükséges műleírással együtt (BTM Adattár, Lux hagyaték). Lux Kálmán helyreállítási tervei az OMvH Tervtárában találhatók.

[138] Ld. Horler Ferenc fent idézett Tudományos dokumentációját, amely a helyreállítási terveket is tartalmazza.

mez fedést is.[139] A tetőzetet 1960–62 között hozták csak rendbe. A középkori templom régészeti kutatását ugyan már 1945-ben sürgették, erre azonban csak 1958-tól nyílt lehetőség. A feltárást mindvégig Bertalan Vilmosné végezte.[140] 1961–63 között a toronybelsőt, az oldalkápolnákat és az előcsarnokot állították helyre, sor került a torony helységein belüli régészeti feltárásra is. Ekkor épült meg a négyzetes toronytest mellett a külső csigalépcsőtorony és ezzel párhuzamosan elbontották a barokk belső csigalépcsőt. A sokszögű részen vasbetonfödémek készültek és a szintek közötti közlekedést nyitott belső csigalépcsővel oldották meg. Elbontották a torony K-i oldalán még álló karzatpilléreket is.[141] Ekkortájt a tornyot múzeummá és kilátóhellyé tervezték alakítani.[142] A feltárt középkori templom maradványokból romkertet szerettek volna készíteni, de ennek megvalósulását erősen befolyásolta az időközben a Magyar Tudományos Akadémiának kiutalt szomszédos épülettömb helyreállítási terve.[143] A templom lebontásával északról nyitottá vált ugyanis az épületegyüttes északi udvara, amelynek lezárására új szárny felépítését tervezték mindenképpen érintve ezzel az egykori templom területét. A lebontott barokk templom helyén napvilágra került középkori maradványokat a műemlékvédelem ekkor érvényes elvei szerint már nem lehetett tovább bontani, a romok pedig korlátozták az új szárny beépítési lehetőségeit. A torony helyreállítása végérvényesen 1965-re fejeződött be és a Budapesti Történeti Múzeumot kérték fel arra, hogy a korábbi szándékoknak megfelelően rendezzen a toronyban kiállítást és üzemeltesse. Időközben azonban a Csemege Élelmiszerkereskedelmi Vállalat igényelte ki a Fővárostól „reprezentatív idegenforgalmi létesítmény" céljára a tornyot. A tervezett presszó, népművészeti souvenir árusítás és konzumturiszt bolt már a változó politikai légkör jele volt, a népművelés szempontjait a valutát termelő idegenforgalom mögé rangsorolták. Ennek megfelelően a torony felső szintjein azért helyet kapott volna némi kiállítás is, míg a látogatók a legfelső szinten lévő fizető kilátóhelyet elérik.[144] A Csemege Vállalat 1966-ban megkapta a torony kezelési jogát, ám a boltok kialakításánál felmerülő műemlékvédelmi problémák (vizes blokkok, szabad látogathatóság) lehetetlenné tették a tervet. 1967-ben a Csemegétől a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat vette át a torony kezelési jogát. A TIT a toronyban előadássorozatokat, színjátszó műsorokat szervezett és ekkor kiállítást is készíttettek a BTM szakembereivel. Eközben az 1972-ben Budapesten tartott ICOMOS kongresszus előtt kisebb, külső renoválási munkákat végeztek újra a már helyreállított épületen. Erre azért is szükség lehetett, mivel úgy tűnik a TIT használta ugyan az épületet, fenntartására azonban nem költött. 1973-ban újabb tervek születtek immár annak az elgondolásnak a jegyében, hogyan lehetne a torony területén a koncertek, előadások tartására alkalmasabb helyiségeket kialakítani. Az elképzelések az oldalkápolnák szintmegosztásával, presszó, vizesblokk kialakításával, újabb faláttörésekkel számoltak.[145] A romkert kialakítására 1972-ben a BME Építészettörténeti Tanszékén készültek újabb tervek, amelyek már nagyjából a mai állapotot elővételezték.[146] Talán már ezen elképzelések jegyében 1974-ben felszámolták a barokk kripta maradványait, hogy az így létrejött pincében tárolják a bontás során előkerült kőfaragványokat. A sírfülkéket elbontották, a festményeket eltávolították, a kőtár azonban nem készült el. Eközben a templom területe az ásatás felhagyott, visszatemetetlen árkaival gazos, elhanyagolt állapotban volt. Még mindig itt tárolták a bontás során félretett faragott kőanyag jelentős részét is.[147] A kezelői jog időközben az MTA-hoz (újból az irodaház tervek), majd 1977-ben az I.–XII. ker. Ingatlankezelő Vállalathoz került, a toronyban a kiállítást üzemeltető hiányában bezárták.[148] 1982-ben a Műcsarnok állt elő újra a toronyban tartandó kiállítások tervével, de az elképzelés nem valósult meg.[149] A romterület mai képe végül az 1980-as évek közepén alakult ki. A Várnegyed utolsó nagytatarozását kiemelt állami feladatként kezelték 1984–1986 között és a Budapesti Műemlék Felügyelőség egyik feladata lett a teljesen elhanyagolt képet mutató egykori templomterület rendezése. Az elgondolás az volt, hogy megépítik a BME Épí-

[139] Komárik Dénes jelentése, 1960. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 182.doboz

[140] Ld. fentebb idézett jelentéseit.

[141] Ekkor került elő a Szt. Kristóf freskó lábrészlete (Sárdy Loránt restaurálta)

[142] Magdolna torony múzeummá való átalakítási műszaki kiviteli terve. BVTV Budai Aurél, 1962. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 182.doboz

[143] Kapisztrán tér rendezési vázlatterve. BVTV Pfannl Egon, 1962. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 182.doboz.

[144] Tervezet a Magdolna torony hasznosítására, 1966. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 182.doboz.

[145] Tanulmányterv a Magdolna torony belső átalakításáról. FIMÜV Műemléki Osztály Jedovszky Éva, 1973. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 187.doboz.

[146] Kapisztrán téri romkert tervei. LAKÓTERV Jurcsik Károly, 1972. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 182.doboz.

[147] A BTM-ben fennmaradt selejtezési jegyzék szerint 1965. II. 13-án kiselejteztek a Mária Magdolna templomból 1 db. barokk fejezetet és 1 db. emléktáblát, valamint 5 db. nyíláskeretet (íves kapuhoz tartozó volutás zárókővel), vagyis feltehetően az oldalkápolnák árkádíveinek záróköveit. 1967. II. 9-én kiselejteztek 10 db. pilaszterfejezetet és 5 db. pilaszterlábazatot. (BTM Középkori Osztály) A tárgyak nem voltak beleltározva.

[148] Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 182.doboz.

[149] ld. 148.j.

tészettörténeti Tanszékén korábban megtervezett középkori romkertet, a műemlékegyüttes további fenntartását pedig vállalkozók bevonásával oldják meg. Ennek megfelelően a tornyot és az ekkor egyszerűen pincének nevezett, egykori kriptát 1984-ben a Karcsai Dózsa Mgtsz. Kereskedelmi és Vállalkozási Irodájának kívánták átadni, amely a pincében „hangulatos borozót", a toronyban - a húsz évvel korábbi Csemege tervekkel egyezően - kávézót, souvenir boltot, pénzváltóhelyet, kilátóhelyet üzemeltetett volna.[150] A terv az OMvH ellenállásán bukott meg, amely a „szentély alatti kocsma-borozót" eleve nem fogadta el és a torony belsejének erőteljes átalakításához sem járult hozzá. A templom területének rendezéséhez viszont végre sikerült anyagi forrásokat biztosítani, bár a romkert az eredeti terveknek megfelelően nem épült ki teljesen. 1985-ben a BTM Kiscelli pinceraktárába szállították a toronyaljban és a romterületen tárolt faragványokat, a kripta kőtárrá alakítása ezzel meghiúsult. A szabaddá vált területen eltemették a barokk alapfalakat, viszont mintegy egy méterrel felmagasították, az eredeti járószint fölé emelték a gótikus templom alapfalait. A belsőben díszkőburkolat készült, amelyen jelezték az első templom körvonalait is. A szentély záródáson eredeti faragványokat is felhasználva gótikus ablakrekonstrukciót helyeztek el, a hajó pilléreinek tervezett rekonstrukciója azonban már nem készült el.[151] A helyreállításhoz kiválasztott eredeti oszloplábazat és dob elemek ma is a templom belsejében, rendezetlenül hevernek.[152] A Karcsai Mgtsz. meghiúsult tervei után a vállalkozói hasznosítás eszméje továbbélt. A torony kezelési jogát az IKV-tól a Generalart kapta meg, amely azután részben jogutódjának, az Arutnion-nak, részben a külföldi tulajdonú Duna-Majna Építési és Kereskedelmi Kft.-nak adta tovább azt. 1986-ban a DM Kft. terveket készített, amely szerint az oldalkápolnákban arany-ezüst ékszert, valamint ásványokat és féldrágaköveket árusító üzleteket helyeztek volna el. 1987-ben meg is kezdődtek a kivitelezési munkák, ám az engedélyezett tervektől eltérő módon folytak, sőt a műemlékvédelmi hatóság tiltása ellenére be is fejeződtek. A két oldalkápolna új krómacél-üveg ajtókat kapott, újra építették az előcsarnokból levezető lépcsőt, a padlókat új díszkőburkolattal látták el, az oldalkápolnákban új álmennyezet, fa lambéria és a falak mentén a padlóba süllyesztett világítás készült, felújították az elektromos hálózatot és hőtárolós kályhákat helyeztek el. A Budapesti Műemlékfelügyelőség ellenállását azonban a szakszerűtlen restaurálás váltotta ki. A belső terek falait a téli időszakban nagynyomású vízsugárral tisztították meg, majd műanyag alapú festékkel kifestették. Ennek eredménye az egy éven belül lepergő festés lett.[153] A gótikus ajtókat a keresztelőkutat szakszerűtlenül restaurálták. Az üzlet megnyílt, ám valószínűleg a csekély érdeklődés miatt hamarosan bezárt. A torony azóta zárva tart, ma a Budavári Önkormányzat üzemelteti, csupán előre bejelentett csoportok részére látogatható. A 90-es évek közepén harangjátékot helyeztek el a torony első emeletén, A kriptát és a kapcsolódó pincét rövid időre panoptikumnak használták, de ez hamarosan bezárta kapuit.

BEFEJEZÉS - ELKÉPZELÉSEK A JÖVŐRŐL

A templom múltjának és építéstörténetének felvázolását a jelenkort elérve lezártuk, ezzel feladatunkat teljesítettük. A hétszázötven éves történetet áttekintve azonban szeretnénk megfogalmazni néhány gondolatot, amely a jövőről, az esetleges újraépítésről és helyreállításról szól. Úgy tűnik, hogy a templom felépítése az egyetlen járható út, ha hosszútávon szeretnénk rendezni a meglévő emlékek sorsát. Az elmúlt ötven év tapasztalata ezt bizonyítja, hiszen ezidő alatt a változó politikai és gazdasági rendszerek egyike sem volt képes megfelelő és működőképes funkciót találni a magára maradt templomtoronynak és környezetének. A torony múzeumi működtetését anyagi eszközök hiányában egy kulturális intézmény sem tudta tartósan felvállalni, felújítására pedig nem is gondolhatott. A vállalkozói elképzelések (bolt, presszó stb.) rendre elbuktak a műemléki környezetben megvalósíthatatlan igények és a csekély látogatottság miatt. Csak azon lehet csodálkozni, hogy kilátóhelyként sem tudta senki üzemeltetni a tornyot, hiszen a látvány valóban egyedülálló, a turisták pedig szeretnek minden körpanorámát nyújtó helyszínre felmászni, és a működtetés sem igényelt volna nagy költségeket. Ma már nem halogatható a torony újabb felújítása. A felső szinteken látható gipszpecsétek repedései statikai problémákat jeleznek, az ablakok külső tagozatai sok helyütt elmállottak. A romkert meglehetősen igénytelenül tárja ma elénk a gótikus templom alaprajzát, a felfagyások miatt a ma tizenöt éves helyreállítás már sok helyen javításra szorul. A templombelsőt kutyasétáltatásra, BMX bicikli pályának és iskolások délutáni játszóhelyének használják, az erre járó, egyébként számos turista számára a falakat értelmező, a helyszínt megmagyarázó tábla nincs elhelyezve. A torony Uri utcai oldalán csak az 1866-ból származó, többnyire teljesen téves információkat közlő felirat, illetve az igencsak szűkszavú műemlék tábla olvasható,

[150] Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 187.doboz. Közben a BTM-mel is tárgyaltak újra kiállítás létesítéséről.

[151] Az ablakrekonstrukció eredetileg a BME Építészettörténeti Tanszékén készült, de a kivitelező Antikart restaurátora nagymértékben áttervezte a mérműrácsot. A megvalósult építmény szerinte is csak „elsősorban elvi rekonstrukció".

[152] Egy az ablakrekonstrukcióból kimaradt működelemmel együtt.

[153] Ez a festés borítja ma a falakat. Ld. a szakértői véleményt a belső falszerkezetek állapotáról. Orcsik Éva, Várfalvi János, Kakasy László 1988. Fővárosi Levéltár, Budapesti Műemlékifelügyelet iratanyaga. XXXII. 306. 186.doboz.

persze mindkettő magyarul. A kripta le van zárva. Újjáépítve a templomot a torony és a kripta egyszerűen visszakapnák eredeti rendeltetésüket, a félkész romkert helyén felépülő templomban pedig immár fedél alatt könnyebben lehet megtalálni a módját a lebontott templomok maradványainak megőrzésének és bemutatásának. A templomnak újra gazdája lenne, aki a szükséges felújításról képes lenne gondoskodni, és aki használná az épületet, ezzel több eseményt, több embert vonzva a Várnegyed félreeső terére.

Amennyiben templom épül újra, első lépésként szembesülni kell azzal a nehéz kérdéssel, milyen épületet építsünk. Egyrészt hisszük, ma is műemlékvédelmi alapelv, hogy a régi templomok még meglévő maradványai semmilyen módon se sérüljenek, pusztuljanak, sőt arra érdemes részleteik bemutatásra kerüljenek. Tehát ezek megfelelő színvonalú fenntartásával és bemutatásával kell számolni a jövőben is (torony, kripta, alapfalak). Az újjáépítés lehetőségeit számba véve három változat merülhet fel: Sokak számára a kézenfekvő megoldás új templomtér emelése lenne. Ez az első pillantásra talán előnyös változat, amely a szó szoros értelmében teret, helyszínt enged a modern építészet számára, igen nehezen megválaszolható kérdéseket vet fel. Meg tud-e felelni korunk építészete annak a kihívásnak, amelyet a gótikus torony és a modern épület csatlakoztatása kíván, és ha igen, mi lenne ennek az eredménye? Izgalmas, eredeti modern épület függelékként, netán érdekességként gótikus toronnyal kiegészítve? Esetleg a tornyot is az új épülethez igazítva? Vagy impozáns gótikus torony árnyékában egy szerény, kevéssé karakteres épület? Van-e jelen közös építészeti nyelv és gondolkodás, amely áthidalhatja az évszázadok közötti szakadékot? Ehhez képest még mindig kisebbnek tűnnek azok az egyébként nagyon komoly, gyakorlatias problémák, mint a torony és az új épület helyes arányainak megtalálása, az új templomnak a Kapisztrán téri régi épületek közé illesztése. Ez sem könnyű feladat, hiszen a templom központi helyzeténél fogva is alapvetően megszabja a tér építészeti megjelenését.

Azt hiszem, nem szabadna elfelejtenünk, hogy a helyszínen jelenleg meglévő legnagyobb értékünk, Buda mára egyetlen, nagyrészt eredeti állapotában látható tornya. E toronyhoz pedig két korábbi épület is tartozott, amelyek maradványai alapfalaikban még mindig léteznek. Lássuk tehát a további két lehetőséget. A középkori építészet iránt lelkesülő múlt századi építészek bizonyára megragadták volna a mai alkalmat a gótikus templom „stylszerű rekonstrukciójára", eredményül ma egy másik Mátyás-templom állhatna előttünk a Kapisztrán téren is. Építészettörténeti képzettségükkel párosult invenciójukkal könnyedén hidalták volna át azt az információhiányt, amely miatt ma már szóba sem jöhet a gótikus épület hiteles újjáépítése. Mert igaz ugyan, hogy a torony őrzi a templom épületének lenyomatát, mégis számos részletkérdést ma már a fennmaradt nagyszámú kőfaragvány segítségével sem lehet pontosan eldönteni. Az elvi rekonstrukciót természetesen meg kell alkotni, a megismerhető részleteket is érdemes kimunkálnunk, de megépíteni csak egy rekonstrukciós változatot lehetne, amely az eredeti épület hitelességével semmiképpen sem bír.

A barokk templommal már más a helyzet. Bár falait egyetlen pilaszterlábazat kivételével az alapfalakig lebontották, mégis rendelkezünk részletes felmérésével és dokumentációjával, amely alapján hitelesen felépíthető az eredeti tér. A gondolat nálunk talán elvetendőnek hangzik, pedig számos példa közismert hasonló jellegű újjáépítésekre a II. Világháború sújtotta országokban. Elég Nürnbergre, vagy Drezdára gondolnunk, de a példák száma sajnálatos módon tetszés szerint bővíthető. Ezt a *műemlékvédelmi* eljárást olyan emlékek esetében követték, amelyek szimbolikus jelentőségükkel, történeti múltjukkal vagy építészeti értékeikkel tűntek ki épített környezetükből, létük a pusztítást túlélt emberek számára fontos volt, hiányuk pótolhatatlannak tűnt. A ferencesek által építtetett, majd a háborús megszállók által lebombázott és lebontatott barokk templom budapesti mértékkel mérve igen jelentős épület volt, mind méreteiben, mind belsejének művészi kivitelében. Sajnálatos, hogy ezt az értéket ötvenöt év hallgatása szinte a teljes feledésbe taszította, ám a ránkmaradat dokumentációk révén mindez részletesen megismerhető és újra tanulmányozható. Nem szabad megfeledkeznünk a történeti jelentőségről sem, a koronázási ceremóniák színhelyéről, a Martinovics-összeesküvés peréről. Jóval többről van tehát szó, mint a közelmúlt nosztalgikus felidézéséről, a 90-es évek elejének minden régit viszszakívánó öreges vágyakozásáról, vagy háborús veteránok emlékidézéséről. Az építészeti érték és a történeti jelentőség együttesen veti fel a barokk templom újjáépítésének lehetőségét.

Érdemes tehát mérlegelni a helyes döntés meghozatalához: a felvetett lehetőségek közül melyik szolgálja a hétszázötven éves emlék és környezete védelmét?

FÜGGELÉK

[KÓSA, EUGENIUS]:
Antiquarii Provinciae S. Mariae in Hungaria Ordinis Minorum S. P. N. Strictioni Observatae
COLLECTANEORUM
Pars Secunda
De Moderno Conventibus ordine antiquitati deducta

De Conventu Budensis

IV. (153v) ... imo teste saepe fata Topographia Regni Hungariae, Solymanus capta Buda campanam majorem in hac Turri asservavit, ut eidem horas indicaret, omne aliud vero aes campanum in Tonrmenta Bellica, aliisque profanos conflavit.

VI. (153^{v} - 154^{r}) Aderant expugnationi huic praeter duos Regiminum Capellanos campestros Patrem Carolum Gleisner et Berardum (!) Prentaller sex alii nostrae ibidem S. Mariae in Hungaria Provinciae Alumni P. Franciscus Tamaskovics P. Athanasius Csatáry P. Michael Pörös P. Maximillianus Munkácsi P. Antonius Zách et P. Arsenius Promberger omnes Exercitum Romano-Catholicum adhortantes, et animantes atque aegros, sancios (?) et moribundos mortuosque Ecclesiasticis Sacramentis ac reliquis functionibus providentes, qui mox post partam victoriam annuente Duce Exercitus Septem Regiminibus Praesidium ingressis, pro eorundem spiritualibus obsequiis deputati fuere ac juxta Templum majus B. Mariae Virginis nunc Soc. Jesu PP. locum caeperi, ubi integro Anno in eadem Ecclesia, quae adhuc integra constiterat spiritualia obiverant munia, vertente Anno transtulerant se Patres nostri ad Residentiam tantisper pro incolatu adaptatam prope forum Militum, alias Caesaream Breche dictum, e regione vetustate quondam Ecclesiae et Monasterii S. Joannis Evangelistae, cujus Turrim ac Conventus et Ecclesias rudera post tanti temporis excidium non aliter dignovere, quam a vicina S. Joannis porta, quae nomen istud sub Dominatu etiam Barbari retinuerat. Spiritualia porro obsequia impenderant Patres nostri Militibus Civibusque mox Budam confluentibus, tum in Ecclesia B. Mariae Virginis, tum etiam sub Turri Ecclesiae quondam nostrae S. Joannis Evangelistae. Dum vero mox dicta Residentia, ad augenda moenia ampliandumque antemurale desideraretur, Clementissimus Imperator Leopoldus ex innata pietate erga hunc S. Ordinem nostrum habitaque servitiorum Provinciae hujus ratione, tum sub Obsidionibus, quam etiam alias , dum Turcae rerum his in partibus potirentur, per Dominum Stephanum a Verlein Ejusdem S. C. Regiaeque Majestatis Consiliarium ac Cameralem Inspectorem assignari fecit huic Provinciae nostrae mox dicta vetusti Conventus nostri Rudera cum Turri truncata quidem sub ipsa obsidione est caeterum integra. Spatium item Monasterio aedificando praefixit cis rudera Ecclesiae forum versus cum olim trans Ecclesiam portam S. Joannis, seu Viennensem versus constiterit, uti rudera, ac Cisterna hoc etiam saeculo visa ostenderant. Facta est haec assignatio, ac jussu Regis in presentia tam Urbici, quam Militaris Magistratus rite peracta Statutis Anno 1690. Die 6. Aprilis, cujus assignationis, ac statutionis originale Instrumentum asservatur in Archivo Priovinciae.

VII. (154^{r}) Taliter porro statuti Patres nostri juxta hanc Turrim et Ecclesiae rudera consederant in domo vicina cujusdam Civis Augustini Schmidt, nec aliud in eodem loco reperunt, quam in Turri campanam Librarum 2646. hanc Solymanus /: ut jam innuueram :/ pro indicandis horis retinuerat. Pluribus dein Annis continuerant se Patres nostri in domo illa Turri vicina ac primitias curare domui Dei impendentes de Benefactorum largitate aedificaverunt Ecclesiam admodum parvam in honorem S. Joannis Evangelistae ex parte una Turris, ex altera vero sacellum S. Joannis Nepomuceni, in qua etiam etiam (!) erectum fuit Altare S. Annae a qua deinde cognomen acepit, ad cujus Imaginem gratias sanitatum aegre decumbentibus collatas olim fuisse perhibet Conventus Protocollum. Demum ne aliquod amplius supersit dubium: rudera antiquae S. Joannis Evangelistae Ecclesiae nos de benignitate Augustissimi Imperatoris et Regis Hungariae Leopoldi Magni impetrasse, libet audire Topographiam Magni Regni Hungariae 2as editionis quae Li. 3. C. 10. §. 25. Ita memoriae prodidit: „Felicius erat Delubrum S. Joannis Evangeliste cum Regio Minorum Conventu ante Annum 1270. In Budensi Castro a Bela IV. excitatum, quod nulla barbaries penitus abolerit, incolitur post receptam per Leopoldum Magnum Budam a Reformatis Seraphici Patris filiis non paucis, nec perinde Ecclesia sui Patroni Titulum Joannis Evangeliste, sicut Joannea Civitatis ab hoc fano denominata porta Viennensi, commutavit.

VIII. (154^{r}) Diu multumque cunctatum fuerat, donec prima manus Conventui et Ecclesiae exstruendae serio admoveretur; initio equidem angustae domi, forisque res fuerant, dum populosa redderetur Buda, omnibus Convenis sibi domos, aut extruentibus, aut restaurantibus successit dein Francisco-Rakocziana revolutio, quae in his partibus ad Annum usque 1710 perdurans, conatus omnes clusit. Anno tandem 1715. institutus Praesidens P. Bernardus Prentaller actutum omnem movit lapidem, ut primum Ecclesiae jacere posset, quod postea magna cum solumnitate Anno 1717. die 18. Aprilis praesente toto Senatu peractum fuit. Idem Praesidens, uti et successores eam deinde locaverunt operam in structum tam Ecclesiae, quam Conventus, ut Anno 1730. Residentia isthaec Conventus denominaretur. Opus tamen vix Anno 1740. Integre completum fuit. Novissimae tandem Anno 1752 Sacellum Lauretanum ab aquilonari parte Sanctuarii aedificavit Spectabilis Dominus Gabriel Horanyi suis sumptibus, in quo suam, suorumque successorum sepulturam elegit. (OSZK Fol.Lat. 4271.)

IRODALOMJEGYZÉK

BIELIK 1901	BIELIK, E.: Geschichte der K.u.K. Militär-Seelsorge und des Apostolische Feld-Vicariates. Wien 1901.
BTOE I.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei 1. 1148–1301. Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp. 1936.
BTOE III.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei 3. 1382–1439. Összeáll. Kumorovitz L. Bernát. Bp. 1987.
ENTZ–CSEMEGI 1955	ENTZ G. – CSEMEGI J.: A Kapisztrán téri Mária Magdolna templom. In: Budapest Műemlékei 1. Szerk. Horler Miklós. Bp. 1955. p. 365–383.
KÓSA 1774	[KÓSA, Eugenius]: Antiquarii Provinciae S. Mariae in Hungaria Ordinis Minorum S. P. N. Strictioni Observatae. Collectanae. Ab anno ... 1206 ad annum ... 1774. (OSZK Fol. Lat. 4271.)
NAGY 1971	NAGY L.: A budai vár topográfiája a XVII. század végén. TBM 17 (1971) p. 81–120.
PAULINYI 1938	PAULINYI O.: A m. kir. Belügyminisztérium budai várbeli székházának története. TBM 6 (1938) p. 16–61.
RÓZSA 1963	RÓZSA Gy.: Budapest régi látképei. Bp. 1963.
RUPP 1868	RUPP J.: Buda-Pest és környékének helyrajzi története. Pest, 1868.
SCHIER 1774	SCHIER X.: Buda sacra sub priscis regibus. Viennae, 1774.
SZABÓ 1912	SZABÓ P.: Ferencrendiek a magyar történelemben. Bp. 1921.

THE FORMER GARRISON CHURCH OF BUDA CASTLE

Few members of the generation born after the Second World War are aware of the role the former Garrison church - which stood next to the Magdalen (Magdolna) tower - played in the religious life in Budapest before the city's 1944-1945 siege. Equally few know about the church's history and its artistic values. For those of the trade, the church's medieval history and the architectural history of the gothic church are well known; as these areas have been discussed and clarified in numerous exhaustive studies and comprehensive works. On the other hand, the church's history after 1686 leaves even most of the experts relying on hazy data. Some information is available of the Franciscan period, the decree of Joseph (József) II ordering the monastery's shutdown, the coronation of Francis (Ferenc) I and the name "Garrison church". However, if one seeks data a little more precise or - for example - wishes to know more about the demolished Baroque church, there are no detailed studies and the comprehensive works - or the popular works using their data - either say nothing or provide little and contradictory information about the subject. It seems like the church was not only demolished physically. Not only was it gradually forgotten by the public as those who remembered kept passing away, but its memory was also neglected by the historian and art historian professions. This was shown by the lack of pertaining publications. This is especially unfortunate, when taken into account, that neither the demolished building nor the church's history can be deemed devoid of interest or unimportant. The tight grasp of the political atmosphere most probably played a role in the church's memory sinking into oblivion, while the destruction of the church building ceased the impetus a researcher would feel when facing a monument still standing. Our initial aim in starting our study was also to write a history of the medieval Mary Magdalen (Mária Magdolna) church; it was during this time when we came across the much neglected subject of the church's post 1686 history. In our study we follow in detail the 750 year old church's history and the changes in its building. First we examine the circumstances of the founding and the first small church that was built during the middle of the 13th century. Subsequently, we take a look at the emergence of the independent Hungarian city parish and - parallel with this - the large-scale late Gothic developments in the church building. We then recount the history of the church during the Turkish occupation of Hungary, when for a long time it was the only Christian church in the area. We also deal with the devastations of the siege, which eventually resulted in the city's recapture. In the first half of the 18th century the Franciscan order got hold of the ruined building. In its place the order proceeded to build its own church and monastery, which were among the significant religious buildings of contemporary Buda. In 1787 Joseph II dissolved the order. The church and the monastery were emptied and subsequently used as government offices. Nevertheless, in 1792 the church was re-dedicated so that its walls could house the coronation ceremony of king Francis I. The re-dedicated but unused building was finally given to the army in 1817 to be used by the garrison and later - after World War I - the chaplaincy. The building was seriously damaged during the siege of 1944-1945. Due to political considerations the building was demolished despite the fact that renovation works were already ongoing. Only the church's Gothic tower was kept and rebuilt. To this day the tower is a torso-like reminder of the former church's building and stirring history.

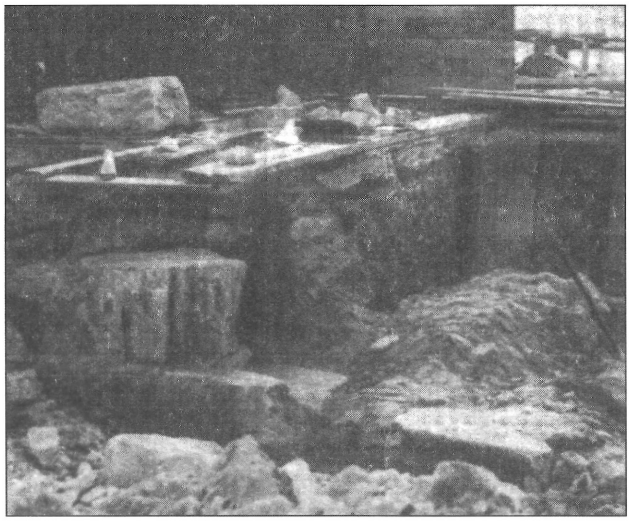

1. kép. Az Árpád-kori templom déli kapujának 1929-ben, a padlófűtés építése során eredeti helyén fellelt lábazati- és küszöbkövei.

2. kép. A barokk karzat lebontása után a torony keleti homlokzatán feltárt középkori falfestmény részlet: Szt. Kristóf feje, a reneszánsz keret felett 1503-as évszám.

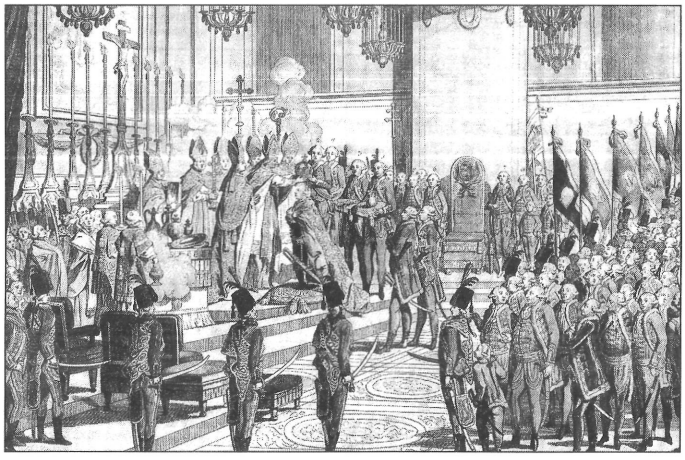

3. kép. I. Ferenc király koronázási szertartása (Quirin Mark, 1792).

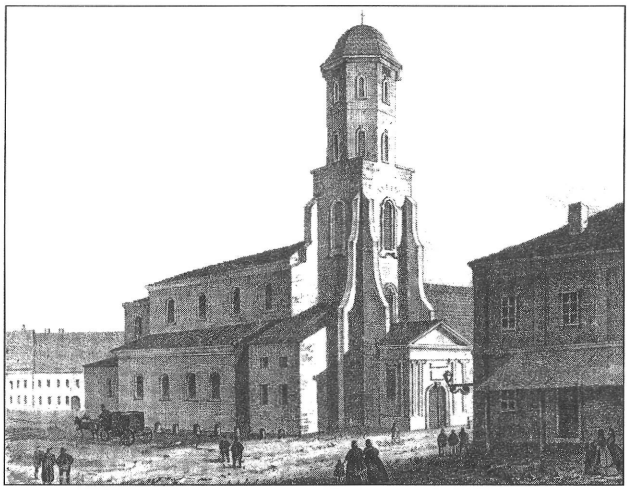

4. kép. „Szent-János egyháza Budán." Ország tüköre 1865.

5. kép. A lebontott templom helyén szabad ég alatt tárolt pilaszterfejezetek, 1970 körül.

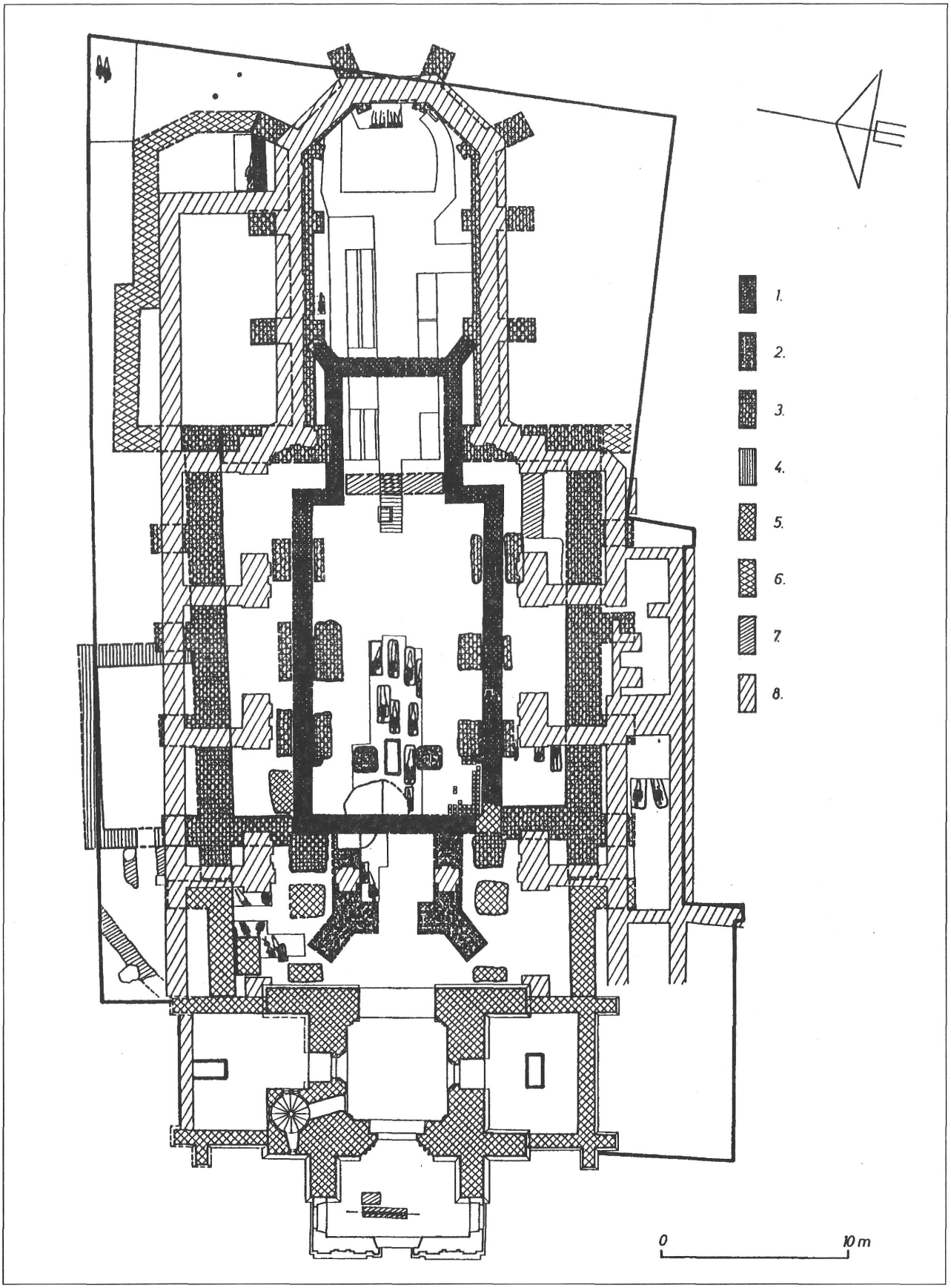

6. kép. A barokk templom és az 1958 és 1965 között végzett régészeti feltárások eredményeinek periodizált alaprajza. (Bertalan Vilmosné ásatása)

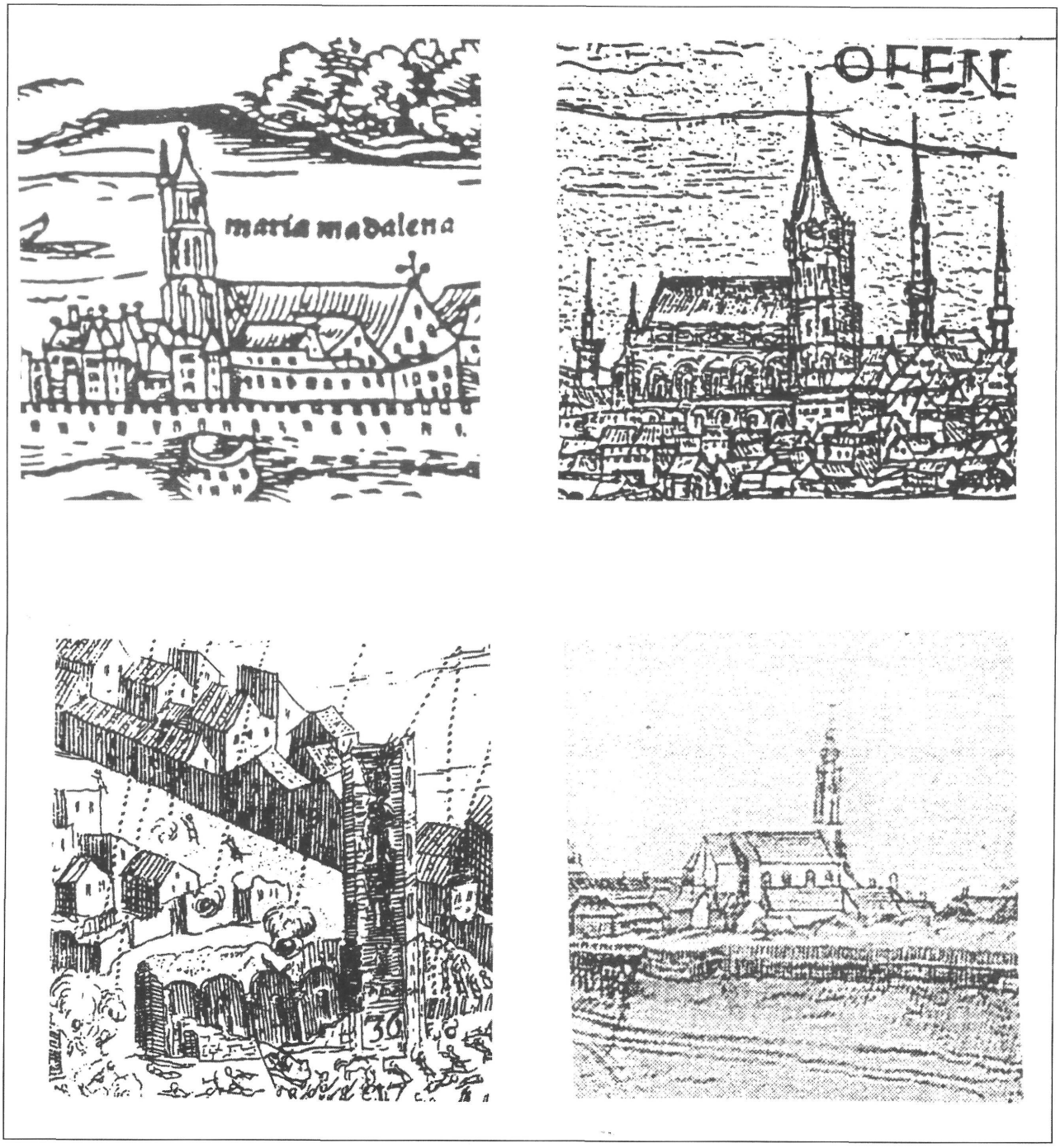

7. kép. 1. A templom Erhard Schön metszetén, 1541.; 2. A templom Zimmerman metszetén, 1602.; 3. A romos templom Fontana-Nessenthaler metszetén, 1686.; 4. A templom Löschenkohl metszetén, 1790.

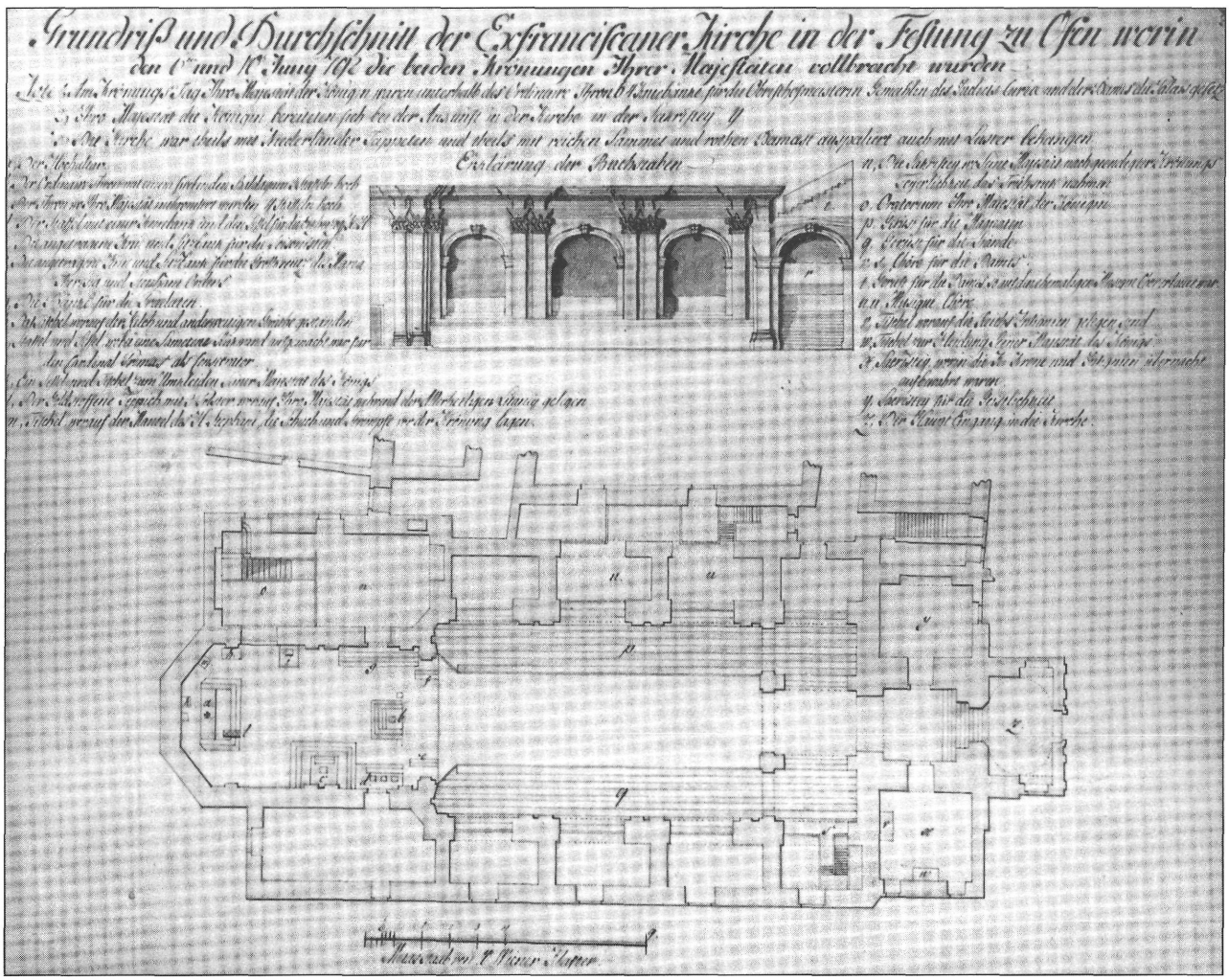

8. kép. A volt ferences templom alaprajza és a hajó metszete I. Ferenc koronázásakor, 1792-ben.

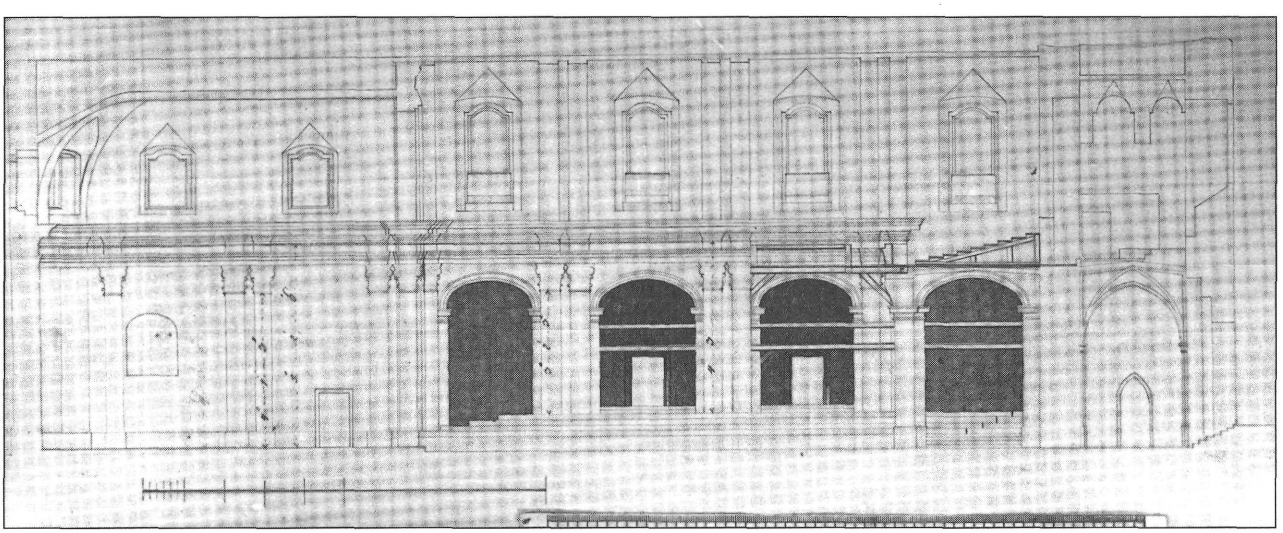

9. kép. A volt ferences templom hosszmetszete 1792-ben.

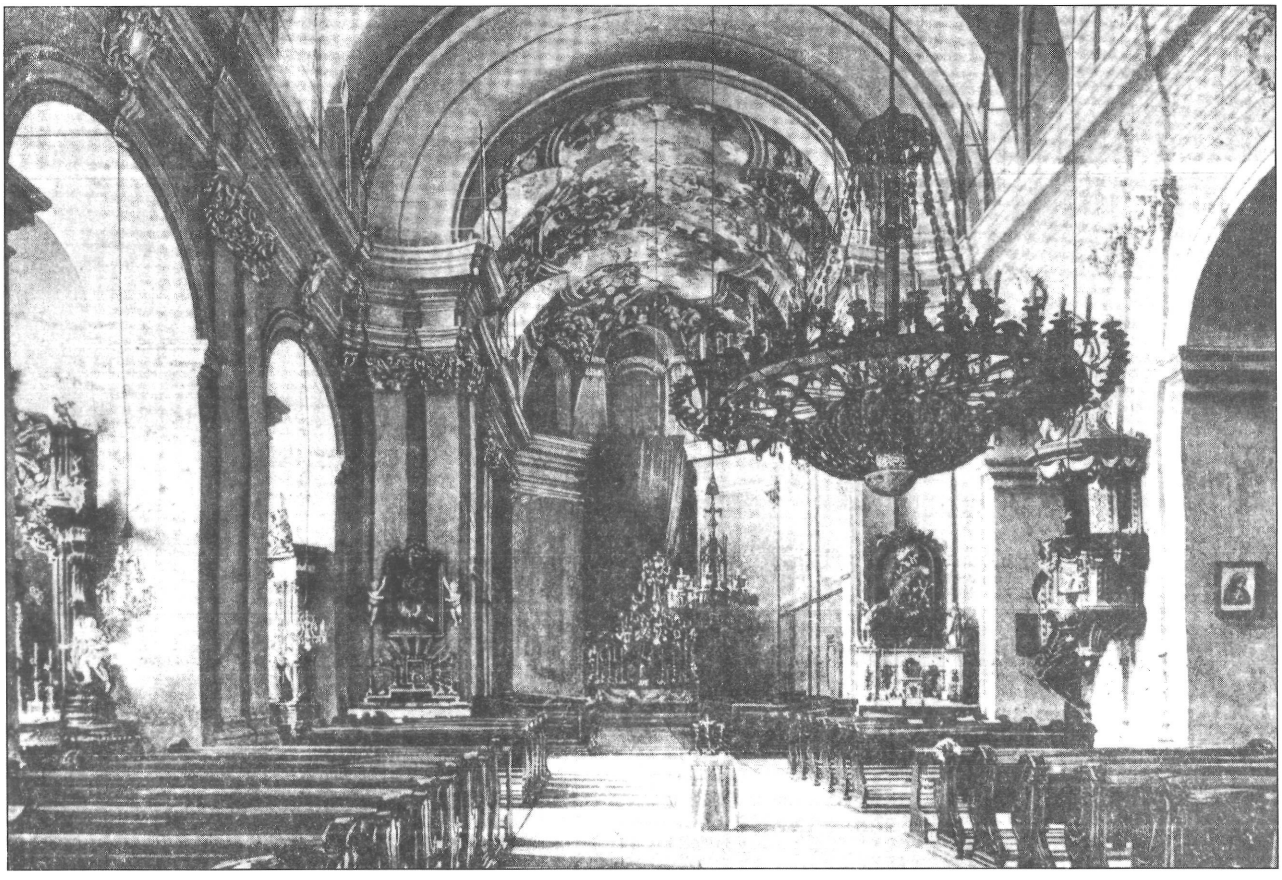

11. kép. A Helyőrségi templom belseje 1892-ben (Klösz György felvételének hírlapi reprodukciója)

10. kép. A Helyőrségi templom látképe északnyugat felől az 1920-as években.

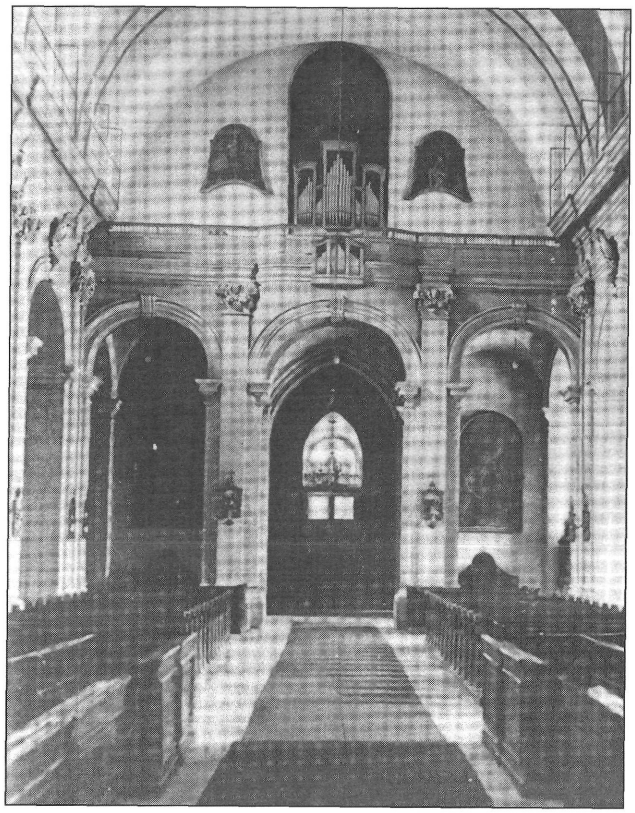

12. kép. A Helyőrségi templom belseje a karzat felé nézve, 1920-as évek

13. kép. A Nagyboldogasszony templomból áthozott barokk főoltár, háttérben a Zadravetz István tábori püspök rendelte falfestményekkel, 1920-as évek.

14. kép. A déli első oldalkápolna és a Nagyboldogasszony templomból áthozott egykori főoltárkép (Caspar Sambach: Mária mennybemenetele)

15. kép. A déli első oldalkápolna az 1944/45-ös ostrom pusztítása után, 1945

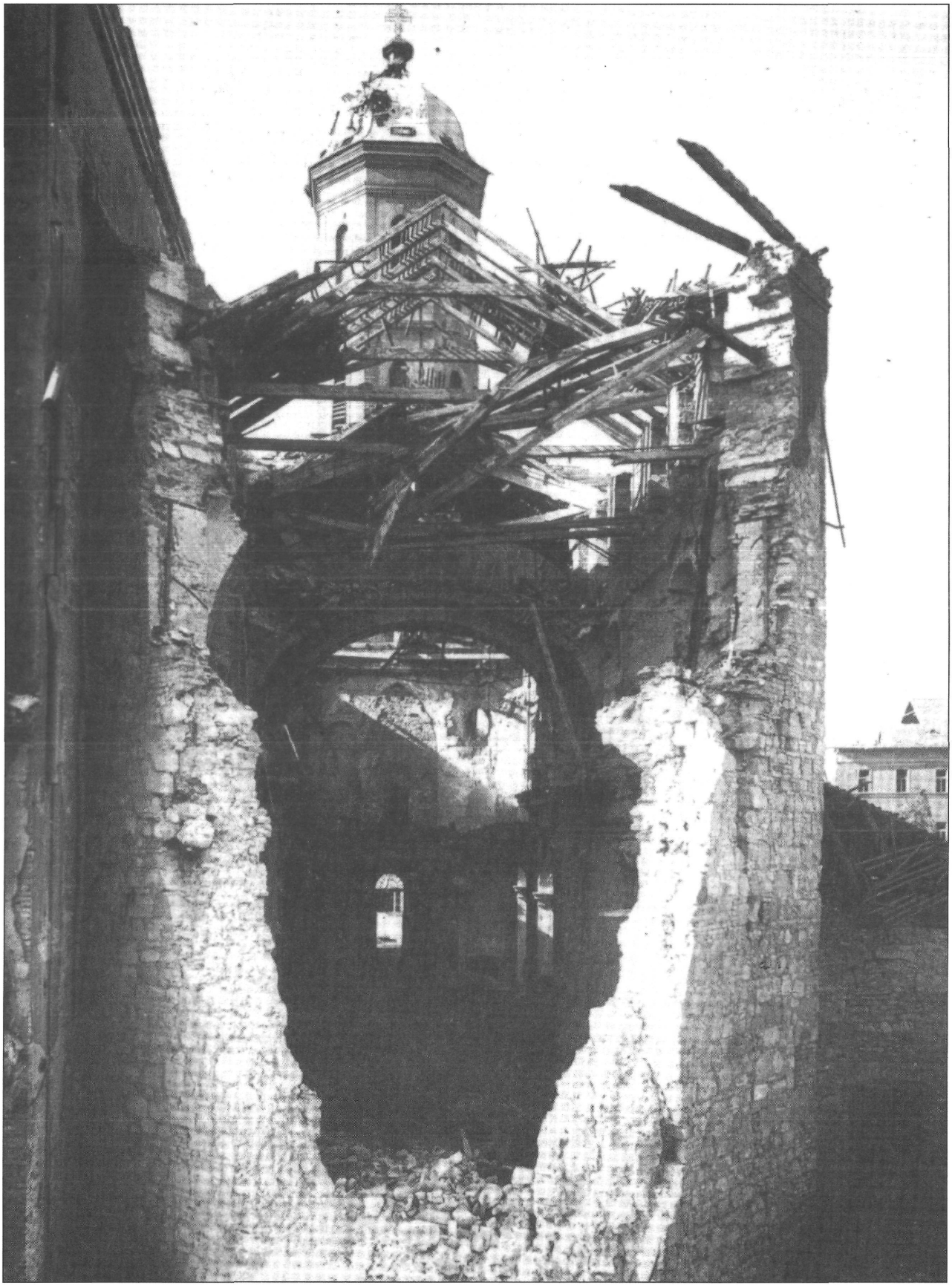

16. kép. Az 1944/45-ös ostromban lerombolt templom a szentély felől, 1945

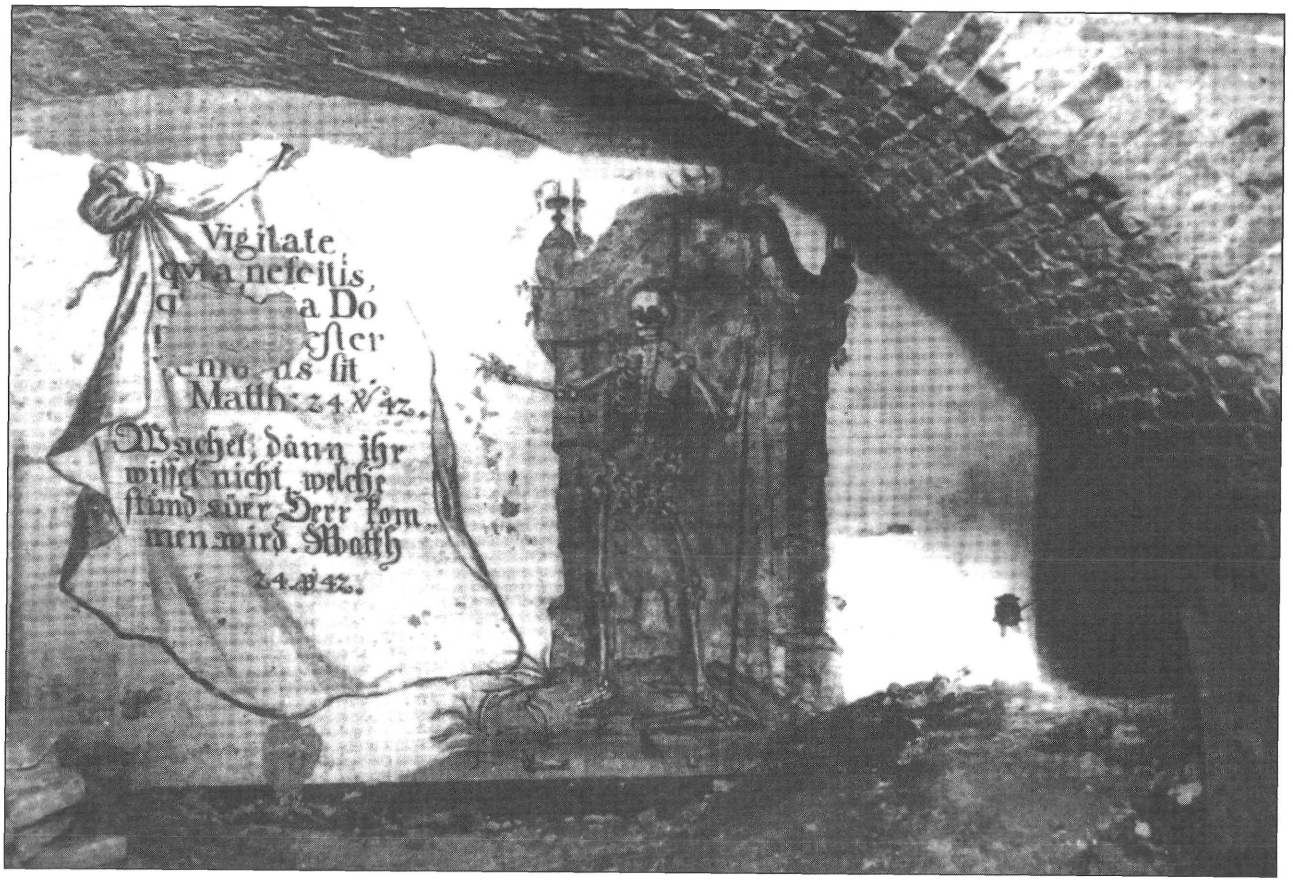

17. kép. Barokk halálábrázolás a ferences korszakból a kripta keleti falán, 1945.

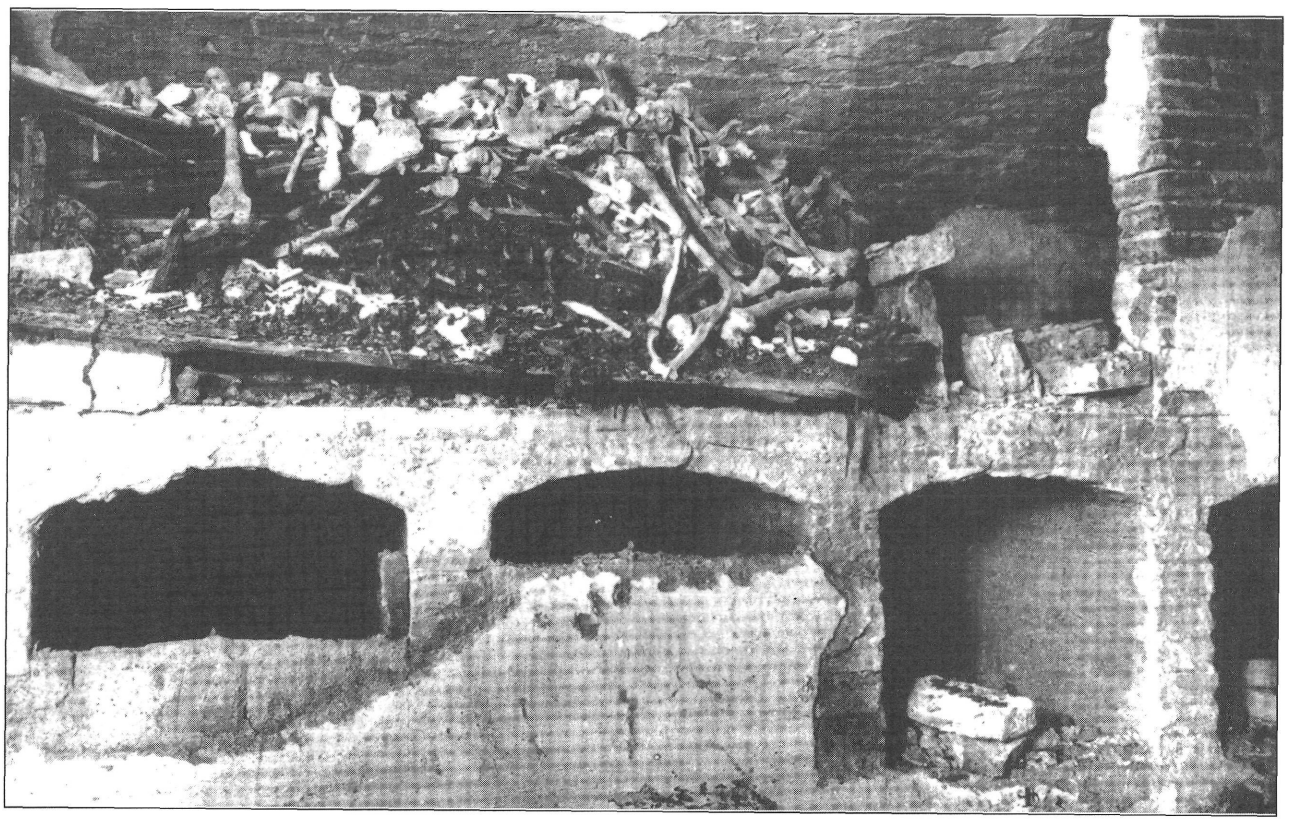

18. kép. Feldúlt sírhelyek a kripta északi fala mentén az 1944/1945-ös ostrom után.

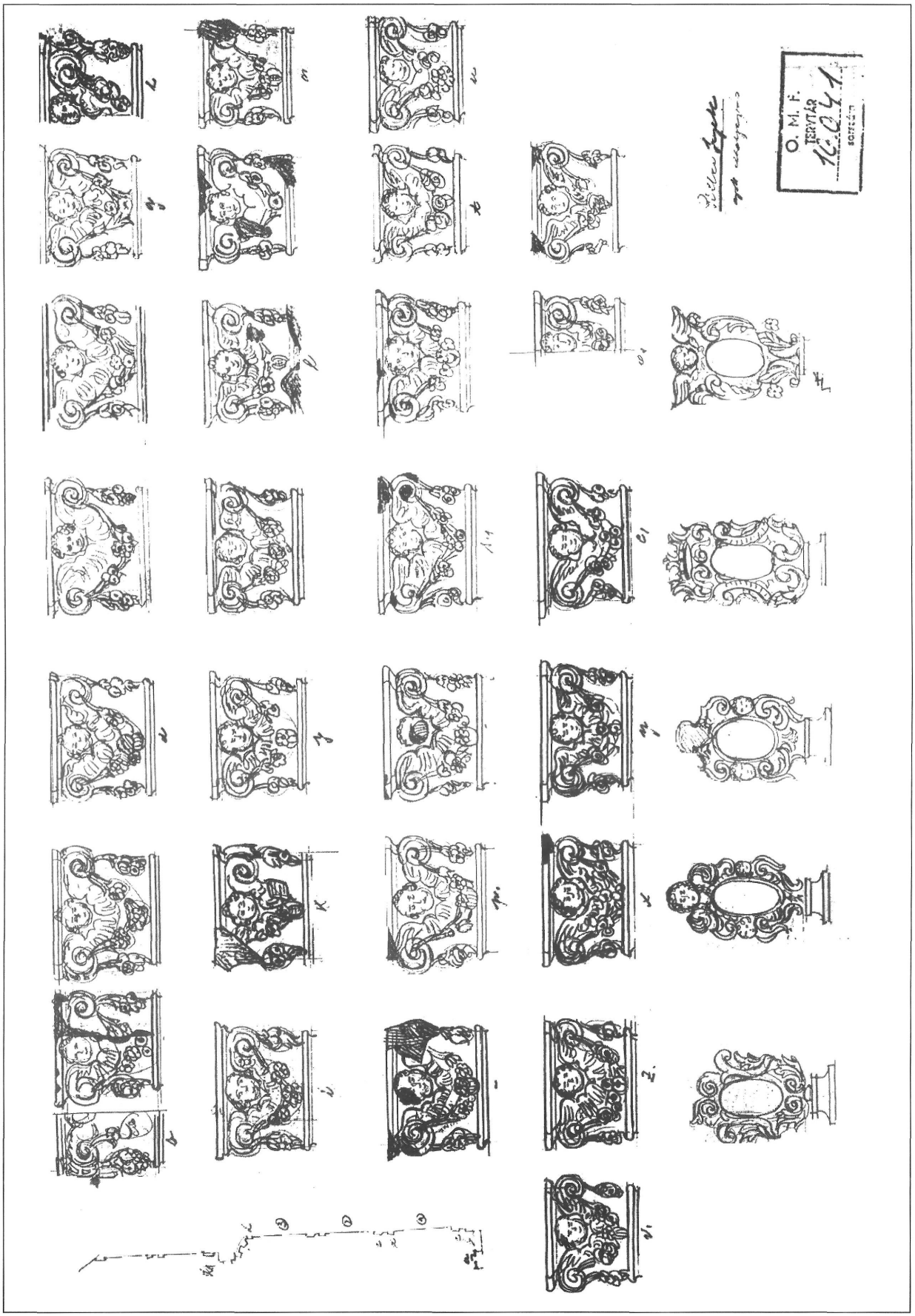

19. kép. A szentély és a főhajó pillérfejezeteinek felmérési rajzai, Stipek 1945.

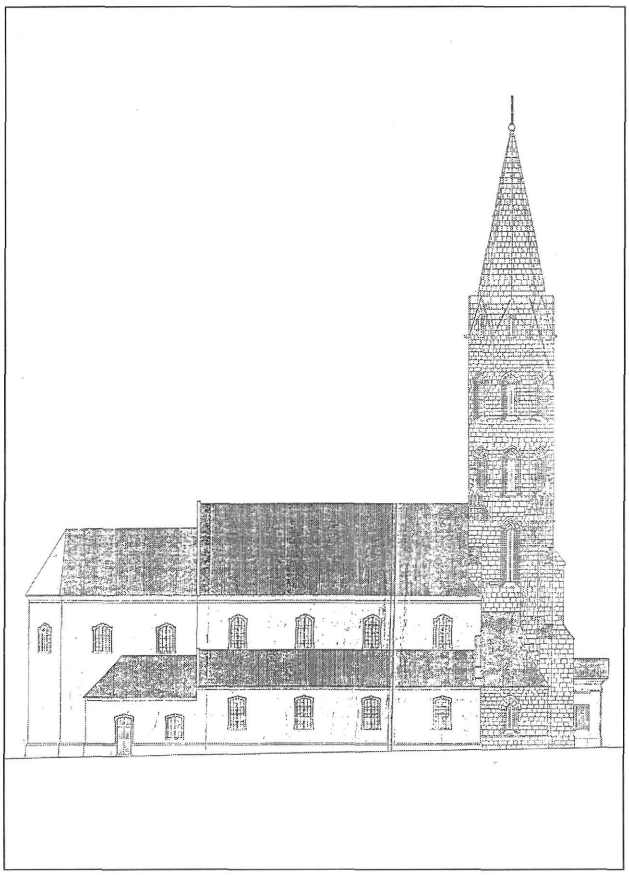

20. kép. Lux Kálmán jóváhagyott terve a Helyőrségi templom helyreállítására, északi homlokzat, 1946.

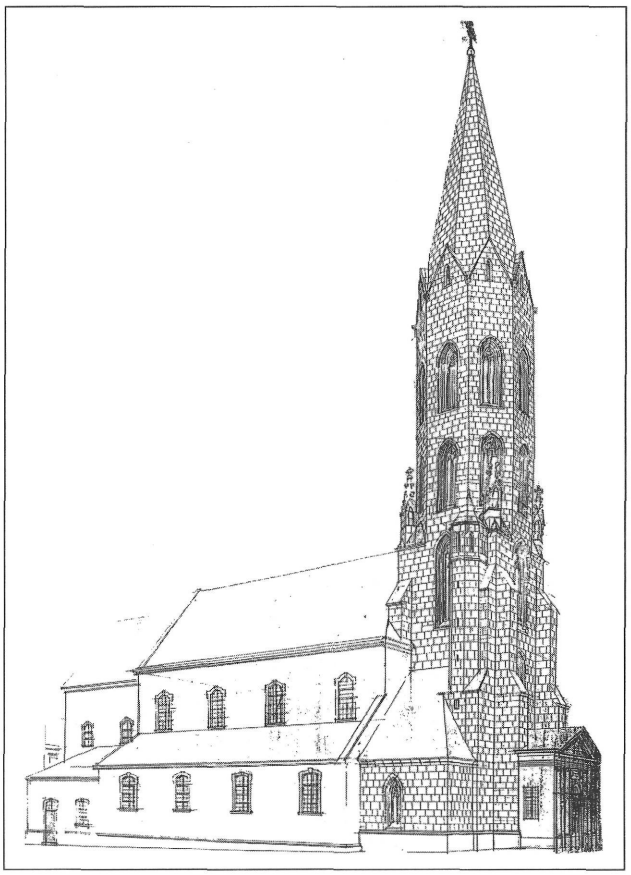

21. kép. Lux Kálmán axonometrikus vázlata a Helyőrségi templom helyreállításához, 1946.

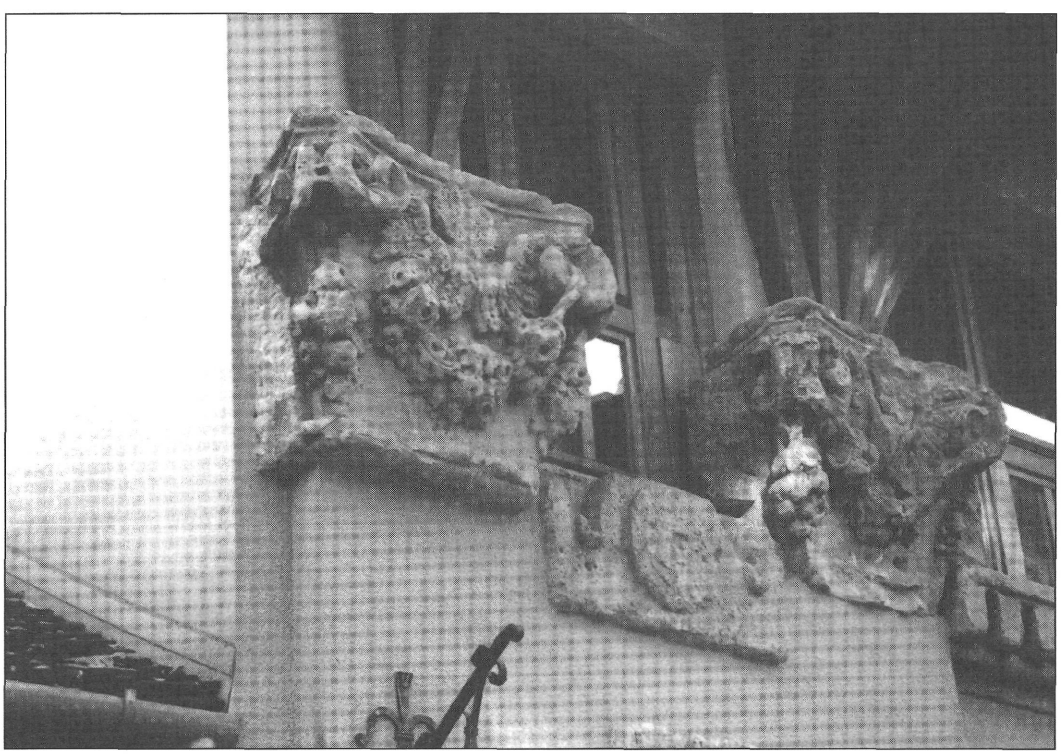

22. kép. A barokk templom eredeti pilaszterfejezetei a III. ker. Kecske u. 25. szám alatti építésziroda falában.

KÖZLEMÉNYEK

BENCZE ZOLTÁN

TÖRÖK RÉZEDÉNYEK A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM UDVARÁN

A 16–17. században, a török hódoltság idején a keleti ötvösök megjelenésével új fajta technikák honosodtak meg a fémművességben. Magyarországon azonban a törökök által megjelenő keleti típusú rézművesség kiterjedtebb művelésének és fejlődésének nem voltak meg az anyagi és szellemi feltételei. A helyi ipar kis számú iparossal csak a szűkebb igényeket elégítette ki. A rézedények jelentős része balkáni műhelyekben készült.[1]

A török fémművesség fővárosunk területén előkerült darabjairól először Horváth Henrik írt.[2] Az 1944-ben megjelent Budapest története III. kötete mellékletében Bárányné Oberschall Magda foglalkozott a török kor iparművességével.[3] E tanulmány részletesen ír az összekötő vasúti híd pesti hídfőjénél 1928-ban előkerült rézedény együttesről, melyből azután 29 darab került múzeumba.[4] A második világháború utáni budai feltárások sok török rézedényt hoztak napvilágra, ezek jelentős része azonban még publikálatlan.

Budán a török rézművesek a mai Szentháromság utca környékén éltek, Marsigli térképén 43-as számmal jelöli a Karándsilár jeri dirt, azaz az üstkészítők helyét.[5] Mesterségbeli tudásukról árulkodik az az 1732-es adat, melyben arról olvashatunk, hogy a katolikus rácok közül az öregek a törököktől sajátították el az ötvösséget.[6]

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1987–1990. között folytatott feltárásaink[7] előzménye az volt, hogy az udvar keleti részére egy É–D-i irányú új épületszárnyat akartak építeni.

Az udvar déli részén sikerült feltárni egy olyan középkori lakóház részletét, melyet a török kor végéig használtak. A sziklába vágott pince síkfödémét konzolok tartották. A pince lejárata északi irányból nyílt, a szárkövek közt található küszöbkő 165,25 m mélységben került elő. A pince alja 161,40 m mélységben volt, e fölött 60 cm-rel találtuk meg a padlószintet.[8] A pince padlóján az egykori pincefödém faszenes gerendamaradványai között került elő egy rézedényekből álló háztartási készlet, melynek egy részét vagy talán az egészet zsákban tárolhatták, az egyik bográcson ugyanis égett zsákszövet maradványokat figyeltünk meg.[9] A leletanyagban kanna, bográcsok, kupák, talpas tál és egyéb tálak találhatók.

KIÖNTŐCSÖVES ÓNOZOTT VÖRÖSRÉZ KANNA (ibrik, ltsz. 97.99.2., 1. kép, 11. kép)

Alul két oldalt lapított, teste körte formájú, nyaka hosszú, alsó részén bordával tagolt. Kiöntőcsöve hosszú, enyhén ívelt. A téglalap alakú, két szélén körkörös bepontozással díszített íves fület alul szegeccsel rögzítették, felső végét bevágással kétfelé nyitották és a perem alatt két rézszegeccsel erősítették fel. A fül felső részén – mielőtt kétfelé nyílik – kis gyűrű található, amelybe szegeccsel csatlakoztatták a félgömb alakú felsőgombos kannafedőt. M: 29 cm, talpátmérő: 12,5 cm.

Hasonló darabot ismerünk Budáról,[10] Székesfehérvárról[11] és Pécsről.[12]

BOGRÁCS (bakracs, ltsz. 97.99.1., 2. kép, 12. kép)

Domború fenekű, lapított gömbtestű, rövid hengeres nyakú. Nyakán két oldalt 8,5 cm hosszú, egymástól 4 cm távolságra található 2–2 szegeccsel felerősített, felül karikára kovácsolt lapos lemez található. Ezek karikáiba bújtatták a téglalap keresztmetszetű pálcából kovácsolt, ívelt fület, melynek végeit visszapöndörítették. M: 18 cm, perem átmérő: 23 cm.

Hasonló darabok kerültek elő egy ismeretlen lelőhelyen,[13] Párkányban,[14] Esztergomban,[15] Dunaföldvár-Alsóréven[16] és Válon.[17]

BOGRÁCS (bakracs, ltsz. 97.99.4. 3. kép, 13. kép)

Domború fenekű, lapított gömbtestű, rövid hengeres nyakú. Nyakán két-két szegeccsel felerősített felül karikára kovácsolt lapos lemez tartotta a fület, melyből egyik oldalt csak egy szegecs részlete, másik oldalt az egyik szegecs és a karika részlete maradt meg. M: 17 cm, perem átmérő: 18–19 cm.

Hasonló darabot ismerünk Esztergomból[18] és Szolnokról.[19]

[1] HATHÁZI-KOVÁCS 1996. 38.

[2] HORVÁTH 1936. 210–211. 49–51. kép

[3] BÁRÁNYNÉ 1944. 354–381.

[4] BÁRÁNYNÉ 1944. 356–364.; l. még: FEHÉR 1962. 155–156.

[5] VERESS 1906. 145.

[6] ILLÉSY 1904. 391.

[7] BENCZE 1987a.; BENCZE 1987b.; BENCZE 1988.; BENCZE 1989.; BENCZE 1990.

[8] BENCZE 1988. 183–184.

[9] BENCZE 1989. 131–134. A leleteket Csépány Ákos restaurálta.

[10] VÉGH 1999. 339. 12. kép

[11] FEHÉR 1962. 159. XXVI. t. 1.

[12] FEHÉR 1959. 121. XI. t. 2.

[13] FEHÉR 1959. 121. XI. t. 7.

[14] FEHÉR 1962. 159. XXVI. t. 6.

[15] FEHÉR 1968. 280. 40 és 44. kép

[16] GAÁL 1991. 196. 3. kép 1.

[17] HATHÁZI-KOVÁCS 1996. 54. 21. kép 5.

[18] FEHÉR 1968. 280. 40. kép

[19] KOVÁCS 1984. 79. 1. kép 2.

BOGRÁCS (bakracs, ltsz. 97.99.6., 2. kép, 14. kép)

Domború fenekű cserépbogrács formájú üst. Visszahajtott peremének felső és alsó részén bekarcolt vonal fut körbe. Peremét úgy alakították ki, hogy fedőt lehessen rá helyezni.[20]

M: 12 cm, perem átmérő: 19,5 cm.

Ilyen példányok kerültek elő Nógrádon,[21] Esztergomban[22] és Dunaföldváron.[23]

KUPA (kupa, ltsz. 97.99.7., 4. kép, 15. kép)

Széles fenekű, hosszúkás homorú oldalú, széles szájú. Peremén és alsó részén esztergálás nyomai találhatók. Talpát másodlagosan illesztették be az edény testébe. Talpa közepén rozettaszerű díszítés figyelhető meg: egy 2,5 cm sugarú körben beütött pontozás látható. A perem egyik oldalán az egykori fedő felerősítési helyét jelző lyuk található. Külső oldalán a perem alatt tugra látható. (*5. kép*)

M: 16 cm, talpátmérő: 12–12,5 cm szájátmérő: 11 cm.

Párhuzamát Szolnokról ismerjük.[24] A két kupa annyira hasonlít egymáshoz, hogy megkockáztatható az a feltevés, hogy egy műhelyben készülhettek.

KUPA (kupa, ltsz. 97.99.3., 4. kép, 16. kép)

Széles fenekű, hosszúkás homorú oldalú, széles szájú. Peremén és alsó részén esztergálás nyomai találhatók.

M: 17 cm, talpátmérő: 12–12,5 cm, szájátmérő: 11–12 cm.

Hasonló ivóedény Szolnokon került elő,[25] a váli kupa[26] csak a perem felé szélesedik enyhén.

TALPAS TÁL (szahan, ltsz. 97.99.1., 6. kép, 17. kép)

Csonkakúp alapon álló lapított félgömb testű. Fogazott pereme kihajló, egyenes.

M: 12 cm, perem átmérő: 27 cm.

Párhuzamait Ajnácskőről[27] és Esztergomból[28] ismerjük.

TÁL (tasz, ltsz. 97.99.5., 7. kép, 16. kép)

Legömbölyített fenekű, lapított félgömb testű, kihajló egyenes peremmel. Peremén egy téglalap alakú lyuk található, mely a fület tarthatta.

M: 9 cm, perem átmérő: 27 cm.

Hasonló darab került elő a vasúti híd pesti hídfőjénél 1928-ban[29] és Madocsán.[30]

TÁL (tasz, ltsz. 97.99., 8. kép, 18. kép)

Lapított félgömb testű, kihajló 1,5–2 cm széles egyenes peremmel. Testén a külső oldalról beütött Y formájú gerezdes díszítések figyelhetők meg.

M: 5 cm, perem átmérő: 27 cm.

Hasonló díszítéssel két csészén találkozunk: az egyik darab a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdona,[31] a másik a dunaföldvári várásatásokból származik.[32]

TÁLKA (tasz, ltsz. 97.99.9. 8. kép, 19. kép)

Lapított félgömb testű, félgömb alakú köldökkel. Testén a külső oldalról beütött, félhold alakú díszítések figyelhetők meg. A perem alatt és a fenék közelében a félholdak 8–8 háromszög alakú mintát rajzolnak ki.

M: 4,5 cm, perem átmérő: 18 cm.

SÜTŐTÁL (tepszi ltsz. 97.99.11. 7. kép, 20. kép)

Kerek lapos tál, az egyik oldalán függesztőfül található. A függesztő felületnél 1 cm széles fül a szegecs felé trapéz alakban kiszélesedik. Vízszintes pereme a külső szélénél függőleges lesz.

M: 8 cm, fenék átmérő: 23–24 cm, perem átmérő: 29–30 cm.

Hasonló darabokat ismerünk Esztergomból,[33] függesztőfül nélkül az újpalánki várból[34] és Törökszentmiklósról.[35]

SÜTŐTÁL (tepszi ltsz. 97.99.12. 9. kép, 21. kép)

Kerek lapos tál, vízszintesen kihajló peremmel. Átlagos török tálforma.[36] Ami érdekessé teszi az a rajta látható ábrázolás. Középen férfi mellképe, fejét profilból ábrázolták, rajta keskeny karimájú kalap. Vállai fölött szögletes vonalakkal jelzett szárnyak. (*10. kép*) Párhuzama, melyet a 12–13. század fordulójára kelteznek Dombóvárról ismert.[37] Valószínűleg a középkori Buda egyik háztartásához tartozhatott. Jelenléte arra utal, hogy a ház 17. századi tulajdonosa nem volt hithű mohamedán.[38]

M: 3 cm, perem átmérő: 27 cm.

FÜL (ltsz. 97.99.13. 15. kép)

Nagy méretű kanna négyzetes keresztmetszetű füle.

Hossza: 20 cm, vastagsága: 1 cm.

[20] Egy ajnácskői darabnak fedele is van: BÁRÁNYNÉ 1944. 359. CXIV. t. 4.; ua. FEHÉR 1962. 154. XXV. t. 1.

[21] FEHÉR 1962. 159. XXV. t. 8.

[22] FEHÉR 1968. 280. 39. kép

[23] GAÁL 1983. 164. 4. kép 2.

[24] KOVÁCS 1984. 84. 4. kép 1. és 9. kép 2.

[25] KOVÁCS 1984. 84. 4. kép 1. és 9. kép 2.

[26] HATHÁZI-KOVÁCS 1996. 34. 54. és 21. kép 2.

[27] BÁRÁNYNÉ 1944. 362. CXV. t. 6.; ua. FEHÉR 1962. 154. XXII. t. 4.; FEHÉR 1962. XXII. t. 10–11.

[28] FEHÉR–PARÁDI 1960. XXVIII. t. 10.; FEHÉR 1968. 275. és 12. ábra.

[29] BÁRÁNYNÉ 1944. 357. CXVI. t. 8.; ua. FEHÉR 1962. 156. XXIII. t. 5.

[30] GAÁL 1983. 173. 7. kép 1. 17. kép 4.

[31] FEHÉR 1975. 20, 58. kép.

[32] GAÁL 1983. 177. 7. kép 4, 14. kép 2.

[33] FEHÉR 1968. 48–49. kép

[34] GAÁL 1991. 195. 4. kép 2., 200.

[35] KOVÁCS 1984. 84. 4. kép 3.

[36] Ilyen tálat ismerünk a palotából: FEHÉR 1962. 157. XXVII. t. 6., illetve Esztergomból: FEHÉR 1968. 49. kép.

[37] KOVÁCS 1960. 6. Abb. 7.; ua. LOVAG 1994. 207–208. Kat. Nr. II–31.

[38] Dernschwam 1555-ös leírásából tudjuk, hogy Budán a Magdolna-templom környékén, ahol a keresztények laknak még borkimérés is folyik. vö. DERNSCHWAM 1984. 497-501.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁRÁNYNÉ 1944 — BÁRÁNYNÉ Oberschall Magda: Iparművesség. In: Budapest története 3. Budapest a török korban. Bp. 1944. p. 354–381.

BENCZE 1987a — BENCZE Zoltán: Előzetes jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. HK 34 (1987) p. 370–385.

BENCZE 1987b — BENCZE Zoltán: Újabb beszámoló a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán folyó ásatásról. HK 34 (1987) p. 791–809.

BENCZE 1988 — BENCZE Zoltán: Jelentés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum udvarán 1987 végéig folyt ásatásokról. HK 35 (1988) p. 178–195.

BENCZE 1989 — BENCZE Zoltán: Beszámoló a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1988-ban folytatott feltárási munkákról. HK 102 (1989) p. 131–143.

BENCZE 1990 — BENCZE Zoltán: Jelentés a Hadtörténeti Intézet és Múzeum udvarán 1989-ben és 1990-ben folytatott feltárási munkáról. HK 103 (1990) p. 194–198.

DERNSCHWAM 1984 — DERNSCHWAM HANS: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló. Bp. 1984.

FEHÉR 1959 — FEHÉR Géza, ifj.: A pécsi Janus Pannónius Múzeum hódoltságkori török emlékei. JPMÉ 1959. (1960) p. 103–146.

FEHÉR 1962 — FEHÉR Géza, ifj.: Vases de cuivre turcs dans le Musée National Hongrois. FolArch 14 (1962) p. 153–167.

FEHÉR 1968 — FEHÉR Géza, ifj.: Esztergomi török vörösrézedények. KMK 1 (1968) p. 273–310.

FEHÉR 1975 — FEHÉR Géza, ifj.: Török kori iparművészeti alkotások. Bp. 1975.

FEHÉR–PARÁDI 1960 — FEHÉR Géza, ifj.–PARÁDI Nándor: Esztergom-Szenttamáshegyi 1956. évi törökkori kutatások. Esztergom Évlapjai 1960. p.

GAÁL 1983 — GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei. CommArchHung 1983. p. 163–184.

GAÁL 1991 — GAÁL Attila: A szekszárdi múzeum hódoltságkori rézedényei II. CommArchHung 1991. p. 191–206.

HATHÁZI–KOVÁCS 1996 — HATHÁZI Gábor – KOVÁCS Gyöngyi: A váli gótikus templomtorony. Székesfehérvár, 1996.

HORVÁTH 1936 — HORVÁTH Henrik: Hódoltság és felszabadítás a művészettörténelemben. TBM 5 (1936) p. 210–211.

ILLÉSY 1904 — ILLÉSY János: Magyarországi ötvösök 1732-ben. ArchÉrt (1904) p. 385-397.

KOVÁCS 1960 — KOVÁCS Éva: Romanische gravierte Bronzeschalen in Ungarn. ActaHAHung 7 (1960) p. 1-17.

KOVÁCS 1984 — KOVÁCS Gyöngyi: Török rézedények Szolnok megyéből. ArchÉrt 111 (1984) p. 78–91.

LOVAG 1994 — LOVAG Zsuzsa: Kézmosótál. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon. 1000-1541. Bp. 1994. 207-208., Kat. Nr. II-31.

VERESS 1906 — VERESS Endre: Gróf Marsigli Alajos Ferdinánd olasz hadi mérnök jelentései és térképei Budavár 1684–1686-iki ostromairól, visszafoglalásáról és helyrajzáról. BudRég 9 (1906) p. 105-170.

VÉGH 1999 — VÉGH András: Régészeti feltárások a budai váralján, a középkori Tótfalu területén. BudRég 33 (1999) p. 331-345.

BENCZE ZOLTÁN

TÜRKISCHE KUPFERGESCHIRRE AUF DEM HOF DES MUSEUMS FÜR KRIEGSGESCHICHTE

Die auf dem Gebiet der Hauptstadt zum Vorschein gekommenen Stücke türkischer Metallkunst wurden zuerst von Henrik Horváth behandelt. Später beschäftigte sich Magda B. Oberschall mit dem Kunstgewerbe der Türkenzeit ausführlich in ihrer 1944 erschienenen Studie. Während den Freilegungen in Buda nach dem zweiten Weltkrieg sind viele türkische Kupfergeschirre zum Vorschein gekommen, davon ist jedoch der größte Teil bis heute unpubliziert. Die türkischen Kupferschmiede von Buda lebten in der Umgebung der Szentháromság Straße. Der Plan aus dem 17. Jahrhundert von Marsigli bezeichnet das Karandsilar jeri dir, was soviel bedeutet wie der Ort der Kesselmacher, mit der Nummer 43. Ihre Fachkenntnisse sind in einer Quelle von 1732 belegt, aus der wir erfahren, dass die älteren katholischen Raizen das Goldschmiedehandwerk von den Türken erlernten.

Während den archäologischen Freilegungen zwischen 1987 und 1990 auf dem Hof des Institutes und Museums für Kriegsgeschichte gelang es uns auf dem südlichen Teil des Hofes eine Partie eines solchen Wohnhauses freizulegen, das bis zum Ende der Türkenzeit benutzt. Die Flachdecke des in einen Fels gehauenen Kellers wurde von Konsolen gehalten. Der Abstieg zum Keller öffnete sich in Richtung Norden und die zwischen den beiden seitlichen Steinen des Türgewändes gefundene Türschwelle ist aus einer Tiefe von 165,25 m über Adriatischem Meer zum Vorschein gekommen. Der untere Teil des Kellers lag in einer Tiefe von 161,4 m, 60 cm darüber haben wir das Fußbodenniveau gefunden. Auf dem Boden des Kellers, unter den verkohlten Balkenresten ist eine Garnitur Kupfergeschirr zum Vorschein gekommen. Ein Teil davon, oder möglicherweise die ganze Garnitur wurde in einem Sack aufbewahrt. Auf einem der Kessel konnten nämlich Reste verbrannten Sackgewebes beobachtet werden. Im Fundmaterial befinden sich Kannen, Kessel, Stengelschüsseln und andere Schüsseln. Besonders bemerkenswert sind ein Näpfchen mit Halbmondverzierung sowie ein Bratschüssel, auf der das Brustbild eines geflügelten Mannes zu erkennen ist. Ein ähnliches Stück, das auf die Wende vom 12. zum 13. Jahrhundert datiert wurde, ist aus Dombóvár bekannt. Das besprochene Fundmaterial gehörte wahrscheinlich zu einer der Haushaltungen in Buda. Sein Vorhandensein deutet darauf hin, dass der Inhaber des Hauses im 17. Jahrhundert kein strenggläubiger Mohammedaner war. Das Haus wurde während der Rückeroberung 1686 zerstört, so ist die Kupfergeschirrgruppe leicht zu datieren.

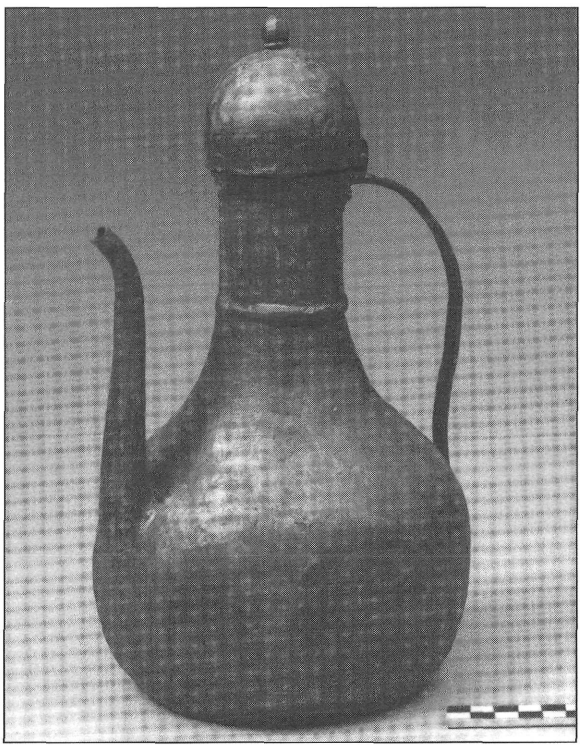

1. kép. Kiöntőcsöves kanna

2. kép. Bográcsok

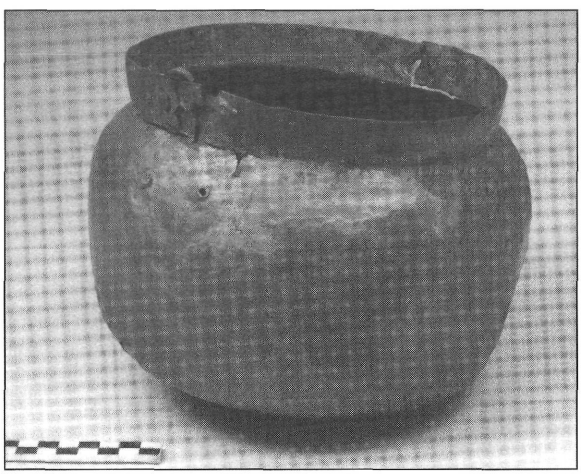

3. kép. Bogrács

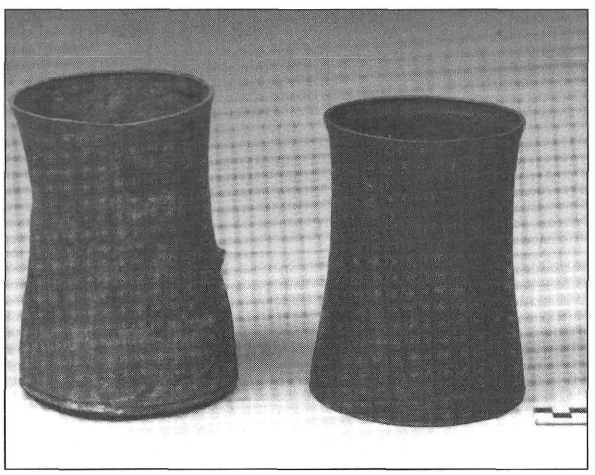

4. kép. Kupák

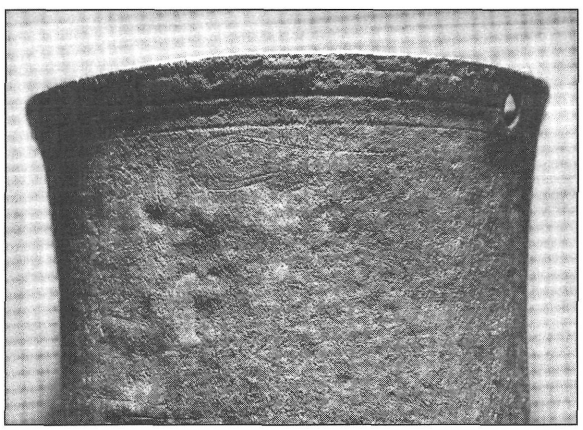

5. kép. Tugra a kupán

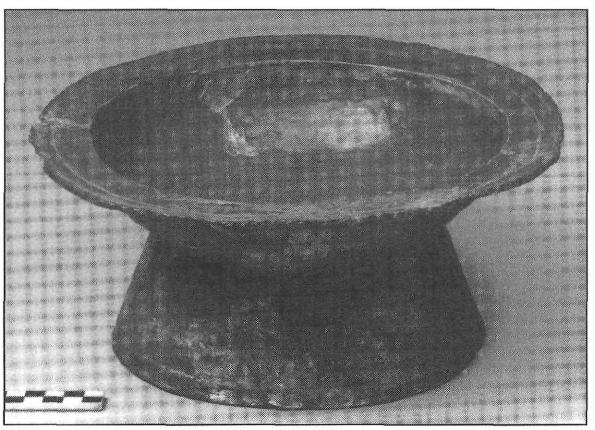

6. kép. Talpas tál

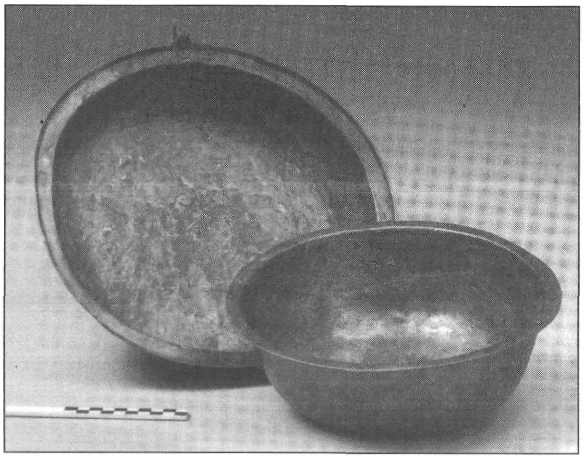

7. kép. Tál és sütőtál

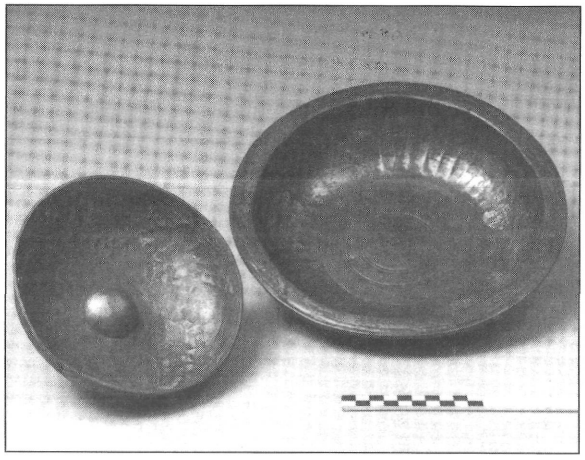

8. kép. Tál és tálka

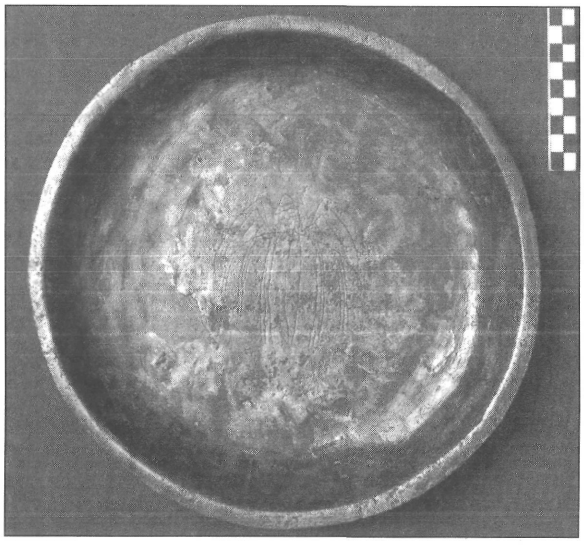

9. kép. Sütőtál

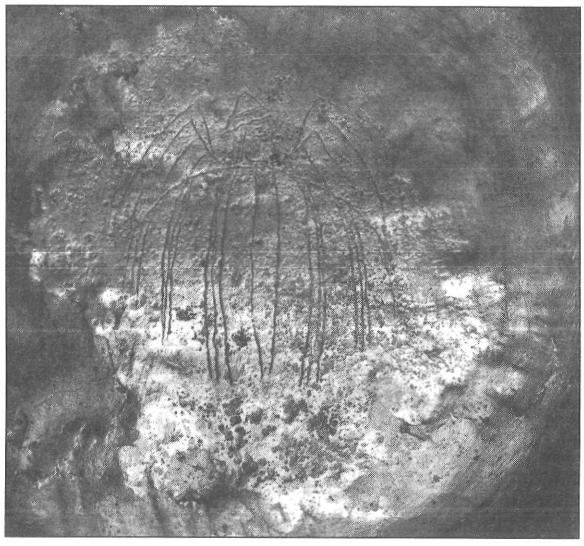

10. kép. Szárnyas férfi mellképe a sütőtálon

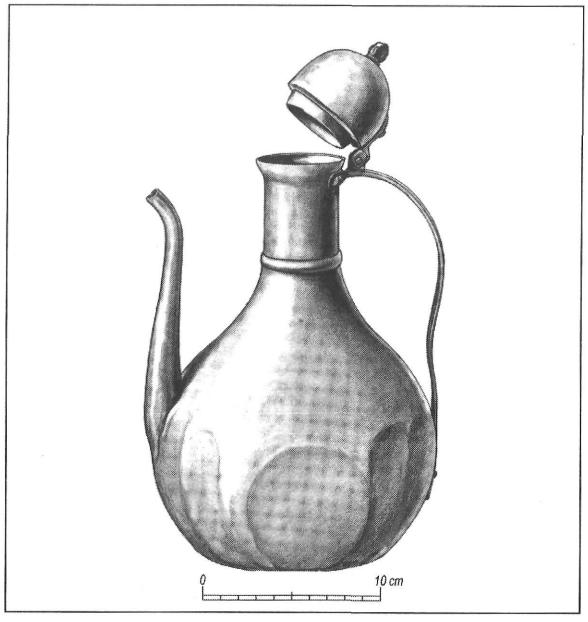

11. kép. Kiöntőcsöves kanna

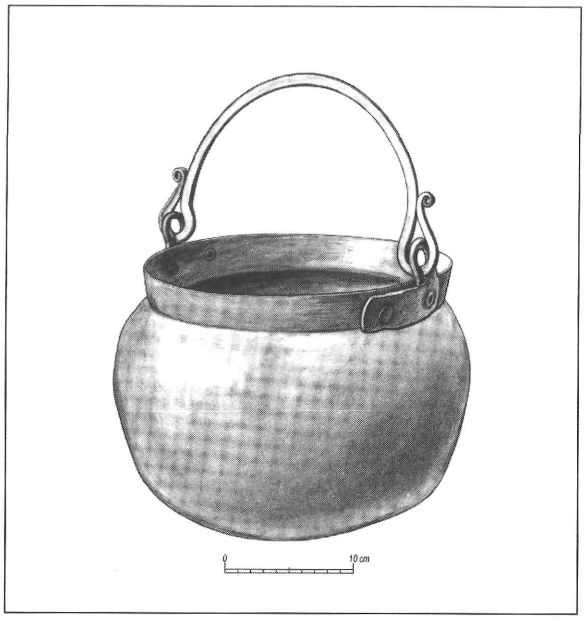

12. kép. Füles bográcsok

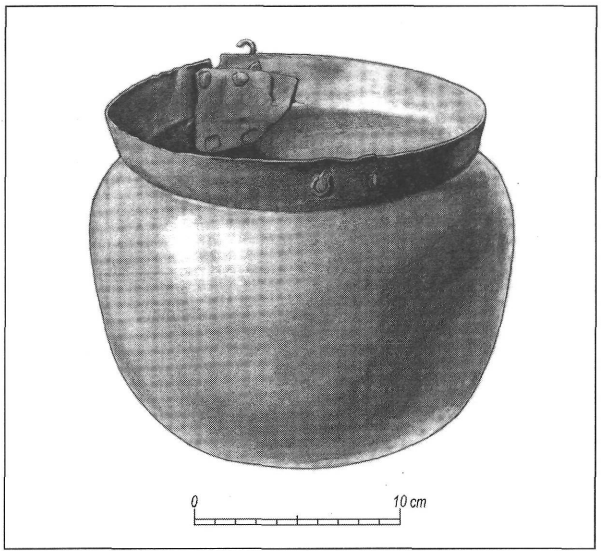

13. kép. Bogrács

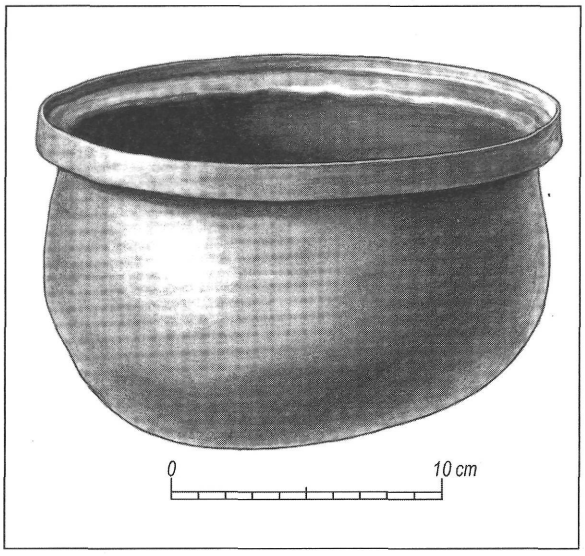

14. kép. Bogrács

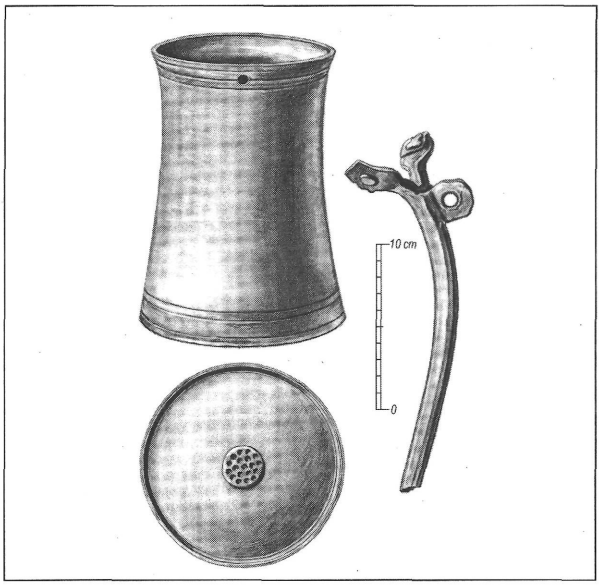

15. kép. Kupa és fül

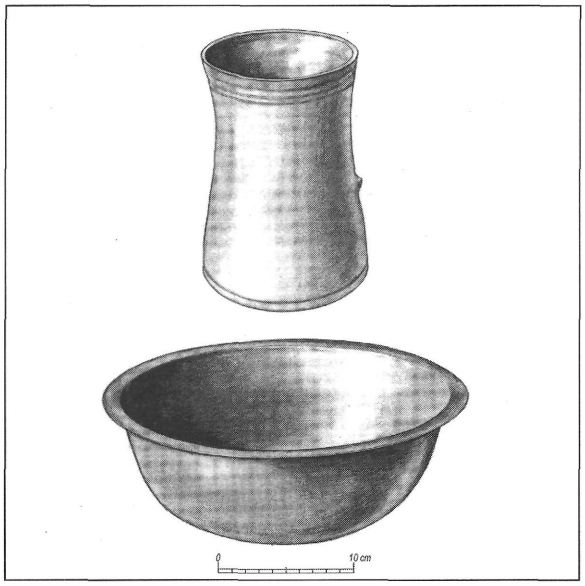

16. kép. Kupa és tál

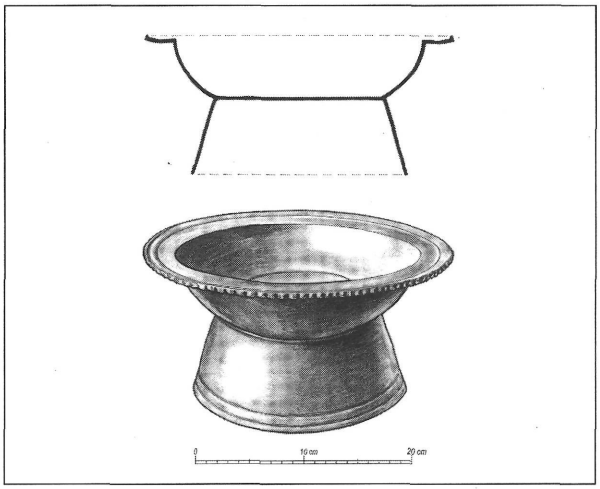

17. kép. Talpas tál

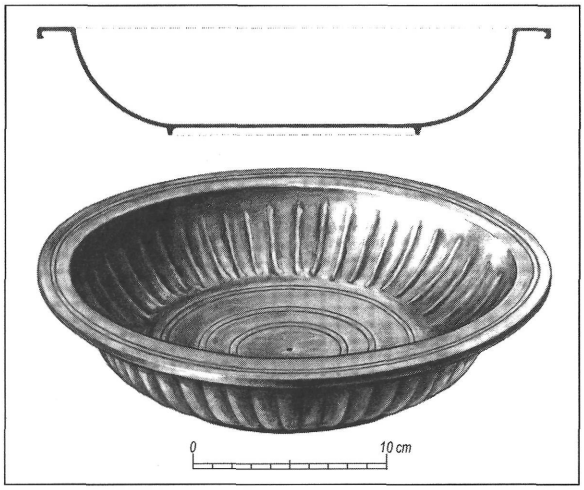

18. kép. Tál

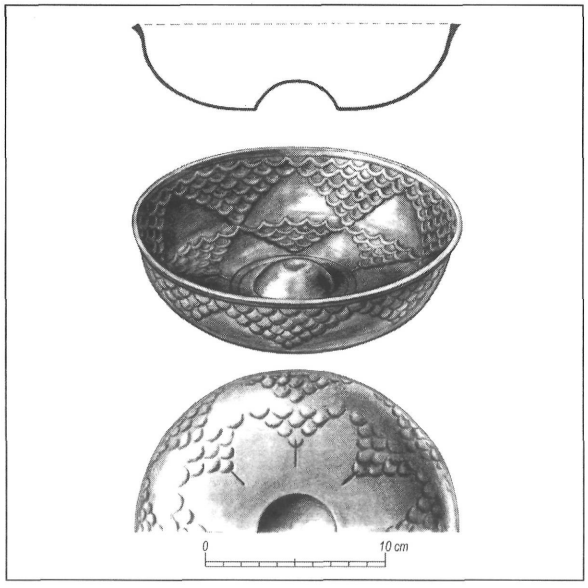

19. kép. Tálka

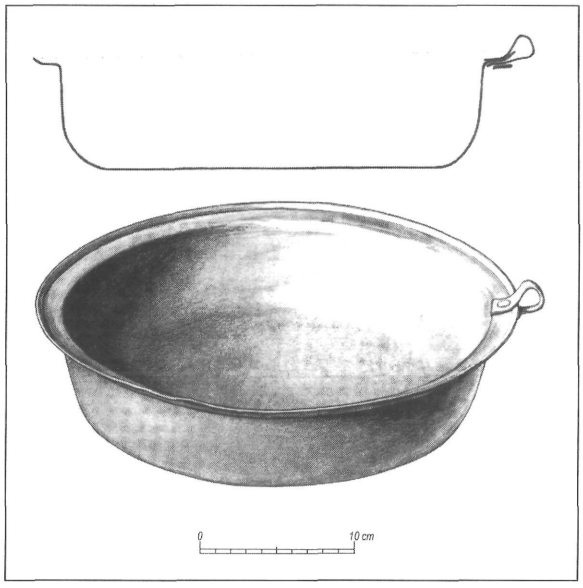

20. kép. Sütőtál

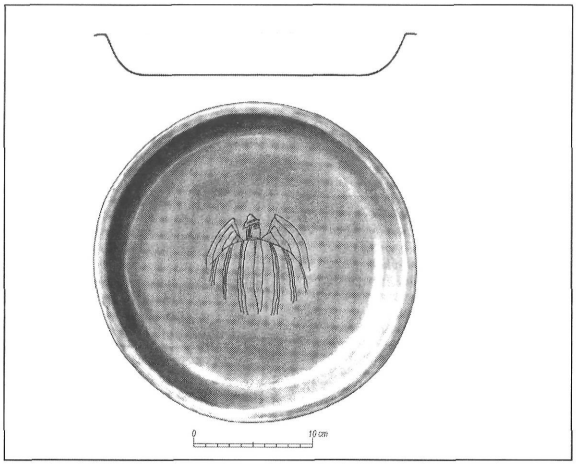

21. kép. Sütőtál

BELÉNYESYNÉ SÁROSI EDIT

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A KÖZÉPKORI BUDA SZENTPÉTERMÁRTÍR KÜLVÁROSÁBAN

Garády Sándor kutatásai 1940–42. I.

Garády Sándor régészeti munkával 1931-től került közelebbi kapcsolatba, ettől kezdve kutatásait a Fővárosi Ásatási és Régészeti Intézet keretein belül végezte, a polgármesteri hivatal XI. ügyosztályának megbízásából. Budapest területén úttörő jellegű munkába kezdett, a korabeli városi építkezéseket kihasználva, hivatalos felhatalmazással tett régészeti megfigyeléseket. Személyében a budapesti városi régészeti kutatások egyik elindítóját tisztelhetjük. Különösképpen értékelnünk kell erőfeszítéseit, ha figyelembe vesszük, az 1940-es évek elején Garády Sándor már nem volt fiatal.[1] Korát meghazudtoló lelkesedéssel és energiával figyelte a sorra kerülő építkezéseket, és próbálta minél jobban kiaknázni az ebből adódó lehetőségeket. Valószínűleg neki jutott először eszébe az, hogy a város bizonyos részeit egyfajta „védettség" alá kellene vonni, azaz jelentősebb építkezések elkezdése előtt az építtetők kötelesek legyenek ezt a polgármesteri hivatalnak, illetve a múzeumnak bejelenteni, hogy a múlt értékei ne menjenek veszendőbe.[2] Munkáját rendkívüli, mérnöki precizitás jellemezte, a kor elvárásait messze meghaladó színvonalon dokumentálta ásatásait, és az előkerült leletanyagot is igyekezett minél teljesebb állapotában felmérni és a múzeum számára beleltározni.

A Víziárosban 1940 és 1942 között 11 telken volt lehetősége ásatást folytatni.[3] Eredményeiről több publikáció megjelent, illetve az elvégzett munkáról havonta beszámolókat írt a megbízó szervnek, a polgármesteri hivatalnak.[4] 1941-től a Gerevich László által irányított Középkori Kőemléktár és Középkori Ásatási Osztály munkatársa lett. 1944-ben, Budapest ostromakor vesztette életét. Mivel kutatásait, ásatásainak feldolgozását nem fejezhette be, eredményei kis kivétellel publikálatlanok.[5] A Víziárosban azóta sok helyen végeztek leletmentő ásatásokat, melyek fontos adalékokkal szolgáltak a középkori városrész topográfiájához, de az egykori utcaszerkezetről, beépítettségről, vagy háztípusokról összefüggő képet egyelőre nem alkothatunk.[6]

Jelen tanulmány tárgya Garády Sándornak 1940 és 1942 között, a budai Víziváros és a középkori Szentpétermártír városrész területén végzett ásatásaiból előkerült középkori objektumok és leletanyagok feldolgozása,[7] a kutatások mai értelemben vett tudományos szintű és igényű dokumentációjának elkészítése. A dolgozat elsődleges célja tehát az adatközlés, egyfajta alapmunkának készült a további, mélyebb részletkutatások számára.

[1] 1871- ben született.

[2] Egy bejelentés nélkül elkezdett építkezés (Csalogány u. 41.) tapasztalataiból okulva terjesztette elő: *„... nagyon kívánatos lenne, ha az illetékes mérnöki hivatal gondoskodnék arról, hogy a Vizivárosnak ezen a részén az új építkezésekről még az építkezés, helyesebben az alapásás megkezdése előtt értesítést kapjunk és az építő vállalat is utasíttassék, hogy a Régészeti és Ásatási Intézet kiküldötteinek a kezére járjon. ... "* (BTM Adattár, Iktatószám nélkül, 1941. márc. 28- án kelt beadványa)

[3] Kutatott ezen kívül többek között a Tabánban, a Bugát utcában, a Bástya utcában, a Rudas fürdőnél, a Szép Juhászné vendéglőnél, illetve nevéhez kapcsolható a Városkút és környékének tervszerű vizsgálata. Ezen kívül a budaszentlőrinci pálos kolostorban, a békásmegyeri templomromnál, Óbudán a fehéregyházi romoknál ásott, ő publikálta a csúcshegyi honfoglalás kori leleteket. Végül az ő nevéhez kapcsolható a nyéki vadászkastély pontos lokalizálása, ő végezte az első kutatásokat is a helyszínen.

[4] Garády műveinek legteljesebb jegyzéke: GYURICZA 1991. Iktatószámmal és iktatószám nélkül több beszámolót, jelentést lehet a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában találni a különböző helyeken publikált cikkeken kívül.

[5] Az ő publikációin (GARÁDY 1932-33; GARÁDY 1934; GARÁDY 1936; GARÁDY 1941; GARÁDY 1943a; GARÁDY 1943b; GARÁDY 1945, illetve GARÁDY 1998) kívül feldolgozásra került még a területről előkerült üveglelet jelentős része (vö. H. GYÜRKY 1985), és a Csalogány u. 3/d telken előkerült kályhacsempe- leletegyüttes (HOLL 1993), néhány tárgyat közöl HOLL 1963 és BRAUNSCHWEIG 1991.

[6] VÉGH 1996. 329.

[7] Jelen tanulmány az ELTE BTK régészet szakán az 1999/2000- es tanévben megvédett hasonló című szakdolgozat rövidített és némiképp átdolgozott változata. Itt szeretnék köszönetet mondani Kubinyi András professzornak a dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségéért. A hagyaték a Budapesti Történeti Múzeumban található, a feldolgozásra Végh András adott lehetőséget. Neki, illetve a Budapesti Történeti Múzeum valamennyi munkatársának ezúton is szeretném megköszönni a támogatásukat. Külön köszönet Kuczogi Zsuzsannának és Belényesy Károlynak az illusztráció elkészítéséhez nyújtott segítségért. A Garády-féle ásatásokból származó jelentős római kori emlékanyag feldolgozását Kérdő Katalin végzi.

A FELDOLGOZÁS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEI, LEHETŐSÉGEI

Garády ásatásaira minden esetben építkezések alkalmával került sor. Ezek a munkálatok részét képezték annak a folyamatnak, mely során a Víziváros út-és utcarendszerét jelentősen átalakították, a „modern" város igényeihez igazították.

Az kutatás a Csalogány utca 7. sz. telken végzett leletmentéstől eltekintve valószínűleg sohasem terjedt ki a beépítendő felület egészére, mai fogalmakkal inkább kutatóárkos megfigyeléseknek lehetne nevezni őket. Erre az adott alkalmat, hogy a munkálatok a mai léptékkel mérve lassan, kézi erővel folytak, azaz az alapárkokat kubikusok ásták ki. Így sem volt könnyű dolga Garádynak, mivel többször előfordult, hogy egyszerre több helyen is folyt építkezés, a régészeti megfigyelést pedig gyakorlatilag ő egymaga végezte, illetve megbízott emberek (leghűségesebb társa Bagyura János volt) segítségével követte a munkálatokat. Még ez sem volt azonban mindig elegendő, Garády többször említést tesz naplójában és jelentéseiben arról, hogy a munka gyors üteme miatt (néha 200 munkás is dolgozott egy építkezésen) nem volt lehetősége bizonyos dolgokat megfigyelni. Garády jelentőségét módszertanában láthatjuk, ásatásain a minél pontosabb dokumentációra törekedett és az előkerült anyag minél teljesebb gyűjtésére.

Mivel az feltárásokról közvetlen, érdemi információt sajnos már senki nem tud adni, a munka kezdetén szükségesnek látszott a kutatásokról rendelkezésre álló forrásanyag összegyűjtése és alapos tanulmányozása. A kései feldolgozás alapjául a korban igen modernnek számító, rendszeresen vezetett, de kissé nehezen használható *ásatási napló* szolgált.[8] Ezt a helyszínen készített *fényképfelvételek* egészítik ki.[9] Garády munkaszeretetét, precizitását jellemzi a gondosan beleltározott leletanyag is. Külön figyelmet érdemel a *leltárkönyv*, melyben a leletek leírását majd minden esetben színes (!) rajzok illusztrálják.

Mindezek alapján azonban az ásatások menete, az előkerült objektumok és a leletanyag értelmezése csak részben lehetséges, ezért szükségesnek látszott a Víziváros történetére,[10] beépítettségére,[11] és az újabb régészeti kutatásokra vonatkozó szakirodalom,[12] illetve térképes anyag összegyűjtése.

A tényleges munka első fázisában célszerűnek látszott az egyes ásatási helyszínekre vonatkozó információk összegyűjtése, vagyis a kéziratos ásatási napló valamilyen formában történő kiértékelése, feldolgozása. Ez bizonyult a legnehezebb feladatnak, ez a dokumentum ugyanis nem más, mint a Garády saját használatára papírra vetett megjegyzéseinek, napi érdekű információinak, szabadkézzel készített rajzainak (vagy talán inkább „skiccek") folyama, melyben igen nehéz eligazodni. A bejegyzések időrendi sorrendben követik ugyan egymást, de mivel Garádynak sokszor egyszerre több ásatása is folyt, így az egyes ásatási helyszínekre vonatkozó információk keverednek, főleg akkor, ha a rajz, vagy megjegyzés mellé nem került oda a helyszín neve. Így érdemesnek látszott a naplót *számítógépes adatbevitel* formájában feldolgozni. Ez azonban többet jelentett a napló egyszerű kijegyzetelésénél. Az „új" dokumentum az egyes ásatási helyszínekre lebontva, időrendi sorrendben (az egyes napok naplóbeli helyét pontosan feltüntetve[13]), Garády Sándor összes saját megjegyzését tartalmazza,[14] illetve a különböző objektumokról (általában falakról, szemét-és pöcegödrökről, kutakról) készített rajzok értelmezését, értékelését. Így egy olyan praktikus, gyorsan és könnyen használható „modern napló"-hoz jutottunk, mely Garády eredeti rajzai nélkül ugyan nem nevezhető teljesnek, de talán a későbbi, vagy más szempontú kutatások számára is kiindulási alapként szolgálhat majd.[15]

Garády naplójával kapcsolatban azonban - éppen jellegéből adódóan - több súlyos, sokszor feloldhatatlan problémával találja magát szembe a kései kutató: sajnos az egyes helyszíneken talált objektumok pontos elhelyezése, térképre vitele csak a legritkább esetekben képzelhető el,[16] általában csak annyit lehet megállapítani, hogy az objektum a telek mely részén került elő. Ugyanis nemcsak az égtájak vannak a rajzokon néha megcserélve,[17] de az is nagyon gyakori, hogy Garády nem stabil, „fix" helyektől mért, hanem például a „drótkerítéstől" aminek a helyét ma már nem lehet meghatározni, sőt az is előfordult, hogy egy

[8] Az eredeti naplókat a BTM Adattárában őrzik. Ltsz.: H 170-79 - H 173-79

[9] A fotók a BTM Fotótárában találhatóak.

[10] A legfontosabbak: KUBINYI 1964; KUBINYI 1973; és Végh Ph.D. dolg.

[11] Itt elsősorban a térképes emlékek jöhetnek szóba: Matthey térképe 1745- 50 k., az ún. Zaiger- felmérés (NAGY, 1964), illetve a későbbiek szempontjából fontos szerepet kapott az 1914- es állapotokat tükröző 1: 720 arányú és a mai állapotokat bemutató 1: 1000-es térképe.

[12] A legfontosabbak: GYÜRKY 1967; GYÜRKY 1971; KUBINYI 1965; GEREVICH 1971; KUBINYI 1973; A KÖZÉPKORI 1992; VÉGH 1994; VÉGH 1997; VÉGH 1998; VÉGH Ph.D. dolg.

[13] pl. G / IX 54a, 54b esetében G= Garády IX= a napló sorszáma, 54a és 54b = az oldal sorszáma, a= bal oldal, b= jobb oldala az adott naplólapnak - egyébként maga Garády is ebben a rendszerben hivatkozott saját korábbi bejegyzéseire

[14] A kivonatban ezt dőlt betűvel jelöltem.

[15] Nemcsak az egyes bejegyzések helyét lehet gyorsan megtalálni, de Garády sajátos írásképének értelmezésevel sem kell többet vesződni.

[16] A publikált Csalogány u. 7. alatti összeítő rajzon kívül Garády térképre vitte a Csalogány u. 3/a, 3/c és 3/d sz. telkeken talált falmaradványokat, illetve több metszetet kiszerkesztett - ez eddig még nem került közlésre (vö. 17., 23., 24. képek).

[17] pl. Csalogány u. 26. (G/X 59a)

bizonyos távolságot többször megmérte, és eltérő eredményre jutott (sajnos azt nem tüntette fel, melyik a helyes), sőt, néha „elfelejtett" távolságokat megadni. Előfordult az is, hogy az épülő ház, vagy a már lebontott ház valamely (alap)falától mért. Ezért nagy a jelentősége az 1914-ben és 1937-ben készült részletes várostérképeknek (3. kép). Az 1900-as évek elején ugyanis több fontos változás történt a Víziváros utcaszerkezetében. Tervbe vették az utcák kibővítését, szélesítését, így az újonnan épült házak utcafrontja több méterrel az eddigi telkek belseje felé tolódott.[18] A már említett 1914-es térkép feltünteti a régi utcaszerkezetet, és a tervezett változtatásokat, így jó szolgálatot tett Garády rajzainak értelmezésekor.

Gyakran előfordulnak különféle *gödrök, kutatógödrök, alapárkok* a feljegyzésekben, melyekből a legkülönbözőbb korú anyag került elő. A munka során az derült ki, hogy ezeknek csak egy része volt szemétgödör, jelentős hányaduk a mai értelemben vett *kutatószonda*. Külön feladat, probléma volt az egyes korszakok objektumainak, főleg a felmenő falak és kőből készült fal-alapok elkülönítése. Ezt Garády sem mindig tudta megoldani, így gyakori, hogy a falak rajzai mellé semmit, vagy kérdőjeles meghatározást írt. Előfordul az is, hogy egyszer falként, máskor falalapként hivatkozik bizonyos részletekre. Szerencsés esetben azonban megadta, hogy az adott falszakasz teteje milyen mélyen jelentkezett (mivel nem voltak még komolyabb műszerei, ezért csak az akkori „járdaszint", vagy „utcaszint"-től való mélységet adta meg). A modern ásatások mélységi adataival való összevetéssel a datálás problémája esetenként megoldhatónak látszik. A napló jelentősége még egy téren óriási: tartalmazza ugyanis azon faragott kövek - egy feliratos sírkőtöredék, szenteltvíztartó töredék stb. - rajzait (legtöbbször pontos méretekkel), melyek azóta elkallódtak, így ebben a formában ezek is a kutatás rendelkezésére állnak.

Az ásatási naplót a helyszínen készített fényképfelvételek egészítik ki. Ezek a napló adatait jól kiegészítik, sőt, néhol a naplóban meg nem jelenő információkat is tartalmaznak. Sajnos azonban több helyszínen nem készült, vagy nem maradt fotódokumentáció, ami nehezíti a telken előkerült objektumok értékelését.

Miután az egyes ásatások menete tisztázódott, meg lehetett kísérelni az egyes telkeken előkerült leletanyagok feldolgozását, a napló által említett objektumokhoz rendelését és értékelését. A teljes anyagot még Garády Sándor leltározta be a múzeum számára. Mivel itt a beleltározás ideje óta többször történt selejtezés, így a pontos és szép leltárkönyvnek nagy szerepe van, mert a kiselejtezett leletanyag milyenségéről[19] és mennyiségéről,[20] illetve azon beleltározott tételek (főleg csont, vas, néha üveg) eredeti állapotáról, funkciójáról, tartalmaz alapinformációkat, melyek az adott tárgy mai állapotát tekintve nem lennének lehetségesek. Olyan leletek is előfordulnak a leltárkönyvben, melyek szerepelnek a naplóban, le vannak rajzolva, de semmi más adat nem maradt róluk fenn.

Munkám során a forrás-és leletanyag értékelését telkenként végeztem el. Az egyes ásatási helyszínekről rendelkezésre álló dokumentáció bemutatása után ismertetem a telkeken talált objektumokat. Garády naplójában a bejegyzések mellett nagyon sok vázlat található, ezek értelmezése a rajzok nélkül nem teljes. Így szükségesnek látszott Garády eredeti rajzainak valamilyen formában való közlése. Mivel az eredeti vázlatok ceruzával készültek, sokszor elmosódottak, nemigen fénymásolhatóak, vagy szkennelhetőek, méretarányos kiszerkesztésük pedig az adatok hiányossága miatt nem lehetséges. Ugyanezért nem szerkeszthetőek fel modern térképre sem. Ezért a rajzok eredeti állapotukban kerültek átmásolásra, pauszpapír segítségével. Így torzultak Garády rajzai a legkevésbé, és így láthatóak legjobban a problémák is. Ezután következik a beleltározott leletanyag közlése. Mivel a leletek csak igen ritkán datálhatóak a dokumentáció alapján, elhelyezésük más, főleg modern ásatások hiteles rétegeiből előkerült anyaga alapján történt, lehetőség szerint a Vízivároshoz közel eső területekről, elsősorban a budai és Buda környéki anyagból. Az értékelő részhez praktikusnak látszott csatolni Garády Sándor kéziratos naplójából készített kivonatot, hogy a felhozott adatok egyértelmű bizonyítást nyerjenek (lásd „Függelék" c. fejezet), illetve a napló eredeti rajzainak egy részét.[21]

A Garády-hagyaték mai értelemben vett tudományos szintű és igényű publikációnak korántsem nevezhető. Ez azonban nem Garády hibája, hiszen a feldolgozás alapjául szolgáló jegyzetek saját használatra készültek, a kor elvárásainak és technikai lehetőségeinek megfelelően. Így a feldolgozó munka legnagyobb módszertani feladata az volt, hogy ezt a számunkra töredékes anyagot a modern kutatások eredményeivel összevetve és kiegészítve a mai tudományos színvonalú publikációk szintjére emelje, dolgozza át. Remélhetőleg általa árnyaltabb képet kapunk a középkori Buda legfontosabb suburbiumának helyrajzáról és anyagi műveltségéről.

[18] Azonban ez nem mindig azonos a megvalósult állapottal, ezért érdemes volt összevetni a modern, mai részletes utcatérképekkel.

[19] Pl. kiselejtezésre került egy vörösre égett anyagú, fehér engobebal bevont cserépdarab, mely a rajz szerint kétséget kizáróan egy lepárlókészülék alsó részéhez tartozott. (Ltsz. Cs 58)

[20] A beleltározott kb. 1300 tételből kb. 200-300 tétel.

[21] Az újraszerkesztett napló tartalmazza ugyan a telkekre vonatkozó összes információt, a rajzokból azonban csak a középkorra vonatkozó, eddig nem közölt jelentősebb, értékelhető vázlatokat választottam ki.

Jelen tanulmány Garády ásatási helyszínei közül ötöt mutat be. A többi hat lelőhely (Csalogány u. 12, Csalogány u. 20, Csalogány u. 26, Csalogány u. 35, Csalogány u. 41, Hunfalvy u. 8) értékelése egy következő tanulmány tárgya lesz. A leletanyag összefoglaló értékelésére is a második tanulmány végén kerül majd sor.

FŐ UTCA 68.

A telken 1941 decemberében nyílt lehetőség régészeti megfigyelésekre, az úgynevezett Nyúlkaszárnya lebontása, illetve az Állami Anyaggazdálkodási Intézet alapozási munkálatainak alkalmával. (*4. kép*) Az elvégzett kutatásokról publikáció nem készült,[22] részleteket az ásatási napló bejegyzésein kívül a feltárásról elkészített jelentésből szerezhetünk.[23] A munkálatok az ásatás szempontjából igen kedvezőtlen időpontban, decemberben és igen gyors ütemben haladtak (200 munkás dolgozott egyszerre az építkezésen!), ezért az alapozás ellenőrzése és az előkerült falmaradványok felmérése nagy nehézségekbe ütközött.[24] A régészeti munka eredményeképpen több objektum és a római út egy részlete is előkerült.

Garády több kiásott falszakaszt határozott meg középkoriként.

Két ilyen falrészlet került elő a 78. számú alapgödörben. Az egyik egy É-D-i irányú dolomitos habarcsba rakott terméskő fal, 0,60 m széles volt, tetejét 2,20 m mélyen, alapját 3,50 m mélyen találták meg (*14. kép 1.a-b*). A másik fal (máshol falalap) teteje 1,00 m mélységben jelentkezett, K-Ny-i irányú, 0,60 m széles és 0,80 m magas agyagba rakott falként jelentkezett. A metszetrajzból az is kiderül, hogy az utóbb említett faldarab az elsőre merőlegesen, de 0,40 m-rel magasabban épült. Sajnos a falszakaszokról készült rajzok nem szolgáltatnak elegendő információt ahhoz, hogy a maradványokat térképen is pontosan lehessen ábrázolni. Ezen objektumokhoz, vagy az alapozási gödörhöz rendelhető leletanyag nincs a leltárkönyvben, így ezek korának pontosabb meghatározására sincs lehetőség.

Nemsokára újabb faszakaszok kerültek elő a telken, melyekről egy későbbi rajz tudósít (*14. kép 2a-b*). Ezek közül az egyik a Gyorskocsi utcai telekhatártól 26,4m-re volt, vele párhuzamosan futott (tehát É-D-i irányú), szabálytalan terméskőfalként lett meghatározva. Szélessége 1,35 m(!) volt. Ettől nyugatra, 6,15 m-re előkerült egy szintén É-D-i irányú falszakasz két (valószínűleg összetartozó) darabja. Ez az agyagba rakott fal 0,85 m széles volt, egyik részén 0,30 m -re keskenyedik, 2,50 m hosszan hiányzik, majd ismét 0,85 m-es szélességben folytatódik. Itt a keleti oldalán vakolatdarabokat is találtak rajta. A jelentés szövege szerint ez a falrészlet római, de középkori is lehetett.[25] Érdekessége, hogy a 3,00 m mélyen jelentkező faltetőnél 0,74 m-rel mélyebben, a keleti oldalon négyzet alakú padlóburkoló lapokkal fedett szintet is feltártak. Ezt a felmérés után azonnal szétszedték.[26] Ezen falaknak a telken való pontos elhelyezése szintén nem lehetséges, annyi bizonyos csupán, hogy a Gyorskocsi utcával párhuzamosan, attól 26,4 és 32,55 m-re futottak. Szintén bizonytalan a két fal egymáshoz viszonyított helyzete. Sajnos, pontosan erről a helyről előkerült leletanyag sem került eltételre. A fentiek, főleg a mélységadatok ismeretében valóban felmerülhet annak a lehetősége, hogy római kori fal(ak)ról lehet itt szó.

Említésre méltó még az a 4,10 m széles súlyhárító ív, melyet a Gyorskocsi utcai telekhatártól 18 m-rel keletebbre, egy K-Ny-i irányú falban találtak. Ennek koráról, funkciójáról közelebbit nem ír Garády (*15. kép 1*).

A telken több alapozási gödörben történt régészeti megfigyelés. Ezek alkalmával több objektum is felmérésre került. Előkerült két pöcegödör, az egyik a napló szerint újkori volt, míg a másikból leletanyag - *edények rovátkával*[27] - is előkerült. Ez utóbbi teteje az akkori talajszinttől 3 m-re, míg alja 4 m-re volt. A leltárkönyvben hozzájuk rendelhető leletanyag nincsen (*15. kép 2*).

Előkerült továbbá egy kemence köríves foltja, vagy maradványa, a 87. és 88. pilléralapoktól délre, mely Garády szerint égető kemence maradványa volt.[28] (*15. kép 2.a, 2.b*) Ha az is volt, ez a rendelkezésre álló dokumentációból nem erősíthető meg. A felmérési rajzokon egy köríves, 0,6m széles, dunakavicsos habarccsal készült terméskőfalat láthatunk, melynek teteje a talajszinttől 3m mélységben, alja 1,25 m-rel alacsonyabban került elő. Foltjának átmérője 4,40 m(!) volt, környezetében a rajz szerint égett, kormos réteget láttak. A napló szerint belőle egy üveggyöngy, egy vaskés és egy bronzserleg került elő, azonban ezek egyike sem került be később a múzeumba, elvesztek. Korának megállapítása így teljes bizonysággal nem lehetséges. Középkori is lehetett, de előkerülésének mélysége, valamint habarcsos fala a római korból való származást is felvetheti.[29] Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy környezetéből nem került elő nagyobb mennyiségű római kori leletanyag, amire Garády felfigyelt volna. Árpád-kori kőfalú sütőkemencék maradványait tárta fel Kovalovszki Júlia Visegrád-Várkerten.[30] Itt a négyzetes alaprajzú ke-

[22] Eltekintve egy említésszintű utalástól. vö. GARÁDY 1943.

[23] BTM Adattár. Ltsz. H 22/ 79

[24] vö. előző jegyzet, 3. oldal

[25] vö. előző jegyzet

[26] vö. előző jegyzet, 3. oldal

[27] G/ X 44 b

[28] vö. G/ X 44b, 45a oldalak

[29] Pannonia régészeti kézikönyve (szerk. Mócsy András, Fitz Jenő), Bp. 1990. 167. kőből készült fazekaskemence - de négyszögletes alaprajzú

[30] KOVALOVSZKI 1986. 62.

mencék kőanyaga között nem találtak kötőanyagot. Későközépkori kőkemencék kerültek elő többek között Sarvalyon. Itt is négyzet alakú kemencék kerültek elő, kötőanyaguk agyag volt.[31] Kérdéses az is, ha valóban nem sütő, hanem égetőkemence volt, akkor minek az égetésére használhatták. Kerámia-esetleg téglaégetéshez szükséges technikai berendezés nem került elő (ellenkező esetben Garády valószínűleg megjegyezte, vagy lerajzolta volna), illetve nem kerültek elő félkész, vagy rontott példányok sem. Felmerülhet az a lehetőség is, hogy itt nem kemence, hanem egy valamilyen oknál fogva megégett, rombolt, íves falszakasz került elő.

A „kutatóárkokból", vagyis a szondaként használt alapozási és egyéb céllal ásott gödrökből került beleltározásra az anyag zöme. Ezek elhelyezkedéséről több rajz is tudósít, sajnos ezek egyike sem elég pontos. A rajzok alapján többször nem dönthető el pontosan, hogy szemétgödörről, vagy „szondáról" van szó, az anyag vegyes összetételéből azonban inkább ez utóbbi tűnik valószínűbbnek. (*15. kép 3.a, 3.b; 16. kép 1.a, 1.b*)

Az „A" jelű gödör a Gyorskocsi utcai külső alapfaltól 23,60 m-re volt. Betöltése fekete, mélysége 2,35 m, szélessége 3,00 m. A napló szerint füstös, ép, Árpád-kori edények kerültek ki belőle, ezekből egy sem került beleltározásra. (*16. kép 1.b*)

A „B" jelű gödör mélysége 1,85 m, szélessége 3,90 m, betöltése barnás (*16. kép 1.a, 1.b*). Belőle nagyrészt 14–15. század fordulójára, a 15. század első felére datálható leletanyag került elő, mely háztartási kerámia párhuzama az egész budai területen megtalálható. Ide tartozik több fehérre égett, máztalan, jól iszapolt, apró kavicsokkal soványított, egyszerűbb és tagoltabb peremmel ellátott, bordázattal díszített *fazék* (*29. kép 1., 4., 6*), a vörösesbarna földfestékkel, fogaskerékmotívummal díszített kis *korsócska* (*29. kép 5*). A két talpas *serleg* töredéke (*29. kép 7., 8*), és a finoman iszapolt, sárgás engobbal bevont *palack* (*29. kép 3*). Ugyaninnen került elő egy 13–14. században készült *fazék* is (*29. kép 2*).

A „C" kutatógödör anyagában a későközépkori, illetve törökkori anyag dominál (*30. kép 1–3*). Korábbi periódust képvisel több *fazéktöredék* (ezek egy része elveszett, de leírásuk, rajzuk van[32]). A gödör szélessége 1,80 m, betöltése fekete volt.

Az „E" kutatógödör a 15–17. századokból való emlékanyagot hozott a felszínre (*15. kép 3.a, 3.b*). A 14–15. század fordulójáról, a 15. század első feléből, esetleg a század középső harmadából származó fehérre égett, jól iszapolt, bordázott *fazekak* képviselik a legkorábbi leleteket (*32. kép 1, 2*). Kiemelést érdemel egy fehérre égett, finoman iszapolt, festett fogaskerékmintával díszített *korsó* töredéke (*32. kép 4*), egy sötétszürkére égett *fazék*, és egy szürke *persely* (32. kép 3 és 5.). A török kori leleteket a sgraffito-díszes *talpastálak* darabjai (*34. kép 1*) képviselik.[33]

Összetartozó leletegyüttes az „F" kutatógödörből került elő. Ebben ugyanis egy török szemétgödröt találtak, mely anyaga a leltározásban is jól elkülönül a többitől. Innen egy füles, kiöntőcsöves *kancsó* töredéke (*31. kép 1, 3*), egy füles *korsó* töredéke (*30. kép 5*), egy *talpastál* töredéke (*31. kép 2*) és egy török *sütőtál* töredéke (*31. kép 4*) került elő, de a 15. század első feléből, elejéről származó égett, kormos *fazekat* is beleltároztak ebből a kutatógödörből (*30. kép 6*). A legkorábbra datálható leletek közé tartozhatott az a fenékbélyeges *edény* talptöredéke, melyet kiselejteztek.[34]

A telekről, de közelebbi lelőhelymegjelölés nélkül szerepel nagyobb mennyiségben jó minőségű későközépkori, illetve 15–16. századi kerámia. Több szürkére égett *fazék* töredéke, egy vörösre égett ép kis *csupor* (*33. kép 4*), *korsók* töredékei (*33. kép 2,3*), két bécsi bélyeges *osztrák fazék* peremtöredéke[35] (*33. kép 5, 6*), egy vörösre égett, egykor zöld mázzal bevont *tetőcserép* töredéke (*36. kép 1*). Kiemelést érdemel egy sötétszürkére égett, háromszög alakú máztalan *kályha oromdísz* töredéke, mely csúcsával hagymakupolát mintáz (*36. kép 2*).[36] Akadnak a telekről közelebbről ismeretlen lelőhelyről előkerült török leletek is, több *füles kancsó* töredéke (*33. kép 1; 34. kép 2*), *talpas tál* sgraffittós díszű darabjai (*34. kép 2*). Kiemelésre érdemes még az a sárgásbarnára égett *kancsó* (*33. kép 1*), melynek pontos párhuzamát ezidáig nem sikerült megtalálni. Barnásszürkére égett, viszonylag jól iszapolt, apró kavicsokkal erősen soványított, anyaga alapján a 15. század második felére datálható.

Szintén a lelőhely közelebbi megjelölése nélkül került eltevésre két kettős kónikus *üvegpalack* talprésze (36. kép 3), egy kerek, „köldökös" *ablaküveg* töredéke (*36. kép 4*) és két bronz *könyvcsat* töredék.

A vasleletek közül egyedül egy erősen rozsdás *sarló* található a múzeumban.[37] A bejegyzése szerint előkerült a telekről még több *patkó*[38] és *vasszögek* is.

A telekről a lelőhely közelebbi említése nélkül került beleltározásra I. Ulászló *dénárja*.[39]

[31] PARÁDI 1979. 61-65.

[32] Pl. Cs 873, Cs 874, Cs 875, Cs 876, Cs 877, Cs 879

[33] Ezekből több elveszett, de rajz alapján be lehet őket értékelni. Párhuzamuk: GERELYES 1985, GERELYES, 1990 ÉS GERELYES, 1991

[34] Ltsz. Cs 903

[35] Ilyen bélyeggel rendelkező edények több helyről is ismertek Budáról, többek között a budai domonkos kolostorból (GYÜRKY 1981. 10. tábla), és Óbudáról is előkerültek (BERTALANNÉ 1998. XII., XIII., XVI., XVII.táblák)

[36] Hasonló töredékek kerültek elő Szabó Kálmán ásatásain (Szabó 1938. 150-155. képek) , Sarvalyon (HOLL-PARÁDY 1982. 166. tábla), Külsővatról (ILON-SABJÁN 1989. I. és II. tábla), Ráckevéről (FEGYÓ 1973. 93), és Szegedről (Pusztai 1995. 3.kép/4. és 5.)

[37] Ltsz. Cs 1092

[38] Ltsz. Cs 1090 és Cs 1091

[39] Ltsz. Cs 1006

CSALOGÁNY UTCA 3/A. – FŐ UTCA 62. SAROK

A telken 1941 márciusától augusztusáig folyt leletmentés. Dokumentációja igencsak hiányos, sem fotók nem készültek a helyszínen, sem az előkerült leletanyag nem került beleltározásra. Annyi bizonyos, hogy több középkori objektumot is megfigyeltek . Ezek közül a középkorinak meghatározott falak egy részét még Garády Sándor helyezte el a modern beosztást tükröző térképen. (17. kép)

Rajzán Garády összesen öt faldarabot, illetve ehhez tartozó szakaszokat ábrázolt. Délről észak felé haladva ezek a következőek:

1. É–D-i irányú falszakasz(ok), a Csalogány utcai telekhatárnál. Szélessége 1,25(!) m. Kötőanyagáról nem ír Garády, annyit közöl csupán, hogy 4 cm vastag, középkori téglák voltak a falba építve.[40] A falrészletekről készült metszetrajzból kiderül, hogy a nyugati faldarabot nyugat felől a lebontott ház pincefala határolta, keletről szintén egy újabb kori pincefal vágta el. A másik falszakaszt nyugatról az új ház fala határolta, vagy vágta el. A rajzból úgy tűnik, hogy az először említett szakaszt mintha az akkori talajszinttől észlelték volna, míg a másik faldarab teteje 1,50 m mélyen jelentkezett. (*19. kép 1.a, 1.b*)

2. Középkori eredete erősen vitatható, ugyanis az 1940-es években kialakításra került mesterséges utcahatárral egybeeső, északnyugat-délkeleti irányú faldarabot jelöl Garády. Szélessége 0, 80 m volt. Talán ehhez kapcsolható a naplóban felvázolt Ény-DK-i irányú faldarab is.[41] (*19. kép 4*)

3. A telek északi határától délre, 6,44 m-re talált K-Ny-i irányú faldarab. Teljes szélességét nem tudták megállapítani (*21. kép 1*). Az északi telek határától 5,46 m-re délre talált, K-Ny-i irányú falszakasz. A lebontott ház falai több helyen is keresztezték, de több részletét sikerült megfogni. Közelebbi információ nincs róla. A közelében készült metszetrajz szerint az akkori udvar szintje alatt 3 hamus réteget lehetett látni, ezek közét törmelék töltötte ki. Sajnos a faldarab nincs a rajzba belefoglalva. (*18. kép 1.a, 1.b*)

4. A telek Fő utcai végénél, a régi ház tűzfalában talált K-Ny-i irányú falrészlet. A naplóban található vázlat szerint ez elé építettek az újkorban egy 0,70 m vastag falat.[42] A régi fal terméskőfal, benne sok középkori téglával (méretük: *3x14x29 és 3,5x 15x* ?). A téglákra tapadt kötőanyag habarcsos, dunakavicsos, kövér, erős mész volt. A régi fal 10,20 m hosszan volt látható. Szélességét nem tudták megállapítani. (*20. kép 2*)

Nem szerepelnek az összesítő rajzon azok a falszakaszok, amit a Csalogány utcai újonnan kialakított telekhatártól 4m-rel délebbre (tehát a mai utca alatt) találtak.[43] (*20. kép 1.a, 1.b*) Ezek a rajz szerint K-ről Ny felé haladva a lebontott ház K-Ny-i irányú falával egyvonalba esnek: egy egymás mellé rakott kövekkel jellemzett szakasz, mely 1,75 m hosszan volt követhető. Ez befut az előbb említett lebontásra került ház fala alá. Ezt, a talán földbe rakott falalapot követi az „A"-val jelzett falsarok, mely D felé törik. Szélessége 0,80 m volt. Habarcsa dunakavicsos, habarcsos volt, kevés mésszel. Ez a faldarab Ny felé 1,20 m-es kihagyással folytatódik. A két említett falszakasz között pedig egy agyagba rakott kövekből épített fal látszott. A falak egymáshoz viszonyított helyzete jól látható a metszetrajzon. A lebontott ház fala alá befutnak az egymás mellé rakott kövek. A középkori fal teteje 1,86 m mélységben jelentkezett. Ezzel egy szintben volt az agyagba rakott fal teteje, amelyben egy rétegben középkori téglák voltak.

Tudunk a falakon kívül egy nagyméretű szemétgödörről is a telken, ezt a Csalogány utcai oldalnál, a rézsútos falnál, illetve ettől D-re találták, melyből a napló szerint *török edénycserepek* kerültek elő[44] (*18. kép 2*). Ezen kívül, a telek délkeleti részén, a II. pilléralap közelében a talajszinttől 5 m-rel mélyebben egy kút kávaköveire bukkantak.[45] Ezek durván dolgozott terméskövekből készültek. A kútból edénytöredékek is kerültek elő, ám ezek közül egy sem került beleltározásra. (*21. kép 3*)

A telekről két faragott kőtöredék is előkerült. Ezek közül az egyik nagyon megviselt állapotban került elő, valószínűleg gótikus ajtóbéllet darabja volt.[46] A másikról csak annyit tudunk, hogy egy konzolszerű faragott kő volt, és egy falba volt beépítve.[47]

CSALOGÁNY UTCA 3/C.

A telken 1941 decemberében és januárjában végeztek leletmentést. Az eredményekről publikáció nem készült, de fennmaradt Garády Sándor jelentése a telken végzett munka értékeléséről,[48] továbbá a helyszínen készült fotók is rendelkezésre állnak a napló bejegyzésein és a beleltározott leletanyagon kívül. A telken talált középkori falmaradványokat is felszerkesztette az ásató a telek modern térképére. (*23. kép*)

A dokumentáció szerint a polgármesteri hivatal engedélyezte Garádynak, hogy a telken az építkezés megkezdése előtt egy kutatóárkot ásson, hogy az ott sejtett római út nyomait és középkori maradványokat feltárja, fekvésüket megállapítsa. A kutatóárkot a Csalogány utcára merőlegesen, a nyugati telekhatártól

[40] G/IX 40b
[41] G/IX 44a
[42] G/IX 47a
[43] G/IX 38a
[44] G/IX 40a
[45] G/IX 42a
[46] G/IX 93b
[47] G/IX 53b
[48] H 22/ 79 sz. alatt a BTM Adattárában

5,10 m-re tűzték ki. A telek teljes hosszában (21 m) ástak, a kutatóárok szélessége 2,8 m, átlagos mélysége 3,30 m volt.[49] (*6. és 7. kép*) Ebben Garády három fő szakaszt különített el (I., II., III.), illetve a középső munkahelyet három alrészre bontotta (II.a, II.b, II.c),[50] (*19. kép 2*). A telken feltárták egy római kori háromosztatú épület maradványait, mellette egy 1,80 m széles kövezett árokkal elválasztva a római út részletét.[51] Ezen kívül egy középkori fal került elő, melyet Garády felszerkesztett modern térképre (*22. kép 2; 23. kép*). Ezen jól látszik, hogy az újkori fal közvetlenül a középkori falra, illetve e mellé épült. A K-Ny-i irányú fal szélessége, anyaga nincs jelölve, metszetrajz nem készült róla. A telek közepén előkerült egy bizonytalan korú fal is, melyről Garády azt sejteti, talán középkori lehet[52] (*22. kép1.a, 1.b*). Ez a habarcsos fal K-Ny-i irányú volt, és a lebontott ház falára merőlegesen helyezkedett el. A metszetrajzból kiderül, hogy teteje 0,85 m mélyen jelentkezett, szélessége 0,75 m volt és 0,90 m magasságban állt. A metszetrajz szerint alatta egy rombolt 0,33m széles római faldarabot is megfigyeltek.[53] Előkerült továbbá egy újkorinak mondott kút is[54] (*21. kép 2a, 2b*).

A kutatóárok déli részén, az „a"-val jelzett helyen pöcegödör került elő, török és habán edényekkel.[55] Közülük is kiemelkedik egy a damaszkuszi stílushoz tartozó oszmán török fajanszafedő töredéke (*37. kép 2*). A leltárkönyv szerint ugyancsak innen került elő egy a külső oldalán sűrű bordázattal díszített, galléros peremű füles fazék is (*37. kép 5*).

Középkori edények darabjai kerültek beleltározásra még a II.c és a III. kutatóárok-szakaszból, közelebbi helymegjelölés nélkül. A legkorábbi lelethorizontot az Árpád-kori *fazék* oldaltöredékek képviselik[56] (*38. kép 1-4*). Ismeretlen lelőhelyről került elő egy Árpád-kori *korsó* nyaktöredéke (*38. kép 7*). Előkerültek még fehérre égett, finom anyagú *edények* perem-és oldaltöredékei (*38. kép 5*), osztrák *fazekasáruhoz* tartozó darabok, melyek között van egy redukált égetésű, 13-14. századi *bélyeges fazék* peremtöredéke (*38. kép 6*),[57] egy csak fényképről ismert *bélyeges edény* peremtöredéke (*8. kép*), és egy fehérre égett, mázas *tálka* töredéke (*37. kép 1*). Kiemelésre érdemes még a telkeről előkerült díszes *ezüstgomb* is (*37. kép 4*) A vasleletek előkerülésének helye ismeretlen. Kiemelésre érdemes egy *vaskés*,[58] egy *fejsze*, [59] és egy fényképről ismert gótikus *kulcs* (*9. kép*).

CSALOGÁNY UTCA 3/D – GYORSKOCSI UTCA SAROK

A telken 1940 augusztusától novemberig folytak ásatási munkák (*5. kép*). Az eredményekről Garády Sándor cikkében számolt be.[60] Sőt, a cikkben nem publikált középkori falak összesítő rajzát is elkészítette, és több metszetet is kiszerkesztett (*23. és 24. kép*). A napló szerint itt is az alapozási gödrök szolgáltak kutatószondaként (*25. kép 2*), melyek mélyítése során több középkorinak meghatározott fal is előkerült a telken:

1. K-Ny-i irányú fal (*23. kép*). Habarcsba rakott (ebben római teguladarabok), szabályos terméskőfal kisebb kövekből. Szélessége a napló szerint 0,95 m.[61] A pincefenék alatt, ennél 5 cm-rel mélyebben jelentkezett a teteje. Magassága 0,35 m volt. Metszetrajza (*24. kép 4*) szerint a lebontott ház alatt húzódott. Anyaga részben palás, részben szabálytalan mészkő, dunakavicsos meszes habarccsal. A lebontott ház fala, és a középkori fal között kőcsatorna húzódott.

2. É-D-i irányú fal, a Gyorskocsi utcai új telekhatártól nyugatabbra, talán a régi telekhatárt jelzi (*23. kép*). A falról É-D-i metszet is készült (*24. kép 3*). A leírásból kiderül, hogy a pincefenéknél kb. 5 cm-rel mélyebben egy „B"-vel jelölt kisebb kövekből készült szabályos terméskőfal húzódott. Habarcsa dunakavicsos volt, benne római cserépdarabokkal. Közvetlenül ez alatt egy erre merőleges, tehát K-Ny-i irányú falszakaszt találtak, ez szabálytalan, kemény terméskőfal volt, habarcsa durva, dunakavicsos, meszes.

3. Talált ezeken kívül a telek északi határfalánál, a szomszéd ház tűzfalában egy középkorinak meghatározott faldarabot (*10. kép*). Érdekessége, hogy a tűzfalban két befalazott nyílást is talált egy szintben, az akkori talajszinttől 2,30 m-es magasságban. Az egyik elfalazott nyílás 1,80 m, a másik 1,50 m széles volt, köztük 2,65 m távolságot mértek.[62] Ezeket ő templomhoz tartozó ablaknyílásoknak határozta meg.

A telekről leletanyag a híres *reneszánsz kályhacsempe-együttesen* kívül nem került beleltározásra. Sajnos a kályhacsempék előkerülésének körülményei és az előkerülés pontos helye ismeretlen. Róluk a naplóban szó sem esik, a cikkből is csak annyit tudunk meg, hogy nem kemencéből, vagy annak maradványából kerültek elő. A kályhacsempéket Holl Imre kutatásai helyezték el a hazai és nemzetközi leletanyagban Az előkerült jelentős számú csempe, illetve töredék egy

[49] G/ X 42b

[50] G/X 43a

[51] H 22/79 Jelentés, 2. old.

[52] G/X 53a

[53] uo.

[54] G/X 48a

[55] G/X 42b

[56] A leltárkönyvbe 15-16. századiakként lettek beleltározva.

[57] Hasonló bélyegű edények kerültek elő Óbudáról, a Lajos utca 152-56- ból és a Lajos utca 165- ből. Az előbbit a 13-14. századra, az utóbbit a 12-13. századra datálta a régész (BERTALANNÉ 1998. 194)

[58] Ltsz. Cs 1083

[59] Ltsz. Cs 1084

[60] GARÁDY 1943. 417-418

[61] G/VIII 77b

[62] GARÁDY 1943. 417, G/VIII72b

csoporthoz tartozik, sőt Holl szerint egy műhelyben készültek. Ezt kidolgozásuk, mintakincsük és anyaguk hasonlósága igazolja. A sárgásrózsaszínre égett, finoman iszapolt, négyzetes alakú csempéket, melyeket 8 típusba lehet sorolni, aranysárga és fűzöld mázzal, és fehér ónmázzal vegyesen bevont domború mintákkal díszítettek (*38. kép 8*). Ilyen típusú kályhacsempe került még elő a Fő utca 68 sz. telekről.

Valószínűleg a telekről származnak azok a kisméretű *kályhacsempe töredékek*, melyek a reneszánsz töredékekkel kerültek beleltározásra. Közülük egy azonosítható biztosan, ez egy Zsigmond-kori, a sárkány rend jelvényével díszített csempe töredéke (*38. kép 10*). A másik két töredék ismeretlen típusú kályhacsempéhez tartozik (*38. kép 9, 11*).

CSALOGÁNY UTCA 7.

Mivel a telekről előkerült objektumokat és leletanyagot Garády Sándor 1943-ban részletesen publikálta,[63] jelen tanulmányban az azóta történt kutatások tükrében foglalom össze Garády eredményeit, és csak kiegészítem, néhol pedig helyesbítem adatait.[64]

Itt 1941 májusában és júniusában nyílt lehetőség régészeti munkára. Szerencsés körülmény volt az, hogy az építtetők a telek egész területét kiásatták alapgödörként, így nagyobb felületen volt lehetőség régészeti megfigyelésre. Az ásatás dokumentációja kiemelkedik a többi telek közül, nemcsak rengeteg rajzos vázlat, de sok fotó is készült a helyszínen, illetve jelentős mennyiségű leletanyag került beleltározásra.

A területen előkerült a római út egy szakasza[65] (*11. kép*), a később a Szent Péter mártír templommal azonosított templom késő gótikus szentélyének egy részlete (*12. kép*), a templom körüli temető több sírja, több középkorinak, vagy bizonytalan korúnak meghatározott falszakasz (*13.kép*), egy régi kút, és összesen 13 szemétgödör.[66]

A telken előkerült legjelentősebb objektum kétség kívül a sokszög záródású, támpillérekkel megerősített szentélyrészlet volt.[67] Ezen objektumnak a Szent Péter mártír tiszteletére szentelt plébániatemplommal való azonosítása döntő jelentőségű volt a Víziváros helyrajzának kutatása szempontjából. H. Gyürky Katalin kutatásainak köszönhetően ma már a templom építésének több periódusáról van információnk.[68]

A templom falain kívül más faldarabokat is a felszínre hozott a feltárás (*13.kép*). Ezek a templomtól délre kerültek elő. Garády közlése szerinttulajdonképpen 3 falszakaszról van itt szó (az A-B-M-mel, az N-nel és az R-rel jelölt részek).[69] Egymáshoz tartozásukat, vagy különállásukat nem tudta Garády megállapítani, mert köztük húzódott a lebontott ház pincéje, melynek feneke mélyebben volt az említett falaknál.[70]

Az 1941-es leletmentés alkalmával a templom körüli temető több sírja is előkerült. A naplóban a 17 sírra vonatkozó leírás megtalálható, vázlatos rajzokkal mellékelve (*26., 27., 28. képek*).

A templom környezetéből több szemétgödör is előkerült. Bár Garády a szemétgödrök anyagának egy részét publikálta,[71] többször helytelenül datálta a leletanyagot, a leleteket nem jól határozta meg, ezért szükségesnek látszott a leletanyag kiegészített, az újabb kutatások eredményeit is felhasználó feldolgozása.[72]

1. SZEMÉTGÖDÖR

A telek déli határfala mentén került elő, csak egy részét tudták kibontani. Teteje a talajszinttől 1,10 m -re, alja 1,90 m-re jelentkezett. Betöltéséből nagyrészt *üvegleletek* kerültek beleltározásra, továbbá egy jól iszapolt, szürkére égett, zöld máz nyomait mutató *tálka*[73] és több doboznyi Garády meghatározása szerint 15-17. századi, szürkére és rózsaszínre égett, részben zöld mázas *edények* perem-és oldaltöredékeit tartalmazó leletanyag.[74] Kiemelkedik egy kis fajansz *csésze* fenéktöredéke (*43. kép 3*), melynek belső részén kék és piros színű virágminta látható.

2. SZEMÉTGÖDÖR

A telek keleti határfalánál került elő, csak kb. az 1/3-át sikerült kibontani. Előkerült egy olyan kisméretű (játék?)*fazék*, melyet anyaga, díszítése szerint a 16. század első felére lehet keltezni (*40. kép 4*). Összetételére nézve az anyag zöme törökkori. Többek között beleltározásra került egy sötétszürkére égett, besimított, bekarcolt vonalkötegekkel díszített, *füles korsó* töredéke (*40. kép 5*), egy finom anyagú, kiöntőcsöves, füles *korsó* töredéke (*40. kép 6*), egy zöld mázas, díszítetlen, vékony falú, zöld mázas *tálka*, talpának belső oldalán benyomott jellel (*39. kép 4*), egy szintén díszítetlen, csipkézett peremű zöld mázas *talpas tál*,[75] illetve több

[63] GARÁDY 1943a.

[64] A szomszédos Gyorskocsi u. 22. és Medve u. 3. sz. telken az 1960-as években H. Gyürky Katalin végzett tervásatást, melynek eredményeképpen előkerült a Garády által kiásott, a Szent Péter egyházzal azonosított templom több részlete. (GYÜRKY 1967. és GYÜRKY 1971)

[65] GARÁDY 1943a. 21. kép.

[66] Összesítő rajzukat lásd: GARÁDY 1943a. 21.kép

[67] GARÁDY 1943a. 21.kép és GYÜRKY 1971. 1.kép

[68] GYÜRKY 1971

[69] GARÁDY 1943a. 212.

[70] GARÁDY 1943a. 212.

[71] GARÁDY 1943a

[72] Pl. a törökkori anyag pontosabb keltezésére: GERELYES 1990; GERELYES 1991

[73] Erről a leíráson és rajzon kívül sajnos nincs adat. Ltsz. Cs 547

[74] 1955- ben kiselejtezték. Bejegyzés: 1 db losticei pohár töredék is volt köztük! (Ltsz. Cs 552, Cs 553, Cs 554, Cs 555, Cs 556

[75] Ilyen tálak több helyről is ismertek, vö. NAGY 1936. 51. gödör; GERELYES 1991. 61.

sgraffitto-díszes talpas tál oldaltöredéke (*39. kép 1–2*). Említésre méltó még egy füles *korsó* töredéke (*40. kép 3*). Innen került elő a Garády által publikált fonott díszes tálas sarok *kályhaszem* töredéke. Ez azonban nem grafitos anyagú, hanem redukált égetésű darab.[76]

A 3., 4. és 5. szemétgödrök a IV. és V. támpillérek között kerültek elő. Anyagukat csak részben tudták szétválasztani, mert egymásba vágódtak. A 3. és 4. gödrök körülbelül egy mélységben (0,70 és 0,80 m mélyen) jelentkeztek, míg az 5. számú ennél valamivel magasabban, 0,30 m mélyen, így ez utóbbit tarthatjuk a legkésőbbinek.

3. SZEMÉTGÖDÖR

Alja 2,10 m-re volt a talajszinttől, pontosan a római út kőburkolatáig nyúlt. Belőle többek között egy vörösre égett, finoman iszapolt máztalan *kályhacsempe* töredéke (*40. kép 1*), egy rózsaszínre égett *persely* (*40. kép 2*), és egy vörösre égett, nagyon finoman iszapolt *pipa* került elő. Belőle – feltehetőleg szórványként – 1,10 m mélységből III. András *ezüstpénze*, illetve Hunyadi Mátyás *rézpénze* került elő.[77]

4. SZEMÉTGÖDÖR

Alját 3,00 m mélységben találták meg. A belőle beleltározott anyag vegyes. Előkerült egy 13–14. századi készítésű, fehérre égett, elég durván kidolgozott *korsó* száj-és nyaktöredéke (*41. kép 1*). A 15. században készülhetett az a rózsaszínre égett talpas *pohár*, melynek külső oldalát benyomkodott rádliminta díszíti, talán díszkerámiát utánozva (*40. kép 2*). Szintén ebből a korból származhat egy kisméretű (talán játék?), festett fogaskerékmintával díszített kiöntőcsöves, füles *korsócska* töredéke.[78] (*41. kép 3*) Külön kiemelésre érdemes egy szürkére égett, finoman iszapolt, talprészén rovátkolt mintával díszített, folyatott vegyesmázas *díszedény* (serleg, vagy tál) talpának és szárának töredéke,[79] melynek párhuzamát eddig nem sikerült megtalálni (*41. kép 4*). Hasonló darabokat közöltek a budai palotából, a 15. század második felére, a 16. század elejére téve használatukat.[80] A gödörből kikerült még egy vörösre égett, finoman iszapolt, tagolt peremű, kívül-belül zöld mázas *korsó* száj-és nyaktöredéke, és egy fehérre égett, benyomkodott rádlidísszel és rozettákkal díszített *pipatöredék*[81] (*41. kép 7*).

5. SZEMÉTGÖDÖR

16–17. századi leletanyag került ki belőle. A Garády által közölt vöröses színű, durván iszapolt *füles fazék* inkább a török korban elterjedt, úgynevezett délszláv kerámiához tartozó darab lehetett.[82] Ugyaninnen került elő többek között még egy belül zöld mázas, *talpas tál* alsó részének töredéke. Mivel ebből a gödörből homogén török kori anyag került beleltározásra, nagy valószínűséggel ehhez a gödörhöz tartoztak a 4. gödör leletanyagaként beleltározott török kori edények is: többek között egy sötétszürkére égett, nagyon finoman iszapolt, simított török *díszedény* alsó részének töredéke[83] (*41. kép 5*), egy vörösre égett, finoman iszapolt, külső oldalának felső sávjában fehér engobon zöld mázzal díszített füles *kancsó*[84] (*41. kép 6*), és két vörösre égett egyszerű *pipa* (*41. kép 8, 10*).

6. SZEMÉTGÖDÖR

A kiásott szentélyrészlettől délnyugatra került elő, az A–B-vel jelzett fal mellett. Teteje a talajszinttől 0,70 m-re volt. Belőle több tucat szürkére és rózsaszínre égett, részben zöld mázas *edénytöredék* került elő, ezeket azonban kiselejtezték.[85] Így nem vizsgálható, hogy a Garády által grafitos anyagúként jellemzett töredékek az ún. ausztriai áruhoz tartoztak-e.[86] A leletanyagból egy rózsaszínre égett *gyertyatartó* töredékét emelném még ki (*42. kép 1*). Elegendő adat hiányában a leletanyag koráról sokat nem lehet megállapítani.

7. SZEMÉTGÖDÖR

A lebontott háznak a telek középső részére eső, kelet-nyugati irányú falának vonalába esett, valószínűleg ez alatt került elő. Kedvezőtlen elhelyezkedése miatt benne nem tudtak kutatni.[87]

8. SZEMÉTGÖDÖR

Az A–B fal északi oldalán került elő. Teteje a lebontott ház teteje alatt került elő, 1,60 m-es mélységben. Belőle leletanyag nem került beleltározásra. Garády publikációjában azt írja, hogy itt törökös edények apró töredékeit és egy külső oldalán füstös *fazék*(?) alsó részét találták.[88]

[76] GARÁDY 1943a. 220.

[77] GARÁDY 1943a. 233.

[78] GARÁDY 1943a. 222 32. kép 1.

[79] GARÁDY 1943a. 226 34. kép 2.

[80] IRÁSNÉ 1984. 212: Rózsaszínűre égett korsó válltöredéke. Rovátkolt plasztikus borda díszíti, külső oldalán folyatott zöld és barna máz.

[81] Hasonló darab került elő Óbudáról, a Lajos u. 158. sz.- ból . Az régész ennek használatát a 16. századra tette. BERTALANNÉ 1997.

[82] GARÁDY 1943a. 224. Sajnos elveszett, így csak fényképről tanulmányozható. Ltsz.: Cs 549

[83] GARÁDY 1943a. 32. kép 2.

[84] Hasonló darab a Csalogány u. 12- ben is előfordult. Közeli párhuzamát a Tabánból ismerjük. NAGY 1936. 51. számú verem

[85] Ltsz. Cs 626, Cs 627, Cs 630 és Cs 631

[86] GARÁDY 1943a. 226 - Mivel Garády más esetben is redukált égetésű edényekről azt írja, hogy grafitosak lennének, így ezt az állítását kritikával kell kezelni.

[87] GARÁDY 1943a. 227.

[88] GARÁDY 1943a. 227.

9. SZEMÉTGÖDÖR

A telek középső részén, a 6. szemétgödör mellett helyezkedett el. Mélységéről nem tudunk semmit. A belőle előkerült leletanyag zömét szintén kiselejtezték, így csak annyi állapítható meg róluk, hogy csontfehérre, szürkére, rózsaszínre égett edénytöredékek voltak, részben mázasak, és a leltárkönyv adatai szerint a 15–17. századból valók.[89] Értékelhető darab kettő maradt, egy két bélyeggel ellátott *bécsi fazék* peremtöredéke (*42. kép 3*), és egy fehérre égett, finoman iszapolt, külső oldalán barna mázzal borított füles *korsó* töredéke (*42. kép 2*). Ezek kora a XV. század második felére, a 16. század fordulója tájára tehető.[90]

10. SZEMÉTGÖDÖR

A telek délkeleti részén került elő, mélységéről nincs adat. Garády szerint csupa újkori leletanyag került elő belőle.[91]

11. SZEMÉTGÖDÖR

A telek délnyugati határánál került elő, teteje 1,50 m mélyen jelentkezett, az alját még 3 m-es mélységben sem érték el. Belőle igen vegyes eredetű leletanyag került elő, ezért kétséges, hogy tulajdonképpen egy vagy esetleg több egymásba ásott gödörről van-e szó. A legkorábbiak minden bizonnyal azok a *fazék* oldaltöredékek, illetve egy korsó nyaktöredéke, melyek a 13–14. századra keltezhetőek[92] (*42. kép 4–8*). A 15–16. századra keltezhető a leletanyag másik része. Ide tartozik egy grafitos anyagú *fedő* töredéke (*42. kép 10*), egy redukált égetésű, az osztrák fazekekhoz hasonló kialakítású *fazék* peremtöredéke[93] (*27. kép 9*), egy fehérre égett, finoman iszapolt, tagolt peremű, belül barna mázas *pohár*, vagy serleg peremtöredéke, mely külső oldalán rádlimintával díszített (*42. kép 12*), egy szürkére égett (játék?)*korsócska* töredéke[94] (*42. kép 11*), és egy nagyméretű, bordázott oldalú *korsó*(?) töredéke (*43. kép 1*). Végül meg kell még említeni egy belső oldalán zöld mázas, díszítetlen török *talpas tál* töredékét is, melynek érdekessége, hogy igen alacsony lábakon áll, pereme erősen kihajlik (*43. kép 13*).

A publikációban megjelent még a 12. és 13. gödrök rajza is,[95] ezekről azonban a naplóban nem találtunk bővebb információt. A telken előkerült, közelebbi lelőhelymegjelölés nélkül beletározott leletek közül érdemes még megemlíteni egy vörösre égett, belső oldalán zöld mázzal bevont török *kályhaszemet*[96] (*43. kép 2*). Vasleletek is kerültek beleltározásra. Sajnos, a leltárkönyv bejegyzésén és a rajzon kívül más adat nincs róluk, valószínűleg tönkrementek. Ezek közül kiemelnék egy *kulcsot*[97] és egy *lakatot*.[98]

Végeredményben a telekről egy újkori (10. gödör), három tisztán török anyagot tartalmazó (2., 5., 8. gödrök), három törökkori (1., 5. és 9. gödrök), illetve három középkori anyagot tartalmazó gödör (3., 4., 11.) lett dokumentálva. Garády szerint bizonyos gödrök, mégpedig a 1., 2., 8., 11. számúak használata, feltöltése megelőzte volna a templom pusztulását.[99] A templom végső pusztulása az egyik támpillér mellett talált pénzlelet tanulsága szerint 1594 után következett be, talán összefüggésbe hozható az 1602. évi ostrommal,[100] bár az épület már a 16. század 30-as éveitől hadi események színterén feküdt.[101] A templom körül Garády által feltárt gödrök anyagának újabb elemzése azt mutatta, az 1., 2. és 8. gödrök anyaga részben török, illetve 17. századi anyagot is tartalmaz, tehát valószínűleg a templom pusztulása után keletkeztek. A 3., 4. és 11. sz. gödrökkel kapcsolatban viszont felmerül annak a lehetősége, hogy még a templom működésének idejéből származnak. A gödrök egyrészt keletkezhettek a temlom átépítési munkálataikor, másrészt a templom körüli temető használatáról (illetve használatának beszüntetéséről) szolgáltathat adatokat: a 15–16. század fordulójára, a 16. század első felére keltezhető gödrök (3., 4., 11.) talán a temető felhagyásának hozzávetőleges idejét jelezhetik.

Garády Sándor ásatásai eredményeiből és a térképes anyag összehasonlító elemzéséből az alábbi következtetések vonhatók le:

a Víziváros bizonyos részei a 20. század elején felmért állapotukban igencsak archaikus alaprajzi és szerkezeti körülményeket őriztek meg. Erre már Nagy La-

[89] Ltsz. Cs 630. Cs 631, Cs 635, Cs 636, Cs 637

[90] Hasonló perembélyeggel rendelkező edények kerültek elő Óbudáról, a klarissza kolostorból, a Névtelen utcából, a Lajos utca 167 sz.-ból (BERTALANNÉ 1998), koruk: 15. század, Budán a domonkos kolostorból (GYÜRKY 1981. 152. ábra) 15. század elejéről, és a pesti várból (IRÁSNÉ 1994-95), szintén a 15. századra keltezhetően.

[91] GARÁDY 1943a. 227.

[92] Hasonló anyagú edények nagyon sok helyről ismertek, vö. pl. HOLL 1966.

[93] Hasonló peremek: Budán a domonkos kolostorból (GYÜRKY 1981. 155)

[94] vö. FELD 1987. 268-270.

[95] GARÁDY 1943a. 21. kép

[96] Közeli párhuzama a Fő u. 70- ből került elő. (RITOÓK 1986)

[97] Ltsz. Cs 1068

[98] Ltsz. Cs 1067

[99] GARÁDY 1943a. 218.

[100] Az egyik támpillér mellől előkerült pénzlelet tanulsága szerint (GYÜRKY 1971. 229)

[101] Először 1530- ból van arra adat, hogy a terület közvetlenül érintett lett hadi eseményekben, mikor Wilhelm von Roggendorf ostromolta a várat. Az adatok szerint a csapatmozgások hírére a váraljai lakosság kiürítette a települést, és felhúzódott a Várhegyre. Roggendorf ostromgyűrűjének egyik kulcsfontosságú tüzérségi loállását tíz faltörő ágyúval a Szent Péter templom mellett állította fel. (SUGÁR 1979. 63-64.)

jos és H. Gyürky Katalin is felhívta a figyelmet.[102] Vizsgálatom tárgyává a Fő utca–Csalogány utca–Gyorskocsi utca és Vitéz utca által közrefogott telektömböt tettem (3. kép). Kedvező adottságai, kutatottsága különösen alkalmassá teszi ilyenfajta vizsgálatra.

Ebben a telektömbben a Zaiger-féle felmérés (*1. kép*) 5 telket jelöl, mindegyiken sok, jó állapotban megmaradt fallal.[103] Ugyanez a szerkezet jelenik meg a Matthey-féle térképen (*2. kép*), sőt, ezt a rendszert nagyjából változatlan formában végig lehet kísérni a 20. század elején készített felmérésig (*3.kép*). Kivétel a Fő utca 68, ahol két telket összevontak a barokk laktanya építésekor. A területen a mai, legmodernebb telekosztás Garády ásatásainak idejében, az 1930–40–es években alakult ki. A Csalogány utca kiszélesítésével egy teljes telket, a Fő utca 62 számot megszüntettek,[104] és a korábbi 64. számú telekből alakították ki a Csalogány utca 3/a, 3/b, 3/c és 3/d telkeket.[105] Ugyancsak a telekhatárok bentebb tolásával szélesítették ki a Gyorskocsi és a Vitéz utcákat Különösen érdekessé válik a dolog, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a telkek legtöbbjén Garády Sándor ásatást is folytatott. Neki a Fő utca 68. sz. telken, a Csalogány utca 3/d és 3/c telkeken, illetve a Csalogány utca 3/a sz telkeken volt lehetősége kutatni.

Tekintsük át tehát még egyszer a Garády Sándor ásatásai alkalmával előkerült, és középkorinak meghatározott falakat, falszakaszokat!

A Fő utca 68. sz. telken a kutatáskor pontosan elhelyezhető, térképen ábrázolható falszakasz nem került elő.

A Csalogány utca 3/a telken Garády két K–Ny–i irányú, valószínűleg a telek egykori teljes hosszában futó falmaradványt talált (*17. kép*). Ezek közül az érdekesebb az, amit a telek északi határán, a Fő utca 66 sz. telek osztófala mentén, a tűzfalban talált (*20. kép 2*).[106] Itt bebizonyosodott, hogy a lebontott, újkori (barokk?) ház fala közvetlenül a középkori fal mentén épült. Ugyanez a helyzet a Garády által ki nem szerkesztett, az újonnan kialakított Csalogány utcai fronttól 4 m–re D–re talált K–Ny–i irányú középkori falrésznél, ahol a lebontott ház fala a középkori fallal egyvonalba esik (*20. kép 1.a, 1.b*)[107]. Ez a vonal valószínűleg nem jelenti a középkori utca vonalát, mivel a középkori fal innen még dél felé fordul.

A Csalogány utca 3/c számú telken talált falak közül jelen szempont szerint a telek északi határfalánál, illetve a szomszédos, Fő utca 66. sz. ház tűzfalában talált falrészlet fontos (*17. kép*). Ez egy vonalba esik a Csalogány utca 3/a teleknél előbb említett fallal.

A Csalogány utca 3/d telken több középkori falrészlet is előkerült (*23. kép*). A telek északi határánál, a szomszédos ház tűzfalában két nagyméretű befalazott ablaknyílás látszott, melyek Garády szerint esetleg egy templomhoz tartozhattak[108] (*10. kép; 25. kép 3*). Érdekes még a modern ház nyugati határfalán túl talált É–D–i irányú falszakasz, ez talán a régi utcafront vonalát jelzi.

A felsorolt középkori falak értelmezése a Zaiger és a Matthey-féle felmérések alapján elképzelhető. Hiszen ezeknek a falszakaszoknak (feltéve, hogy tényleg középkoriak voltak) már a Zaiger–felmérés idejében is állniuk kellett. Ebben az esetben felmerül a kérdés, vajon nem lenne–e lehetséges ezeket a falakat valamelyik a Zaigerben említett telekhez, vagy a mintegy ötven évvel később készült Matthey térképen ábrázolt telekhez, esetleg épülethez hozzákapcsolni? Mint már szó volt róla, a telkek beosztása, sőt az épületek alaprajzi elhelyezkedése a XVIII. századtól a XX. század elejéig nagyfokú hasonlóságot mutat. Így érdemesnek látszott összehasonlítani a Zaigerben megadott telekméreteket a későbbi (jelen esetben az 1914–es) telkek méretével.[109] A vizsgálat eredményeképp kiderült, hogy a Zaiger telkei elhanyagolható különbséggel átvihetőek az 1914–es térképre! (vö. 3. kép, vastagon kiemelt határvonalak).[110] Tehát a Garády Sándor által a Fő utca 66. és a Csalogány utca 3/a, b, c és d telkek határán talált K–Ny–i irányú falszakasz nagy valószínűséggel a Zaigerben összeírt 146. és 147. számú telkek

[102] NAGY 1964. és GYÜRKY 1971.

[103] A 145., 146., 147., 148., és 149. számú telkek (NAGY 1964. 224-225.). 145: *„Ein Eckhaus an der Landt-Strassen liegt an dem ober Rätzen gässl, hat im gesicht 4.kl. 2.sch., und im Rucken 6.kl.1.sch., in der mitten aber ist einen schuh weiter, an der rechten sëyten ist 39kl. 4.sch., und an der linckhen 42kl. 3.sch. lang. hat noch zum theill guts gemür, ist ziemlich gebauth"*, 146.: *„ Ein Haus an der Landt-Srassen hat im gesicht 12kl. 3.sch., und im Rucken 10.kl. 4.sch., an der rechten sëyten ist 42.kl. 3.sch., und an der linckhen 45 kl. lang. hat noch vill alts gemür, ist nichts gebaut"*, 147.: *„Ein Haus an der Landt-Strassen, hat im gesicht 16..... und in Rucken 17. kl. 1 1/2. sch., an der rechten sëyten ist 45. und an der rechten 46. kl. lang, hat noch vill guts gemür, ist venig repariert"*, 148.: *„ Ein Haus an der Landt-Strassen hat im gesicht 20. und im Rucken 20. kl. 1.sch., and der rechten sëyten ist 46. und an der linckhen 47. kl. lang, hat noch vill alts gemeür, ist ziemlich gebaut"*, 149.: *„Ein Eckhaus an der Landt-Strassen liegt an dem Kohtgässl, hat im gesicht 22. kl. 5. sch., und im Rucken 26. kl., an der rechten sëyten ist 47. an der linken 47. kl. 1. sch. lang, hat noch etwas von alten fundamenten ist ein anfang zum bauen gemacht"*.

[104] A Zaiger felmérésben a 145. sz.

[105] A Zaiger felmérésben 146. sz.

[106] G/IX 47a

[107] G/ IX 38a

[108] GARÁDY 1943. 417.

[109] Mivel a Matthey térképen nincsen méretarány feltüntetve, ehhez nem lett volna célszerű viszonyítani.

[110] Az átszerkesztést az alapján végeztem el, hogy a Zaiger-féle felmérésben megadott mértékegységeket a következő méretarány szerint számítottam : Klafter= bécsi öl= 1,896 m, illetve schuh= bécsi láb= 31,6 cm (Forrás: BOGDÁN 1990)

határfalával azonos. A telekhatárok továbbélését bizonyíthatja az is, hogy az 1941-ben lebontott házak falai több esetben a középkori falakkal egy vonalba esnek, vagy rájuk épültek.

Összegzésképpen tehát a jelen példával a XVII. század végéig fennmaradt jó minőségű középkori faldarabok újkori felhasználását figyelhetjük meg. A telkeken a XX. század elejéig követhető, igen régi, valószínűleg a Zaiger idejéig visszakövethető telekosztás fennmaradását, továbbélését sikerült bizonyítani, ez azonban önmagában nem bizonyíthatja kétséget kizáróan Nagy Lajos nézetét, miszerint a Víziváros ezen részén a Zaiger által mutatott telekrendszer a korábbi, török hódítás előtti viszonyokat is tükrözheti.

LELETEK

Fő u. 68. „B" SZEMÉTGÖDÖR
Fazék (29. kép 1)
Ltsz. Cs 861. Fehérre égett, jól iszapolt, apró kavicsokkal, homokkal soványított. Külső oldalán a vállától a hasa közepéig erőteljes bordák díszítik. M: 22,5 cm, átmP: 15,6 cm, átmT: 8,5 cm, falv.: 0,3 cm.

Fazék (29. kép 2)
Ltsz. Cs 858. Fehérre égett, jól iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Vállán és hasán többé-kevésbé párhuzamos, bekarcolt vonalak. Pereme tagolt. Ép. M: 12,8 cm, átmT: 7,5 cm, átmP: 12,2 cm, falv.: 0,4–0,5 cm.

Palack (29. kép 3)
Ltsz. Cs 866. Felső részének töredéke. Csontfehérre égett, finoman iszapolt. Kívül sárgás engobbal bevont. Vállán és nyakán korongolásnyomok, vállán finom bordák díszítik. M: 20,6 cm, átmT: 9,5 cm, falv.: 0,4 cm.

Kis fazék (29. kép 4)
Ltsz. Cs 867. Csontfehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Nyakán és hasán bordák díszítik. Pereme egyszerű, kihajló. M: 12,5 cm, átmT: 5,5 cm, falv.: 0,5 cm.

Kis korsó (29. kép 5)
Ltsz. Cs 868. Töredék. Fehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Külső oldalán fehér engobon vörös festékkel fogaskerék-minta dísz. M: 9 cm, átmT: 4 cm, falv.: 0,3 cm.

Fazék (29. kép 6)
Ltsz. Cs 859. Csontfehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Vállán és hasán bordák díszítik. Pereme tagolt. M: 18 cm, átmP: 14 cm, átmT: 8,5cm, falv.: 0,5 cm.

Talpas serleg (29. kép 7)
Ltsz. Cs 865. Töredék. Fehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Hasa és válla erősen bordázott. M: 10,5 cm, átmT: 5 cm, falv.: 0,5 cm.

Serleg (29. kép 8)
Ltsz. Cs 859. Alsó része. Fehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Kívül erősen bordázott. Talpa kormos. A leltárkönyv szerint benne üvegcserepet találtak - ez már nincs meg. M: 8,5 cm, átmT: 5 cm, falv.: 0,3 cm.

Fő u. 68. „C" SZEMÉTGÖDÖR
Fazék töredéke. (30. kép 1)
Ltsz. Cs 880. Fehérre égett, jól iszapolt. Külső oldalán finom bordák tagolják. Pereme egyszerű, kihajló. Erősen égett, kormos. M: 16 cm, átmP: 12 cm, átmT: 6,6 cm, falv.: 0,4 cm.

Talpas serleg (30. kép 2)
Ltsz. Cs 875. Alsó része. Fehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Hasától lefelé erőteljes bordák tagolják. Pereme hiányzik. 5 db-ból ragasztva. M: 11 cm, átmT: 4,6 cm, falv.: 0,4 cm.

Korsó (30. kép 3)
Ltsz. Cs 871. Kiöntőcsöves füles korsó töredéke. Vörösre égett, finoman iszapolt. Szájától a válláig fehér engobra folyatott máz borítja. M: 11,5 cm, átmT: 6,2 cm, falv.: 0,5cm.

Fő u. 68. „F" SZEMÉTGÖDÖR
Palack (30. kép 4)
Ltsz. Cs 921. Felső része. Fehérre égett, durván iszapolt, simított, apró kavicsokkal soványított. Vállától lefelé erőteljes bordák díszítik. M: 14 cm, átmP: 5,4 cm, falv.: 0,3 cm.

Korsó (30. kép 5)
Ltsz.: Cs 910. Füles korsó felső része. Vörösre égett, finoman iszapolt. Füle felett két párhuzamosan bekarcolt vonal fut körbe. 2 db- ból ragasztva. M: 18,3 cm, átmP: 3,5 cm, falv.: 0,4 cm.

Kis fazék (30. kép 6)
Ltsz. Cs 900. Töredék. Sárgásfehérre égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Külső oldalát erőteljes bordák díszítik. Átégett, kormos. M: 14 cm, átmT: 6,2 cm, falv.: 0,4 cm.

Korsó (31. kép 1)
Ltsz. CS 913 a. Füles, kiöntőcsöves korsó felső része. Vörösre égett, finoman iszapolt, külsején vörös agyagmázzal bevont. Nyakán bordákkal tagolt golyva. M: 14,6 cm, átmP: 6,2 cm, falv.: 0,6 cm.

Talpas tál (31. kép 2)
Ltsz. Cs 924. Töredék. Vörösre égett, finoman iszapolt. Belső oldalán két párhuzamos bekarcolt vonallal díszített, élénkzöld mázas. M: 10 cm, átmT: 11 cm, falv.: 1-1,2 cm.

Korsó (31. kép 3)
Ltsz. Cs 913 b. Alsó részének töredéke. Vörösre égett, finoman iszapolt, vörös agyagmázzal bevont Talán a 16. kép 4. sz darabhoz tartozik. M: 5,5 cm, átmT: 7,5 cm, falv.: 0,5 cm.

Sütőtál (31. kép 4)
Ltsz. 923. Török sütőtál töredéke. Szürkésbarnára égett, nagyon dutva anyagú, pelyvával, apróbb kavicsokkal, homokkal soványított. M: 7 cm, átmT: 30 cm, falv.: 1,5 cm.

Pohár (31. kép 5)
Ltsz. Cs 541. Felső részének töredéke. Világos vörösre égett, finoman iszapolt, homokkal soványított. Pereme egyszerű.
ÁtmP: 11 cm, falv.: 0,3 cm.

Kancsó (31. kép 6)
Ltsz. Cs 540. Füles kancsó töredéke. Vörösre égett, finoman iszapolt. Pereme és nyaka mázas, vállán két borda fut körbe. M: 23,6 cm, átmT: 9,4 cm, falv.: 0,4 cm.

Talpas tál (31. kép 7)
Ltsz.: Cs 543. Töredék. Vörösre égett, finoman iszapolt. Díszítetlen. Belső oldalán zöld máz. M: 8,2 cm, átmT: 8,5 cm, falv.: 0,7 cm.

Fő u. 68 „E" SZEMÉTGÖDÖR
Fazék (32. kép 1)
Ltsz. Cs 886. Töredék. Fehérre égett, jól iszapolt. Külső oldala bordákkal tagolt. Pereme egyszerű, kihajló. Kormos, átégett.

Fazék töredéke (32. kép 2)
Ltsz. Cs 877. Fehérre égett, jól iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Külső oldalát erőteljes bordák díszítik. M: 18,2 cm, átmT: 7,7 cm, falv.: 0,5 cm.

Fazék (32. kép 3)
Ltsz. Cs 898. Szürkére égett, redukált égetésű. Jól iszapolt. Pereme egyszerű, kihajló. Perembélyege a meglevő részen nincsen. M: 16 cm, átmP: 14 cm, átmT: 8,5 cm, falv.: 0,5 cm.

Korsó töredéke (32. kép 4)
Ltsz.: Cs 882. Fehérre égett. finman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Külső oldalán vörös földfestékkel fogaskerék-minta díszítés. M: 16 cm, átmT: 12 cm, falv.: 0,5 cm.

Persely töredéke (32. kép 5)
Ltsz.: Cs 882. Szürkére égett, fioman iszapolt. Égett, néhol kormos. M: 5,3 cm, átmT: 3,6 cm.

Talpas tál (32. kép 1.a–b)
Ltsz. Cs 889 és Cs 945. Vörösre égett, finoman iszapolt. Belül sgraffitos díszítés, levélmintákkal. Zöldesbarna mázzal bevont. Pereme egyenes. 4 db-ból ragasztva, kiegésztítve.

Fő u. 68.
Füles kancsó (33. kép 1)
Ltsz. Cs 853. Barnásszürkére égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Hasán körbefutó borda díszíti. Pereme egyszerű, kissé kihajló. Ép. M: 20 cm, átmP: 6,5 cm, átmT: 10 cm, falv.: 0,5 cm. Fő u. 68. Közelebbi lelőhelye ismeretlen (a továbbiakban: Ism. lhely).

Füles korsó felső része (33. kép 2)
Ltsz. Cs 953. Sötétszürkére égett, finoman iszapolt, apró kavicsokkal soványított. Pereme egyszerű, fedőhoronnyal. M: 12 cm, átmP: 3,8 cm, falv.: 0,5 cm. Ism. lhely.

Füles korsó felső része (33. kép 3)
Ltsz. Cs 954. Fehérre égett, finoman iszapolt, homokkal soványított. Válltól lefelé bordák tagolják. Pereme egyszerű, kihajló. Ism. lhely.

Kis csupor (33. kép 4)
Ltsz. Cs 854. Rózsaszínre égett, jól iszapolt, apró kavicsokkal soványított.Pereme egyszerű, kihajló. M: 7,5 cm, átmP: 8,5cm, átmT: 4,8 cm, falv.: 0,3 cm. Ism. lhely.

Bécsi fazék peremtöredéke (33. kép 5)
Ltsz. Cs 949. Sötétszürkére égett, grafitos anyagú. Pereme egyszerű, kihajló. Bécsi perembélyeggel. ÁtmP: 25 cm, falv.: 0,8 cm. Ism. lhely.

Bécsi fazék peremtöredéke (33. kép 6)
Ltsz. Cs 950. Sötétszürkére égett, grafitos anyagú. Pereme egyszerű, kihajló. Két bécsi perembélyeggel. ÁtmP: 24 cm, falv.: 0,7 cm. Ism. lhely.

Talpas tál (34. kép 1.a–1.b)
Ltsz. Cs 946. Vörösre égett, finoman iszapolt. Belső oldalán világos sárgászöld alapon sgraffitos díszítés. Külső oldalán a perem alatt 2 cm-es sávban sárgás máz. M: 11 cm, átmP: 21,2 cm, átmT: 8cm, falv.: 0,8 cm. Ism. lhely.

Füles kancsó töredéke (34. kép 2)
Ltsz. Cs 951. Vörösre égett, finoman iszapolt, homokkal soványított. Szájától a hasa közepéig fehér engobon zöld máz, alatta közvetlenül az agyagra felvitt máz.

Pereme egyenes, egyszerű. Több darabból ragasztva. M: 13,5 cm, átmP: 7 cm, falv.: 0,3 cm. Ism. lhely.

Talpas tál töredéke (35. kép 1.a–b)
Ltsz. Cs 889 és Cs 945. Vörösre égett, finoman iszapolt. Belsejében sgrafittos levélminta díszítés, zöldesbarna mázzal bevont. Pereme egyenes, 4 db-ból ragasztva. M: 16 cm; átmP: 21 cm; falv.: 0,7 cm. „E" szemétgödör.

Kancsó (35. kép)
Ltsz. Cs 948. Füles kancsó felső része. Vörösre égett, finoman iszapolt. Kívül a nyakától a válláig fehér engobon sárgásbarna máz, ettől lentebb fehér engobe. M: 15,6 cm, átmP: 8 cm, falv.: 0,7 cm. Ism. lhely.

Tetőcserép (36. kép 1)
Ltsz. Cs 973. Vörösre égett, finoman iszapolt. Fehér engobra felvitt zöld máz maradványa látszik rajta. Oldala enyhén kónuszos. Méret: 10 x 6 x 2,2 cm. Ism lhely.

Kályhadísz (36. kép 2)
Ltsz. Cs 959. Háromszög alakú kályha oromdísz töredéke. Szürkére égett, redukált jól iszapolt. Csúcsát hagyma alakú dísz alkotja, amelyet öt kör alakú lyukkal díszítettek. falv.: 6–0,8 cm. Ism lhely.

Üvegedény (36. kép 3)
Ltsz. Cs 1179. Kettős kónikus üvegedény talprészének töredéke. Sárgásfehér. Ism lhely.

Ablakszem töredéke (36. kép 4)
Ltsz. Cs 1181. Színtelen, áttetsző, néhol fehérre korrodált. Fő u. 68. Ism. lhely.

Üvegtál (?)peremdarabja (36. kép 5)
Ltsz. Cs 1182. Kék színű, áttetsző. Külső oldalán üvegcsepp díszíti. (Római kori ?) Ism. lhely.

CSALOGÁNY U. 3/C.
Tálka (37. kép 1)
Ltsz.: Cs 821. Kis tálka. Jól iszapolt, szürkére égett, belül aranysárga, kívül zöld mázas. ÁtmP 9,2 cm, átmT: 5,5 cm. III. kutatatóárok.

Fedő (37. kép 2)
Ltsz.: Cs 742. Fajansz fedő töredéke. Sárgás. fehérre égett, finoman iszapolt. Díszítése: sötétkék alapon, fehér mezőben lila indadíszek. M: 3,5 cm, átm: 21 cm, falv.: 0,4 cm. I. kutatóárok, pöcegödörből.

Szűrő töredéke (37. kép 3)
Ltsz.: Cs 781/3. Vörösre égett, finoman iszapolt. Külső oldalán zöld máz maradványa, talpán barnászöld mázas. M: 2 cm, átm: 6 cm, falv.: 0,3cm. II. kut. árok.

Ezüst gomb (37. kép 4)
Ltsz.: Cs 1029. Kör alakú, alsó oldalán füleccsel. Felső oldala díszített: Koncentrikus körökben fonott, indadíszes motívummal.

Füles fazék (37. kép 5)
Ltsz.: Cs 745. Sárgásfehérre égett, finoman iszapolt. Pereme galléros, kissé kihajló. Belső oldalán mázas, a peremnél egy kb. 5 cm-es sávban barna, ettől lefelé sárgásbarna máz. Oldalát a nyaktól a has aljáig sűrű bordasor díszíti. M: 18 cm, átmP: 15 cm, átmT: 11cm, falv.: 0,5 cm. I. kutatóárok, pöcegödörből.

Fazekak oldaltöredékei (38. kép 1–5)
Ltsz.: Cs 781/6, 781/13, 781/11, 781/2. Fehérre égtek , jól iszapoltak, bekarcolt vonallal díszítettek. Falv.: 0,5–0,7 cm. II. kut. árok.

Fazék (38. kép 6)
Ltsz.: Cs 812. Fazék peremtöredéke. Szürkére égett, a peremen bevagdalt mesterjegy. Falv.: 0,5 cm, átmP: 16 cm. II. kut árok.

Palack (38. kép 7)
Ltsz.: – . Nyak- és szájtöredék. Fehérre égett, rosszul eldolgozott. II. kut. árok.

CSALOGÁNY U. 3/D.
Kályhacsempe töredéke (38. kép 8)
Ltsz.: Cs 737. Vörösre égett, jól iszapolt. Tulipános díszítéssel. Falv.: 1–1,2 cm. Csalogány u. 3/d.

Kályhacsempe töredéke (38. kép 9)
Ltsz: – . Fehérre égett, jól iszapolt. Falv.: 1 cm.

Kályhacsempe töredéke (38. kép 10)
Ltsz:– . Fehérre égett, jól iszapolt. Sárkányalakos domborműves díszítéssel.

Kályhacsempe töredéke (38. kép 11)
Ltsz:–. Fehérre égett, jól iszapolt. Meghatározhatatlan ábrázolással. Csalogány u. 3/d(?).

CSALOGÁNY U. 7.
Talpas tál oldaltöredéke (39. kép 1)
Ltsz.: Cs 573. Vörösre égett, sgraffittos díszítéssel. Falv.: 0,9–1,2 cm. 2. szemétgödör.

Talpas tál oldaltöredéke (39. kép 2)
Ltsz.: Cs 574. Vörösre égett, sgraffitos díszítéssel. Falv.: 1,1 cm. 2. szemétgödör.

Talpas tál töredéke (39. kép 3)
Ltsz.: Cs 576. Vörösre égett, jól iszapolt, sgraffittos díszítéssel. Falv.: 1–1,2 cm. 2. szemétgödör.

Csésze (39. kép 4)
Ltsz.: Cs 560. Halványvörösre égetett, zöld mázas. M: m T: cm falv.: cm. 2 szemétgödör.

Talpas tál töredéke (39. kép 5)
Ltsz.: Cs 558. Vörösre égett, belül zöld mázas, díszítetlen. Talpának belső oldalán benyomott jel. M: 12 cm, átmT: 10 cm, falv.: 1–1,4 cm. 2. szemétgödör.

Kályhacsempe töredéke (40. kép 1)
Ltsz.: Cs 592. Vörösre égett, finoman iszapolt, növényi ornamentikával díszített. Máztalan. Falv.: 0,6 cm. 3. szemétgödör.

Persely (40. kép 2)
Ltsz.: Cs 589. Vörösre égett, jól iszapolt. Alján kis lyuk. M: 6,8 cm, átmT: 5,8 cm, falv.: 0,2 cm. 3. szemétgödör.

Füles korsó töredéke (40. kép 3)
Ltsz.: Cs 586. Sárgára égett, jól iszapolt. Pereme egyszerű, nyaka tagolt, átmP: 2,4 cm falv.: 0,4 cm. 2. szemétgödör.

Kis (játék)edénye (40. kép 4)
Ltsz Cs 562. Sárgára égett, jól iszapolt. Belső oldalán sárgászöld máz. M: 7 cm, átmP: 6 cm, átmT: 4,5 cm, falv.: 0,3 cm. 2. szemétgödör.

Füles korssó töredéke (40. kép 5)
Ltsz: Cs 548. Szürkére égett, jól iszapolt, simított, párhuzamos és hullámvonal-kötegekkel díszített. M: 20,5 cm, átmT: 9 cm, falv.: 0,4 cm. 2. szemétgödör.

Korsó töredéke (40. kép 6)
Ltsz: Cs 559. Kiöntőcsöves, vörösre égett, jól iszapolt. Külső oldalán füle aljáig fehér engobon barnás máz. M: 22 cm, átmT: 8,6 cm, falv.: 0,7 cm. 2. szemétgödör.

Palack töredéke (41. kép 1)
Ltsz.: Cs 599. Fehérre égett, jól iszapolt, de durván eldolgozott, külseje simított. ÁtmP: 7cm, falv.: 0,7 cm. 4. szemétgödör.

Talpas serleg töredéke (41. kép 2)
Ltsz.: Cs 598. Fehérre égett, finoman iszapolt, oldala benyomkodott fogaskerékmintával díszített. M: 5,5cm, ÁtT: 4,5cm, falv.: 0,5cm. 4.szemétgödör

Játékkorsó (41. kép 3)
Ltsz.: Cs 600. Kis kiöntőcsöves, füles. Fehérre égett, jól iszapolt, külső oldalán fehér engobon vöröses földfesték, vállán bordák díszítik. M: 8cm, átm: 5cm, falv.: 0,4. 4. szemétgödör.

Díszserleg töredéke (41. kép 4)
Ltsz: 550. Reneszánsz. Szürkére égett, finoman iszapolt, talpán két sorban benyomkodott fogaskerékminta díszíti, külső oldalán ráfolyatott zöld és barna máz. M 8,7cm átmT 12cm falv.: 0,8 cm. 4. szemétgödör.

Korsó töredke (41. kép 5)
Ltsz: Cs 604. Török. Szürkére égett, finoman iszapolt, simított, bepecsételt mintával díszített. M: 8 cm, átmT: 10 cm, falv.: 0,4cm. 4. szemétgödör.

Füles kancsó töredéke (41. kép 6)
Ltsz Cs 602. Vörösre égett, finoman iszapolt, külső oldalán egy sávban fehér engobon zöld máz díszíti. M: 13,3 cm, átmP: 7 cm, átmT: 7,6 cm, falv.: 0,7 cm. 4. szemétgödör.

Pipa (41. kép 7)
Ltsz. Cs 611. Fehérre égett, jól iszapolt, külső oldalán bepecsételt mintával, zöld mázas. Falv.: 0,8cm. 4. szemétgödör.

Pipa töredéke (41. kép 8)
Ltsz: Cs 610. Vörösre égett, jól iszaplot, díszítetlen. M: 6x1,8cm. 4. szemétgödör.

Pipa töredéke (41. kép 9)
Ltsz: Cs 599. Vörösre égett, finoman iszapolt. 3. szemétgödör.

Pipa (41. kép 10)
Ltsz: Cs 609. Vörösre égett, jól iszapolt. Hatszögletű. 4. szemétgödör.

Gyertyatartó töredéke (42. kép 1)
Ltsz: Cs 623. Vörösre égett, finoman iszapolt. Vörös agyagmázzal bevont. M: 7,5 cm, átmT: 6,2 cm, falv.: 0,4 cm. 6 szemétgödör.

Füles korsó töredéke (42. kép 2)
Ltsz: Cs 629. Szürkére égett, jól iszapolt. Külső oldalán barna mázzal bevont. ÁtmP: 1,8 cm, falv.: 0,5 cm. 9. szemétgödör.

Fazék peremtöredéke (42. kép 3)
Ltsz: Cs 632. Szürke, grafitos anyagú, két kereszt-pólyás bélyeggel. ÁtmP: 27 cm, falv.: 0,5–0,7 cm. 9. szemétgödör.

Fazék oldaltöredékei (42. kép 4, 5, 6, 8)
Ltsz: Cs 659/1, 2, 6, 7. Fehérre égett, bekarcolt csigavonallal díszített. Falv.: 0,5 cm. 11. szemétgödör.

Palack töredéke (42. kép 7)
Ltsz: Cs 659/8. Fehérre égett, durván eldolgozott. Falv.: 0,5–0,7cm. 11. szemétgödör.

Fazék peremtöredéke (42. kép 9)
Ltsz: Cs 659/ 3. Szürkére égett, jól iszapolt. ÁtmP: 21 cm, falv.: 0,4–1 cm. 11. szemétgödör.

Fedő töredéke (42. kép 10)
Ltsz: Cs 659/4. Szürke, grafitos anyagú. ÁtmP: 2,2 cm, falv.: 0,5 cm. 11. szemétgödör.

Játék kosó töredéke (42. kép 11)
Ltsz: Cs 639. Szürkére égett, finoman iszapolt. Vállán finom bordák díszítik. M: 6,2 cm, átmT: 4,4 cm, falv.: 0,5 cm. 11. szemétgödör.

Pohár peremtöredéke (42. kép 12)
Ltsz: Cs 640. Fehérre égett, jól iszaplot, pereme tagolt. Külső oldalát párhuzamos csíkokban benyomkodott rádliminta díszíti. Belső oldala barnás mázas. ÁtmP: 7 cm, falv.: 0,3 cm. 11. szemétgödör.

Talpas tálka töredéke (42. kép 13)
Ltsz. Cs 669. Vörösre égett, jól iszapolt. Belső oldalán zöld mázas. Díszítetlen. M: 4cm, átmT: 6,5 cm, falv.: 0,6 cm. 11. szemétgödör.

Korsó töredéke (43. kép 1)
Ltsz.: Cs 646Nagyméretű, fehérre égett, jól iszapolt, külseje bordákkal tagolt. M 30,5cm átmT12cm falv.: 0,4cm 11. szemétgödör

Kályhaszem töredéke (43. kép 2)
Ltsz.: 547. Török. Vörösre égett, jól iszapolt. Belső oldalán és peremén zöld máz. M 6,5cm átmP 16cm átmT 4,4cm falv.:0,7cm Ism. lhely

Fajanszcsésze töredéke (43. kép 3)
Ltsz Cs 740. 1. szemétgödör.

Övmerevítő (43. kép 4)
Ltsz 1027. Csont.

Rézlemezke (43. kép 5)
Ltsz 1026. Sakktábladídszes. 11. szemétgödör.

Késnyél díszítés (43. kép 6)
Ltsz Cs 699/g.

FÜGGELÉK
A GARÁDY SÁNDOR KÉZIRATOS NAPLÓJÁBÓL KÉSZÍTETT KIVONAT

FŐ UTCA 68.
1941. XII. 9.
A Nyúlkaszárnya helyén épülő ház alapásásánál 1,8 m mélységben egy kancsó és egy pohár, de nem egy helyről valók. (A két edény vázlatos rajza, méretekkel)

1941. XII. 11. (G/X 43 b)
(Volt Nyúlkaszárnya) telkén emberi koponya, továbbá 1,6–1,8m mélységben török és vas cserepek kerültek elő. Ellenőrző állami mérnök Mihályfi. Egy római pénz is került elő. Egy munkás találta.

1941. XII. 12. (G/X 44a, 44b)
A IV.(78.) alapgödörben, 4.20m–re a felszín alatt 0.6m szélességű középkori fal került elő– még nincs alapig kiásva. Habarcsa dolomitos, sárga.

Felszínrajz I–IV. alapgödrök (75–78), a telken csak vázlatosan elhelyezve. Kiderül belőle, hogy tk. 2 falcsonkról van szó, az egyik É–D irányú, 0,60m széles, a másik *felette van, rá merőleges,* és szintén 0,60 m széles (*14. kép 1.a*).

Metszetrajz: (*14. kép 1.b*) A két fal viszonyáról. Az É–D–i irányú fal alapja 3,50m mélységben volt az akkori talajszinttől, *dolomitos, habarcsba rakott terméskő fal.* A másik *falalapozás* teteje a talajszinttől 1,00m– es mélységben volt és vastagsága 0,80 m.

1941. XII. 13. (G/X 44b 45a)

Felszínrajz: A telek déli részén kiásott pöcegödör rajza. Ennek teteje 3,00m–re a talajszinttől, míg feneke 4,00m–re. *Innen kerültek ki fehér edények rovátkával* (*15. kép 2*).
Felszín– és metszetrajz készült a 88–87. pilléralapoktól D–re előkerült *égetőkemence* részletéről. Ennek vázát egy 0,60 m vastagságú *dunakavicsos, habarccsal készült terméskő fal* képezte, mely a talajszinttől 3,00m– es mélységben került elő. Szélessége 4,40 m, míg a kemence alja 3,00+1,25 m mélységben volt (*16. kép 2.a–b*). *Egy üveggyöngy és vaskés került elő, ugyaninnen bronz serleg.*

1941. XII. 15. *Idő borult,* +6 (G/X 45b, 46a)
A Gyorskocsi utcánál számozott 4. és 5. pillér között fekete, füstös, ép, fehér, alighanem Árpádkori edények (4db és töredékek) „a" helyen.

Felszínrajz: A 85. és 84. pillérektől D–re „a" és „b" helyek bejelölése (*16. kép 1.b*).

Metszetrajz: Kiderül, hogy az altalaj (sárgás–szürke *agyag*) 4,85m mélyen volt. A gödrök és a kemence foltja 3,00 m mélyen jelentkeztek. Ezeket egy 1,85 m vastag agyagrétegbe ásták. Az „a" jelű gödör betöltése *fekete,* mélysége 2,35 m, szélessége 3,00 m. A „b" jelű gödör (pöcegödör) mélysége 1,85 m (az altalajig), betöltése *barnás,* szélessége 3,90 m. A „c" gödör betöltése *fekete,* szélessége 1,80 m, mélysége?. Az *égetőkemence* ettől Ny–ra van, mélysége 1,60 m. Az „a" gödör a Gyorskocsi utcai alapfal külső szélétől 23,60 m–re van (*16. kép 1.a*).

1941. IX. 16. *Idő derült, munkások ugyanazok.* (G/X 46b, 47b)
Újabb edénytöredékek kerültek elő. A római réteg 2,8– 3,5m között van. A 77. gödörből római amfóra. 200 munkás dolgozik az építkezésen.

Felszínrajz: A telek D-i részéről. A régi ház falában egy 4,10 m széles befalazott boltozatot találtak (magassága?). Ez a Gyorskocsi utcai telekhatártól 18,00 m-re van (*15. kép 1*).

1941. XII. 17. *Idő borult, munkások ugyanazok.* (G/X 48b, 49)

Metszetrajzok: 77. pillér, nyugati oldaláról: 2,35m-es mélységnél jelöli a római réteget kezdetét. 2,35-2,50 m-ig *teguladarabok, kavics,* 2,50-2,70-ig *kavics,* 2,50-2,64 m-ig *kőréteg,* 2,62-2,90 m-ig *kavics,* 2,90-3,40 m-ig *hamu, csont, cserép* volt megfigyelhető az egyes rétegekben.

78. pillér, déli metszete: 2,70 m-nél jelentkezett a római kori szint, 2,70-3,00 m között *tegulacserepeket* figyeltek meg, 3,00-3,90 m közti részben *egy nagyobb kövekkel, kisebb kavicsokkal* jellemzett réteget, mely a metszet nyugati oldalán jelentkezett, 2,35 m-es szélességben. - *út?.*

78. pillér nyugati oldala: 2,35 m-es mélységben a metszetfal északi oldalán egy 0,80 m széles *dunakavicsos, habarcsos falat* figyeltek meg, mely 3, 95m-es mélységig volt beásva.

2. Szemétgödör(X/56a), törökkori

1. Sárgásfehér+ fenékbélyeges cserép (X/56b).

3. Törökkorinak látszó edények, azonfölül téglatörmelék, fekete terméskővel kirakva. Ebből egy érem is került elő, és egy gyermekkoponya darabjai.

A régi kútból egy tőr maradványai kerültek elő. (58b)

A 6. és 7. szemétgödör tetején a föld boltozatszerűen van megkeményedve.A 7. számú szemétgödört nem tudtuk kitisztítani, de a felső részén csak hamu és salak volt benne. Újabb kori lehet.

A 8. a kibontott ház fala alatt. Ebből semmi edény nem került elő.

A 7. szemétgödör feneke(?) (67a)

Római úton 70-71 korai sigillata.

1941. XII. 18. *Idő esős, 14 munkás.* (G/X 49a, 49b, 50a)

Felszínrajzok: A telken talált falmaradványokról. Az egyik falrész É-D-i irányú, a Fő utca frontjára épült.Ez *agyagba rakott* fal, szélessége 0,80 m. Ez egy helyen 0,30 m-re keskenyedik, eltűnik, majd ismét 0,80 m-es szélességben folytatódik. Ez utóbbi részen *vakolatdarabokat* is észleltek a falmaradványon. Sikerült megfogni egy ehhez a falhoz tartozó valószínűleg járószintnek tartható szintet, melyet padlóburkoló lapok fedtek (*a padlóburkoló lapok méretei: 8,5x22,4x-4 cm, lapjai a szélek felé összehajlók, úgy hogy a széleken a lapok vastagsága csak 3,6-3,8 cm*). Ettől Ny-ra 6,15 m-re egy másik, szintén É-D-i irányú, 1,35 m széles, *szabálytalan, agyagba rakott terméskőfal* is jelentkezett (*14. kép 2.a*).

Az „e" és „d" jelű gödrök helye, a telek déli zárófala mentén. Az „e" gödör 1,30 m széles (*15. kép 3.a*).

A 81. pillérben jelentkező *újkori pöcegödör* rajza.

Metszetrajzok: Az agyagba rakott fal metszete a *padló burkoló lapok* jelölésével. A fal a talajszinttől 3 m-es mélységben jelentkezett, a burkoló lapok a fal tetejénél 0,74 m-rel vannak mélyebben (*14. kép 2.b*).

Az „e" szemétgödör metszete: a talajszinttől 3 m-es mélységben jelentkezett a foltja és 2,60 m mély (*15. kép 3.b*).

A 81. pillérben jelentkező *újkori pöcegödör* metszete. 2,00 m-es mélységben jelentkezett, a rajz alapján valószínűleg valamiféle béllete (fa, kő?) lehetett.

Fő utca 68: római szemétgödör került elő a 2,20 m-es hosszú árokból. Schauschek mérte be.

1941. XII. 20. *Idő: gyengén havazik 4C. Munkások ugyanazok.*

Felszínrajz: A telek déli részéből, a 79. pillér közeléből, 2,60 m mélyről előkerült *padlóburkoló lap* vázlatos rajza és helye.

1941. XII. 22. *Idő derült, munkások ugyanazok* (G/X 55a).

Felszínrajz: A Fő u. 66. sz. telek határához közel előkerült *talán római úttal* azonosítható objektum.

Metszetrajz: A *római út(?)* vázlata. A talajszinttől 1,80 m mélyen jelentkezett, 1,40 m vastag, a rajz alapján erősen köves réteg.

1941. XII. 23. *Idő borult, 3munkás.* (G/X 55b)

Egy *gótikus kulcs* előkerülésének helyét ábrázoló vázlat.

FŐ UTCA 62- CSALOGÁNY UTCA 3/A SAROK

1941. III. 5. *Idő borult d. u.* (G/IX 37b)

Felszínrajz: A telek vázlatos rajza, benne az I. (0,90+1,40 m) és II. (1,70+1,00 m) pillér helye. A telek szélessége (K-Ny) 17,65 m. Az I. pillér 2,50 m- re van a keleti telekhatártól. Az I. és II. pillérek egymástól való távolsága: 2,75 m. A II. pillértől nyugatra 8,30 m egy 0,90 m széles, 0,90 m hosszú *alapozás* látszik, mely nyugatról a telekhatárral érintkezik. Az *épülő új ház* Fő utcai utcafrontja 4,75 m- rel bentebb (K felé) húzódik, mint a Fő u. 64. sz. házé.

I. pillérben középkori tégladarabok, a habarcs dunakavicsos kövér mésszel, sok a mészszemcse benne. A téglák vastagsága 5cm. A falpillérek felszíne a mostani talajszint alatt.

1941. III. 6. *Idő borult. Bagyura, Fehér, Garai* (G/IX 38a, 38b, 39a, 39b)

Felszínrajz: Az épülő ház Csalogány utcai frontja előtt 4,00 m-rel egy K-Ny-i irányú falszakaszt jelöl. Ezen belül a következő falcsonkokat lehetett megkülönböztetni K-ről Ny felé haladva: a most lebontott ház falával egyvonalban fut egy *egymás mellé rakott kövekkel* jellemzett rész (fal?), ez részben befut a lebontott ház fala alá is. Ez 1, 75 m hosszan követhető. Utána egy „A" jelű falsarok következik, 0,80 m a K-Ny-i

oldala, az É-D-i pedig ?,60 (valószínűleg 1,60) m hosszú, és D (!) felé törik (*Dunakavicsos, habarcsos, kevés mész- ugyanolyan, mint a pilléreknél*).Ez után 1,20 m hosszan *agyagba rakott* kövekből épített fal jelentkezik Ez után ismét a falsarokhoz hasonlónak jelzett, valószínűleg ahhoz tartozó falrész jelentkezett, 0,40 m hosszan, ezt elvágta a *meszes gödör* fala (*20. kép 1.a*).

A telek belsejében a lebontott ház falainak jelölésével. Kiderül az is, hogy tkp. három pillér van, a III. 0,70 m széles, 1,20 m hosszú, a II. pillértől 2,5 m- re van. Jelöli a *tallér előkerülési helyét* is. Ez a II. és III. pillér vonalától K-re *kb. 6,10 m*-re van.

A Csalogány utcai fronton talált falsarok K felé kb. 13 m után folytatódik, 1,50 m hosszan volt megfogható.

Metszetrajz: Az előbb ismertetett falak egymáshoz való viszonyáról. Ebből látszik, hogy a régi ház falát az egymás mellé rakott kövekből épített falra (?) alapozták (tetejének mélysége?). A falsarok 1,86 m mélyen jelentkezett - *középkorinak látszó fal.* Az *agyagba rakott fal alapja* szintén 1,86 m-es mélységben jelentkezett a rajz szerint, ebben *középkori téglák* (vannak) *egy rétegben, habarcsban.* Ezután a falsarokhoz tartozó falszakasz következik, majd a meszes gödör (*20. kép 1.b*).

A II. és III. pillérek közében készült K-Ny-i metszet. A járdaszint a lebontott ház udvarszintjénél 1,10 m-rel magasabban volt. Az udvarszint alatt 3 nagyobb hamus szintet különített el az ásató (I.-II.-III.): az első 0,45 m-es mélységben 0,10 m széles, a második 0,70 m mélyen 0,06 m széles, a harmadik pedig 1,00 m mélyen 0,15 m vastagnak látszott. A három szint közti részt *törmelék* töltötte ki.

1941. III. 24. (G/IX 40a)

Felszínrajz: A Csalogány utcai sarokrészen előkerült *szemétgödör* helye. *Ebből edénycserepek kerültek elő. Nagyrészt török eredetűek* (*18. kép 2*).

A középkori fal keresztülmegy a római kori út kövezetén. Tölgyfaleveles makkos faragvány a fal fölött került elő, ugyaninnen kb 4,00 m-es mélységből műkő! Tehát újkori.

1941. III. 26. (G/IX 40b)

Felszínrajz: A telek vázlatos rajza, méretetekkel. Benne egy falsarokkal, mely az utcafronttól 4,00 m-rel bentebb van, a XII. pillérnél (?). K-Ny irányú fal, mely É felé fordul. Nyugat felé a lebontott ház fala vágta el. *Felszíne a járdaszinttől 4,00 m-re. Itt a szint a lebontott háznak pincéje volt.*

1941. III. 31. *Bagyura, Fehér* (G/IX 41b, 42a)

M! A középkori fal habarcsa azonos a többivel.

Felszínrajz: A lebontott ház pinceboltja, és az új ház pincefala körül megjelent középkori falrészről. Sajnos a telken nem lehet pontosan elhelyezni, úgy tűnik, a Csalogány utcai részhez van közelebb. A középkorinak jelölt fal É-D-i irányú, szélessége 1,25 m, két kisebb szakaszt sikerült belőle megfogni (*19. kép 1.a*).

A II. pillér közelében, ettől kissé É-K-re talált *kút* helyszínrajza. *A kút kávája durván dolgozott terméskövekből. A kútból edénytöredékek kerültek elő. A kút kávája a járdaszinttől 5,00 m-re*l (mélyebben) . A kút 0,85 m széles (külső átmérő), (*21. kép 3*).

Metszetrajz: Az újabb házak pincefalai és a középkori falrészlet(ek) bemutatása. A középkori falrészek közül az egyik teteje 1,50 m mélységben jelentkezett, míg a másik rész a rajz szerint ennél magasabban is megvolt (pontos magasság, ill. mélység nincs megadva.), (*19. kép 1.b*).

1941. IV. 1. *Idő erős, szeles. Bagyura, Fehér* (G/IX 43b)

Felszínrajz: Az új ház Fő utcai falától keletre 6,10 m-re, a XXV. alapgödörnél falmaradvány került elő. *Dunakavicsos, habarcsos, terméskő. De átázott, és már alig látszik benne téglatörmelék mésszel*(?) *benne. Középkori?? A fal felszíne a járdaszinttől kb. 1,60 m refekszik., a fölötte levő szintben még jobban széjjelmállott a habarcs. A fal alapját 3,00 m-nél megtaláltuk. Így az alapján ki semmi sem derült belőle.*

1941. IV. 2. *Bagyura, Fehér. Idő derült.* (G/IX 44a)

Felszín- és metszetrajz: A két utca találkozásánál levő falszakasznál talált faldarab. *Felszíne a járdaszinttől 3,50 m-re. Valószínűleg be volt kötve a rézsútos falba, de ez most már nem állapítható meg. Azelőtt azért nem volt megállapítható, mert mindjárt kidúcolták* (*19. kép 4*).

1941. IV. 3. (G/ IX 45a)

Felszínrajz: Középkori falrészlet helye a telken. A telek nyugati részén, a Csalogány utca 3/b. sz. telekhatártól (drótkerítés) 5,75 m-re induló K-Ny-i irányú falrészlet. (szélessége- ?) Az *új ház alapfalának* (ÉK- Dny- i irányú) építésekor találták (*21. kép 1*).

1941. IV. 7. *Idő borult. Bagyura.* (G/IX 47a)

Felszínrajz: A telek Fő utcai határának északi vége, a *régi ház tűzfalában* (K-Ny-i irányú) talált *középkori falrészlettel,* és az ez elé épített 0,70 m vastag új fal. A régi fal *terméskőfal, benne sok középkori téglával. A középkori téglák mérete: 3x14x29 és 3,5x 15x ?cm,* a téglákra tapadt kötőanyag *habarcsos, dunakavicsos, kövér mész, erős* (*20. kép 2*). A régi fal 10,20 m hosszan volt látható (vastagsága-?).

1941. IV. 9. (G/IX 49a)

A XVI: számú alapárokban a római út kőburkolata mutatkozott. A gödörfeneket víz lepi el, így csak a kikerült és széjjeltört kövekből állapítható meg, hogy nagy lapok, vastagságuk kb 12-20 cm trovertin mészkő, felületük lekopott. Kavicságyazatban nyugszanak. Dunai kavicsos. A római út felszíne a járdaszinttől 4m-re.

1941. IV. 12. *Idő derült, reggel +1C. Fehért is behívták, így nem volt kint senki.* (G/IX 50a)
Az utolsó alapgödör még nincs annyira kiásva, hogy látni lehessen valamit.

1941. IV. 17. (G/IX 53b)
Felszínrajz: A telek északi határán épült K-Ny-i faltól nyugatra talált faldarab rajza. 0,80 m vastag és É-D-i irányú.
Egy konzolszerű faragott kő került elő a széles falból.

1941. IV. 19. *Idő esős, Bagyura, Fehér.* (G/IX 54a)

1941. IV. 24. *Idő derült.* (G/IX 54b)
A 20-24. alapgödörben talált középkori fal alapja 5,20 m-re volt a járda szintje alatt. Az alapot 5,80 m-ig ásták ki.

1941. VIII. 4. (G/IX 93b)
A lebontott ház északi tűzfalából előkerült egy faragott kő, nagyon megviselt állapotban. Alighanem ajtóbéllet darabja. A kő vázlatos rajza, a főbb méretekkel.

CSALOGÁNY UTCA 3/C.
1941. XII. 9. *Idő derült, később beborult. +4 C* (Garády/ X 42b)
Megkezdődtek a Csalogány utca 3c számú fővárosi telken a kutatóárok ásását.
Munkások: Bagyura, Rummich, Németh István, Lulai Márton, Magorovits Dániel, Stelly József, Plér.

Felszínrajz: A telek vázlatos rajza, a főbb méretekkel (21,00 m hosszú, és 5,10 m széles). A kutatóárok É-D-i irányú, a telek K-i szélén (szélessége?). Az „a"-val jelölt helyen *1,25 m mélységben szemétgödörre akadtunk. Benne török és habán edénytöredékekkel (19. kép 3).*

1941. XII. 10. *Idő borult, erős, +6 C.* (Garády/X 43a)
Munkások ugyanazok és Ráday.

1941. XII. 11. *Idő derült. +6C* (Garády/X 43a)
Munkások ugyanazok, és ifj. Droppán és Molnár. Összes létszám 10. Bagyurával együtt.

Felszínrajz: A telek vázlatos képe, rajta a I., IIa., II.b, IIc, és III. számú munkahelyekkel, a kutatóárokban. A kutatóárok méretei, benne falak (?) jelölésével. (VI.t./2)

1941. XII. 16. *Idő derült, munkások ugyanazok.* (Garády/X 46b, 47a)

Felszínrajz: Az I. munkahelyen, a déli oldalon 0,75 m szélességben *burkolatszerű, agyagba rakott* kőlapok jelentkeztek.

Metszetrajz: A kőburkolat 1,65 m mélységben jelentkezett. *A II. szakasz egész hosszában 2,15 m-től lefelé mindenütt tegula töredékek kerültek elő nagyobb mennyiségben.*
A római úttest rekonstrukciója. 2,15 m-től 3,40 m-es mélységig.

1941. XII. 17. *Idő borult, munkások ugyanazok.* (Garády/X 48a)

Felszínrajz: A telken előkerült kút rajza, a főbb méretekkel (*21. kép 2.a*).

Metszetrajz: A kútról. Pereme 0,55 m mélyen jelentkezett. *2 drb fénykép a kútról (21. kép 2.b).*

1941. XII. 18. *Idő esős, 14 munkás.* (Garády/X 50b, 51a, 50b, 52a)
III. ból 1,70m mélységből római érem. Római mécses került elő az épületnek az utca felöli I: helységéből. A padlón feküdt. Egyúttal terra sigillata darabok is kerültek elő. Egy teljes edény (a mécses rajzával).

Felszínrajz: A kutatóárok és a benne talált objektumok. K-Ny-i irányú *középkori falszakaszt* jelöl a IIa rész Ny-i végében. (szélessége-?) Ez közvetlenül egy szintén K-Ny-i irányú *újkori fal* mellett van - esetleg ez utóbbi a középkorira épült? Az Ib és a IIa számmal jelzett gödör határán van a *római út széle.*

Külön rajz a római út felszínáról. 1, 80 m szélességben és 0,35 m vastagságban jelentkezett a *burkolat.*

Metszetrajz: Római út keresztszelvény az I. ből. A talajszinttől 2,00 m-re 0,35 m vastag *nagyobb kövekből* álló réteg, alatta 0,15 m vastag *kavicsréteg,* egy 0,10, majd egy 0,05 m vastag *apróbb köves* réteg, ami alatt 0,50 m széles sóderréteget (*dunakavics*). Ezek alatt még egy 0,15 m vastag *apróbb köves* réteg, egy 0,20 m vastag *zúzott kő és dunakavics* réteg volt, legalul pedig 0,30 m vastag *nagy, két emberfej nagyságú kövekből* álló réteg volt. *A legfelső réteg burkolatszerűen van kirakva.*

Az elsőként említett felszínről. Római út 2,35 m mélyen kezdődött. Ezen kívül több (3) falcsonkot is jelöl, melyek kötőanyaga *habarcsos,* illetve egy *agyagba rakott* (a középkorinak mondott valószínűleg ez utóbbi).
Külön metszet a római útról: 0,15 m vastagságban nagy kövek, alatta 0,15 m vastagságban *Dunakavics,* majd legalul 0,05 m vastagon *lapos kövek.*

A IIb burkolata,vagyis a római út szerkezete részletesebben. 0,02 m vastag kőlapok, 0,25 m vastagságban *habarcs,* 0,25 m vastagon kőlapok, 0,20 m vastagon *habarcs,* ez alatt pedig 0,15 m vastag *kevert föld - ebből edénytöredékek kerültek ki,* majd ez alatt az altalaj (sárga *agyag*) jelentkezett.

1941. XII. 19. *Idő: borult, munkások ugyanazok.* (G/X 52b, 53a, 53b, 54a, 54b)
Az I. és IIa közötti újkori lebontott válaszfal alapja a mai talajszinttől 2,00 m-re van.

Metszetrajz: Keresztszelvény IIb-nél. Benne *római falmaradványok* rajzával. Ennek teteje kb. 1,60-1,80 m mélyen jelentkezett, szélessége- ?. *A római falmaradványok travertin mészkőből- téglatöredék csak az agyagba rakott falban van.*

Felszínrajz: Az É-D-i irányú *új falra* merőleges középkori(?) *falcsonk* rajza. Ez 0,40 m hosszú és 0,70 m széles. (habarcsos *fal, sárgára vakolva, fehérre meszelve)* Ettől D-re, 3,55 m-re egy másik, K-Ny-i irányú falcsonk, mely *agyagba rakott* (kora-?), (*22. kép*).

Metszetrajz: Az előbb említett középkori és újkori fal viszonyáról. A *középkori fal(?)* teteje a talajszinttől 0,85 m mélyen jelentkezett, szélessége 0,70 m, 1,75 m-es mélységig lehetett követni. A középkori fal alatt *római faltöredék* jelentkezett, mely a rajz szerint rombolt, szélessége így 0,33 m. Kb. 2,20-2,40 m mélységben jelentkezhetett a teteje (*23. kép*).

A III. szakasz metszete: lefelé tölcséresen szűkül. 3,20 m mély.

Felszínrajz: A telek É- i zárófalától 6,30 m-re D-re jelentkezett DNy-ÉK-i irányú *középkori falszakasz.* Szélessége 0,70 m.

A III. szakasz északi végén a római fal mellől egy edény került ki, a talajszinttől 3,65m mélységből. Az előkerülés vázlatos helyszínrajza, a római fallal. (Ez utóbbiról nincs több adat.)

M! a telek szintje kb 1,20 m-rel magasabb a járdaszintnél.

A III. szakaszban 2,40 m mélyen egy gótikus vaskulcs került elő. A kulcs vázlatos rajza.

1941. XII. 20. *Idő: gyengén havazik, munkások ugyanazok.* (G/X 54b, 55a)

Felszínrajz: A Csalogány u. 3d. telek határához közel talált *átboltozott kút* rajza. átmérője 1,24 m kávája 0,30 m vastag. A Csalogány utcai fronttól 9,00 m-re északra, 0,90 m mélyen találták. (kora?)

1942. I. 13. *Idő: havazik, -6C* (G/X 55b, 56a)

Mihályffy főmérnök megfigyelése szerint az épület DK-i részében (lsd. 54b o.) megtalált út a római főútvonal lehetett. Vastagsága ugyanis 1,60 m volt, alul nagy (emberfej nagyságú) kőalapépítménnyel. A nyugati széle habarcsba rakott. Egy mécses töredéke és terra sigillata darabok kerültek ki belőle. A mécses töredéke az úttest alsóbb részéből, az átadott edény mind a kettő magából az úttestből került elő.

GYORSKOCSI UTCA 19. - CSALOGÁNY UTCA 3/D. SAROK

1940. IV. 24. (G/VIII. 63b)

Gyorskocsi u. Csalogány u. saroktelken alapásás közben Gyorskocsi u. 19) talált falmaradványok és római út.

Felszínrajz: A római utat és egy falcsonkot jelöl a telken.

Metszetrajz: A mai talajszinttől 2,5 m-es mélységben kb. 20-60 cm vastag *hamuréteget* találtak.

A hamuréteg alól kerültek ki egy pannoniai köcsög és egy szürke sigillata tál töredéke tojásdísszel.(ez utóbbiról vázlatos rajz)

Azonkívül középkori vályus csempe töredéke és a korai sigillátákhoz hasonló finom vörös égetésű szürke pipa töredéke.

1940. IV. 30. *Idő borult.* (G/VIII. 64a, 64b, 65a, 65b, 66a)

Felszínrajz: Az 5 alapgödör helyzete a telken. 2,60+2,60 m alapterületűek. Egymástól, ill. a telek széleitől való távolságukat nem jelzi. (*25. kép 2*)

Az V. gödör szélein éppúgy látszanak a régi rétegek, mint a IV.-nél (24. kép 1, 5)

A telek méretei: a Gyorskocsi u.-i oldalon 14, 27 m, a Csalogány u.-i oldalon 1, 78m (???- esetleg 17, 80m), a telek K-i oldala pedig 20, 85 m hosszú.

A tűzfalba teguladarabok vannak befalazva.

Vázlat a Gyorskocsi, Csalogány és Fő utcai telkekről.

Metszetrajz: Az akkori járdaszinttől 4 m-re jelöli az altalajt (sárga agyag). 4 hamus réteget jelöl az 1,45 m mélyen levő *új pince feneke* alatt. Az I. ettől a szinttől 40 cm-rel mélyebben 3 cm vastag, II. 65 cm-rel mélyebben 20 cm vastag, a III. 90 cm-rel mélyebben 25 cm vastag, a IV. 112 cm-rel mélyebben 5 cm vastag. (Összesen tehát: I.: 1, 85m, II.: 2,10m, III. 2,35m, IV.: 2,57m- re van az akkori járdaszinttől.)

Római út színén kőlapok.

A felszíntől 2,5 m. es mélységben található a 3 rétegű római út (15 cm vastag kőlapok, alatta 15 cm vastagságban kavicságy, 50 cm vastag alap.)

A régi pince feneke 4m- rel a járdavonaltól le.

Az V. gödör metszete. az *új pince feneke* alatt 3 égett réteget jelöl, ezek közül kettő a *régi ház falához* (ill. ennek alapozásához) kapcsolódik, egy pedig ez alatt húzódik - e réteg pontos mélységét nem jegyezte fel, annyi biztos, a ház alapozása 1,20 m-re nyúlik a pinceszint alá. (*25. kép 5*)

1940. V. 8. *Idő borongós.* (G./VIII. 66b, 67a)

Felszínrajz: IV. és VI. gödrök. Ezek déli oldalán húzódik a régi ház 60 cm vastag fala. Ettől 30 cm-re délre, az előbbivel párhuzamos falat jelöl (*régi fal, kavicsos habarcsos).*A, B pontok és egy C-vel jelzett *régi* fal helye. Ez utóbbi É-D-i irányú, a régi ház falától követhető. A két réginek jelzett fal egymáshoz viszonyított helyzete itt nem látszik.(XII.t./1)

Metszetrajz: Ny-K irányú, a IV. és VI. gödrök D-i oldalánál. A pinceszinttől 45 cm-rel mélyebben jelentkezett a *régi fal teteje* , illetve 92cm-es mélységben egy 17 cm vastag *égett réteg, kavicsos, habarcsos, szemetes* (XI.t/1).

A VI. gödör É- i oldala. 3 égett *szénréteget* jelöl, az első 40 cm mélyen 10 cm vastag, a második 80 cm mélyen 40 cm vastag, a harmadik ez alatt 25 cm vastag. (*24. kép 2*)

2 darab gótikus töredék, valószínűleg ajtóbéllet része, és egy XV. századi vályúzott tégla (egész, valamint töredékek is) előkerültek.

1940. V. 11. (G/ VIII. 67a)

Rajz: *előkerült gótikus kődarab.* A kőtöredék vázlatos rajza. megj.:*ajtóbéllet boltvállkő*

1940. VI. 3. *Idő derült.* (G/ VIII. 72b)
Az északi tűzfal falazatában 4- 4,5cm vastag középkori téglák vannak. Egyébként úgy a régi, mint az új falazat vegyes. Az új falazatból is vannak újkori téglák.

Felszín- és metszetrajz: Az É- i tűzfalról: Az új épület Ny-i szélétől 3, 90m-re van egy új téglákból álló befalazás, ez 1,80 m széles, 0,93 m magas és 2,30 m magasra volt az akkori járdaszinttől . A másik elfalazás ettől D-re, 2,65 m távolságban. Ez utóbbi méretei: 1,50 m széles, 0,93 m magas (valószínűleg eddig lehetett megfigyelni), szintén 2,30 m-es magasságban. (*25. kép 3*)

1940. VII. 3. (G/VIII 76a)
Garai ásott a pincében az I. és II. támpillér között.

Felszínrajz: Az I.-II.-IV.-V. gödrök között i részről . Itt 3 falat jelöl: A: É-D-i irányú, 1,00 m széles, 1,60 m hosszan követhető, ÉNy-i sarka az épülő ház Gyorskocsi utcai falától 4,38m-re van. Erre merőleges a C fal, ez Ny-K-i irányú, 0,60 m széles, teljes hosszát nem jelöli, de a rajzból úgy látszik, mintegy 8,50 m hosszan követhető volt annak ellenére, hogy Ny-i részén jó darabot lebontottak. A „B" fal a „C" fal folytatásaként jelenik meg a rajzon. Ny-K-i irányú, szélessége 0,58 m, hosszúsága 1,45 m, K-i vége 2,35m-re van az épülő ház Csalogány utcai falától.
A lebontott régi háznak csak az északi oldalon volt pincéje. Itt nem volt pince. A satírozott sávok jelölik a régi falat. Ennek felszíne kb. 5 cm.rel van mélyebben a mostani pince fenekénél. (*vö. 23 kép*)

1940. VII. 4. (G/VIII 76b)
Felszínrajz: Az előző napi rajz összesítő vázlata. Megtudhatjuk, hogy az V. pillér K-i vége 8,60 m-re van az épülő ház Csalogány utcai falától, illetve a „B" fal É-i vége a Csalogány utcai saroktól 4,50 m-re van.

Metszetrajz: Az előző napi felszínrajzhoz kapcsolódik: az „A" fal D-i végénél készült. A fal teteje a pincefenéktől 5 cm-re, míg az alja 50 cm-re van. a fal szélessége 1,00 m.

1940. VII. 5. *Garai és Szokolai.* (G/VIII 77a, 77b)
Felszínrajz: Az eddig ismertettett falakon (A, B, C) kívül egy F-fel és D-E-vel jelölt falrész is megjelenik a rajzon. F: É-D-i irányú fal, Ny felé fordul. Az új ház falától a törésnél 2,87 m-re van, É-D-i szakasza 0,75 m széles és 3,53 m hosszan lehetett követni, míg K-Ny-i része 0,95 m hosszú és 0,75 m széles. A fordulónál a régi és az épülő ház új fala 1,40 m-re vannak. A D-E falszakasz É-D-i irányú, szélessége 0,62 m, kb. 2 m hosszan követhető, az új ház falától 0, 95m-re van. Kiderül továbbá az is, hogy az „A" jelzésű fal *agyagba rakott,* míg a „C" *habarcsba rakott.*

1940. VII. 6. *Garai, Szokolai.* (G/VIII 78a, 78b, 79a)
Felszínrajz: A Gyorskocsi utcai részen épülő fal és környéke. ???

Metszetrajz: Két K-Ny- i metszet.
Közel vízszintes rétegek. Szépen megmunkált tiszta terméskőfal.Durva dunakavicsos, mész, téglapor nélküli habarccsal. Kemény mészkő (kalászi? Darstein?) . A fölötte elhúzódó fal apróbb kövekből, de szintén mészkő. Ebben vannak tégla és teguladarabok is befalazva.

1940 VII. 8. (G/VIII 80)
Felszínrajz: A lebontott ház pincefala, illetve az új ház pincefalának jelölése.

1940. XI. 14. *Bagyura és 6 ember* (G/IX 23b, 24a, 24b, 25a)
A Gyorskocsi utca 19 sz. háznál a két meszesgödörben és a köztük levő területen mutatkozó falrészek kiásása.

Felszínrajz: A mutatkozó falcsonkokról. Mindkettő É-D-i irányú, egy vonalba esnek, így talán összetartoznak. A délebben fekvő 0,70 m széles, 3,50 m hosszan sikerült megfogni. A másik rész tulajdonképpen egy falsarok. Szélessége 0,60 m É-D-i része 2,20 m hosszú, a K-Ny-i falszakasz 1,00 m-ig figyelték meg. Az É-D-i falrészek távolsága az épülö házfaltól 5,15 m.

Metszetrajz: K-Ny irányú. A régi fal az új ház lépcsőfokának szintjénél 2,10 m-rel van mélyebben. *Dunakavicsos habarcs, sok mésszel.A falazat tiszta kő, részben palás, részben szabálytalan mészkő* (*vö. 24. kép 4*). 1,60 m es mélységben csatorna maradványaira bukkantak. (Ez valószínűleg újkori ?), (*24. kép 4*)

CSALOGÁNY UTCA 7.
1941. V. 21. *Idő borult.* (G/IX 55b, 56a)
Csalogány utca 7. dr. Barch Loránt ügyvéd háza.

Felszínrajz: A telek vázlatos rajza, benne a D2-D3, a D7 és az A5 jelű pillérek helyével.

Metszetrajz: Az A5 jelű pillér metszete. A talajszinttől 1,00 m-re 0,10 m vastag égett réteget jelöl, illetve *vörösre égett foltot.* A gödör alja 2,30 m mélyen van.
A D2-D3 pillér alaprajza, a DNY-i sarokban 0,20 m szélességben, 1,00 m hosszan jelentkező római út jelölésével.
A pallér állítása szerint az érmék 1,00 m mélységből került elő az égett réteg alatt.
A D2-D3 pillér metszete. 1,60 m-es mélységben egy *tetem össze-vissza dobált csontjai* kerültek elő. Ugyaninnen *került ki egy török tányér darabja. Alatta 0,20 m-rel a római út.* 0,25 m vastagságban kőlapok, 0,10 m vastag kavicságyban.
Tervező Platschek Imre T: 189-266
Építő Báthory és Klanovits
Munkavezető: Maros Rezső

1941. V. 22. *Idő borult. Bagyura* (G/IX 56b, 57a)
Felszínrajz: Az A5 gödörről. Rajta az 1. és 2. számmal jelzett szemétgödrök. Az 1. átmérője kb. 0,90-1,00m, a 2. szemétgödör belső átmérője (fal?, tapasztás?) 0,90m .*Római terra sigillata.*

Metszetrajz: A 2. szemétgödör metszete. A felszíntől 1,60 m mélyen jelentkezett, alja 2,80 m-es mélységben. 2,50 m mélyen 0,25 m vastagságú kőlapokkal fedett részt jelöl (római út?). A 2. szemétgödör betöltése: *üvegcserepek, török tányér.*
Az 1. szemétgödörnek 1,90 m-re van a feneke.
Mind a két szemétgödörnek a felső széle az egész terület alatt kezdődött. Az A5 gödör helyén nem állott most ház, hanem udvar volt. Mind a két szemetesgödörből csontok kerültek elő. Egy hal állkapcsa is. A D7 gödörből egy kotyogós üveg darabjai. Az 1. szemétgödör sárgásfehér fenékbélyeges + cserépedény töredéke került elő.

1941. V. 23. *Idő borult. Bagyura, Fehér* (G/IX 57a, 57b)
4 drb ezüst érmét (kettő belőlük eltörött) és egy réz érmét találtak a régi ház padlója alatt kb. 1/2m- re.
Felszínrajz: A D7 pillér alaprajza. ÉK-i sarkában a 3.(?) szemétgödör rajzával, illetve a nyugati oldal középtáján előkerült *koponya* lelőhelyével.
A D7 pillér területén talált tetem vázlatos rajza, a 3. szemétgödör mellett. *Jegyzet: az új ház széle a - - - - vonalon fog haladni*
Metszetrajz: A D7 pillér K-Ny-i irányú metszete. A szemétgödör teteje 2,40 m mélyen jelentkezett, alja ennél 0,80 m-rel mélyebben, *vörösre égett agyag* jelezte. - A D7 pillér É-D-i metszete. A koponya egy 1,00 m mélyen jelentkező, 1,45 m széles meszesgödörben volt.
A koponya a mészben feküdt. A mész még szinte friss.
D.u. a mai talajszinttől 1,00 m-re női tetemet találtak csecsemőjével a bal karján. A tetem végtagjait a munkások széjjelhányták. Még egy gyermeknek is kellett mellette feküdnie. A tetem mellett koporsószögek (4) is voltak, de koporsónak nyomát nem találtuk.
Ezalatt kerültek elő a D2-D3 pillér gödre szélén talált tetem csontjai.
A 3. szemétgödörből törökkorinak látszó edények kerültek elő. Azonkívül téglaomladék.

1941. V. 24. *Idő derült. Bagyura, Fehér.* (G/IX 58b, 59a)
Felszínrajz: Az A1 jelű hely közelében a *3., 4., 5. szemétgödrök* rajzával, illetve ezektől ÉK-re egy *régi kút* jelölésével. Az 3. szemétgödör 1,70 m, a 4. 1,35 m, az 5. 1,20 m széles, mindhárom kör alakú.
A 3. szemétgödör feneke 2,10 m-re van a talajszinttől, feneke téglával kirakva.4. szemétgödör feneke 3,00 m-re van. E két gödör teteje *0,70-0,80 m-re a talajszinttől.Az 5. gödör feneke 1,60 m-re, a felső széle 0,30 m-re.*
A 3. szemétgödörben egy emberi koponya maradványai kerültek elő.
A 3. szemétgödör és az A1 pillér helyéről 1-1 érem került elő.
Fénykép a tetemről.
A kútból egy tőr maradványai kerültek elő. Pengéje csonka. Mellette a tőr vázlatos rajza: pengéje 0,23 m hosszú, markolata 0,145 m hosszú.

1941. V. 26. *Idő derült. Bagyura, Fehér* (G/IX 59a, 59b, 60a, 60b, 61a, 61b)
Felszínrajz: A telek Dny- i részén előkerült tömegtemető.
E temető részletesebb rajza, benne egy É-D-i irányú *régi falmaradvány* jelölésével, mely 1,10 m széles és 0,75 m hosszan tudták megfogni. (! a publikációban ez *újabbkori pillérként* szerepel)
A sírok részletesebb leírása:
1. Anya két gyermekével. Ennél a feje jobb oldalán feküdt a lófog. (26. kép 1)
2. Férfi (?). Ennél két egymáshoz tartozó kapocs (rajza) *a nyakánál a haremadik a jobb lapockánál.*
A második tetem rajza. *ennél mindkét keze táján kerek alakú vastárgy, minden valószínűség szerint vasbilincs maradványa került elő.* jobb keze a mellkastájon, bal keze pedig a medencecsontnál. Koponyája jobb oldalán, medencecsontja alatt, térde felett, bokája felett *lófogat* jelöl a rajz, illetve térdénél, bokájánál *csontszerszámot. (26. kép 2)*
A koponyák általában rossz állapotban vannak. A 6. tetem koponyáján egy csontdarab. Talán ez is szerszám. A 6. tetem arccal a föld felé fekszik. Melette egy kis színezett cserépdarabka.
A3. tetem jobb oldalán a medence csont mellett lófog, l.d. a 62b old. t is.
Az 5. tetem homlokán egy lófog. Eddig csak a koponyája látszik.
A 4. tetem jobb vállán és a jobb könyöknél a belső oldalon lófog, 2 drb csontszerszám a medencecsont melletta bordák felé. 4. tetem rajza. *(26. kép 4.a-b)*
A 7. tetemnél szintén két vaskarika maradványa. Az egyik a mellén, csontszerszámmal együtt, a másik a bal kéztőnél. (Bilincs?) A 7. tetem rajza. *(27. kép 1)*
Az A1 pillér felszíne. *1,75 m mélyen a mai talajszint alatt a római út (?) mutatkozik a gödör egész szélességében.*
A felső réteg nagyobb terméskövek csak kalapáccsal idomítva ék alakúra. Nagyságuk 2-3 fejnyi. Alatta kisebb kövek rétege.
Az 5. szemétgödörből üvegpalackocska került ki.
Domján Károly az 5. számú ház felügyelője szerint a 12. sz. pincéjében a falban nagy vashorgok vannak. Ő említi egyúttal, Nagykanizsától kelet felé egy óra járásnyira gyalog „Pusztaszentegyháza" nevezetű erdős területen terjedelmes romok vannak.

1941. V. 27.*Idő derült. Bagyura, Fehér, Rumich* (G/IX 61b, 62a, 62b, 63a, 63b)
Folytatódik a tetemek rajza és leírása.
4. tetem: feje alatt is csontszerszám volt. Fölszedtük *(26. kép 4.a-b)*
6. tetemnek csak a feje látszik ki a fal alól. A koponya

teteje 0,95 m-re van a fal tetejétől amely egyezik a talajszinttel.
7. tetem. A talajszinttől 1,60 m-re fekszik. Felette a jobb karja és vállcsont fölött egy koponya (8. számú . A kéztőnél vasgyűrűk.(Bilincsek?) A tetem rajza: Medencecsonjától lefelé a régi fal alá nyúlik. (*27. kép 1*)
9. tetem a talajszinttől 0,70 m-re. Teste a fal alá nyúlik. (*27. kép 2*)
2. tetem. Ennél találtunk 3 drb vaskapcsot és egy vasdarabot, talán szög. A koponyából csak az alsó állkapcsa maradt meg. A többit kiásták. A 2. tetem rajza. *Mélysége a talajszinttől 1,43 m* . Egyik karcsont behajlítva a mellkason, másik kissé hajlítva a medencén. *Karcsontok megvannak* (*26. kép 2*).
5. tetem. Gyermeké. A koponya tetején lófog. Ennél is a has táján egymás fölött 3 drb csontszerszám. A negyedik szerszám és egy kavics a fej alatt (5x). Koporsónyomok. A tetem feje zöld és zöld foszlányok vannak rajta. Egy vasszög feje.
A 2. és 10. tetemről fényképfelvétel.
3. tetem. A tetem rajza. *a felsőtest hiányzik. Gerincéből csak két csigolya látszik. A medencecsontnak csak a jobb fele. A jobb lábszár teljes, a bal lábnak csak az alsó része van meg. Mind a két boka is, a lábujjak is megvannak. Mélysége/ fekvőhelye: 1,30m. A jobb medencecsont mellett lófog (l. 60a old. is).* (*26. kép 3*)
11. tetem. A tetem rajza. *Hiányzik: a koponya, a jobb kulcscsont, jobb kar és az alsó lábszárak. A bal karról a kéztő és az ujjak. Mellette a két felső lábszár között 3 szerszám és 1 lófog.* (erről külön rajz) (*27. kép 4*)
Ma délután itt volt Nagy Tibor és Bagyura bemondása szerint 5 órakor Gerevich László is.

1941. V. 28. *Idő derült. Bagyura, Fehér, Rumich* (G/IX 64a, 64b, 65a, 65b, 66a, 66b, 67a, 67b)
*10. tetem.*Rajz: a régi falpillér egyik sarka éppen a medence közepére esik. A jobb vállánál *cserépdarab,* térdcsontjai között *vasdarab, 3 drb csontszerszám* szintén a térdcsontjai között, két további a lábszárcsontok között. *2 lófogat* találtak a bokacsontok között, illetve *1 lófogat* a lábszárcsontok között, a csontszerszámok alatt. *A koponya felemelkedve, félre hajolva fekszik. Ép! Mind a két karja és keze ugyan megvannak, a hason összekulcsolva. A két lábszár alsó és felső része is megvan, a bokacsont és a lábfej hiányzik. A lábfejeket az ásómunka folyamán szedték el. a medencecsont alatt még egy csontszerszámot leltünk, mellette egy vasdarabbal, 51/2cm hosszú. Kettétörött. A sír széle nincsen kitapasztva a feneke, koporsónyom sincsen.*
a föld a tetemeknél rendszerint nagyon kemény. Iszapos agyag. (*27. kép 3*))
Felszínrajz: a 14. és 15. tetem, és az út helye (*28. kép 3*), a lebontott házfalak és a 12. , 13. tetemek viszonya (*28. kép 1*),
a 12. tetem rajza. A csontszerszámok és a lófogak helyének jelölésével. *Hossza fejtetőtől bokáig 1,50m. A koponyát összetört állapotban találták. Már eredetileg ilyen állapotban vilt. Koporsónyom nincsen. A tetem részei a bal alsó lábszár és a lábfej kivételével megvannak. Már eredetileg hiányzik az a lábszár* (*27. kép 5*).
13. tetem . A tetem rajza. *Alighanem leánygyermek. A koponya ép. A tetem teljes. 7 koporsószög. A koponya jobb oldalán lófog. a koponya mellett a bal oldalon valami vastárgy széjjelmálló darabjai. terjedelme:* (rajz) 0,15 m széles, 0,15 hosszú. (*27. kép 2*)
A telken lebontott házfalak és a 6., 7., 8., 9., 10., 11. szemétgödrök rajza. *A 6. és 7. szemétgödör felett a föld boltozatszerűen van megkeményedve. Teteje 0,70 m re a talajszinttől. A 7. szemétgödröt nem tudtuk kikutatni, de inkább csak homok és salak van benne. Újabb lehet. Az udvari részből 0,70 m-es mélységből köldökös üveg darabok kerültek elő. Boltozati borda került elő.*
A 8. szemétgödör a lebontott ház fala alatt. Ebből semmi cserép nem került elő.
A 11. szemétgödör felső széle a mai talajszinttől 1,50 m-re van. A fentieknél még 2,90 m-nél sem értük el, de beszüntettük.
Az előkerült *boltozati borda* rajza, pontos méretekkel. *Boltozati borda, tétényi mészkő.*
Metszetrajz: Az előbbi rajz É-D-i irányú metszete. A z út kőburkolata felett talált *emberi lábszárcsont* (14 tetem). *A 15. tetem koponyáját eltettük. Ez közvetlen a 14. tetem lábszárcsontja mellett feküdt.*
Tehát egészen a kőburkolatig temetkeztek. A kő burkolat felszíne egyenetlen. 1,90-2,00 m a mai talajszinttől. Az alsó tetemek egészen barnák.
Az előkerült *boltozati borda* metszete. Pontos méretekkel.

1941. V. 29. *Idő derült. D.e. Tétényben.Fehér, Bagyura, Rumich, Szabó János* (G/IX 68a, 68b)
Felszínrajzok: „A" és „B" *fal alapok* és egy másik ÉK-Dny-i irányú *régi fal* berajzolásával, illetve egy *kevert falmaradvány* jelölésével. Nem messze innen került elő egy *régi, 1765-ös határkő* is.
Metszetrajzok: „A" fa lalap , mely a talajszinttől 0,42 m-re jelentkezett és 1,42 m mélyen van a fal alja. *Nagyon szabálytalan a fal széle.* Vastagsága 0,80 m.
„B" fal alap, mely a talajszinttől 1,10 m-es mélységben jelentkezett, alja 1,55 m mélyen volt. Vastagsága 1,20 m.

1941. V. 30. *Idő derült. Bagyura, Rumich, Szabó.* (G/IX 69b, 70a, 70b)
A 68a oldalon megjelölt helyen rgy 1765-ből való határkő került elő. Vörös hárshegyi homokkőből készült.
A kő rajza. *Felső végének hosszú oldala durva megmunkálású.*
A fényképen a kő nincsen az eredeti helyén.
Felszínrajz: A *kavicsba rakott burkolattal* rendelkező *római út,* és a közvetlen környezetében jelentkező *mész-habarcsos falmaradvány.*(a templom egyik támpil-

lére.) *A kavicsba rakott kőburkolat felett terra sigillata darabok kerültek elő az A–B fal mentén.*
A templom F- ésG pontokkal meghatározott támpillér-, ill. falrészlete. A fal *középkori téglákkal (szél. 16 vagy 5) habarcsos, dunakavicsos. A fal teteje 0,61 m-re van a talajszinttől.*

Metszetrajz: A talajszinttől 2,90 m-re jelentkezett *fal helye, törmelék, habarcsdarabokkal.* Ez a réteg 0,40 m vastag. Ezt lefelé 0,35 m vastag agyagréteg követi. A fenék így 3,65 m mélyen volt.
A római út kőburkolatára épített középkori templomfal. A *római út kőburkolata* 1,95 m mélyen volt, a középkori fal teteje 0,65 m-re a talajszinttől.

1941. V. 31. *Idő derült. Bagyura, Rumich, Szabó.* (G/IX 71a, 72b)
Platschek Imre készíti a tervet. 1892–66.

Felszínrajz: A római rétegben jelentkező kavicsréteg, a középkori falak és sírok viszonya.

Metszetrajz: a római réteg kavicssoráról. *MacAdam szerű kavicsréteg, alatta nagy kövek. A kavicsréteg tetején téglatörmelék, a tetején több terra sigillata darab (II. század). A szomszédos, X-el jelölt területen a kavicsréteg hiányzik, s ott emberi csontmaradványok kerülnek elő, annak jeléül, hogy a korai réteget a temetkezések alkalmával távolították el. De a nagy kövekből álló réteg itt is megtalálható. Valószínűnek látszik, hogy eredetileg a kavicsréteg is vastagabb volt.*

1941. VI. 3. *Bagyura, Fehér, Rumich.* (G/IX 71b, 72a)
Megtaláltuk a másik támpillért is.

Felszínrajz: „F" és „G" pontokkal meghatározott falszakasz két végén előkerült I. és II. támpillérek, ill. az ezektől északkeleti irányban mutatkozó újabb támpillér (III.) rajza. Ezektől keletre egy 0,80 m széles *agyagos, habarcsba rakott fal* – ?
Az I., II., III. támpillérek rajza, részletes méretekkel, távolságokkal. A III. támpillértől délre megjelenő, az előbb említett kősor itt *habarcsba rakott kő*-ként szerepel. Az akkor látható hossza 0,33 m, szélessége 0,35 m volt.

Metszetrajz: A lebontott ház északi fala. A talajszintnél 0,64 m széles, 0,74 m-nél 0,84 m szélességben folytatódik. Ez az alapozás 1,30 m magas, a talajszinttől tehát 2,00 m-re van az alja.

1941. VI. 4. *Idő derült.* (G/IX 72b, 73a, 73b)

Felszínrajz: A régi ház lebontott északi határfalától 1,20 m távolságban talált, ÉNy–DK-irányú, *habarcsos, törmelékes,*1,63 m széles faldarab, ÉK-i irány felé törik. *A fal teteje 2,90 m a talajszinttől, feneke 3,20 m.*
Az épülő új ház déli homlokfalánál talált *középkori falsarok* rajza. A fal szélessége 0,75 m. 5,00 m hosszan D–É felé tart, majd K felé törik. A lebontott ház nyugati határfalától 6,80 m-re indul, a homlokfaltól.

Metszetrajz: A nyugati homlokfalnál talált középkori falsarok metszete. A talajszinttől 1,00 m-re volt a teteje, alja 1,50 m-re.
Az *I. támpillér DK-i oldala.* A támpillérbe több embercsontot is találtak befalazva, illetve alatta húzódott a római út.
Az I. támpillér metszete „H" és „I" pontoknál.

1941. VI. 5. *Idő derült. Bagyura, Rumich.* (G/IX 74a, 74b)
Itt volt Fehér dr. az Anthropológiai Intézettől.

Felszínrajz: A nyugati zárófaltól 6,80 m-re talált falsarok. *A lebontott ház falá* nak jelölésével. *A régi fal sarka (X) éppen beleesik a lebontott ház falának homlokoldalába.*

1941. VI. 6. *Idő borult. Bagyura, Rumich, Szabó.* ((G/IX 75a, 75b)

Felszínrajz: A telek DK-i részén megjelenő 0,70 m széles *középkori falmaradvány* helyével.

Metszetrajz: A telek ÉK-i részén készült metszet. (a templom belsejében) Benne 1,85 m mélyen egy *tetem koporsóban,* illetve 1,20 m mélyen jelentkező *négyzet alakú 16x16x3 cm méretű sima égett agyag padlótéglák* helyével.

1941. VI. 9. *Idő: borult, esős. Bagyura, Rumich, Szabó.* (G/IX 77a, 77b, 78b)
A szentély helyén úgy látszik, pöcegödör volt, így e miatt a falakat majdnem teljesen lebontották. Ürülékréteg felette. Éppen csak egy vékony, 3–4 cm-es réteg maradt meg a falból. Ugyancsak a fal mögötti érintetlen talajból is.

Felszínrajz: A templom szentélyrészletének összesítő rajza, pontos méretekkel. A III. támpillér mellett megjelenő 0,45 m hosszú köves szint itt: *római kőburkolatú úthoz tartozó falrész.*
Mai talajszinttől falon (a II. és III. támpillér közti falon) *2,30 m.*
3 fénykép felvétel, 2 északról, egy keletről.
A III. támpillértől északkeletre levő falrész helyszínrajza.

1941. VI. 10. *Idő borult. Bagyura, Rumich, Szabó.* (G/IX 78a, 79b)

Felszínrajz: A „P1"-gyel jelölt támpillér rajza.

Metszetrajz: A „P1" támpillér metszete. 1,00 m mélyen volt a fal teteje, az *alapfenék pedig* 3,28 m mélyen. Ez *legnagyobbrészt kalászi mészkőből, közte itt-ott téglatörmelék.* A támpillér fala lefelé rézsútosan szélesedik.

1941. VI. 11. *Idő derült. Bagyura, Rumich, Szabó, később Fehér.* (G/IX 80b, 81a, 81b)

Felszínrajz: A telek északi részén előkerült két koponya helye, illetve a lebontott ház falainak helye.
A templom „G" és „K" pontokkal jelölt részének rajza.

Metszetrajz: Az előbbi rajz metszete. Az egyik koponya 1,60 m mélyről, a másik 2,00 m-ről került elő. 0,80 m-es mélységben kb 2,20 m vastag *törmelék réteget* figyeltek meg.

Ezen a helyen egyik tetem a másik felett van.
A „G" helynél készült metszet. *A „G" ponton a burkolatlap vastagsága 0,03 m.*
„K" helyen a még meglévő falmaradvány már csak habarcs. Vastagsága 5 cm.

1941. VI. 11. *Idő borult. Bagyura, Fehér, Rumich, Szabó.* (G/IX 83a, 83b, 84a)

Felszínrajz: Az I. támpillér és a környező lebontott házfalak.
A telek nyugati részén jelentkező törmelékes szint, (?) gödör rajza, az *új ház szélétől* 8,20 m távolságban. Kerek alakú. *Ebben a gödörben kövek és kavics mutatkozott. Leásott fenék 4,91+0,55 m. „a" helyen 3,00 m mélységben egy nagy vaskulcs került elő.*

Metszetrajz: Az I. támpillér metszete. Teteje 1,60 m mélyen. A *szentély határfala* 2,45 m mélyen, az *alapfenék* 2,73 m mélyen.
A telek nyugati szélénél jelentkező törmelékes szint metszete. Kb. 0,50 m-es mélységben 0,50 m vastag törmeléksáv húzódik. Ezen kívül *törmelék* mutatkozott a mellette levő *fal helyén,* 3,85 m-es mélységig.
Az új ház déli homlokzati falának közelében megfigyelt *római út* helye. 1,85 m mélyen jelentkezett, a kőréteg 0,40 m vastag.

1941. VI. 16. *Idő borult. Bagyura, Rumich, Fehér.* (G/IX 87a)
Az új pince fenekéről (4,91) grafitos, alighanem őskori edénycserép került elő.
Fent voltam a várban az új barlangjáratokat megtekinteni.

1941. VI. 17. *Idő derült. Bagyura, Rumich, Fehér.* (G/IX 88b)

Felszínrajz: A szomszéd ház nyugati falánál jelentkező *szentélyfal* (1,90 m széles) rajza.

Metszetrajz: A *szentélyfal* metszete. A *padlószinttől* 1,50 m mélyen volt, magassága 1,25 m.

IRODALOMJEGYZÉK

BERTALANNÉ 1998 — BERTALAN Vilmosné: Bélyeges ausztriai edények Óbudáról. BudRég 31 (1998) p. 181–209.

BOGDÁN 1990 — BOGDÁN István: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601- 1874. Bp. 1990.

BRAUNSCHWEIG 1991 — Budapest im Mittelalter. Ausstellungkatalog. (szerk.: Gerd Biegel) Braunschweig, 1991.

FEKETE–NAGY 1986 — FEKETE Lajos - NAGY Lajos: Budapest története a törökkorban. Bp. 1986.

FEGYÓ 1973 — FEGYÓ János: Késő középkori lakóház leletmentése Ráckevén. StCom 2 (1973) p. 93–99.

FELD 1987 — Feld István: Keramika. In.: Magyarországi Művészet 1300–1470 körül. (szerk.: Marosi Ernő). Bp. 1987. p. 261–180.

GARÁDY 1943a — GARÁDY Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931–41. I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása. BudRég 13 (1943) p. 167–254, 514–518.

GARÁDY 1943b — GARÁDY Sándor: Jelentés az 1936–42. években végzett ásatásokról. BudRég 13 (1943) p. 403–438, 559- 562.

GARÁDY 1944 — GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: Budapest a törökkorban 3. Bp. 1944. p.

GARÁDY 1945 — GARÁDY Sándor: Budapest székesfőváros területén végzett ásatások összefoglaló ismertetése II. Világi célt szolgáló épületek. BudRég 14 (1945) p. 399–448.

GARÁDY 1998 — GARÁDY Sándor: Buda középkori és újkori vízművei, különös tekintettel a Sváb hegy-Városkút kutatására. BudRég 32 (1998) p. 245–268.

GERELYES 1985 — GERELYES Ibolya: Sgraffito-díszes török tálak Ozoráról. FolArch 38 (1985) p. 247–260.

GERELYES 1990 — GERELYES Ibolya: Die Balkanverbindungen der türkischen Keramik von der Budaer Burg. ActaArchHung 42 (1990) p. 269–285.

GERELYES 1991 — Gerelyes Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából. TBM 23 (1991) p. 21–77.

GEREVICH 1945 — GEREVICH László: Garády Sándor. BudRég 14 (1945) p. 597.

GYURICZA 1991 — GYURICZA Anna: Garády Sándor hagyatéka és tudományos műveinek bibliográfiája. In: A Budapesti Történeti Múzeum Könyvtárának és Régészeti Adattárának ismertetése. Pest-budai Hírmondó 3. Bp. 1991. p. 88–100.

GYÜRKY 1967 — H. GYÜRKY Katalin: Középkori építőáldozat Buda egyik külvárosában. ArchÉrt 94 (1967) p. 80–83.

GYÜRKY 1971 — H. GYÜRKY Katalin: Adatok a Szent Péter külváros topográfiájához. BudRég 23 (1971) p. 223–243.

GYÜRKY 1981 — H. GYÜRKY Katalin: Das mittelalterliche Dominikanerkloster in Buda. FontArchHung Bp. 1981.

GYÜRKY 1991 — H. GYÜRKY Katalin: Üvegek a középkori Magyarországon. BTM Műhely 3. Bp. 1991.

GYÜRKY 1985 — H. GYÜRKY Katalin: Az üveg. Katalógus. MHB 5. Bp. 1985.

HOLL 1959 — HOLL Imre: Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásokról. BudRég 19 (1959) p.

HOLL 1966 — HOLL Imre: Mittelalterliche Funde aus einen Brunnen von Buda. Bp. 1966.

HOLL 1992 — HOLL Imre: Kőszeg vára a középkorban. Fontes Arch Hung Bp., 1992

HOLL 1993 — HOLL Imre: Renaissance Öfen. Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. ActaArchHung 45 (1993) p. 251–299.

HOLL–PARÁDI 1982 — HOLL Imre - PARÁDI Nándor Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. FontArch Hung Bp. 1982.

ILON–SABJÁN 1989 — ILON Gábor - SABJÁN Tibor: 15. századi cserépkályhák Külsővatról. In: Ház és ember 5 (1989) p. 57–110.

IRÁSNÉ 1984 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: XV–XVI. századi díszedények a budavári palotából. CommArchHung 1984. p.

IRÁSNÉ 1994–95 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. ArchÉrt 121–122 (1994–95) p. 57–79.

KOVALOVSZKI 1986	KOVALOVSZKI Júlia: A Visegrád-Várkerti Árpád-kori faluásatásról. In: A magyar falu régésze Méri István. Cegléd, 1986. p. 61–64.
A KÖZÉPKORI 1992	A középkori osztály munkatársainak leletmentései 1981–1991 között. BudRég 29 (1992) p.
KUBINYI 1964	KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16 (1964) p. 85–180.
KUBINYI 1973	Budapest története a későbbi középkorban, Buda elestéig. In: Budapest története 2. Szerk.: Gerevich László. Bp. 1973. p. 7–240.
MÓCSY–FITZ 1990	MÓCSY András – FITZ Jenő: Pannónia régészeti kézikönyve. Bp. 1990.
NAGY 1936	NAGY Lajos: A Tabán a régészeti ásatások világánál. TBM 9 (1936) p. 18–30.
NAGY 1964	NAGY Lajos: A Víziváros XVII. századi topográfiája TBM 16 (1964) p. 181–245.
PARÁDI 1979	PARÁDI Nándor: Sarvaly középkori pincéi és kemencéi. ArchÉrt 106 (1979) p. 52–66.
PUSZTAI 1995	PUSZTAI Tamás: Későközépkori kerámia a szegedi várból. MFMÉ Stud Arch 1 (1995) p. 291–295.
RITOÓK 1986	RITOÓK Ágnes, Két ritka középkori edénytöredék a budai várból. FolArch 37 (1986) p. 225–235.
SUGÁR 1979	SUGÁR István: A budai vár és ostromai. Bp. 1979.
SZABÓ 1938	SZABÓ Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp. 1938.
VÉGH 1994	VÉGH András: Anjou- kori kályha csempéi. In: Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Bp. 1994. p.
VÉGH 1996	VÉGH András: Buda. In: Medium Regni. Középkori királyi székhelyek. Bp. 1996.
VÉGH 1998	VÉGH András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártír külváros területén 1991–1995 között folytatott régészeti kutatásokról. BudRég 31 (1998) p. 329–340.
VÉGH PhD. dolg.	VÉGH András: A középkori Buda helyrajza. Készülő PhD. dolgozat. Kézirat.

ARCHÄOLOGISCHE FORSCHUNGEN IN DER VORSTADT SZENTPÉTERMÁRTÍR DES MITTELALTERLICHEN BUDA.
Forschungen von Sándor Garády 1940-1942 I

Von 1931 kam Sándor Garády in nähere Verbindung mit archäologischer Arbeit. Auf dem Gebiet von Budapest hat er eine wegbereitende Arbeit begonnen. Die damaligen städtischen Bauarbeiten ausnützend, hat er mit amtlicher Ermächtigung archäologische Untersuchungen durchgeführt. In seiner Person können wir einen der Pioniere der stadtarchäologischen Forschung von Budapest verehren. Seine Arbeit wurde von außerordentlicher ingeneurhafter Prezision charakterisiert, er dokumentierte seine Ausgrabungen auf die Erwartungen seiner Zeit weit übertroffenem Niveau und das zum Vorschein gekommene Fundmaterial versuchte er in je vollkommener Lage zu vermessen und fürs Museum zu inventarisieren. Das Thema dieser Studie ist die Bearbeitung der mittelalterlichen Objekte und des Fundmaterials, das während der Freilegung von Sándor Garády in Víziváros, auf dem Gebiet des mittelalterlichen Stadtteils Szentpétermártír zwischen 1940 und 1942 zum Vorschein gekommen ist, sowie ferner die im heutigen Sinn wissenschaftliche Dokumentation der Forschungen. Das primäre Ziel der Abhandlung ist also die Schilderung der Fakten, sie wurde als Grundlage für die weitere, tiefergehenden Detailforschung angefertigt. Diese Zusammenfassung führt fünf der Ausgrabungsorte von Garády vor. Die Auswertung der anderen sechs Fundorte (Csalogány Str. 12, Csalogány Str. 20, Csalogány Str. 26, Csalogány Str. 35, Csalogány Str. 41, Hunfalvy Str. 8) ist jedoch Gegenstand einer anderen Studie. Die zusammenfassende Bewertung des Fundmaterials wird ebenfalls am Ende der zweiten Studie gegeben. Die Freilegungen von Garády sind in allen Fällen während Bauarbeiten vorgenommen worden. Diese Bauarbeiten erfolgten, als das Weg- und Straßensystem bedeutend verändert und auf die Ansprüche der "modernen" Stadt ausgerichtet wurde. Die Forschung dehnte sich, abgesehen von der Fundrettung auf dem Grundstück der Csalogány Str. 7, wahrscheinlich nie auf die ganze Baufläche aus. Mit den heutigen Begriffen könnte man diese Grabung Forschungsgrube nennen. Dazu boten die nach heutigen Maßstäben langsam und von Hand geführten Arbeiten eine Möglichkeit. Die Grundlage der spätreen Bearbeitung bildete das damals als modern geltende, systematisch geführte, aber ein wenig schwer brauchbare Ausgrabungstagebuch. Es wird von den Fotoaufnahmen an Ort und Stelle ergänzt. Das Inventarbuch ist besonders beachtenswert, da es jeweils nach der Beschreibung in fast allen Fällen von bunten Zeichnungen illustriert wird. In der ersten Phase der tatsächlichen Arbeit galt es Informationen zu einzelnen Ausgrabungsorten zusammenzutragen., zu diesem Zweck wurde das handschriftliche Ausgrabungstagebuch als *Computerdatenbank* aufbereitet. Das bedeutete aber mehr als die einfache Übertragung des Tagebuches. Das "heue" Dokument enthält alle eigenen Notizen und Bemerkungen von Sándor Garády sowie die Erklärung und Auswertung der von den Objekten gemachten Zeichnungen in chronologischer Reihenfolge (die einzelnen Tage sind im Tagebuch punktgenau angegeben) nach den einzelnen Ausgrabungsorten geordnet. Nachdem die Abfolge der einzelnen Freilegungen geklärt war, konnte man versuchen, das auf den einzelnen Grundstücken zum Vorschein gekommene Fundmaterial zu bearbeiten, auszuwerten und zu den im Tagebuch erwähnten Objekten zuzuordnen. Während meiner Arbeit habe ich das Quellen- und Fundmaterial nach Geländen sortiert und bewertet. Im Tagebuch sind neben den Einträgen viele Skizzen zu finden, das Eine ist ohne das Andere nicht vollständig. So schien es nötig, die Originalzeichnungen von Garády in irgendeiner Weise zu publizieren. Weil die Originalskizzen mit Bleistift gezeichnet wurden, sind sie meistens verwischt, kaum zu fotokopieren oder zu scannen und ihre maßstäbliche Wiedergabe ist wegen des Mangels an Angaben nicht möglich. Aus dem gleichen Grund können sie auch nicht in moderne Pläne eingetragen werden. Deshalb wurden die Zeichnungen in ihrem Originalzustand abgezeichnet. Danach kommt die Veröffentlichung des Fundmaterials. Die Funde wurden anhand der authentischen Schichten moderner Freilegungen datiert. Zum Bewertungsteil schien die Beifügung des aus dem handschriftlichen Tagebuch von Sándor Garády gemachten Auszuges, beziehungsweise ein Teil der Originalzeichnungen des Tagebuches praktisch zu sein, damit die Beweisführung nachvollzogen werden kann.

HAUPTSTR. 68

Über die Forschungen auf dem Grundstück gibt es keine Publikation, Einzelheiten erfahren wir außer aus den Einträgen im Ausgrabungstagebuch noch aus dem über die Ausgrabungen erstatteten Bericht (Abb. 4). Auf dem Gelände wurden mehrere ausgegrabene Mauerabschnitte von Garády als mittelalterlich angegeben, die aber auf den Plan nicht eingezeichnet werden können (vgl. Taf. I und II). Zwei Kellergruben

wurden gefunden, aufgrund des Tagebuches war eine davon neuzeitlich, während in der anderen auch mittelalterliches Fundmaterial zum Vorschein gekommen ist (Taf. II/2). Ferner ist eine bogenförmige Mauerstrecke von unsicherem Alter und von unsicherer Funktion zum Vorschein gekommen, die der zuständige Archäologe als Brennofen identifiziert hat, der aber aus der Dokumentation nicht nachgewiesen werden kann (Taf. III/2a, 2b). Der Großteil des inventarisierten Materials, Hauskeramik von guter Qualität aus dem 13-17. Jahrhundert (Taf. XVI-XXIII) stammen aus den Gruben der Probegrabung, die später für Fundamentierungs- und anderen Zwecken benutzt wurden.

CSALOGÁNY STR. 3A

Die Dokumentation der auf dem Grundstück geführten Forschung ist besonders unvollständig, weder wurde der Ort fotografiert, noch das zum Vorschein gekommene Fundmaterial inventarisiert. Es ist lediglich sicher, dass auch mehrere mittelalterliche Objekte beobachtet wurden. Von diesen Objekten wurde ein Teil der als mittelalterlich identifizierten Mauern auf dem, die moderne Einteilung spiegelnden, Plan noch von Sándor Garády eingetragen (Taf. IV-VIII). Eine beträchtliche Abfallgrube wurde auf dem Grundstück gefunden, woraus *türkische Gefäßscherben* zum Vorschein gekommen sind (Taf. V/2). An der südöstlichen Seite des Grundstückes wurden die Kranzsteine eines Brunnens in 5 m Tiefe vom Bodenniveau aus gefunden. Aus diesem Brunnen kamen Gefäßfragmente zum Vorschein, die jedoch nicht ins Inventar aufgenommen worden sind (Taf. VIII/3).

CSALOGÁNY STR. 3C

Es wurde Garády erlaubt, auf dem Grundstück vor dem Beginn der Bauarbeiten zu forschen. In ganzer Länge des Grundstückes (21 m) wurde eine Forschungsgrube gezogen, ihre Breite war 2,8 m, durchschnittliche Tiefe 3,3 m (Abb. 6 und 7). Eine mittelalterliche Mauer ist zum Vorschein gekommen, die von Garády auf dem modernen Plan eingezeichnet wurde (Taf. IX/2 und Taf. X).

Im südlichen Teil der Forschungsgrube ist eine Abtrittsgrube mit türkischen und habanischen Gefäßen zum Vorschein gekommen. Davon hebt sich ein zum damaszenischen Styl gehörender, osmanisch-türkischer Fayencedeckel hervor (Taf. XXIV/2). Mittelalterliche Funde aus diesem Gebiet wurden ohne nähere Ortsbezeichnung inventarisiert (Taf. XXIV-XXV, Abb. 8 und 9).

ECKE DER CSALOGÁNY STR. 3D – GYORSKOCSI STR.

Über die Ergebnisse der durchgeführten Grabungen (Abb. 7) hat Sándor Garády in seinem Artikel berichtet. Er hat auch die zusammenfassende Zeichnung der unpublizierten mittelalterlichen Mauern gemacht und mehrere Schnitte technisch gezeichnet (Taf. X und XI). Mehrere als mittelalterlich identifizierte Mauern sind auf dem Grundstück zum Vorschein gekommen (vgl. Taf. X.).

An der nördlichen Grenzmauer des Grundstückes, in der Brandmauer des Nachbarhauses ist ein mittelalterliches Mauerstück hervorzuheben (Abb. 10). Hier wurden auf gleicher Höhe zwei zugemauerte Öffnungen, in 2,30 m Höhe vom damaligen Bodenniveau gefunden. Die Breite einer der zugemauerten Öffnungen war 1,80 m, die der anderen 1,50 m, dazwischen wurde eine Weite von 2,65 m gemessen. Diese beiden Öffnungen hat Garády als Fenster einer Kirche gedeutet.

Fundmaterial ist aus diesem Grundstück außer der berühmten, renaissancezeitlichen Ofenkachelgruppe nichts ins Inventar aufgenommen worden. Leider sind die Fundumstände und der genaue Fundort der Ofenkacheln nicht bekannt. Wahrscheinlich stammen jene kleinen Ofenkachelfragmente, die mit den renaissancezeitlichen Fragmenten zusammen inventarisiert wurden, aus dem Grundstück. Es ist davon nur eines sicher zu identifizieren, es ist dies ein Fragment einer sigismundzeitlichen, mit dem Zeichen des Drachenordens verzierten Kachel (Taf. XXV/10). Die anderen zwei Fragmente gehören zu Öfen unbekannten Typs (Taf. XXV/9, 11).

CSALOGÁNY STR. 7

Die auf dem Grundstück zum Vorschein gekommenen Objekte und das Fundmaterial wurden von Sándor Garády publiziert, der vorliegende Artikel ergänzt und korrigiert hie und da nur die Angaben. Die Bauherren ließen die ganze Fläche des Grundstückes als Baugrube ausheben. Dies ermöglichte die archäologische Beobachtung auf größerer Fläche. Auf dem Gelände befindet sich ein Stück einer römischen Straße (Abb. 11), ein Detail des spätgotischen Chores der später als die Kirche des Märtyrers St. Peter identifizierten Kirche (Abb. 12), außerdem sind da mehrere Gräber des Friedhofes um die Kirche (Taf. XIII-XV), mehrere als mittelalterlich, oder von unsicherem Alter identifizierte Mauerstücke (Abb. 13), ein alter Brunnen und insgesamt 13 Abfallgruben (Taf. XXVI-Taf. XXX.).

Aus den Ergebnissen der Ausgrabungen von Sándor Garády und aus der komparativen Analyse des Planmaterials sind folgende Schlussfolgerungen zu ziehen:

Gewisse Teile von Víziváros haben die archaischen Grundriss- und Strukturumstände bis Anfang des 20. Jahrhunderts bewahrt. Zum Thema meiner Untersuchung habe ich jenen Grundstückblock

gewählt, der die Hauptstr., Csalogány Str., Gyorgyskocsi Str. und Vitéz Str. in die Mitte nimmt (Abb. 3). Seine günstige Lage, seine Erforschtheit machen ihn für solche Untersuchungen besonders geeignet. In diesem Grundstückblock verzeichnet die Zaigerische Vermessung (Abb. 1) fünf Grundstücke, mit vielen, gut erhaltenen Mauern. Dieselbe Struktur zeigt sich auf dem Mattheyischen Plan (Abb. 2), dieses System kann man sogar auf der am Anfang des 20. Jahrhunderts gemachten Vermessung in unveränderter Form verfolgen (Abb. 3). Auf diesem Gebiet entstand die heutige Grundstückaufteilung in der Zeit der Freilegungen von Garády, also in den 1930-40er Jahren. Die Sache wird noch interessanter, wenn wir in Betracht ziehen, dass Sándor Garády auf der Mehrheit dieser Grundstücke ebenfalls Ausgrabungen durchführte. Auch unter der Csalogány Str. 3a, 3c und 3d sind solche Mauerreste zum Vorschein gekommen, wie sie bei der nördlichen Grenzmauer des Grundstückes gebaut wurden. so hat sich die Frage gestellt, ob es möglich wäre, diese Mauern, an die in der Zaiger'schen Vermessung, oder an die auf dem etwa fünfzig Jahre später angefertigten Mattheyschen Plan, eingezeichneten Grundstücke und Gebäude anzuschließen? Als Ergebnis der Untersuchung hat sich herausgestellt, dass die Grundstückgrößen von Zaiger mit vernachlässigbarem Unterschied auf dem Plan von 1914 unterzubringen sind (vgl. Abb. 3, die fett markierten Grenzlinien). Das von Sándor Garády an der Grenze der Grundstücke Hauptstr. 66 und Csalogány Str. 3a, b, c, und d gefundene, O-W gerichtete Mauerstück stimmt im Großen und Ganzen mit der Grenzmauer, der in der Zaiger'schen Vermessung zusammengeschriebenen Grundstücke Nr. 146 und 147 überein. Das Weiterleben der Grundstücksgrenzen beweist, dass die Mauern der 1941 niedergerissenen Häuser in mehreren Fällen in gleicher Linie mit den mittelalterlichen Mauern verliefen, oder gar auf ihnen errichtet wurden. Zusammenfassend können wir sagen, dass sich an diesem Beispiel die neuzeitliche Verwendung der bis Ende des 17. Jahrhunderts erhalten gebliebenen, mittelalterlichen Wandstücke von guter Qualität beobachten lassen. Somit ist es gelungen, den Fortbestand der bis Anfang des 20. Jahrhunderts zu verfolgenden, ganz alten, wahrscheinlich bis auf die Zeit Zaigers zurückgehenden Grundstückaufteilung zu beweisen.

1. kép. Az 1965-ben készített Zaiger-féle felmérés rekonstrukciós rajza. (Nagy 1964 munkája alapján)

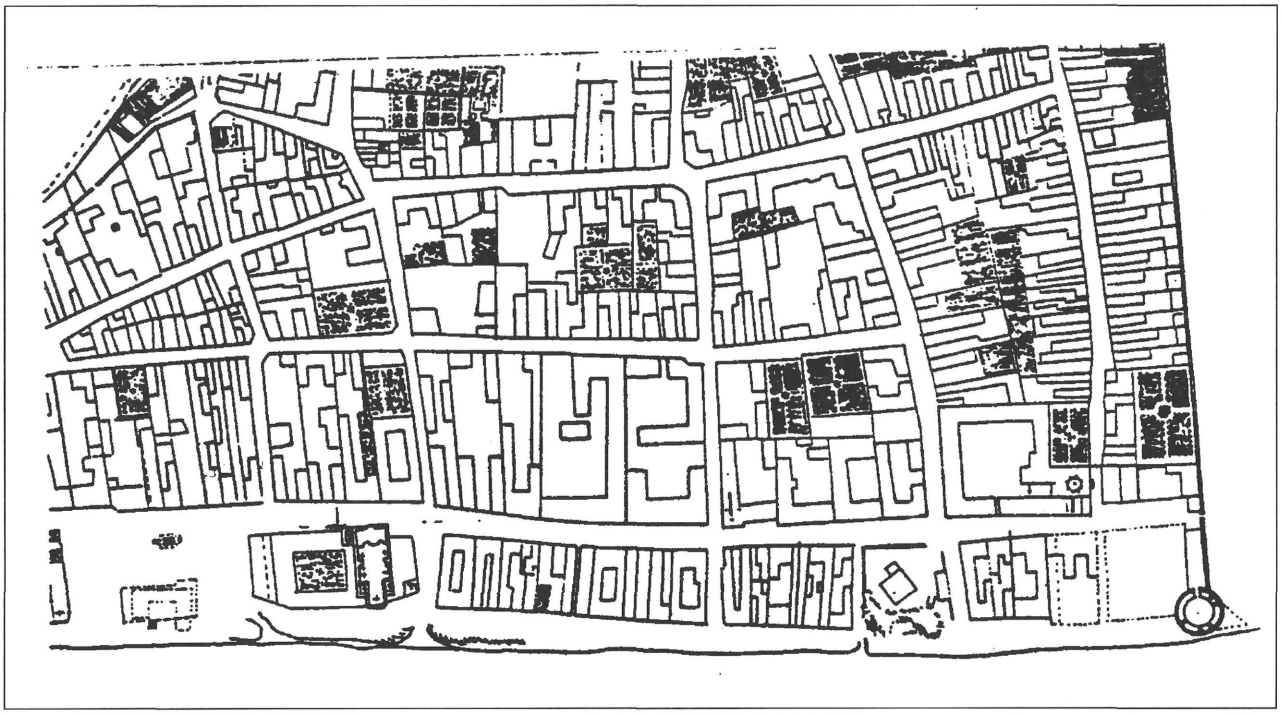

2. kép Matthey térképe Budáról. Részlet. Másolata a BTM Rajztárában

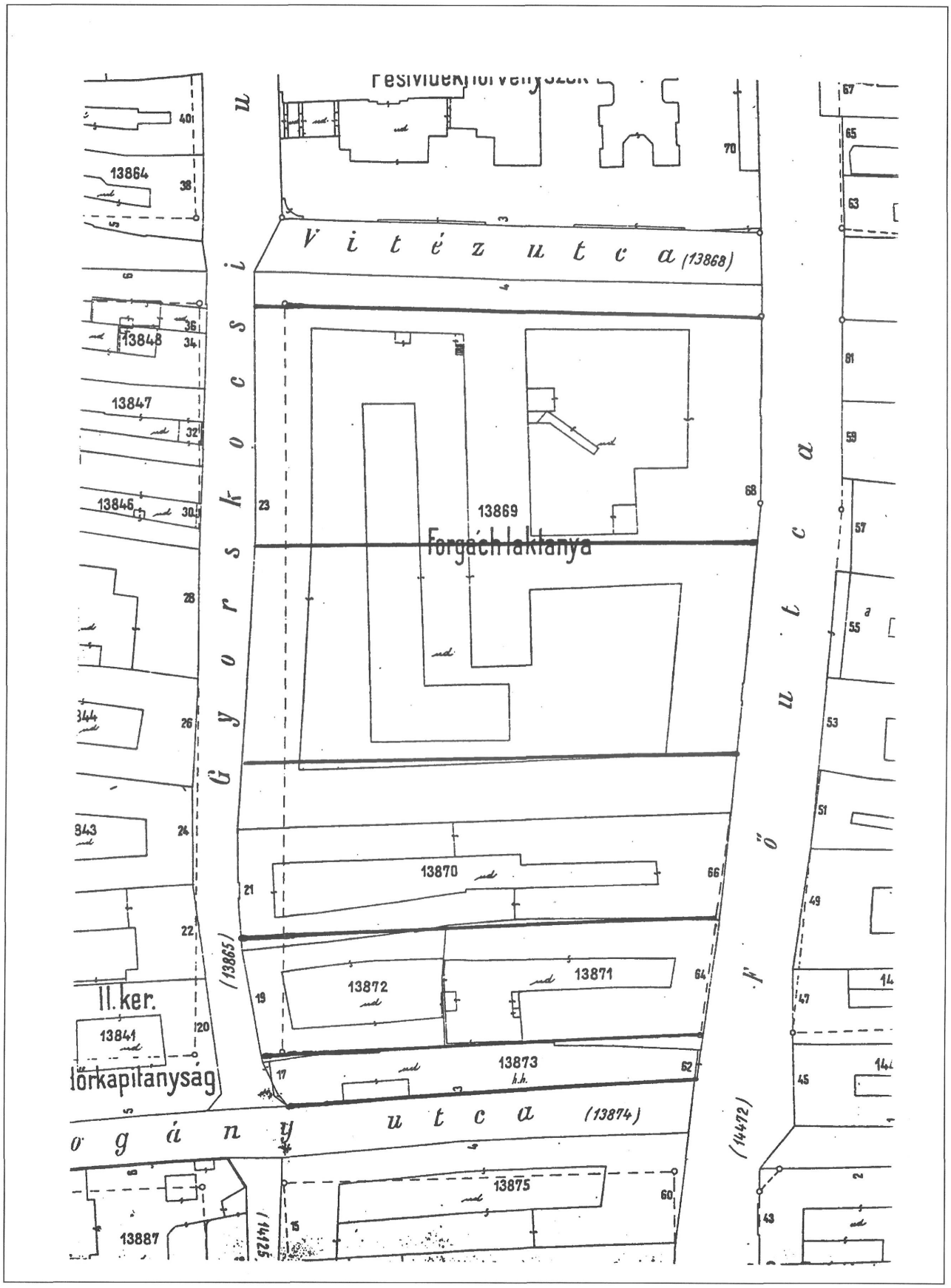

3. kép Részlet az 1914–ben készült részletes felmérésből és rendezési tervezetből. (Másolat a BTM Rajztárában.)

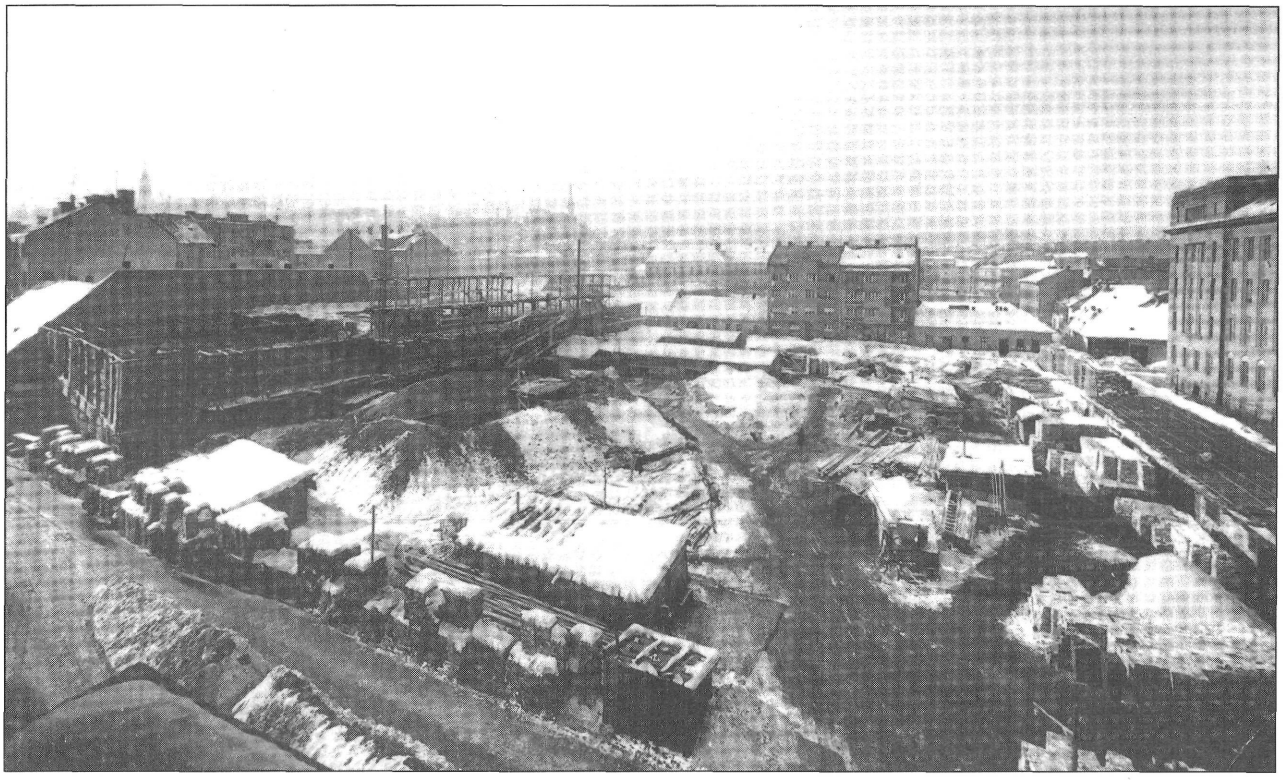

4. kép. Fő utca 68. A lebontott Nyúlkaszárnya Garády ásatásának idejében. (Kiscelli Múzeum Fotótára Ltsz.: 9904/679)

5. kép. A Csalogány utca 3/d–Gyorskocsi utca sarok az 1900–as évek elején. (Kiscelli Múzeum Fotótára Ltsz.: 18981)

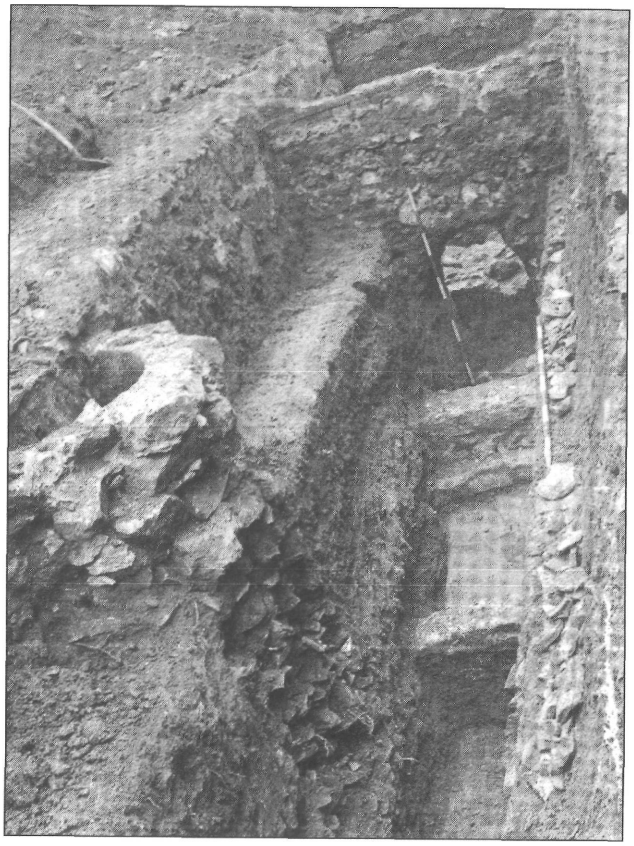

6. kép. Csalogány utca 3/c. A kutatóárok É–ról. (BTM Fotótár Ltsz.: 234)

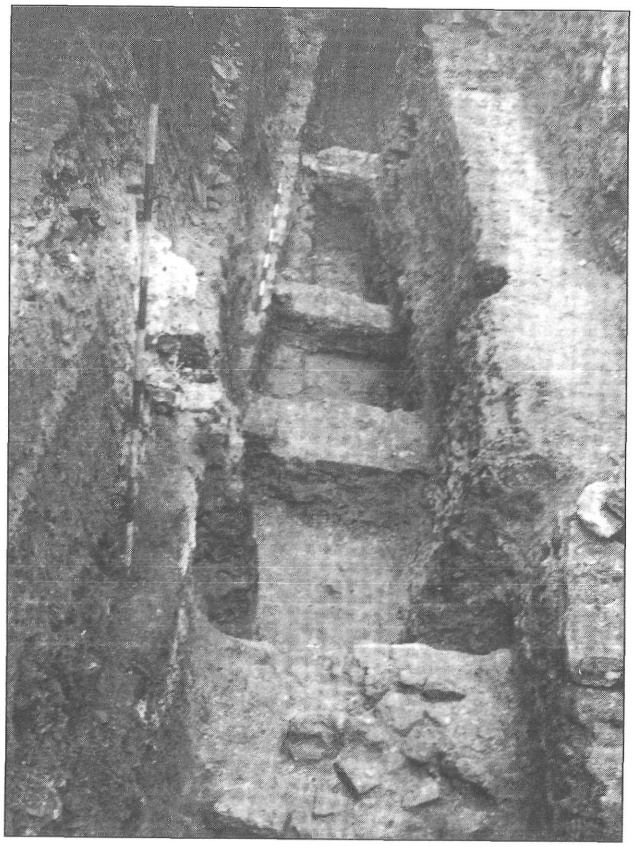

7. kép. Csalogány utca 3/c. A kutatóárok képe D felől. (BTM, Fotótár Ltsz.: 240)

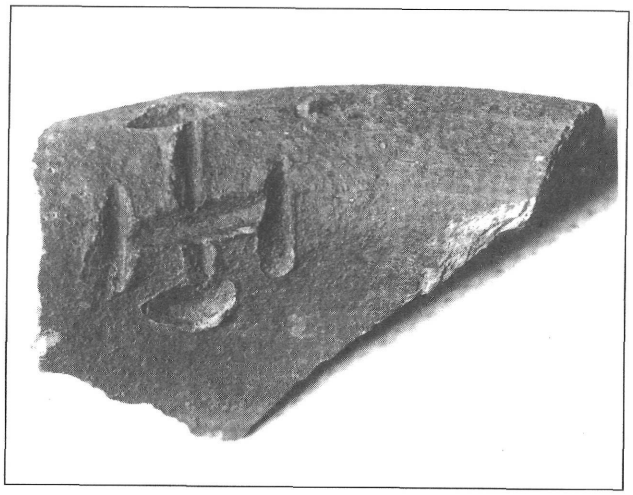

8. kép. Csalogány utca 3/c sz. telken talált edénytöredék. (BTM Fotótár Ltsz.: 241)

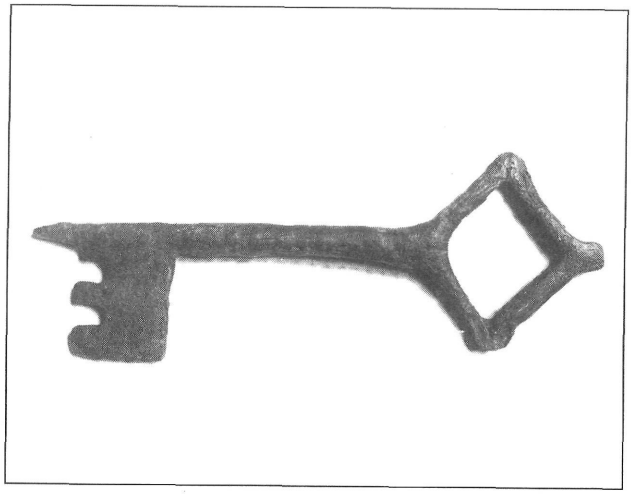

9. kép. A Csalogány utca 3/c sz. telken talált gótikus kulcs. (BTM Fotótár Ltsz.: 243)

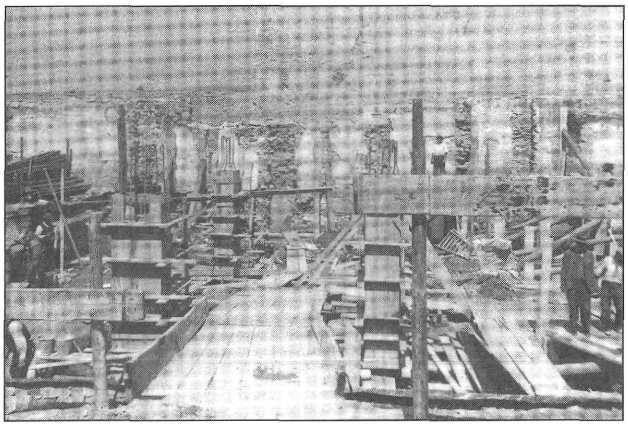

10. kép. Csalogány utca 3/d sz. A tűzfalban talált befalazott nyílás (BTM Fotótár Ltsz.: 246)

11. kép. Csalogány utca 7. Az alapgödör Ny–i oldala. Előtérben a római út, háttérben a templom D–i oldalszentélye. (BTM Fotótár Ltsz.: 261)

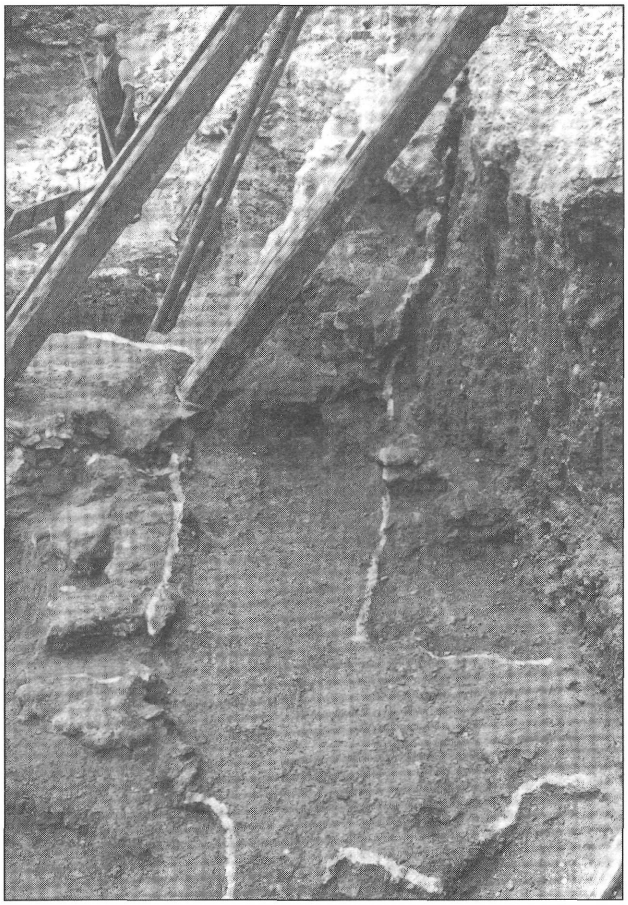

12. kép. Csalogány utca 7. A templom oldalszentélyének falai mésszel jelölve, ÉK–ről. (BTM Fotótár Ltsz.: 256)

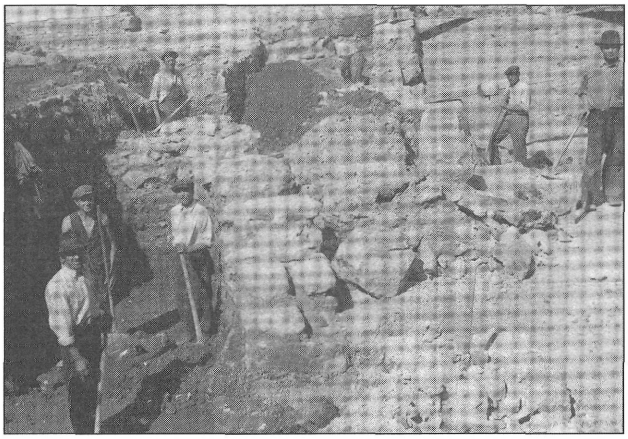

13. kép. Csalogány utca 7. Az A–B fal keletről. (BTM Fotótár Ltsz.: 264)

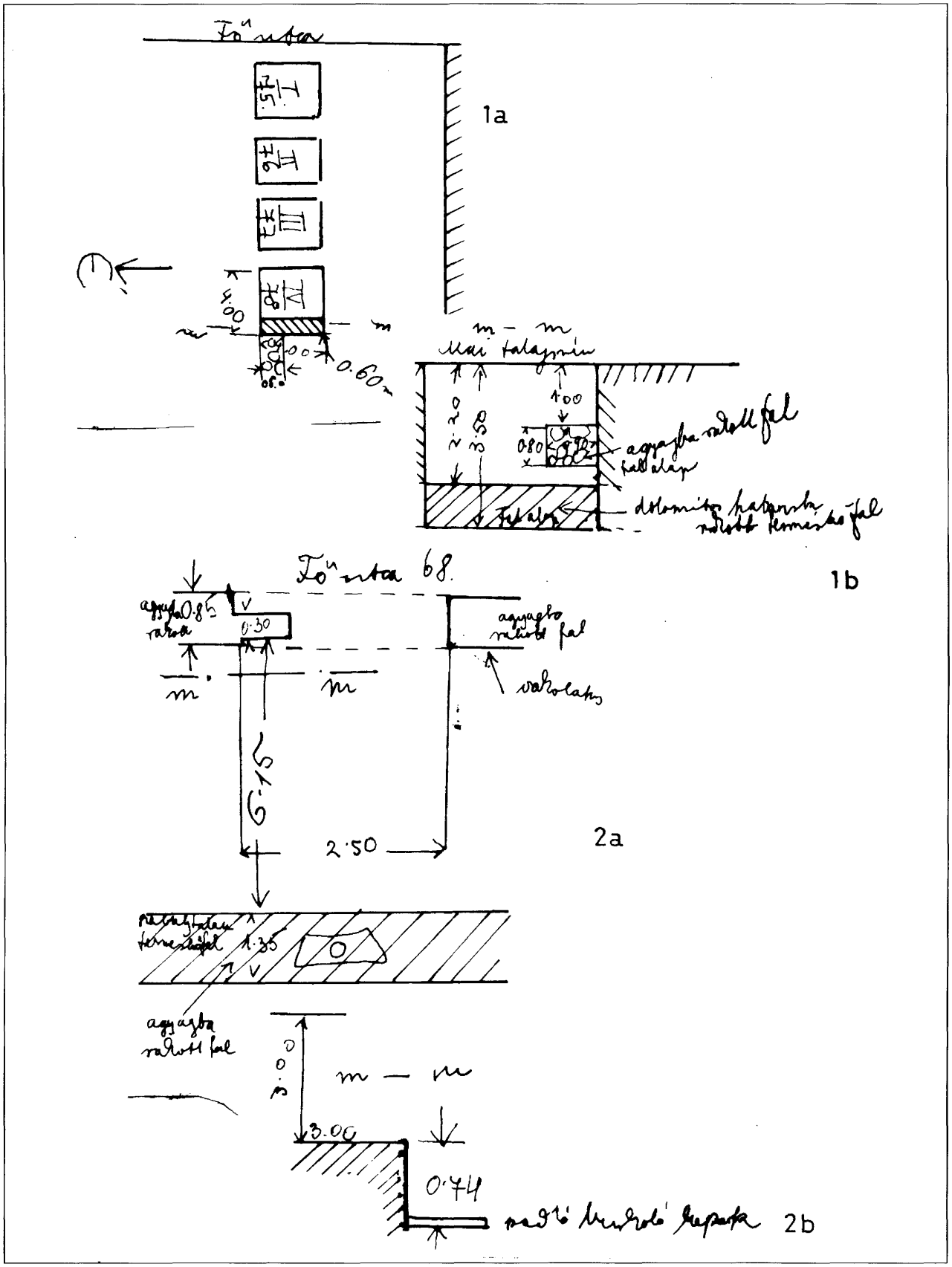

14. kép. Fő utca 68.: 1.a A 78. sz alapgödörben talált falak. Felszínrajz. (G/X 44a) 1.b. A 78. sz alapgödörben talált falak. Metszetrajz. (G/44b) 2.a Fő utca 68. Középkori (?) falak a telken. Felszínrajz. (G/ X 49a) 2.b. Középkori (?) falak a telken. Metszetrajz. (G/ X 49a)

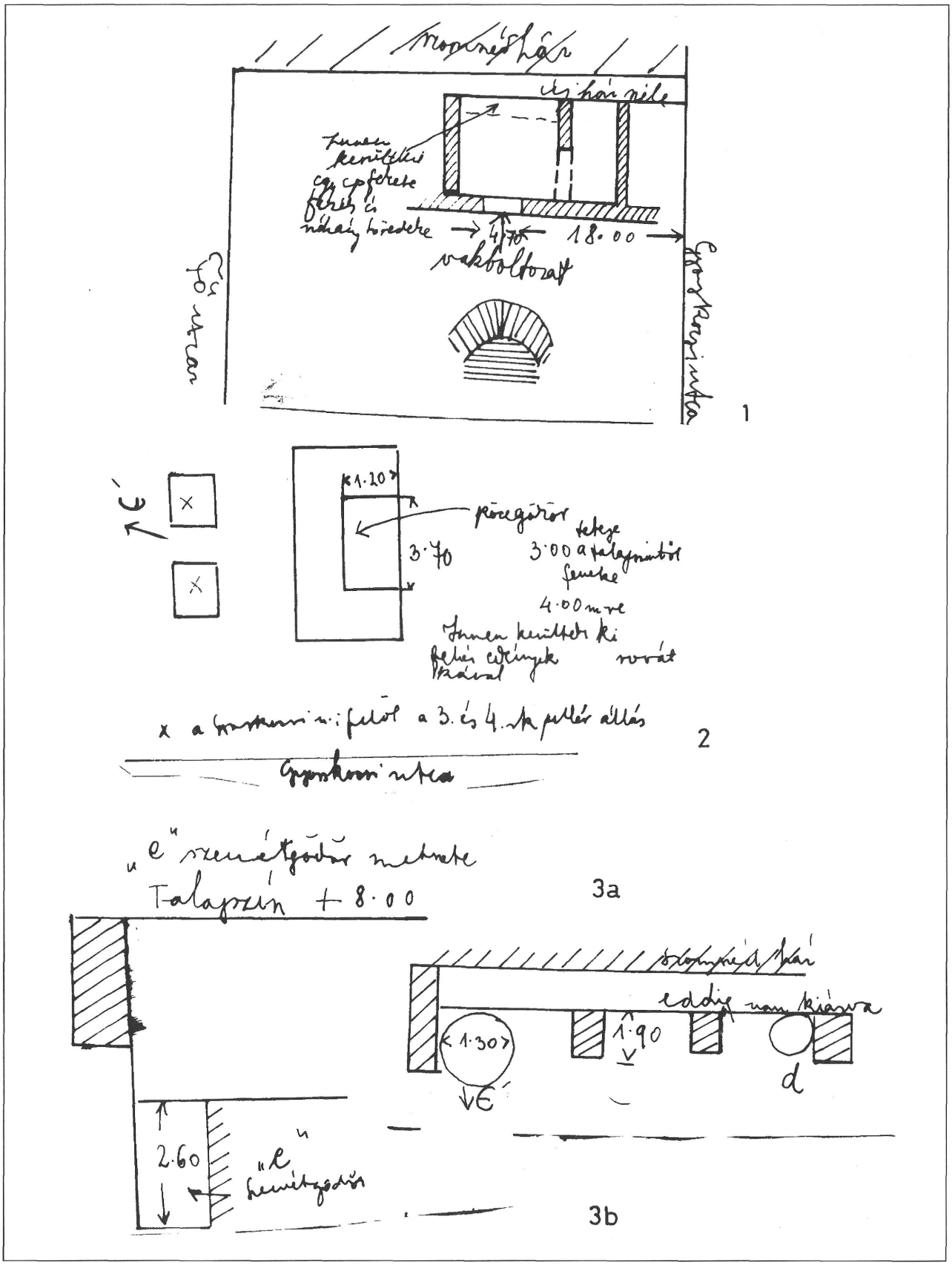

15. kép. Fő utca 68.: 1. Befalazott vakboltozat (súlyhárítóív ?) a telken. (G/X 47b) 2. Pöcegödör. (G/X 44b) 3.a. Az „E" szemétgödör. Felszínrajz. (G/X 49a) 3.b. Az „E" szemétgödör. Metszetrajz. (G/X 49a)

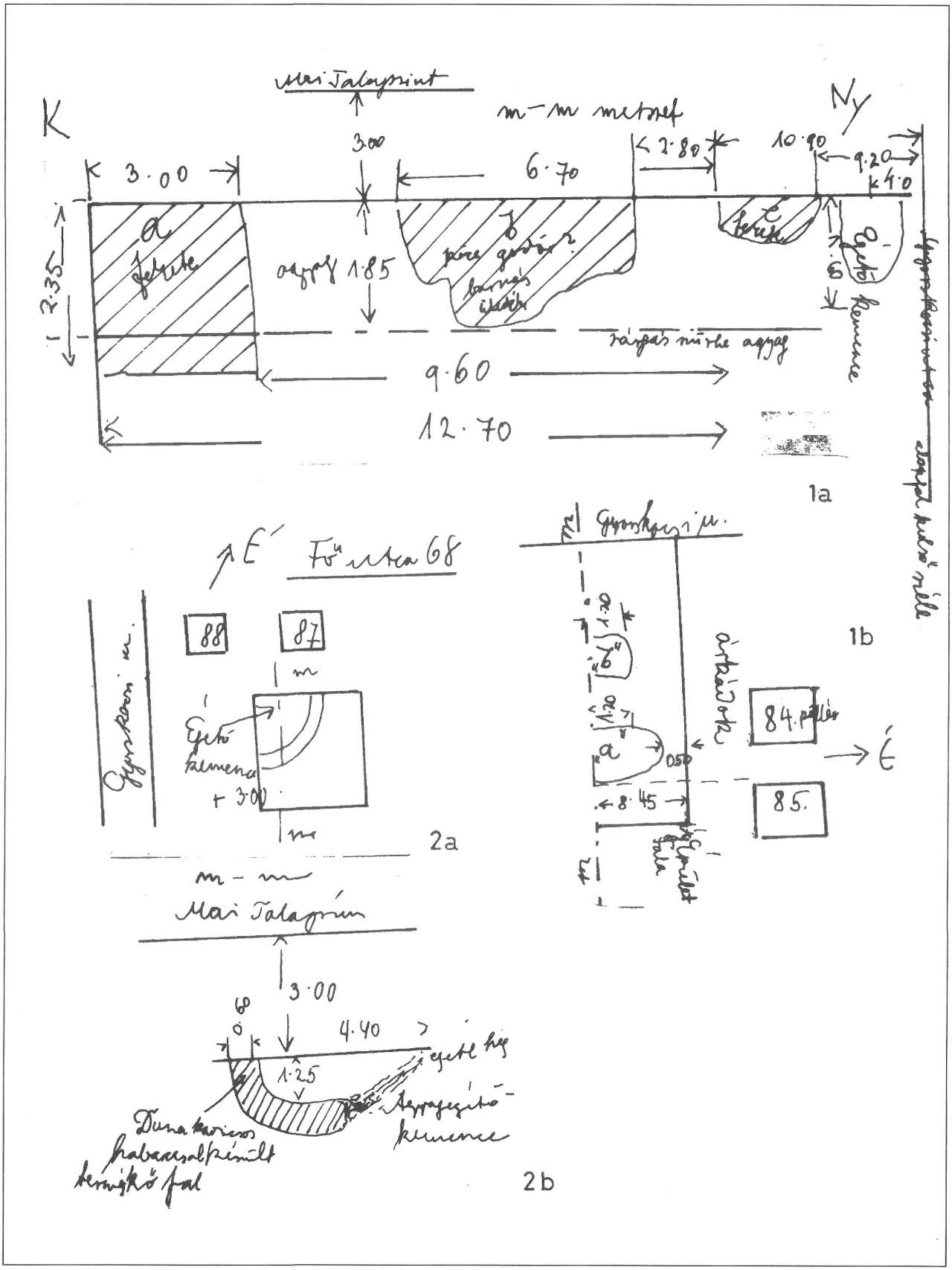

16. kép. Fő utca 68.: 1.a Az „a", „b", „c" kutatógödrök és az égetőkemence felmérése. Felszínrajz. (G/X 45b) 1.b Az „a", „b", „c" kutatógödrök és az égetőkemence felmérése. Metszetrajz. (G/X 46a) 2.a Égetőkemence felmérése. Felszínrajz. (G/X 45a) 2.b Égetőkemence felmérése. Metszetrajz. (G/X 45a)

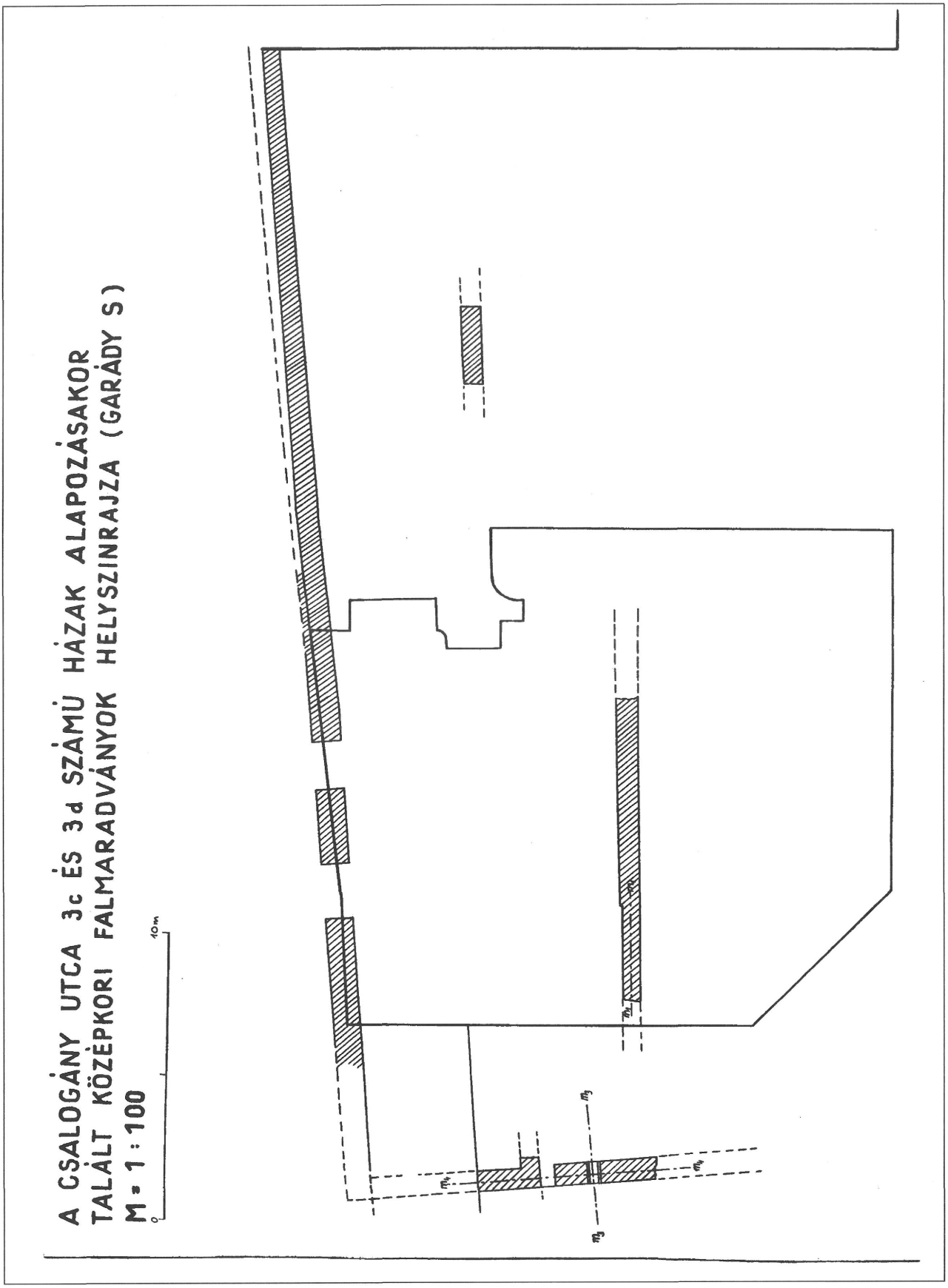

17. kép. A Csalogány utca 3/a sz. telken talált középkori falmaradványok összesítő rajza. Készítette Garády Sándor (BTM, Rajztár Ltsz.: 885)

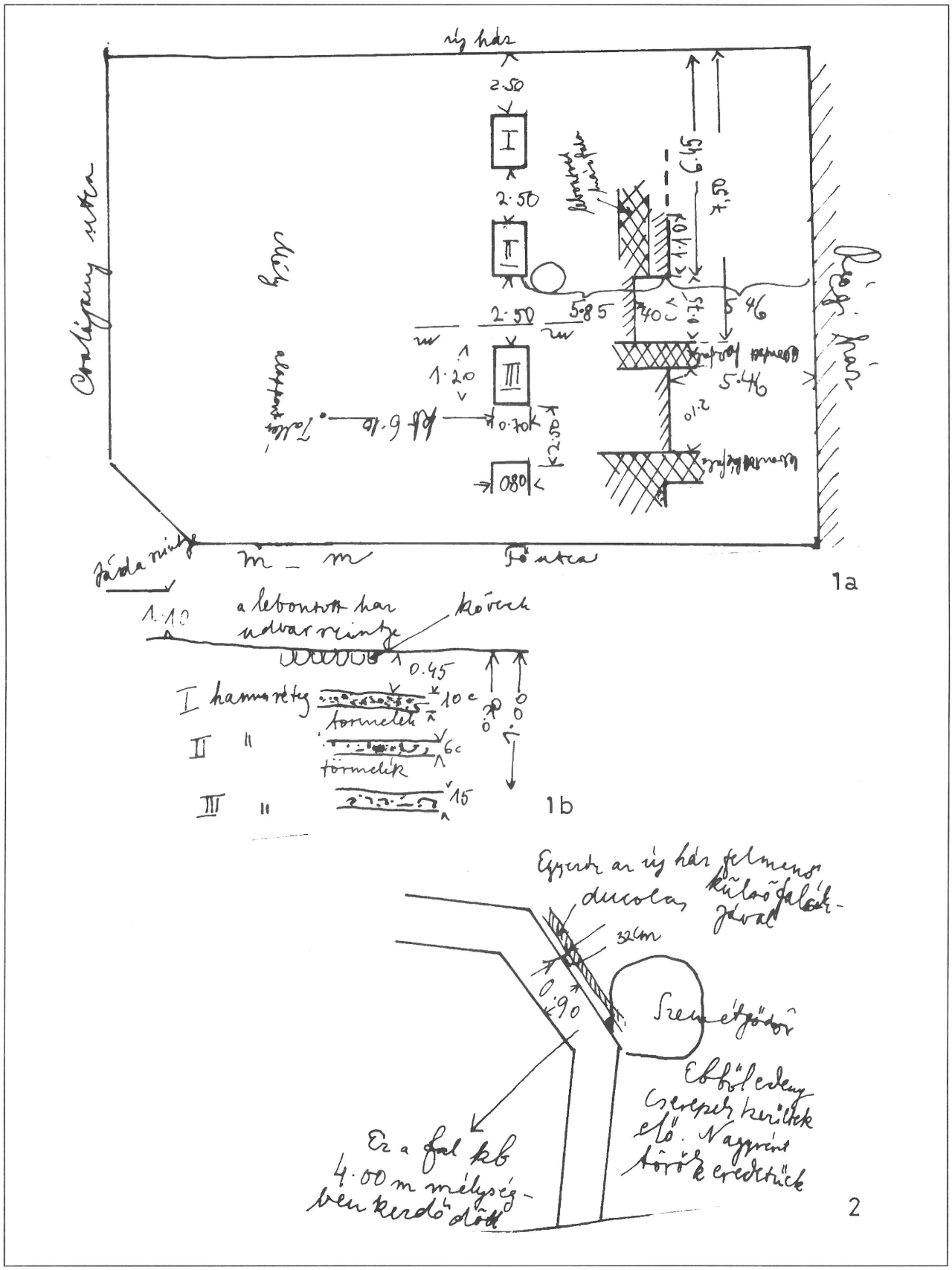

18. kép. Csalogány utca 3/a.: 1.a Középkori falszakaszok a telken. Felszínrajz. (G/IX 38a) 1.b. Középkori falszakaszok a telken. Metszetrajz. (G/IX 38a) 2. A telken talált szemétgödör helye. (G/IX 40a)

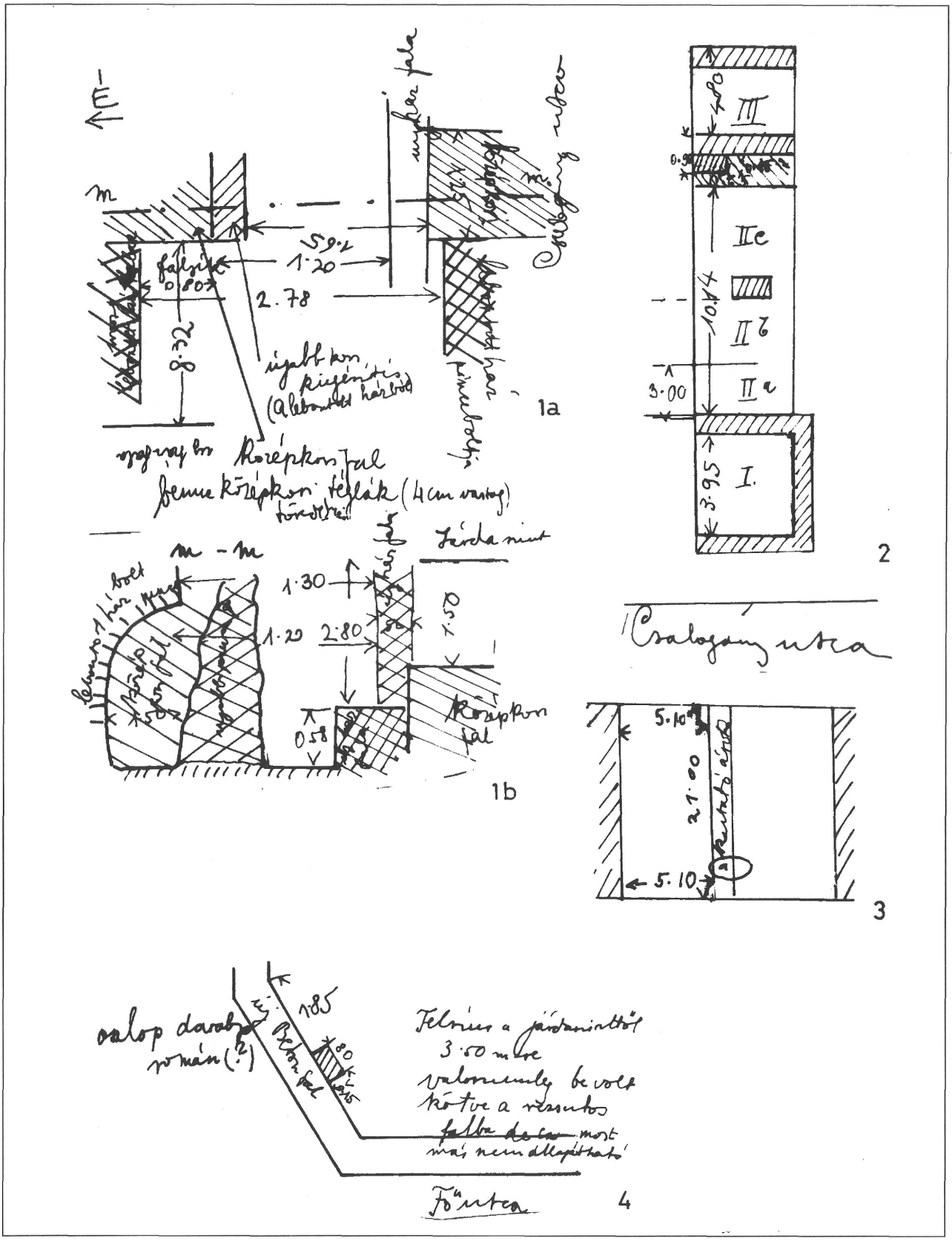

19. kép. 1.a Csalogány utca 3/a. A telken talált középkori falszakaszok. Felszínrajz. (G/IX 40b) 1.b Csalogány utca 3/a. A telken talált középkori falszakaszok. Metszetrajz. (G/IX 40b) 2. Csalogány utca 3/c A kutatógödör felosztása. (G/X 43b) 3. Csalogány utca 3/c. A telek vázlatos rajza a kiásott kutatógödör helyével, és „a"ponttal. (G/X 42b) 4. Csalogány utca 3/a. Ény–DK-i irányú falcsonk a telken (G/IX 44a)

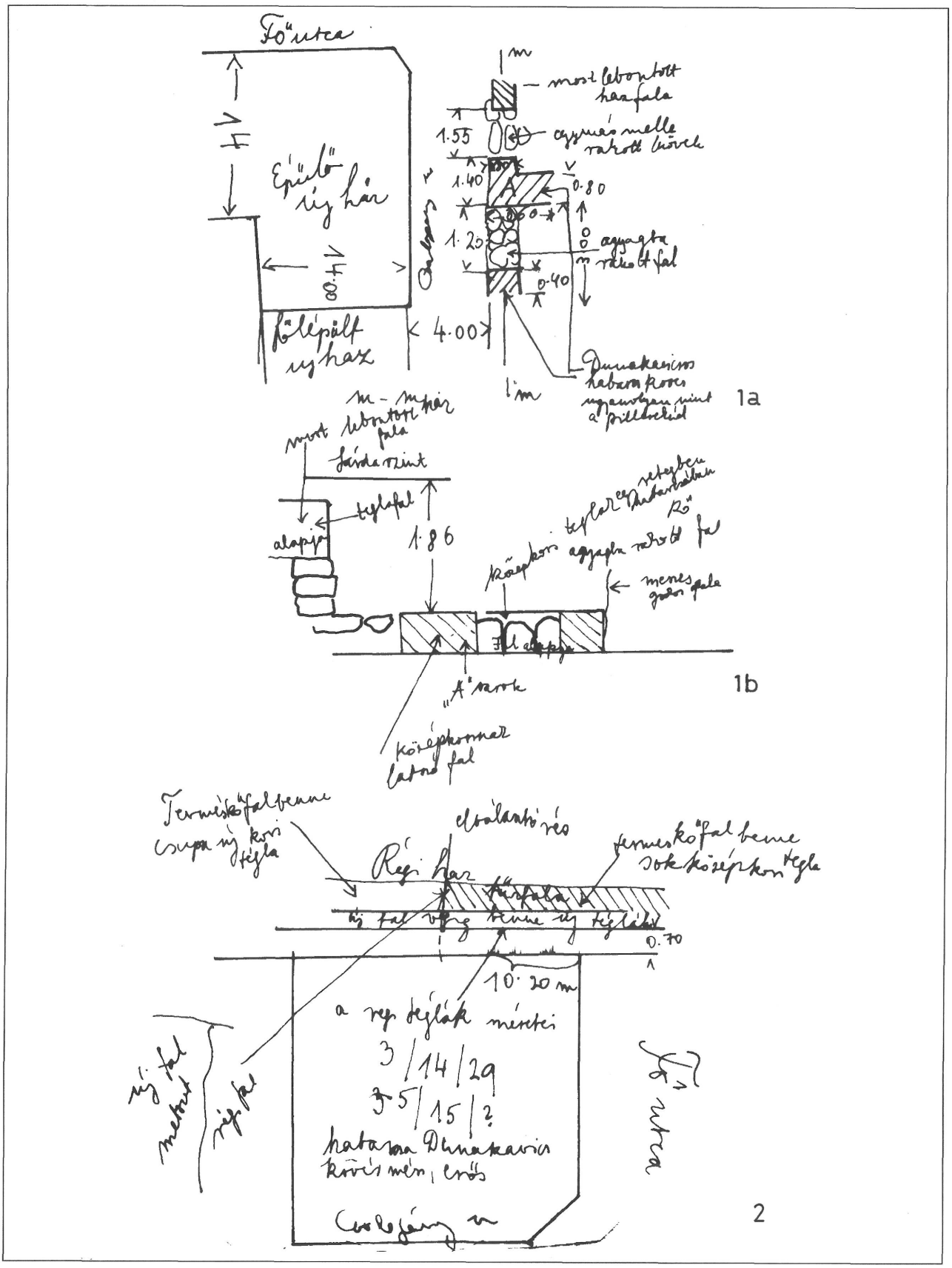

20. kép. Csalogány utca 3/a.: 1.a A telken talált K–Ny–i irányú falak. Felszínrajz. (G/IX 38b) 1.b. A telken talált K–Ny–i irányú falak. Metszetrajz. (G/IX 38b) 2. A szomszéd (Fő u. 66) ház tűzfalában talált középkori faldarab. (G/IX 47a)

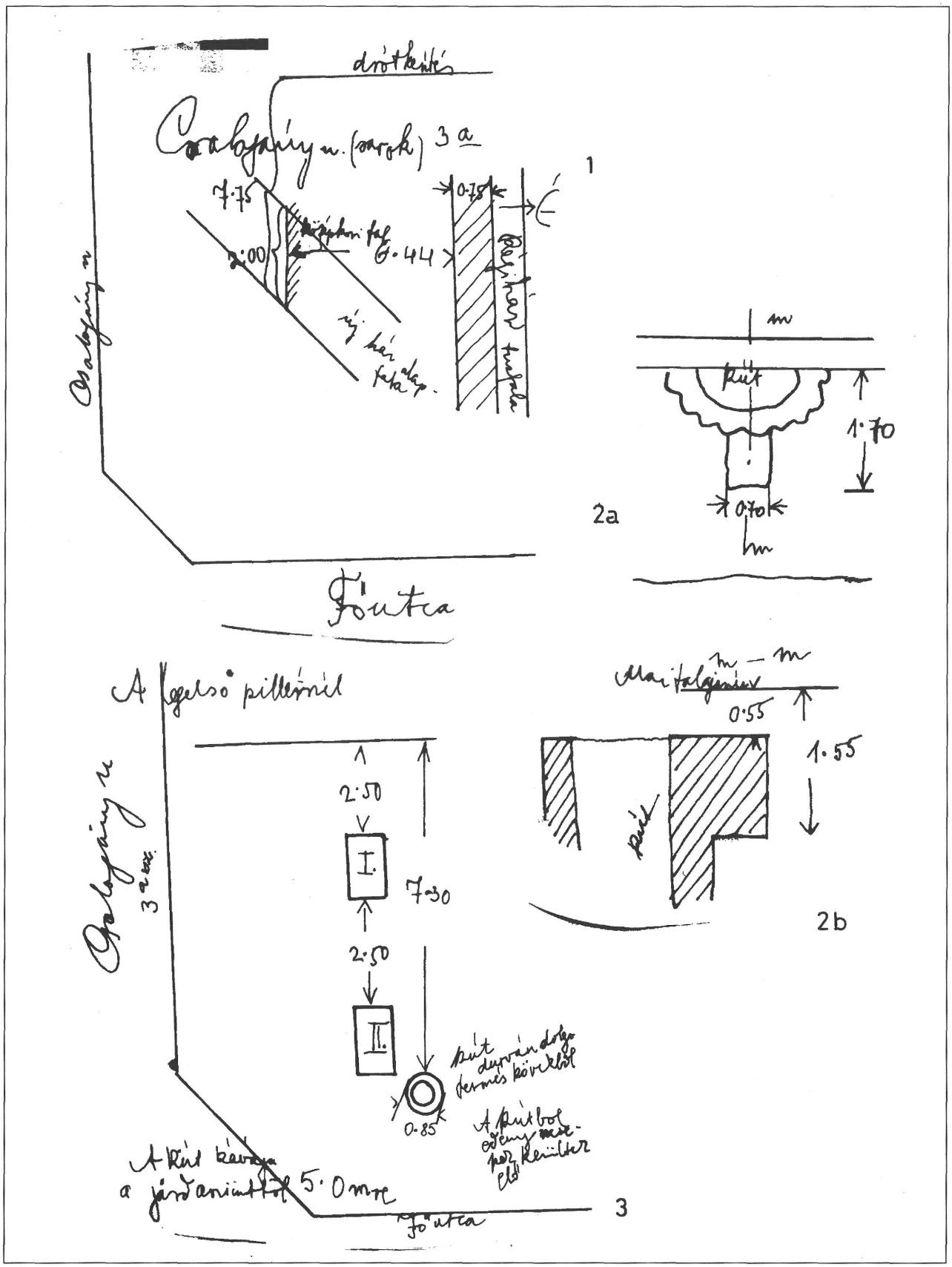

21. kép. 1. Csalogány utca 3/a. A telken talált K–Ny–i irányú falrészlet. (G/IX 45a) 2.a Csalogány utca 3/c. A telken talált újkori kút vázlata. (G/X 48a) 2.b Csalogány utca 3/c. A telken talált újkori kút vázlata. (G/X 48a) 3. Csalogány utca 3/a. A telken talált régi kút helye. (G/IX 42a)

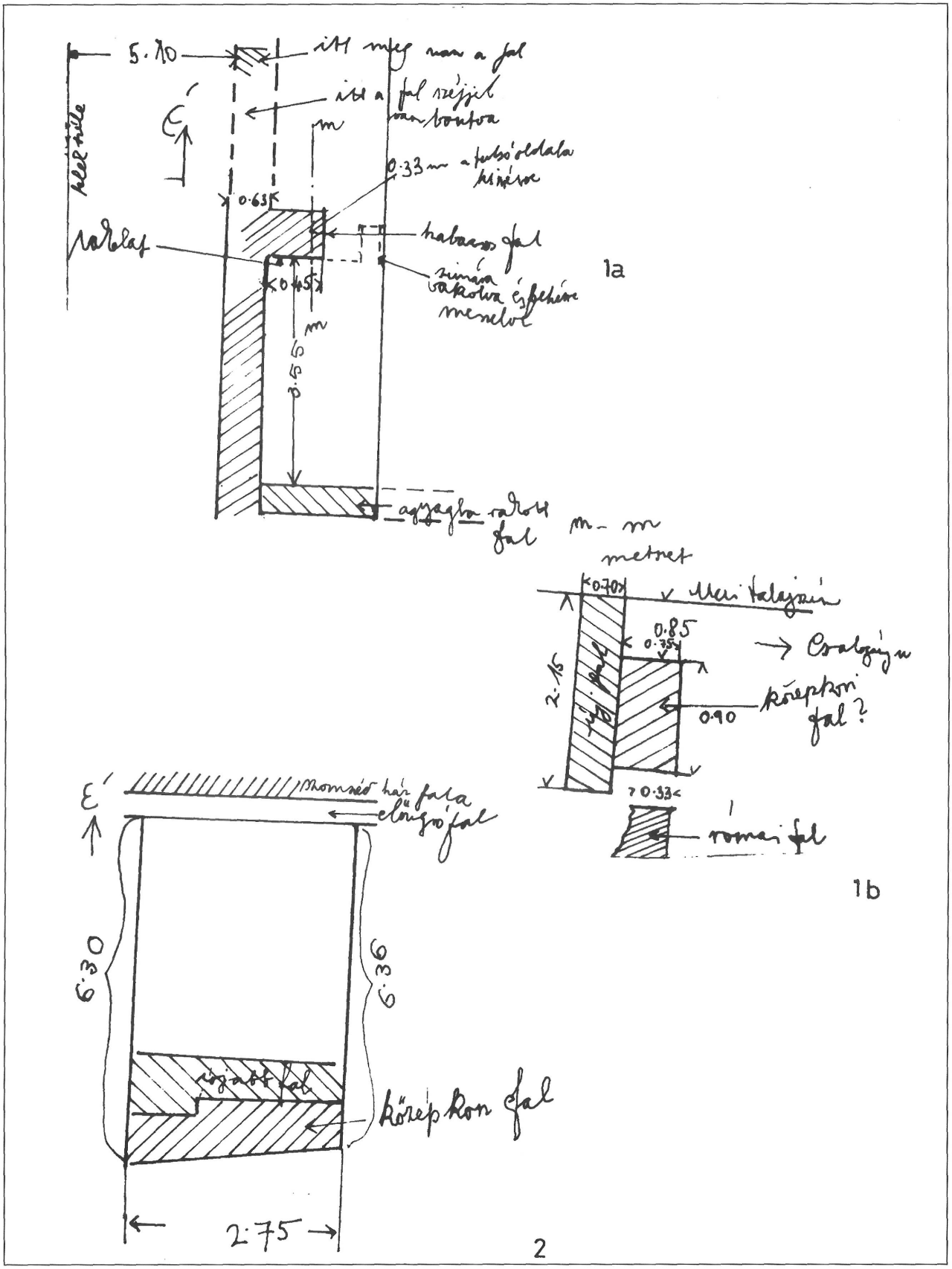

22. kép. Csalogány utca 3/c.: 1.a. A telken talált új- és középkori(?) falak felszínrajza. (G/IX 48a) 1.b. A telken talált új- és középkori(?) falak metszetrajza. (G/IX 48a) 2. A telken talált középkori faldarab. (G/X 53b)

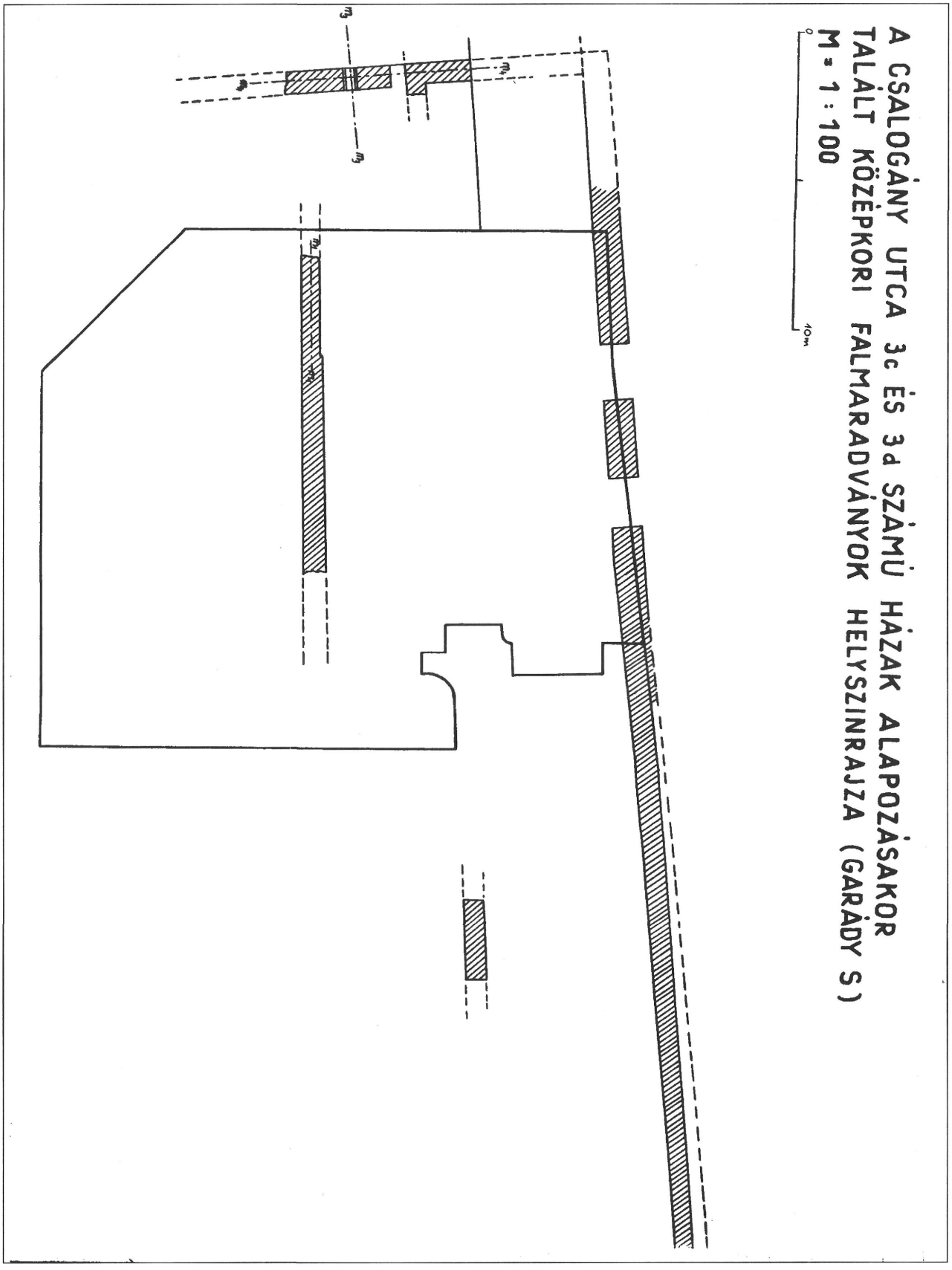

23. kép. A Csalogány utca 3/c és 3/d számú házak alapozásakor talált középkori falmaradványok helyszínrajza. Készítette Garády Sándor (BTM Rajztár Ltsz.: 8855)

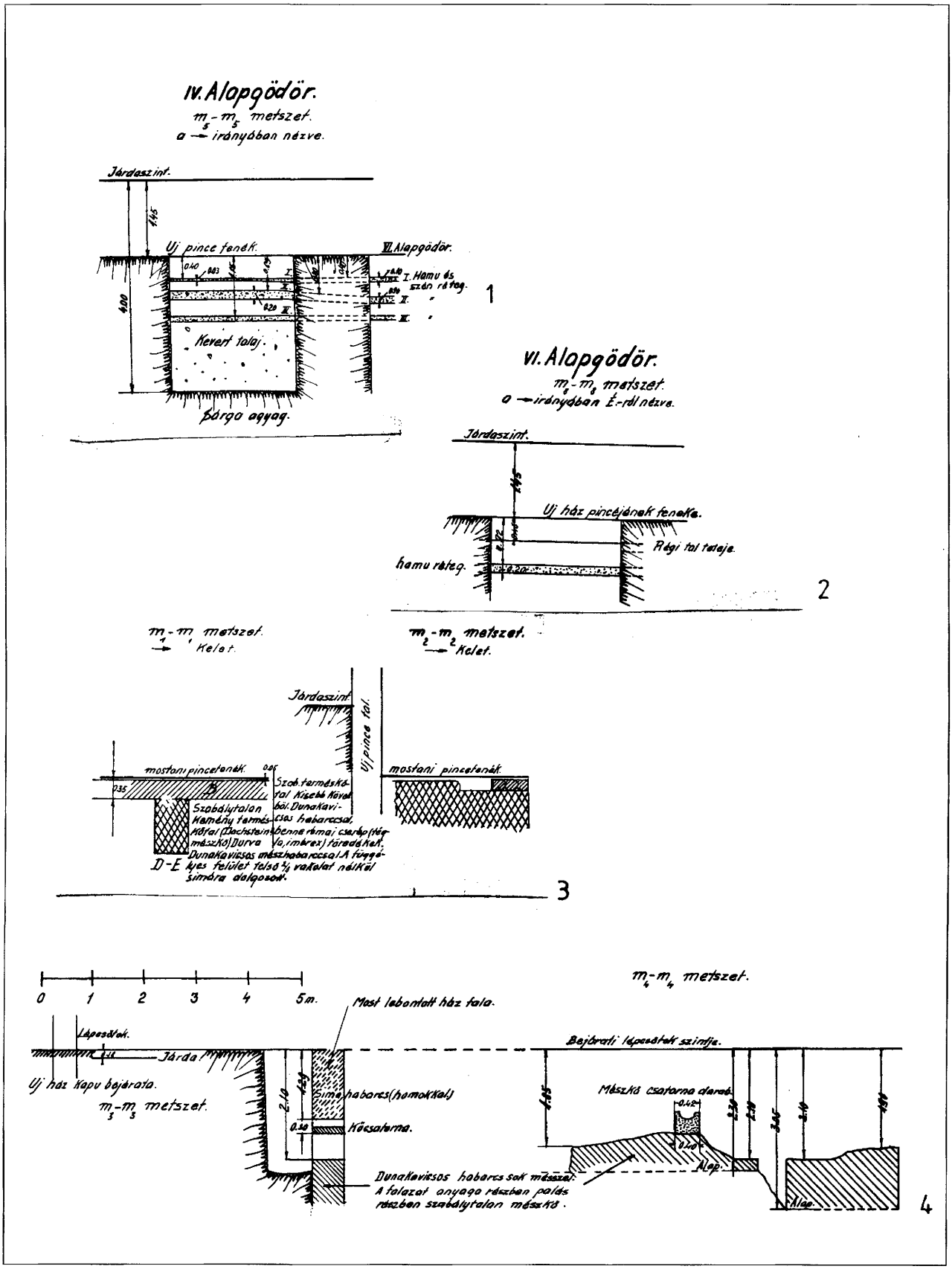

24. kép. Csalogány utca 3/d.: 1. A IV. alapgödör K–Ny–i metszete. 2. A VI. alapgödör K–Ny–i metszete. 3. m1–m1 és m2–m2 metszetek. 4. m3–m3 és m4–m4 metszetek. 5. Az V. alapgödör K–Ny–i metszete. (Garády Sándor rajzai. BTM Rajztár Ltsz.: 791)

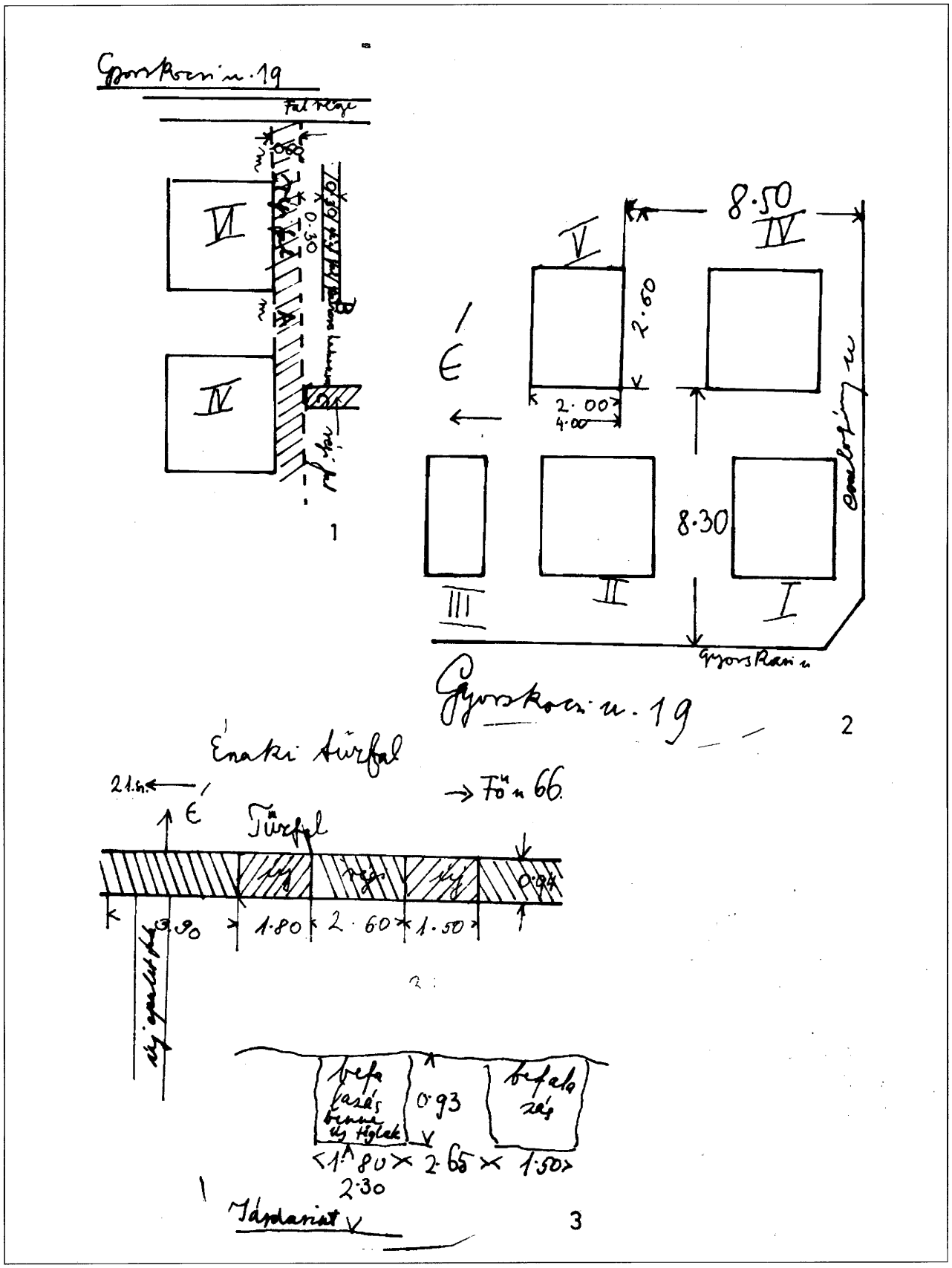

25. kép. Csalogány utca 3/d.: 1. A telken talált „A" jelű, K– Ny– i irányú fal helye. (G/VIII 66b) 2. A telek vázlatos rajza az alapozási gödrökkel. (G/VIII 65a) 3. Az északi tűzfalban talált befalazott ablaknyílások. (G/VIII 72b)

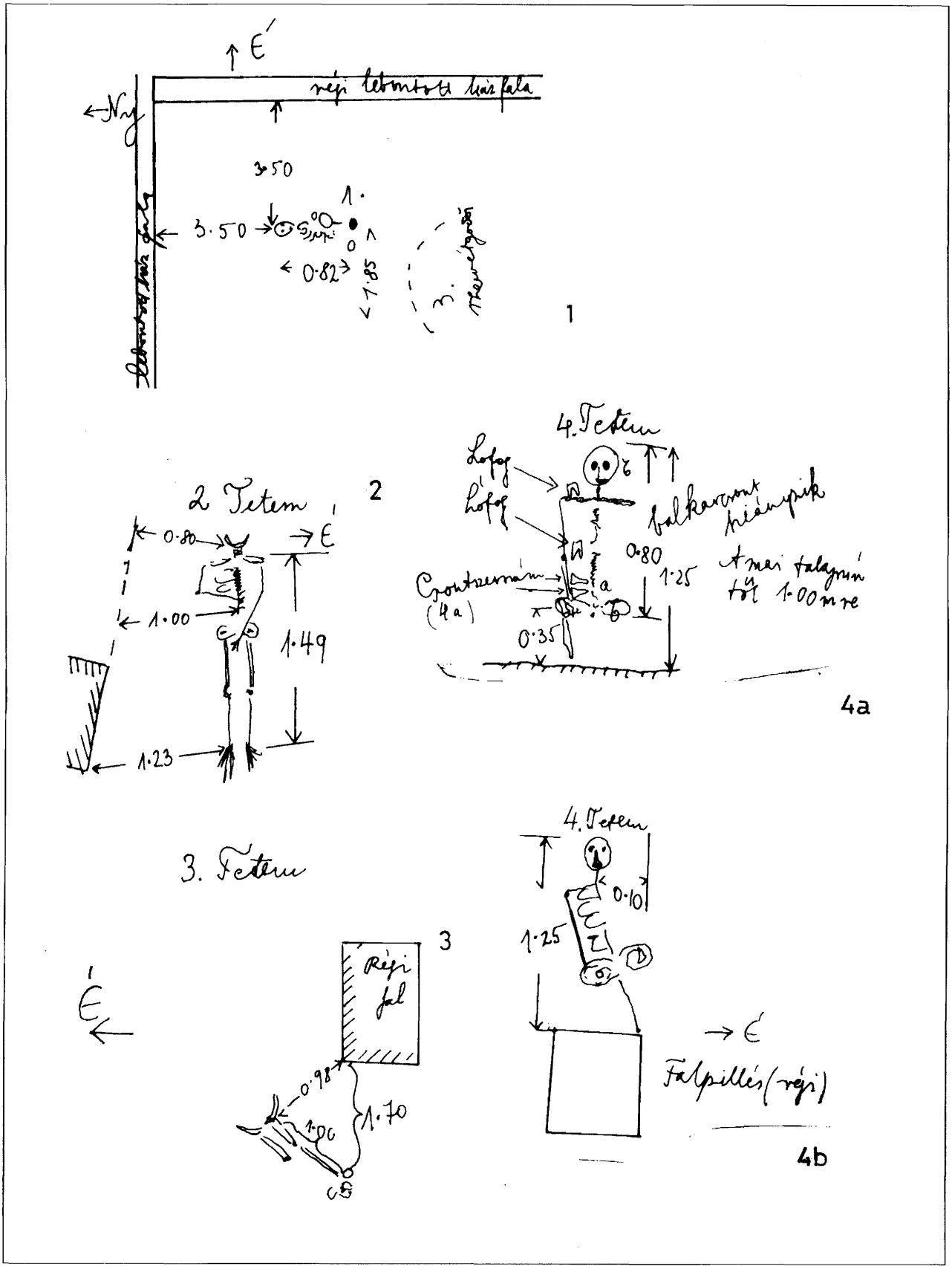

26. kép. Csalogány utca 7.: 1. Az 1. sír rajza (G/IX 58a) 2. A 2. sír (G/IX 60a) 3. A 3. tetem. (G/IX 62b) 4. A 4. tetem. (G/IX 61a) 5. A 4. tetem. (G/IX 61b)

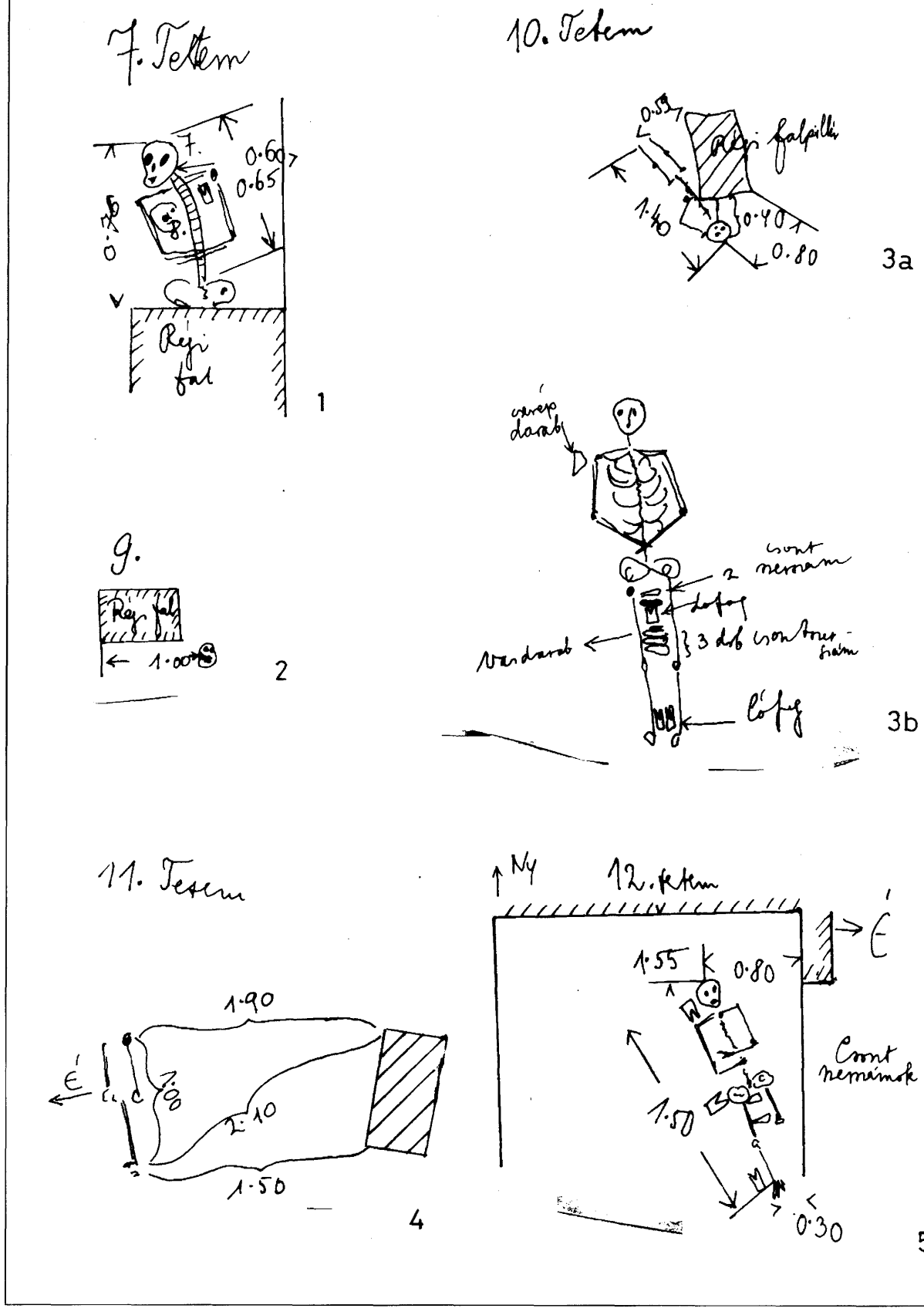

27. kép. Csalogány utca 7.: 1. A 7. sír. (G/IX 62a) 2. A 9. sír. (G/IX 62a) 3. A 10. tetem (G/IX 64a) 4. A 11. sír. (G/IX 63b) 5. A 12. sír. (G/IX 66b)

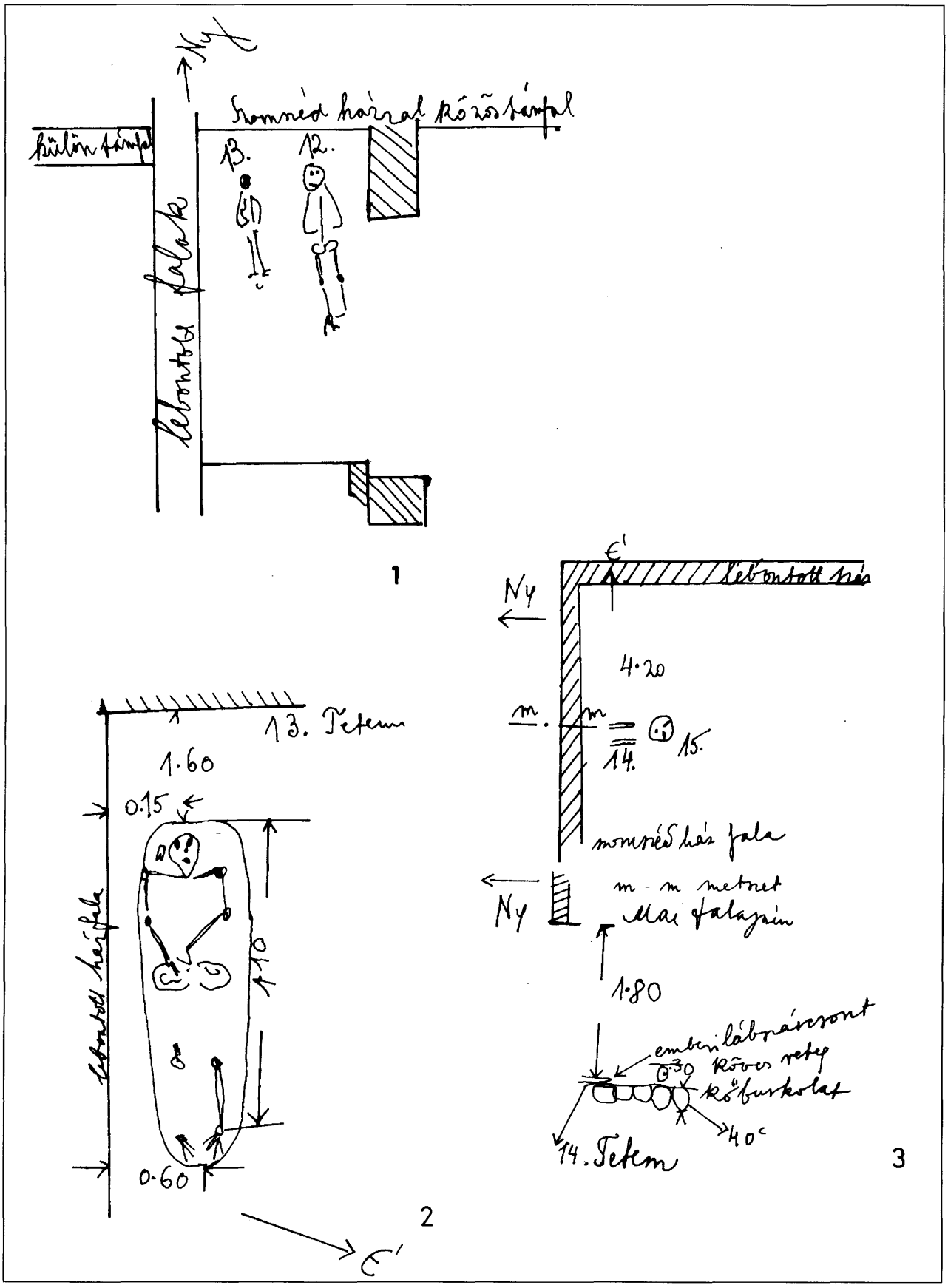

28. kép. Csalogány utca 7.: 1. 12. és 13. sírok. (G/IX 66a) 2. A 13. sír. (G/IX 65b) 3. A 14. és 15. sírok (G/IX 65a)

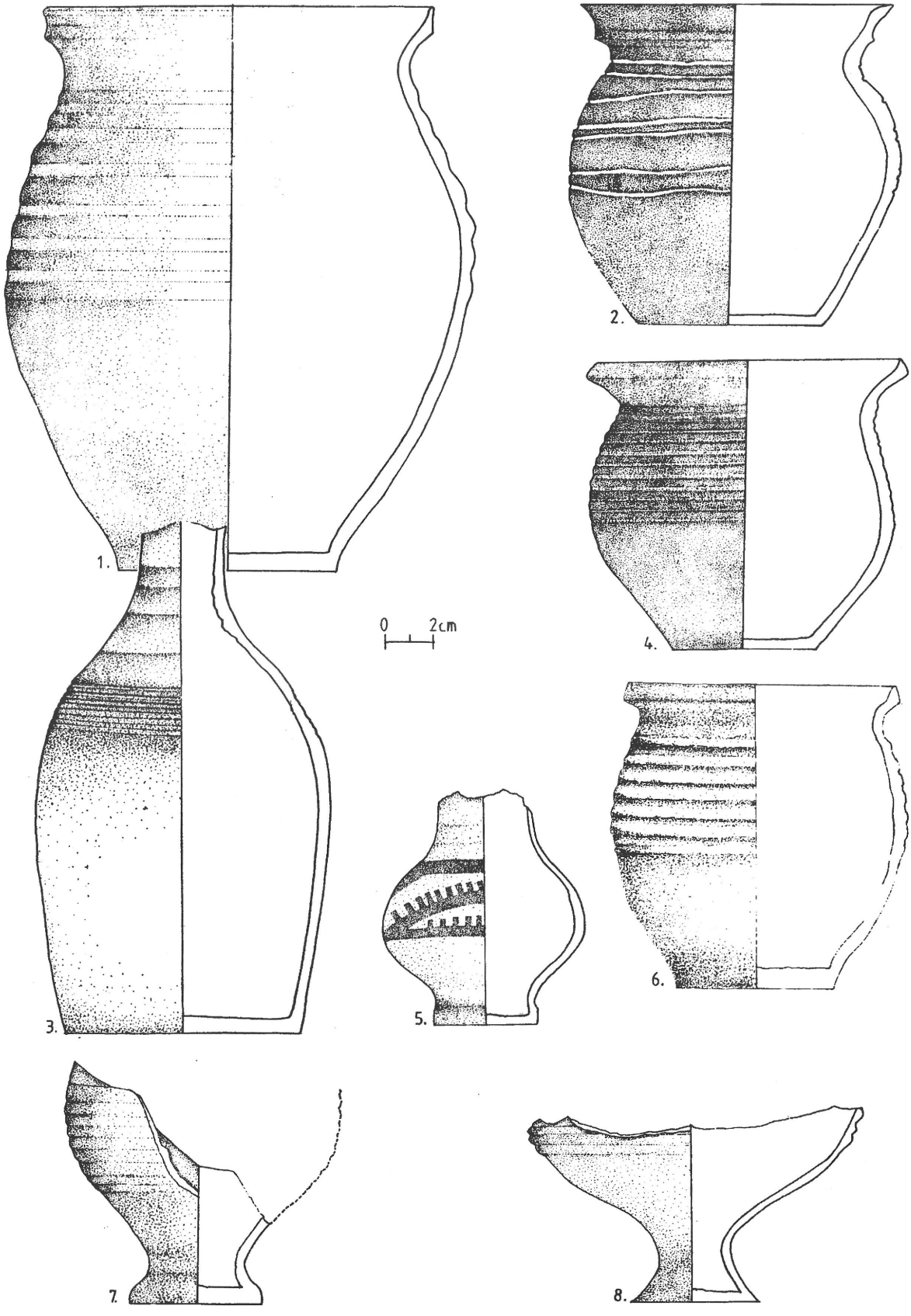

29. kép. Fő u. 68.: 1. Fazék. 2. Fazék. 3. Palack 4. Kis fazék. 5. Kis korsó 6. Fazék. 7. Serleg 8. Serleg

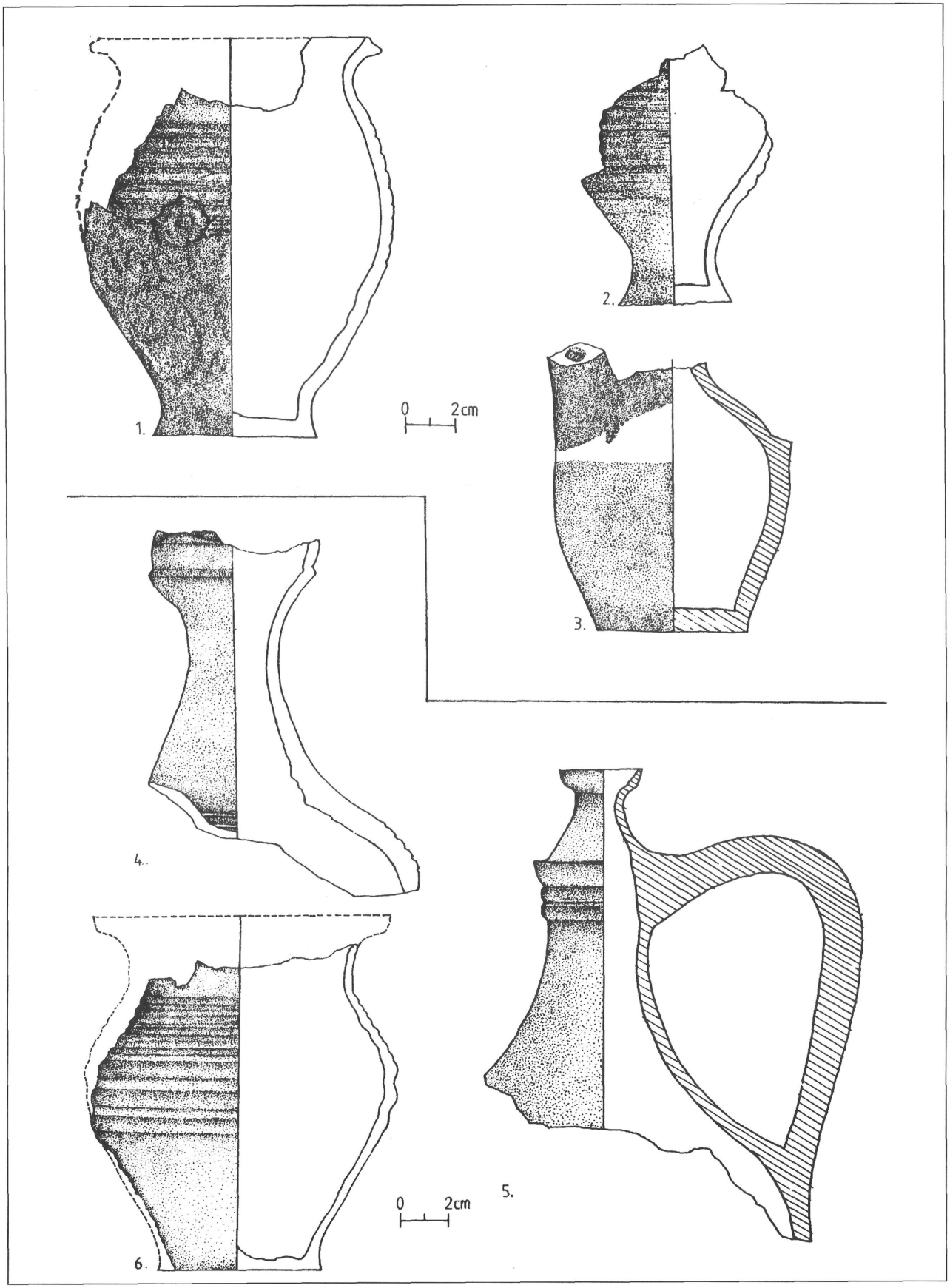

30. kép. Fő u. 68.: 1. Fazék 2. Serleg 3. Korsó 4. Palack 5. Korsó 6. Fazék.

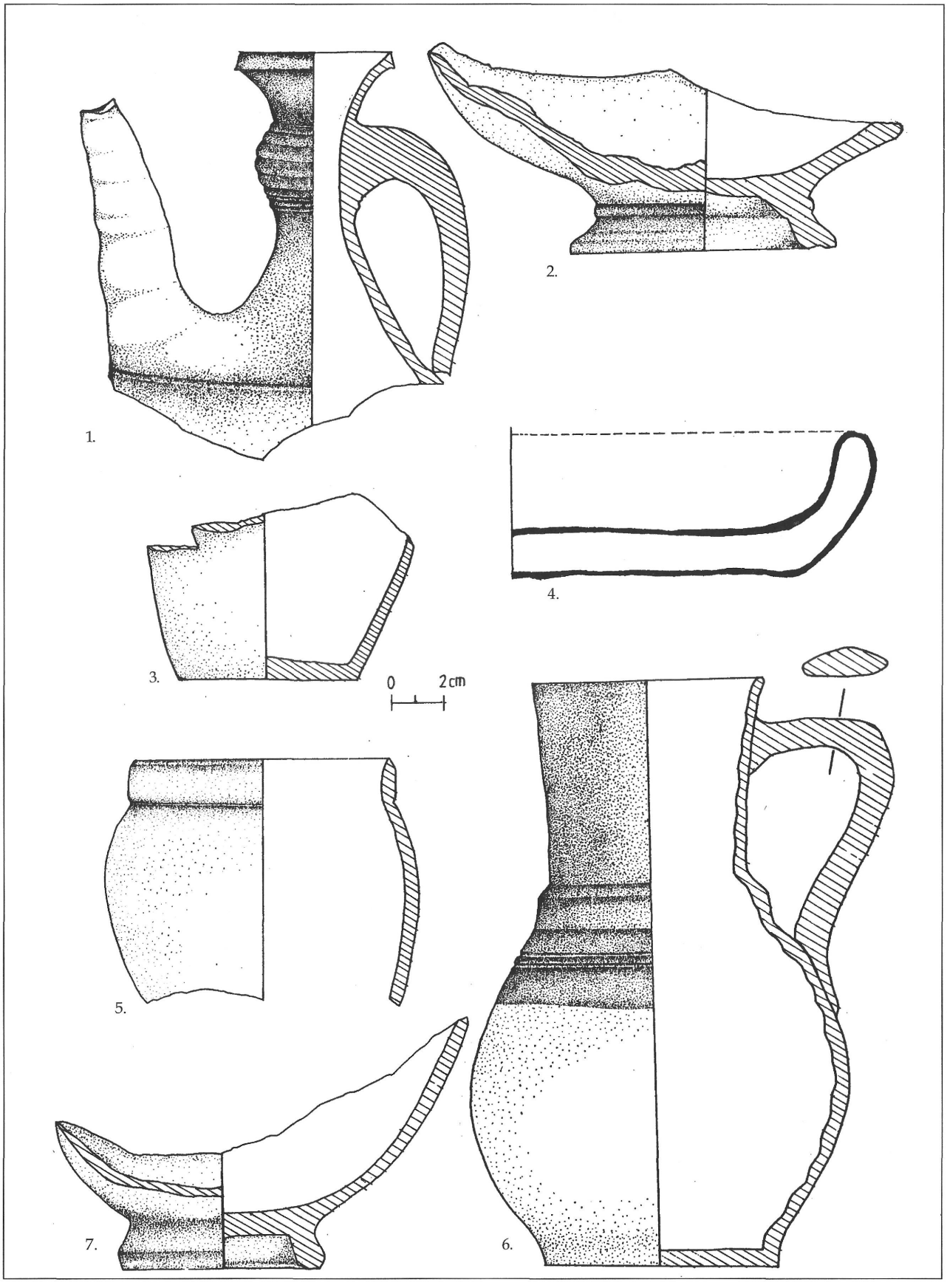

31. kép. Fő u. 68. „F" szemétgödör: 1. Korsó 2. Talpas tál 3. Korsó 4. Sütőtál 5. Pohár 6. Kancsó 7. Talpas tál

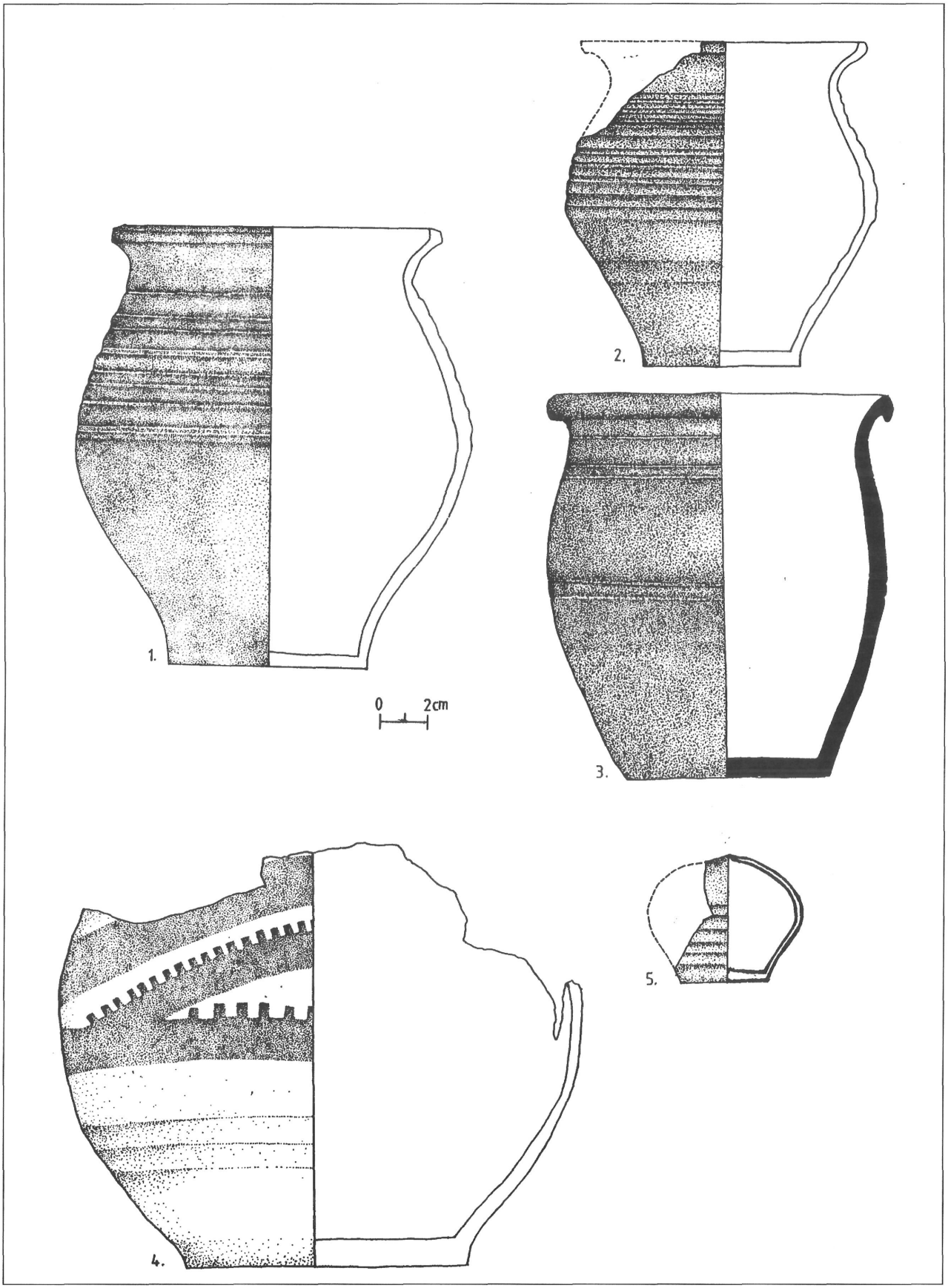

32. kép. Fő u. 68 „E" szemétgödör: 1. Fazék 2. Fazék 3. Fazék 4. Korsó 5. Persely.

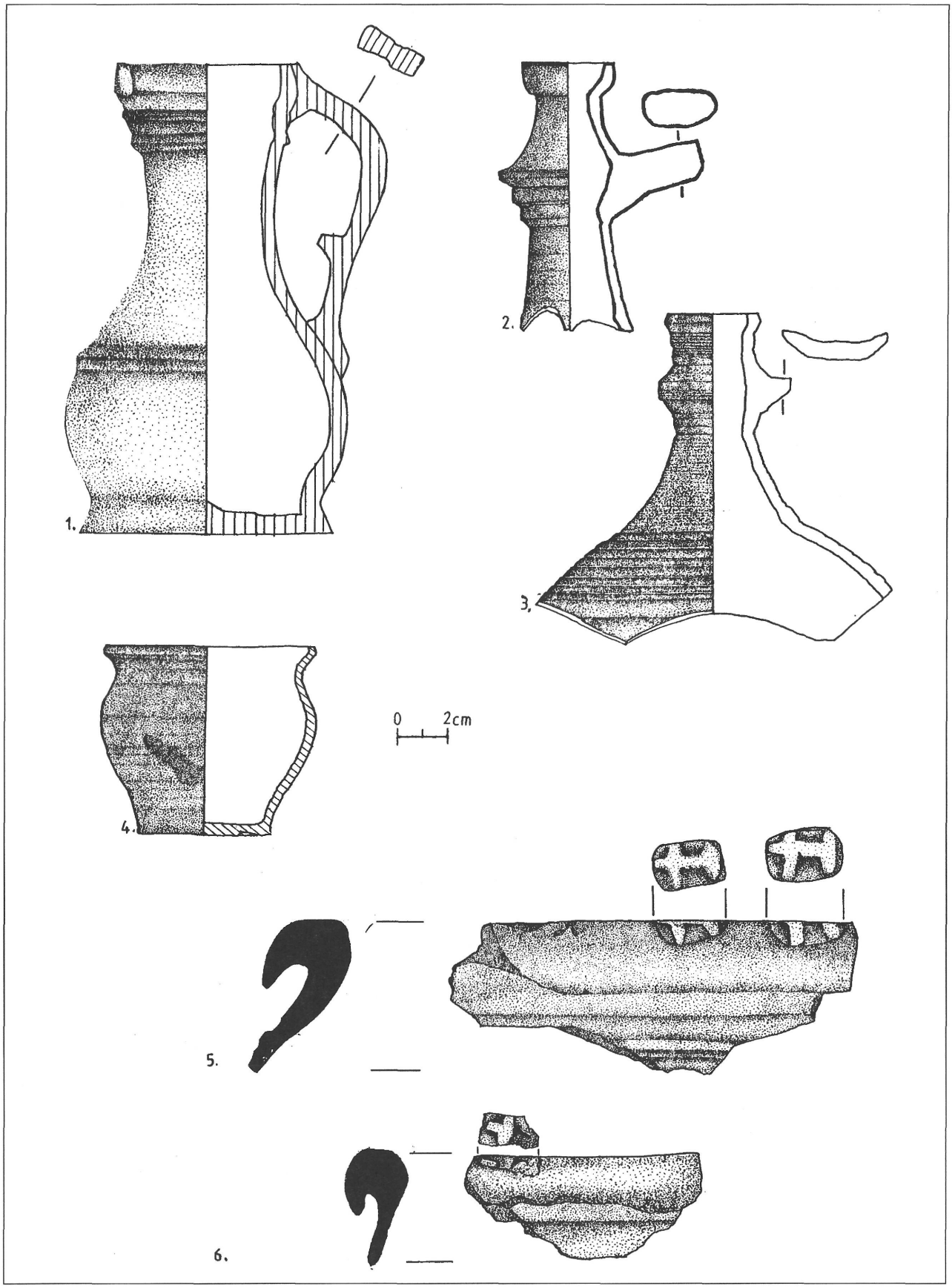

33. kép. Fő u. 68.: 1. Kancsó 2. Korsó 3. Korsó 4. Kis csupor 5. Bécsi fazék 6. Bécsi fazék

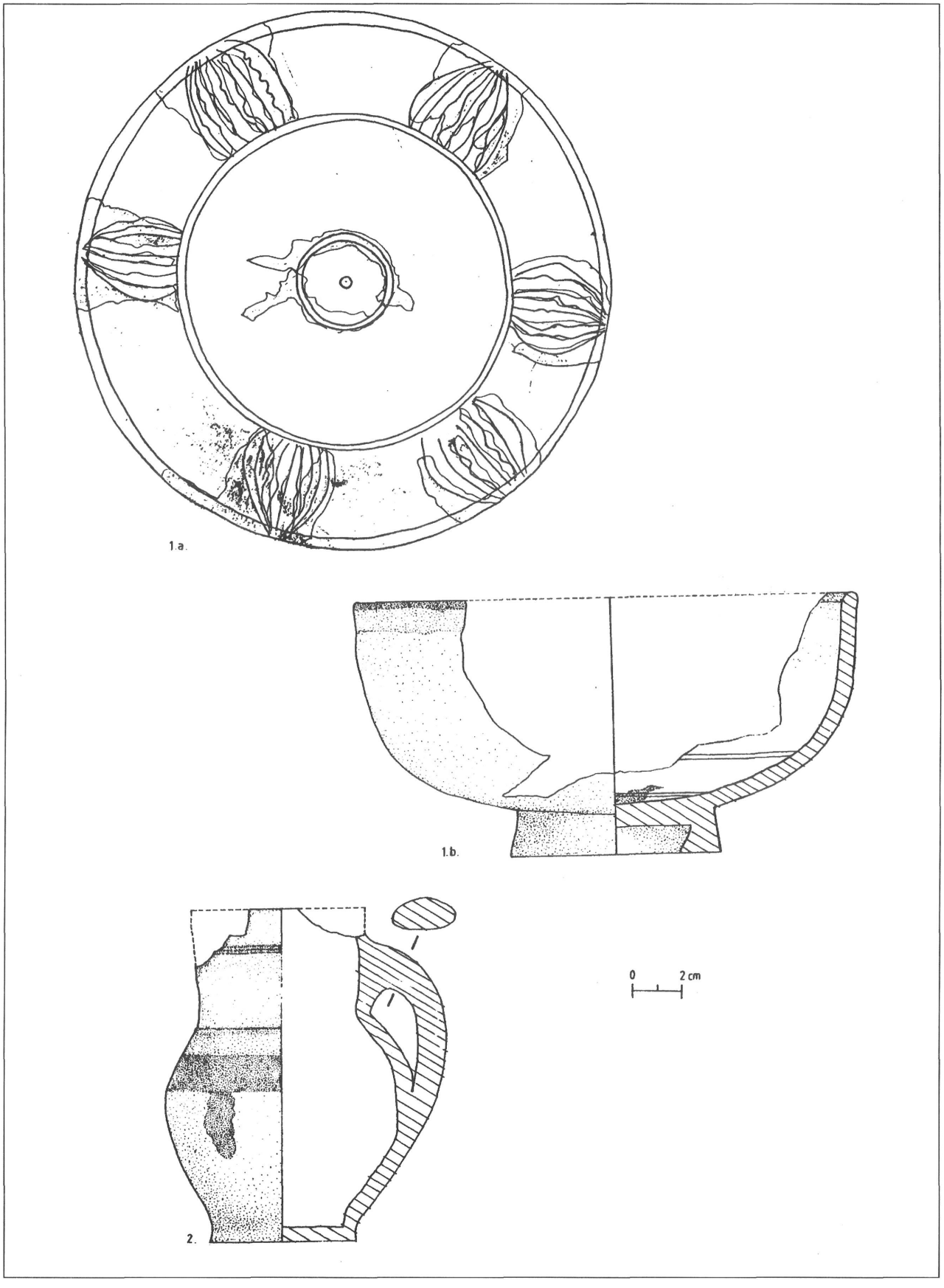

34. kép. Fő u. 68. „E" szemétgödör: 1.a–b. Talpas tál; Fő u. 68.: 2. Kancsó

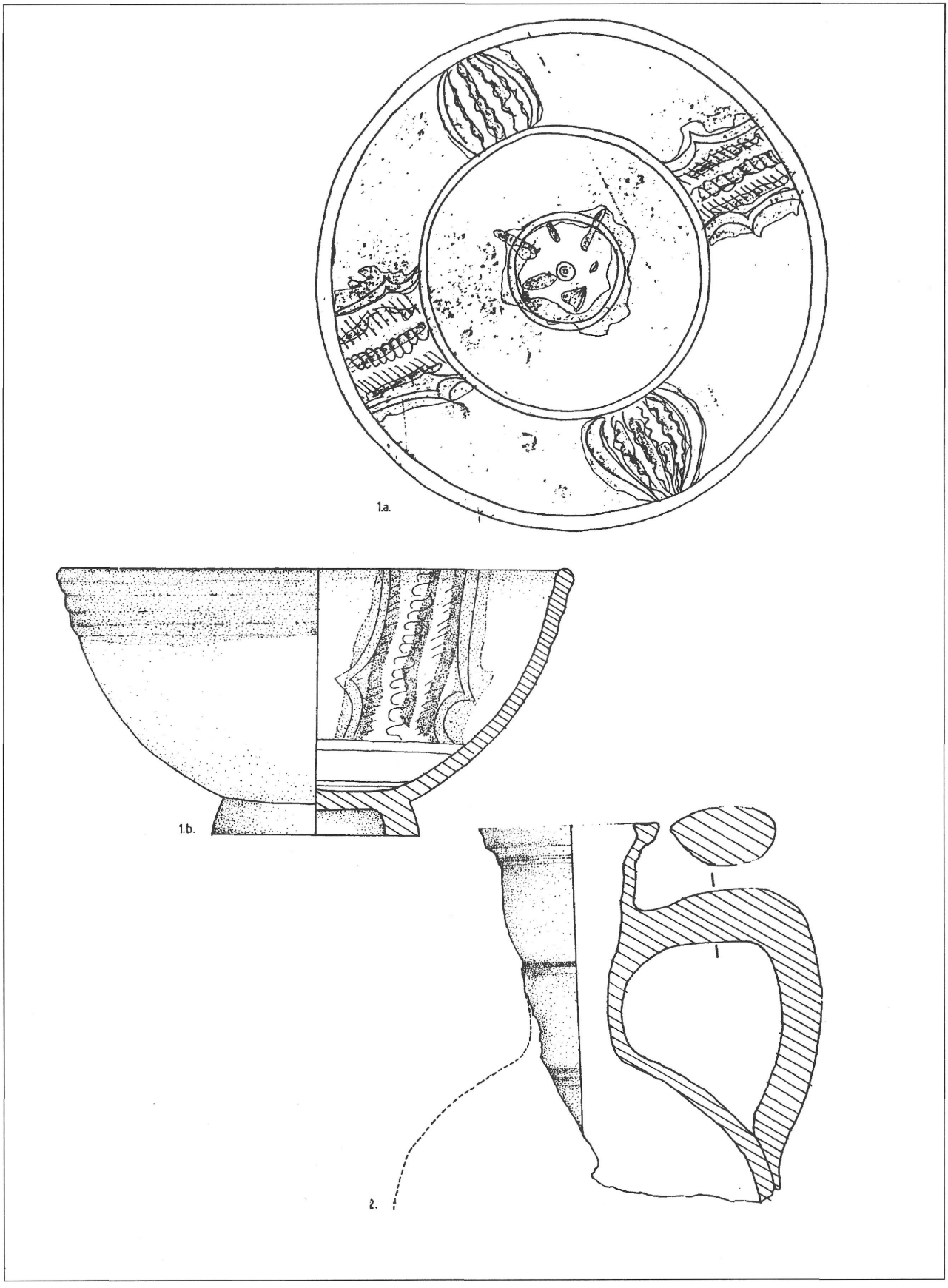

35. kép. Fő u. 68.: 1.a–.b. Talpas tál 2. Kancsó

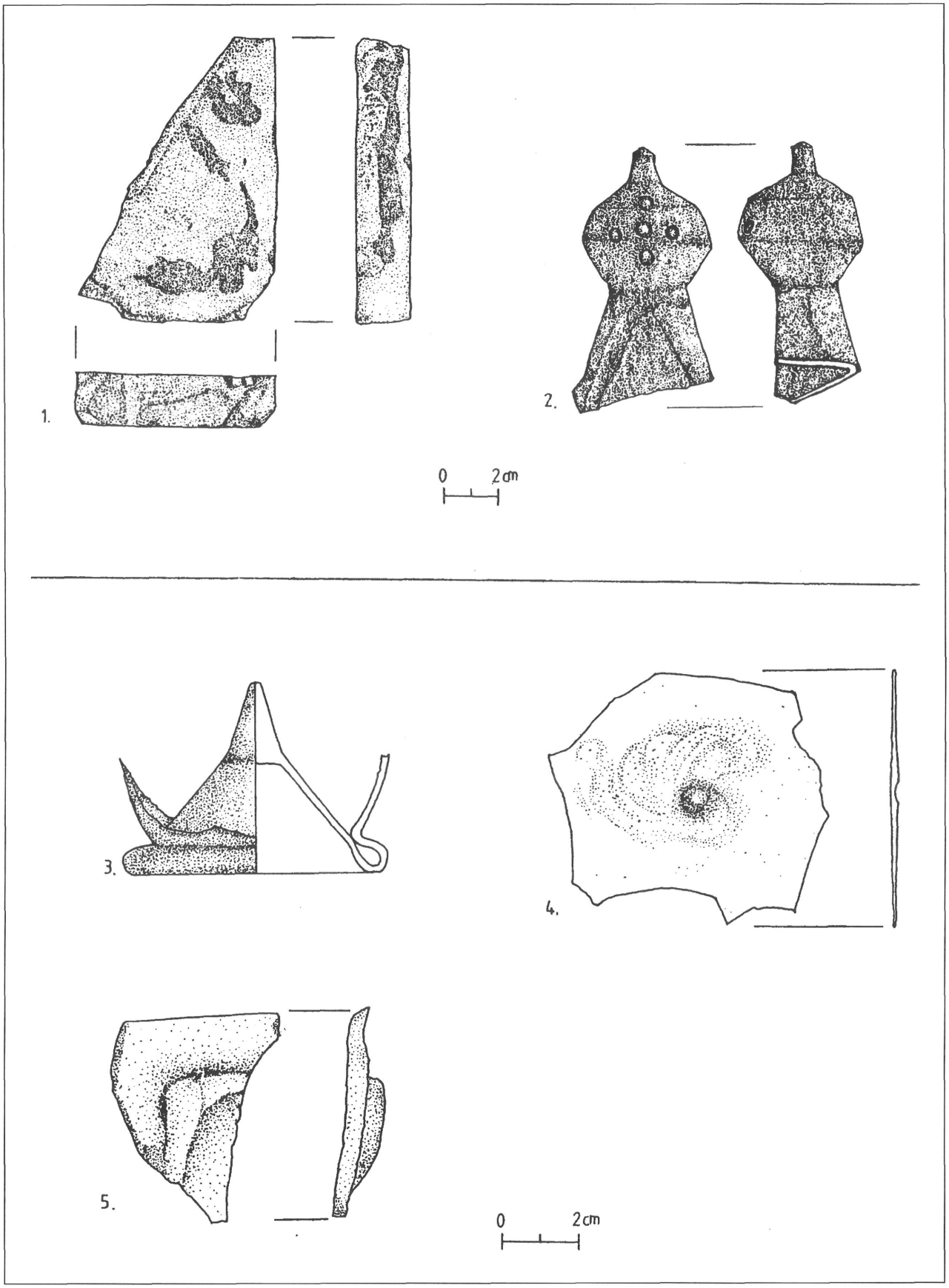

36. kép. Fő u. 68.: 1. Tetőcserép 2. Kályha oromdísz 3. Üvegedény 4. Ablakszem 5. Üvegtál (?)

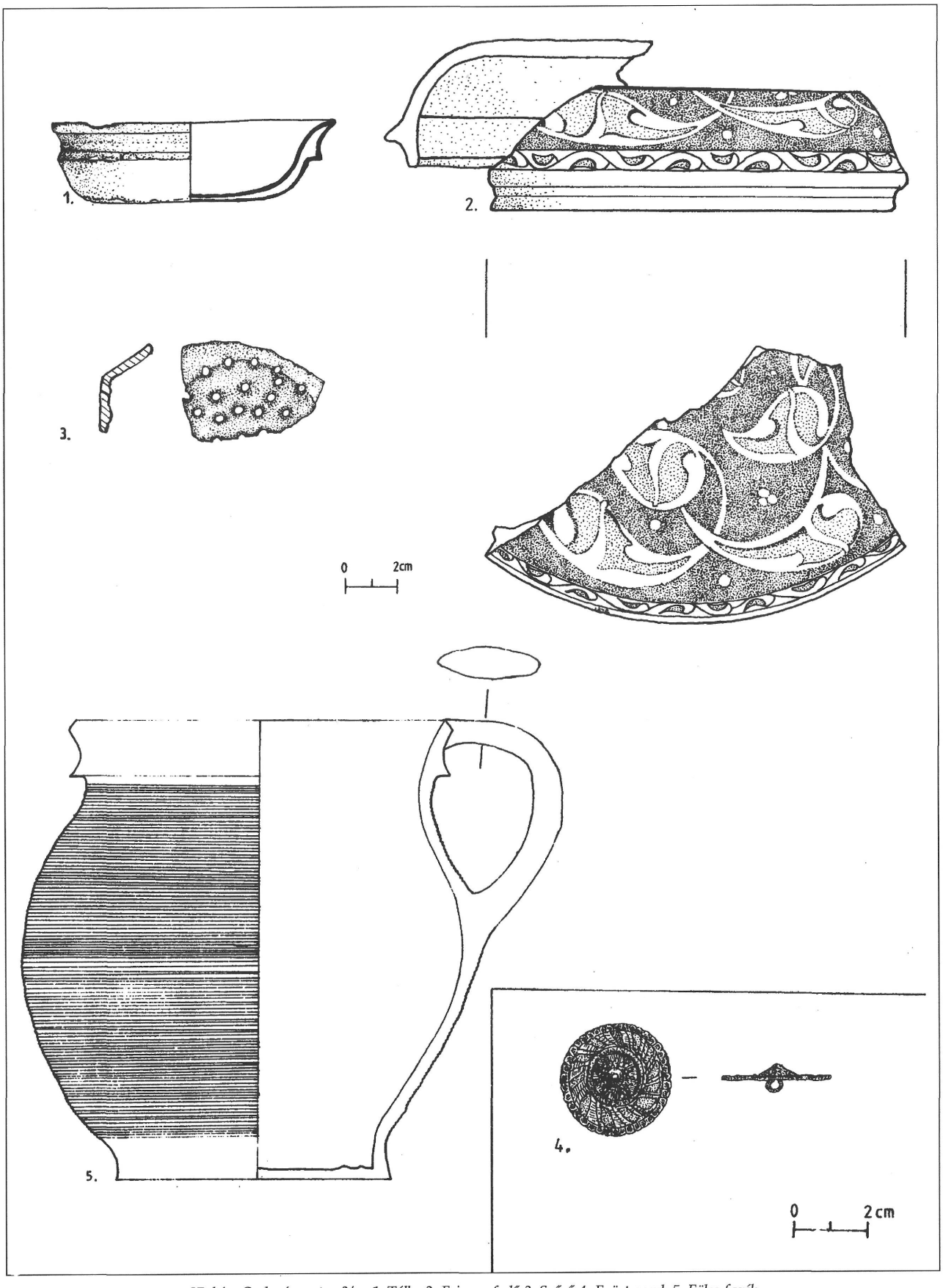

37. kép. Csalogány utca 3/c.: 1. Tálka 2. Fajansz fedő 3. Szűrő 4. Ezüst gomb 5. Füles fazék

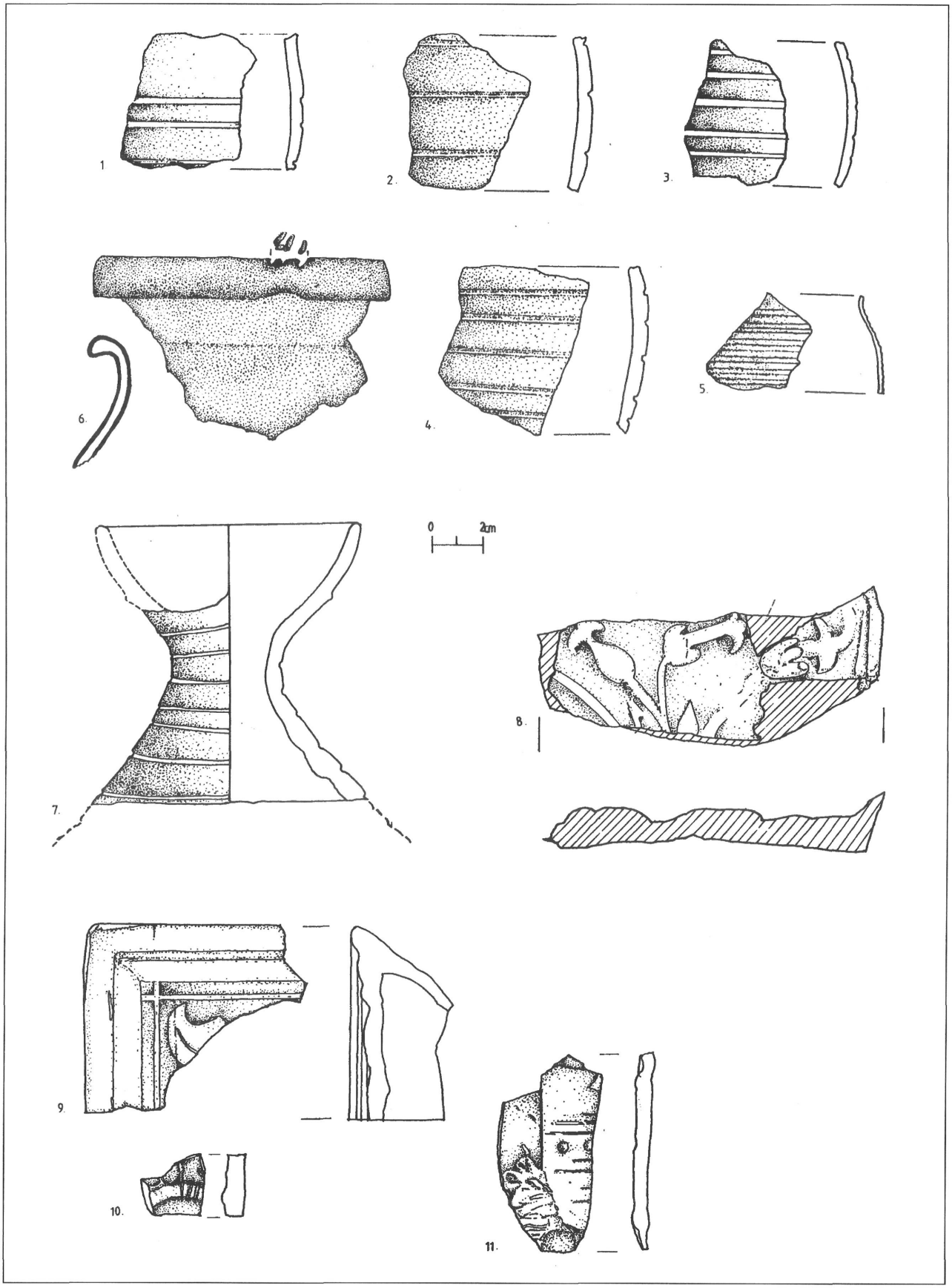

38. kép. Csalogány utca 3/c.: 1–5. Fazekak 6. Fazék 7. Palack nyak 8. Kályhacsempe; Csalogány u. 3/d?.: 9. Kályhacsempe 10. Kályhacsempe 11. Kályhacsempe

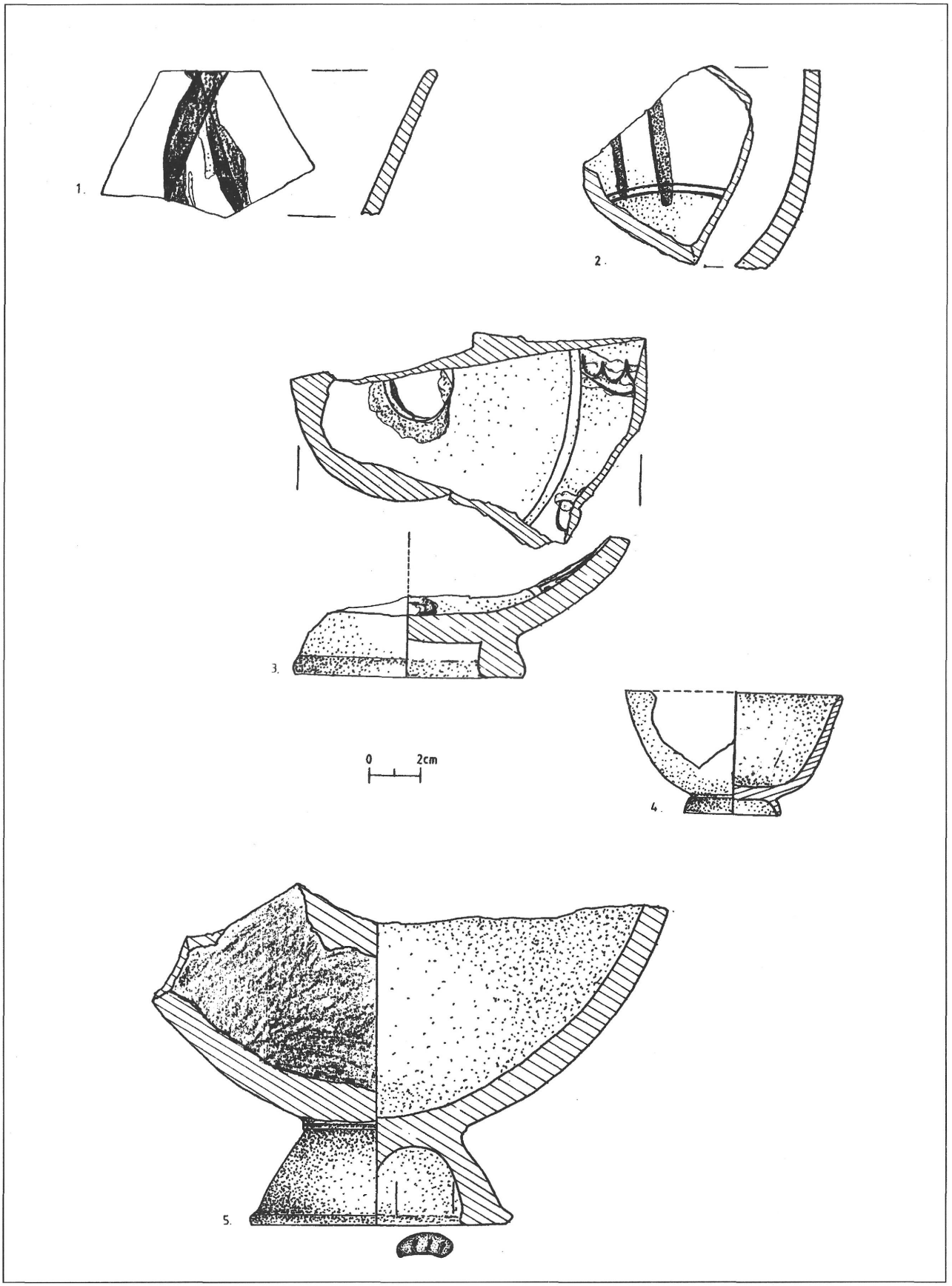

39. kép. Csalogány u. 7.: 2. Szemétgödör: 1. Talpas tál 2. Talpas tál 3. Talpas tál 4. Csésze 5. Talpas tál

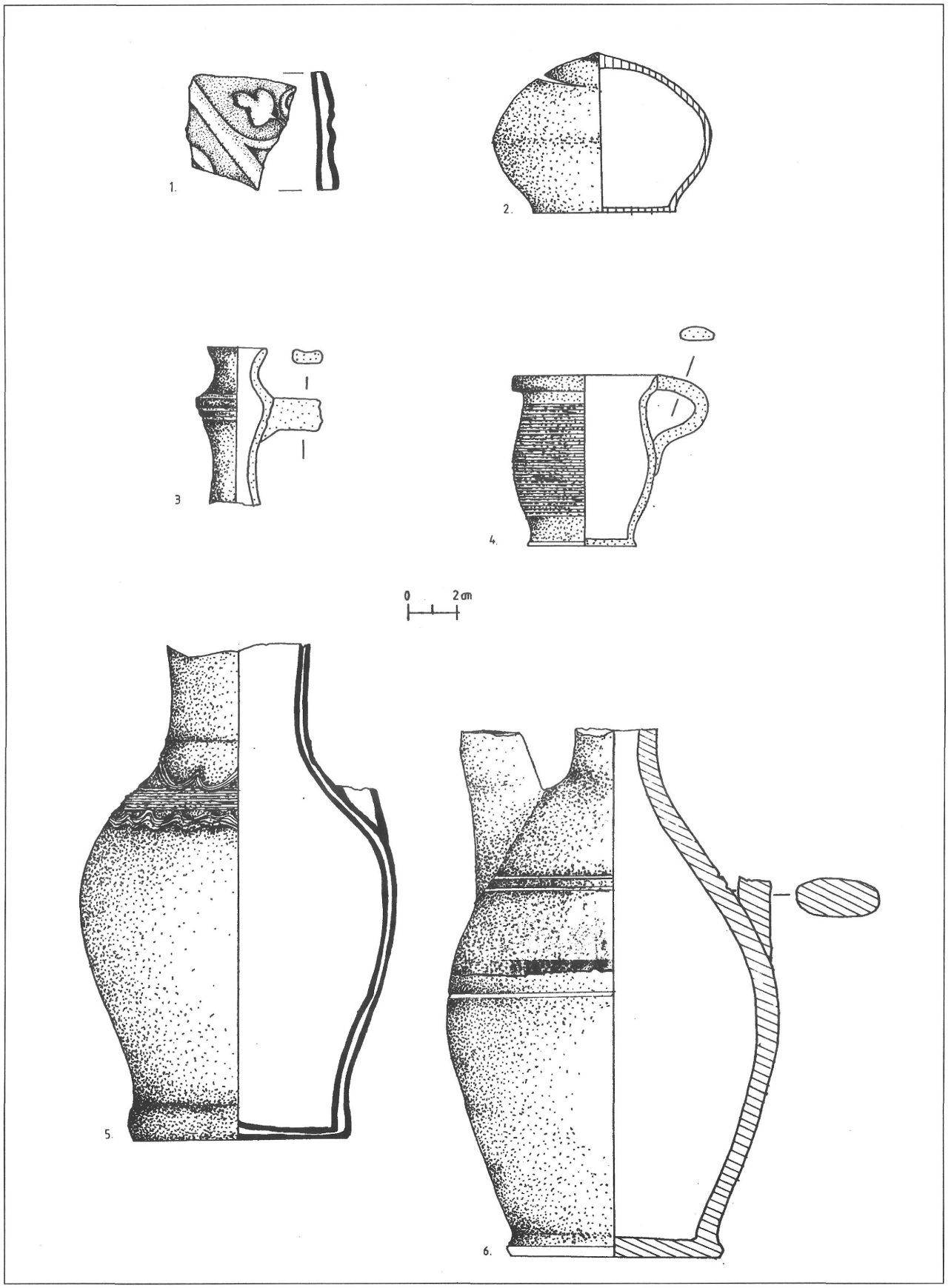

40. kép. Csalogány u. 7.: 3. szemétgödör: 1. Kályhacsempe 2. Persely; 2. szemétgödör: 3. Korsó 4. (Játék) edényke 5. Korsó 6. Kiöntőcsöves korsó

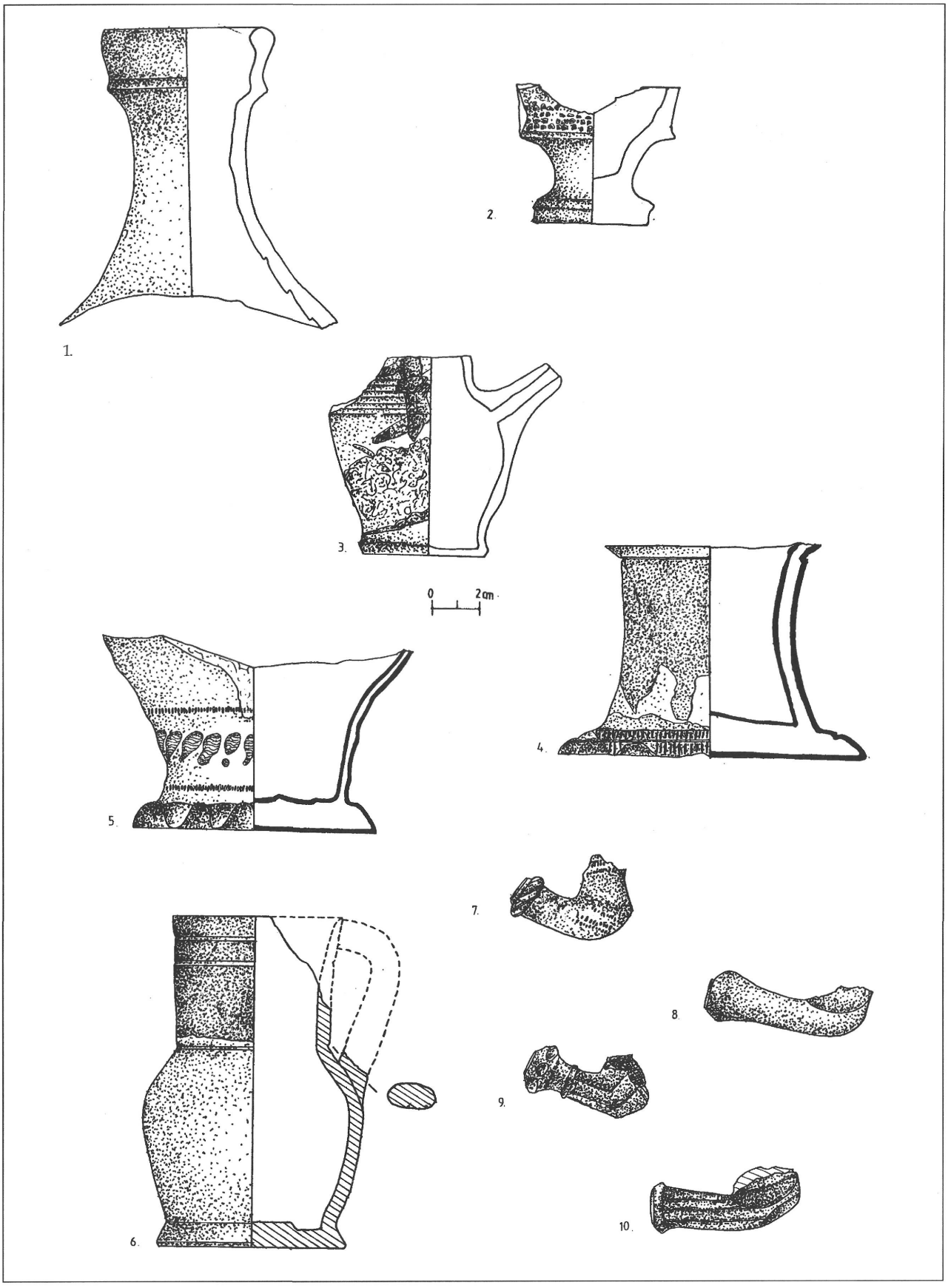

41. kép. Csalogány u. 7.: 4. szemétgödör: 1. Palack 2. Serleg 3. Játékkorsó 4. Díszserleg 5. Korsó 6. Kancsó 7.–10. Pipa

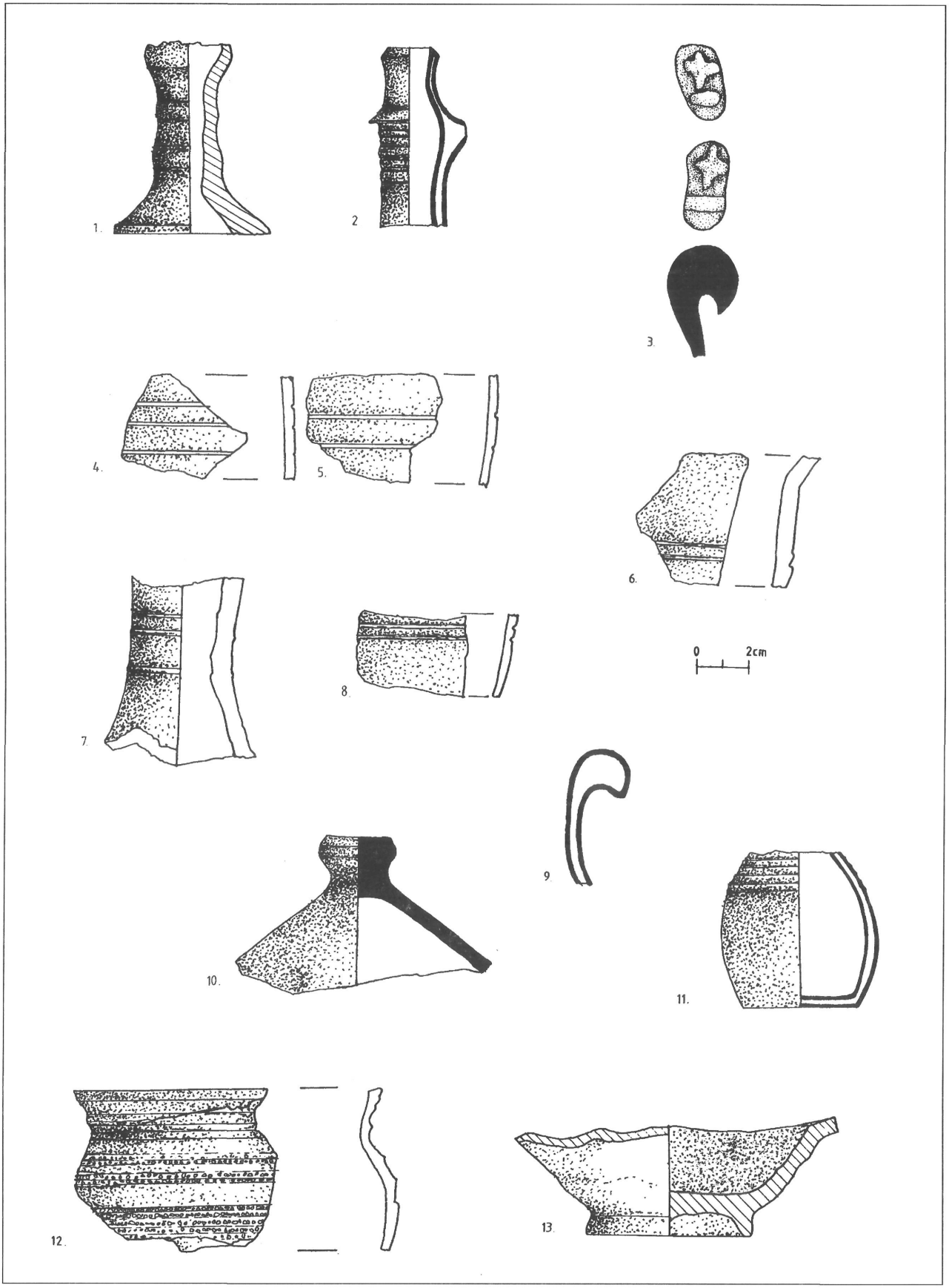

42. kép. Csalogány u. 7.: 1. Gyertyatartó 2. Korsó 3. Fazék 4–6., 8. Fazék 7. Palack 9. Fazék 10. Fedő 11. Játék kosó 12. Pohár 13. Talpas tálka

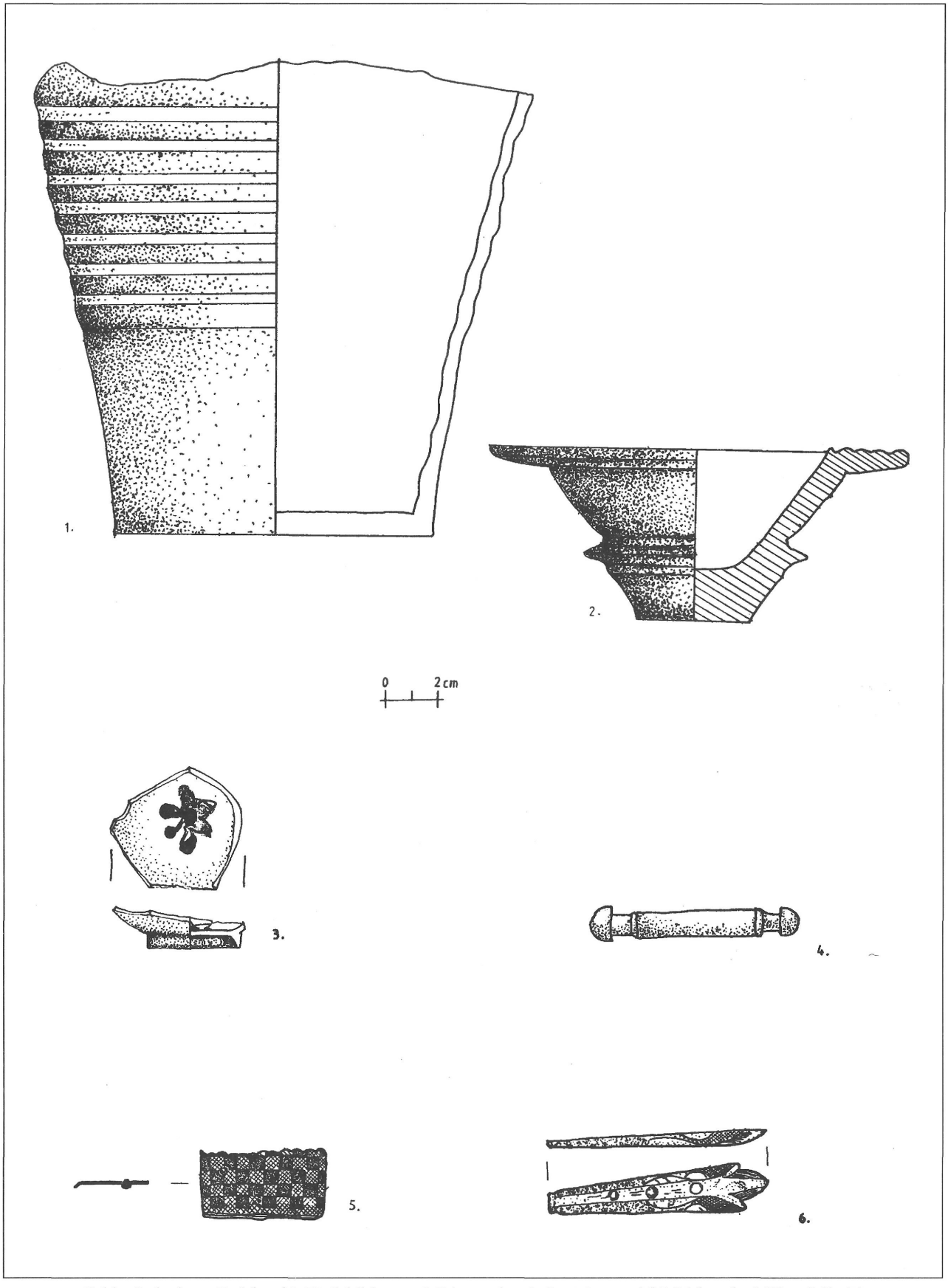

43. kép. Csalogány u. 7.: 1. korsó 2. Török kályhaszem 3. Fajanszcsésze 4. Csont övmerevítő 5. Rézlemezke 6. Késnyél díszítés

BENDA JUDIT

A SZENT GYÖRGY TÉR DÉLI OLDALÁN FELTÁRT KÖZÉPKORI KÚT LELETANYAGA

A Budavári Palota „A" épületétől közvetlenül északra fekvő területnek, azaz a Szent György tér déli felének régészeti feltárására 1997 augusztusától októberéig került sor Magyar Károly[1] irányításával. Az újabban Friss palotával azonosított[2] nagyméretű városi palotaépület északkeleti sarkának felépített falrekonstrukciója alatt egy közép- és török kori leletanyagot tartalmazó kút került elő[3] (*1. kép*). A betömött kút földjének kibontása 1997. szeptember 8-tól 24-ig tartott. A téglalap alakú kút mérete 140 x 220 cm, mélysége 875 cm volt. Két modern csatorna beásási árka éppen a kút felett keresztezte egymást. A modern bolygatás eltávolítása után egy kettős gödör körvonalai bontakoztak ki: a törökkori leletanyagot tartalmazó szemétverem kör alakú felső pereme kissé szélesebb volt a téglalap alakú kút szélénél, alja azonban tölcséresen szűkülve ért véget. A kút tömött, szürke betöltésében jól látszott a lazább, szürkésbarna anyagú földet tartalmazó kerek gödör beásása. Ez utóbbi gödör -380 cm mélységig volt követhető és 17. századi, törökkori leletanyagot tartalmazott. A középkori betöltés a kerek beásás ívén kívül a kút négyzetes széléig megmaradt.

Ez a felső réteg kb. -420–450 cm mélységig 16. századi kerámiatöredékekkel datálható. Az ebből a mélységből előkerült leletek felületén a legtöbb esetben vékony, fehér, meszes elszíneződést lehetett megfigyelni, feltehetőleg a gödör ekkor emésztő funkciót is betöltött. Alatta egy a 15. század elejétől a végéig használt kerámiaanyagot tartalmazó réteg került kibontásra. Ez a betöltés -570 és -670 cm között ért véget. Különböző tárgyak összeillő darabjai egyaránt kerültek elő a réteg alsó és felső részéből. Nem lehetett mélység szerint elkülöníteni a 15. század első és második felének anyagát, valószínűleg egy máshol összegyűlt szemetes földtömeget szállítottak ide a kút betöméséhez. Körülbelül -570–670 cm-től a kút aljáig egységes, 14. század végi leletanyagot tartalmazott a föld. A datálást megkönnyítette egy I. Lajos király által veretett ezüst denár,[4] amely a kút legalján került elő. A különböző mélységekben talált edény töredékek itt is összeépíthetők voltak, hasonlóan a fenti réteghez.

A TÖRÖK GÖDÖR LELETEI

A leletanyag korát az edénytípusok késői előfordulása miatt a 17. századra lehet datálni (*2. kép*).

A 17. század jellegzetes *fazéktípusát*[5] négy különböző edényből származó töredék képviseli. A fazekak a közepesnél kissé nagyobb méretűek voltak, oldalfaluk vékony (0,2–0,3 cm), anyaguk sárgás színűre égetett. Külső felületük sűrű hornyolatokkal borított, belső felületük híg ólommázzal bevont. Peremük gallérosra kiképzett. A peremtől a vállig hajló széles szalagfül csak egy töredéken fordult elő. Eddig egyedülálló darab a többihez hasonló alakú és peremformájú fazéktöredék, amely redukált égetéssel készült és felületét fényesre simították.

A törökkor jellegzetes edénytípusának a *talpastálnak* nem találtunk itt töredékeit, de egy kicsi, zöldmázas talpas csésze majdnem teljesen összeállítható volt. Egy porcelán csésze aljtöredéke a keleti kereskedelem bizonyítéka. Ennek a darabnak az öblét kékkel festett virágcsokor díszíti.

A folyadéktároló edények között van egy szinte teljesen ép, nagyméretű, zöldmázas *korsó*. Teste tojás alakú, nyaka összeszűkülő, a hasától a nyakáig lapított hurkafül ível.[6] Egy szürke, színű, redukált égetéssel készült korsó

[1] Az ásatáson magam is részt vehettem régész-technikusként, és figyelemmel kísérhettem a kút feltárását. Az ásatásvezető a leletanyagot feldolgozás céljára átengedte számomra. Szíves engedélyét ezúttal is köszönöm. A feldolgozásról készült szóbeli beszámoló az 1999. április 15-én megtartott „A Budapesti Történeti Múzeum Középkori Osztályának ásatási beszámolói" c. ülés keretében hangzott el.

[2] MAGYAR 1992. 61-63.

[3] Az objektum elnevezéséről és használatának jellegéről megoszlanak a vélemények. A szakirodalom a középkori városi házak mellett található, vagy azoknak pincéibe ásott kör- vagy téglalap alakú, mély (5-12 m) gödröket kútnak határozta meg. Lásd: HOLL 1966. 7-11.; IRÁSNÉ 1973. 195.; KÁRPÁTI 1978. 165-166. Újabban azonban felmerült a lehetősége annak, hogy a Budai Várban feltárt kutak egy része esetleg ciszterna funkciót is betölthetett a Várhegyet alkotó budai márga vízzáró jellege és a talajvízszint eltérő magassága miatt (Magyar Károly szíves szóbeli közlése). Jelen esetben nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy a gödörben eredetileg volt-e talajvíz, vagy esővizet gyűjtöttek bele, ezért a továbbiakban a korábbi szakmai meghatározást követve kútként írok róla.

[4] CNH. II. 89/A. Verési ideje 1373-1382-re tehető.

[5] A kerámiák válogatását, ragasztását Szűcs Apor és Marinka Vera végezte. Munkájukat ezúton is köszönöm.

[6] Hasonló darab került elő a területtől délre, az Északi Előudvarban a 77/8 szemétgödörből. GERELYES 1987. 31. és 9. 4 ábra

kiöntőcsövének töredéke is gazdagítja a leletanyagot. A hosszú, egyenes cső végét betapasztották, átlyuggatták, szűrősre képezték ki, az edény testéhez egy agyaghurkával erősítették.[7] A tulipánfejű *ibrikek* szinte mindennapos leletnek számítanak a törökkori szemétgödrökben. Itt két sárgamázas fejtöredékkel találkozhatunk.

A török népek által kedvelt szemeskályha *kályhaszemeinek* két fő típusa megtalálható a leletanyagban. Egy teljesen ép, zöldmázas tálka alakú kályhaszem[8] és három pohár alakú kályhaszem töredékei kerültek a szemétre.

Jellegzetes lelet a *sütőtál*, melynek anyaga kaviccsal és pelyvával van soványítva, a majdnem teljesen ép *éjjeliedény*[9] és a szintén ép *pipa*, melynek belsejében vastag koromlerakódást találtunk.

A törökkori rézműves munkák közül egy bronz *üst* és egy bronz *ibrikfedő*[10] került a gödör szemetes földjébe.

A törökkor leletanyagának ilyen nagyfokú töredékessége a felső, majd 3 méter mélyen ásott, modern csatornák beásási árkai roncsolásának tudható be.

LELETEGYÜTTES A 16. SZÁZAD ELEJÉRŐL

A feldolgozás során nehézséget jelentett, hogy a feltáráskor a rétegenkénti bontásra a bolygatottság miatt nem volt lehetőség, így az első három nap kitermelt leletanyagban három korszak leletei keveredtek össze: a törökkori, a 16. század eleji és a 15. századi. A 16. századi anyagot egyrészt tipológiai eltérések alapján lehetett elkülöníteni, másrészt a rárakódott szerves-meszes üledék könnyítette meg a szétválogatást. A 15. században részlegesen feltöltött kutat a 16. század legelején emésztőgödör céljára használták, az alább bemutatott tárgyak ekkor kerülhettek kidobásra (*3. kép*).

A *fazekak* többségét az egyszerű, nyúlánk testű, vörösre égetett anyagból készült darabok alkotják. Oldalfaluk a vállrészükön sűrű hornyolatokkal borítottak (bár van teljesen sima falú is köztük), peremük ívesen kihúzott és visszahajlított, ún. szögfej perem. Vannak mázatlan és mázas példányok, az utóbbiak egész felülete fehér engobbal bevont, belső felületük és a peremük zöld vagy sárga mázzal borított. Általában kis fület tapasztottak a peremük és a válluk közé. Természetesen előfordulnak más típusok is, például felül vízszintesre kihúzott, kettős tagolásúak, ezek között van egy fodrozott peremű is.[11] A *bögrék* ugyanilyen formai jellegzetességeket mutatnak, csak alacsonyabbak, alakjuk tömzsi. A korszak jellemző lelete egy nagyméretű, grafittal kevert anyagú, mélyen lehajló peremű, osztrák import fazék peremtöredéke.[12]

Egy majdnem ép kis méretű darab, gyerekjáték és két peremes oldaltöredék képviseli a *lábasok* edénytípusát. Alacsonyan felhúzott oldalfaluk sűrűn bekarcolt hornyolatokkal díszített, peremük a fal külső oldalához simított, vagy „szögfej" peremhez hasonlóra kialakított. Rövidke lábaik tömör agyaghurkákból készültek, kissé ívesen széthajlóak.

A korszakra jellemző kúpos *fedők* egyaránt készülhettek redukált vagy oxidált égetéssel is. Belső felületük általában kettős tagolású, de persze vannak tagolatlan, sima falú darabok is.

A 15. század 2. felének és a 16. század elejének kedvelt *kupa* típusai voltak a vörösre égetett agyagból készült, nyúlánk testű, felfelé szélesedő hasú, egyenesen felhúzott peremű, hornyolt oldalú darabok. Anyagunkban négy példány töredékei fordultak elő.

Elterjedt típust képviselnek a vörös színű, közepes méretű *kancsók*, melynek csak bordázattal tagolt peremtöredékei kerültek a gödörbe. A 16. század elejére jellemző a használata a nagyméretű, ausztriai készítésű kancsónak. Anyaga grafittal kevert, széles szájpereme megvastagodó, kiöntőcsücske széles ívűre hajlított. Ritkán előforduló darab a folyatott-mázas díszítésű kis korsó oldaltöredéke, ennek a típusnak még csak egy példányát ismerjük a Budavári Palota ásatásából.[13]
Ide sorolandó egy *kályhacsempe* előlapjának kis töredéke. A sötétsárga mázas darab a „Csalogány utcai" csoportba[14] tartozik, de a töredék kicsinysége alapján nem lehetett közelebbi meghatározást adni róla.

A 15. SZÁZADI RÉTEG LELETEI

A 15. századi leletekkel datált kútfeltöltés -430 cm mélységnél kezdődött és -570-670 cm között ért véget. A körülbelül 80 év alatt felgyülemlett, másodlagosan idehordott szemetes föld egyaránt tartalmazott a század első és második feléből, végéről származó leletanyagot. A réteg tetején egy vastag, épülettörmelékes földtömeg volt megfigyelhető. Ez nagy mennyiségű bontott (habarcsfeltapadásos) téglát, sok lapos és kúpos tetőcserepet, négyzetes padlótéglákat, kevés mészkőtörmeléket és meszelt vakolatdarabokat tartalmazott. Két teljes balluszterbáb és egy nódusz, valamint egy női testet mintázó kőfaragvány, konzol töredékei épületbontásra vagy átalakításra utalnak.

Valamelyik közeli házban vagy magában a Friss palotában állhatott egy kályha, amelynek szükségessé vált a lebontása. A kályha szürke, redukált égetésű,

[7] A típusról bővebben ír: SOPRONI 27.

[8] Háromféle mérettípust közöl: GERELYES 1991. 47. és 14/2,4,6 ábrák

[9] Hasonló darabot közöl: GERELYES 1991. 42. és 11/6 ábra, bár ő kétfülű fazéknak határozza meg a darabot.

[10] Hasonló üstöt közöl: KOVÁCS 1987. 85. és 7. 7 kép, valamint hasonló ibrikfedőt: 80. és 5. 6 kép.

[11] Ugyanilyen típusú fazekak kerültek elő a Szt. Zsigmond templom melletti szemétgödörből: VERES 2000. 74.

[12] Sok hasonló, 16. századi, műhelybélyeggel jelölt darabot mutat be az óbudai leletanyagból: BERTALANNÉ 1998. 181-209.

[13] Ltsz. BTM 60.39.1.

[14] HOLL 1993. 274-254.

négyzetes, tál alakú kályhaszemeinek nagy tömege (és néhány hagyma alakú darab) ekkor került a szemétre.

A réteg leleteinek túlsúlyát a törtfehér színű, bordázott falú *fazekak* (*4. kép*) alkotják. Alakjuk nagyjából egyforma, közepes méretűek, hasuk kidomborodó. Néhány darabnál egy rövid, keskeny szalagfület illesztettek a perem és a váll közé. Peremkiképzésük nagy változatosságot mutat. Vannak köztük kihajló, háromszög szerűen megvastagított, vannak kihajló, ferdén visszahúzott darabok. Egyes példányok pereme kívül kettős vagy hármas tagolású, másoké legömbölyített.

Az osztrák import *fazekak* töredékei ebben a rétegben feltűnően kis számban képviseltették magukat. Anyaguk középszürke, redukált égetéssel készültek. Peremük ívesen kihajló, legömbölyített. Az egyik peremtöredéken háromszög alakú keretbe nyomott T betű jelzi származási helyét.[15]

Egy vöröses anyagú, kívül-belül engobbal bevont, belül zöld mázzal borított fazék töredékeiből majdnem teljesen összeállítható volt. Ennek a fazéktípusnak a használata[16] a 15. század második felében vált elterjedtté.

A *fedők* alakja kissé kidomborodó, tulajdonképpen átmenetet képez a kúpos és a harang alakúak között. Fehér anyagból készültek, oldalfalukon lehet enyhe bordázat is. Egy *gyertyatartó* töredékét találtuk a réteg leletei között: a lapos fedőkre emlékeztető töredék közepén egy 1,3 cm átmérőjű, keskeny szalagot tapasztottak, ebbe állíthatták a gyertyát. Cseppfogó tányérja körben letört.

Tárolóedény, vagy *éjjeliedény* funkcióját látták el azok a fehér anyagú, vastagfalú példányok, melyek oldalfala enyhén ferdén felhúzott, pereme lekerekített.[17] Oldalukon csak nagyon ritkán lehet találni koromfoltokat, tehát valószínűleg nem főzőedénynek használták őket. A leletek között található egy tárolóedény aljtöredéke is. Alakja egy nagyméretű fazék aljához hasonlít, külső-belső felületét narancssárga mázzal vonták be.

A budai leletanyagban unikálisnak számító darab egy nagyméretű, vastagfalú *lábas*[18] (*5. és 11. kép*). Fala egyenesen felhúzott, kívül három hornyolatszerű lépcsőzettel tagolt, a peremének belső oldalán széles bordát képeztek ki a fedő számára. Két szemközti oldalára széles szalagfület tapasztottak. Vörös engobbal és átlátszó, fehéres ólommázzal borították be, emiatt rózsaszínűnek tűnik a bevonata. Hasonló darab a füleki vár ásatásán került elő,[19] azonban annak füleit vízszintesen illesztették az edényfalhoz.

Szintén egyedi egy teljesen ép, halványsárga anyagú, közepes méretű *kanna* (*5. és 11. kép*). Hasa hirtelen szélesedő, szájpereme magasan felhúzott, egy vájattal tagolt, nyakától a hasáig széles, hegyesszögben hajló szalagfület illesztettek. A kanna felső kétharmada sötétzöld mázzal bevont.

Több korsó- és kancsótípus fordul elő a leletanyagban. Egy nagyméretű, halványvörös színű, mázatlan kancsó és egy kicsi korsó (*5. kép*), feltételezhetően ugyanabban a műhelyben készülhetett, mivel anyaguk és készítéstechnikai sajátosságaik szembeötlő módon hasonlítanak egymásra. Természetesen a fenti feltételezést csak egy majdani anyagvizsgálat tudná alátámasztani. Jellegzetes 15. század 2. felére jellemző darabot képvisel egy sárgásvörös színűre égetett *korsó*, valamint egy hasonló anyagból készült *kancsó*[20] töredéke. A korsó teste gömb alakú, nyaka összeszűkített, a nyakától a hasáig lapított hurkafület illesztettek. A kancsó tojás alakú teste töredékesen maradt meg. Lapított hurkafüle a peremtől a válláig húzódott. Mindkét edény kívül-belül fehér engobbal bevont, belső felületüket zöld mázzal borították. Szintén ehhez a típushoz tartozik egy kisméretű korsó[21] oldaltöredéke. Külső felülete fehér engobbal bevont, ezen vörössel festett hálóminta adja a díszítést. A vállán négy bekarcolt hornyolat fut körbe, ez alatt indul a keskeny szalagfül a perem felé. Belső felülete szintén zöld mázzal borított. Több kisméretű *játékedény* is fellelhető az anyagban: kicsi fazekak, korsók, lábasok töredékei.

A *talpas poharak*[22] fehér anyagból készültek, testük tojás alakú, oldalfaluk bordázott, keskeny peremük ferdén felhúzott. Szép számmal vannak emellett finoman iszapolt anyagból készült, fehérre égetett vékonyfalú, ún. tojáshéj poharak. Az egyik darab oldalát vörössel festett pöttyökkel díszítették. Ritkán előforduló típus a kisméretű, felfelé enyhén szélesedő, egyenes falú pohárka, melyet sötétsárga mázzal vontak be.

Szintén különleges leletnek számítanak a Budán készült *díszpoharak*: fehér anyagból készült, zöld mázzal bevont egyenes falú pohár,[23] külső felülete pecsétmintákkal díszített (*11. kép*). Egy másik darabon[24] szintén pecsétminták láthatók (*11. kép*), de a pohár fehér anyagát itt egyáltalán nem mázazták be. A főúri és nagypolgári asztalok kedvelt darabjai voltak az ún. losticzei poharak.[25] A kút betöltésében három különböző példány töredékeit találtuk meg. Az egyik a 15. század eleji típusra jellemző: a fül hosszan lenyúlik az

[15] HOLL 1955. 56.kép: 44. 1 ábra.

[16] HOLL 1963. 351-354.

[17] Hasonló darab került elő a Dísz tér 8. számú telken feltárt kútból: IRÁSNÉ 1973. 196-197. és más budavári kutakból: GYÜRKY 1982. 194. 11. 1. és 4. ábrák; HOLL 1966. 19., Abb. 35. 1.

[18] A publikációs rajzokat Tóth Anikó, a fotókat Bakos Margit készítette. Segítségüket ezúton is köszönöm.

[19] KALMÁR 1959. 36., LXXVII. tábla. Az ott közölt nagyobbik lábas peremátmérője 32 cm, a budai kútban talált edény átmérője 30 cm.

[20] A kancsótípust ismerjük a királyi palota ásatásából: HOLL 1963. 252-253.

[21] Analógiái: HOLL 1963. 352-354.

[22] HOLL 1963. 349-351.

[23] HOLL 1963. 355. I. típus.

[24] HOLL 1963. 355. IV. típus.

[25] HOLL 1955. 159-161.; és HOLL 1990. 227-230.

edény testére. A másik a 15. század 2. felére jellemző: a rövidke fülek kerek ívűre hajlítottak. A két töredékből álló harmadik példány (*6. és 11. kép*) díszítése rendhagyó: oldalfalát vékonyan festett aranyozott sávok és apró pöttyök kettős sora díszíti. Oldalfala kissé bordázott, fülei nincsenek. Az ivóedények kategóriájába tartozik egy majolika *csésze* (*6. és 11. kép*) is. Félgömb alakú, fenekén kicsi perem fut körbe. A peremhez egykor két félkör alakú, lapos fület illesztettek, sajnos a töredéken már csak az egyik fül ívindításának töredéke maradt meg. Hiányzik a csésze alja is. A fehér ónmázzal alapozott öblében kékkel festett kettős vonal fut körbe, a vonalak felett az edény pereméig érő gótikus koronákat festettek. Méretüknek kiszerkesztése alapján három korona díszítette egykor a csészét. A minta legközelebbi analógiáját[26] a spanyolországi Castell Formosból ismerjük. Készítési idejét a kutatók a 15. század első negyedére valószínűsítik, így feltételezhető, hogy Magyarországra Zsigmond király uralkodása alatt került. Az edénytípus azonban már ismert a budai leletanyagban, a szintén kobaltkékkel festett arabeszkes mintájú csésze[27] készítési idejét a kutató az 1430-as évekre teszi.

Itáliából származik az egyszerű, fehér mázzal bevont, díszítőfestés nélküli kisméretű albarello peremes oldaltöredéke (*11. kép*).

A halványkék sávos festésű, szíriai származású díszedény, *albarello* apró töredéke (*6. és 11. kép*) sem ismeretlen a budai leletek között. Ugyanilyen szemcsés, fehér anyagú, vastag falú, töredező mázú darabok kerültek elő a királyi palota ásatása során.[28]

Grafitos anyagú *öntőtégelyekből* két majdnem ép és több töredék darabja került a kútba (*5. kép*). Az egyik tégely nagyméretű, vastagfalú, fenekén tullni műhelybélyeg[29] látható. Két kisebb darab belsejében bronz olvadékszemcsék találhatók. Egy másik darabot grafit nélkül készítettek, anyaga vöröses színűre égetett. Valószínűleg mozsár funkciót tölthetett be.

Meglepően kevés *kályhacsempe* került a kútba. Majdnem teljesen összeállítható volt egy Zsigmond-kori csempe előlapja: a váras díszítésű, zöldmázas csempetípust gyakran felhasználták a korabeli kályhákban.[30] Egy citromsárga mázzal bevont töredék rosszul kidolgozott plasztikus díszítése sasszárnyas sisakdíszes címerképet mintáz. Az ábrázoláson egy koronás sisakot láthatunk, rajta a cseh címer sasszárnyával.[31] A 15. század legelejére datálható az Eberhard zágrábi püspök címerével díszített, világoszöld mázzal bevont kályhacsempe[32] töredéke. A címerábrázolásból már csak a lépő oroszlán egy részlete látható. A lánykafejet mintázó kályhaszemek[33] előlapját általában kör alakúra képezték ki. Ritkán, de előfordul, hogy a téglalap alakúra formázott csempe előlapját kétszer nyomták a negatívba, így két fej van a darabon. A leletegyüttesben is egy ilyen kályhaszemtöredék található, a fejet kétoldalt szegélyező loknis hajfürtöt láthatjuk rajta. Sötétzöld mázt kapott a dongáshátú, mérműves kályhacsempe, a töredéken a középső tartóoszlop és egy halhólyagos díszítésű ablaknyílás ívindítása látható. Narancssárga mázt kapott egy eddig közöletlen csempetípus[34] töredéke. Kör alakban hajló inda közepén egy szőlőlevél részletével. Több Mátyás-kori kályhacsempe töredék is került a kút betöltésébe. Sötétzöld mázzal vonták be a fát ölelő oroszlánt ábrázoló töredékeket.[35]

Sokféle *üvegedény* töredéke került a réteg leletei közé. Velencében készültek az áttetsző anyagú kettős kónikus palackok, kerek ablakszemek ránk maradt darabjai. Szintén itáliai importként kerülhetett hazánkba egy hordós testű pohár, melynek peremét vékony kobaltkék üvegszállal[36] díszítették. Németországi műhelyekből[37] származhatnak azok a halványzöld színű ún. Waldglas anyagtípusú töredékek. Nagyméretű ablakszemek, egy bordázott díszítésű kehely kúp alakú talpdíszítése, egy kis palack nyaktöredéke, egy pohár alja és egy nagyméretű, gömbtestű palack („angster") hasának alsó fele. Lehetséges, hogy szintén német műhelyekben készültek a halványkék színű üvegek: egy egyenes falú pohár pereme és egy üvegrúd 6,8 cm hosszú töredéke. A szakirodalom[38] magyarországi készítésűnek tartja az átlátszatlan, romlott anyagúvá „korrodálódott" üvegtöredékeket. A leletanyagban található egy lámpás peremtöredéke az

[26] Pascual és Xavier Marti közösen írt cikkében a vár ásatási anyagának ismertetése során egy ehhez a töredékhez igen hasonló darabról tesznek említést. A kerámiák tipologizálását ugyanők végezték el: PASCUAL-MARTI 1985. 7-17.

[27] HOLL 1990a. 254-257.

[28] HOLL 1990a 249-252.

[29] HOLL 1955. 168.

[30] HOLL 1958. 234. A csempe a Zsigmond-kori kályhák II. csoportjának 3. típusába tartozik.

[31] HOLL 1971. 168. A csempe a Zsigmond-kori kályhák IV. csoportjának 11. típusába tartozik.

[32] HOLL 1971. 165. A csempe a Zsigmond-kori kályhák I. csoportjának 15. típusához tartozik. Lásd még HOLL Imre: Középkori kályhacsempék VIII. (A jelen kötetben.)

[33] HOLL 1958. 236. A csempe a Zsigmond-kori kályhák II. csoportjának 16.típusába tartozik.

[34] BTM Kisleletraktárában található más - a Királyi Palota ásatásán feltárt töredékek alapján - a teljes mintázata rekonstruálható: két szőlőlevelet egy nyolcas alakban hajló inda vesz körül.

[35] HOLL 1958. 252. A lovagalakos kályha egyik kedvelt mintája az V. László, vagy Mátyás-kori kályha I. csoportjának 2 típusának nagyobb méretű variációja.

[36] A kék peremdíszítésekről ír: GYÜRKY 1984. 52.

[37] GYÜRKY 1991. 17.

[38] GYÜRKY 1989.

egyenes oldalfal indulásával, kettőskónikus palackok aljtöredékei és egy serleg töredéke. Ez utóbbi darab nódusza fodrozott, az ilyen típusú serlegek készítési idejét a 15. század első felére, közepére teszi a szakirodalom.[39] Végül meg kell említenünk egy egyedülálló mintázatú *pohár*(?) töredékeit. Az egyenesfalú pohár (*10. kép*) négy töredéke került elő, kettőnek az anyagát lehetett restaurálni,[40] a másik két töredék anyaga teljesen korrodálódott volt. Az edény oldalán három vastagabb üvegszál fut körbe, melyeket egy üvegműves eszköz ferde vonalú nyomkodásával rögzítettek az oldalfalhoz. Az egyik szálhoz egy kis kör alakú üveglepényt is illesztettek. A pohár pereme alatt szintén üvegszálak futnak, valamint egy különleges plasztikus díszítés: madárszárny alakúra kiképzett fület (?) készített a mester. Sok átlátszatlan, víztiszta és halványzöld anyagú, kör alakú *ablakszem* töredéke és két háromszög alakúra tördelt térkitöltő darab is napvilágra került.

Fémleletek között volt egy *vaskulcs*[41] szárának felső része a szorítógyűrűvel és a kör alakú füllel. Bronzból készült egy csavarmenetes végű, háromkaréjosra kialakított fogójú tárgy. Hasonló darabot találtak a füleki vár ásatásán,[42] ott az ásató *óramutatónak* határozta meg a töredéket. Meg kell említenünk egy bronz *gyertyatartó* cseppfogó tányérjának a töredékét, egy S alakú bronzkampót és egy a közepén átlyukasztott *ólomgolyót*, amit feltehetőleg ellensúlyként használtak valaha.

LELETEK A 14. SZÁZAD 2. FELÉBŐL

A 15. századi anyagot tartalmazó réteg -570–670 cm mélységben véget ért, sajnos a pontos határvonalat nem lehetett megállapítani. Ettől a mélységtől a kút aljáig (-875 cm) nagyjából egységes, 14. század 2. felére, végére jellemző leletanyagot tartalmazott a föld. Várakozásunktól eltérően a kút legalján természetes használati réteget, vagy az ásás korára utaló leleteket nem sikerült elkülöníteni. Volt ugyan néhány, a század elejére jellemző finomabb kidolgozású, de bekarcolt vonaldíszítésű fazéktöredék a rétegben, ezek azonban elszórtan helyezkedtek el a betöltésben, nem koncentrálódtak a gödör legalsó részén. Ezen kívül találtunk egy 11. századi jellegzetességeket mutató fazéktöredéket, de ez is csak szórványként kerülhetett a réteg leletei közé.

A *fazekak* meglepően nagy formagazdagságot mutattak (*7. kép*). Közepes és nagy méretűek, tojás alakúak. Többnyire fehér színűre égetett anyagúak, de több példány vörös, halványvörös, ill. halványbarna színű. Peremük kihajló, felül levágott, kívül egy éllel tagolt, de vannak köztük két vagy három bordával profilált darabok is.

Egy nagyméretű, rózsaszínes anyagú fazék is részben összeállítható volt. Ehhez hasonló darabot tártak fel a Dísz tér 10. számú telken ásott középkori kútban.[43] A fazék pereme hármas tagolású, nyakán körömbenyomásokkal díszített.

Az osztrák és délnémet *import kerámia* (*8. kép*) aránya igen magas volt a réteg leletei között. A fazekak[44] általában közepes méretűek, szürke színűek, redukált égetéssel készültek. Oldalfaluk vagy teljesen sima, vagy vállukon enyhe bordázattal tagolt, peremük kihajló, legömbölyített. Néhány esetben a perembe műhelybélyeget nyomtak. A grafittal kevert anyagú fazekak aránya nagyon kicsi, néhány ilyen töredék található csak köztük. Azonban van egy nagyméretű, vastagfalú, grafittal gazdagon kevert anyagú tárolóedény töredéke. Anyaga lemezesen mállik, nyaka hosszan felhúzott, pereme legömbölyített, oldalfalán vonaldíszítés fut körbe: két egyenes vonal között egy hullámvonal.

Sok volt a fehér anyagú, gömbös testű, vörös sávokkal festett *korsó*[45] töredéke. Az edényen körbefutó sávok némelyikét farkasfogas mintával egészítették ki. A kancsók teste lapított gömb alakú, nyakuk széles, közel egyenesen felhúzott, szájperemük lóhereíves kiképzésű. Valószínűleg egy kancsóhoz tartozott az a fültöredék, melyet enyhén megcsavartak, hosszanti bevágásokkal és lilásvörös festéssel díszítettek. Voltak nagyméretű, szürke színű, redukált égetéssel készült osztrák kancsók töredékei is. Nyakuk széles, peremük egyenesen felhúzott, kívül bordázattal tagolt.

A *poharak* kis méretűek, alakjuk tömzsi, talpperemük keskeny. Oldalfalukat bordázattal díszítették. A *csészék* fala szélesen kihúzott, külső felületüket a has vonalában bordázattal tagolták. Ritkán előforduló darabnak számít egy fehér anyagú kupa. Széles talprészét magasra felhúzták, egyenes oldalfala bordázott. A hengeres teste felett a pereme enyhe ívben szélesedik.

A *fedők* fehér, vagy szürke színűre égetettek, harang alakúak. Van köztük egy nagyméretű lapos fedő töredéke is. A szemcsés soványítású, fehérre égetett anyagú fedő fogógombja belül üreges kialakítású. Felmerül ugyan a lehetősége, hogy gyertyatartóként használhatták, de a tányérrész nagy mérete miatt mégsem tarthatjuk annak.

A *mécsesek* anyagát fehérre, vörösre vagy szürkére égetették, ívesen kihajló peremük vége kissé visszahúzott. Peremükbe két–három kanóc-kivezető csücskök nyomtak.

[39] GYÜRKY 1986. 75-76., XXXIV. tábla.

[40] Az üvegek és egyes díszkerámiák restaurálását, konzerválását Lészkó Ildikó végezte. Segítségét ezúton is köszönöm.

[41] Hasonló kulcsokat közöl: HOLL 2000. 22., Abb. 29. 9-10.

[42] KALMÁR 1959. 18., XXIX. tábla

[43] HOLL 1966. 21., Abb. 36. 9.

[44] Ugyanezt az arányt állapítja meg: HOLL 1955. 172.

[45] Hasonló korsók és kancsók töredékei kerültek elő a budai várban: HOLL 1966. 20.

A rétegből előkerült *kályhacsempe* töredékek között az Anjou III. csoport darabjai domináltak. Sárga mázzal vonták be az Anjou liliomos[46] „tapétamintás" előlapok töredékeit, és az I. Lajos sisakdíszes címerét[47] (szájában patkót tartó struccfej) mintázó nagyméretű kályhacsempék különböző töredékeit.

Egyedi példány a majdnem épen előkerült lovagábrázolásos kályhacsempe (*9. és 11. kép*), amelynek analógiája a pomáz-klisszadombi ásatáson került elő.[48] A szép kidolgozású, finoman mintázott csempe előlapja narancssárga mázt kapott. A rétegből előkerült egy szintén narancssárga mázzal bevont négyzetes, tál alakú kályhaszem töredéke, melynek belső peremét négykaréjossá képezték ki. Ezenkívül volt még két ép, szürke színű, redukált égetésű kályhaszem, az egyik hagyma, a másik félgömb alakú, valamint további hasonló típusú[49] töredékek.

A középkori réteganyagokból jól ismert *csont* „gombkészítési hulladék"-ból valószínűleg rózsafüzér szemeit esztergálták ki.

A kútban feltárt 14. századi *üvegedények* kivétel nélkül Velencéből származnak,[50] jó minőségű üvegből készültek, anyaguk átlátszó, faluk nagyon vékonyra fújt. A két verejtékcseppes pohár oldaltöredékeit kis kerek üvegcseppekkel díszítették, kissé ferdén felhúzott peremétől vékony üvegszál választja el. Fenékperemét lefelé nyúló cseppszerű fodorrá alakították. Peremük visszahajtott, finoman eldolgozott. Szintén elterjedt típus volt a korszakban az optikai díszítésű pohár. Töredékünk oldalfalát ovális foltok díszítik. Néhány üveglámpás töredéke is került a leletanyagba. Oldalfaluk egyenesen felhúzott, peremük ferdén kihajló, visszahajtott. A középkor folyamán igen kedvelt volt a kettős-kónikus palackok készítése. A 14. századi példányok[51] hasa már kidomborodó, vállgyűrűjük felett a testük kissé szélesebben kialakított, nyakuk nem túl magas, hirtelen szűkül, peremük alatt egy golyvával tagoltak. Hasonló töredékek fordulnak elő a kút legalsó rétegében is.

A kút betöltésének utolsó egy méteréből került elő egy szép kidolgozású *övdarabka*. A bőrszíja elenyészett, csak a két bronz veret hátulján maradt meg foltokban. A veretek domborított kör alakúak, közepükön egy-egy plasztikus, hatszögletű csillagot mintáztak meg. A csattest négyszög alakú, egyik oldalából két kis hajlított pánt nyúlik ki, ami az övre való felerősítést szolgálta.

[46] HOLL 1958. 224. A csempe az Anjou-kori kályhák III. csoportjának 1. típusába tartozik.

[47] HOLL 1958. 224. A csempe az Anjou-kori kályhák III. csoportjának 2. típusába tartozik.

[48] Analógiáját lásd: HOLL 1990b. 70-71. Az ott publikált darab mintáját körülvágták, áttört előlapúvá tették.

[49] A korra jellemző kályhaszemek ismertetését lásd: HOLL 1958. 211-214.

[50] 14. századból származó, Budán feltárt üvegleletekről ír: GYÜRKY 1984.

[51] A kettős-kónikus palackok kormeghatározásáról ír: GYÜRKY 1986. 35.; és GYÜRKY 1991. 25-27.

Irodalomjegyzék

Bertalanné 1998 — Bertalan Vilmosné: Bélyeges ausztriai edények Óbudáról. BudRég 32 (1998) p. 181–210.

Gerelyes 1991 — Gerelyes Ibolya: Török leletegyüttesek a Budavári Palotából (1972–81). TBM 23 (1991) p. 21–77.

Gyürky 1986 — Gyürky Katalin: Az üveg. Katalógus. MHB 5. Bp. [1986.]

Gyürky 1984 — Gyürky Katalin: A 14. század üvegtípusai a budai régészeti leletanyagban. BudRég 26 (1984) p. 49–62.

Gyürky 1989 — Gyürky Katalin: A magyarországi üvegművesség fellendülése a XV. század közepén. CommArchHung 1989. p. 209–220.

Gyürky 1991 — Gyürky Katalin: Üvegek a későközépkori Magyarországon. BTM Műhely 3. Bp. 1991.

Holl 1955 — Holl Imre: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII–XVI. század). BudRég 16 (1955) p. 147–191.

Holl 1966 — Holl, Imre: Mittelalterliche Funde aus einem Brunnen von Buda. Bp. 1966.

Holl 1971 — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. BudRég 22 (1971) p. 161–192.

Holl 1990a — Holl, Imre: Auslandische Keramikfunde in Ungarn (14–15. Jh.) ActaArchHung 42 (1990) p. 209–267.

Holl 1990b — Holl Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. ArchÉrt 117 (1990) p. 58–92.

Holl 1993 — Holl, Imre: Renaissance Öfen, Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn V. ActaArchHung 45 (1993) p. 247–299.

Holl 2000 — Holl, Imre: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. VAH 11. Bp. 2000.

Irásné 1973 — Irásné Melis Katalin: A budavári Dísz tér 8. sz. telken feltárt kút leletei. BudRég 23 (1973) p. 195–210.

Kalmár 1959 — Kalmár János: A füleki (Filakovo) vár XV–XVII. századi emlékei. RégFüz Ser. 2. 4. sz. Bp. 1959. p.

Kovács 1984 — Kovács Gyöngyi: Török rézedények Szolnok megyéből. ArchÉrt 111 (1984) p. 78–91.

Magyar 1992 — Magyar Károly: A Budavári Palota északi, ún. Koldus-kapujának tornya az újabb kutatások tükrében. BudRég 29 (1992) p. 57–92.

Pascual–Marti 1985 — Pascual, Josefa – Marti, Xavier: La ceramica verde y manganeso de paterna. ArchMed 12 (1985) p. 7–17.

Soproni — Soproni Olivér: A magyar művészi kerámia születése a török hódoltság korában. Bp. én. [1981].

Veres 2000 — Veres Szilvia Edit: Kerámialeletek a Szent Zsigmond templom szobortöredékei mellett. BudRég 33 (2000) p. 67–81.

DAS FUNDMATERIAL AUS DEM MITTELALTERLICHEN BRUNNEN AUF DER SÜDLICHEN SEITE DES SZENT GYÖRGY PLATZES

Während der archäologischen Freilegung der südlichen Seite des Szent György Platzes, neben dem königlichen Palast in der Budaer Burg ist 1997 ein Brunnen, angefüllt mit Material aus türkischer Zeit sowie aus dem früheren Mittelalter zum Vorschein gekommen. Die Größe des Brunnens mit viereckigem Grundriss betrug 140×220 cm, er war 875 cm tief. Aus der obersten Schicht des 17. Jahrhunderts ist türkische Keramik ans Tageslicht gekommen. Darunter wurde von der Wende des 15.-16. Jahrhunderts stammendes Fundmaterial geborgen: Fragmente von Gefäßen, Pokalen, Deckeln, Kannen und Krügen aus rotem Material und mit Glasur sind zum Vorschein gekommen. Aus der Schicht des 15. Jahrhunderts wurde Fundmaterial freigelegt, das für die erste und zweite Hälfte des Jahrhunderts charakteristisch ist. Die in der direkt darüberliegenden Schicht erkennbare Zuschütterung aus Gebäudeschutt deutet auf den Abriß, beziehungsweise den Umbau eines in der Nähe liegenden Hauses. Die Mehrheit der Funde bilden die lokalen Keramikwaren, die österreichischen Importgefäße sind hier nur in geringer Zahl vertreten. Selten vorkommende Funde sind eine besonders große Kasserolle, die Zweihenkelkanne und die Zierkeramiken, die Becherfragmente mit Siegelmuster, die Becher aus Lausitz und eine Majolikatasse aus Spanien. Fragmente von italienischen und syrischen Albarelli sind auch unter den Funden. Vielerlei Ofenkacheln, Glasgefäße und einige Metallgegenstände aus der Zeit der Könige Sigismund und Matthias bereichern das Fundmaterial. In der untersten Schicht des Brunnens sind Funde, die ans Ende des 14. Jahrhunderts zu datieren sind, zum Vorschein gekommen. Die lokale Keramik ist ebenfalls in verhältnismäßig großer Zahl vorhanden, daneben sind auch viele österreichisch-süddeutsche Importgefäße zu finden. Die heraldischen Darstellungen der hier gefundenen Ofenkacheln, waren alle am Hof des Anjou-Königs (in der Zeit König Ludwigs I.) in Mode. Fragmente vieler schöner, venezianischer Gläser und ein kleiner Teil eines Gürtels mit Bronzebeschläge sind zum Vorschein gekommen. Das Alter der Schicht bestimmt ein Denar des König Ludwigs I.

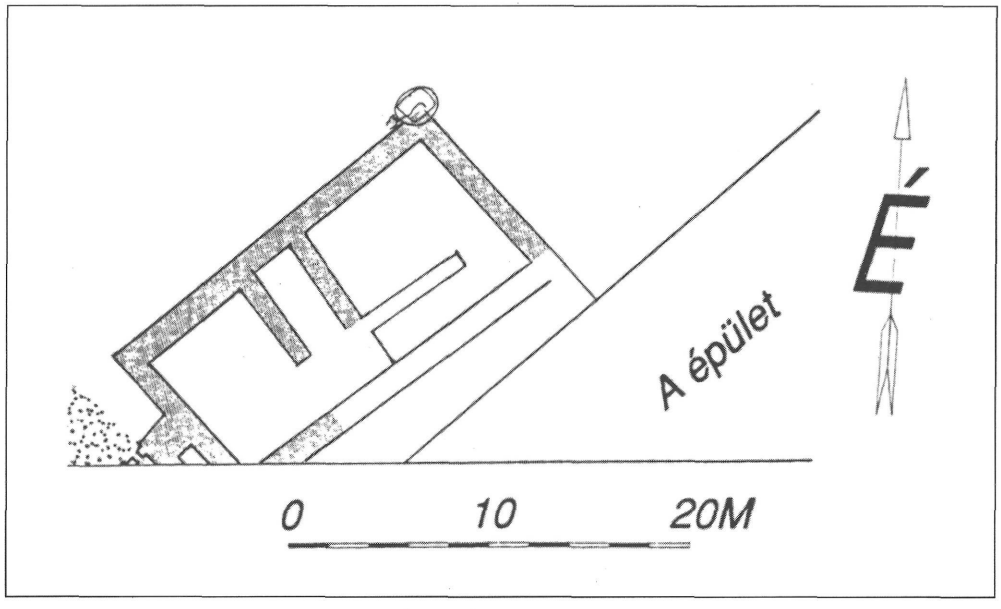

1. kép. Részlet a Szent György tér déli oldalának ásatási alaprajzából (Viemann Zsolt felmérése)

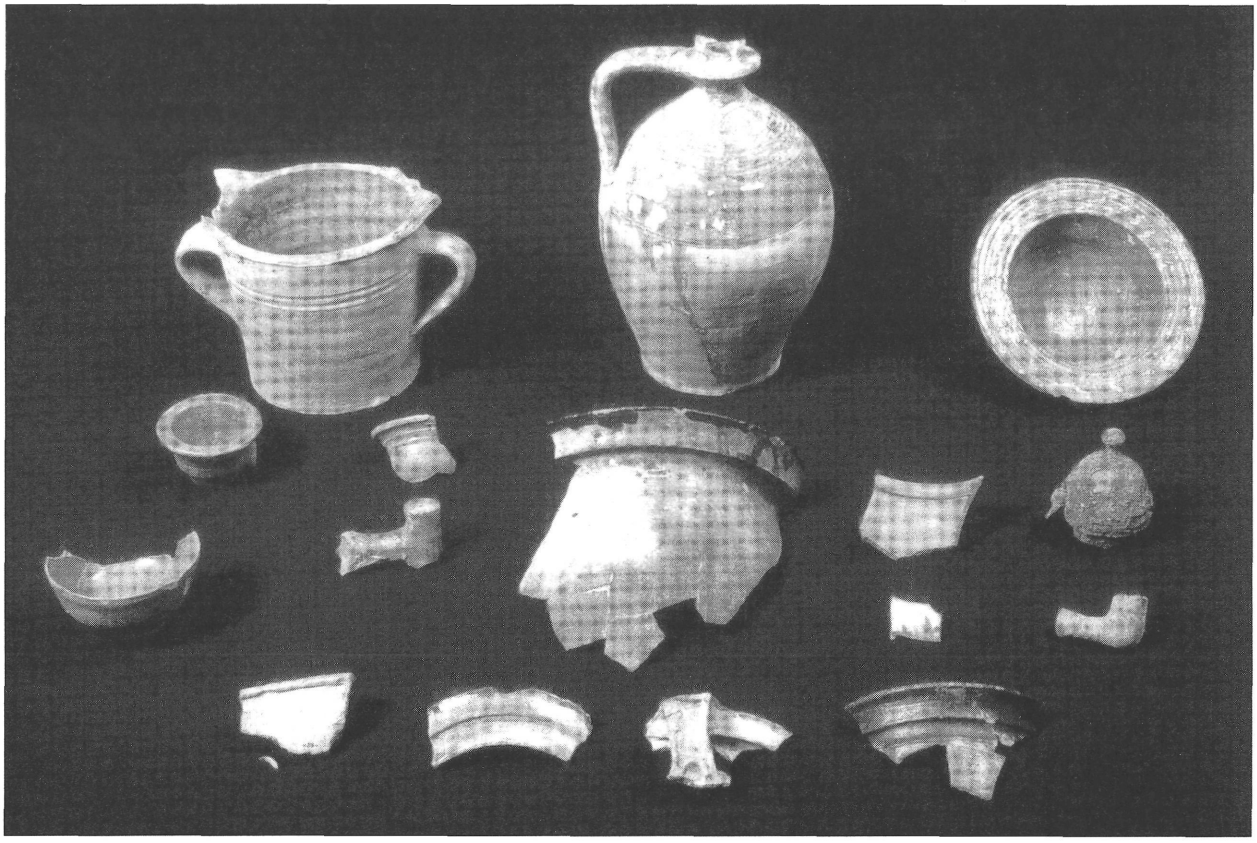

2. kép. A török gödör néhány jellegzetes lelete

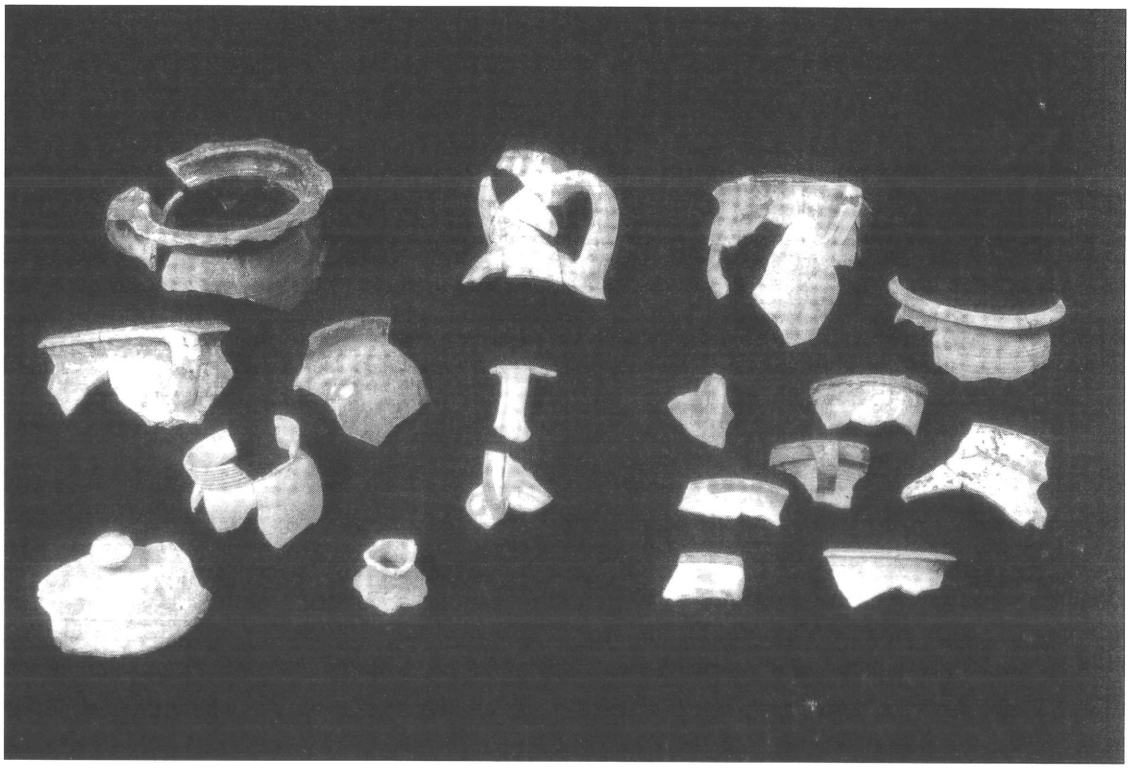

3. kép. Edénytöredékek a 15-16. század fordulójáról

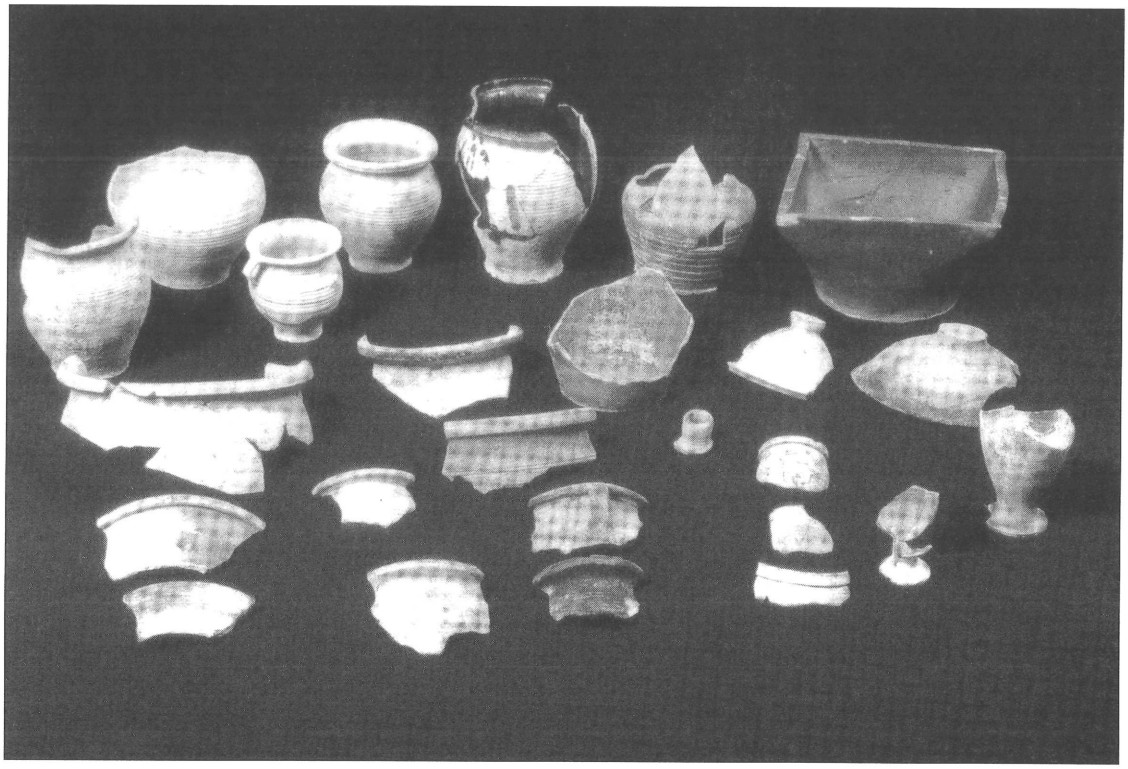

4. kép. A 15. századi réteg leletei: fazekak, fedők, poharak, kályhaszemek

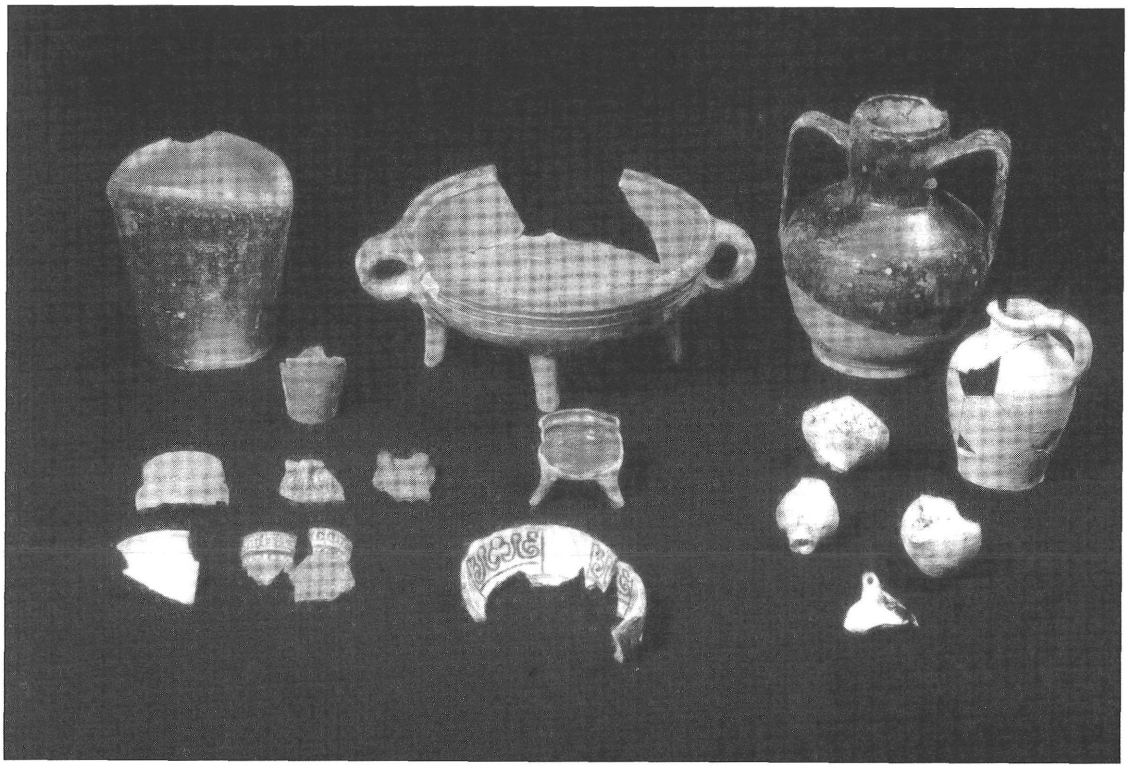

5. kép. A 15. századi réteg leletei: olvasztótégelyek, lábas, kanna, korsó

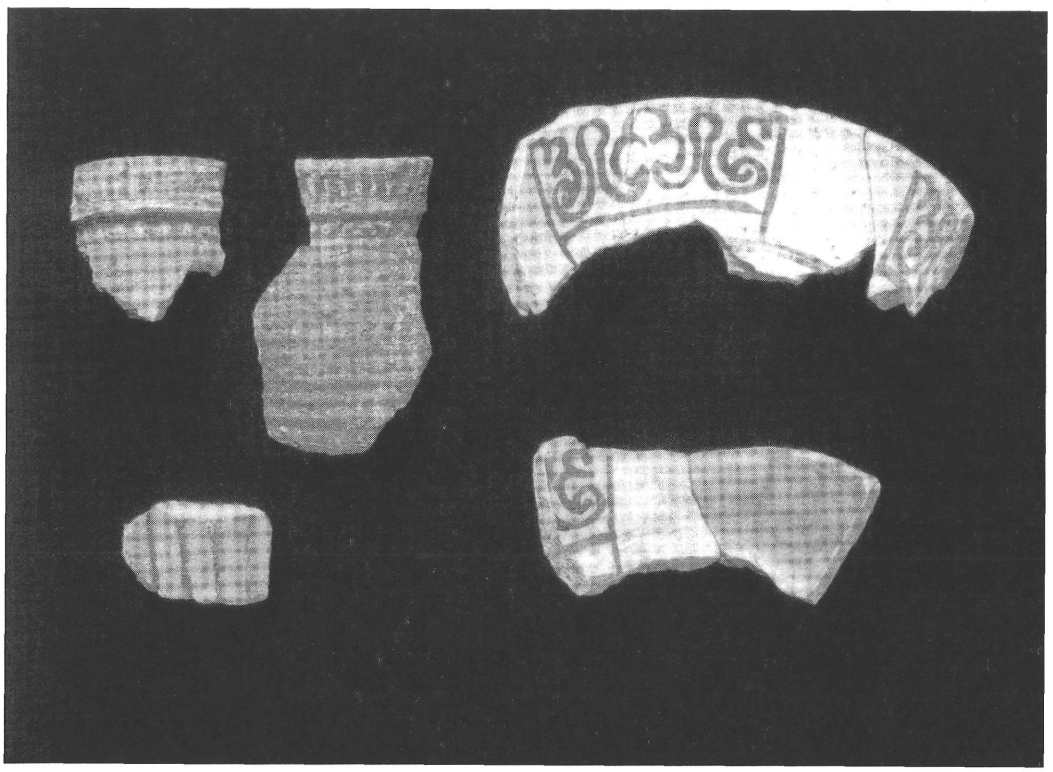

6. kép. A 15. századi réteg leletei: díszkerámiák

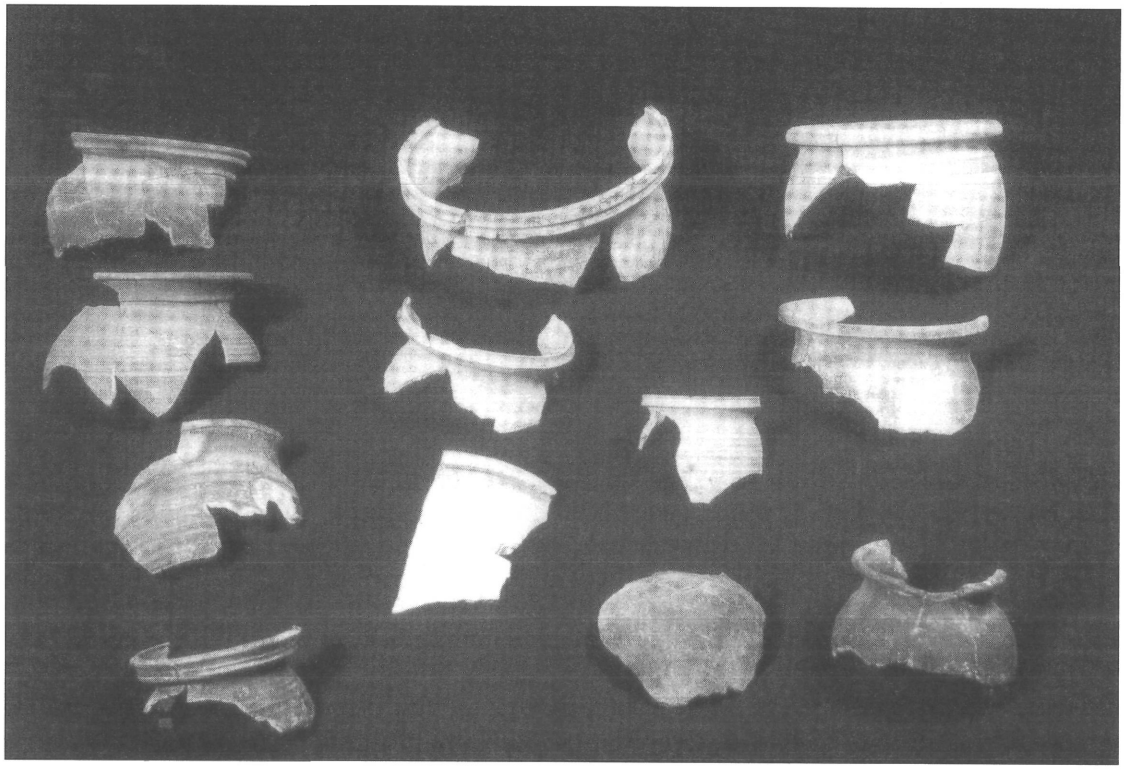

7. kép. A 14. századi réteg leletei: fazéktöredékek

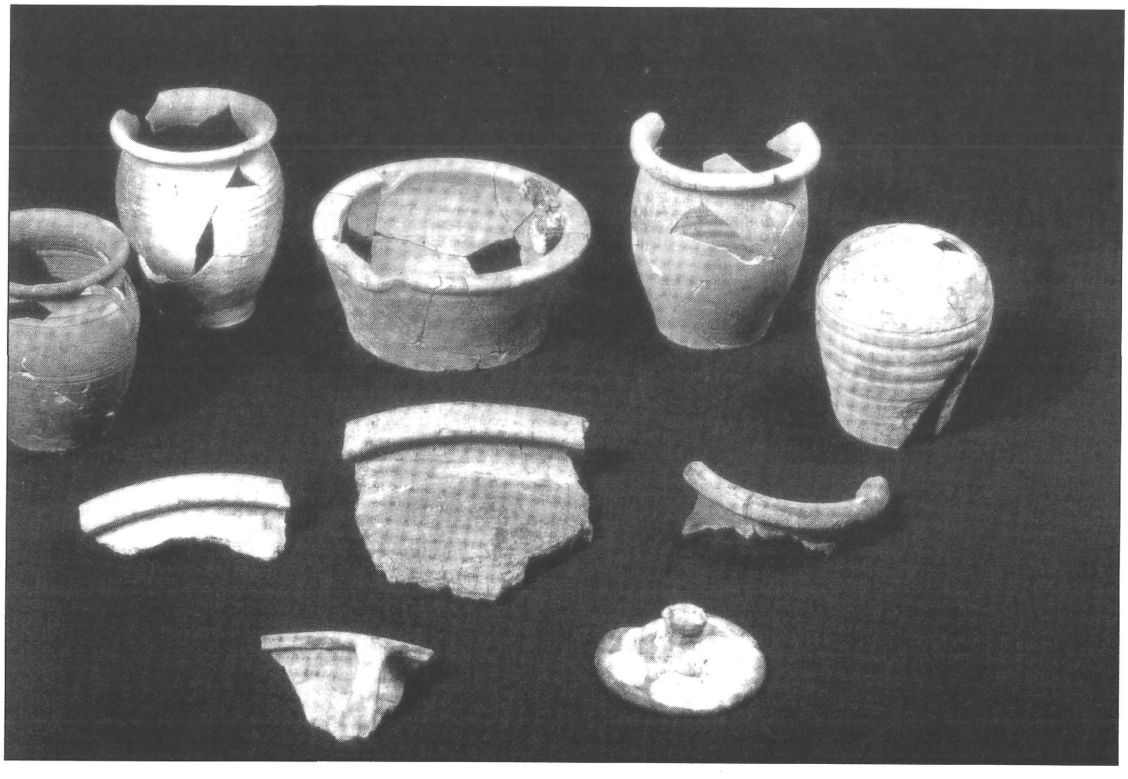

8. kép. A 14. századi réteg leletei: osztrák import edények

9. kép. A 14. századi réteg lelete: kályhacsempe

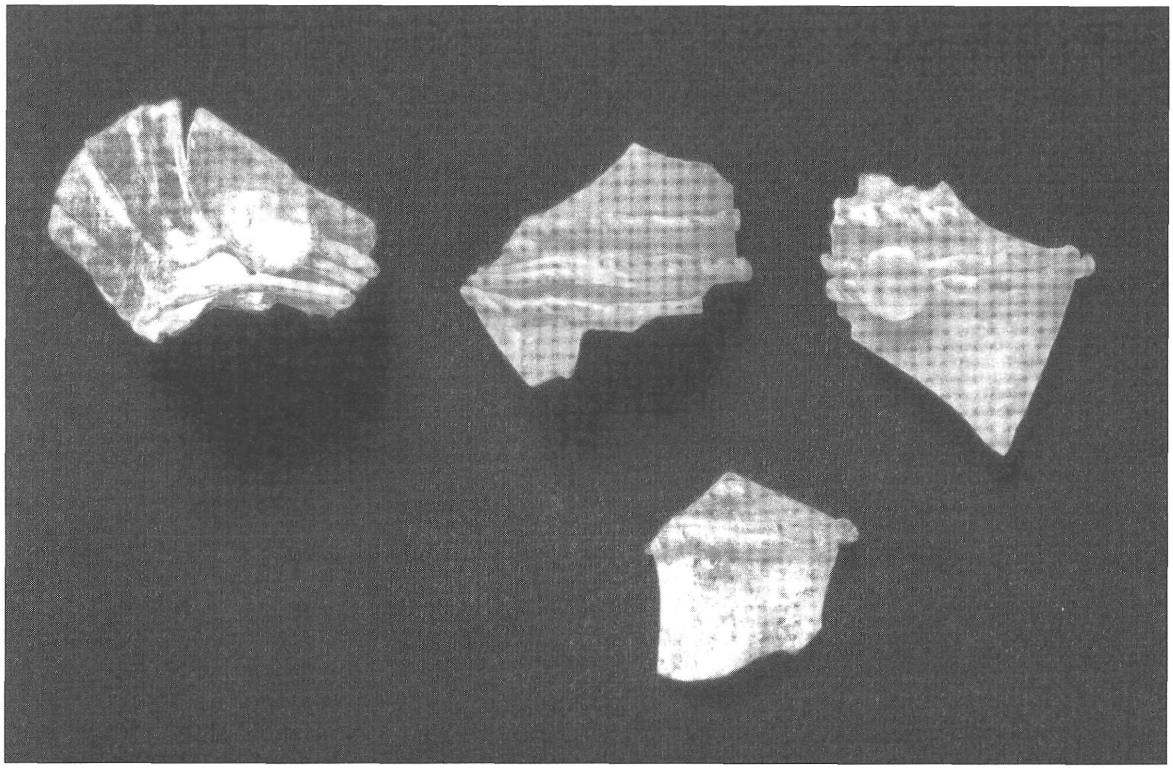

10. kép. A 15. századi réteg leletei: üvegpohár töredékei

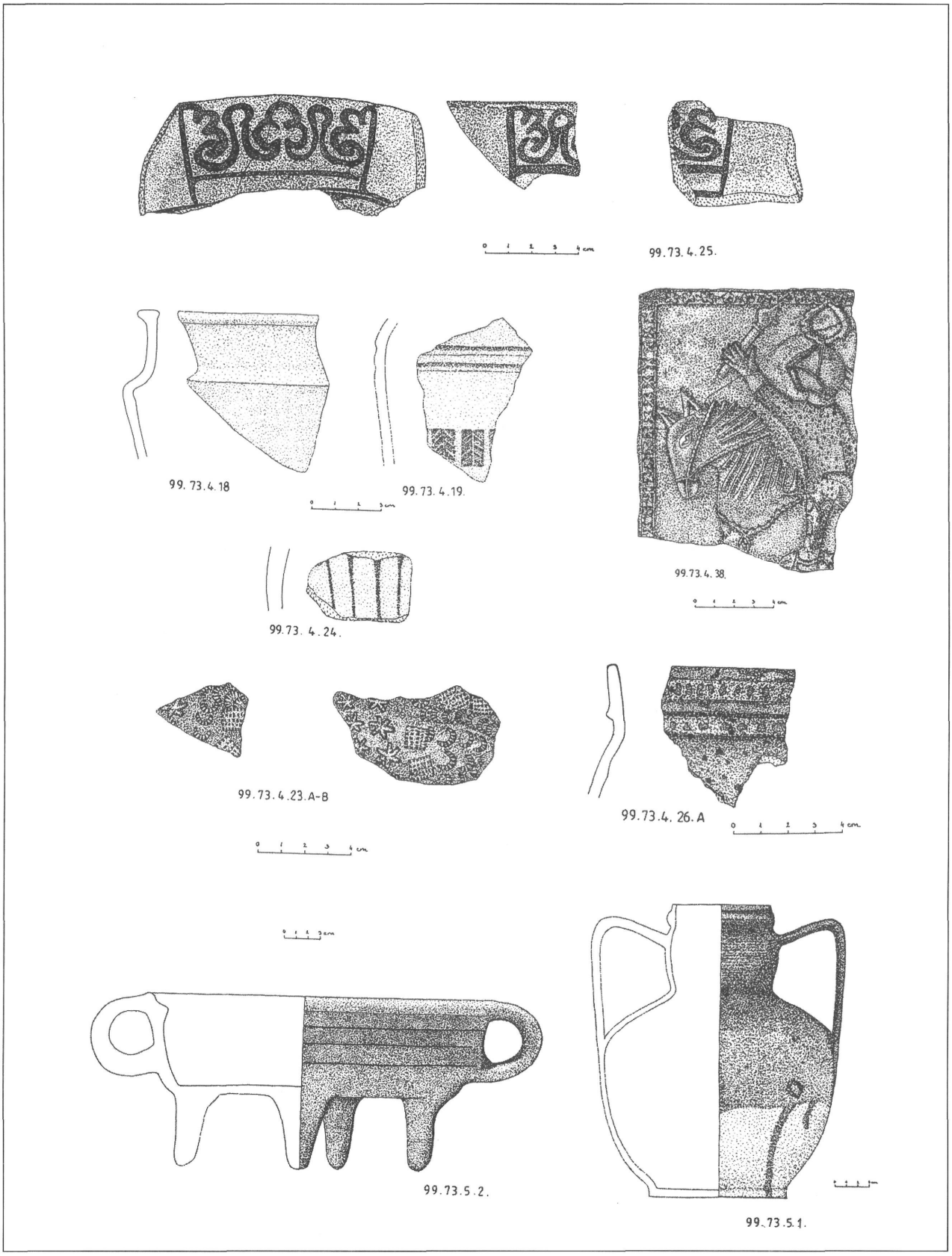

11. kép. Díszkerámiák, kályhacsempe, használati kerámiák

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A 15. SZÁZADI PESTI VÁROSFAL KÁROLY KÖRÚTI SZAKASZÁN (Budapest V. Károly körút 28–30.)

A budapesti Városháza a pesti Belváros legnagyobb kiterjedésű épülete, déli homlokzata, egyben főbejárata, a Városház utcára nyílik. Északi, hátsó udvarát a Károly körút 28–30. számú telkek alkotják, nyugati oldala a Bárczy István utcára, keleti oldala pedig a Gerlóczy utcára néz. A 190 x 190 m, négyszögletes alaprajzú barokk palota 1716–1741 között épült, 2000 személy befogadására tervezték. A költségeket az örökös tartományok rokkantalapítványa fedezte, amely magába foglalta a Széchényi György (1592–1695) esztergomi érsek által létrehozott alapítványból származó összegeket is. (Széchényi György már a 17. század végén szükségesnek látta, hogy a rokkant, elgyengült, öreg katonák részére kórházat és menhelyet építsenek, ezért a végrendeletében 157.000 Ft értékű birtokot hagyományozott erre a célra.) A bécsi udvar az érsek halála után 20 évvel elérkezettnek látta az időt egy magyarországi invalidus-ház felépítésére, és megbízták a budai prefektust, Regal Miksa altábornagyot, hogy alkalmas helyet keressen. Pestre esett a választás és rövid időn belül meg is szerezték a város kevésbé beépített, ÉNy-i sarkában lévő telkeket. 1716-ban elkezdődtek az építkezések, majd 1724-ben, Savoyai Jenő közbenjárására változtattak az eredeti elképzeléseken. Kibővítették a terveket, azért, hogy a magyarok mellett minél több, más nemzetiségű, rokkant katona is helyet kapjon Pesten. E.A. Martinelli bécsi építőmester kapott megbízást az új tervek elkészítésére, és Martinelli irányította az 1727-ben újra meginduló építkezéseket is. 1741-re, Martinelli halála idejére az építkezés gyakorlatilag befejeződött, ekkor már csak az É-i épületszárny hiányzott. Az É-i szárny felépítése azonban nem az építész halála miatt maradt el, hanem azért, mert a pesti városi tanács nem engedélyezte a városfal lebontását, amely akkor még körben védelmezte a várost. A középkori fal lebontását 150 évvel később, 1894-ben, a budapesti városi tanács rendelte el, miután az időközben gránátos laktanyává alakított épületet a főváros örökáron megvette a katonai kincstártól. A rossz állapotban lévő épületek lebontását és az udvar átépítését Hegedűs Ármin tervei szerint 1899-ben kezdték el. Először a tervezett járószintig lebontották a városfalat és az északi udvar valamennyi, 18–19. századi melléképületét.

Az alapfalakat mindenütt meghagyták, a pincéket feltöltötték. A 20. század első évtizedeiben elkészültek az új melléképületek, amelyek Városháza keresztszárnyával párhuzamosan helyezkedtek el. Megnagyobbították az É-i udvart, ekkor épült a Károly-körúti épületszárny. A 2. világháború végén, 1945-ben, bombatámadás érte a Városházát, különösen nagy károk keletkeztek az É-i udvaron és a Károly körúti épületben. A helyreállítás során a Károly körúti szárnyat a földszintig le kellett bontani, és bontásokra került sor az É-i udvaron is. Egymás után átalakították a régi melléképületeket, nagy földmunkákkal járó építkezések zajlottak. Nagy alapterületű, két emeletes ebédlőt, benzinkutat építettek és lemélyítették a gránátos kaszárnya lovardájából kialakított garázs alatti pincét. Ebben az időszakban egyetlen szóbeli közlés érkezett a Budapesti Történeti Múzeumba, mely szerint a benzinkút építésénél előkerült a középkori városfal.[1] A melléképületek a gyakori átalakítások, toldások ellenére egyre rosszabb, használhatatlan állapotba kerültek, ezért a Főpolgármesteri Hivatal elrendelte az É-i udvar rendezését. 1996-ban öt, értéktelen, tönkrement épület állt az É-i udvaron, az épületek közötti szabad területen pedig a 18–20. századi, elhasználódott közművek árok és vezetékrendszere kanyargott. 1996 nyarán elsőként lebontották az udvar DK-i sarkában lévő garázsépületet, majd a Merlin színház melletti raktár és az udvar ÉNy-i sarkában álló ebédlő következett, végezetül október elején sor került a Földhivatal és a nyomdaépület lebontására. A bontásokkal egyszerre kiszedték a közműhálózat fölöslegessé vált részleteit is. A Károly körúti, földszintes épületszárny egyelőre megmaradt, de megkezdték az itt működő üzletek felszámolását. A szabaddá vált területre többszintes mélygarázs és aluljáró építését tervezték, amely azt jelenti, hogy az építkezések során a közel 24.000 m² területen minden régészeti jelenség megsemmisül. A régészeti és műemléki védettség alatt álló területen 1996–1997-ben régészeti kutatásokat végeztünk, Budapest Főváros Főpolgármesteri Hivatala biztosította a feltárás költségeit. Az épületek lebontását követően a bontást végző vállalat az egész területről elhordta az 55 cm vastag, 18–20. századi, nagyrészt építési törmelékből álló feltöltés rétegeket, és 1996 nyarán a Városházához kapcsolódó, 18. század végi járószinten megkezdtük a régészeti kutatást.

[1] A Városháza rövid építéstörténeti összefoglalását SCHOEN 1930. Arnold monográfiája alapján végeztük el. NAGY L. 1975. 49-54.; GENTHON 1951. 46.

A korábbi években az ásatási terület közeléből több középkori falrészlet és régészeti lelet került elő, ezek a középkori Pest ÉNy-i városrészéből származtak. 1863-ban a Sütő utcai evangélikus iskola építésénél a déli telekhatáron a koraújkori falakkal együtt elbontották a középkori városfalat is, amelybe feltehetően a Március 15. téren lévő, 4-5. századi, római katonai táborból származó kövek voltak befalazva.[2] Az 1960-as években több leletmentést végeztünk a környéken, a Városház utca teljes hosszában előkerültek a 13. századi, pesti városfal maradványai, a Bárczy István utcában kibukkant egy, feltehetően a 15. századi Szent Miklós templomból származó, támpilléres falrészlet. Többször megbolygatták a templom körüli, középkori temetőt, 1984-ben a Városháza ÉNy-i szárnyának a pincéjében is találtunk középkori sírokat.[3] Mindezek mellett a 18-19. századi történeti és levéltári adatokból ismert volt, hogy a Városháza északi udvarán keresztül halad a 15. századi városfal maradványainak a Semmelweis és Sütő utca közötti, 160 m hosszú szakasza, de a 19. század végén lebontott falból 1996-ban semmi sem látszott. A 18-19. századi helyszínrajzok, térképek pontosan feltüntették az U alakú alaprajzú épület ÉNy-i és ÉK-i szárnya között kerítéssé alakított, szabadon futó, 120 m városfalrészletet (*1. kép*). Belső oldalán különböző melléképületek álltak, külső oldala azonban nagyobbrészt beépítetlen maradt.[4] A térképek szerint a feltárás helyszínére esett a városfal egyik, félkör alakú, külső tornya (*2. kép*). A terület építéstörténete ismeretében biztosak voltunk abban, hogy a régészeti jelenségek, a középkori épületmaradványok nagyon rossz, feldúlt állapotban maradtak meg, de reméltük, hogy a török háborús események pusztításai, illetve az Invalidus ház - Városháza építkezéseivel járó földmunkák hatalmas gödrei között előkerülhetnek a középkori városrész kialakulását és alaprajzi változásait mutató régészeti adatok. Az ásatások 1996-ban a városfal belső oldalán, 1997-ben pedig a külső oldalon zajlottak, az egész, beépítésre kijelölt területet átvizsgáltuk. Az ásatást előkészítő talajmunkák során kiderült, hogy az ásatási terület kétharmadán a 19-20. századi bontások és építkezések következtében teljes egészében megsemmisültek a régészeti jelenségek, csupán az udvar DK-i negyedében, a városfal belső oldalán, és az udvar ÉNy-i sarkában, a városfal külső oldalán találtunk egy-egy kevésbé bolygatott, teljes régészeti feltárásra alkalmas, nagyobb összefüggő területet. Az egymástól meglehetősen távol eső ásatási szelvényekben azonos, 12-17. századi, középkori és török hódoltság kori településnyomokat találtuk, ezen felül mindkét területen előkerültek a török alóli felszabadító háborút (1684-1686) követő tereprendezés nyomai, és megtaláltuk a 18. század elején újjáépített házak maradványait is (*3. kép*).

A 15. SZÁZADI VÁROSFAL

A Városháza ÉNy-i szárnya és a Merlin színház Ny-i oldala között 108 m hosszan húzódnak a 15. századi városfal maradványai. A feltárás idején a középkori fal 0. pontját a Városháza ÉNy-i szárnyának a K-i sarkára helyeztük, ettől kezdve a városfal 8 m hosszan a beépítetlen területen, 8-75. m közötti szakaszon a lebontott Földhivatal és nyomda helyén, 75-81. m közötti szakaszon a meghagyott szerviz út alatt, a 81-108. m közötti szakaszon pedig a Merlin színház melletti raktárépület helyén került napvilágra. A feltárás előtt felmértük a Merlin színházat befogadó, 20. századi épület pincéjét, itt már nyoma sem volt a középkori falnak. A pincék alja jóval mélyebben fekszik, mint a városfal alja. A Városháza 19-20. századi építkezései sehol sem kímélték a városfalat. A 19. század végén a tervezett járószintig végig lebontották a középkori falat, majd a 20. század elején sor került a pesti városfal legnagyobb mértékű megcsonkítására. A Merlin színház alatti pince építése előtt teljes egészében kiszedték a városfal 40 m hosszú szakaszát és elbontották az itteni, félkör alakú külső tornyot. Az elbontott falakról se rajz, se fotó, se leírás nem készült, annak ellenére, hogy Rómer Flóris 1873-ban megjelent, Régi Pest című könyvében külön fejezetben ismertette a városfalat, és a Királyi Pál utca 13. számú ház udvarán pedig már műemlékileg helyreállított formában is látható volt a városfal.[5] 1996-ban a Merlin színház K-i oldalán ismét felszínre került a bontott faltető, a belső ol-

[2] NAGY T. 1950. 359-361.

[3] IRÁSNÉ MELIS 1976. 314-315, 320-31. A Városháza Ny-i szárnyában feltárt középkori sírokról a szerző jelentése a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában.

[4] 1738-ban Martinelli lerajzolta az invalidus ház addig felépített részleteit. A városfal mellett készen álltak a melléképületek, a Ny-i oldalon műhelyek, raktárak, középen istállók, a K-i oldalon ismét raktárak láthatók. A városfal félkör alakú, külső tornyát a városfallal azonos tónusú, a melléképületeknél világosabb színnel rajzolta meg. Bejárata nyílott a városfalról, a toronyban két ágyúnyílás épült. SCHOEN 1930. 35, 10. kép. I. Matthei 1746-1750 között készült pesti, város alaprajz térképén az invalidus ház kerítéseként funkcionáló városfalon a korábbihoz képest változatlan formában látszik a félkör alakú külső torony. SCHOEN 1930. 51, 19. kép. Hild János helyszínrajza 1800 körül készült, feltünteti a városfal két oldalán álló épületeket, a félkör alakú, külső torony még őrzi a középkori alaprajzát. Fővárosi Levéltár PB. 68. Kellemesi Melczer Andor 1825-ben felmérte és lerajzolta a Károly kaszárnya Országút felőli oldalát. A kaszárnya É-i kerítése továbbra is a városfal volt, de már voltak épületek a városfal külső oldalán is. A félkör alakú torony még megvolt, de már lényegesen átalakították. Az 1825-ös helyszínrajzon kör alakú helyiség látható a városfal külső tornya helyén. SCHOEN 1930. 57, 22. kép.

[5] RÓMER 1873. 153-165. GÁRDONYI 1929. 4. LUX 1941. 401-402.

dalon 2 m hosszan megmaradt a középkori falsík. Nagy, szennyvíz ülepítő gödör volt hozzáépítve, amely a feltárás idején is tele volt. A városfal láthatóan befutott a Városháza ÉK-i szárnya alá, ahol vagy elbontották, vagy ráépítették a ÉK-i homlokzati falat. Ezen a szakaszon nem volt lehetőség a kutatásra.

A VÁROSFAL BELSŐ OLDALA

Az 1996. évi régészeti feltárás a bontott faltető és a városfal belső oldalának a kutatására szolgált *(4–5. kép)*. A középkori faltető a jelenkori építési törmelék elhordása után, a 19. századi bontások idején betöltött, korábbi, 18–19. századi pincék, és az 1996 nyarán lebontott 19–20. századi épületek alapfalai között bukkant elő. Az első, 1686 utáni, újkori pincéket a városfalhoz építették, ekkor a középkori fal teljes magasságában állt. A 18. században a városfal egyben az Invalidus ház kerítése volt, különböző rendeltetésű, gazdasági épületeket építettek hozzá. A 19. század végén, a 18. századi épületekkel együtt lebontották a városfalat is, az újabb, 19–20. századi épületeket már a Városháza keresztszárnyával párhuzamosan építették fel. Az 1996-ban lebontott épületek közül három a városfal és a 18. századi gazdasági épületek maradványain állt, déli alapfalaikat a városfalhoz kapcsolódó, 18. századi, feltöltött pincékbe, északi alapjaikat pedig a városfal külső oldalán lévő feltöltésekbe és a régészeti rétegekbe ásták. A középkori városfal kutatását a 18. századi pincerendszer adta lehetőségek szerint végeztük, ezért először elbontattuk a pincéken áthaladó, 19–20. századi falakat, majd földgépekkel feltártuk a 18. századi pincéket, és a 18. században beépítetlenül hagyott területeken az 1740-es évek járószintjéig mélyítettünk. A teljes 18. századi pincerendszert nem tártuk fel, az egyes helyiségekből csak a városfal kutatásához feltétlenül szükséges mértékben hordattuk ki a feltöltést. A régészeti kutatás befejezése után a bontási munkákkal megbízott cég a városfal teljes hosszában, átlag 3 m széles sávban minden, a középkori városfalhoz épített 18–20. századi falat elbontott.

1. pince, 0–6 m közötti városfal szakasz

A régészeti kutatást az udvaron álló épületek bontása előtt, a Városháza ÉNy-i szárnya mellett, a Földhivatal két épülete közötti szabad területen kezdtük el. Az épületbontásokhoz, majd a faltörmelék és a feltöltési rétegek földmunka gépekkel történő elszállításához feltétlenül ismernünk kellett a városfal pontos irányát, és a városfalhoz kapcsolódó járószintek mélységadatait. A 16 m hosszú, 4 m széles kutatóárokban, a Városháza 18. századi, É-i homlokzata előtt 2 méterre, közvetlenül a használatban lévő útréteg alatt, megjelent a lebontott középkori fal teteje. 180–190 cm széles volt, két helyen közműárok volt belevágva. A középkori faltető mindkét oldalán új és jelenkori épülettörmelék volt *(6. kép)*. A középkori járószintet mutató falkiszögellés a belső és a külső oldalon egyformán, a faltetőtől számítva, 220–210 cm mélyen került elő. Négyzetes, sima felületű kváderek borították a felmenő fal mindkét oldalát, ezekből 6–6 kősor maradt meg. A falmag ún. öntött fal, amely alaktalan puha mészkő és homokkő darabokból áll. A járószintet mutató falkiszögellést 28–30 cm széles, elnagyolt kváderekből, az alapozást szabálytalan alakú, de simára faragott felületű kövekből építették *(7. kép)*.

A városfal belső oldalán az 1. számú, 18. századi pince helyezkedett el, amelyet statikai okokból nem lehetett feltárni. Egy szondával azonban a városfalnál megkerestük a pincepadlót, amely mélyebben volt, mint a városfal alja. A különbséget téglával pótolták ki. A falak letisztítása után előtűntek a 18. századi pince átalakításai, annyi mindenesetre látszott, hogy a Városháza építését megelőzően már építettek pincét a városfalhoz, amely feltehetően az 1686-os török alóli felszabadító háború után kiépült városrész egyik házához tartozott *(8. kép)*.[6] A Városháza ÉK-i sarkát az első, 18. század eleji pince betöltésébe építették, a következő periódus pincefalai pedig a Városháza sarokfalaihoz, illetve a középkori városfalhoz igazodtak. Felmértük a városfal belső oldalát, majd a dokumentálás után a kutatóárkokat a középkori járószint magasságáig visszatemettük. A városfal külső oldalán egy, a városfalhoz épített, 18. századi helyiség falai, a homokos, épülettörmelékes feltöltésben zömmel a 18. század első feléből származó leletek kerültek elő.

6–9,5 m közötti városfal szakasz

Több újkori falat építettek a városfal belső oldalához, az építkezésekkel járó bolygatások mélyebbek voltak, mint a középkori rétegek.

2. pince, 9,5–15 m közötti városfal szakasz

A 18. századi gazdasági épület pincéjét és földszinti helyiségeit a középkori városfalhoz építették, a vá-

[6] A Városháza É-i udvarán 1686 után folyamatosan használatban maradt a középkori utca. Pest legrégebbi, 1710 körüli (esetleg 17. század végi) térképén a középkori út és a városfal közötti, a mai Merlin színház által elfoglalt területen 5-6 keskeny telek látható, amelyeken valószínűleg épületek is álltak. (A feltárás idején már csak a 18. századi lovarda falait, az 1946-ban épített garázs pincéjét, és benne egy, meglehetősen nagy, elhasznált olajjal teli üzemanyag tartályt találtunk. Az üzemanyag tartály egyetlen dokumentációban sem szerepelt, ezért az olaj szennyeződés veszélye miatt az 1946-os garázs ÉK-i negyedében nem dolgoztunk.) A térkép tanúsága szerint a középkori eredetű utca déli oldalán 3 nagyobb és egy kisebb telek volt, a régészeti kutatás közben megtaláltuk a középkori alapokra épített koraújkori házak maradványait. HOLLÓ 1994. 12-13, 2. kép.

rosfal volt a 18. századi gazdasági épület É-i zárófala. Az 1996-ban lebontott Földhivatal és nyomda ÉNy-i sarka a városfalra esett, a többi, 19-20. századi alapfalat a 18. századi pincék feltöltésébe építették, ekkor még azokat a városfal melletti rétegeket is feldúlták, amelyek a 18. században véletlenül megmaradtak. A Földhivatal és nyomda alapjait a középkori járószintig lebontottuk, és előkerült a városfal belső oldala. A falsík sértetlen maradt, sima felületű, szabálytalan négyszög alakú kváderek borították (*9. kép*).

3. pince, 15–25 m közötti városfal szakasz

A 19–20. századi alapfal keskeny falszorost alkotott a középkori városfallal, amely 19. századi, vegyes, épülettörmelékes földdel volt betöltve. A 18. századi pince padlója mélyebben volt, mint a városfal alja. A falszorosban csak a városfal részletét tártuk fel. A középkori alapozást a 18. században téglával köpenyezték, ezt egy 3 m széles szakaszon lebontottuk. A középkori járószintet mutató falkiszögellés a faltetőtől számítva 220 cm mélyen jelentkezett, 30–40 cm széles volt, elnagyolt kocka alakú kövekből alakították ki. Az alapfalrészlet más volt, mint az előző szakaszokon, itt szabálytalan alakú, jobbára lapos kövekből építették, az egyenletes felszínű falsík zsaluzással készült. A jelenség alapján azt gondoljuk, hogy ez a falszakasz a 16–17. századi háborús események közben súlyosan megsérült, és az eltérő építési mód a városfal javítását mutatja. A középkori járószint felett egy újkori csatornát vezettek át a városfalon, fölötte négy sorban megmaradtak a kváderek. A csatorna mellett 6 sorban maradtak meg a kváderek (*10. kép*).

4. pince, 25–37 m közötti városfal szakasz

A 19–20. századi épület alapfala keresztezte ezt a 18–19. századi pincét. Itt is téglaköpeny volt a középkori városfalon, és építési törmelékkel kevert feltöltés volt a falszorosban. A 18–19. században csatornát vezettek át a városfalon, átvágták a középkori járószintet mutató falkiszögellést is. Az egész pincében lefaragták az alapfalsíkot, a téglafalazás a középkori felmenőfal alsó kősorát is elborította (*11. kép*). A pince padlója mélyebben volt, mint a városfal alja, ezért a kutatást nem folytattuk. A pince ÉK-i sarkában megtaláltuk a 2 m széles pincelejárat helyét.

5. helyiség, 37–47 m közötti városfal szakasz

A középkori városfalhoz épített, 18. századi gazdasági épületnek nem volt pincéje, az alapfalak közötti, 10 m széles területet átlósan keresztezték a 19–20. századi alapozások. A középkori városfal mellett 80 cm széles és 80 cm mély újkori feltöltés volt, ebben húzódtak az 1996-ban lebontott épület közmű vezetékei. A városfal és a 19. századi alapfal közötti területen folytattuk a feltárást. A legújabb kori feltöltés alatt egy egységesnek látszó, 18. századi leleteket tartalmazó feltöltés következett, amelynek kihordása után előtűnt a középkori városfalhoz épített helyiség téglapadlója. A rétegviszonyok vizsgálatára a 40–42 m városfalszakaszra merőleges irányban 2 m széles kutatóárkot ástunk, É-i oldala a középkori városfal lett. A *városfal* alja a faltetőtől mérve 365 cm mélyen volt, a bolygatatlan sárga homokban állt. Az alapozás 150–160 cm mély volt, az előző szakaszban feltárt későbbi átépítés, vagy javítás folytatása volt. A középkori járószintet jelentő falkiugrás 30–38 cm széles, elnagyolt faragású, lapos, kövekből áll. A járószint fölé magasodó fal belső kváder borításából 6 sor maradt meg, a falmag a faltető közepén felmagasodik (*12–13. kép*).

Közvetlenül a fal mellett előkerült az *1. ovális gödör,* az alja a városfal aljáig ért. A tanúfaltól Ny-ra 250 cm hosszan látszott, a megjelenés szintjén 140 cm széles volt, alig látszott a városfalhoz futó feltöltésben. A gödör szélei mélyebben, a városfal alapozási árkának betöltésében élesen kirajzolódtak, sok, későközépkori tál alakú kályhaszem és vastag falú házi kerámia töredék volt benne. Déli oldala a kutatóárok közepére esett, metszete a kutatóárok Ny-i falában jelentkezett. A kutatóárok másik, K-i oldalában, rendkívül értékes, 13–18. századi régészeti rétegeket találtunk (*14. kép*). A városfal építését megelőző időszakból kiemelkedik egy földbe mélyített, 13. századi, kemencés ház maradványa, amelyet 220 cm szélességben vágott át a városfalhoz futó tanúfal. A ház É-i oldalát és a ház pusztulási rétegeit, valamint a ház maradványait eltüntető feltöltést megbolygatta a 16. századi leleteket tartalmazó *1. ovális gödör.* A 13. századi házat a bolygatatlan homokba ásták, maradványait faszenes, barna homokos föld fedte, majd az egészet sárga homok feltöltéssel eltüntették. Egy 20 cm, vastag, köves, épülettörmelékes réteg következett, amely az egyik, a városfal építése előtti épület szétrombolásából keletkezett. A réteg tetejével egy szintről ásták ki a városfal alapozási árkát. Az építkezés befejezése után barna, homokos földdel feltöltötték az alapozási árkot, amelynek a teteje a városfal épített, középkori járószintjével, az elnagyolt kváderekből kialakított falkiugrással volt egy magasságban. Ezután a 15. századi városfal fennállása idején keletkezett rétegek következtek. A barna, homokos földet egyenletesen befedte egy tömör, szürke homokos, apró sóderszemcsés réteg, amely az egész ásatási területen előkerült, vékonyan ráfolyt a városfal járószintjét mutató falkiszögellésre. A városfal belső oldalán ez volt a falhoz tartozó első járószint, amelyet 1526-ig használtak. Égett épülettörmeléket, főként paticsdarabokat, faszén és égett gerendadarabokat tartalmazó feltöltés következett, amely a városrész 1526-ban bekövetkezett leégése utáni tereprendezésből keletkezett. Ezen a rétegen is áthaladt a török tárgyakat még nem tartalmazó, *1. ovális gödör,* amelynek

a beásási szintje a 15. századi járószint felett 30 cm magasságban jelent meg. Ezen a magasságon a 16. század első felében, az 1538-as váradi békét követő átalakítások járószintjét találtuk. A járószint alatti, épülettörmelékes feltöltésben, tömörítő anyagként, jellegtelen, a 16. sz. első felében használt, kizárólag magyar eredetű, cserép és vasdarabok, állatcsontok voltak bekeverve. Az 1540-es évekre kialakult járószinten vékony, épülettörmelék csík húzódott, amely feltehetően az 1541-1542-es hadi eseményeket követő javításokból származott. Az *1. ovális gödör* szélei elvágták a vékony, épülettörmelékes csíkot, a gödör betöltése pedig összefolyt a vékony épülettörmelékes csík feletti, újabb, barna, homokos épülettörmelékes feltöltéssel. Ebből a rétegből indult a *2. ovális gödör* is. Úgy látszik, hogy az ovális gödrök az 1542-es ostrom idején keletkezett károk kijavításával kapcsolatban keletkeztek, és annak ellenére, hogy a betöltésben még nem találtunk török leleteket, az első hódoltság kori javításnak kell tekintenünk. Az ovális gödrök felett az 1542-1686. évek közötti háborús eseményekkel kapcsolatos, újabb, feltöltés rétegek következtek.

A városfalhoz kapcsolódó rétegsor azonban csak a városfal közvetlen közelében 200-220 cm széles sávban maradt meg, a többi része teljesen elpusztult a 17. században, amikor a törökök a városfal belső oldalán 6 m széles és helyenként 5 m mély *sáncárkot* ástak.[7]

6. helyiség, 47-52 m közötti városfal szakasz

Az újkori falak a 17. század végi tereprendezés és feltöltés rétegében álltak. Elbontottuk a városfalhoz épített, 18. századi falakat, ezek mögött négy, nagy gerendalyuk jelent meg a városfalban (*16. kép*). Az *1. ovális gödör* az utolsó, déli gerendalyuk alatt fejeződött be, a gödör 900 cm hosszan követte a városfalat. Az *1. ovális gödör* széle a gerendalyukak alatt 80-90 cm szélességben megsemmisült. Az újabb beásásból arra lehet következtetni, hogy a városfal feltehetően a 18. században ismét megrongálódott. Az utolsó javításból a legrosszabb minőségű falazás maradt meg, a gerendalyukak alatt hiányzik a városfal járószintjét mutató falkiszögellés, a felmenőfal kváder borítása alatt, az apró, törtkövekből álló alapfal folytatódik. Az alapfal mindössze 80-100 cm mély volt, és erősen kevert, épülettörmelékes feltöltésen állt. A felmenőfalban az eddigi szakaszokhoz képest nagy különbségek mutatkoznak, az alaktalan kövekből álló falszövet foltja éles határokkal kiemelkedik a középkori, szabályosan sorba rakott, kváderek alkotta falsíkból. Felmerült, hogy ez a falrészlet 1684-1686-ban teljesen leomlott, és a 17-18. század fordulóján tovább bontották, hogy szélesebb átjárót nyissanak a városfalban. Az átjárót azonban megszüntették, amikor a 18. század első harmadában a középkori városfal az Invalidus ház (Városháza) északi udvarának a kerítése lett.[8] Az alapozás az 52. méternél hirtelen mélyülni kezdett, és egy, a városfalra épített, 18. századi fal mögött belesimult a középkori városfal alapozásába.

7. helyiség, 52-62 m közötti városfal szakasz

A városfal belső oldala bolygatatlan, középkori állapotában maradt meg, a falsíkot 5-6 szabályos kváder sor alkotja, a járószintet mutató falkiszögellés 22-24 cm széles, az alapfal 150 cm mély. A városfalhoz futó rétegek vizsgálatára kiásott kutatóárokban az 5. helyiség korábban megfigyelt rétegeihez hasonlók kerültek elő. Közvetlenül a városfal tövében megtaláltuk a *2. ovális gödröt.* K-i vége a kutatóárokba esett, Ny-i végét csak felmértük a nyesett felszínen, 4 m hosszú és 80 cm széles volt. A két ovális gödör közötti távolság 13 m. A *2. ovális gödör* nagy része időhiányában feltáratlan maradt, a kutatóárokba eső részletben 16. század első felére jellemző, magyar házikerámia, kályhaszem, állatcsont és vaseszköz töredékek voltak. A gödör alja a városfal aljával azonos mélységben, a bolygatatlan homokban volt, felső harmada pedig belemosódott egy újkori gödörbe. Ezért a kutatóárkot kiszélesítettük, hogy a *2. ovális gödör* mellett értékelhető rétegsort találjunk (*15. kép*). A városfal építését megelőzően, a városfal belső oldala közelében, a bolygatatlan homokban egy földbemélyített, padkás objektum nyomai kerültek elő. Alsó, 30 cm mély részletében szürke, faszenes hamu volt, alatta a homok nem volt átégve, a padkával kiszélesedő részben pedig helyenként 50 cm-re is megvastagodó, barnás, faszenes homok réteget találtunk. Az objektum D-i oldalát elvágta a 17. századi, belső sáncárok. A faszenes réteg felett köves épülettörmelék volt, amely kitöltötte a bolygatatlan homokba mélyülő padkát. Feltűnő volt, hogy itt nem találtuk meg a városfal alapozási árkát, a városfal alapozása belesimult a behabarcsozott, az alapozással csaknem azonos szélességű árokba. Megfigyeléseink szerint nagyrészt csak a városfal alapozásával egyenlő szélességű árkot ástak, és csak helyenként, talán 10-15 méterenként szélesítették ki, hogy ezeken a helyeken lehordják az építőanyagot. A városfal közvetlen közelében a bolygatatlan homokra hordták a barna homokos feltöltést, amely teljes hosszában elfedte a padkás építmény nyomait. A réteg tetején húzódott a városfalhoz igazodó, 15. századi, sóderes járószint. Elborította a 16. század eleji, égett, épülettörmelék, amely a szomszédos, 1526-ban leégett városrész romjaiból származott. A tereprendezést követően világosbarna homokból szintemelésre került sor, ennek a tetejéről, az 1541-1542-es járószintről indult a *2. ovális gödör.* Újkori rétegek következtek, ezek sajnálatos módon elpusztították a 16-17. századi, hódoltság kori réte-

[7] A városfal építése előtti időszak településtörténetével egy következő tanulmányban foglalkozunk.

[8] GÁRDONYI 1929. 1-8.

geket. Azt azonban még sikerült megfigyelni a metszetben, hogy a 17. századi, belső török sáncárok városfal felőli oldala áthaladt az 1541–1542-es járószint feletti feltöltésen, az árok szélét a városfal épített járószintje felett 70 cm magasságban lehetett megfigyelni.

8. pince, 62–75 m közötti városfal szakasz

A városfalat a középkori járószintig tártuk fel. A helyiségben nagy újkori épülettörmelékkel betöltött gödrök, közmű árkok és aknák helyezkedtek el.

9. részlet, szervizút, 75–81 m közötti városfalszakasz

Ez a mai is (2000. december) használatban lévő út teljes szélességében feltáratlan maradt. A feltárás idején azt terveztük, hogy mindkét oldalát az egész ásatási területet É–D-i irányban átszelő tanúfallá alakítjuk, azonban ez a nagy mértékű, jelenkori bolygatások miatt a Ny-i oldalon nem sikerült. A laza szerkezetű, homokos, épülettörmelékes rétegek az állandó teherautó forgalom miatt a zsaluzás mögött többször leomlottak, végül ezt az oldalt vissza kellett temetni. A keleti oldalon azonban megmaradt a tanúfal, mert az előtte húzódó, 18. századi lovarda alapfala megtartotta a zsaluzatot.

10. helyiség, 81–108 m közötti városfal szakasz

A 90. és a 103. méternél az 1996-ban lebontott raktárépület két fala ráépült a városfalra, az alapozások alatt megmaradtak a 13–14. századi rétegek. A városfallal párhuzamosan, 67 cm távolságban egy harmadik újkori alapozás helyezkedett el, a falszorosban keskeny csíkban érintetlen maradt a városfalra tapadó, értékes rétegsor. A régészeti kutatás végére ezen a szakaszon a városfalat az alapozás aljától a 20. századi, bontott faltetőig feltártuk. Belső oldala kisebb részletekben eltér az eddig feltártaktól, megőrizte az építést követő, 15. század végi formáját *(17. kép)*. Az alapozás alja 2 m mélyen, a bolygatatlan homokban áll, a járószintet mutató falkiszögellés 16–18 cm, a felmenőfal legmagasabb része a középkori járószint felett 170 cm. Ezen a szakaszon a 18. században kaput vágtak, a küszöb alatt a felmenő falból csak két sor kváder maradt meg. Feltűnő volt, hogy a kváder sorokat lapos hullámvonalban építették, több, másodlagosan beépített, korábbi, profilállt, faragott kő is előfordul közöttük. A városfal építésére vonatkozó, technikai jellegzetességek itt látszottak a legtisztábban. A legfontosabb adatok egyike az alapfal készítésére vonatkozott. Az alapozási árok gyakorlatilag olyan széles volt, mint maga a fal, mindkét oldalát és az alját vastagon bevakolták, és az így előkészített árokba szinte pontosan illeszkedő köveket raktak, a kövek közötti részeket pedig kitöltötték a tömör habarccsal. A városfal itteni szakaszában szemlátomást *háromféle* kötőanyagot lehetett megkülönböztetni. Az alapozásban valószínűleg víztaszító, valamilyen adalékanyaggal kevert, rendkívül tömör szerkezetű habarcsot használtak. A felmenőfal falmagja öntött fal volt (az alaktalan köveket oltatlan mészbe rakták, majd vízzel leöntötték), a kváder borítást pedig eléggé mészszegény, nagy szemű sóderes habarccsal rakták fel. Az alapozás a felszivárgó talajvíz ellen nyújtott védelmet, az öntött falmag a 10 m magas városfal szilárdságát, ellenálló erejét szolgálta. A kváder borítás az esztétikai megjelenítés mellett az esővíz gyors levezetésére szolgált, a sóderes habarcs pedig elősegítette a fal kiszáradását. A kváder borítás a városfal építési idejét a tűzfegyverek nagy mértékű fejlődése előtti időre helyezi, hiszen az a heves ágyútűzben szinte azonnal leomlott volna. A kváder borítás azonban nemcsak a hadi események, hanem a fagyások miatt is a városfal elsőként pusztuló részlete volt, ami pedig mégis megmaradt, azt a 18. századi telektulajdonosok azonnal lebontották a városfalról. Az első építési formát megőrző falrészletek eddig csak a Kecskeméti és a Váci kapuknál kerültek elő, ahol a 16. század közepétől a kapuk előtti külső védőművek felfogták az ágyútüzet. A Károly körúti falszakaszt is a külső, a török hódoltság kori erődítmények védelmezték.

A városfal itteni külső tornyának a helyét a városfal feltárt részleteinek az irányából kiszerkesztett tompaszögű törésvonalra helyeztük.[9] Ezek szerint a rondella helye a mai Merlin színház pincéjébe és a színház előtti szabad területre esik. A 18–19. századi helyszínrajzok is itt tüntették fel. Már korábban említettük, hogy a színházépület alatti pince építése előtt elbontották a középkori falakat, de a színház előtti térségben sem maradt semmi régebbi falmaradvány. A 20. században a közműhálózat biztonságos építése és működtetése érdekében minden korábbi épületmaradványt kiszedtek, majd a nagy mélyületet laza szerkezetű homokos földrétegekkel feltöltötték. Végeredményben, a torony kisebbik, Ny-i fele a városfallal együtt a Merlin színház pincéjében, a nagyobb, K-i része pedig a színház előtti 20. századi közmű aknák gödrében semmisült meg. A 19–20 századi térképek adatai szerint a külső torony átmérője a városfalnál 10–11 m, a városfalra merőleges sugara pedig 7–8 m lehetett.[10]

[9] Az ásatással kapcsolatos geodéziai munkálatokat a Budapesti Történeti Múzeum megbízása alapján Noeh Ferenc geodéta és munkatársai végezték. A rondella helyét, a városfal részletek iránya és a régi helyszínrajzok adatai alapján Noeh Ferenc határozta meg.

[10] A városfal külső tornyai közül eddig csak kettőnek ismerjük a pontos helyét. A Királyi Pál utca végén, a városfal külső oldalán, a Vámház körúti ház udvarán látható az itteni torony D-i oldalának erősen átépített, műemlékileg helyreállított részlete. Régészeti kutatáson alapuló, műemlékileg helyreállított formában a Múzeum körút 27-29. sz. házak udvarán találhatók a másik, ismert torony maradványai. A városfallal egy szerre épült, falszélessége, mint a városfalé, belső átmérője a városfalnál 6 m, a városfalra merőleges átmérője pedig 5 m volt. Megmaradt egy lőrése is. F. Tóth Rózsa régészeti kutatása, 1963. IRÁSNÉ MELIS 1987. 220.

A szervizút K-i oldalán, a városfalszakasz 81. méterénél indult az egész ásatási területet É-D-i irányban átszelő, 56 m hosszú tanúfal. Északi oldala a városfal belső oldala volt és délen a Városháza keresztszárnyának 1714-ben épített alapfalánál zárult. A középkori városfal és a vele egy időben kialakult városrész közötti szabad területet szinte teljes egészében elfoglalta a hódoltság kori, *belső sáncárok*. Külső oldala a városfaltól 170 cm-re jelentkezett, kitöltötte a városfal és a tőle 670 cm-re álló újkori fal közötti területet. Nem sokkal a feltöltése után, 18. század elején beleástak egy újabb árkot, a két árokfal metszésénél újkori alapfal helyezkedett el. Az árokfalak élesen elvágták a korábbi rétegeket. A városfal és a sáncárok lejtős É-i oldala között ismét megtaláltuk a városfal építése előtti település nyomait (*18. kép*). Közvetlenül a városfal mellett a bolygatatlan, sárga homok a városfal 15. századi járószintjéhez képest 100 cm mélyen került elő. Tetején 10–15 cm vastag, feketés-szürke földréteg volt, amelyben faszéndarabkák is előfordultak. Ez a réteg a tanúfalban 430 cm hosszan maradt meg, a bolygatatlan homokba mélyülő, 17. századi sáncárok oldala vágta el. Ez volt az első középkori épületmaradvány ezen a területen. A következő réteg egy nagy, patics és faszéndarabokból, kődarabokból, homokfoltokból és égett földdarabokból álló folt volt. A metszet déli felében kettévágta egy feldúlt épületből származó, sárga agyagpadló, amely közvetlenül a városfal előtt 170 cm szélességben maradt meg. Több ásatási helyszínen is megfigyeltük, hogy a városfal építése előtti időszakban, a leégett, vagy lebontott épületek, kemencék romjait az alaprajzuknál jóval nagyobb területen szétterítették, az épülettörmeléket pedig alaposan beledöngölték az alattuk lévő rétegekbe. Az első pusztulási rétegben jellegtelen, 13–14. századi cserepek voltak, a réteg É-i oldala a városfal építésével eltűnt. A következő, 40–60 cm vastag, barnás szürke, faszenes homokréteg, abból a városfal építését megelőző feltöltésből származott, amellyel kiegyenlítették a városfalhoz tervezett járószintek közötti egyenetlenségeket. Ez a feltöltés a többi ásatási szelvényben többnyire leletek nélküli, szürke homokból állt, itt azonban keveredett az alatta lévő épülettörmelékes réteggel. A feltöltés tetején, a városfal járószintjével egy magasságban átlag 20 cm vastag, fekete, agyagos földréteg húzódott, hiányzott a 15. századi járószintet mutató, szürke, sóderes réteg. Elképzelhető, hogy itt, a félkör alakú, külső torony közelében a gyilokjáróra vezető lépcsők egyike helyezkedett el, és a lépcső alatti, esetleg bekerített területet raktárként használták. A 15–16. század eleji járószintet égett, épülettörmelékes, köves, tégla, paticsdarabos feltöltés fedte, amely az 1526-ban leégett városrész romjaiból származott. Ez fölött még két, egymástól jól elválasztható feltöltés keletkezett, a felső, sötétbarna, faszenes földréteg tetejéről indult el a 17. századi, török belső sáncárok városfal felőli oldala. Ez a városfal 15. századi járószintje felett 70 cm magasan helyezkedett el. A régészeti rétegsor tetejét a 18. század elején itt is lehordták, hiszen ezen a magasságon kerültek elő városfalhoz épített, 18. századi gazdasági épületek téglapadlói. A *90. m városfalszakasznál* készített metszetben ugyancsak megtaláltuk a városfal építését megelőző időszak házmaradványait. A városfalra merőleges metszetben, a bolygatatlan sárga homok, felszínén 40 cm széles, tapasztott padló maradványa jelent meg, a padló többi részét a városfal melletti, legalsó építőállványának a gödre semmisítette meg. Felette még két, másik, hasonló gödröt figyeltünk meg. Ugyanilyen, építőállvány gödröt találtunk a *95. m városfal szakasznál* is. Itt közvetlenül a városfal mellett volt egy ovális, a városfal mellett 88 cm hosszú és 60 széles gödör, amelynek az alja 26 cm-rel mélyebben volt, mint a városfal alja. Nem folytatódott a városfal alatt. A betöltésből kevés kődarab és állatcsont, néhány jellegtelen, 13–15. századi cserépdarab került elő. A *95–100. m közötti városfal szakasznál* a belső, török sáncárok 3 méterre húzódott a városfaltól, és ezen a 45 m² területen közel 2 m magas, 13–17. századi rétegsor maradt meg. A városfal építését megelőző időszak épületrészletei kemencékből, házakból származtak, de annak ellenére, hogy nagyon sérült, bolygatott állapotban kerültek elő, mutatják a terület folyamatos, 13–15. századi beépítettségét. Közvetlenül a városfal építése előtt mindent lebontottak, és mivel a terület a városfal tervezett járószintjéhez képest alacsonyabb fekvésű volt, a szintkülönbséget főként távolabbi homokbányából származó, barna homokos földdel feltöltötték. Ebbe belekeveredtek az itteni, korábbi romok és használati tárgyak darabjai. A városfal építési korát azonban nem ezek a leletek mutatják, hanem például azok, amelyeket távolabb, a városfaltól 38 méterre kitűzött, a városfallal párhuzamosan haladó középkori utca legalsó útrétegeinek alapozásában találtunk. Az alsó 3 útrétegben eléggé egyforma, de jellegzetes, a 15. század utolsó harmadára tehető leletek voltak, csupán a legalsó, viszonylag vékony útréteg kátyúiban voltak korábbi leletek. Ez azért alakult így, mert az új út első gödreit a házak közötti kertekből származó, korábbi tárgyakat tartalmazó földdel töltötték fel. A 2–3. útréteg kátyúiba azonban már a saját háztartási hulladékaikat öntötték be az itteni lakosok. Az útjavítások foltjai élesen kitűntek az útemelések szabályos rendben lerakott rétegeiből. A teljes út hosszára kiterjedő szintemelésekben az alapozás aljára vastag falú háztartási edények, kályhaszemek töredékeiből álló réteget terítettek, erre állatcsontokat, vas és más fémtöredékeket szórtak, majd egészen apróra tört kő, csont és cserépdarabok következtek. Az utak felső rétegét, a járószintet, kődarabokkal, sóderrel kevert agyagos homokból készítették, az egészet tömö-

rítették. Végül nagyobb kőlapokat raktak az út felszínére és mindkét oldalát elnagyolt kváderekkel kikövezték. A kátyúk betöltése, mivel különféle anyagokból állt, rövid időn belül ismét tönkrement. Az újabb és újabb javítgatások ellenére az úttest egy idő után járhatatlanná vált és az úttestet az egész utca hosszában meg kellett újítani. Az 1–3. útréteg a városfal 15. századi sóderes járószintjével, a 4. útréteg az 1541-es járószinttel volt egy magasságban. A 4. útréteg alapozásában igen sok, a 16. század első felére jellemző, magyar régészeti lelet volt. A legvastagabb, 5. útrétegben a 16. századi, magyar leletek mellett megjelentek, illetve túlsúlyba kerültek a török és más, hódoltság kori leletek. Az 5. útréteg felett már nem lehetett újabb, elváló réteget megfigyelni, mert ha volt is ilyen, összemosódott az 1686-os, török alóli felszabadító háborút követő tereprendezés és szintemelés többszörösen összekeveredett, 12–17. századi leleteket tartalmazó, 50–60 cm vastag, épülettörmelékes földjével *(19. kép)*.[11]

A VÁROSFAL KÜLSŐ OLDALA

Az 1997. évi régészeti feltárás a középkori városfal külső oldalának és a városfal előtti, átlagosan 22 m széles területsávnak a kutatására szolgált. Összefüggő, értékelhető régészeti jelenségek azonban csak azon a 75 m hosszú szakaszon kerültek elő, amely a Városháza ÉK-i sarka és a szervizút Ny-i oldala között helyezkedett el (0–75. m városfal szakasz). A többi helyen a városfalhoz futó régészeti rétegek a 19–20. századi építkezések közben megsemmisültek *(3. kép)*. A városfal maradványait végig letisztítottuk és dokumentáltuk, hiszen maga a városfal az újkori falak között is ugyanolyan formában maradt meg, mint a többi, régészeti jelenségeket is tartalmazó helyen. A régészeti jelenségek és rétegviszonyok megismerésére két, az egész területet átszelő kutatóárkot nyitottunk, később ezen árkok egy-egy oldala a szelvények közötti tanúfalak Ny-i oldala lett. Az *I. árok az V. szelvénybe*, a *II. árok* pedig a *IV. szelvénybe* olvadt. Az első két kutatóárokban egyelőre csak a középkori városfal 15. századi, sóderes járószintjéig mélyítettünk. A rétegsorban jól látszott az 1526 utáni szintemelés feltöltése, és szembetűnő volt egy, az újkori rétegek alatti, jellegzetes, átlagosan 150 cm vastag, világos szürke agyag réteg, amely helyenként kissé omlott, helyenként pedig kőkemény volt. A bontott faltetővel egy magasságban, tehát a 15. századi járószintet mutató falkiugrás felett 180 cm magasan épülettörmelékes rétegek következtek, ezek azonban már az 1684–1686-os, a török alóli felszabadító háború eseményeivel és a háború utáni tereprendezéssel kapcsolatban keletkeztek. A városfaltól 13–13,5 méterre egy, 8–8,5 m széles árok betöltése jelent meg, a külső oldaláról eltűnt a vastag, szürke agyagréteg, a többi közép és török kori réteg pedig a Madách tér felé lejtő területen elvékonyodva folytatódott.

A feltárás idején fokozatosan kiderült, hogy a városfalnak ezen a szakaszán a 17. század elején külső ágyúállást építettek, amely a leghevesebb harcok idején eltakarta a városfal alsó részét. Ez a magyarázata annak, hogy a Károly körúti városfalszakasz külső oldala viszonylag jó állapotban maradt, ehhez persze az is hozzájárult, hogy a városfal külső oldalára a 18–19. században nem építettek pincéket, azaz a városfal külső oldalának nagy része csak a 19–20. század fordulója körül kezdett beépülni.

I. kutatóárok

A feltárási terület az udvar É-i oldalán futó, nagy közműárok vonaláig terjedt. Ez egy új nyomvonal volt, amelyet 1996-ban létesítettek. A csatornaárok 50 m hosszú, Ny-i vége keresztül haladt az 1945-ben keletkezett bombatölcséreken, amelyek mélyen a bolygatatlan talajba nyúltak, és az 1997. évi járószintig jelenkori épülettörmelékkel voltak betöltve. A szervizút előtt létesített aknába csatlakozott az udvar K-i oldalán húzódó árokszakasz, teljes egészében jelenkori rétegekbe, illetve a bolygatatlan homokba mélyedt. A csatornaárok és a Madách téri, földszintes épületsor közötti terület tele volt közműárkokkal, derítő és ülepítő aknákkal, amelyek nagy része használatban volt. Az új csatornaárokban az összefolyó akna Ny-i oldalán 25 m hosszan megmaradtak a régészeti rétegek, de épített objektumok nyomait nem lehetett megfigyelni. A rétegsor értelmezésére csak 1997-ben, az *I. II. VIII. IX. X. szelvényekben* nyert adatok alapján nyílott lehetőség. Az ásatási területet teljes szélességében átszelő, egybefüggő, É-D-i irányú, régészeti metszet nem készülhetett, mert a középkori városfal és az 1996-ban kiásott csatornaárok közötti terület közepén, egy védett fasor húzódott és a fákat 7 m széles földnyelvben kellett megtartani. A fasor városfal felőli oldalán, a 7 m széles földnyelv előtt megmaradt egy működő vízvezeték ebből kapták a vizet a Madách téri földszintes épületszárny üzletei és lakásai.

Az *I. kutatóárkot* a városfal 20–21,5. m szakaszánál ástuk ki, D-i oldalát a városfal alkotta. A városfal 190 cm mély alapozása a bolygatatlan homokban áll. A kutatóárok mindkét oldalában azonos rétegsort találtunk, a Ny-i oldal a feltárás végéig az *V. szelvény* Ny-i oldalaként, tanúfal maradt. Az *I. kutatóárok* rétegeit a városfaltól 13 méterre kiásott külső sáncárok szakította meg, amelynek a városfal felé eső oldalából 4 m széles szakasz esett a kutatóárok É-i harmadába. A sáncárok teljes szélességét, mélységét a később kiásott *VIII. szelvényben* ismertük meg. A kutatóárokból mindenesetre kiderült, hogy közvetlenül a városfal mellett egy, mindössze 13–15 széles területsávban maradtak

[11] IRÁSNÉ MELIS 1999. nyomtatás alatt.

értékelhető régészeti jelenségek. A városfal külső járószintjét 15 cm széles falkiszögellés mutatta, amelyhez a belső oldalról már ismert, jellegzetes sóderrel borított járószint csatlakozott. Ez alatt két szintben épületrészletek kerültek elő, amelyek a városfal építését megelőző időszakban (cc. 1200–1460 között) keletkeztek *(20. kép)*. Gödrök, falhelyek és cölöplyukak részletei voltak, a házelemek barna, homokos betöltésében állatcsont darabok voltak. A városfal előtti építmények a belső oldalon feltárt, azonos korú építményekkel megegyező tengerszint feletti magasságon kerültek elő, világosan mutatták, hogy ez a terület is beépített volt a városfal felépítése előtt. Az 1460 előtti rétegsor tetején 4 m széles, a városfal felé vastagodó, tömörített kőtörmelék réteg helyezkedett el, amely a városfalhoz futó sóderes felületű járószint alapozása volt. A városfal megépítését követően a sóderes járószinten sötétszürke, kemény, humuszos földréteg keletkezett. A középkori lejárt szint felett a városfal mellett 1–1,5 m széles sávban ismét kőtörmelék került elő, amelyről egyelőre még nem lehetett megállapítani, hogy a városfal javításából, vagy szintemelésből származik. Barna homokos, meglehetősen jellegtelen, 16–17. századi török és magyar leleteket tartalmazó feltöltés következett, majd megjelent a feltűnő, 160 cm vastag, világos szürke agyagréteg. A régészeti rétegsort az 1686-os, török alóli felszabadító háború pusztításának és a háborút követő tereprendezésnek a nyomai zárták.

II. kutatóárok

1996-ban a városfal belső oldalán, a 40–42. méternél elindítottunk egy kutatóárkot, amely átszelte a városfalon belüli, teljesen feldúlt, középkori városrészt. Az 1997-es, *II. kutatóárkot* az előbbi árok folytatásaként a városfalon kívüli területen vezettük át. Az *I. és a II. kutatóárok* közötti távolság 22 m volt. Mindkét árokban gyakorlatilag egyforma telepjelenségeket találtunk, csak egy-két épületrészletben mutatkoztak kisebb eltérések. A *II. kutatóárok* Ny-i oldala a feltárás végéig a *IV. szelvény* Ny-i oldalaként, tanúfal maradt. Ebben a kutatóárokban szintén előkerült a városfallal párhuzamosan haladó széles és mély külső árok. Az árok és a városfal között 3 m vastag, régészeti leletekben gazdag kultúrréteget tártunk fel. A rétegek korának a meghatározását a belső oldalhoz hasonlóan, a városfal járószintjét mutató falkiszögelléshez kapcsolódó, sóderes járószint segítette. Az alatta lévő településnyomok a városfal építését megelőző évszázadok különböző korú, és változatos formájú építményeiből származtak *(34. kép)*.

III. szelvény

A városháza ÉNy-i szárnya előtt, a Sütő utcai kerítésig kibontottuk a városfal tetejét. A 9 m hosszú falrészlet külső oldalán 18–20. századi, 60 cm széles, elnagyolt kváderekből épített falak helyezkedtek el, az alapozás a bolygatatlan homokba ért. A 18. századi épületrészlet alatt, közvetlenül a városfal alapozása előtt megmaradt egy, nyújtott félkör alakú beásás, a *3. ovális gödör* alsó része, amely a városfalra merőlegesen 86 cm széles, és a városfalnál pedig 238 cm hosszú volt. A városfal 15. századi járószintjéhez képest 160 cm mély volt. Jellegtelen, 16. századi régészeti leletek, főként vastag falú házi kerámia, kályhaszemek darabjai voltak benne. A városfal belső oldalán előkerült ovális gödrökkel teljesen azonos volt, a városfal 16. századi helyreállításával kapcsolatban keletkezett. A *III. szelvény* Ny-i oldala a feltárás végéig tanúfalként fennmaradt, középső szakaszát a külső sáncárok metszete foglalta el, az árok mindkét oldalán azonos, 12–17. századi rétegek helyezkedtek el. A területi adottságok itt lehetővé tették, hogy a sáncárok külső oldalán is kutathattunk, a bolygatatlan homokba mélyülő, 12–13. századi, szabadon álló kemencék, gödrök voltak a legkorábbi leletek. Világosan látszott, hogy a városfal előtti, 24 m széles területsávban nem húzódott vizesárok. A *III. szelvény* É-i felében előkerült, 12–13. századi építmények azt mutatják, hogy a középkori, pesti nagy árkot talán a Károly körút távolabbi, legmélyebb fekvésű részén húzódó, szabályozás előtti dunai holtággal lehet azonosítani.

VI. szelvény

A régészeti kutatás sorrendjét különböző technikai feltételek határozták meg, ezért a *VI. szelvény* a korábban feltárt, *III. és V. szelvény* közé került. A városfal külső oldala, és a városfalhoz futó rétegek mindegyik szelvényben szinte egyformák voltak. A *VI. szelvényben* a K-i oldalt alkotó tanúfal elbontása közben azonban előkerültek egy, a városfalhoz épített kovácsműhely maradványai. Valószínű, hogy a városfal építése előtt is kovácsműhely működött ezen a területen, mivel a városfal alapfalát beleépítették egy vastag, erősen átégett, többrétegű kemencepadlóba. Ezen a helyen a városfal alja nincs megégve, csupán a későbbi kemence építésével együttjáró, világossárga agyagtapasztás volt rajta. A bolygatatlan homokra épített, vastag kemencefenék körül 1–2 cm vastag, faszenes, vörösesbarna lejárt szint volt, amelynek a kiterjedése a városfalhoz épített, 15–16. századi kemence alapterületéhez képest rövidebb, de szélesebb volt. Itt közbevetve megemlítjük, hogy szinte az egész ásatási területen előbukkantak az 1241-ben elpusztított, fémfeldolgozó műhely maradványai. Elképzelhető, hogy a *VI. szelvényben* megtalált, a bolygatatlan homokba épített kemence, majd ennek újjáépítése a városfal melletti, az évszázados hagyományokat tükrözi. A városfalhoz épített műhelyből a földbemélyített, kemence maradványai, a fújtató faragott kövekből épített mell-

védje és a fújtató-szerkezet egyik elszenesedett gerendája maradt meg. Az üllő széles farönkjének a helye is látszott. A városfalhoz épített műhely a rétegek szerint kétszer leégett, valószínűleg 1526-ban és 1542-ben, a második pusztulás után azonban már nem építették újjá. A műhely tetőszerkezetének a nyomai a városfal magasabb részében voltak és elpusztultak. A feltárás idején a városfal külső oldalán mindössze 1,5 m magasan maradt meg a középkori falsík, az ettől magasabb részek a 18. századi építkezések során alakultak ki *(22. kép)*.

IV. szelvény

A IV. szelvény D-i oldalát teljes hosszában a középkori városfal alkotta. A városfal 15. századi járószintje feletti rétegek ugyanolyanok voltak, mint az eddig feltártak, a 15. századi járószint alatt azonban sűrű beépítettség nyomai kerültek elő. A bolygatatlan talaj felszínén a 11–12. század fordulójára tehető mezőgazdasági, kerti építmények voltak a legkorábbi objektumok, majd ezek helyén, a tatárjárás (1241) előtti időszakban fémfeldolgozó műhely telep létesült. A tatárjárás idején minden megsemmisült. A szelvény Ny-i felében előkerült egy, a 14–15. század folyamán legalább háromszor átépített, részben talpgerendás, gerendavázas, tapasztott vesszőfonatos falú ház maradványa, Ny-i falát korábban, a *II. szelvényben* már megtaláltuk. A háztól K-re egy kisebb, faépületben kemence volt, közvetlen szomszédságában húzódott a telek K-i kerítésének a maradványa. A ház É-i felét a 17. századi, török sáncárok kiásásával semmisítették meg. A ház maradványait a városfal építéséhez kapcsolódó, 15. századi szintemelés feltöltése borította be *(21. kép)*.

Az *V. és a VII. szelvényben* a városfal és a városfalhoz futó rétegek pontosan olyanok voltak, mint az eddig részletesen bemutatott helyeken. Az első, 12–13. századi építmények, vermek, árkok, a 12–13. századi kertekből származtak. A *IV. szelvénnyel* határos *VII. szelvényre* is kiterjedt a 13. század első felében (1241 előtt) kialakított fémfeldolgozó műhely. A Merlin színház melletti *XI. szelvényben* véletlenül megmaradt kemencetöredék szerint a műhely nagy területet foglalt el, folyamatosan haladt a Semmelweis utca irányába. Az *V–VII. szelvényekben* nem maradtak meg jelentős, a városfal építését közvetlenül megelőző időszakból származó építmények, ezért tisztábban előtűntek az 1241 előtti időszak régészeti objektumai, és jobban látszottak a városfal építésével és a későbbi átalakításokkal kapcsolatos rétegek *(22., 23., 24. kép)*.

A VÁROSFAL A TÖRÖK HÓDOLTSÁG IDEJÉN

AZ ÁGYÚÁLLÁS

A Károly körúti ásatás a négyszögletes Deák téri és a következő, Károly körút 28–30 sz. telkek határán állott, félkör alakú torony közötti területen zajlott. A feltárás helyszínén 80 m hosszan külső ágyúállás nyomai kerültek elő. A 10–11 m széles, faszerkezet 30 cm átmérőjű cölöpökből és 20–25 cm vastag palánkokból álló, kazettás szerkezetű építmény volt, a kazettákba pedig tömör, egészen világos, szinte fehéres szürke agyagot döngöltek. A feltárás közben úgy látszott, mintha az ágyúállás értékes faanyagát békés körülmények között kiszedték volna, sem a szürke agyagban, sem a szürke agyagréteg tetején nem találtunk égésnyomokat, pedig tudjuk, hogy 1684-ben először a törökök, majd a császári seregek lerombolták és fel is gyújtották a sokat szenvedett várost. A városfal tövében maradt szürke agyag a lazán maradt cölöphelyeket kivéve, a tömörítés következtében szinte cementálódott, vastagsága a legtöbb helyen meghaladta az 1 métert, de előfordult, hogy a szürke réteg vastagsága 160 cm volt. A cölöplyukak és a palánkok nyomai helyenként már a szürke agyag alatti, 16–12. századi rétegekben is előkerültek, de nagyrészük beleolvadt a feltöltésekbe. Szerencsére két szelvényben a bolygatatlan homokban jól kirajzolódtak a cölöplyukak és a palánknyomok, ezek alapján pontosan megismertük a faszerkezet alaprajzát.

V. szelvény

Az *V. szelvény* feltárása közben még nem tudtuk, hogy az ágyúállás alaprajza, kiterjedése a török hódoltság ideje alatt változásokon ment át. Később, azonban a *VI. szelvényben* előkerültek egy korábbi periódusra utaló jelenségek, amelyek jól elkülönültek a következő fázis nyomaitól. Az *V. szelvényben* az ágyúállás *2. periódusának* jellegzetességei kerültek elő. A cölöpök és a palánkok alaprajzi elhelyezkedését, illetve az ágyúállás építészeti szerkezetét itt lehetett a legjobban megfigyelni *(25., 26. kép)*. Ez annak köszönhető, hogy vékony volt a régészeti rétegsor, ezért a faszerkezet elemei a többi szelvényhez képest mélyebbre nyúltak a bolygatatlan homokba, és vitathatatlanul jól látszottak a cölöpökhöz erősített palánknyomok is *(27. kép)*. A szelvény K-i felében a városfal építését megelőző időszakból csak a *IV. szelvényben* feltárt, a bolygatatlan homokban álló, favázas szerkezetű ház É-i fala került elő, amely a ház többi részével ellentétben, a bolygatatlan homokban állt. Egy 13. századi árok haladt át a szelvény közepén, ettől távolabb, a szelvény Ny-i felében 12–13. századi gabonás vermek helyezkedtek el. A 12–13. századi humuszos járószint lenyesése után a 13. századi árok mindkét oldalán, a bolygatatlan sárga homokban kirajzolódott az ágyúállás 14 m hosszú szakasza, amely szabályos rendben ismétlődő, téglalap alakú kazettákból állt. A gerendasorok iránya merőleges volt a középkori városfalra, a kazetták tengelye pedig párhuzamos volt a városfallal. A bolygatatlan homok felszínétől a cölöplyukak mélysé-

ge 15–40 cm, a palánknyomok mélysége pedig 8–10 cm volt. Az első gerendasort a városfaltól 60–70 cm-re verték le, a városfaltól kifelé haladva hat, téglalap alaprajzú kazettasort mértünk fel. Az ágyúállás szétnyomott külső széle a feltárás idejére már 100 –150 cm-re megközelítette a külső sáncárok ugyancsak szétnyomott belső szélét. Valószínű, hogy az árok előtti, keskeny kazettasor külső oldalát már azok a palánkok alkották, amelyek jól látszanak az 1684–1686-os rajzokon. Az ágyúállás magasságát nem ismerjük, de mivel azt tudjuk, hogy a városfal mellett a szürke agyagréteg teteje és a cölöplyukak alja között 270 cm volt a távolság, feltételezhetjük, hogy a cölöpök legalább 3 m hosszúak voltak. Az *V. szelvényben* előfordult néhány, a rekonstruálható alaprajzba nem illő cölöplyuk, ezek a nagy, négyszögletes beásásokkal együtt a későbbi javításokból származtak.

VI. szelvény

A *VI. szelvényben* a városfalhoz épített, félig földbe mélyített középkori kovácsműhelyen kívül a tatárjárás (1241) előtti kerti építmények nyomait találtuk *(28. kép)*. Ezt a szelvényt is keresztezte egy É–D-i irányú, 12–13. századi árok. Keleti oldalán, a 13. századi járószintet jelentő, humuszos talaj lenyesése után megjelent a betemetett kovácsműhely foltja, és előkerültek az ágyúállás újabb cölöplyukai és palánknyomai. A K-i tanúfal elbontása után az ágyúállás nyomainak újabb, 17 m hosszú szakasza tárult elénk, így az *V–VI. szelvényben* az ágyúállásnak 31 m hosszú, egybefüggő szakaszát mérhettük fel.

A városfaltól számított, 5. kazettasorban három, egymásba ásott, kissé eltérő, K–Ny-i irányú palánknyomot találtunk, a városfal közelében azonban csak két periódust lehetett megfigyelni. *1. periódus.* A cölöplyukak és a palánknyomok egy része beleveszett a bolygatatlan homok feletti, humuszos járószintbe, más részük eltűnt a 12–15. századi objektumok foltjaiban. A *VI. szelvényben* a városfal mellett szerencsésen láthatóvá vált egy, 6 m hosszú palánknyom, amelynek a Ny-i vége 130 cm-re, K-i vége pedig 60 cm-re közelítette meg a városfalat. Több helyen előkerültek a 6 m hosszú palánkhoz tartozó, távolabbi kazetták nyomai is. Ebből arra következtettünk, hogy az első, külső ágyúállás a szelvény DK-i sarkában, ott, ahol egy, nagy, 40×37 cm-es, négyszögletes, egyenes oldalú gödör mélyedt a kovácsműhely betöltésébe, elérte a városfalat *(29. kép)*. A nagy, négyszögletes gerendalyuk közelében, ugyancsak a kovácsműhely betöltésében elenyészett a városfalra hegyesszögben futó, 6 m hosszú palánknyom K-i vége is. Az első, külső ágyúállás tehát a városfalhoz épített kovácsműhely betöltése után keletkezett. A kovácsműhely pedig ugyanazzal a kevert, homokos barna földdel volt betöltve, amellyel a városfal külső oldalán az 1541–1542-es járószint alatti szintemelést kialakították. A külső ágyúállás az ÉNy-i irányból várható támadások ellen erősítette a városfal, a hajóhíd és a kikötő védelmét. *2. periódus.* Az ásatási területen végig megtaláltuk a városfallal párhuzamosan haladó ágyúállás nyomait, a cölöplyukak iránya, a kazetták tengelye merőleges volt a városfalra. Az ágyúállás legjobban rekonstruálható részlete az *V. szelvényben* került elő. *3. periódus.* Ez valójában egy nagyobb mértékű javítás lehetett, amelynek során különböző méretű, négyszögletes gerendákat vertek a korábbiak közé. Ennek a periódusnak voltak a legsekélyebbek a nyomai, csak egyetlen palánkot figyelhettünk meg, amely a *VI. szelvényben* a *2. periódus* két palánkja között helyezkedett el. A négyszögletes cölöplyukak elhelyezkedésében az egyetlen palánknyomot kivéve, nem látunk szabályosságot, valószínűleg az ágyúállás sérült pontjait javították ezekkel.

AZ ÁGYÚÁLLÁS ELŐTTI, KÜLSŐ SÁNCÁROK

Az ágyúállás előtti külső árok 81 m hosszú szakasza végig kísérte az ágyúállás nyomait *(30. kép)*. A *III. szelvény* feltárása közben, a 18. század eleji járószint alatt megjelent a külső árok, betöltésében újkori leletek keveredtek a középkori és török kori tárgyakkal. Az *I–II. kutatóárokban* a külső ároknak csak a városfal felőli harmada került elő. A külső ágyúállás szürke agyagrétegének a tetejével egy szintben lenyestük a feltárandó területet és kirajzolódott a külső árok belső széle. Az omlás veszélye miatt a *III–VII. szelvények* É-i oldalát lehetőleg a külső árok betöltésében húzódó újkori falaknál jelöltük ki. A régészeti feltárás idején, az É–D-i tanúfalakban mindenütt látszott az árok városfal felőli belső oldala, pontosan felmérhető volt, amint átvágva a 12–17. századi rétegeket belemélyedt a bolygatatlan homokba *(31., 32. kép)*. (Az omlásveszély miatt a mélyítéssel együtt készült a zsaluzás, ezért a tanúfalakról, főként az árkokról, nem készülhettek publikálásra alkalmas fényképek.) A sáncárok 81 m hosszú szakasza párhuzamosan haladt a városfallal. A városfal felőli, ferde síkban mélyülő oldala az ágyúállástól 150 cm-re jelent meg, Ismerve a terület rendkívül omladékos talajszerkezetét, kizártnak tartjuk, hogy az ágyúállás a 8 m széles, 5–6 m mély árok partján megmaradt volna. Az 1686-os ostromképeken feltüntetett külső árok az 1997-ben feltárt külső ároknál jóval keskenyebb és sekélyebb lehetett. Véleményünk szerint a 8 m széles, 5–6 m mély árok kiásása idejére a külső ágyúállást már elbontották.

SÁNCÁROK A VÁROSFAL BELSŐ OLDALÁN

A városfal belső oldalán húzódó, a betemetés szintjén 6 m széles és 4–5 m mély árok részleteit a Károly körúti városfalszakasz teljes hosszában megtaláltuk. A városfal előtti partja a városfal külső oldalán lévő, szürke agyag réteg tetejével volt azonos szinten, 2–2,5

méterre megközelítette a városfalat. Első részletét a városfal belső oldalán, a városfalhoz épített, 5. újkori helyiségben, a 37–47. m városfal szakasznál találtuk meg *(14., 33. kép)*. Az itt készített, a városfalhoz kapcsolódó metszetben a városfal tövében lévő, *1. ovális gödör* felett egy kevert, helyenként épülettörmelékes földből álló feltöltés következett, amely a 16–17. századi szintemelések során keletkezett. Felső része a 18. századi építkezésekkel megsemmisült. A belső sáncárok keletkezési idejéről itt csak annyit lehetett megállapítani, hogy keresztülhaladt az 1541–1542-ben keletkezett, *1. ovális gödröt* eltüntető feltöltésen. A feltárás során először a sáncárok városfal felőli oldalát kutattuk, mert feltételeztük, hogy a városfalhoz futó rétegsorból kikövetkeztethetjük a kiásás idejét. A *2. ovális gödör* melletti metszetben megjelent a sáncárok 340 cm széles, városfal felőli külső oldala *(16. kép)*. A betemetés ideje nem volt kétséges, ez közvetlenül az 1686-os háború után, szinte azonnal, bekövetkezett. Az árkot nagyrészt a két oldalára kihányt földdel temették vissza, a többszörösen átforgatott földben épülettörmelék és 12–17. századi régészeti leletek voltak. Az újkori 7. helyiségben, az 52–62. m városfalszakasznál ugyanolyan mértékben elpusztultak a 16–17. századi rétegek, mint az 5. újkori helyiségben, de azért itt is határozottan látszott, hogy a belső sáncárok átvágta a *2. ovális gödör* feletti, 16–17. századi feltöltést. A belső sáncárok metszetének legnagyobb, összefüggő részletét az újkori 10. helyiségben, a 81. m város falszakaszra húzódó tanúfalban figyeltük meg, azonban itt is volt egy újkori pince, amelynek a fala beleépült a sáncárok közepébe és a város felé eső oldalába *(18. kép)*. Az újkori falak között találtuk meg a sáncárok városfal felőli oldalának legmagasabb pontját. A sáncárok és a városfal közötti rétegsorban, a városfalhoz kapcsolódó 15. századi járószint felett, három szintemelés nyomai maradtak meg. Először a 15–16. század eleji járószinten szétterítették az 1526-os pusztulás égett, paticsos épülettörmeléket, majd barna, homokos földet hordtak rá. A barna földréteg nagyon tömör volt, vékony kőtörmelék csík mutatkozott rajta. A tereprendezéssel egybekötött szintemelés az 1526–1541. évek közötti időszakra tehető, a vékony kőtörmelék csíkban pedig már benne lehettek az 1542. évi ostrom közben megsérült falak javításának hulladékai is. A kőtörmelékes réteg felett újabb, vastag feltöltés következett, ez azonban már az utolsó, 17. századi tereprendezéssel, szintemeléssel kapcsolatban keletkezett. Ez utóbbi vastag, sötétbarna, faszenes földréteg tetejéről indult a belső sáncárok városfal felőli oldala. Ez a szint a városfal külső oldalán feltárt, szürke agyagréteg magasabb részével volt egy magasságban. Sajnálatos módon a városfal belő oldalán jelentkező, utolsó, 17. századi feltöltési rétegnek is hiányzott a teteje, azaz nem ismerjük az 1684-es háború idejére kialakított járószint pontos tengerszint feletti magasságát. Azért alakult ki ez a helyzet, mert az 1686-os, felszabadító háborút követő tereprendezés első fázisában az egész terület felszínét egy megadott szinten elegyengették, a mélyedéseket, elsőként a városfal két oldalán lévő árkokat, az árokpartokon lévő földrétegekkel feltöltötték, ezzel szinte mindenütt eltüntették az 1686-os járószintet. A városfal mellől lehordták a 17. századi rétegsor tetejét, majd a 18. századi építkezések során egyes helyeken tovább mélyítették a beépítésre kijelölt területek felszínét.

A belő sáncárok város felöli oldalának legmagasabb pontjait a lelőhely legjobban elpusztult részén, az 1996-ban lebontott ebédlő helyét keresztező, *2/1996. kutatóárokban* figyeltük meg *(3. kép)*. A 34 m hosszú kutatóárok a városfal 40–45. méter falszakaszánál (5. helyiség) elkezdett kutatóárok folytatása volt, azonban a török sáncárok közepén, 280 cm szélességben, két újkori épület alapfala kereszteződött, bemélyedtek a sáncárok betöltésébe. Az újkori fal déli oldalán, a fal mellett 350 cm mélységben volt a sáncárok legmélyebb pontja. Az árok alja, kiszerkeszthető középvonala a falkereszteződés alá esett. Az újkori faltömb kiemelésére nem volt lehetőségünk, ezért az árkot a rendelkezésünkre álló adatok szerint, a terület 18. század eleji járószintjétől (erről a szintről indult a régészeti kutatás) mérve 450–500 cm mélyre becsültük. A feltárás szintjétől számítva 190 cm mélyen a sáncárok belső oldalán egy másik árok jelent meg, alja a bolygatatlan homokba volt beásva. A két árok betöltése szinte egyforma volt, sötétbarna, faszenes homokos föld, sötétbarna, épülettörmelékes homokos föld, faszenes és bolygatatlan sárga homok, agyagcsíkok, váltogatták egymást. A többször átforgatott földrétegekben 13–17. századi régészeti leletek kerültek elő. Az *1686–1714*-es városrészt belülről határoló *árok* belső oldalán 80 cm mély és 50 cm széles padka volt. Belső szélénél egy 25 cm széles, 40 cm mélyedés mutatkozott, amely az árok szélére épített kerítés alapárka lehetett. A kerítéstől 50 cm-re nagy, jelenkori, épülettörmelékes betöltés kezdődött *(35. kép)*. Az 1686 után kiásott árkot tehát a nem sokkal korábban betöltött, török sáncárok mellé ásták, az újkori árok városfal felőli, külső széle beleért a korábbi feltöltésbe. Ezen a helyen az újkori árok mellett határozott vonalban megmaradt a török árok belső szélének nagyobb részlete, amelynek a segítségével kiszerkeszthettük a török sáncárok teljes szélességét.

Az ásatási terület ÉNy-i negyedében, a többi kutatóárokban már nem találtuk meg a belső sáncárok újabb szakaszait, a koraújkori árok is eltűnt a városfal mellé épült koraújkori épületek pincéjében.

A belső sáncárok nagyobb összefüggő részletét a Merlin színház melletti, 1996-ban lebontott raktárépület helyén lehetett megvizsgálni. Az újkori alapfa-

lak között áthaladt a középkori városfal 27 m hosszú szakasza (*81–108. m városfalszakasz*). A 18. századi padlók felszedése után lebontottuk az újkori falakat, elkészítettük a tanúfalat, és lenyestük az egész szelvény felszínét. Jól látszott, hogy az 1686–1714 közötti belső árkot a *2/1996. árokban* látottakhoz képest sokkal nagyobb mértékben beleásták a török árokba, és sajnálatos módon itt is a török árok közepére, a legmélyebb részbe építették a legvastagabb újkori alapfalat. Mind a két árok a bolygatatlan homokba mélyült, jellegzetes 13–17. századi régészeti leletek voltak az árkok többször átforgatott földből álló betöltésében. A 18. század eleji padlók alatt előbukkanó árokbetöltések teljesen egybefolytak, és ebben a nagy foltban különféle gödrök, kisebb árkok, faépítmények gerendanyomai, cölöplyukak, majd mindezek betöltései, és újabb objektumok nyomai kerültek elő. Három, szorosan egymást követő, kora újkori periódusban keletkeztek. *1. periódus.* Az 1686 utáni, első, városi építkezések gazdasági épületei, hulladékgödrei. *2. periódus.* Az Invalidus ház (Városháza) építésével kapcsolatos műhelygödrök. *3. periódus.* Az Invalidus ház kerítéséhez, azaz a középkori városfalhoz épített gazdasági épületek, istállók falai *(36. kép)*.

A belső török árok irányának, méreteinek megismerésére az újkori falak között kutatóárkokat ástunk, ezek egy részében előbukkant a török és újkori árok szétválása, más részükben pedig követhettük a török árok városfal felőli oldalát. Ezen a 27 m hosszú szakaszon a belső árok párhuzamosan haladt a városfallal, a városfaltól való távolsága itt is, mint a korábban ismertetett *5. és 7. helyiségben* átlagosan 250 cm volt. Az ásatási metszetekből nyert adatok alapján szélességét 600 cm-re, mélységét 450–500 cm-re rekonstruáltuk *(30. kép)*.

1/1996. kutatóárok

Az ásatási terület ÉNy-i negyedében, az 1996-ban lebontott ebédlő és nyomda közötti, szabad terület aszfalt burkolata alatt a városfalhoz épített, koraújkori, 1686 utáni pincefalak kerültek elő. A rendkívül bolygatott területen, a szervizút és a Városháza ÉNy-i szárnya között kiástunk egy 74 m hosszú, 1,5 m széles kutatóárkot. A 20. századi épületek falaival párhuzamos árok K-i vége 28 m, a Ny-i vége 19 m távolságra esett a középkori városfaltól. Mindössze három helyen maradt 4–6 m hosszúságú, bolygatatlan régészeti rétegsor, ezeken a helyeken kisebb szelvényeket nyitottunk. Az *1/1996 kutatóárok* 2. szakasza a városfalhoz épített, *3–4. újkori pince* előtt, a városfaltól 21 m-re helyezkedett el. Az 5 m hosszú kutatóárkot, mint később kiderült, egy széles, 18. század közepére jellemző leletekkel betöltött árok középső részébe ástuk *(3. kép)*. A feltárás szintjétől 60 cm mélyen a kutatóárok K-i végén 16. századi cserepeket tartalmazó feltöltést találtunk, folytattuk a mélyítést és 120 cm mélyen megjelent a bolygatatlan sárga homok. Egy, nagyjából É–D-i irányban haladó, széles árok K-i oldala kezdett kirajzolódni. A régészeti kutatóárok Ny-i felében 450 cm mélyen, a bolygatatlan homokban megtaláltuk a 17. századi árok 80 cm széles alját és a kutatóárok Ny-i végében, a metszetben megjelent az árok Ny-i oldalának alsó, 110 cm-t emelkedő vonala. Az árok teljes alakját nem sikerült megfigyelni, mert a dokumentálás közben eleredt a november végi eső, és a laza épülettörmelékbe ásott szonda a zsaluzattal együtt a szemünk láttára összeomlott. A régészeti metszetből egy, legkevesebb, 7 m széles, 4,5 m mély árkot lehet rekonstruálni, a feltárt árokszelet pedig abból a Pest északi oldalát ferdén átszelő belső nagy árokból származott, amelyet az 1686-os ostromképek sorra feltüntetnek.[12] A belső oldalon lévő rétegek közül egy szürkés barna, homokos feltöltésre figyeltünk fel, ennek a teteje nagyjából a városfal 15. századi járószintjével volt egy magasságban. Vastag faszenes, hamus réteg következett, amely talán az 1526-ban leégett faépületből, vagy kerítésből keletkezett. A 16. századi leleteket tartalmazó feltöltés volt az utolsó in situ réteg, amely minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy az árokszakaszt már a 16. század közepén kiásták. A 16. század első felére jellemző leleteket tartalmazó réteg fölött ugyanis sárga homokkal kevert, tarka homokos föld volt, jellegtelen 13–15. századi cserepek voltak benne. Színtiszta sárga homok, sárga agyagos homok réteg következett, amelyek az itteni bolygatatlan talajból származnak. A sárga agyagos homok felett sötét, kevert földrétegek, 13–18. századi leletekkel kevert épülettörmelék, agyagos földcsíkok, új és legújabb kori beásások váltogatták egymást *(30. kép)*.

TÖRTÉNETI ÖSSZEFOGLALÁS

A középkori Pest területén az utóbbi évtizedekben több régészeti kutatásra került sor. A legjelentősebb várostörténeti adatok 1992-ben Pest DNy-i sarkában, a Molnár utcában és 1996–1997-ben a Károly körúton, a város ÉNy-i sarkában, kerültek elő.[13] Mind a két helyen nagyobb, összefüggő területet tártunk fel. A nagy távolság ellenére a két ásatási helyszínt összekapcsolják a 15. századi városfal felépítésével járó változások, amelyekkel megszüntették a korábbi és létre-

[12] Buda ostroma 1686. Greischer színezett rézmetszete. RÓZSA 1963. 143-145, XXXVI. t.; Buda és Pest alaprajza az 1686. évi ostrommal kapcsolatban. M. Wening rézmetszete L. N. Hallart rajza után. Rózsa 1963. 222-224, XXXVIII. t.; A budai ostrom alaprajza 1686. Rézmetszet L. N. Hallart rajza után. RÓZSA 1963. 218-222, LII. t.; Buda ostroma 1686. R. de Hooghe rézkarca. RÓZSA 1963. 240-243, LIII. t.; Buda ostroma madártávlatból 1686. Rézmetszet. RÓZSA 1963. 246-248, LV. t.

[13] A városfal a Molnár utcában nem került elő, az ásatás a városfal melletti telektömb nyugati felében zajlott. IRÁSNÉ MELIS 1996. 211-239.

hozták az új városrészeket. Az ásatási eredmények alapján több, más területeken korábban felszínre került részadat is értelmezhetővé vált, ezáltal lehetőség nyílott a pesti oldal középkori településeinek biztosabb szétválasztására és az egymástól független Pest, Szentfalva, Újbécs jellegzetes, építészeti periódusainak bemutatására. Egyre több adat mutatja, hogy a Györffy György által körvonalazott három, 11–13. századi városmagból a 15. századi városfal felépítéséig egymástól független jogállású települések fejlődtek, és feltételezhető, hogy alapjában véve a városfal felépítése után sem változott a helyzet.[14] A három település közül Pest volt a legjelentősebb. A Március 15. tér körüli város a 15. század 2. felére az ország Buda utáni, második városává fejlődött és a 16. század elején a szabad királyi városok közé emelkedett. Pest DK-i szomszédja, az Egyetem tér körül elhelyezkedő Szentfalva a középkor végére mezőváros lett, ez a rangja a 16. század első felében is megmaradt, pedig ekkor már évtizedek óta közös városfala volt Pesttel. Pest ÉNy-i oldalán, a Szervita tér körüli Újbécs a 15. századi városfal felépítéséig szintén folyamatosan lakott volt. 1435-ig Zsigmond király az egész Újbécset megszerezte, feltételezhető, hogy Zsigmond halála (1437) után is királyi birtok maradt. A pesti polgárok talán csak a városfal felépítésével párhuzamosan, a 15. század vége felé szereztek itt telkeket *(38. kép)*.

A pesti oldal településeinek erőteljes fejlődése a 14–15. század fordulóján, Zsigmond király uralkodása alatt indult meg. Nagy építkezési hullám vette kezdetét, az új házak mellett több, régi, talán még az 1241-es tatárpusztítás nyomait is magukon viselő épületet lebontottak. Az egész Belvárosban megfigyelhettük a szintemelések nyomait, és az új járószintekhez igazodó homlokzati falak maradványait. A legnagyobb építkezés a pesti főtéren (Március 15. tér) zajlott. Lebontották a 12–13. század fordulóján épült és a tatárjárás alatt súlyos károkat szenvedett plébániatemplomot, helyére gótikus csarnoktemplom épült, a szentélye ma is áll. A 15. század elején nagy királyi építkezés zajlott Újbécsen, a Duna part közelében hozzákezdtek a királyi udvarhely átépítéséhez. A pesti vár azonban sohasem készült el, a félbe maradt épületek nagy részét a 15. század második felében lebontották. A Váci utca É-i végén álló várkaput meghagyták, átalakítva és kibővítve ez lett a városfal Váci kapuja. A lakótorony 4 m széles, legnagyobbrészt feltáratlan maradványai a Régiposta utca, Váci utca kereszteződésében rejtőznek az aszfalt alatt. A Duna-parti kikötőben hatalmas pillért állítottak, amely a hajóhíd mellett a Dunát elzáró lánc pesti végét is tartotta.[15] Újbécs ÉK-i részén, az 1241-ben elpusztult ipartelep helyén, a várépítkezéssel egy időben szabályos alaprajzi elhelyezkedésben faszerkezetes, paticsfalú házak épültek, ezek közül háromnak a részleteit feltártuk a Károly körút 30. sz. telken. Mind a három a későbbi városfal nyomvonalába esett, ami azt mutatja, hogy már a 15. század korábbi évtizedeiben szabályozták a terület beépítését. A házak elhelyezkedéséből rekonstruálható utca párhuzamosan haladt a Városház utcában végighaladó, 1241 előtti, pesti városfallal.[16]

A nagy építkezésekkel egy időben a pesti polgárok folytatták az önálló városi életért vívott küzdelmeiket. Fokozatosan elérték, hogy az 1469–1476 közötti időszakban 12 tagú városi tanácsot választhattak, majd néhány év múlva Pest a tárnokszék tagja lett és ezzel visszanyerte szabadságát.[17] A 15. századi folyamatos fellendülés meghozta a városigazgatás, az ipari és a kereskedelmi élet önállóságát, de Pest és környezete egyre jobban zsúfolt, rendezetlen városképet mutatott. A város É-i oldalán nagy, kihasználatlan területet foglalt el a félbe maradt pesti vár, egyre jobban körbeépült és összeszorult a ferences kolostor melletti állatvásártér, és déli irányban a Duna parton, Pest és Szentfalva között nagy területet elfoglalt a bőrfeldolgozó telep. Az Árpád-kori városfal körüli szabad területek különböző minőségű házakkal kezdtek beépülni, ezek között létesült a Szent Miklós templom és kórház. A 15. század második felére megérett a helyzet egy nagyszabású városrendezésre. Rendkívül érdekes lenne, de sajnos nem tudjuk, hogy Mátyás király milyen feltételeket szabott a pesti, szentfalvai és újbécsi polgároknak, és azt sem tudjuk, hogy a három település polgárai milyen egyezséget kötöttek egymással az új városfal és a vele kapcsolatos területrendezés megvalósítására. Az érdekelt felek mai szóhasználattal élve, Pest, Újbécs, Szentfalva teljes kiterjedését érintő, részletes rendezési tervet hoztak létre, az új építkezéseket a régészeti kutatások eredményei szerint a 16. század elejére be is fejezték. Ez volt az utolsó, nagy középkori városrendezés a pesti oldalon.

A 15. század második felében zajló építkezéseket városszerte nagy méretű bontások előzték meg. Ekkor tűnt el az 1241 előtti, pesti városfal, a félbe maradt pesti vár, lebontották az új városfal nyomvonalába eső szentfalvai és újbécsi házakat. Pest déli határában megszüntették a bőrfeldolgozó telepet, az egész műhely átkerült az új városfal külső oldalára, ahol a 18. században is tímárműhelyeket tüntetnek fel a térképek. A 2,2 km hosszú városfal helyét a 13. századi pesti városfallal párhuzamos irányban jelölték ki, és az így bekerített térség 55 hektárra nőtt.[18] A városfal nyomvonala közel 5 hektárnyi terület, amely nagyrészt beépített volt.

[14] GYÖRFFY 1973. 283, 156. kép.

[15] IRÁSNÉ MELIS 1976. 320-321.; IRÁSNÉ MELIS 1994. 66-68, 70.

[16] Szerző publikálatlan ásatási adatai.

[17] KUBINYI 1973. 164-165.

[18] CSORBA 1976.362-363.

Nem tudjuk, hogyan kártalanították a rendezés kereteibe vont területek tulajdonosait, fontos kérdés például, hogy hol kaptak új telket a városfal nyomvonalán és a városfal külső oldalán kisajátított telkek tulajdonosai, és felmerül, hogy volt-e elővásárlási joguk az új parcellázás nyomán kialakított városfalon belüli telkekre. A városrendezéssel kapcsolatban bizonyára számos oklevél keletkezett, ezek azonban nyomtalanul elvesztek. A rendelkezésre álló adatok szerint a pesti ingatlanok a budaiakhoz képest jóval olcsóbbak voltak, azzal együtt, hogy a városrendezéssel kapcsolatban feltehetően jelentősen megélénkült a pesti ingatlanforgalom. Az ebből származó bevétel jelentős részét valószínűleg a városfalra költötték. Adatok hiányában nem tudjuk a városfal építési költségét megbecsülni, csak a felhasznált építőanyag mennyiségét lehet nagyjából kiszámítani. A városfal 2200 m hosszú 1,8 m széles, 10 m magas kötőgátjait 2,2 m széles és 1,6 m mély alapokra építették, a külső tornyok, kaputornyok és a kaputornyok támpillérei további 400 m hosszú falszakaszt jelentenek. Kimaradtak a számításból a Duna-parti rondellák, amelyeknek az építési ideje eléggé bizonytalan, most úgy tekintjük, hogy a pesti várhoz, a királyi hajósok telepéhez tartoztak. A 17. századi rajzok a két rondella között kőfalat ábrázolnak, a déli rondellától viszont palánksor húzódik a Duna-parton. A városfal kő építőanyagának becsült mennyisége 54 000 köbméterre tehető. Amennyiben a városfal belső oldalán, a pártázat mögött fából készült, fedett folyosó húzódott, 1-2 000 köbméter fára is szükség volt. Jelentősen megnövelte a felhasznált fa mennyiségét a Duna-parti palánksor, bár lehetséges, hogy a közel 700 m hosszú kerítés nagyobb része, talán a fele, már korábban, megépült a pesti parton.[19] Az építőanyag költségeit bontott anyagok újbóli felhasználásával csökkentették, több helyen látható faragott kő, vagy törött építészeti faragvány a városfalban. Az építkezés költségeit rendkívüli mértékben megnövelték azok a földmunkák, feltöltések, amelyekkel ki kellett alakítani a városfal egész vonalán a közel azonos tengerszint feletti magasságú járószintet. Az így megmozgatott és ide szállított föld mennyiségét becsülni sem lehet, mert a városfal építése előtti terepszintet csak kevés helyen ismerjük. Ez a feltöltés a Károly körúti 120 m hosszú falszakasz mellett, K-Ny-i irányban, a Deák tér felé haladva, 40 cm-ről 100 cm-re vastagodott, a városfal külső oldalán pedig a Károly körút felé haladva, a városfaltól 18 méterre még 10-15 cm vastagságban látni lehetett.[20]

A városfal építésével kapcsolatos parcellázás nyomait a Molnár utcai és a Károly körúti ásatáson figyeltük meg. A városfalhoz igazodó beépítés a Károly körúti szakaszon már a 15. század második felében megtörtént, a Molnár utcában azonban csak a 16. század elején következett be. A régészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy a Molnár utcai, középkori bőrfeldolgozó telepet csak a városfal teljes felépítése után szüntették meg, és a műhely területét csak a városfalon kívüli műhely beindítása után osztották házhelyekre.[21] A régészeti megfigyelések szerint a 15. századi városfal felépítésével párhuzamosan, a Régiposta utca, Károly körút, Vörösmarty tér, Duna-part által határolt területen szinte minden korábbi épületet lebontottak, teljesen új városrész alakult ki. A 15. század utolsó negyedében a pesti vár lakótornyát, északi kapuját, a Városház utcában haladó, 13. századi pesti városfalat azonos tengerszint feletti magasságra bontották, az É-i várkapu a városfal Váci kapujának szolgált alapul, a lakótorony és a 13. századi városfal maradványai felett pedig átvezették a 15. század végi utakat. Jól megfigyelhető volt, hogy ez utóbbi út a Váci utcában a III. szint volt, és folyamatosan áthaladt a váci városkapun. Ennek a járószintnek megfelelt a Károly körúti városfal járószintje, és a városfalhoz kapcsolódó városrészt keresztező utca legalsó szintje (Károly körúti 1. útréteg). A Városház utca vonalában haladó 13. századi, a tatárjárás után kijavított pesti városfal és a 15. századi városfal között 140-160 m széles területsáv húzódik, ez elegendő volt ahhoz, hogy átvezessenek rajta egy új utcát, amelynek mind a két oldalát házhelyekre osztották. A Városháza északi udvarán feltárt utcarészlet a középkori eredetű Semmelweis utca folytatása, a Sütő utcánál fordulva beletorkollik az ugyancsak a 15. századi városfallal párhuzamos, középkori eredetű Fehérhajó utcába. Az új parcellázásokkal kialakított utcákat igyekeztek a korábbi úthálózatba illeszteni, meghosszabbították a Pestből kivezető főútvonalakat, és ezekhez illesztették az új telektömböket. A 16. század elejére kialakult városalaprajz, telekbeosztás a mai napig fennmaradt.

A régészeti adatok azt mutatják, hogy a városfal a 15. század második felében, Mátyás király uralkodása alatt épült.[22] Alátámasztja ezt a városfal első, 1493-as

[19] A Duna-part kiépítésének legkorábbi, valamennyire részletes ábrázolása 1600-ból, W. Dilich rézkarcán tűnt fel. A Pestet északról ábrázoló sematikus rajzon a Duna-parti házsor előtt keskeny kerítés köti össze a Duna-parti rondellákat. RÓZSA 1963. 105. X. t. M. Wening 1684-es, L. N. Hallart rajza után készített rézmetszetén az északi Duna-parti és a Színházi rondella között kőfalat ábrázol, majd a Színházi rondellától végig palánkfal látszik. RÓZSA 1963. 264, XXXI. t. A Belgrád rakpart 5. számú ház bontsa közben a ház hátsó tűzfalában középkorinak látszó falmaradvány került elő, amelyről feltételezhető, hogy a Duna-parti védőfal részlete volt. Régészeti kutatásra nem került sor, dokumentáció sem készült. GENTHON-ZAKARIÁS 1961. 107-108.

[20] PÉCSI 1959. több helyen.

[21] Az ásatás a városfal melletti telektömb Ny-i felében zajlott. IRÁSNÉ MELIS 1996. 215-226.

[22] A 15. században épült városfalak a magyar várak külső tornyos típusába tartoznak. GERŐ 1968. 23-26.

okleveles említése, amikor határozottan leírták, hogy nem sokkal korábban épült a város köré. 1512-ben említették a Hatvani kaput, a városfal északi, Bécsi-Váci kapuja 1516-ban és 1522-ben jelent meg oklevelekben.[23] Röviddel ezután, 1526 őszén, tragikus fordulat következett, a Mohácsról érkező török sereg nemcsak Budát, hanem Pestet is feldúlta és felégette. A törökök nem sokkal ezután elvonultak, lassan visszatértek a pestiek és megkezdték a romok kijavítását. A királyi hatalomért viaskodó pártok küzdelmei és az újabb török támadás veszélye között Pest már nem tudott újjáépülni, örökre elvesztette középkori nagyságát. Az elkövetkezendő évtizedekben Pest sokat szenvedett a budai királyi palota birtokolásáért vívott küzdelmekben, az egymás ellen küzdő két magyar király Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, valamint a velük szövetséges magyar, német, török csapatok heves csatákat vívtak a pesti oldalon is. Pest 1526-tól szinte folyamatosan katonai megszállás alatt volt. A 16. század első felében már csak egyetlen nagyobb építkezésre, a hadi célokat szolgáló városfal kijavítására és átalakítására került sor. A Károly körúti városfalszakasznál, a Váci kapunál és a Kecskeméti kapunál, a falak külső és belső oldalán megfigyeltük a 16. század első felében végrehajtott, török régészeti tárgyakat még nem tartalmazó feltöltésből álló szintemelést. A városkapuk belső terének és előterének a megemelése a városfal katonai erejét növelő rondellák építésével állt kapcsolatban. A külső szintemelés során temették be például a Károly körúti falszakaszhoz épített kovácsműhelyt, a betöltésben 16. század első felére jellemző, magyar régészeti leletek voltak. A Károly körúton a városfal belső oldalán kialakított utca városfal felőli, 1526-ban leégett házsorát is a fal melletti szintemelés elvékonyodó rétege fedte el. A barna, homokos feltöltés a Károly körúti középkori utca vonalánál véget ért, mert az utca déli oldalán újjáépültek a házak. Az utolsó, középkori pesti építkezések ideje arra az időszakra tehető, amikor a két király között fegyvernyugvás volt, és közös erővel próbáltak felkészülni a török veszély elhárítására. Az 1538-as váradi békében megegyeztek, hogy együtt védik Budát és Pestet, erődöt építenek a Gellért-hegyen is.[24] A békesség rövid ideig tartott. 1540-ben, Szapolyai János halála után, ismét fellángoltak az ellentétek, mert Habsburg Ferdinánddal szemben Szapolyai párthívei királlyá választották a csecsemő János Zsigmondot. Az özvegy Izabella királyné és János Zsigmond a budai királyi palotában tartózkodtak, és Ferdinánd várható támadása ellen megerősítették a budai királyi palota katonai védelmét. Erre Ferdinánd sereget küldött Buda ellen, de a németek csak Pestet tudták elfoglalni. 1541 tavaszán Fráter György megkísérelte Pest visszafoglalását, de amikor Ferdinánd seregei Rogendorf vezetésével Buda alá érkeztek, Fráter György abbahagyta a pesti ostromot. Ezt követően rövidesen megérkezett Mehmed bég felmentő segédhada és Török Bálint csapata, két tűz közé fogták Rogendorfot és szétverték a német csapatot. 1541. augusztus 21-én Buda felszabadult az ostromzár alól, ugyanekkor Pestről is kivonultak a németek. Augusztus 26-án Szulejmán szultán hatalmas sereggel Buda alá érkezett, tárgyalások kezdődtek, ez alatt augusztus 29-én Buda török kézre került és szeptember 5-én Izabella királyné János Zsigmonddal eltávozott Budáról.[25]

A pesti hadi események szereplői között jelentős szerepet játszott Joannes Maria Speciecasa olasz hadi építész, aki I. Ferdinánd király szolgálatában állt. 1541 február 8-án Ferdinánd utasította a magyarországi tábori fizetőmesterét, hogy Joannes Maria Speciecasának, mint királyi építőmesternek pesti megélhetésére fizessen 32 forintot. Fels Lénárt főkapitány leveleiből bővebben értesülünk az eseményekről. 1540 novemberében Ferdinánd a Szapolyai uralma alatt álló Buda elfoglalására készült. Az ostrom előkészítésére ideküldött dunai naszádosok parancsnoka feltehetően az Jhann Maria mester lehetett, aki már 1538-ban több szakértővel együtt Ferdinánd pozsonyi és komáromi várát is megvizsgálta. 1540-ben Buda ostroma elmaradt, Ferdinánd részére csak Pestet sikerült elfoglalni. A téli hónapokban hozzákezdtek Pest védőműveinek, bástyáinak megerősítéséhez, a munkálatok 1541 tavaszán megszakadtak, amikor Fráter György seregei körbefogták Pestet. Rogendorf vezetésével azonban Ferdinánd serege is ideérkezett, és Fráter György elvonult Pest alól. 1541 április 23-án keltezett, olasz nyelvű levélben Jo: Marius Speciecasa megköszönte Ferdinánd királynak fizetése felemelését: „Az elmúlt napokban Rogendorf uram tudatta velem, miszerint Felségtek havi 40 forintot engedélyezett számomra fizetésemül ennek a Pest városnak az erődítéséért. Amivel nagyon elégedett vagyok..."[26] Nem tudjuk pontosan, hogy az 1540 november és 1541 augusztus 21 közötti időszakban, miközben Fráter György és később Török Bálint is ostromolta a várost, milyen védőművek építésére volt lehetőség. A kortárs olasz történetíró, Paulus Jovius csak annyit jegyzett fel, hogy a Nápolyból való Marius Spicecasius Pest városában, „...az ellenség táborának ellenében itáliai módra négyszögben, akár egy igen széles tornyot, sáncot emeltetett, és a tetejére ágyúkat helyeztetett."[27] Ez a négyszögletes Duna-parti sánc több városképi metszeten látható.[28] Istvánffy Miklós

[23] KUBINYI 1973. 13, 41.; CSORBA 1976. 360.

[24] IVÁNYI 1941. 32-84.; CSORBA 1976. 357.

[25] KUBINYI 1973. 201-231.

[26] DÉTSY 1994. 227-228.

[27] DÉTSY 1994. 228.

[28] Buda ostroma. 1542. E. Vico rézmetszete. RÓZSA 1963. 171, V. t. a.

(1535–1615) nagy történeti munkájában az 1541 körüli események ismertetése közben többször kitért Marius Speciacasius tevékenységére, különösen érdekes a Török Bálint vezette ostrommal kapcsolatos megjegyzése. „Marius Speciacasius a hajóhad parancsnoka a város belsejében itáliai módra emelt erődítményekkel és sáncokkal az ellenség (itt Török Bálintról van szó) próbálkozásait meghiúsította."[29] Az idézet Istvánffy Miklóstól (1535–1615) származik, de amikor Istvánffy Budán járva Pestet is láthatta, Pest már Buda török katonai helyőrsége volt. Bár kétségtelen, hogy Istvánffy jelentős katonai ismeretekkel is rendelkezett. A pesti középkori városfalat és a védőműveket az 1542-es, nagy pusztulásokkal járó visszafoglalási kísérlet után a törökök már saját elképzeléseik szerint állították helyre, a megerősített városfal nem a budai vár felől, hanem a Duna mentén É felől közeledő császári seregek ellen védte a pesti helyőrséget. A felsoroltak ellenére feltételezhető, hogy Joannes Maria Speciecasa közreműködött a pesti erődítés 1526 és 1541 közötti átépítésében, ez azonban a Duna-parti, négyszögletes ágyúállást kivéve, csak az 1540 novembere előtti időszakban történhetett. Mint a régészeti feltárásokból kiderült, olyan nagy mértékű földmunkák, építkezések zajlottak a 15. századi városfalnál, amelyeket 10 hónap alatt, még békeidőben is nehezen lehetett volna elvégeztetni.

A középkori város utolsó hadi építkezéseinek sajnálatos módon a törökök látták a hasznát, amikor 1542 őszén az egyesült német-magyar seregek felvonultak Buda visszafoglalására, és elsőként Pestet szerették volna visszaszerezni. Az ostromló seregek körbezárták Pestet és lövetni kezdték a várost. A törökök kitörtek a falak mögül, de a támadást nem tudták visszaverni. A német-magyar seregek heves ágyútűzzel folytatták a küzdelmet, „egyetlen napon háromezer hatszáz golyót is kilőttek Pestre" s miután 100 rőfnyi (kb. 70–80 m) szélességben megrongálták a falakat, általános rohamot kezdtek és a gyalogságnak sikerült három bástyát elfoglalnia. A törökök elszántan védekeztek, a falon belül árkot ástak, és az ostromot visszaverték. A császári sereg helyzetét a sikertelen katonai események mellett az időjárás viszontagságai is nagyon megnehezítették, a nagy őszi esőzés és a hideg beálltával a Buda felszabadítására érkezett sereg visszavonult.[30] Az ostrom nyomai meglátszottak a Károly körúti városfalszakaszon, helyenként az alapfalakban is előtűntek a javítások nyomai. A városfalon belüli katonai felvonulási terület felszínét elegyengették, ez gyakorlatilag egy újabb feltöltést, szintemelést jelentett, amelyből még mindig hiányoztak a hódoltság kori, nem magyar régészeti leletek. Ez érthető, hiszen a török uralom első évében, de még pár évtizeddel később is, a török katonaság és a szorosan hozzájuk kapcsolódó civil csoportok nem lakták be az egész várost, sok magyar család Pesten maradt és még a 16. század végén is számolni lehetett jelentős létszámú magyar lakossággal. Megfigyeléseink szerint a Károly körúton feltárt középkori utca déli oldalán a 16. században kijavították a kőházakat, közülük három további átalakításokkal az 1740-es évekig fennállott. Vegyes építőanyagú házak maradtak, az utca felé eső három helyiséget kőből építették, a többi helyiség tapasztott favázas vagy favázas vertfalakból épült.[31] Az 1547-es adóösszeírásban a lakókerületeket, mahallékat, magyar utcanevekkel sorolták fel, évtizedekkel később jelentek meg az új és a török nevű városrészek.[32] A 16. századi városképi leírások eléggé különböznek egymástól, attól függően, hogy a tudósítók jártak-e Pesten, vagy Budáról csak áttekintettek Pestre. Két 16. századi leírás egybehangzóan kiemelte a városfal jó minőségét. 1577-ben Sweiger Salamon egy óra alatt körbejárta a pesti városfalat, a vastag és erős kőfalakkal kapcsolatban megjegyezte, hogy jobbak, mint Buda, Esztergom, vagy Belgrád falai, mert azok erődítései erősen rongáltak. A falakon belül rossz és csúnya házakat látott.[33] 1587-ben Reinhold Lubenau járt Pesten. „Pest városa sok sarkú, vagy kerek tornyokkal ékes, szilárd fallal van körülvéve. Sokkal jobbak és szebbek a házai, mint Budának."[34]

A 16. század végéig Pesten, amely a török birodalom egyik legtávolabbi katonai helyőrsége volt, nagyobb háborús események nélkül zajlott az élet. Ekkor azonban a császári hadvezetés újból tervbe vette Buda felszabadítását és 1598-ban Mátyás főherceg serege megérkezett Buda alá. A hadjárat sikertelen volt, Pest ostromával meg sem próbálkoztak, majd a sereg a kedvezőtlen időjárásnak is köszönhetően visszavonult. 1602-ben indult a következő hadjárat. A császári seregek fővezére Ruswurm Hermmann Kristóf tábornok volt, aki a visszafoglalási kísérletet ismét Pest ostromával kezdte. A törökök elszántan védekeztek, az utcáról-utcára vívott küzdelemben végül a császáriak győztek, és Pestre bevonultak a németek. A két éves német parancsnokság alatt Lala Mehmed folyamatosan lövette Budáról Pestet, a Duna-parti városrész teljesen elpusztult a folyamatos ágyútűzben. A város többi részét 1604 szeptemberében Jagenritter Wolf kapitány semmisítette meg, amikor a császári haditanács részben Bocskai István fellépése miatt utasítást adott a város kiürítésére a falak szétdúlására és a romok felégetésére. Ezzel azonban még nem értek véget a 17.

[29] BÁNFI 1936. 119-122.

[30] FEKETE-NAGY 1973. 337-343.

[31] Az 1996-1997. évi régészeti kutatás eredményei nagyrészt publikálatlanok.

[32] FEKETE-NAGY 1973. 359.

[33] NÉMETHY 1890. 134-135.

[34] HARASZTI-PETŐ 1963. 90.

század eleji katonai események. Bocskai István seregei élén Pest alá érkezett és letáborozott a Rákosmezőn. A törökök nagy ünnepségeket rendeztek, átadták Bocskainak az Ahmed szultán által küldött koronát, majd ezt követően tárgyalások kezdődtek. A harcokban kimerült ellenfelek, törökök, magyarok, németek a zsitvatoroki békében (1606) kiegyeztek egymással és megállapodtak abban, hogy Buda török vár marad.[35]

A Buda visszafoglalására indított hadjáratok során kiderült, hogy a lőfegyverek és a haditechnika 16. századi fejlődése következtében Pest katonai ereje elenyészett, a középkori eredetű városfalak már nem nyújtottak megfelelő katonai védelmet. Különösen védtelen volt a város a Várhegyről érkező tüzérségi támadással szemben, elsőként Lala Mehmed lövette szét a pesti Duna parti városrészt. Mindezek ellenére a zsitvatoroki béke után nem maradhatott teljesen romos állapotban a török katonai helyőrséget befogadó pesti erőd. A régészeti kutatások feltárták a 17. századi építkezések, a városfal kijavításának, a külső ágyúállás építésének, a külső-belső sáncárkok kiásásának a nyomait. Ezeket a védőműveket sorra megtaláljuk az 1684-1686-os ostromképeken. A Károly körúti ásatás idején előkerült építmények mindegyike megegyezik egy 1684-es, Pestet K-ről ábrázoló Hallart rajz megfelelő részleteivel *(39. kép)*.[36] A Duna-parton nagy kerek rondella állt, a Váci kapu előtt magas, deszkapalánkokból rondellaszerű ágyúállás volt, a nyugati oldalon volt a kapuja. Innen indult a városfalhoz épített külső ágyúállás, amely a Deák téri négyszögletes toronyba húzódott. A négyszögletes torony keleti oldalán folytatódott, körbevette a Károly körút 28-30. számú telkek közös határán álló, a 20. században teljes egészében elbontott félkör alakú tornyot és folyamatosan haladt a következő, a Hatvani kapu előtti félkör alakú torony É-i oldaláig. Az ágyúállás előtt széles sáncárok húzódott, amely a Váci kaputól indult és kiszélesedve a Hatvani kapu rondellájánál véget ért. A Hatvani kapu előtti rondella kapuját palánkokkal körbevett ágyúállás védte. A kapu mögött, közvetlenül a fal mellett folytatódott a sáncárok, végül a Kecskeméti kapu rondellája előtt véget ért. Az ágyúállás előtt a sáncárok külső oldalát a kiásott földdel felmagasították.

A Károly körúti ásatás a Hallart rajzon négyszögletesnek ábrázolt Deák téri és a következő, félkör alakú torony között zajlott, 80 m hosszan feltártuk a 17. századi erődrendszer maradványait. Amennyiben a Hallart rajzot hitelesnek fogadjuk el, akkor a külső ágyúállás közel 400 m hosszú lehetett. Hozzávetőleges számítások szerint legalább 2700 cölöpre és ettől jóval több palánkra volt szükség. A kazettákba pedig legalább 5000 m^3 szürke agyagot kellett beledöngölni, ráadásul nem is tudjuk, hogy az építőanyagokat milyen messziről kellett ideszállítani. Pest közelében nem tudunk olyan erdőről, bányáról, amelyből az ágyúálláshoz szükséges építőanyagot kitermelhették volna. Véleményünk szerint az ágyúállást hosszan tartó, békés időszakban, a zsitvatoroki béke után, a 17. század első felében készítették. Az ásatási adatok szerint az ágyúállásnak volt egy korábbi formája, amely a Károly körúti feltárás VI. szelvényében elérte a városfalat. Ezzel kapcsolatban arra lehetne gondolni, hogy a városfal ÉNy-i oldalán esetleg már a 16. században, talán már az 1542-es ostrom után külső ágyúállást építettek, ennek azonban semmiféle bizonyítéka nem került elő. Az azonban tény, hogy a két ágyúállásrészlet azonos elemekből, azonos méretű gerendákból, kazettákból állt. A városfal 16-17. századi megerősítésével kapcsolatban sok egyéb kérdés is felmerül, de ebben a tanulmányban csak azokat az ásatási eredményeket ismertettük, amelyek az erődrendszer nyomait és az erődrendszer egyes elemeinek az időrendjét mutatták. A hadtörténészekre vár, hogy a pesti városfalat az ágyúállással, külső, belső sáncárkaival együtt behelyezzék a hódoltság kori katonai építészet emlékei sorába.

A 17. századi ostromképek feltüntetik a külső ágyúállás előtti és a városfalon belüli árkokat is. Az árkok keletkezési idejének meghatározásában Evlia Cselebi török világutazó leírásában találunk adatokat. „Pest várának alakja és földje. Pest csak egyszerű fallal van kerítve, de ez nagyon erősen van megépítve. A Duna parton ötszáz lépés. Mindössze öt iszkenderi bástyája van, ágyúi a Dunára néző nagy bástyákon vannak. Ámde a Duna partján lévő bástyák némelyike között itt-ott tömésfal palánka is van. E várnak a szárazföld felőli oldala háromszögletű. Összesen 12 erős tornya van, minden toronyban öt-hat kolumburna és sáhi zárbuzán ágyú van. A tornyok felső részei deszkazsindellyel fedett zászlós kupolák, egyik toronytól a másikig öven lőrés van, minden lőrés kétlépésnyi. E várnak négyszögű kerülete ezerhétszáz lépés. Összesen hat kapuja van, a nyugatra nézők részint a hídfőre, részint a Vác vára irányába nyíló kapuk. A Váci- kapu azonban igazában észak felé nyíló kapu. A Hatvani-kapu keletre néz. A Szolnoki-kapu keletről dél felé hajlóan nyíló nagy kapu. Más kis kapuk a Duna partjára nyílnak, s ez oldalon semmi árok nincs. Némelykor, ha a Duna megárad, a vár falait verdesi, ezért árokra szükség nincs. A száraz felől a földből metszett sekély árka van, de ez nagyon széles, sőt a régi időben a Duna körítette, aminek a jelei most is láthatók. A száraz felől semmi magaslata nincs. Déli oldalon a Duna folyón túl Gürz Eliász hegye nagy magaslat, úgy, hogy a várban az ágyúgolyó miatt még lúd, tyúk sem járhat."[37] Evlia Cselebi 1660-1664-ben többször is járt Magyaror-

[35] FEKETE-NAGY 1973. 337-343.

[36] Buda ostroma nyugatról. 1684. M. Wening vegyes technikával készült műve L. N. Hallart rajza nyomán. RÓZSA 1995. 30. 20 kép.

[37] SZAKÁLY 1986. 46-47.

ságon, feltehetően személyesen látta is azokat az épületeket, amelyekről írt. A közölt fordítás részletben több olyan szófordulat van, amelyben megnevezi a pesti erődítés egy-egy részletét, technikai jellegzetességét, azonban a későbbi ostromképek és az ásatási megfigyelések szerint ezek máshol is fellelhetőek, felmerül, hogy a helymeghatározások talán nem egészen pontosak. A tömésfal palánkát a Duna folyó partján lévő bástyák némelyike között említi, ha azt vesszük Pest valóban a Duna parton fekszik. A Duna mellett azonban csak két rondella van, ezek között pedig következetesen kőfalat mutatnak a 17. századi grafikák. A Duna parton a Színházi rondellától délre folyamatosan faszerkezet látható, ezek különféle szerkezetűek lehetnek, eddig még nem kerültek elő a maradványai. Elgondolkoztató Cselebinek „bástyák némelyike között itt-ott tömésfal palánka is van" kifejezése, amely a városfal egészére és a városfal előtti, cölöpszerkezetes ágyúállásra is vonatkozhat. Ez azt mutatná, hogy az ágyúállás 1660 előtt épült. Evlia Cselebi másik figyelemreméltó mondata, „E várnak a szárazföld felőli oldala háromszögletű." Ez a háromszögletű rész kitűnik a 17. századi város alaprajzokból *(38. kép)*. Már az 1542-es ostrommal kapcsolatban feljegyezték, hogy az elszántan védekező törökök a városfal belső oldalán árkokat ástak és sáncokat emeltek. A 17. századi rajzok szerint ez a belső védőmű a kisebbik, déli Duna-parti (Színházi) rondellától indult, átszelte a város ÉNy-i sarkát, a Váci kapu és a Deák téri külső torony között csatlakozott a városfalhoz. Középső szakaszán négyszögletes bástya volt. A Váci utca 16. és a Váci utca 18. telkek közös határán, az 1945-ben lebombázott házak bontása közben előkerült egy 10 m hosszú, 120–140 cm széles kváder borítású fal, amely a 16–17. századi járószint felett 6 m magas volt. Mindkét oldalán újkori pincék voltak, nem találtunk régészeti jelenségeket. (A falat a Fontana üzletház építése közben lebontották.) Átnéztük a terület újkori építéstörténeti adatait és nem találtunk olyan épületet, amelynek ez a fal része lehetett volna. A 17. század végi pesti telekkönyvek (1688 és 1696) szerint régi kövekből épült házak álltak ezen a környéken, de a szóban forgó fal semmi esetre sem két későközépkori polgárház kerítéseként épült.[38] Bizonytalan eredetű, 1686 előtti, kb. 160–180 cm széles, É–D-i irányú, a 18–20. sz-i házak alaprajzába nem illő falrészletek kerültek elő a Régiposta utca 6. és 8. sz. házak pincéjében is. A pincefelújítás közben nem volt lehetőségünk a régészeti kutatásra, de ezek a falak legalább még megmaradtak a pincepadló alatt.[39] A Váci utca 16–18 telekhatáron fennmaradt 6 m magas kőfalrészletről biztosan lehet tudni, hogy átvészelte a török háborús eseményeket és feltételezhető, hogy az ÉNy-i belső erődben is felhasználták. A belső erődfal előtti árkot a városfaltól 21 méterre a Károly körút 30. számú telken találtuk meg. A rendkívül kedvezőtlen ásatási körülmények között sikerült átvágni és a régészeti metszetből megismertük a méreteit és a kiásás idejét. Az árok a visszatemetés idején 7 m széles és 4,5 m volt, és amint a történeti forrásokban elbeszélik, a 16. század közepén, 1542-ben ásták ki.[40]

A bemutatott, Pestet madártávlatból feltüntető rajzon *(40. kép)* a belső erődítés és a városfal találkozásánál, egy alig látható kis részletben satírozás látszik, amely a Deák téri torony irányába halad. Ezzel a rajzoló a városfal belső oldalán futó árkot tüntette fel. A Károly körúti ásatási területen a városfal teljes hosszában megtaláltuk. Hasonló árok nyomaira bukkantunk a Magyar utca 48–50. sz. telken, hol a jelenkori pincefalak kihordása utána városfaltól 560 cm-re megjelent az árok belső széle, az árok oldala fokozatosan lejtett a városfal felé. Közvetlenül a városfal mellett kétszintes, jelenkori pince volt, ennek építésével megsemmisítették a belső árok városfal felőli részét. Az árok belső oldala alatt a városfal építésénél korábbi, 13. századi alapokon álló, kőház falai kerültek elő. A ház romjait kevert, homokos barna feltöltés fedte be, és ezt a réteget is elvágta a városfal mellett haladó belső árok.[41] A Károly körúti és a Magyar utcai árokszakaszok alapján feltételezzük, hogy a városfal belső oldalán végig árok húzódott. A bemutatott rajzon a Királyi Pál utca és a Bástya utca Ny-i végén látható az árkot jelölő satírozás, de régészeti kutatásból még nem kerültek elő ezen a szakaszon újabb árokrészletek. Korábban a régészeti eredmények ismertetésénél leírtuk, hogy a belső sáncárok partja a városfal külső oldalán lévő, szürke agyagréteg tetejével volt közel azonos szinten, amely az ágyúállás kazettáiba volt beledöngölve. Az ágyúállás fa anyagának kiszedése után a szürke agyag vastag rétegben a városfal mellett maradt. Az agyagréteg szétfolyva, szinte az ágyúállás előtt húzódó, 8 m széles, 6 m mély árok széléig ért. 1660–1664 között Evlia Cselebi a városfal előtti árkot szélesnek és sekélynek találta, és úgy tudta, hogy régebben a Dunából folyt bele a víz. Ennek a régi vízfolyásnak a nyomait is látta. Felvetődik a kérdés, hogy Evlia Cselebi valójában milyen árkot látott. A 17. századi grafikák mutatják az ágyúállás előtti széles árkot, és még a külső parton lévő magasítást is feltüntetik, amelyet a kidobált földből alakítottak ki. Az ágyúállás kiszedése és az általunk megismert, a városfalat kísérő árkok kiásása a török kor utolsó éveiben, az

[38] Korábban felmerült, hogy ez a fal talán a félbemaradt pesti várhoz tartozott. Ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy esetleg a 16-17. századi belső védőműben is felhasználták. IRÁSNÉ MELIS 1994. 68.

[39] Ezek a falak is túlélték a török háborús eseményeket, feltételezhető, hogy a megszemlélt falmaradványok több évszázadosak. Reméljük, hogy egyszer az itteni pincékben is sor kerülhet régészeti kutatásokra.

[40] FEKETE-NAGY 1973. 337-343.

[41] IRÁSNÉ MELIS 1976. 324.; IRÁSNÉ MELIS 1984, 66.

1684–1686-os hadi eseményekkel álltak kapcsolatban. Mint korábban utaltunk rá, az ágyúállás nem égett el, nem ment tönkre, a fa anyagot az utolsó szálig kiszedték. Az általunk megismert 8 m széles, 6 m mély külső sáncárok széle 150–200 cm-re megközelítette az ágyúállás külső oldalát. Az itteni, rendkívül laza szerkezetű, folyós homokban az ágyúállás nem állhatott a 6 m mély árok partján, mert beleomlott volna. Ez azt jelenti, hogy az általunk megismert 8 m széles, 6 m mély árkot csak az ágyúállás szétszedése után ásták ki. Az is lehetséges, hogy ez 1686 után történt, talán a kora-újkori Pestet védte a kurucoktól. A török kori külső sáncárok valószínűleg kisebb lehetett, és semmiképpen sem érhetett össze az ágyúállással. Az ágyúállás lebontásának az idejét nem tudjuk pontosan, azonban a hadi események ismeretében feltételezzük, hogy legkésőbb 1684-ben történt. Ebben az évben kétszer is felgyújtották a várost, de az ágyúállás szétszedése után itt maradt szürke agyagban, vagy közvetlenül az agyag felszínén nem láttunk égésnyomokat. Ha az ágyúállás elégett volna, a városfalon is jól látható, erőteljes égésnyomok keletkeztek volna, ilyeneket pedig nem láttunk *(37. kép)*.

1684. március 5-én megalakult az európai államok török ellenes szövetsége, a szent liga, és rövid időn belül Buda felé indultak a nyugati, felszabadító csapatok. 1684. június 30-án a törökök felgyújtották és kiürítették Pestet, a császári sereg Lotharingiai Károly vezetésével bevonult a romok közé. Lehetséges, hogy az ágyúállást a kivonuló törökök szedték szét. Az is előfordulhatott, hogy az ágyúállás megmaradt, mert a tűzvész csak a város belterületét érintette. Ebben az esetben a császáriak szedték szét, és ebből építették fel a Duna-parti sáncokat és lőállásokat. Az ostrom kezdeteként a császáriak a pesti partról lövetni kezdték Budát, de rövidesen kiderült, hogy a budai török ágyúkkal szemben Pest kézentartása is nagy katonai veszteségekkel járt. A további veszteségek elkerülése érdekében a császári hadvezetés kiürítette Pestet, a maradék épületeket lerombolták és a rommezőt felgyújtották. Hazánk második legnagyobb középkori városa végleg eltűnt a föld színéről. Buda sikertelen ostroma után a császári sereg elvonult Buda alól, 400 sebesültet hagytak az égő városban. Pest újra török fennhatóság alákerült. 1686 májusában az egyesült, európai seregek ismét elindultak a párkányi táborból és június 16–17-én megérkeztek Buda alá. Miksa Emánuel bajor választófejedelem június 17-én a bajor hadtest élén néhány óra alatt elfoglalta és megszállta a pesti romokat.[42] Hetvenöt nap múlva az egyesült európai seregek felszabadították Budát és véget ért a 150 éves török hódoltság időszaka.[43]

[42] KÁROLYI-WELLMANN 1936. 208-209, 248.

[43] A Budapesti Történeti Múzeum munkatársai közül Kuczogi Zsuzsanna készítette az ásatási metszetrajzokat és közreműködött a geodéziai felmérésében, a fényképek Bakos Margit és Tihanyi Bence munkái. Az ásatási-technikus feladatait Kárpáti Zoltán, egyetemi hallgató végezte. A tanulmányban közzétett, számítógépes rajzokat Irás Krisztina térképész egyetemi hallgató készítette.

IRODALOMJEGYZÉK

BÁNFI 1936 — BÁNFI Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. TBM 5 (1936) p. 102–131.

CSORBA 1976 — CSORBA Csaba: Pest városfalának vázlatos története. BudRég 24 (1976) p. 349–368.

DÉTSY 1994 — DÉTSY Mihály: Adatok Joannes Speciecasa hadiépítész életpályájáról. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. In: Művészettörténet-Műemlékvédelem. Bp. 1994. p. 227–233.

FEKETE–NAGY 1973 — FEKETE Lajos – NAGY Lajos: Budapest története a török korban. In: Budapest története 2. Bp. 1973. p. 337–436.

TÓTH 1966 — F. TÓTH Rózsa: A régi pesti városfal, a Hatvani kapu és rondellája. Budapest 4. sz. (1966) p. 20–22.

GÁRDONYI 1929 — GÁRDONYI Albert: A pesti városfal. Historia, Pest-Budai emléklapok 2 (1929) 4–5. sz. p. 1–8.

GENTHON 1951 — GENTHON István: Magyarország műemlékei. Bp. 1951.

GENTHON–ZAKARIÁS 1961 — GENTHON István – ZAKARIÁS G. Sándor: Magyarország művészeti emlékei. 3. Budapest. Bp. 1961.

GERŐ 1968 — GERŐ László: Magyar várak. Bp. 1968.

GYÖRFFY 1973 — GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest története 1. Bp. 1973. p. 217–349.

HARASZTI–PETŐ 1963 — HARASZTI SÁNDOR – PETŐ TIBOR: Útikalandok régi Magyarországon. Bp. 1963.

HOLLÓ 1994 — HOLLÓ Szilvia Andrea: Budapest régi térképeken. 1686–1896. Bp. 1994.

IRÁSNÉ MELIS 1976 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. BudRég 24 (1976) p. 313–348.

IRÁSNÉ MELIS 1980 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: A későközépkori városfal konzerválásával és rekonstrukciójával kapcsolatos műemlékvédelmi feladatok. Szakdolgozat. Bp. 1980. Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar. Kézirat.

IRÁSNÉ MELIS 1984 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén. BudRég 26 (1984) p. 63–85.

IRÁSNÉ MELIS 1987 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. ArchÉrt 112–113 (1987–1988) p. 199–225.

IRÁSNÉ MELIS 1994 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. ArchÉrt 121–122 (1994–1995) p. 57–78.

IRÁSNÉ MELIS 1996 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori lakóházak és egy XV. századi vargaműhely régészeti kutatása a pesti Belvárosban. CommArchHung 1996. p. 211–239.

IRÁSNÉ MELIS 1999 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Archaeological traces of the last medival town planning in Pest. Emlékkönyv Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Nyomtatás alatt.

IRÁSNÉ MELIS 2000 — IRÁSNÉ MELIS Katalin: Pest a török hódoltság idején. Opuscula Hungarica, nyomtatás alatt.

IVÁNYI 1941 — IVÁNYI Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526–1541). TBM 9 (1941) p. 32–84.

KÁROLYI–WELLMANN 1936 — KÁROLYI Árpád – WELLMANN Imre: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936.

KUBINYI 1973 — KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: Budapest Története 2. Bp. 1973. p. 7–240.

LUX 1941 — LUX Géza: A régi pesti városfal. Technika 1941. p. 401–402.

NAGY L. 1975 — NAGY Lajos: Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. In. Budapest története 3. Bp. 1975.

NAGY T. 1950 — NAGY Tibor: Római-kori kőemlékek Transaquincum területéről. BudRég 15 (1950) p. 359–361.

NÉMETHY 1890 — NÉMETHY Lajos: A pesti főtemplom története. 1. Bp. 1890.

PÉCSI 1959 — PÉCSI Márton: Budapest természeti földrajza. Bp. 1959.

RÓMER 1873 — RÓMER Flóris: A régi Pest. Bp. 1873.

RÓZSA 1963 — RÓZSA György: Budapest régi látképei 1493–1800. Bp. 1963.

RÓZSA 1955 — RÓZSA György: Budapest legszebb látképei. Bp. 1995.

SCHOEN 1930 — SCHOEN Arnold: A budapesti központi városháza. Bp. 1930.

SZAKÁLY 1986 — SZAKÁLY Ferenc: Buda visszafoglalásának emlékezete. Bp. 1986.

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

EXCAVATIONS AT THE KÁROLY BOULEVARD SECTION OF PEST'S 15TH CENTURY CITY WALL
(28-30 Károly boulevard, 5th district, Budapest)

The City Hall of Budapest is the largest building in Pest's center. The 18th century Baroque palace's southern facade and main entrance open to Városház street. Its backyard - in the north - is made up of plots 28-30 Károly boulevard. Built between 1716 and 1741, the building originally functioned as a military hospital and almshouse, one of the largest in the Austrian provinces. Its final form was the result of the work of Viennese master builder E. A. Martinelli. The northern yard was closed down by a 160 m long section of the medieval city wall. Outbuildings - for the most part complete with cellars - were attached to the wall's inner side, the outer side was left vacant. At the end of the 18th century the building became a garrison for grenadiers and a large manege was constructed in the yard. In 1894 Budapest bought the garrison from the military and began to reconstruct the building into a City Hall. The medieval city wall - which up till that point functioned as a fence - was pulled down, the attached 18th century outbuildings were demolished. New outbuildings were erected in their place, these became dilapidated by the end of the 20th century. The Budapest Mayor's Office ordered the redevelopment of the City Hall's northern yard. Five buildings were subsequently demolished in the summer of 1996. The Budapest Museum of History excavated the area, which is under historical and archeological protection. The excavation - which involved an area of 24,000 square meters - was financed by the Budapest Mayor's Office.

In 1996 excavations began on the inner side of the city wall's remains, a year later the outer side was also excavated. During the previous years, several archeological finds (13th century city wall throughout the whole length of Városház street, sections of the 15th century city wall in Semmelweis street and Fehér hajó street, parts of the 15th century Saint Nicholas /Miklós/ church and hospital in Bárczy István street, graves of the cemetery in the City Hall's cellar, etc.) were already recovered from the area. These finds came from the Northwestern part of medieval Pest.

THE 15TH CENTURY CITY WALL

After debris from the present day construction was removed, the top of the medieval wall-remains appeared between the 18th-20th century cellar walls. On the medieval wall's inner side the modern cellar walls formed narrow straits. Within these straits, all archeologically significant objects that were once connected to the city wall before 1686 had been destroyed. We extracted the city wall from the modern walls and - after the excavation was finished -filled up the site to the 15th century city wall' walking level. Fortunately, some of the modern buildings next to the city wall did not have cellars. At these places we were able to excavate house and oven remains from the period when the settlement did not yet have city walls (12th-15th centuries). We also excavated the city wall's walking levels from the 15th-17th centuries and the layers of the filling ins associated with the city wall's construction and various reconstructions. The edge of the 17th century trench - dug along the city wall's inner side - was also found. We came closer to determining the city wall's date of building. From a 2-3 m thick layer fortunately preserved on the city wall's inner side we were able to infer the various ways the area was utilized. Prior to the Mongol invasion of Hungary in 1241 there were gardens separated by ditches here, a metalworks was later established on the outer side of the 13th century Pest city wall (remains of the wall in Városház street). In 1241 all was destroyed. By the middle of the 15th century wood-structured houses with cob walls had been constructed. These were pulled down before the construction of the city wall and their places were filled up to the 15th century city wall's projected walking level. However, the city wall's date of building is not shown by these ruins, but rather by the remains and archeological finds of the houses which were constructed in the part of the city developed after the city wall had been finished. The line of a new street running parallel to the city wall in the area parcelled out during the second half of the 15th century was designated. The street connected the present day Semmelweis and Fehérhajó streets, both of which are of a medieval origin. The medieval street's layers were also excavated. From the bottom three layers we recovered finds typical of the last third of the 15th century. Especially important were the finds of domestic waste, which were carried out from the houses along the street into the potholes in the street's layers. The thinner top three layers were in the same height with the city wall's walking level between the second half of the 15th century and 1526 (the burning up after the defeat to the Turks at the battle of Mohács). Hungarian archeological finds typical of the first half of the 16th century dominated in layer 4. Fragments of Turkish origin appeared and prevailed in layer 5. Layer 6 came from the period before 1686. We also found remains of buildings from before the city wall's construction on the wall's outer side. We recovered the 15th and 16th century layers connected to the city wall. These layers contained the remains of a smithy that had been attached to the city wall and partially lowered into the ground. We found no signs of a trench in the area close to the city wall.

REMAINS OF THE 16-17TH CENTURY FORTIFICATION

Signs of a gun-emplacement made of stakes and palisades were recovered in the 10m wide strip of land in front of the city wall. The gun-emplacement itself can be seen on the city wall's Northwestern side on pictures of the siege from the end of the 17th century. Based on layer analyses, it seems that the outer gun-emplacement was built in the 17th century, during the Turkish occupation. According to archeological observations, the gun-emplacement was disassembled during peacetime. Signs of the stakes and palisades were well-preserved in the undisturbed yellow sandy soil underneath the medieval layers. The gun-emplacement's outer edge is one with the edge of an 8 m wide and 6 m deep outer trench. It is presumable that by the time the 8 m wide trench was being dug out the gun-emplacement had already been disassembled, since the layers of soil are very loose here, which means a danger of landslides. It is possible that this large trench was dug out - in place of an earlier, much smaller trench - by the German citizens of Pest against the Kuruts (Ferenc Rákóczi's insurrectionist forces fighting against the Habsburg) in the early 1700s. The 6 m wide and 4 m deep inner trench from the Turkish occupation was also enlarged at the start of the 18th century. In some places, signs of a fence or a row of palisades were also recovered at the inner side. A section of the trench that cuts through the Northwestern part of the city was also found in the area most stirred up by the excavation. This trench is known from the 17th century pictures depicting the siege. Based on the archeological layers, it seems that the trench was dug out in the middle of the 16th century and could still be seen in the middle of the 18th century.

HISTORICAL SUMMARY

Based on the archeological data, the city wall was constructed in the second half of the 15th century, during the reign of King Matthias (Corvin Mátyás) (1458-1490). It is first mentioned in a charter from 1493. Its gates were mentioned in 1512, 1516 and 1522. Prior to the city wall's construction the area was rearranged through extensive landworking. The citizens of Pest, Újbécs and Szentfalva agreed to build a common city wall which would defend all three settlements. They also decided that the areas enclosed by the city wall would be parcelled out based on a uniform system. In compliance with the new plans, those building and edifices that fell in the city wall's intended line were pulled down. This involved houses in Újbécs and Szentfalva, the remains of the 13th century Pest city wall, the unfinished royal castle's buildings around Régiposta street and a large leather processing workshop in the city's Southwestern part (the author's excavations, 1967-1997). The redistributed plots were quickly built upon. The medieval city's new layout of plots and street network is preserved even today. By the early 1500s Pest became a free royal city. The dynamic development of city life was interrupted by the Turkish victory at Mohács in 1526. The Turkish forces that arrived to Buda burned Pest down as well. The Turks did not remain in Buda, but the joint effect of groups of nobles struggling for royal power and the impending danger of another Turkish attack resulted in Pest not being able to rebuild itself and forever losing its medieval greatness. During 1526 and 1541 Pest suffered a great deal from the struggle for possession of the royal palace. János Szapolyai and Ferdinand Habsburg, the two opposing Hungarian kings and their allies (Hungarian, German and Turkish forces) fought bitterly on the Pest side as well. By this time Pest became Buda's military fortification, as signalled by the city wall's reconstruction and strengthening around 1538. In 1541 Buda fell into Turkish hands and Hungary split into three parts. Buda became one of the Turkish Empire's outermost military garrisons, while Pest - for as long as the technical level of guns made it possible - functioned as a fortification defending Buda. During the campaigns aiming to recapture Buda the Imperial forces recaptured Pest (1602) and held it for two years, during which the Turks held the city's Northwestern part under constant cannonade from Buda. As a result of the advancements in gun technology Pest's military significance and power dwindled. Holding on to Pest while sieging Buda meant serious losses. In 1604 the Imperial command withdrew its forces from Pest and gave up the city, but not before the city wall was demolished and the city burned down. In 1606 the Turkish, Hungarian and German rulers made peace in Zsitvatorok and Buda remained under Turkish control. During the 17th century the Turks reconstructed the fortifications in Pest and until 1684 lived undisturbed in Buda. In 1684 the Holy League - a coalition of European nations aiming to drive the Turks from Europe - was formed and military operations began. With news of the united European forces approaching, the Turks abandoned Pest in 1684, but went on to defeat the Imperial forces at Buda. The retreating Imperial troops once again torched Pest, this time there was no reconstruction. Troops began arriving to liberate Buda in 1686. From these troops, the Bavarian corps were stationed in and around the ruins of Pest. The united Hungarian and Western forces liberated Buda after a 75 day siege and ended 150 years of Turkish occupation.

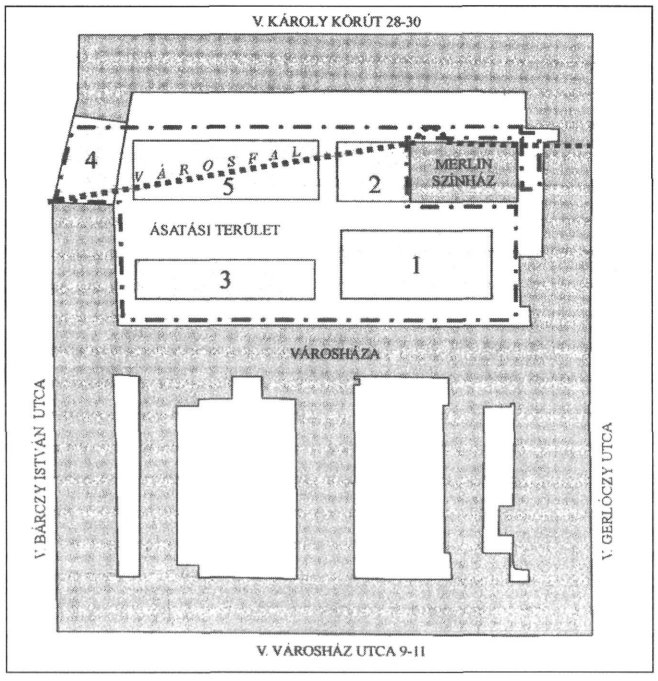

1. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A Városháza és az északi udvar épületei 1996–ban.

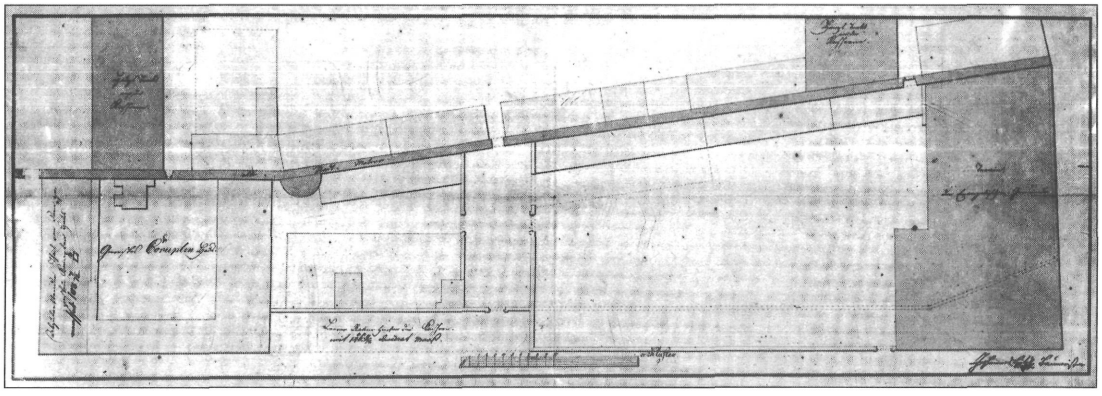

2. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal és a félkör alaprajzú külső torony ábrázolása a városfalhoz épített újkori házak között. Hild János rajza. 1810 körül.

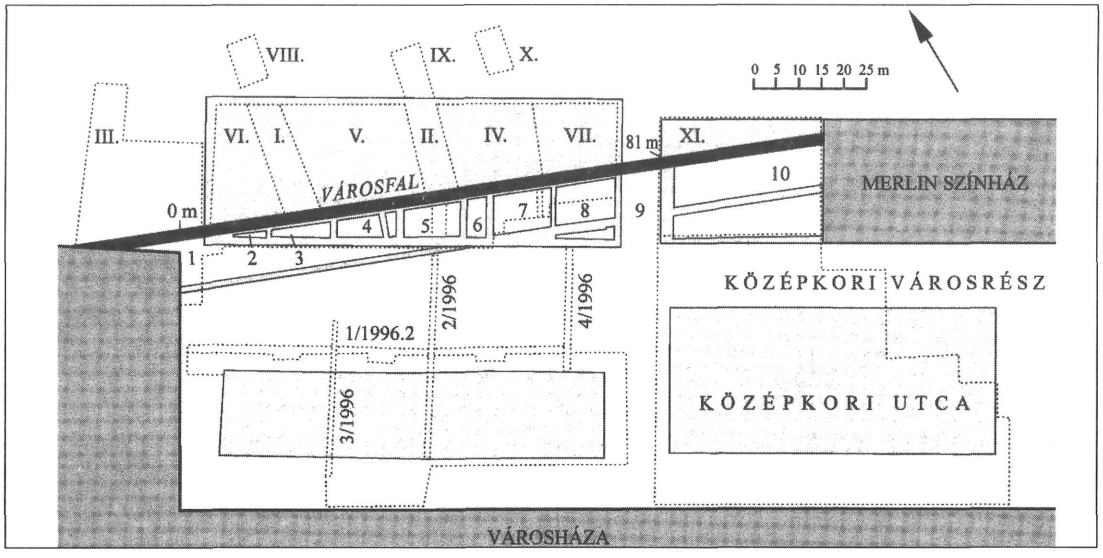

3. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfalkutatás helyszínrajza. 1996–1997.

4. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal maradványai a 19. századi épülettörmelékes feltöltésben.

5. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal belső oldala az újkori pincefalak elbontása után.

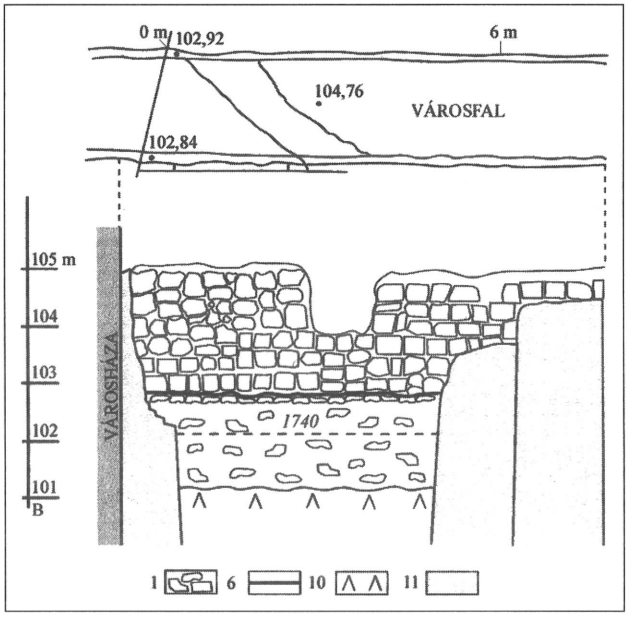

6. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal rajza a Városháza ÉNy–i sarka előtt. Jelmagyarázat: 1. Városfal. 15. század 2. fele. 6. A városfal járószintje. 15. század 2. fele. 10. Bolygatatlan homok. 11. Újkori falak. 18–19. század.

7. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal külső oldala a régészeti feltárás közben.

8. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal belső oldalához épített, első, újkori pince lejárata. 1686–1716.

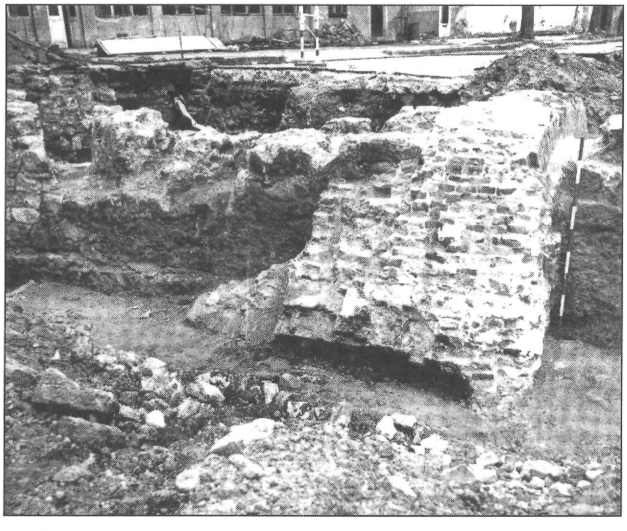

9. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfalra épített 18. és 19. századi falak elbontás közben.

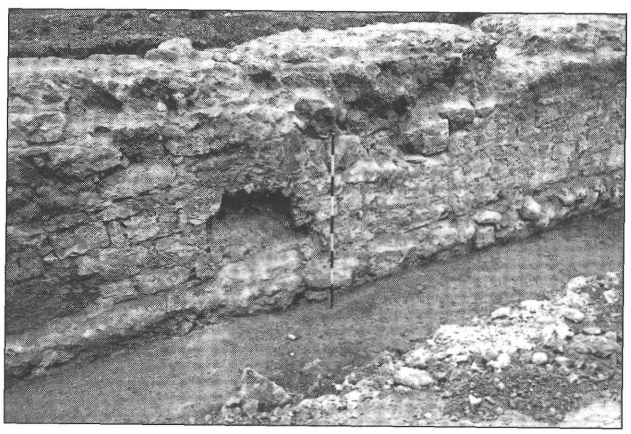

10. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A Középkori városfal belső oldalához épített, 18. századi, mélypince boltozatindítása, és a városfal előtti 19. századi pincefal.

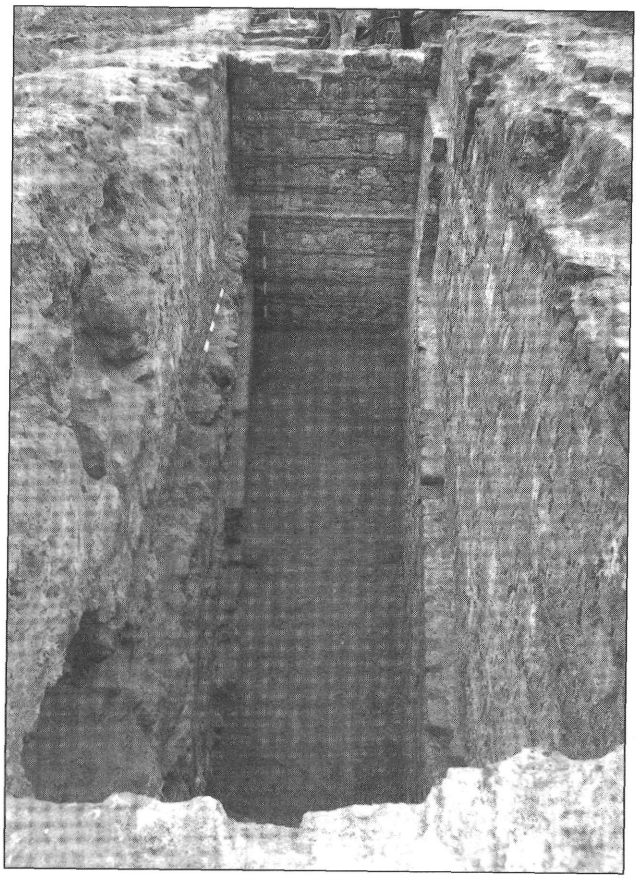

11. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfalba vágott 18. századi csatorna helye.

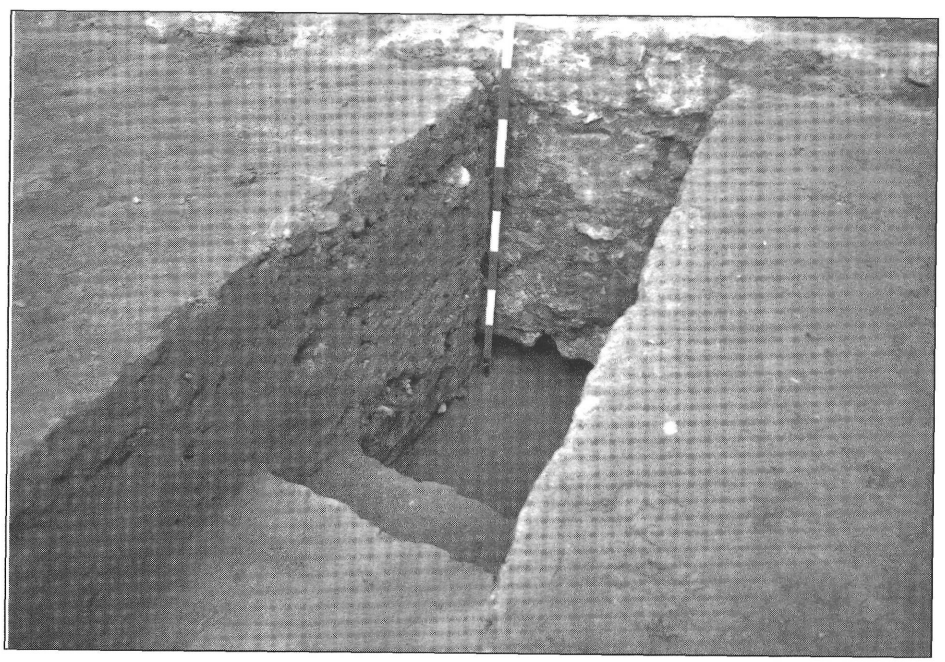

12. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal alapozása s az 1. ovális gödör metszete. 15–16. század.

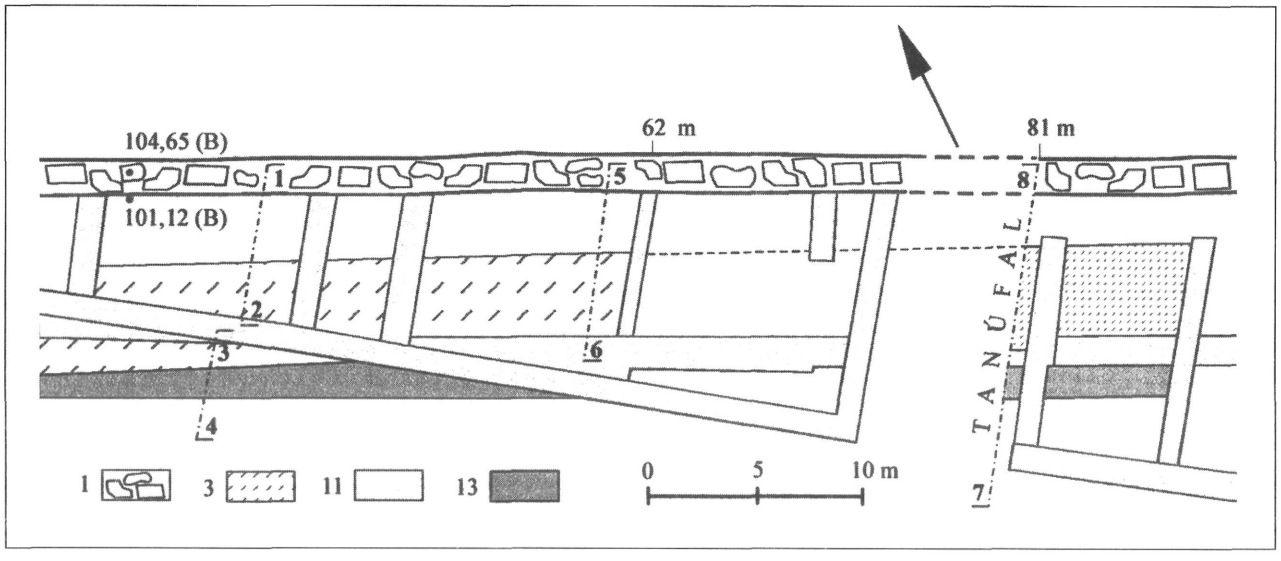

13. kép. Budapest Károly körút 28–30. A középkori városfal 42–62. m közötti szakaszának alaprajza. Jelmagyarázat: 1. Városfal. 15. század 3. Belső sáncárok. 17. század. 11. Újkori falak. 18–19. század. 13. Belső árok. 18. század.

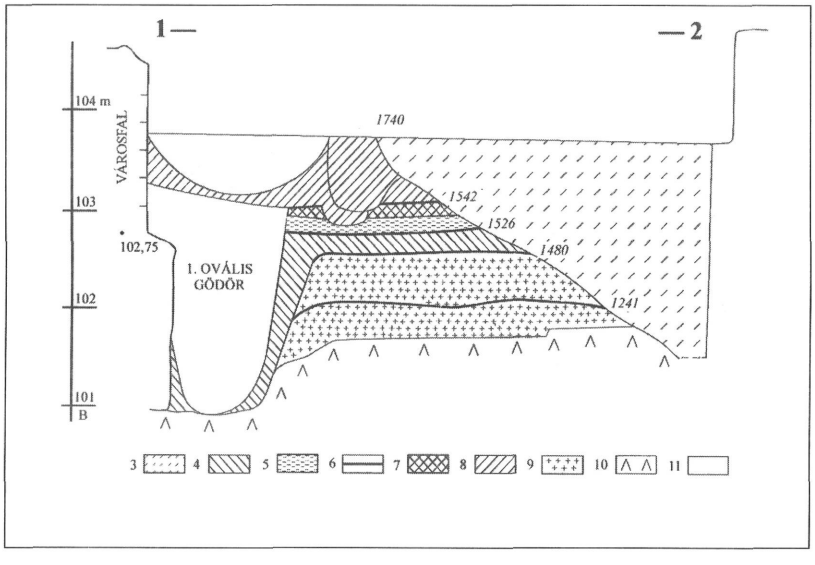

14. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal és az 1. ovális gödör metszetrajza. Jelmagyarázat. 3. Belső sáncárok. 17. század. 4. Barna homokos feltöltés. 15. század 2. fele. 5. Égett épülettörmelékes feltöltés. 1526–1541. 6. Járószintek. 7. Épülettörmelék. 16. század 2. fele. 8. Épülettörmelékes feltöltés. 16–17. század. 9. Épületmaradványok és feltöltések. 12. század–15. század közepe. 10. Bolygatatlan homok. 11. Újkori falak és feltöltések. 18–19. század.

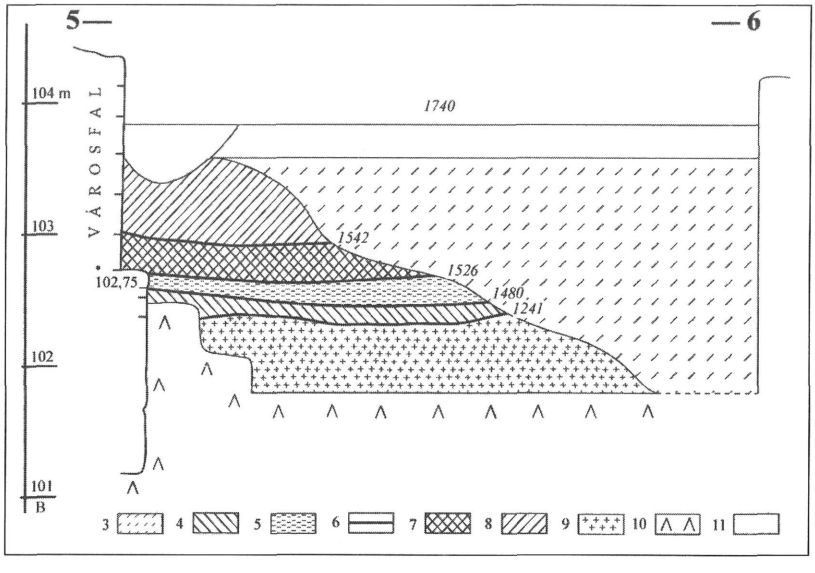

15. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal belső oldalához futó rétegek rajza. Jelmagyarázat: 3. Belső sáncárok. 17. század. 4. Barna, homokos feltöltés. 15. század 2. fele. 5. Égett, épülettörmelékes feltöltés. 1526–1541. 6. Járószintek. 1. 1241. 2. 15. század 2. fele. 3. 1526. 4. 1541–1542. 7. Épülettörmelék. 16. század 2. fele. 8. Épülettörmelékes feltöltés. 16–17. század. 9. Épületmaradványok és feltöltések. 12–15. század közepe. 10. Bolygatatlan homok. 11. Újkor falak és feltöltések. 18–19. század.

16. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfalba épített gerendalyukak. 16. század.

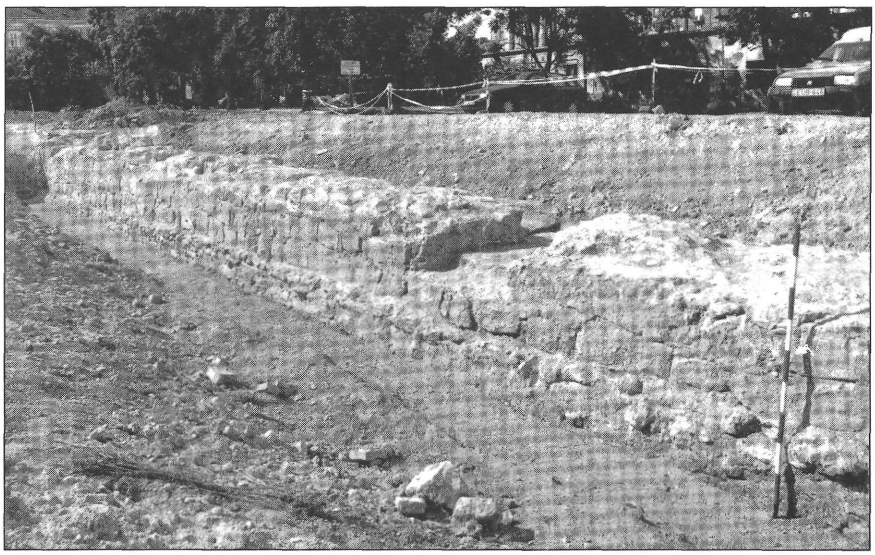

17. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal belső oldala a régészeti kutatás után. 15. század.

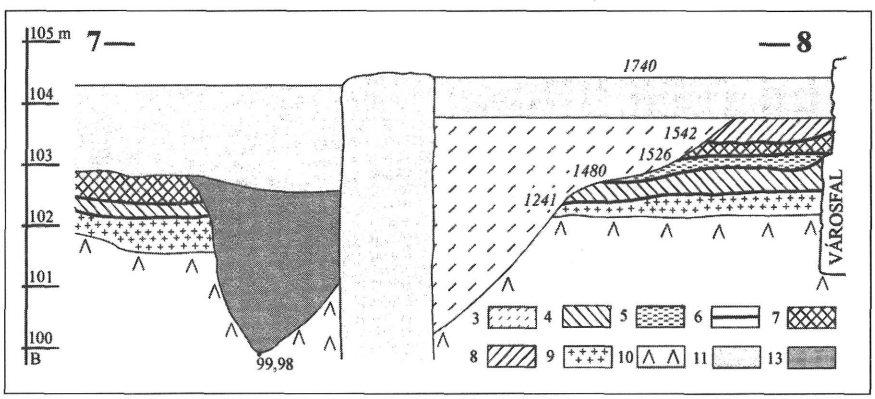

18. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal 81. m szakasza, belső oldal metszetrajza. Jelmagyarázat: 3. Belső sáncárok. 17. század. 4. Barna, homokos feltöltés. 15. század 2. fele. 5. Égett, épülettörmelékes feltöltés. 1526–1541. 6. Járószintek. 7. Épülettörmelék. 16. század 2. fele. 8. Épülettörmelékes feltöltés. 16–17. század. 9. Épületmaradványok. 12. század – 15. század közepe. 10. Bolygatatlan homok. 11. Újkori fal, vagy feltöltés. 18–20. század. 13. Belső árok. 18. század.

19. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városrészben feltárt út rétegei. 15. század 2. fele –17. század.

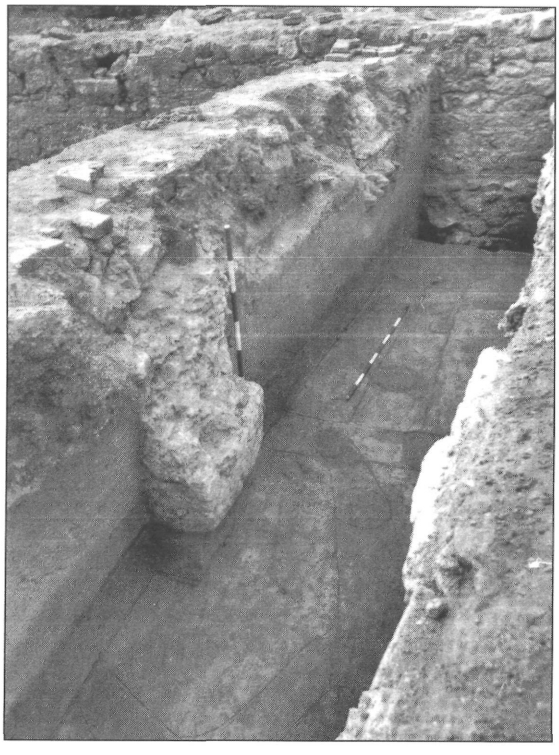

20. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. V. szelvény. A középkori városfal építése előtt elbontott fagerendás szerkezetű ház nyomai feltárás közben. 14–15. század közepe.

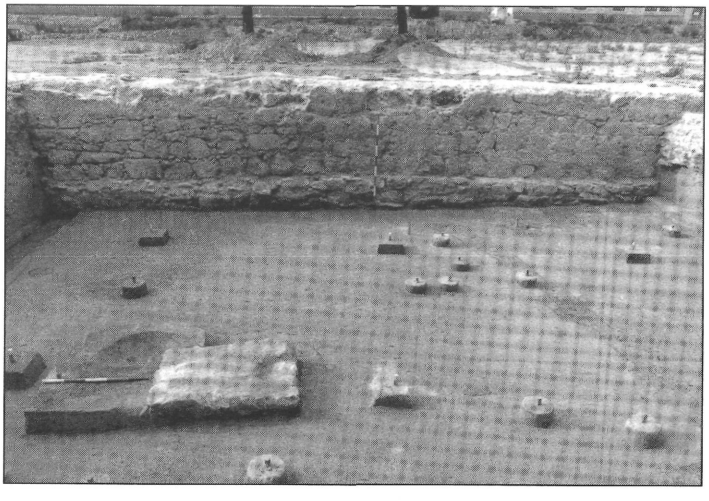

21. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. IV. szelvény. A középkori városfal építése előtt elbontott, szabadon álló sütőkemence maradványai feltárás közben. 14–15. század közepe. Háttérben a középkori városfal, előtte a külső ágyúállás karókkal jelzett cölöplyukai. 15–17. sz.

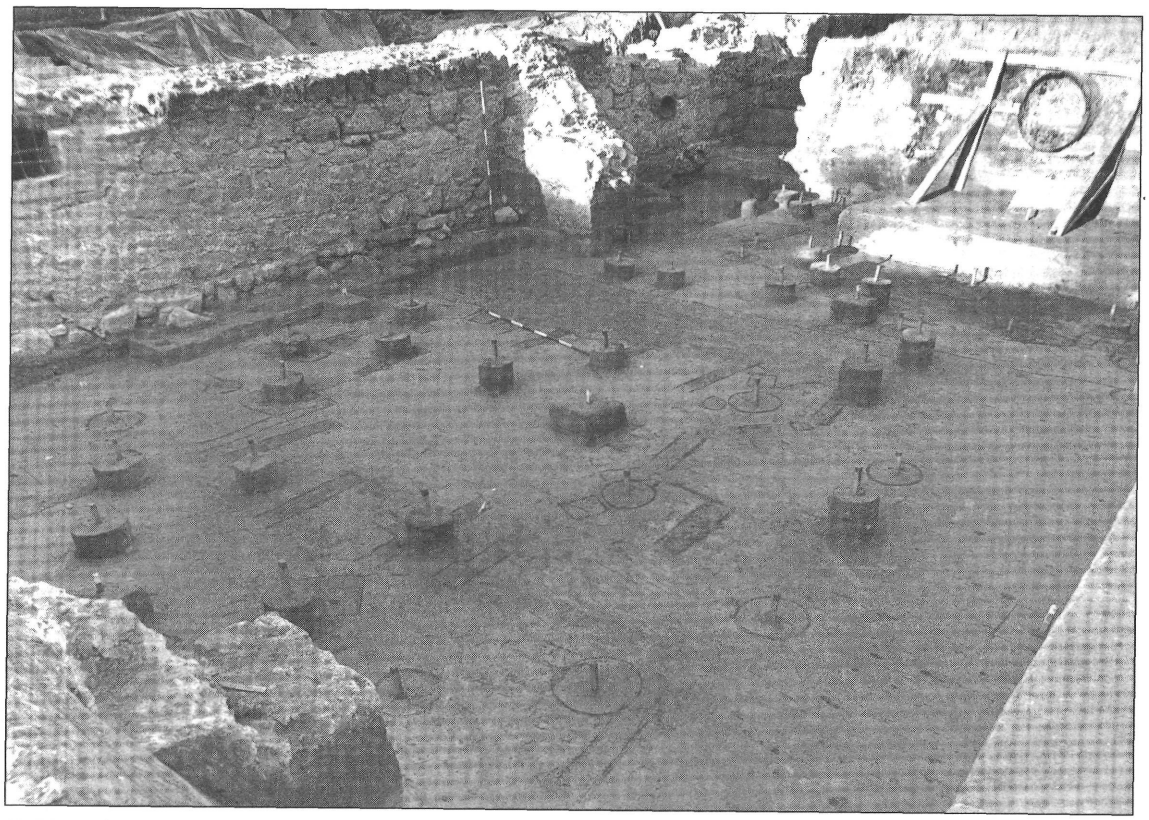

22. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. VI. szelvény. A középkori városfal és a külső oldalára épített ágyúállás cölöplyukai és palánknyomai feltárás közben. 15–17. század.

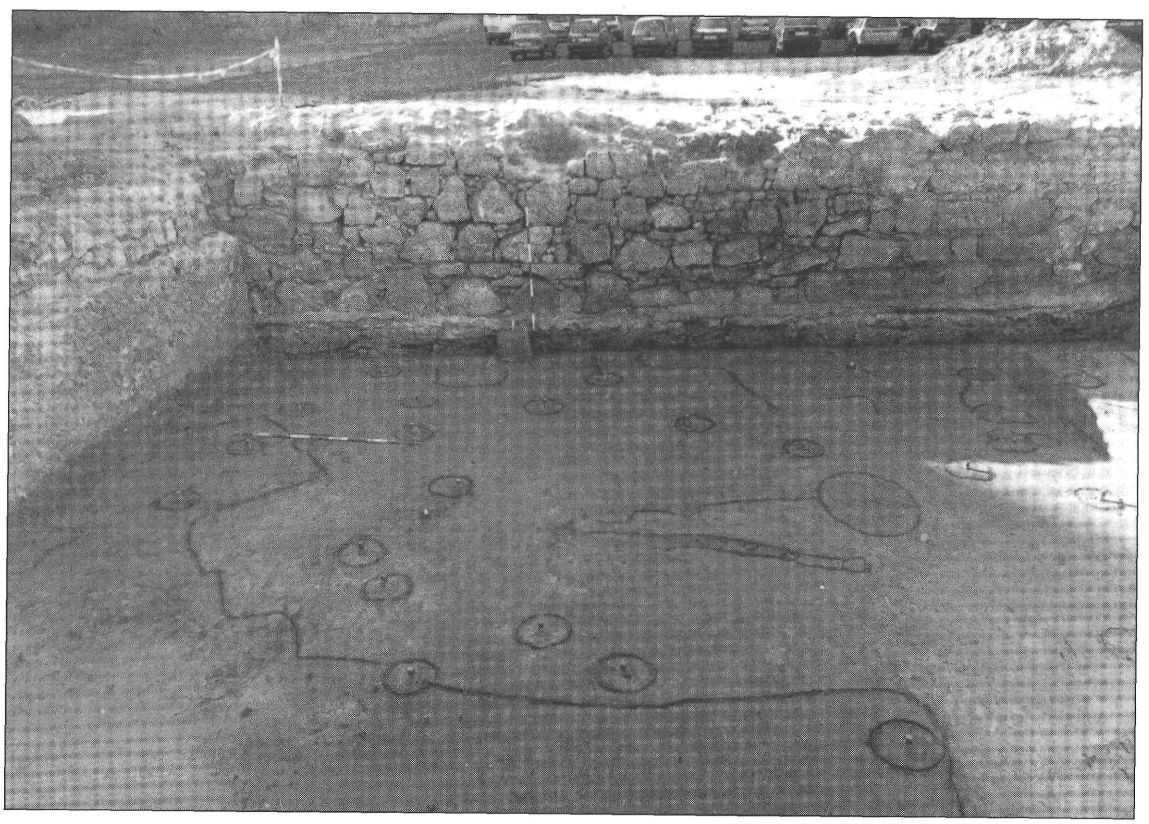

23. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. VII. szelvény. A középkori városfal és a külső oldalára épített ágyúállás cölöplyukai és palánknyomai feltárás közben. 15–17. század.

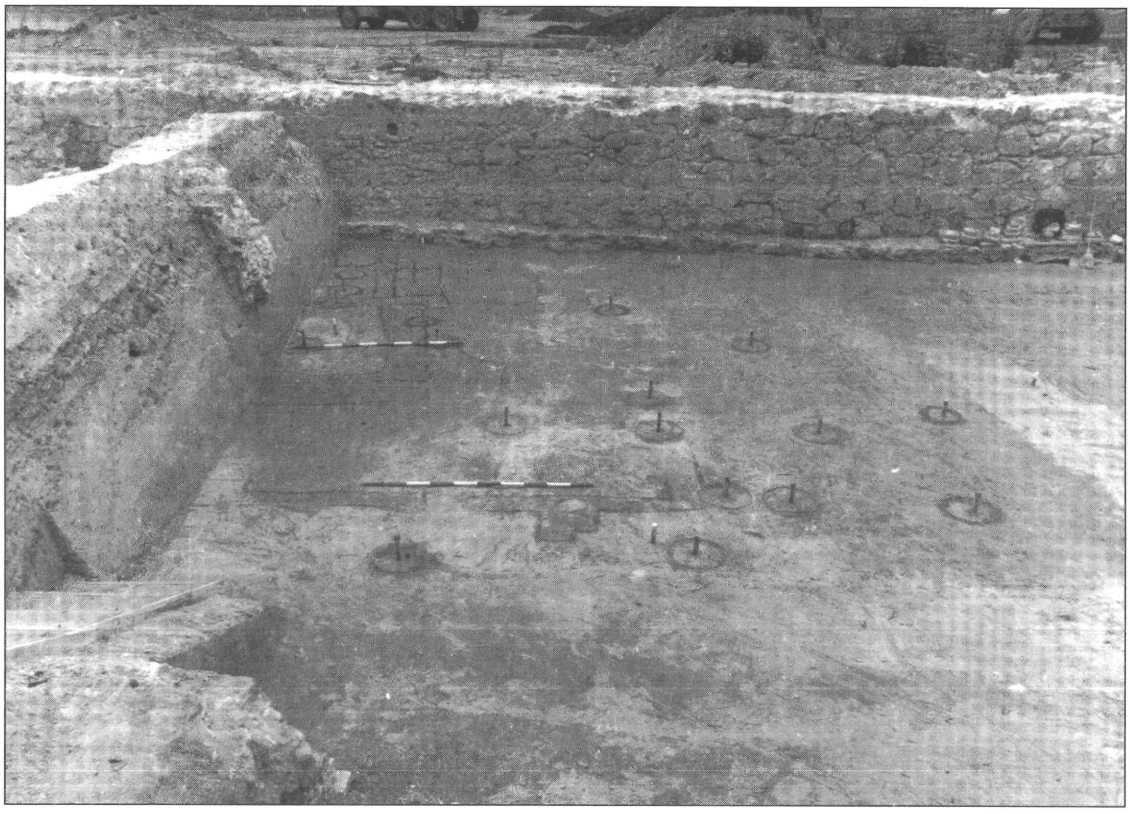

24. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. V. szelvény. A középkori városfal külső oldala a régészeti kutatás befejezése után. 15. század.

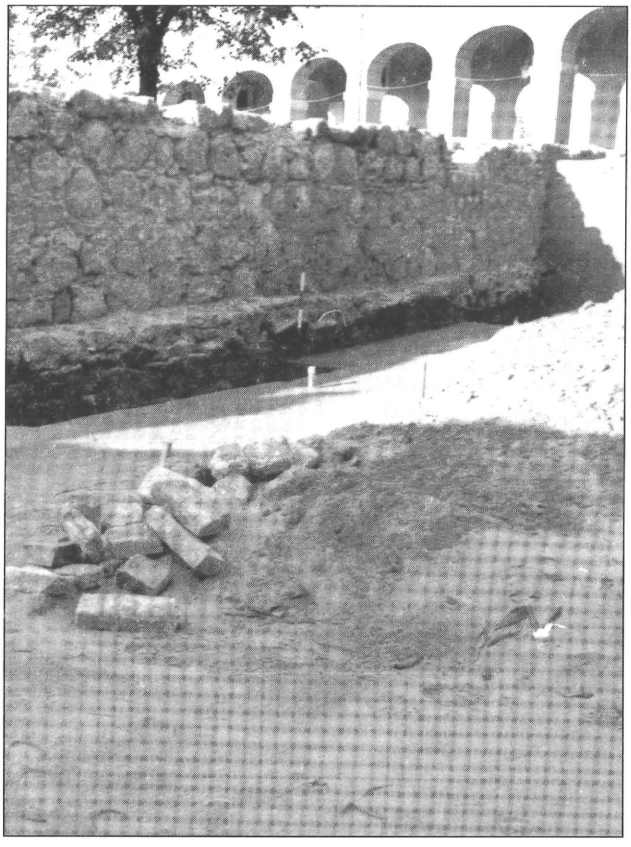

25. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. V. szelvény. A külső ágyúállás cölöplyukai a városfalhoz futó rétegsorban. 17. sz.

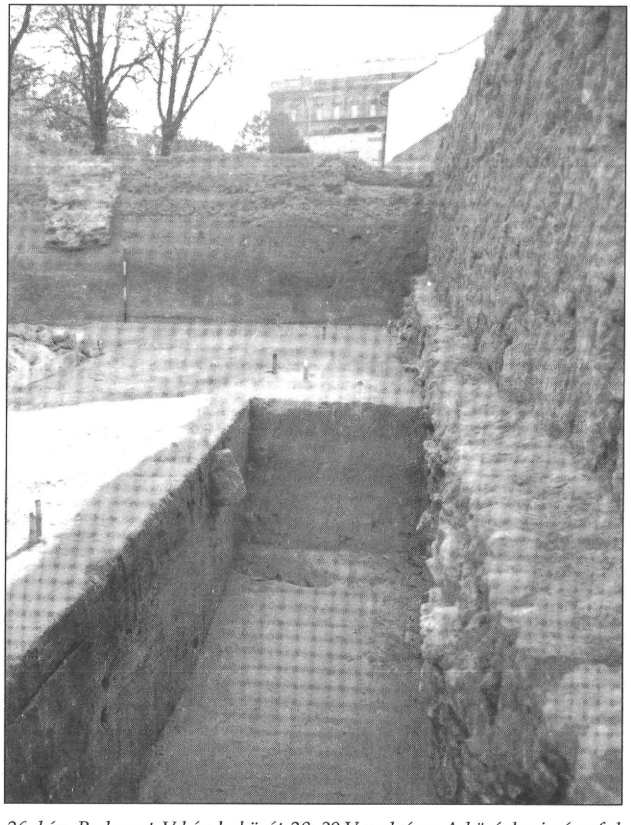

26. kép. Budapest V. károly körút 28–30. V. szelvény. A középkori városfal és a külső oldalára épített ágyúállás cölöplyukai és palánknyomai feltárás közben. 15–17. sz.

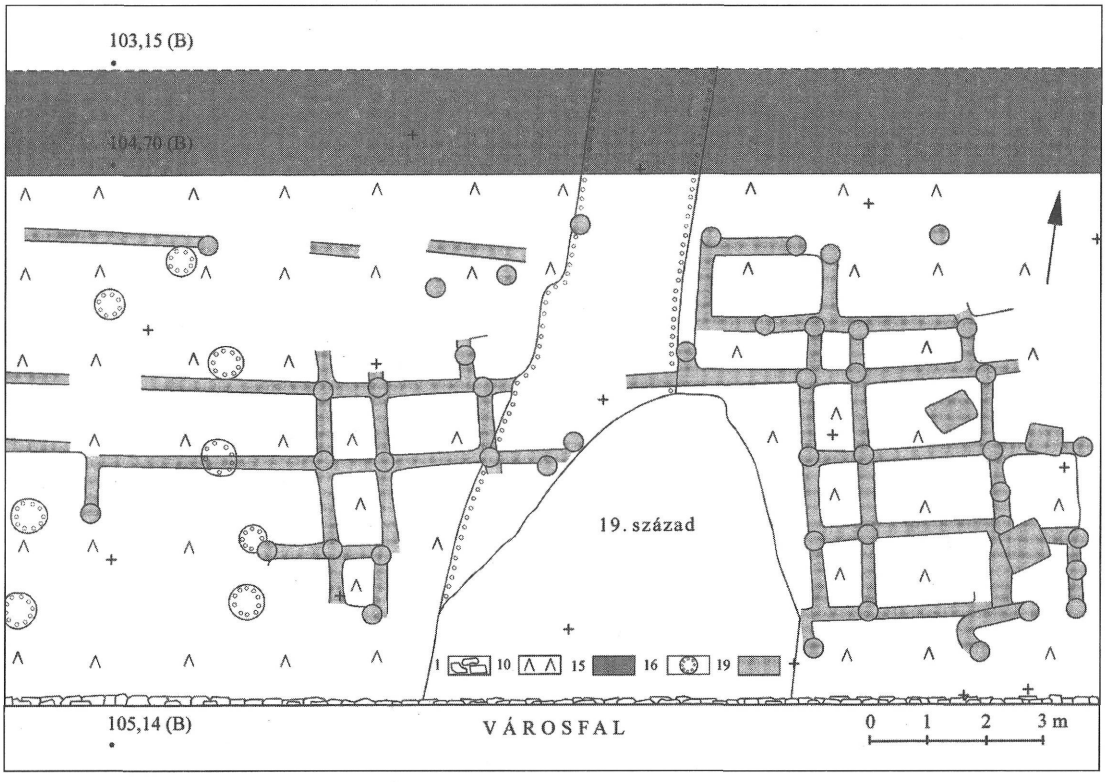

27. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. V. szelvény. A középkori városfal elé épített ágyúállás fa szerkezetének rekonstruált alaprajza. Jelmagyarázat. 1. Városfal. 15. század. 10. Bolygatatlan homok. 15. Külső sáncárok. 17–18. század. 16. Vermek, árkok. 12. század – 1241. 19. Cölöplyukak és palánknyomok. Szürke agyag. 17. század.

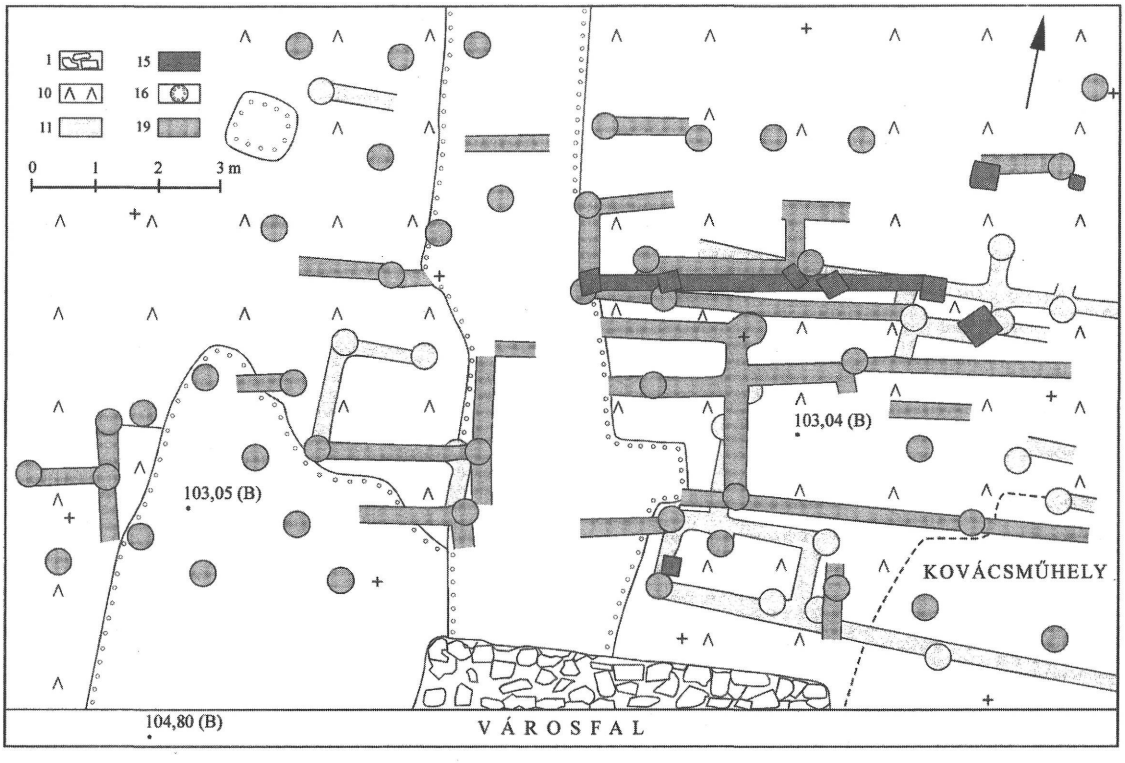

28. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. VI. szelvény. A középkori városfal elé épített ágyúállás fa szerkezetének rekonstruált alaprajza. Jelmagyarázat. 1. Városfal omladéka. 16. század. 10. Bolygatatlan homok. 11. Ágyúállás. I. periódus. 17. század. 15. Ágyúállás. II. periódus. 17. század. 16. Vermek, árkok. 12. század –1241. 19. Ágyúállás. III. periódus. 17. század.

29. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. VI. szelvény. A külső ágyúállás cölöplyukai a városfalhoz épített, középkori kovácsműhely betöltésében. 15–17. század.

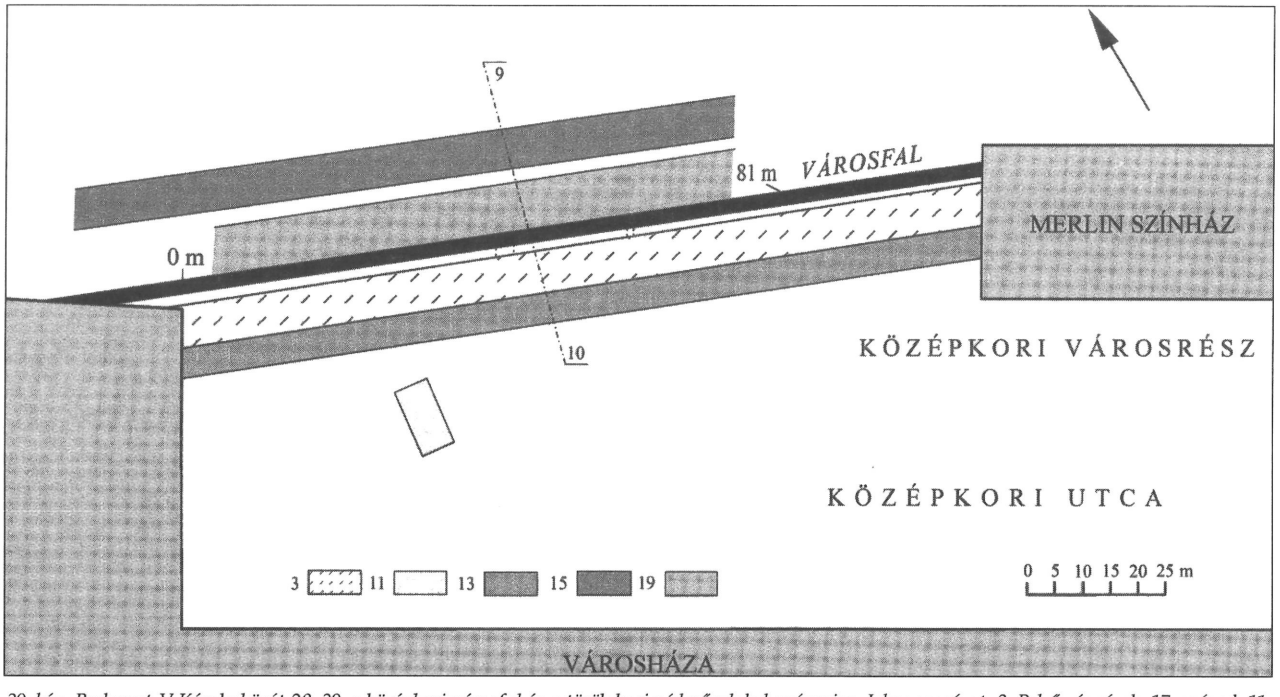

30. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. a középkori városfal és a török kori védművek helyszínrajza. Jelmagyarázat. 3. Belső sáncárok. 17. század. 11. Belső árok 16. század. 13. Belső árok. 18. század. A külső ágyúállás. 15. Külső árok. 17–18. század. 19. Külső ágyúállás. 17. század.

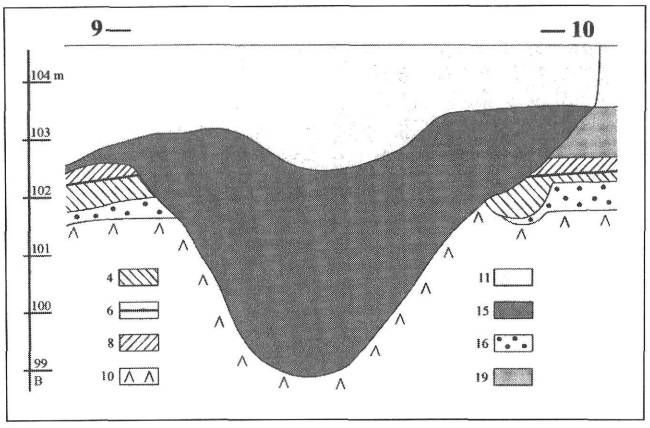

31. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal külső oldalán kiásott sáncárok metszete. Jelmagyarázat. 4. Barna homokos feltöltés. 15. század 2. fele 6. Járószint. 15. század 2. fele. 8. Épülettörmelékes feltöltés. 16–17. század. 10. Bolygatatlan homok. 11. Újkori fal, vagy feltöltés. 18–19. század. 15. Külső sáncárok. 17–18. század. 16. Bolygatott föld. 12. század –1241. 19. Külső ágyúállás, szürke agyag. 17. század.

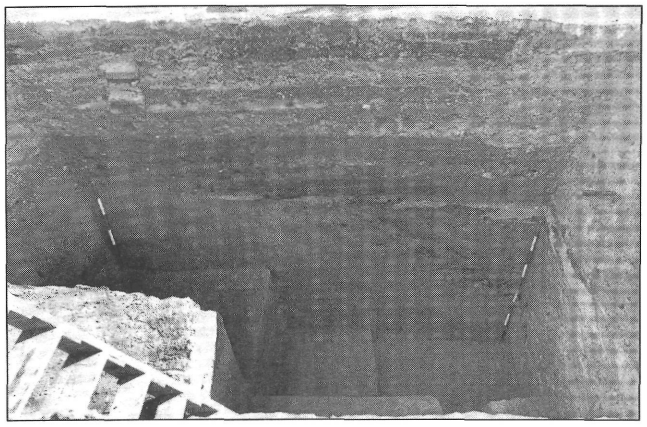

32. kép. Budapest V. Károly körút. 28–30. VIII. szelvény. A külső sáncárok északi, külső oldala feltárás közben. 17–18. század.

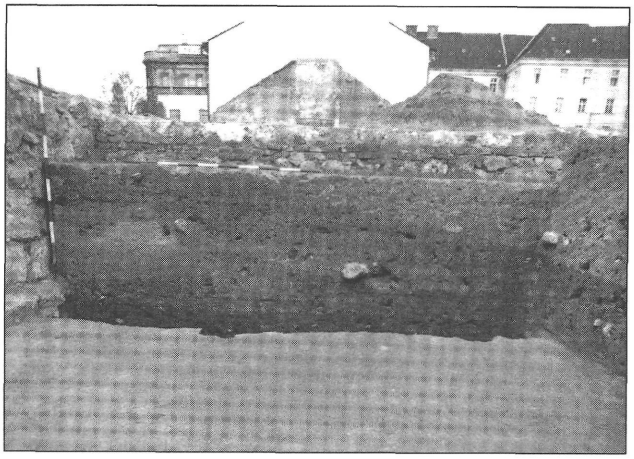

33. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A belső sáncárok városfal felőli oldala az 1. ovális gödörnél feltárás közben. 17. század.

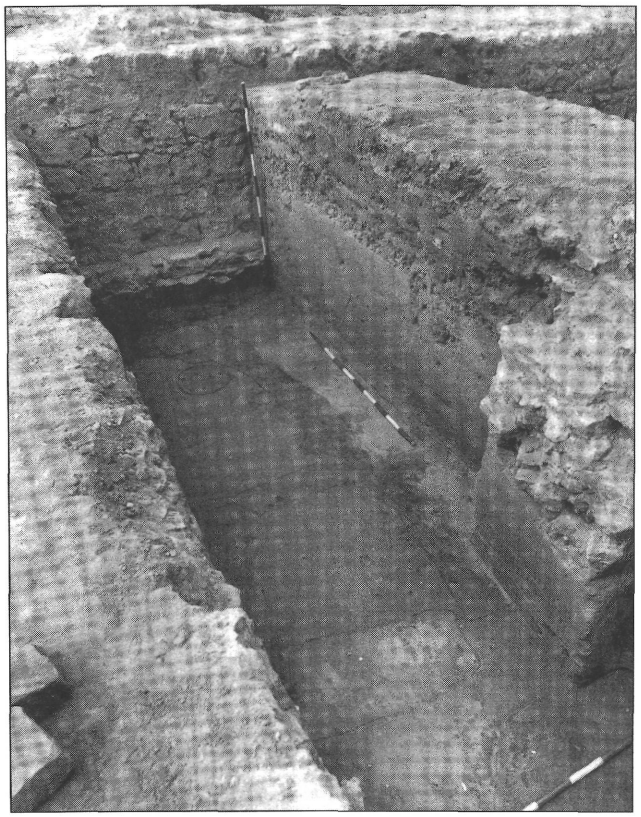

34. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. IV. szelvény. A középkori városfal építése előtt elbontott fagerendás szerkezetű ház nyomai feltárás közben. 14–15. század közepe.

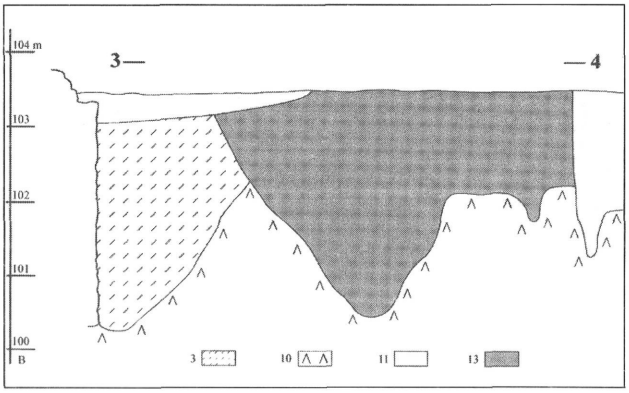

35. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A belső sáncárok metszete. Jelmagyarázat: 3. Belső sáncárok. 17. század. 10. Bolygatatlan homok. 11. Újkori fal, vagy feltöltés. 18–20. század. 13. Belső árok. 18. század.

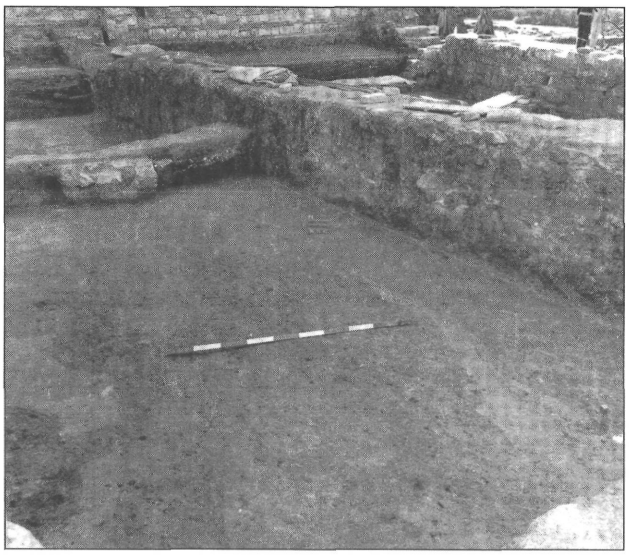

36. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A városfal 81–108. m szakasza. A városfal és a belső sáncárok közé beásott objektumok részletei. 18. század.

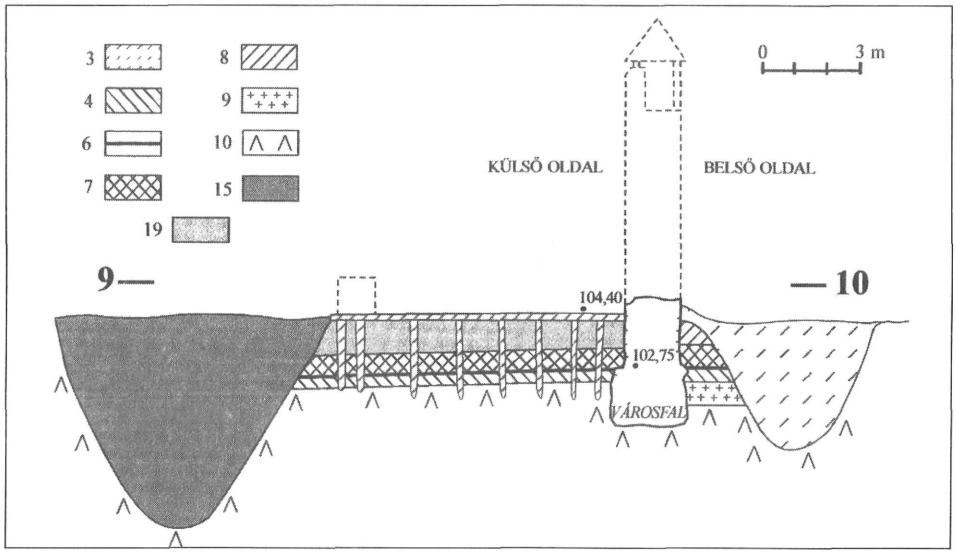

37. kép. Budapest V. Károly körút 28–30. A középkori városfal és a török erődítés rekonstruált metszetrajza. Jelmagyarázat. 3. Belső sáncárok. 17. század. 4. Barna, homokos feltöltés. 15. század 2. fele. 6/2. Járószint. 15. század 2. fele. 7. Épülettörmelék. 16. század 2. fele. 8. Épülettörmelékes feltöltés. 16–17. század. 9. Bolygatott föld. 12–15. század közepe. 10. Bolygatatlan homok. 15. Külső sáncárok. 17–18. század. 19. Külső ágyúállás, cölöpök és gerendák közötti szürke agyag. 17. század.

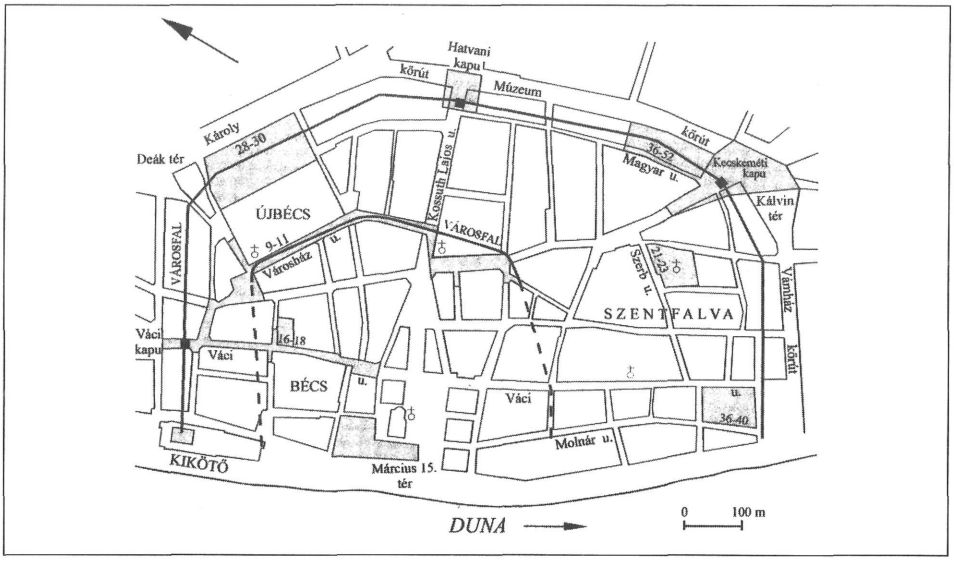

38. kép. Budapest V. Belváros. A régészeti kutatások összesítő helyszínrajza. Irásné Melis Katalin. 1967–1997.

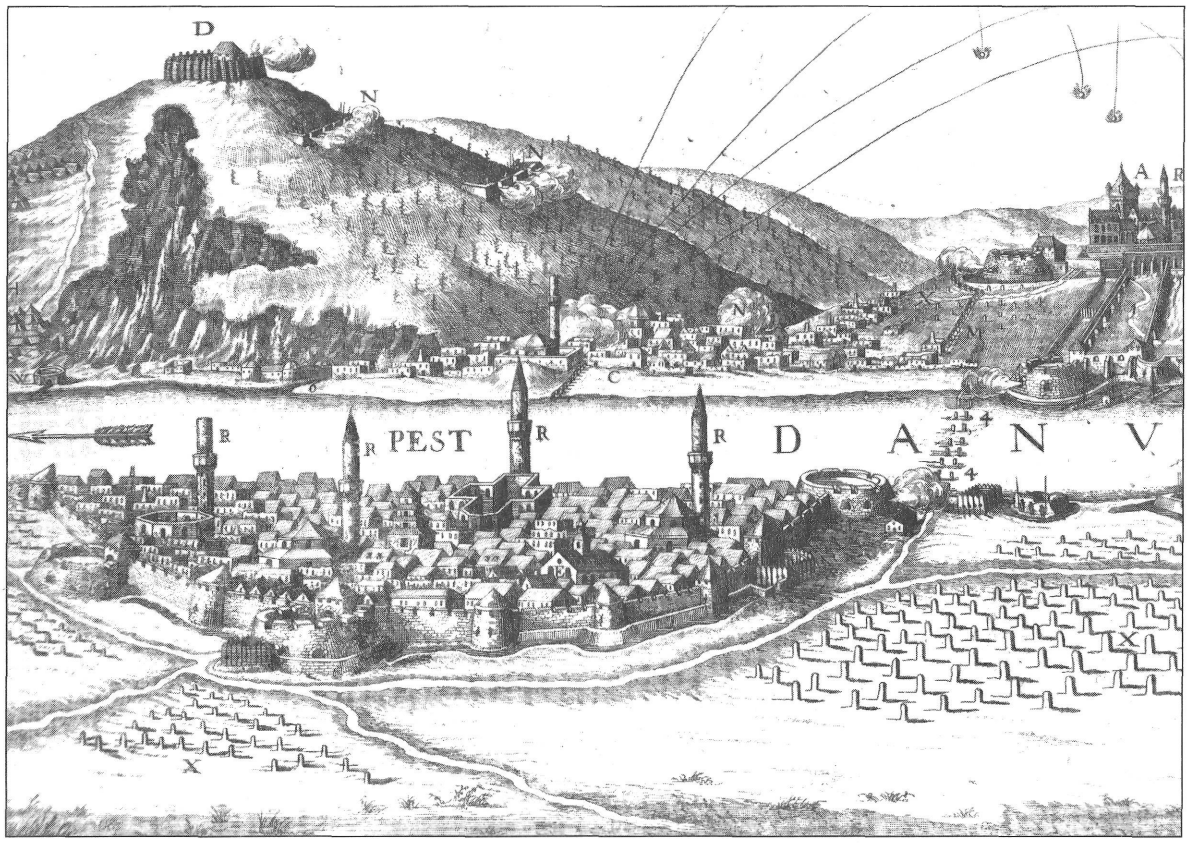

39. kép. Pest kelet felől nézve a 17. század végén. Hallart – Wening rajza. 1684.

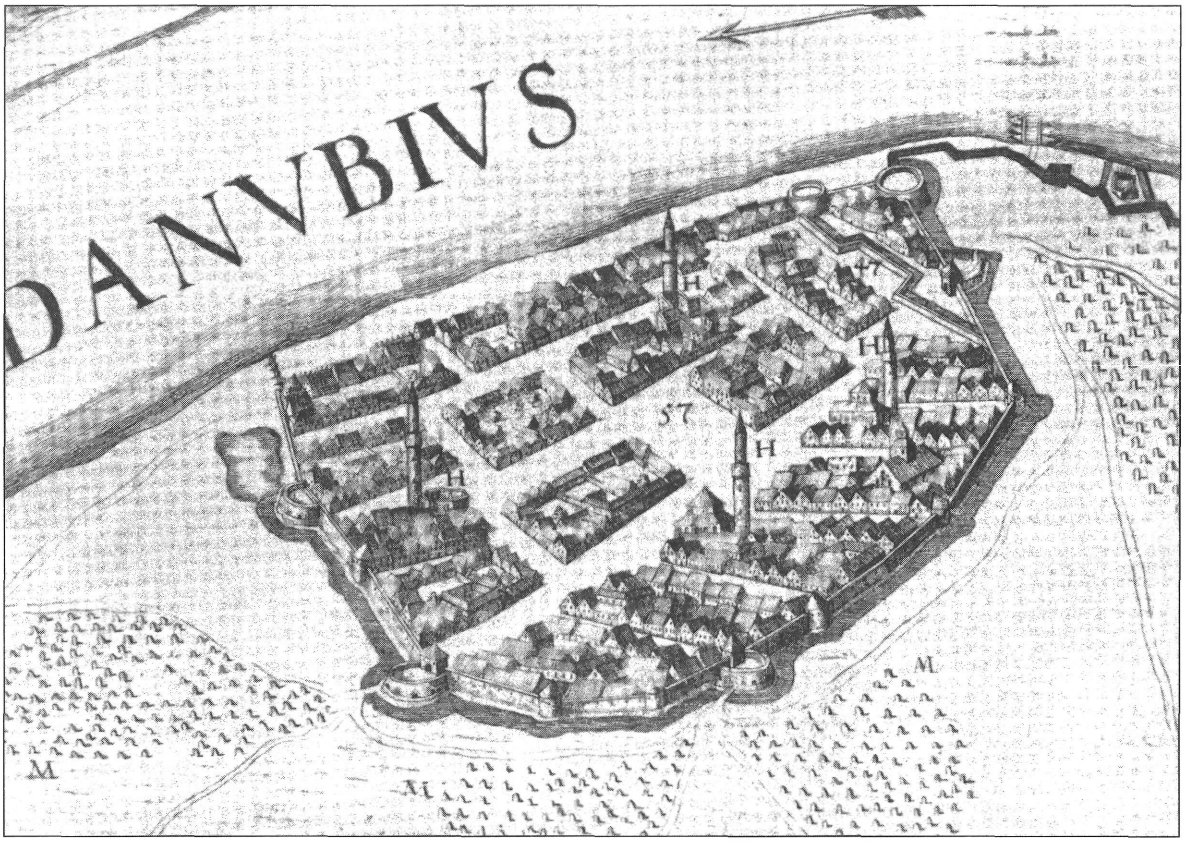

40. kép. Pest madártávlati képe a 17. század végén. Hallart – Wening rajza. 1684.

KÁRPÁTI ZOLTÁN

ÁRPÁD-KORI MAJORSÁG BUDAÚJLAK TERÜLETÉN

1998. májusa és októbere között a Budapesti Történeti Múzeum megelőző régészeti feltárást végzett a Budapest II., Szépvölgyi út 18–22. számú egyesített, mintegy 2000 m² felületű ingatlanon a telek beruházójának megbízásából.

A telekcsoport a Budai hegység Felhévíz és Óbuda közötti szakaszának egyik legjelentősebb vízgyűjtőjében, a Szépvölgy alsó, a Zöldmált és a Kiscelli platót elválasztó kiszélesedő szakaszában helyezkedik el. A hegyoldalakba egyre mélyebben vágódó vízfolyás medreket hagyott hátra, amelyek az árok oldala felöl meginduló erózió hatására feltöltődtek, esetünkben a Kiscelli plató humuszos talajával. Az így kialakult vastag, humuszos talaj kedvezett a mezőgazdasági tevékenységnek, annak ellenére is, hogy csapadékosabb időszakokban a Kecske hegy felől lezúduló víz kilépett az éppen aktuális medréből.[1]

A telek területén előzetes várakozásaink szerint a közelben azonosított római kori helytartói villához vagy szentélyhez tartozó objektumokat vártunk, azonban az újkori feltöltés meghatározását és gépi letermelését követően, az egész felületet érintő nyesés során a terület három különböző pontján találtunk nagy mennyiségű középkori cserepet. A tisztázó munkálatok után négy veremépület bontakozott ki (*1. kép*).

1. ÉPÜLET (2. kép)

Az ásatási terület Ny-i szélének D-i harmadában enyhén ÉK–DNy-i irányítottságú, négyzet alakú, az újkori feltöltés aljától (113.03 mA) számítva[2] átlag 50 cm mélységig beásott, 7.40 x 7.40 m alapterületű veremépítményt találtunk, amelynek DNy-i sarkát és K-i falának D-i harmadát újkori objektum pusztította el.(*3. kép*) A gödör sarkai lekerekítettek voltak, ugyanúgy, mint a padló és a földfal átmenete (*2. kép*). A földfal alsó sarkától átlag 10–15 cm-rel beljebb, feltehetőleg a közelben gyűjtött laposabb kövekből 18–20 cm széles alapfalat alakítottak ki mind a négy oldalon. Az alapozás szögleteinek, továbbá a nyugati és a keleti fal közepének belső oldalához lapos kövekkel kirakott, négyzet alakú cölöplyukat készítettek. A cölöplyukak 17–20 cm-re (112.30 és 112.50mA között mozgott) mélyedtek a padlóba, és egy-egy 15 x 15 cm-es gerenda befogadására voltak alkalmasak (*4. kép*). Magassága és rakási technikája a párhuzamos oldalaknál volt azonos. Ugyanis a keleti és a nyugati oldalon, azaz a középen oszloppal tagolt oldalakon, kisebb, néhol apróbbnak nevezhető kövekből egy rétegben rakott kő sor jelentkezett, amelynél a tér belseje felé néző kövek – közöttük több őrlőkő töredék is volt – élükre lettek állítva, mintegy fektetett L alakot képezve. A szintkülönbség a kövek között átlagosan 5 cm volt. (112.53–112.58 mA) A másik kettő alap viszont nagyobb, néhol két sorban rakott kövekből állt, aminek következtében az alapokban megközelítőleg 15 cm-es szinteltérés jelentkezett (112.50 – 112.62 mA), ami itt éppen egy gerendányi méretnek vehető (*4. kép*).

A kősorokról méretük és jellegük alapján nem feltételezhető, hogy a megtalált koronaszintnél magasabbak lettek volna, sokkal inkább voltak a faszerkezetű felmenő falazat talpgerendájának szilárd alapjai. A kősorok helyzetéből pontosan megállapítható, hogy a talpfákat milyen helyzetben, milyen sorrendben rakták le. Mivel a keleti és a nyugati oldalak az alacsonyabbak, ezért ezekre kellett először ráhelyezni a faragott oldalú, négyzetes gerendákat. Délen és Északon egy gerendányival magasabb kőalap miatt a legalsó talpak végeit nem kellett az átlapoláshoz megfaragni, esetleg egy-egy kisebb méretű hornyot készítettek csak. Tehát az alacsonyabban lévő K-i és Ny-i talpgerendákra külön megmunkálás nélkül lehetett ráültetni az ellentétes két oldal talpait. A konstrukció szilárdságát az alacsonyabban lévő talpfákat belülről szinte kiékelő álló kövek, továbbá a középen és a négy sarokban felállított, a befelé csúszást megakadályozó oszlopok biztosították. Az épület felmenő fala az alapszerkezetből ítélve fakonstrukció volt. Az építmény belsejében talált csekély mennyiségű

[1] A terület az újlaki pébánia templom közelében helyezkedik el, sőt a templom körüli temető Ny-i széle az ásatási területre esett. Komolyabb esőzések idején még a barokk templom is veszélyben volt a víztől. BP. MÚEML. 160.
Az árok természetes rétegződése érdekes stratigráfiai képet mutatott. A kőmederbe a széleken vastagabb, a meder alján vékonyabb pleisztocén lösszel, majd a Kiscelli plató irányából nagy mennyiségű neolit (DVK kultúra) anyagot tartalmazó humusz mosódott be. Ezt követően a római korig a területen nem volt komolyabb település, ugyanis a római leleteket tartalmazó eróziós réteg és a neolit humusz között vastag, leletnélküli humuszréteget bontottunk el. A középkori település a legfelső, római rétegbe ásta objektumait.

[2] A területen igen erőteljes eróziós tevékenységet észleltünk, aminek következtében eredeti külső szintek már nem igazán maradtak meg a középkorból, azonban biztosra vehetjük, hogy az épület padlója eredetileg mélyebben helyezkedett el a külső járószinthez képest.

patics alapján teljes faszerkezet, boronafal rekonstruálható. A külső támot a verem széle és a fal közé töltött föld és kövek jelentették. Utóbbiaknak az épület belsejébe omlott maradványait a feltárás során jól meg lehetett figyelni.

Az épület bejáratát az előkerült jelenségek alapján csak sejthetjük. Valószínűleg a D-i oldal közepén volt, amire közvetlenül a fal belső oldalán, a padlón egymástól 2 m-re lévő két nagyobb, lapos kő enged következtetni.

Az épület járószintjét a fekete humuszos, agyagos alaptalajon letaposással alakították ki. A helyiség belső terében tűzhelyre utaló nyomot nem találtunk.

Az épület betöltése alapanyagában nem különült el az alaprétegtől. A szemetes humuszból jelentős mennyiségű háztartási kerámia került elő. A szabad tűzön való főzéskor használt ívelt falú, barna és vörös anyagú *cserépbogrács* mellett nagy számban kerültek elő változatosan profilált peremmel készített *fazekak,* leginkább kettőspereműek, de gyakori a hornyolt vagy tagolatlan szögfej- és állóperem (*5–6. kép*). Anyaguk alapján főként szürkésbarnára égettek, azonban nem ritka a fehérre égő anyagból készült sem. A fazekak díszítésük alapján a fenti típusok korábbi változatai közé tartoznak, tehát a bekarcolt spirálvonaldísz az edény aljáig tart, de ennél archaikusabbnak tekinthető a bekarcolt hullámvonallal és spirálvonallal egyszerre díszített; körömbenyomással, széles közű rádli jellegű mintával ellátott csoport (*7. kép*). A leletek között valószínűleg foltozás céljából utólagosan átfúrt falú edény is volt (*8. kép*). A fehér anyagú fazekak között gyakori az Óbudáról, a budai Várhegyről és a közeli településekről ismert, a 13. század első felére keltezhető frögcskölt, vörös festéses, bekarcolt spiráldíszes típus (*9–10. kép*). A hazai készítésű edények mellett több, importból származó edény töredéke is, így többek között kihajló peremű szürke fazekak, illetve peremén és szája külső szélén sűrű rádlimintával díszített, szürke anyagú fazék (*11. kép*).

A kerámialeletek mellett színes fémlelet választék került elő. A vastárgyak között *kulcstöredékek,* a bronzleletek között kiemelkedő a vastag *bronzlap,* illetve a másodlagos felhasználásra „elraktározott" *mérlegtálca* darabja. A leletek között egy darab kettőskónikus *üvegpalack* aljtöredéke volt (*12. kép*).

2. ÉPÜLET (13. kép)

A fenti épülettől DK-i irányban körülbelül 12 m távolságra 5 x 5.25 m alapterületű, az 1. épülettel megegyező tengelyű veremépítmény került elő. Az objektumot átlagosan 80 cm mélységben ásták be a földbe. A földfalat belülről lapos kövekből, szárazon rakott fallal bélelték, amelynek omladékát részben az épület belsejében, részben az É-i oldalon a korabeli külső járószinten szétterülve találtunk.[3] A falazat eredeti vastagságát megállapítani nem sikerült, azonban a 30 - 35 cm-t nem haladhatta meg, ugyanis a D-i fal előtt közvetlenül kettő darab kemence került napvilágra. A tüzelőberendezések közvetlenül a falhoz lehettek építve, így nagyobb falvastagság nem valószínűsíthető. A gödör szélei enyhén lekerekítettek voltak, az ÉK-i sarok után az É-i fal 30 cm-es kiugrással folytatódott (*13–14. kép*).

A *kemencéket* a letaposott padlószintről ásták be. Mindkettő szája a helyiség központja felé tekintett. A DNy-i sarokban elhelyezett 1. számú kence átmérője 60 cm (*15. kép*). A járószinttől 50 cm mélyre ásták. A tűzhely fala méhkas alakú, azaz alsó szakasza enyhén alávágott a padlószintnél lévő résznek. Az égésteret kitapasztották, amely a használat során vörösre és keményre égett. Fűtőnyílása menetesen haladt a tűztér aljáig (*13. kép*). Minden bizonnyal boltozott volt, azonban beomlott agyagboltozat nyomát nem leletük, így valószínűbb, hogy kőboltozattal látták el, amely a beomlott oldalfallal keveredett. A tűzhely alján vékony, gyújtósszerű anyag elszenült maradványát és szürke hamut találtunk.

A másik az előzőtől 2.5 m-re, ugyancsak a D-i fal előtt helyezkedett el, átmérője 60 cm. 30 cm mélyre ásták, fala az alja felé szűkült, amelyet ugyancsak kitapasztottak (*13., 16. kép*)

A 2. kemencével szemben az É-i fal előtt É-D-i tengelyű, árokszerű objektumot bontottunk ki, amelynek D-i végén karólyuk bontakozott ki. Mindkettő igen kis mértékben mélyedt a padlóba. Szerepét nem tudtuk megállapítani.

Bejáratként egyértelműen azonosítható jelenséget nem tapasztaltunk.

2/A. ÉPÜLET

A 2. épület D-i falához közvetlenül ízesült a 2/a. épület (*13. kép*) A két objektum közös fallal rendelkezett.[4] Némileg kisebb volt a másiktól, pontosan 4.4 x 4.6 m alapterületű.

K-i földfala egy síkban futott a másik épület falával, így Ny-i fala 50 cm-rel beljebb helyezkedett el a 2.

[3] Külső járószintre csak ennél az épületnél következtethettünk a kiomlott fal alapján. Az is kiderült, hogy a terület erősen lejtett É-D-i és K-Ny-i irányban is, ugyanis míg a kövek az ÉNy-i sarknál 112.90 mA körüli szinten voltak, addig az ÉK-en 112.40 mA körül. A feltárt épületek belső járószintjének kialakításakor ezt az erőteljes lejtést igyekeztek kiküszöbölni, így az 1. és 2. épület ÉNy-i része lett a legmélyebbre ásva.

[4] Természetesen felvetődik a kérdés, hogy a két épület között nem valószínűsíthető-e más stratigráfiai viszony is. Az alaprajzi szituáció alapján feltehető, hogy a 2/a épület superpozícióban van a 2. épülettel, azaz utóbbi vágta az előbbit. Ennek azonban ellentmond az a tény, hogy a 2. épület D-i falának kőomladéka a 2/a. objektum É-i részén is megtalálható volt. Úgy vélem ez csak úgy lehetséges, ha a két épület egy időben működött.

épület azonos falához viszonyítva. A szomszéd objektum járószintjével közel azonos szinten (112.08 mA) a Ny-i és a D-i földfal előtt átlag 50 cm széles földpadka húzódott, amelynek meglétét a K-i oldalon is feltételezhetjük. A padka minden bizonnyal borona vagy más, talpgerendás fakonstrukciónak adott helyet. A padkától menetesen lejtett a járószint, ami középen 2.5 m átmérőjű, kör alakú mélyedésben végződött (111. 80 mA szinten) (*14. kép*).

Az objektumok világosbarna, agyagos betöltéséből az 1. építményben talált leletekkel azonos típusok kerültek elő. Itt is jellemző a szürkésbarna anyagú *fazekak* esetében a hornyolt és tagoltatlan szögfej-, illetve kettősperem, a körömbenyomással és bekarcolt spirálvonallal díszített edényfal. *Cserépbogrács* töredéke is volt. Fehér anyagú, vörös színű fröcskölt és spirálvonallal díszített *asztali edények*, fenékbélyeges fazekak mellett szürke és grafitos anyagú kihajló ausztriai peremek, rádlimintás edényváll, grafitos anyagú tál és szürke anyagú *itatóedényke*, bordás szájú cserép színesíti az asztali edények képét. A mindennapi munka eszköze az agyag *orsógomb* (*17–19. kép*). Valószínűleg fémfeldolgozásra utalnak a *bronzlemez* vagdalék, a fémsalak darabok az összeszegecselt bronzlemezkék, a bronz *pitykedarabok*. Szerszám vagy ékszer lehetett az átfúrt *szarvvég*. A betöltés időszakát jól keltezi a 2. épület betöltésében előkerült hibrid *friesachi denár*, amely 1220–30 körül volt forgalomban[5] (*20. kép*).

3. ÉPÜLET (21. kép)

Az 1. és 2. épülettől É-ra 16 és 23 m-re, megközelítőleg a kettő közötti tengelyben, az emelkedő természetes árok oldalában 4,4 x 4,2 m alapterületű, K–Ny-i tengelyű, ágasfás, szelemenes veremház került elő (*22. kép*). Az épület a feltárt objektumok között az eredeti terepviszonyok idején a legmagasabban helyezkedett el, emiatt az újkori tereprendezés során felső részét „leborotválták", így csak az alsó 20 cm-t volt módunkban kutatni. A verem sarkai enyhén lekerekítettek voltak, a DNy-i kivételével, amely erősen ívelt kontúrú volt. K–Ny-i tengelyének végein a 20 cm átmérőjű ágasfák többször megújított cölöplyukait bontottunk ki. Az épület felhagyása előtt a cölöpök aljai 70 cm mélyen (111.93–111.99 mA) voltak a járószinttől. (112.69 mA) A földfal a ház aljával enyhe ívben találkozott. A taposott padló D-i részén több, helyben összeroppant *fazék* hevert. Az épület felhagyását követően a lepusztult építmény beomlott oromfalszerkezetének szürke agyagos tapasztása nagyobb foltokban terült szét a járószinten. Ebben az épületben nem találtuk tűzhely nyomát.

Barna agyagos, köves betöltéséből leginkább a helyben összetört fehér anyagú, bekarcolt spirálvonallal díszített fenékbélyeges *fazekakat* kell kiemelni (*23. kép*). A rosszul égetett, egymást keresztező hullámvonaldíszes, szakállas peremű fazék hasonlít az 1. objektumban előkerült egyik edényhez (*24. kép*).

Az ásatási eredmények alapján a feltárt objektumok egy sajátos települési forma egyetlen birtokegységének részlete. A kutatott terület a középkori Óbuda D-i, meliorizált határterületén, valószínűleg szőlőműveléssel foglalkozó tulajdonos birtokán helyezkedett el.[6] Az 1. és 2. épület mind méreteiben mind szerkezetében eltér a korabeli általános falusi épülettípustól, amelyet a 3. épület képvisel. A félig földbeásott, felmenő falú, vegyes alapanyagú (kő–fa) épületek magas színvonalon, igényes technikával készültek. A minden bizonnyal költségesebb építési mód az általános falusi életmódhoz képest magasabb anyagi szinten élő építtetőt feltételez. Mindez a 12. század végi és 13. század eleji, virágzó Budán (azaz a későbbi Óbudán) nem jelenthetett gondot. A birtok tulajdonosa, illetve a művelést végzők minden bizonnyal Óbuda lakosai voltak, így az itt megtalált anyagi kultúra is a városból érkezhetett. Erre mutat például a jelentős számú import edény töredéke.

Az épületek nem folyamatos helyben lakást szolgáltak, hanem a mezőgazdasági időszak alatt voltak használatban, hiszen a lakás elmaradhatatlan részeként jellemezhető fűtő- és sütőkemence nem került elő. A 2. épületben feltárt két kemence típusa véleményem szerint kevésbé szolgált háztartási célokra, mint inkább a gazdaságban használatos fémeszközök javítására. Az épület betöltésében talált fémsalak darabok is ezt látszanak megerősíteni. Mindenesetre a lelőkörülmények alapján nem állapítható meg teljes biztonsággal az egyes objektumok pontos funkciója.[7]

A feltárt épületek minden bizonnyal nem a teljes majorságot reprezentálják. Egykori képének teljes rekonstruálására még nem vállalkozhatunk (*25. kép*) Nem kizárt, hogy további épületek, de legalább valamilyen körítő rendszer, illetve a csapadékot elvezető árokrendszer is tartozott a majorsághoz.

A birtok működése a 12. század végére, a 13. század elejére tehető, azaz az Árpád-kori Óbuda legvirágzóbb időszakára. A 2. épület betöltésében talált

[5] Az érme meghatározását Tóth Csabának köszönöm.

[6] KUBINYI 1964. 163. Óbuda hatásjárásaiból tudjuk, hogy a mai Szépvölgyi árok választotta el a várost 1212-ben még Felhévíztől, majd Szentjakabfalvától. BTOE I. 9–10. Meg kell jegyezni, hogy korábban a Szépvölgyi árok torkolatának a mai Szépvölyi út alsó szakaszát tartották, ezért Szentjakabfalvát is a mai Kolosi tér környékére lokalizálták. Az ásatás során feltárt geológiai és régészeti jelenségek véleményem szerint egyértelműen bizonyítják, hogy a Szépvölgyi árok legfiatalabb medre, azaz a római és középkorban is használt, a Szépvölgyi útról a mai Ürömi utca vonalán tért le és a mai Zsigmond téren torkollott a Dunába.

[7] Csak sejthető, hogy a legkvalitásosabb 1. épület présházként, esetleg szálláshelyként funkcionált, míg a 2. és 2.a. épületet műhely és szerszámoskamraként használhatták, míg a 3. élelmiszer raktár lehetett.

kerámialeletek[8] és friesachi denár alapján a majorság épületeit a 13. század első felében, valószínűleg a tatárjárás idején hagyták fel.

A bemutatott épületek és telepjelenségek nem példa nélküliek Óbuda déli határövezetében. Gádor J. korábbi kutatása során többek között a római katonai amfiteátrum közelében 12–13. század fordulójára keltezett, az 1. épülethez hasonló faépületet tárt fel, amelyről ugyancsak mezőgazdasági tároló funkciót állapított meg.[9] Más ásatásokból származó szorvány jelenségek is arra utalnak, hogy Óbuda D-i területén, a mai Tímár utca vidékétől a Zsigmond térig, azaz a Duna parti laposabb sávon és a hegyoldalak művelhető részein, a 12–13. század fordulóján kisebb egységekből álló virágzó mezőgazdasági birtokhálózat működött, amely a korabeli falvak szintjénél magasabb színvonalú épületekből állt. E kisebb birtokok a tatárjárást során megszűntek és új, megváltozott méretű birtokszervezet alakult ki helyükön.

A budaújlaki középkori régészeti kutatás jelen feladata, hogy e birtokhálózatot feltérképezze, meghatározza sajátosságait.

LELETEK[10]

Fazék oldaltöredéke (5. kép)
Ltsz.: 99. 70. 16. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, spirálvonallal és a vonal mentén fröcskölt vörös festékkel díszített, fehér anyagú.

Cserépbogrács peremtöredéke (5. kép)
Ltsz.: 99. 70. 33. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, laposra simított peremű, oxidált égetésű, vörös színű, külső felülete kormos. Külső p.átm.: 24 cm

Cserépbogrács oldaltöredéke (5. kép)
Ltsz.: 99. 70. 23. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, ívelt oldalú, oxidált égetésű, barnásvörösre égetett.

Fazék peremtöredéke (6. kép)
Ltsz.: 99. 70. 1. Kaviccsal soványított, lassú korongolt, a vállától bekarcolt vonallal díszített, megvastagított, rövid felálló peremű, külső oldala gondosan elkent, szürke, redukált égetésű, felülete erősen bekormozódott. P.átm: 19 cm.

Fazék perem és oldaltöredéke (6. kép)
Ltsz.: 99. 70. 4. Homokkal és apró kaviccsal soványított, a vállról induló, egyenetlen, bekarcolt spirálvonallal díszített, enyhén felálló (szögfej jellegű), vastag peremű, halvány vöröses barnára égett. Külső felülete nem túl gondosan eldolgozott. P.átm.: 12 cm.

Fazék peremtöredéke (6. kép)
Ltsz.: 99. 70. 3. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, pereme elsimított, a váll tetejéről induló, bekarcolt spirálvonallal díszített fehér anyagú, kettős peremű, a perem éles bordájú, felülete erősen bekormozódott. P. átm: 15.5 cm.

Fazék peremtöredéke (7. kép)
Ltsz.: 99. 70. 25. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított falú, erősen kihajló peremű. A perem széle enyhén felálló, redukált égetésű, erősen kormozódott. P.átm.: 14 cm.

Fazék peremtöredéke (7. kép)
Ltsz.: 99. 70. 26. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, felülete simított, kettős peremű, vállán bekarcolt vonal látható. Az edény fala másodlagosan teljesen átégett ezért eredeti színe nem megállapítható, kormos. P.átm.: 17 cm.

Fazék peremtöredéke (7. kép)
Ltsz.: 99. 70. 22. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, külső felülete szépen lesimított, enyhén felálló, profilálatlan peremű, nyakánál mély szögletes beszúrásokkal díszített, redukált égetésű, világosbarnára égett, külső felülete kormos. P.átm.: 16.5 cm.

Fazék peremtöredéke (7. kép)
Ltsz.: 99. 70. 24. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, alaposan elsimított felületű,

[8] A kerámialeletek közül érdemes külön kiemelni a fehér anyagú edények egyik csoportját. A fröcskölt festékes edények bekarcolt spirálvonallal díszített edényfalain, a karcolás mentén vörös színű festékpöttyök, sávok figyelhetőek meg. Hasonló edények egészben már ismertek Óbudáról (BERTALANNÉ 1992. 50. kép), Budaújlakról (Pölös Andrea szíves szóbeli közlése), de a budai várhegy korai leletei között is szerepel. A budai Szent Zsigmond templom környékén folytatott kutatások során a legkorábbi, 13. század eleji rétegekből ugyancsak ismertek hasonló leletek (FELD–KÁRPÁTI 2000. Abb. 6. 1). Sajátossága ennek a csoportnak, hogy nem csak az asztali edényeken szerepel festés, hanem a fazekakat is díszítettek ezzel a módszerrel. A festés mindig együtt szerepel a bekarcolással, mintegy annak kiemelője. Az eddigi vizsgálatok alapján a 12. század legvégén, a 13. század legelején voltak használatban ezek a fazekak. Csak egy átmeneti időszakban, feltehetőleg a festés technikájának korai, kísérletezős időszakából, a vízszintes sávos festés előfutáraként, annak kialakulásáig alkalmazták főzőedényeken a „fröcskölt" hatású festést.

[9] GÁDOR 1992. 245–246.

[10] A leletek a táblák sorrendjében leltári szám alapján keresendők. Ltsz.: leltári szám, P. átm.: perem átmérője; Lkh: legnagyobb kihasasodás; F. átm: fenék átmérője, M: magasság
A leletrajzokat Viczkó Tamásnak, az alaprajzokat Kuczogi Zsuzsának, a fotókat Bakos Margitnak köszönöm.

enyhén felálló végű. Peremnél vízszintes, bekarcolt vonal, vállán vízszintes vágásokkal díszített, rossz oxidált égetésű, ezért a falmag, sőt helyenként a felszín is szürkésbarna, külső felülete enyhén kormos. Pátm.: 20 cm.

Fazék válltöredéke (7. kép)
Ltsz.: 99. 70. 30. Homokkal soványított, lassú korongolt, jól elsimított, erősen kihajló nyakrésszel. Vállán bekarcolt hullámvonallal, felette átlós irányú párhuzamos vágásokkal díszített. Halvány vörös színű, oxidált égetésű.

Fazék peremtöredéke (8. kép)
Ltsz.: 99. 70. 17. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, vastagodó, kicsit felálló peremű, redukált égetésű, szürkésbarna színű. Pátm.: 14 cm.

Fazék peremtöredéke (8. kép)
Ltsz.: 99. 70. 32. Homokkal, kaviccsal soványított, lassú korongolt, kettős peremű, oxidált égetésű, barnásvörös színű, de nem égett ki rendesen, ezért a falmag szürke, külső felülete enyhén kormozódott. Pátm.: 18 cm.

Fazék oldaltöredék (8. kép)
Ltsz.: 99. 70. 18. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, redukált égetésű, külső fala kormos, utólag egymás alá két lyukat fúrtak rá.

Fazék oldaltöredékei (8. kép)
Ltsz.: 99. 70. 27. Homokkal soványított, lassú korongolt, szépen simított falú, a fazék teste, többszörös egymást metsző hullámvonallal, míg a fazék vállához közel spirálvonallal díszített, rosszul kiégett, oxidált égetésű, (halvány vörösre égett), ezért a falmag, sőt sok helyen a felszín is barna színű, kormos.

Fazék peremtöredéke (8. kép)
Ltsz.: 99. 70. 10. Apró kaviccsal soványított, gyors korongolt. Kihajló peremű, felülete a soványított agyagtól érdes. Szürke redukált égetésű, a perem alatt, bekarcolt vonal látható. Pátm.: 28 cm.

Fedő peremtöredéke (9. kép)
Ltsz.:99. 70. 35. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, jól elsimított, redukált égetésű, szürke színű. Pátm.: 16 cm.

Fazék oldaltöredéke (9. kép)
Ltsz.: 99. 70. 20. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított felületű, mély hullámvonallal díszített világosszürkére égetett, külső oldala kormos.

Fazék peremtöredéke (9. kép)
Ltsz.: 99.70. 5. Apró kaviccsal soványított, kettős peremű, egyenetlen széles, bekarcolt spirálvonallal díszített a vállától. Fehérre égetett, kormos. Pátm.: 12 cm.

Fazék peremtöredéke (10. kép)
Ltsz.: 99.70.34. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított felületű, profilált, kettős peremű, fehér anyagú, kívül kormos. Pátm.: 14 cm.

Fazék peremtöredéke (10. kép)
Ltsz.: 99. 70. 12. Apró kaviccsal és homokkal soványított, lassú korongolt. Felülete jól elsimított, bordás, magasan felálló peremű, borda fölött két bekarcolt vonaldísz látható, fehérre égett. Pátm.: 13 cm.

Fazék peremtöredéke (10. kép)
Ltsz.: 99.70.13. Kettős peremű, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, jól elsimított, díszítetlen, fehérre égetett, kormos. Pátm.: 15 cm.

Fazék peremtöredéke (10. kép)
Ltsz.: 99.70.15. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, gondosan elsimított, kettős peremű éles bordával, halványan látszó fröcskölt vörös festékkel díszített, fehér anyagú. Pátm.: 15 cm.

Oldaltöredék (10. kép)
Ltsz.: 99. 70. 9. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, felülete egyenetlenül eldolgozott, spiráldíszes, vörös, fröcskölt festésű, fehérre égetett.

Fazék oldaltöredéke (10. kép)
Ltsz.: 99. 70. 8. Apró kaviccsal és homokkal soványított, lassú korongolt. Felülete gondosan elsimított, bekarcolt spiráldíszes és vörös színű fröcskölt festéssel díszített.

Fazék oldaltöredéke (10. kép)
Ltsz.: 99. 70. 21. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított falú, egyenetlen közű bekarcolt spirálvonallal díszített sárgásfehér anyagú.

Fazék peremtöredéke (11. kép)
Ltsz.: 99. 70. 29. Homokkal, apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított falú, kihajló peremű, oxidált égetésű, halvány vörösesbarna színű, a pereme kormos. Pátm.: nem mérhető.

Fazék peremtöredéke (11. kép)
Ltsz.: 99. 70. 7. Apró kaviccsal durván soványított, lassú korongolt, érdes felületű, felálló tölcséres szájú, vékonyan visszahajló peremű, a perem teteje lelapított, szürkés-barnára égett, felülete kormos. Pátm: 14 cm.

Fazék peremtöredéke (11. kép)
Ltsz.: 99. 70. 6. Apró kavics és grafitszemcsékkel sová-

nyított, a perem, külső oldalán és széles, lapos tetején sűrű rovátkákkal díszített, a nyaknál mélyen bekarcolt vonal díszíti, sötétszürkére átégett. P.átm.: 20 cm.

Kettős kónikus palack aljtöredéke (12. kép)
Ltsz.: 99. 70. 14.

Kulcs tolltöredéke (12. kép)
Ltsz.: 99. 70. 40. Vas, 2 cm-es toll végén egy dudor.

Mérlegserpenyő töredéke (12. kép)
Ltsz.: 99. 70. 41. Bronzlemezből nyomópadon kialakított, pereme vastagabb, mint az oldala, peremén két fúrt lyuk található. Belső felületén a készítési technológiát jellemző apró hornyolatok látszanak. Külső oldalán reszelés, csiszolás maradványa. Pereme alatt lemezvágó ollóval történt bevágás látható. Méretei az erős deformáltság miatt pontosan nem mérhetőek. Felfüggesztése - az analógiák alapján - valószínűleg három ponton történt, azonban kiszerkesztése során felmerült, hogy négy ponton is átfúrhatták. Átm: 10-12 cm?, peremv: 0.1cm.

Bronzlap (12. kép)
Simított felületű öntvénylap, amelynek egyik vége keskenyedik.

Fazék peremtöredéke (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 13. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított falú, rövid felálló peremmel, amelynek külső oldalán bekarcolt horony látható. Díszítetlen, oxidált égetésű, de rosszul, mert a falmag szürke, széle vörös színű, a pereme kormos. P.átm: 13.5 cm.

Fazék peremtöredéke (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 21. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított felületű, ferde vonalakkal rovátkolt, szögfej peremű, redukált égetésű, vöröses barna. P.átm: 13.5 cm.

Orsógomb (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 48. Szürke, középen átfúrt, kavicsból készült. Külső átm.:2.5 cm, belő átm: 7 mm.

Fazék peremtöredéke (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 54. Homokkal soványított, lassú korongolású, simított falú, kívül spirálvonallal díszített, felette kis ferde vonallal (körömmel bevésett) rovátkolt. Oxidált égetésű, rosszul, mert a falmag szürke. Rövid, felálló, profilált kettősperem. P. átm: 16 cm.

Oldaltöredék (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 50. Apró kaviccsal és homokkal soványított, lassú korongolt, simított falú, vörös, vízszintes sávokkal festett, fehérre égetett.

Csésze peremtöredéke (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 49. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított falú, vörös színű vízszintes, sávokat keresztező, ívelt vonalakkal díszített. Fehérre égetett.

Tál peremtöredéke (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 14. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított felületű, kifelé szélesedő perem. A perem teteje simított, benne hullámvonal díszítés látható, redukált égésű, külső felén grafitbevonat.

Csésze peremtöredéke (17. kép)
Ltsz.: 99. 71. 25. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított falú, külső oldala bordás, oxidált égetésű, vörösesbarna, a falmag szürke. P. átm: 17 cm.

Fazék peremtöredéke (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 40. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított falú, behúzott kettős peremű, oxidált égetésű, vörösesbarna színű.

Fazék peremtöredéke (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 32. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított felületű, díszítetlen, oxidált égésű, a falmag szürke. Híg agyagmázzal bevont, barnásvörös. P. átm: 14 cm.

Fazék peremtöredéke(18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 42. Apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, kettős peremű, simított falú, fehérre égetett, kormos. Nyaka alatt indul a szélesebb közű spiráldísz.

Fazék peremtöredéke (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 16. Homokkal és apró mészszemcsékkel soványított, lassúkorongolt, gondosan elsimított felületű kettősperem. Rosszul égetett, a falmag szürke, kívül vörös. Külső felülete kormos. P. átm: 18 cm.

Cserépbográcsperemtöredéke (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 18. Apró kaviccsal soványított, simított, de a kavicsok miatt durva felületű, lassú korongolt, díszítetlen, oxidált égetésű, rosszul, mert a falmag szürke, kívül vöröses színű.

Itatóedény (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 26. Kiöntőcső töredéke. Homokkal soványított, redukált égetésű, kívül sötétre égett agyagmázzal bevonva, szürke színű.

Fazék aljtöredéke (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 19. Homokkal soványított, lassú korongolt, a fenékbélyeg körbe foglalat kereszt, fehérre égetett.

Fazék oldaltöredéke (18. kép)
Ltsz.: 99. 71. 7. Homokkal és aprókaviccsal soványított, lassú korongolt, simított felületű, vízszintes vonalakkal rovátkolt, rosszul átégett falú, szürkés színű.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 23. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított falú, kihajló peremű, díszítetlen, sötétszürkére égetett, enyhén kormos a külső felülete. P. átm: 17.5 cm.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 38. Homokkal és apró kaviccsal soványított, gyorskorongolt korongolt, simított falú, kihajló peremű, redukált égetésű, kormos felületű.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 35. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított felületű, kihajló, enyhén hornyolt peremű, sötétszürke anyagú. Az oldalak sötét szürkébbek, mint a fal.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 4. Homokkal és grafittal soványított, gyorskorongolt korongolt, simított felületű, kihajló peremű, redukált égetésű, fekete színű, díszítetlen. P. átm: 15 cm.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 5. Homokkal és grafittal soványított, gyorskorongolt, simított felületű, nyakán spirálvonal díszítésű, redukált égetésű, kívül kormos, kihajló peremű. P. átm: 14 cm.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 8. Homokkal és grafittal soványított, gyorskorongolt, kihajló peremű, nyakán halvány vonalak díszítik, redukált égetésű, kívül-belül kormos, simított felületű.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 43. Homokkal és grafittal soványított, gyorskorongolt, simított falú, redukált égésű, sötétre égett, grafitos agyagmáz bevonattal, kihajló peremű.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 17. Homokkal és grafittal soványított, gyorskorongolt, díszítetlen, kihajló peremű, simított falú, redukált égetésű, kívül kormos.

Fazék oldaltöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 6. Homokkal és grafittal soványított, gyorskorongolt, sima felületű, vállán kiugró szalagszerű sávval, amelyen sűrű rádlimintás díszítmény látható, fekete anyagú.

Fazék peremtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 2. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított felületű, kettős, kiálló peremű, külső falát mély spirálvonalak díszítik, fehér anyagú, kívül-belül kormos. P. átm: 18 cm.

Fazék oldaltöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 11. Apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, simított felületű, külső falán spirálvonal díszítés és vörös, fröcskölt festés látható, fehérre égetett.

Fazék aljtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 56. Homokkal soványított, lassú korongolt, kívül elsimított, belül érdes felületű, fehérre égetett, kormos. F. átm: 13 cm.

Fazék aljtöredéke (19. kép)
Ltsz.: 99. 71. 51. Homokkal soványított, lassú korongolt, simított falú, fenékbélyeggel (3 cm átmérőjű körben, egyenlő szárú kereszt) fehérre égetett, kormos. F.átm: 12 cm.

Bronz szalag (20. kép)
Ltsz.: 99. 71. 60. Felpöndörödött bronz lemez vagdaléka. 3 mm vastag.

Szarvasagancs medál? (20. kép)
Ltsz.: 99. 71. 22. Precízen lefaragott, vastagabb végén átfúrt. H: 9.5 cm, V: 2 cm.

Összeszegecselt bronzlapocskák (20. kép)
Ltsz.: 99. 71. 58.

Bronz pitykék (20. kép)
Ltsz.: 99. 71. 59. 12 db félgömb alakú tetején tűvel átlyukasztott bronzlemezből domborított töredék.

Denár (20. kép)
Friesachi denár, hibrid 1220–30 körül.

Fazék peremtöredéke (23. kép)
Ltsz.: 99. 72. 33. Homokkal és kaviccsal soványított, lassú korongolt, nyakán sűrű, lefelé szélesedő közű, bekarcolt spirálvonallal díszített, kettős peremű, fenekén körbe foglalt és kisebb körből kiágazó kereszt alakú fenékbélyeg. Fehér anyagú, kormos. M: 20 cm, P. átm: 19 cm, Lkh: 21 cm, F. átm: 12.5 cm.

Fazék (23. kép)
Ltsz.: 99. 72. 35. Homokkal soványított, lassú korongolt, felálló, megvastagodó végű peremmel. Fenekén összetett vonalakból álló fenékbélyeg. Redukált égetésű, kormos. M: 16 cm?, P. átm: 13 cm, Lkh: 15 cm?, F. átm: 8 cm.

Fazék fenéktöredéke (23. kép)
Ltsz.: 99. 72. 54. Homokkal, kaviccsal soványított, lassú korongolt, két koncentrikus kört tagoló küllő mintás fenékbélyeggel. Fehér anyagú, kívül kormos. F. átm: 12 cm.

Fazék oldaltöredéke (23. kép)
Ltsz.: 99. 72. 51. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, fehér anyagú, spirálvonallal díszített, kívül kormos.

Fazék aljtöredéke (23. kép)
Ltsz.: 99. 72. 50. Homokkal és apró kaviccsal soványított, lassú korongolt, redukált égetésű, kormos. F. átm: 8.6 cm.

Fazék töredékei (23. kép)
Ltsz.: 99. 72. 1-8. Homokkal soványított, lassú korongolt bekarcolt spirál és egymást metsző hullámvonalakkal díszített, élesen lehajló peremű. A falmag szürke, a széleken vörös. P. átm: 21.4 cm.

IRODALOMJEGYZÉK

BERTALANNÉ 1992 — BERTALAN Vilmosné: Középkori házak a Budai Káptalan területén. BudRég 29 (1992) p. 181–220.

BTOE I. — Budapest történetének okleveles emlékei 1. (1148–1301). Sajtó alá rend. Gárdonyi A. Bp. 1936.

BPMŰEML — Budapest műemlékei 2. Szerk. Pogány Frigyes. Bp. 1962.

FELD–KÁRPÁTI 2000 — FELD István – KÁRPÁTI Zoltán: Huser und Parzellen der mittelalterlichen Stadt Buda in der Umgebung der Hl. Sigismund – Kirche. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. VAH 9. Bp. 2000. p. 57–66.

GÁDOR 1992 — GÁDOR Judit: II–III. Budaújlak. BudRég 29 (1992) p. 245–246.

KUBINYI 1964 — KUBINYI András: Budafelhévíz topográfiája és gazdasági fejlődése. TBM 16 (1964) p. 85–180.

ARPADIAN AGE MANOR IN THE AREA OF BUDAÚJLAK

In 1999 the BTM (Budapesti Történeti Múzeum, Budapest Museum of History) excavated an Arpadian Age manor at Szépvölgyi road 18-22, Budaújlak. The natural ditch at Óbuda's southern border gradually became filled up, providing a suitable enviroment for a vineyard.

At the end of the 12th and in the first half of the 13th centuries the areas outside of cities were divided into smaller units. The four buildings that we excavated once belonged to the agricultural wing of such a unit: a vineyard (picture 1).

Building 1: An ascending walled log building with a basic area of 7,40 x 7,40 m and set into the ground at least 50 cm was found in the area's western part. The stringers of the building were placed a little inwards from the edge of the foundation on a stone slab approximately 20 cm wide. The eastern and western slabs were made of flatter and smaller stones than the northern and southern ones, making the latter walls about one beam's height (approximately 15 cm) taller than the other two (pictures 2-3). This technique probably played an important role in the jointing of the groundsels. The ascending construction was supported inside by pillars in the corners and in the middle of the eastern and western walls. The pillars were placed in post holes set with flat stones. From the outside, the building was buttressed by earth and stone. There was no sign of an oven inside the beaten earth floored building. The entrance of the building was probably on the southern side. A wide range of finds - including objects connected to village life (tile caldron) and city culture (glass bottle, scale pan) - were recovered from the filled in area (pictures 5-12).

Building 2: An ascending walled stone building with a wall width of 30 cm was found approximately 12 m southeast from building 1. The building, which sits 80 cm deep into the ground on average, has a basic area of 5 x 5,25 m (pictures 13-14). Two ovens, set into the the building's beaten earth floor, were found by the southern wall. The ovens' loam walls hardened during years of use. The openings of both ovens faced towards the center of the building. Both ovens had stokeholes that inclined towards the bottom. Both had a diameter of 60 cm. Presumably, both had stone arches (pictures 13, 15-16).

Another building - also halfway set into the ground - with a slightly smaller basic area (4,4 x 4,6 m) had been attached to building 2. The northern wall of this attached building's (building 2/a) was also the southern wall of the neighboring building. The other three walls of building 2/a were built on groundsels set onto a berm on the foundation's edge. These groundsels were probably made of wood.

Recovered from the filled in areas of the two buildings were fragments of several graphite pots. There was also a red pot, which was made of a white material, and decorated with stained painting and an engraved spiral line. The finds also included a hybrid Friesach dinar from around 1220-1230 (pictures 17-20).

Building 3: A propped building with a roof purlin and with a basic area of 4,4 x 4,2 m was excavated 16 and 23 m north from the aforementioned buildings (pictures 21-22). On the beaten earth floor of the building we found several broken pots made of white and grey-brown material (pictures 23-24).

The manor was in use during the end of the 12th and the first half of the 13th centuries. It was abandoned probably during the Mongol invasion of Hungary (1241-1242).

Previously we had already found wooden-structured agricultural buildings in the city's southern, meliorated areas.

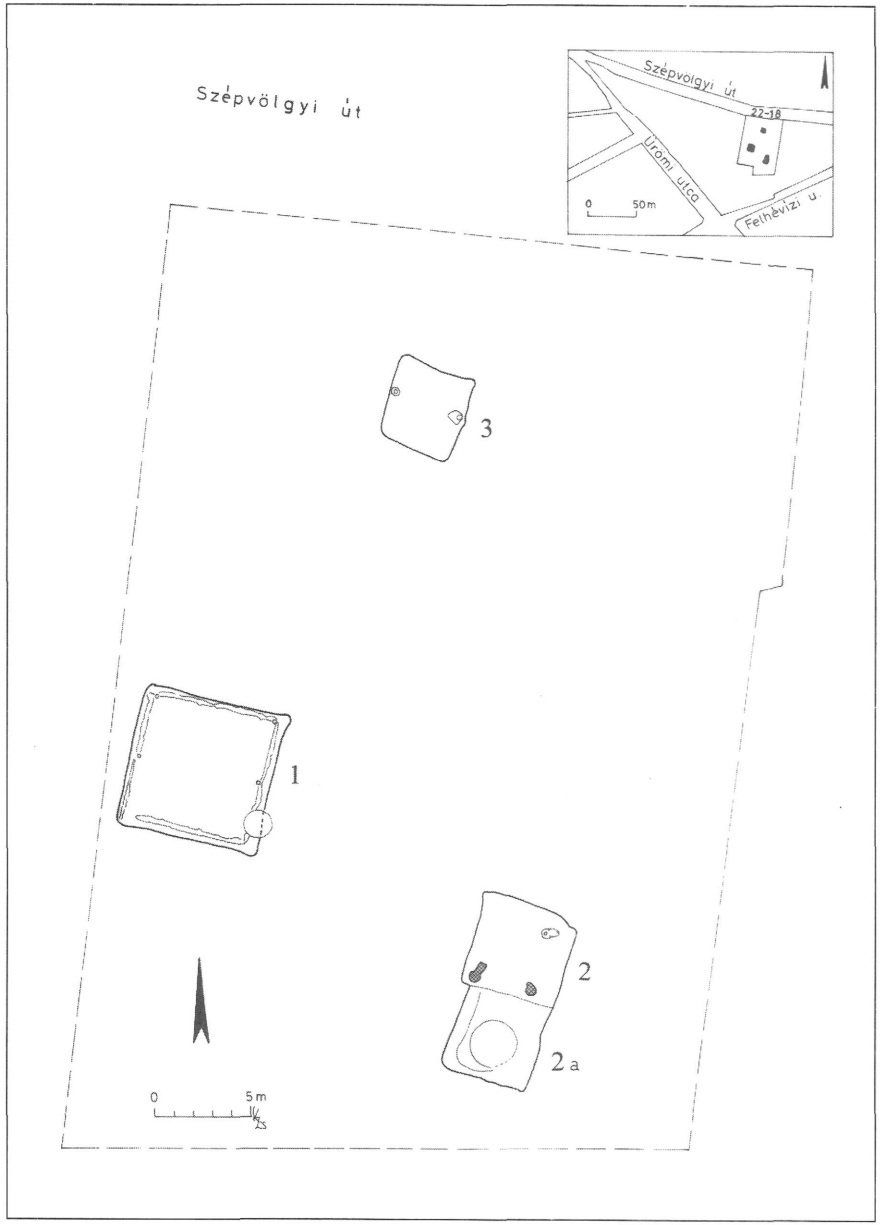

1. kép. Az ásatás alaprajza

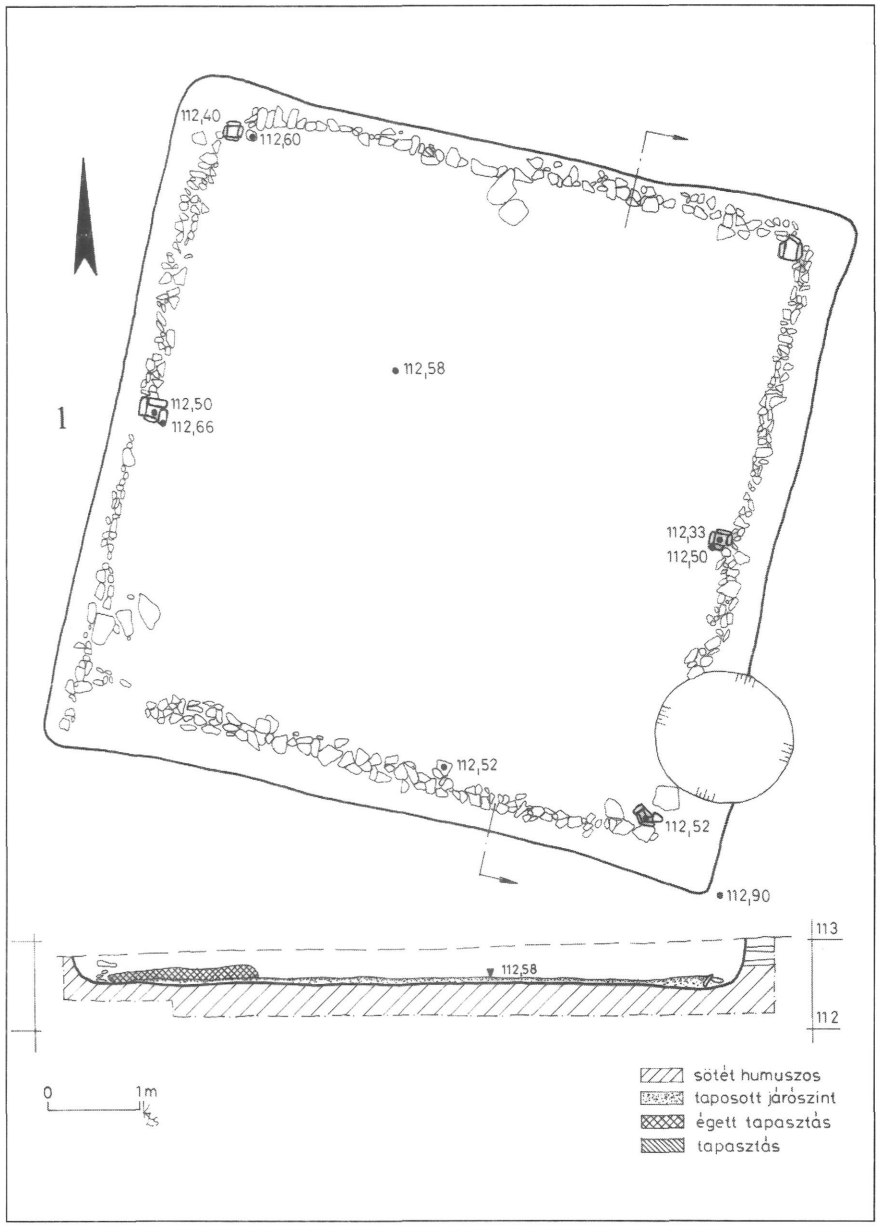

2. kép. 1. épület alaprajza és É–D–i metszete

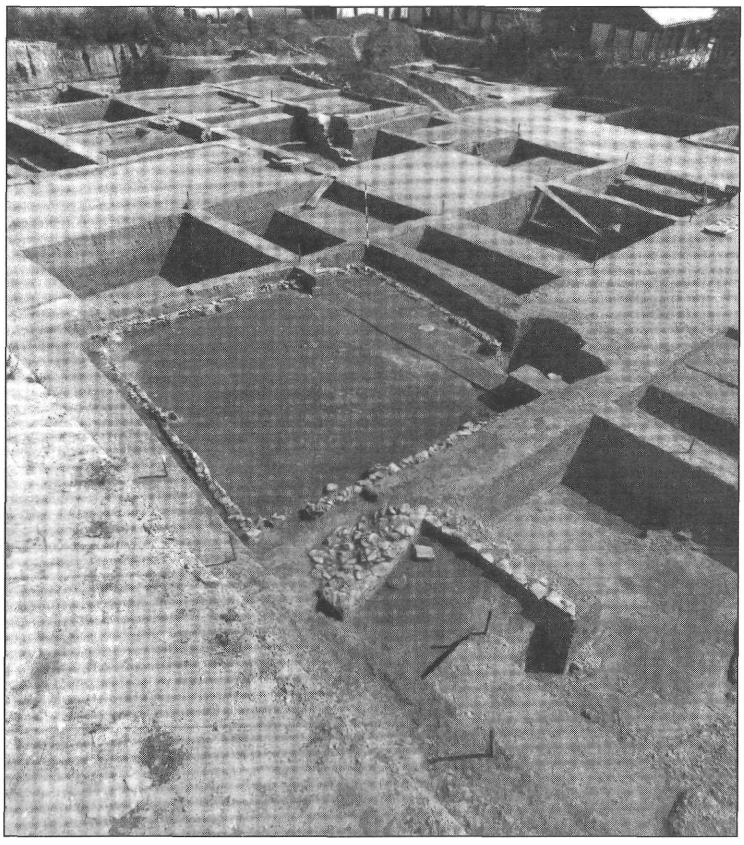

3. kép. Az 1. épület kép DNy-ról

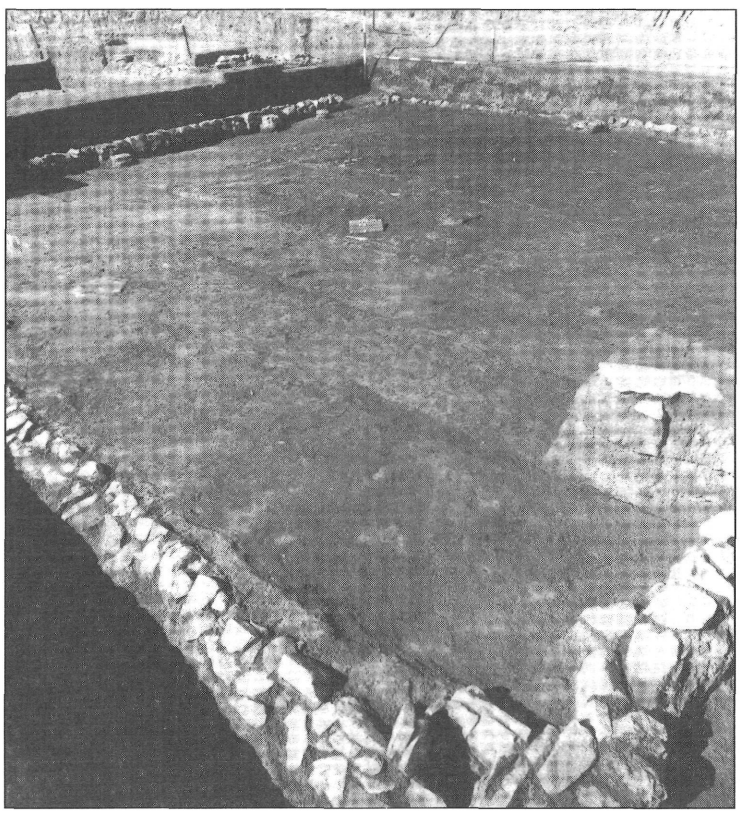

4. kép. 1. épület ÉK-i sarka a kővel kirakott cölöplyukkal és a két fajta módon rakott talpgerenda alappal

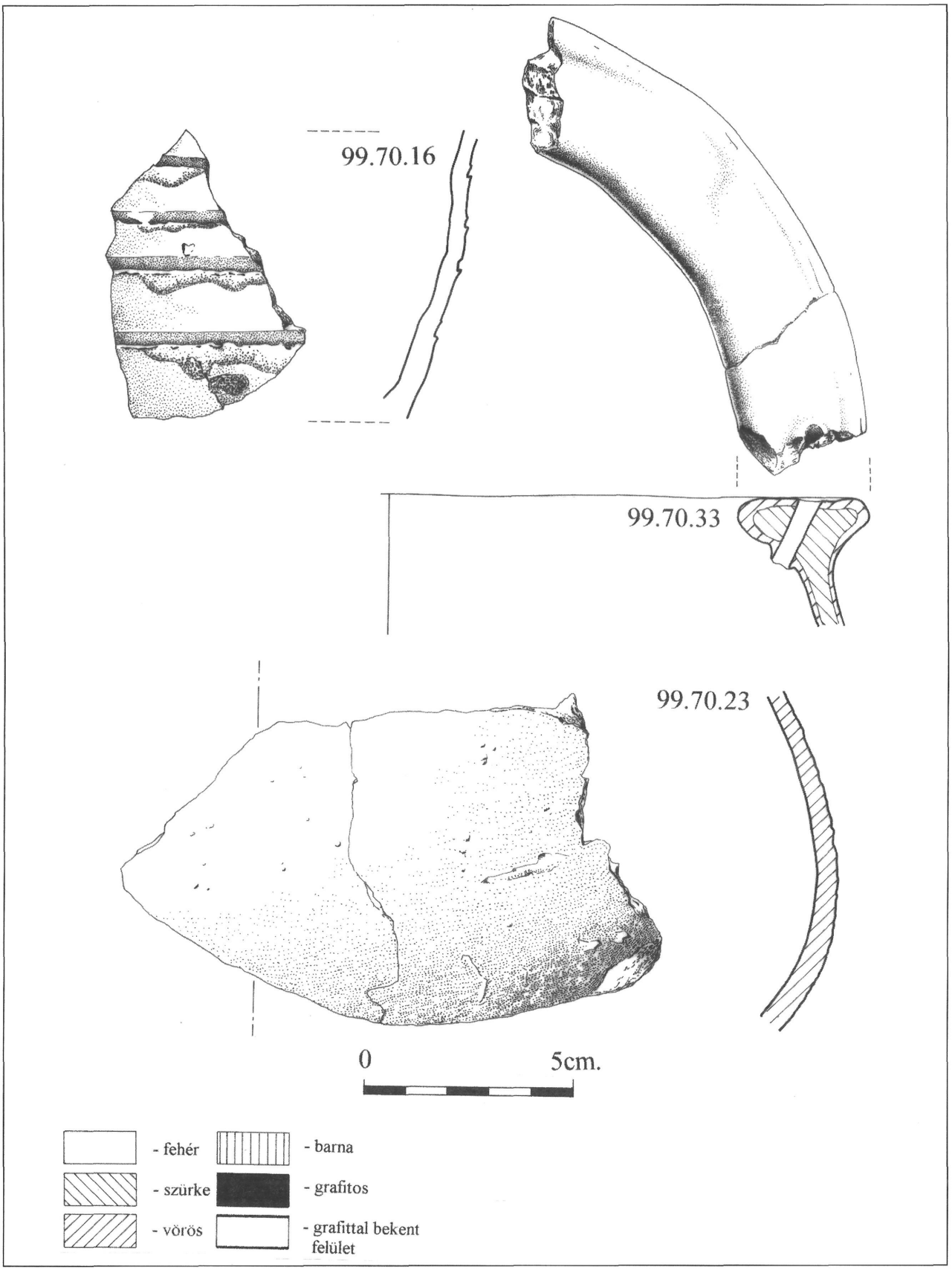

5. kép. 1. objektum betöltésének leletei

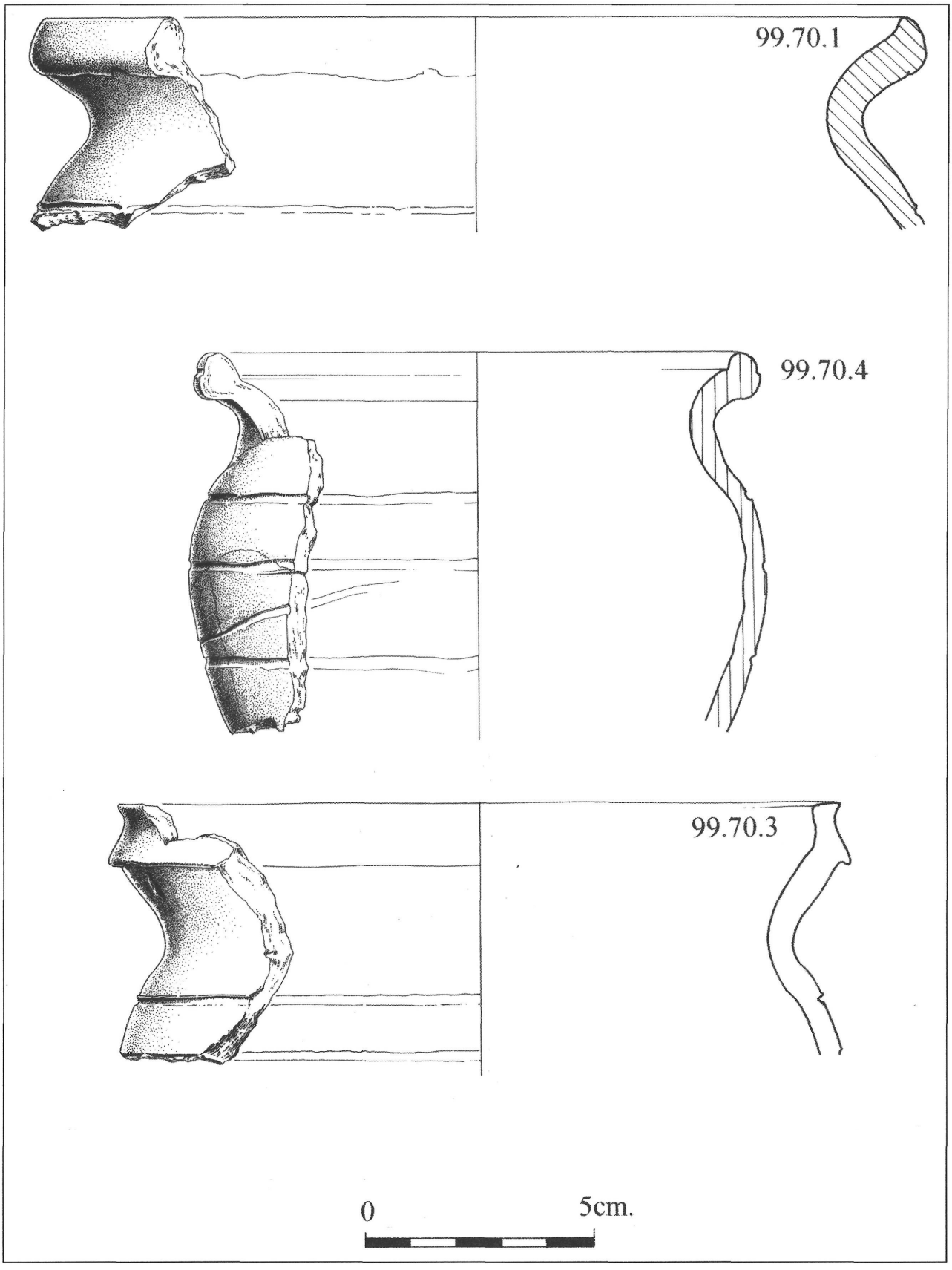

6. kép. Fazékperemek az 1. épületből

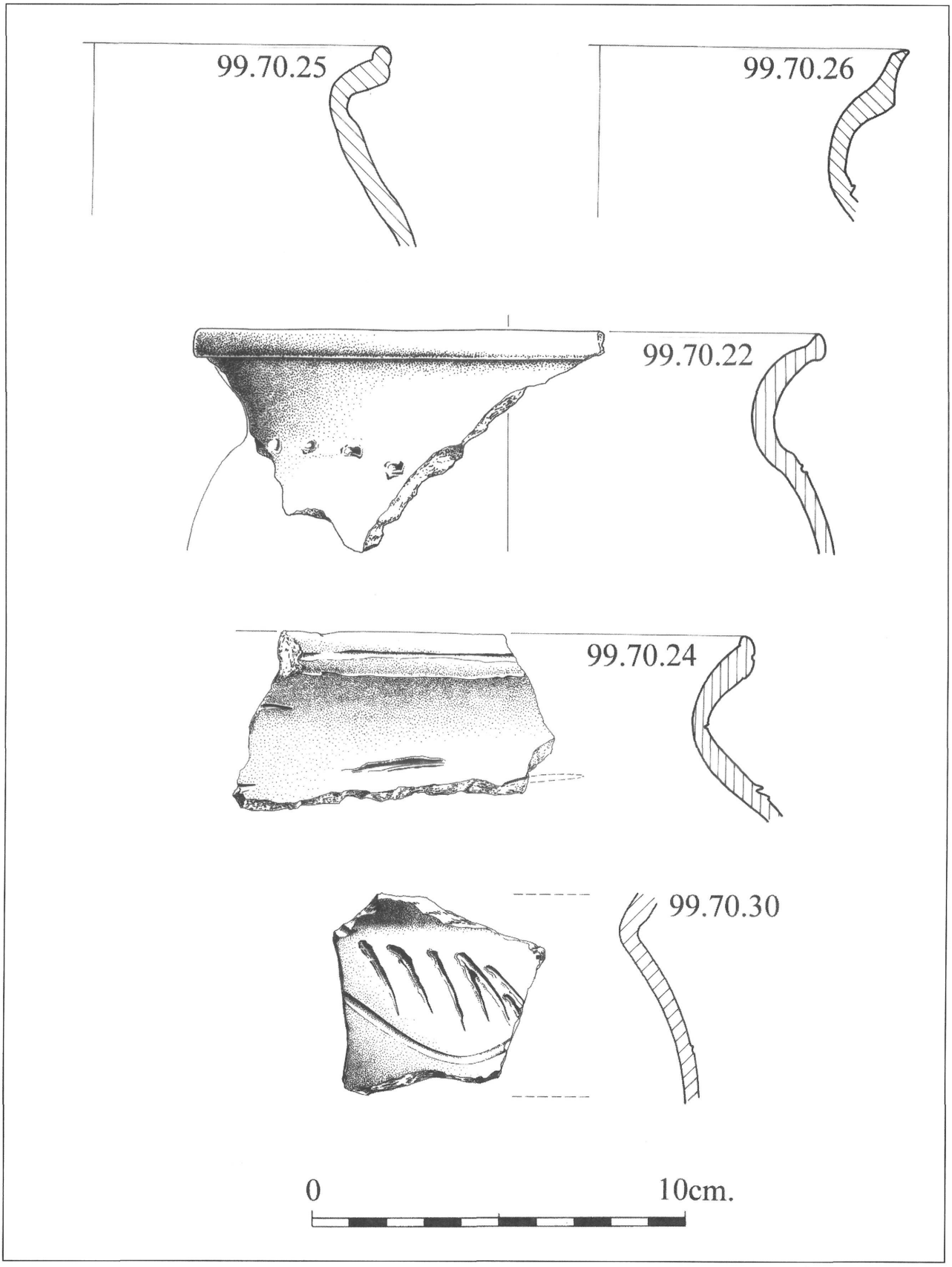

7. kép. Fazékperemek és díszítési típusok

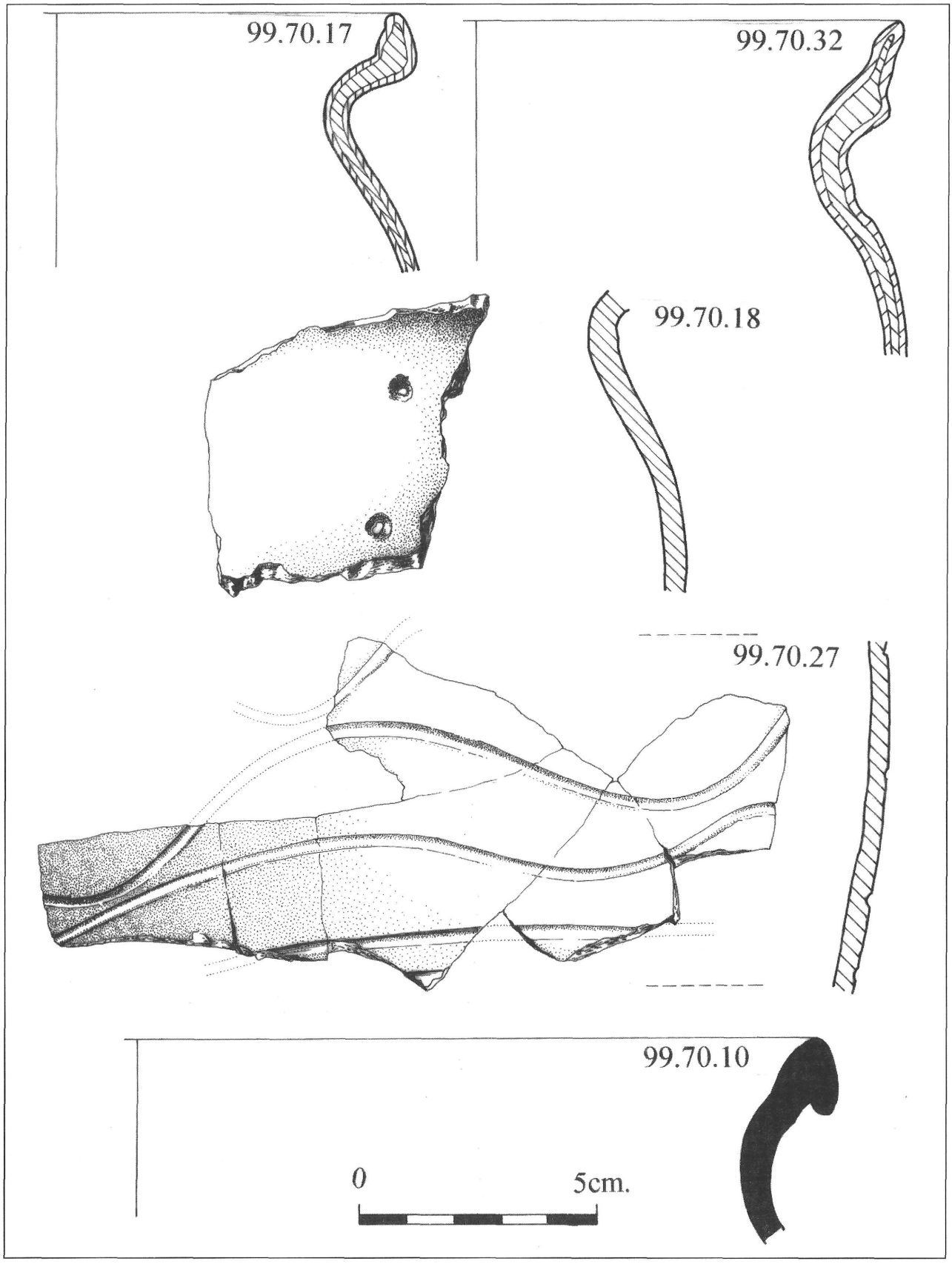

8. kép. Leletek az 1. objektumból

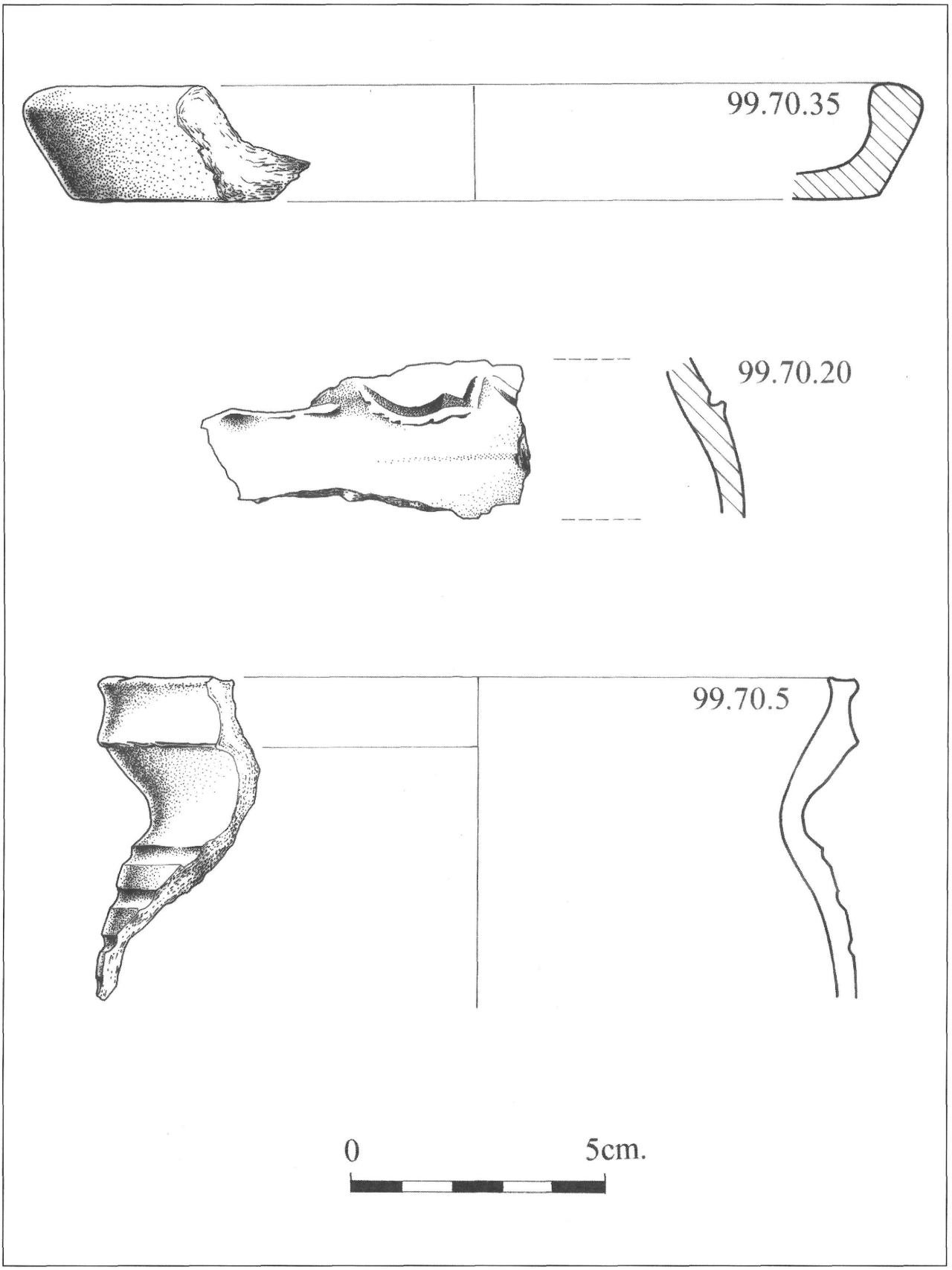

9. kép. Fedő és fazéktöredékek az 1. épületből

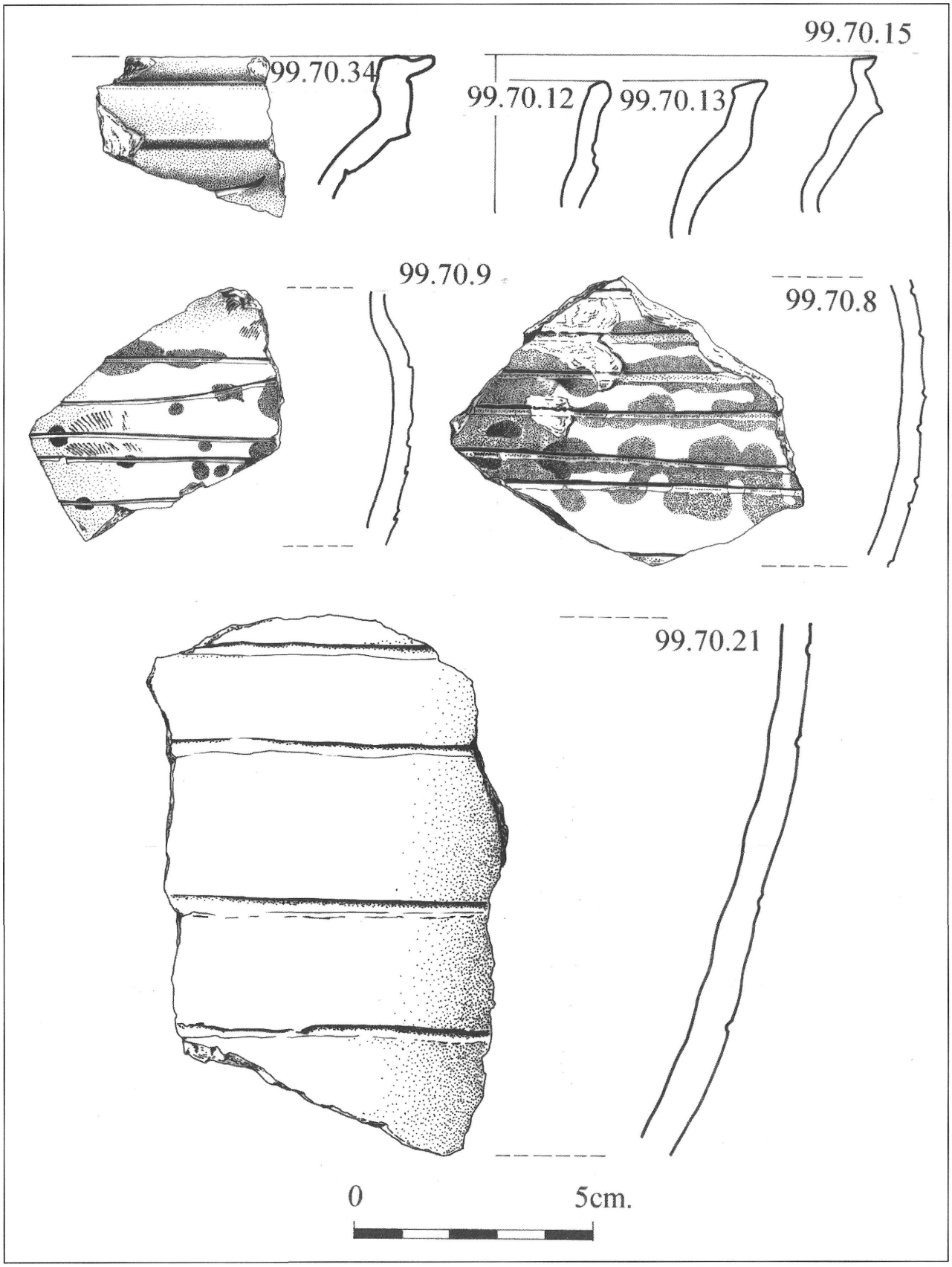

10. kép. Fehér anyagú festett edénytöredékek az 1. objektumból

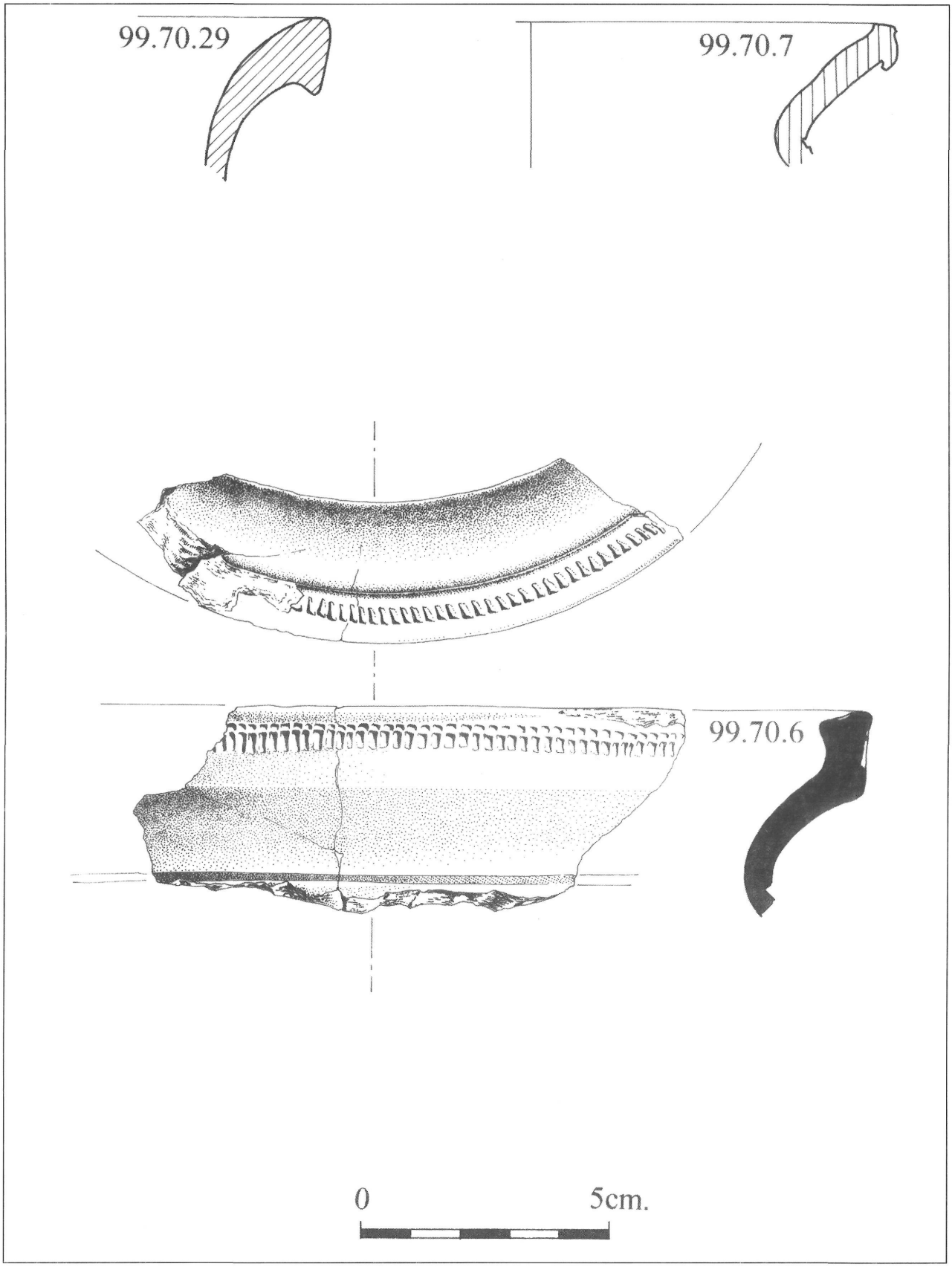

11. kép. Import edények az 1. objektum betöltéséből

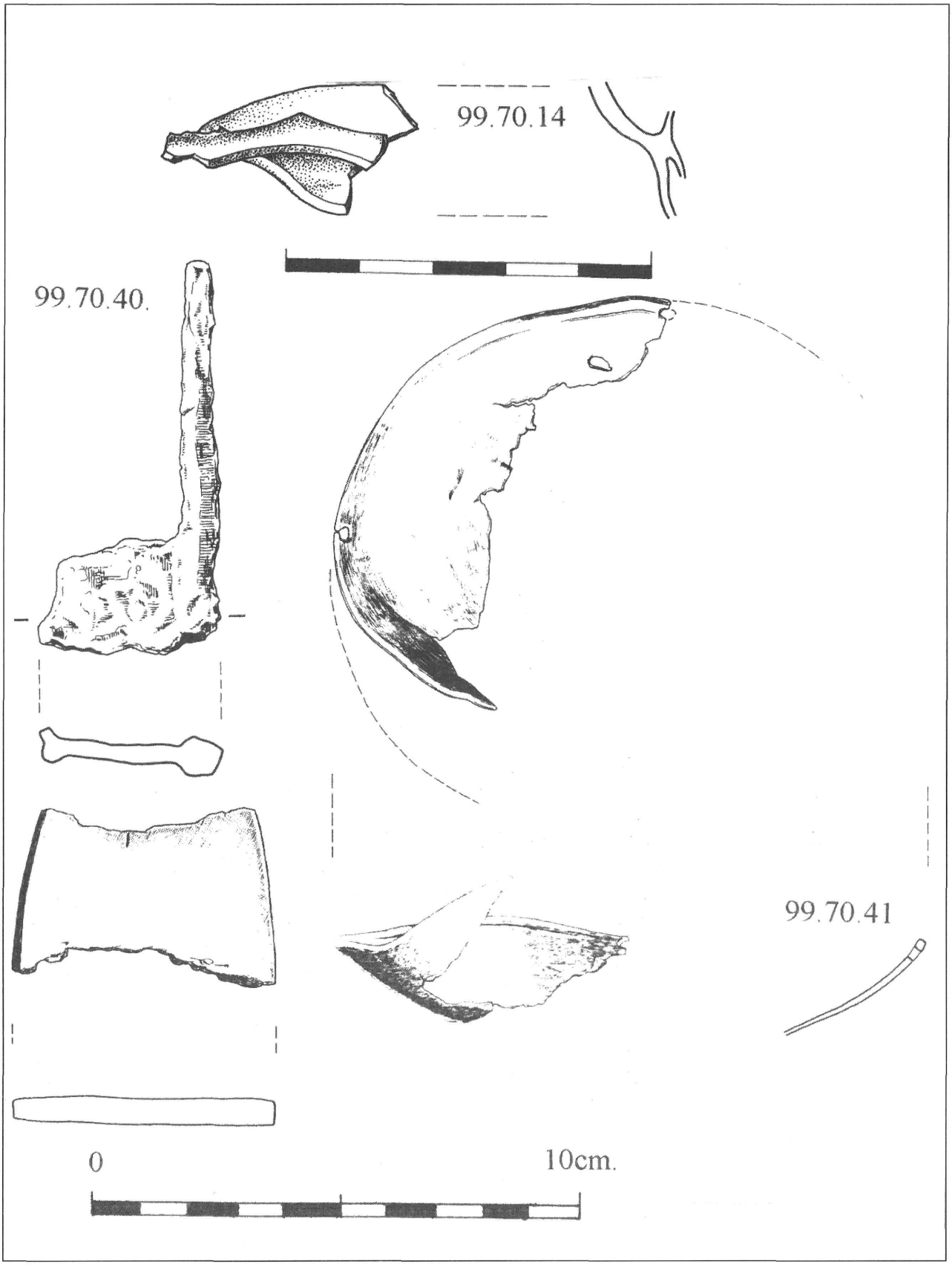

12. kép. Üveg és fémleletek az 1. épületből

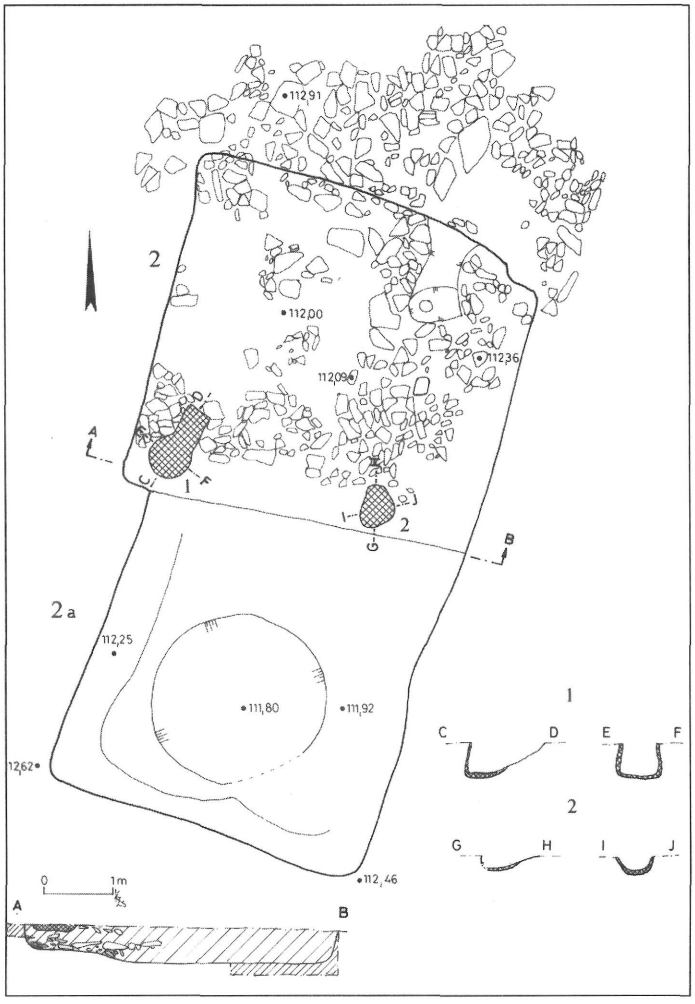

13. kép. A 2. és 2/a. objektum alaprajza

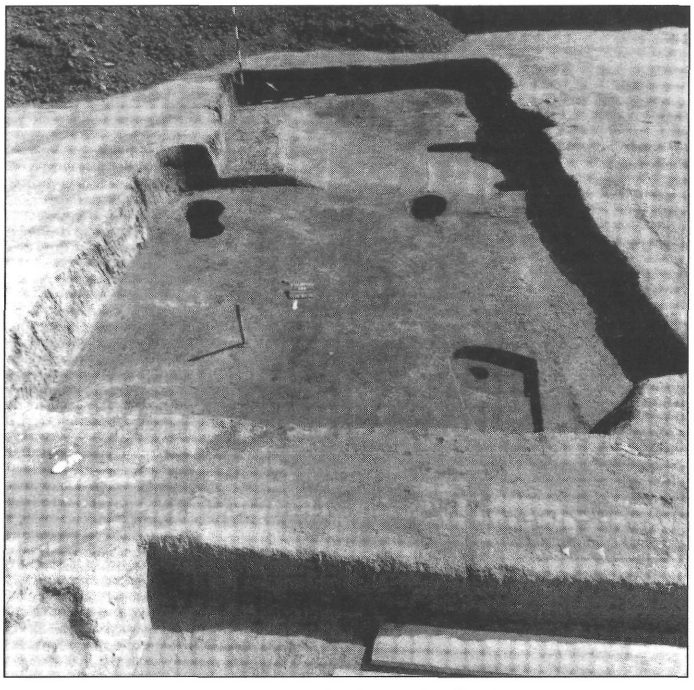

14. kép. 2. és 2/a. épület képe É–ról

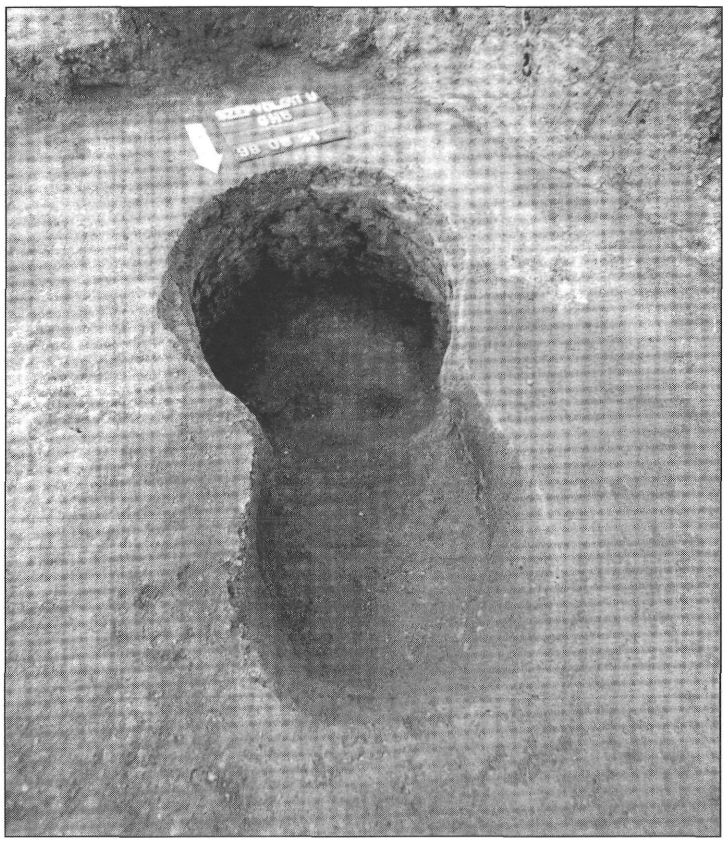

15. kép. 1. kemence a 2. objektumban

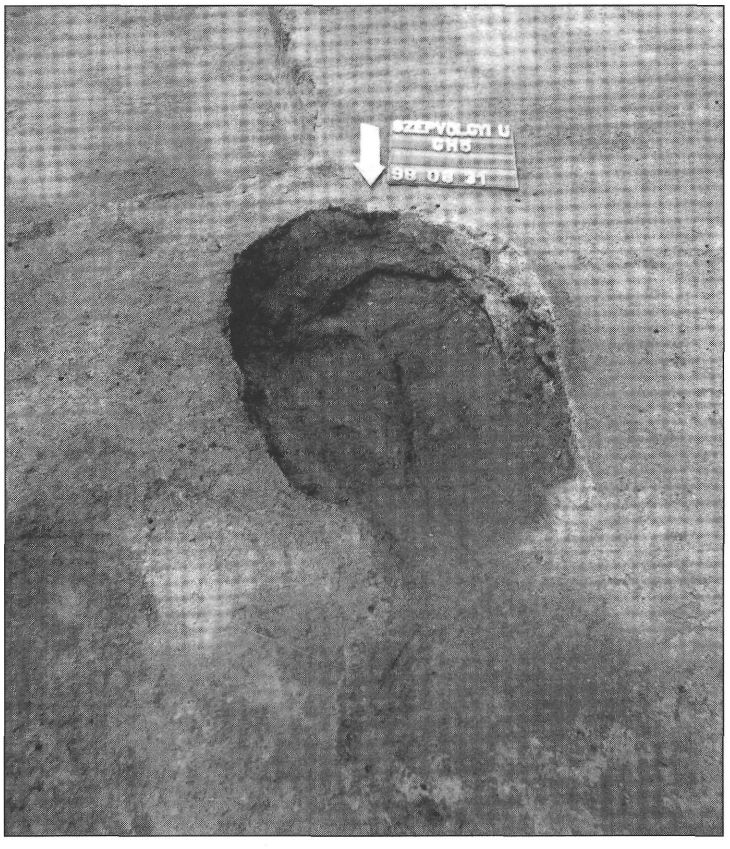

16. kép. 2. kemence a 2. objektumban

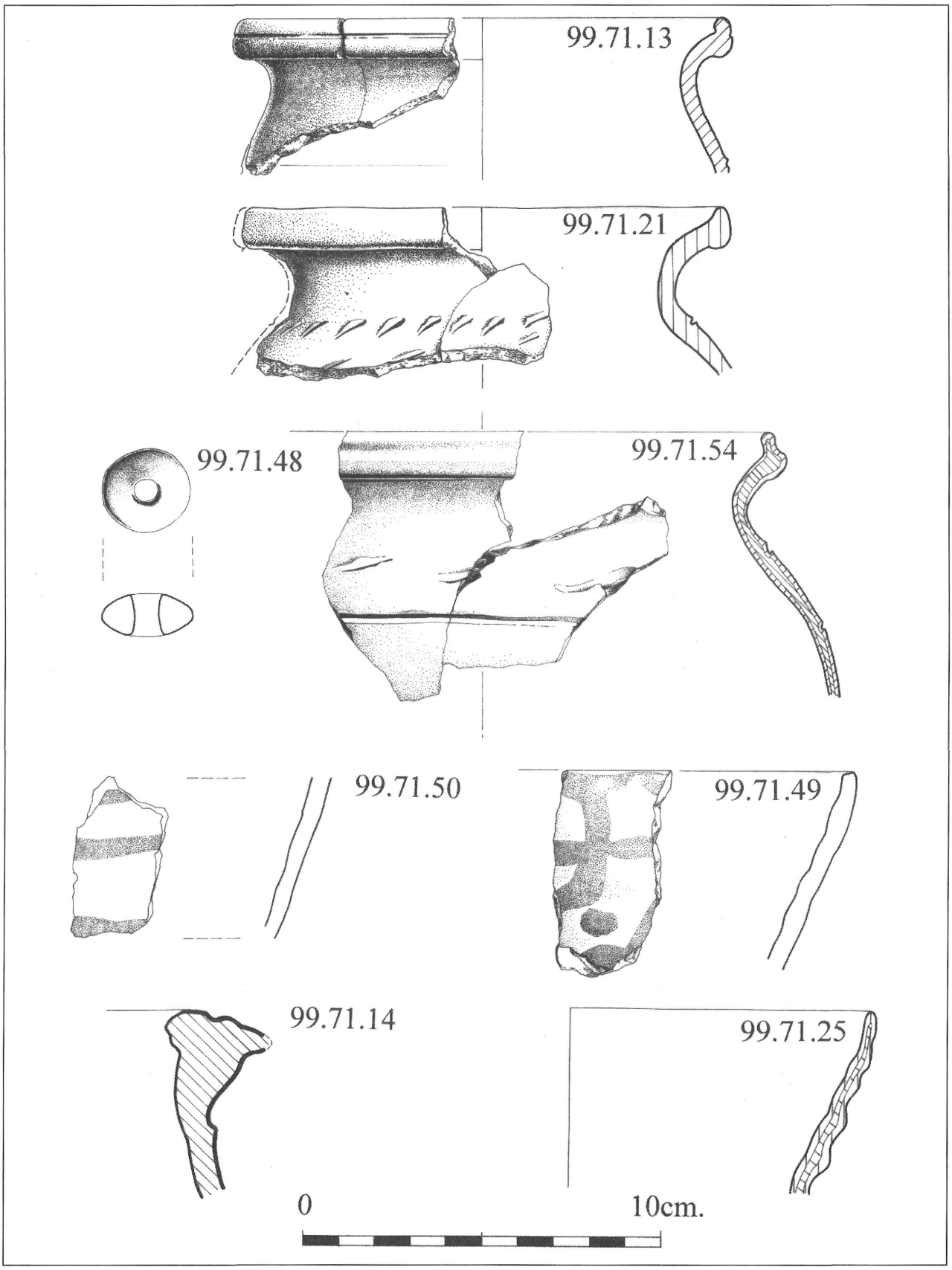

17. kép. Leletek a 2. épület betöltéséből

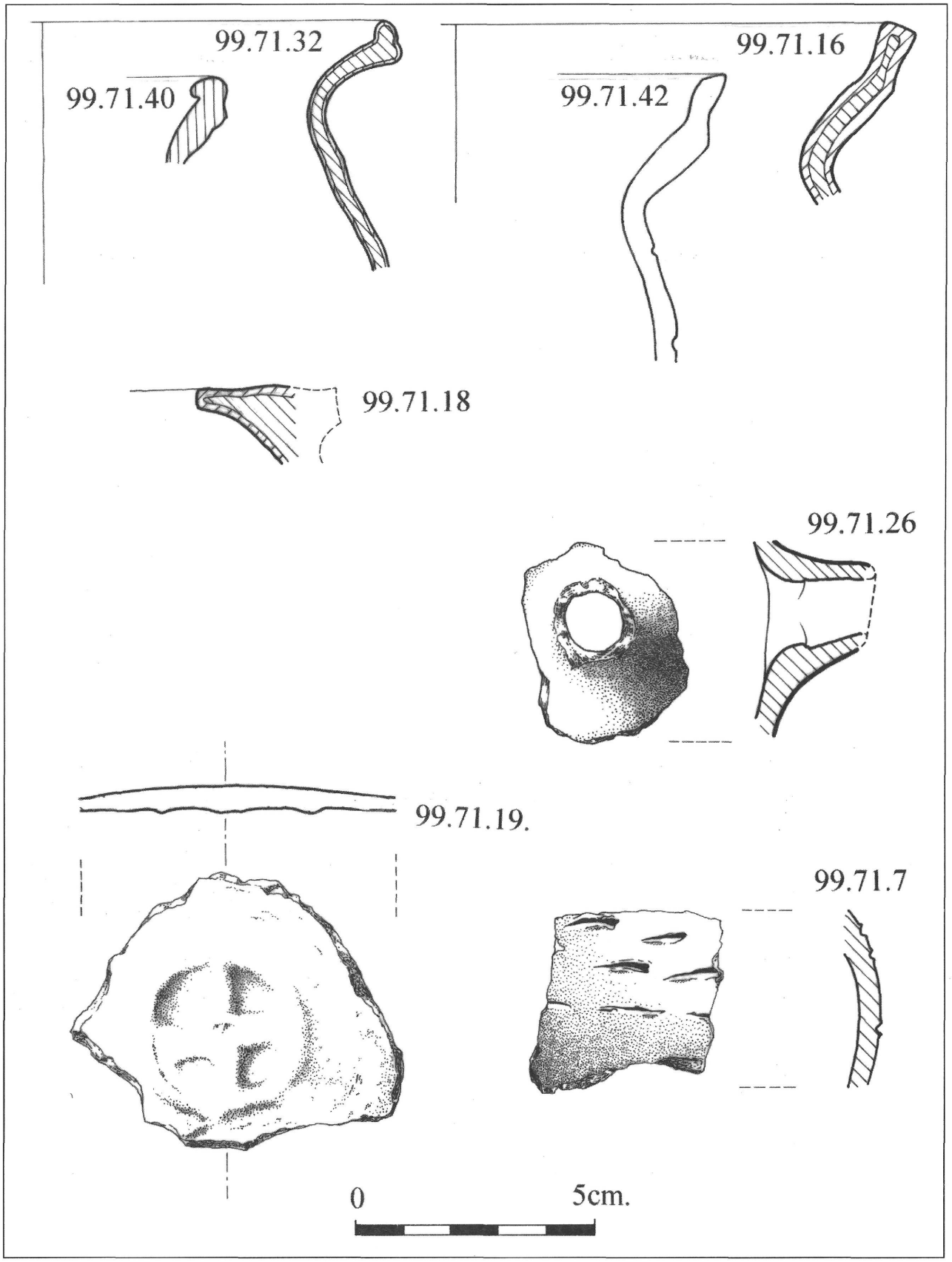

18. kép. Leletek a 2. épület betöltéséből

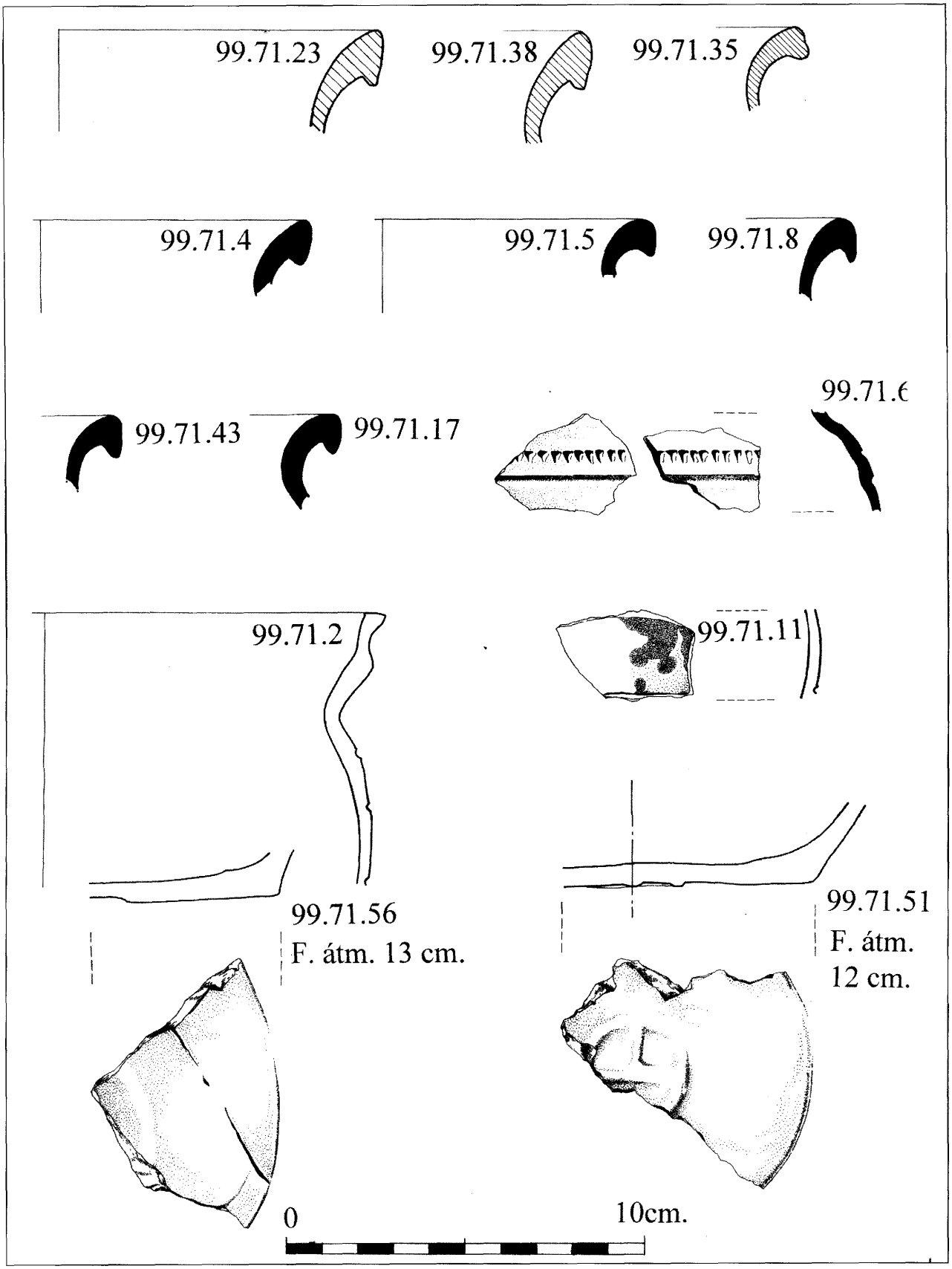

19. kép. Fehér és grafitos anyagú edénytöredékek a 2. és 2/a. objektumokból

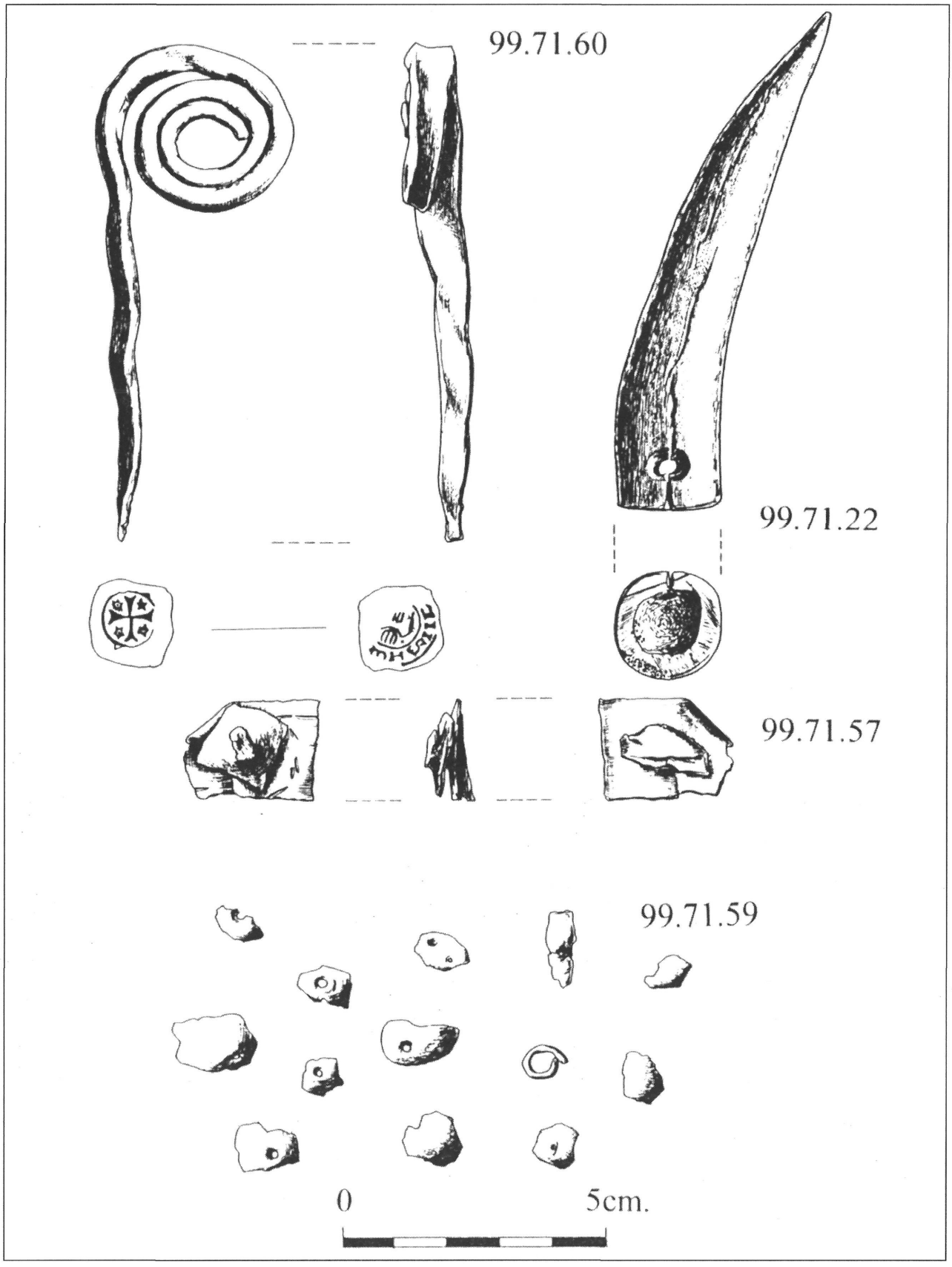

20. kép. Csont és fémleletek a 2. épület betöltéséből

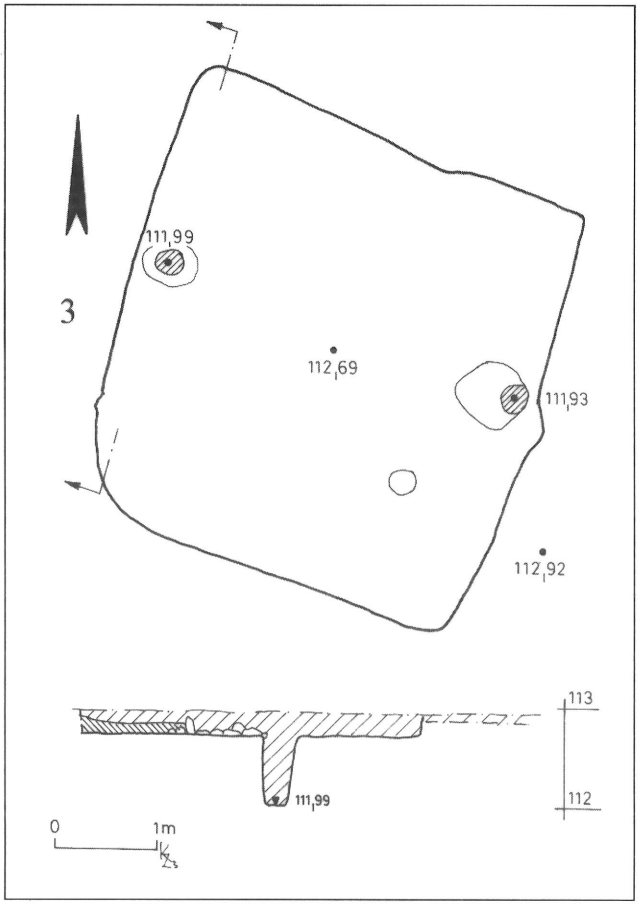

21. kép. 3. épület alaprajza és D–É–i metszete

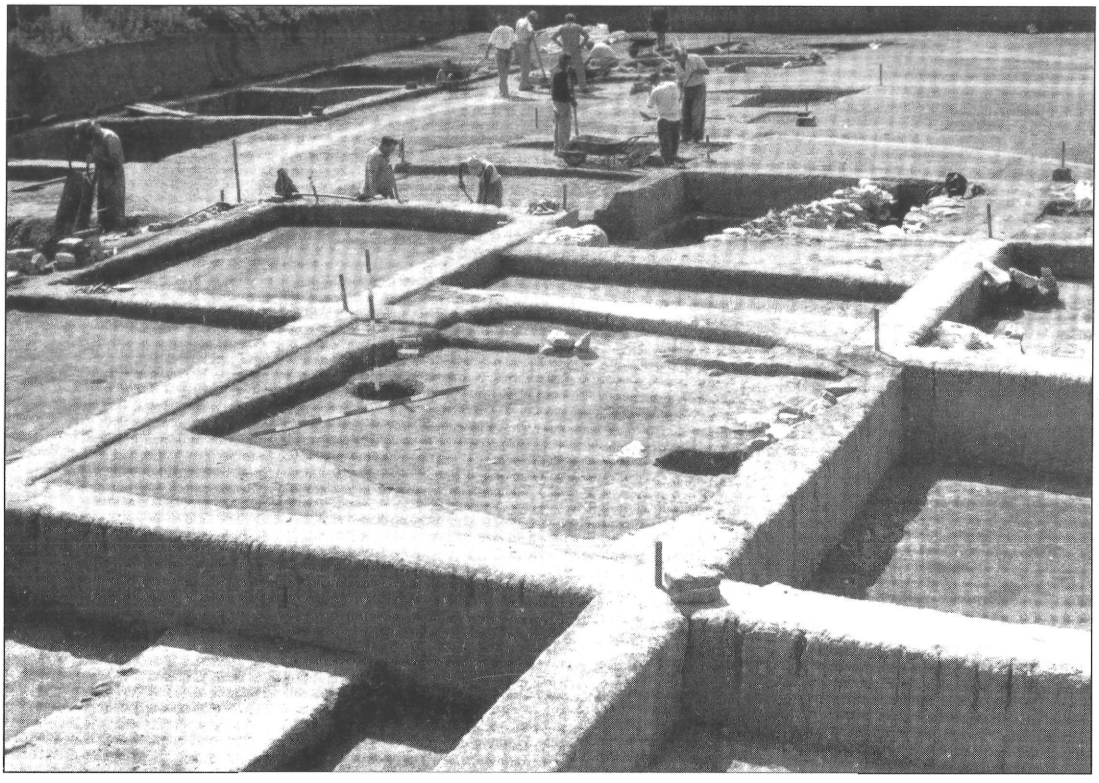

22. kép. A 3. objektum képe ÉNy–ról

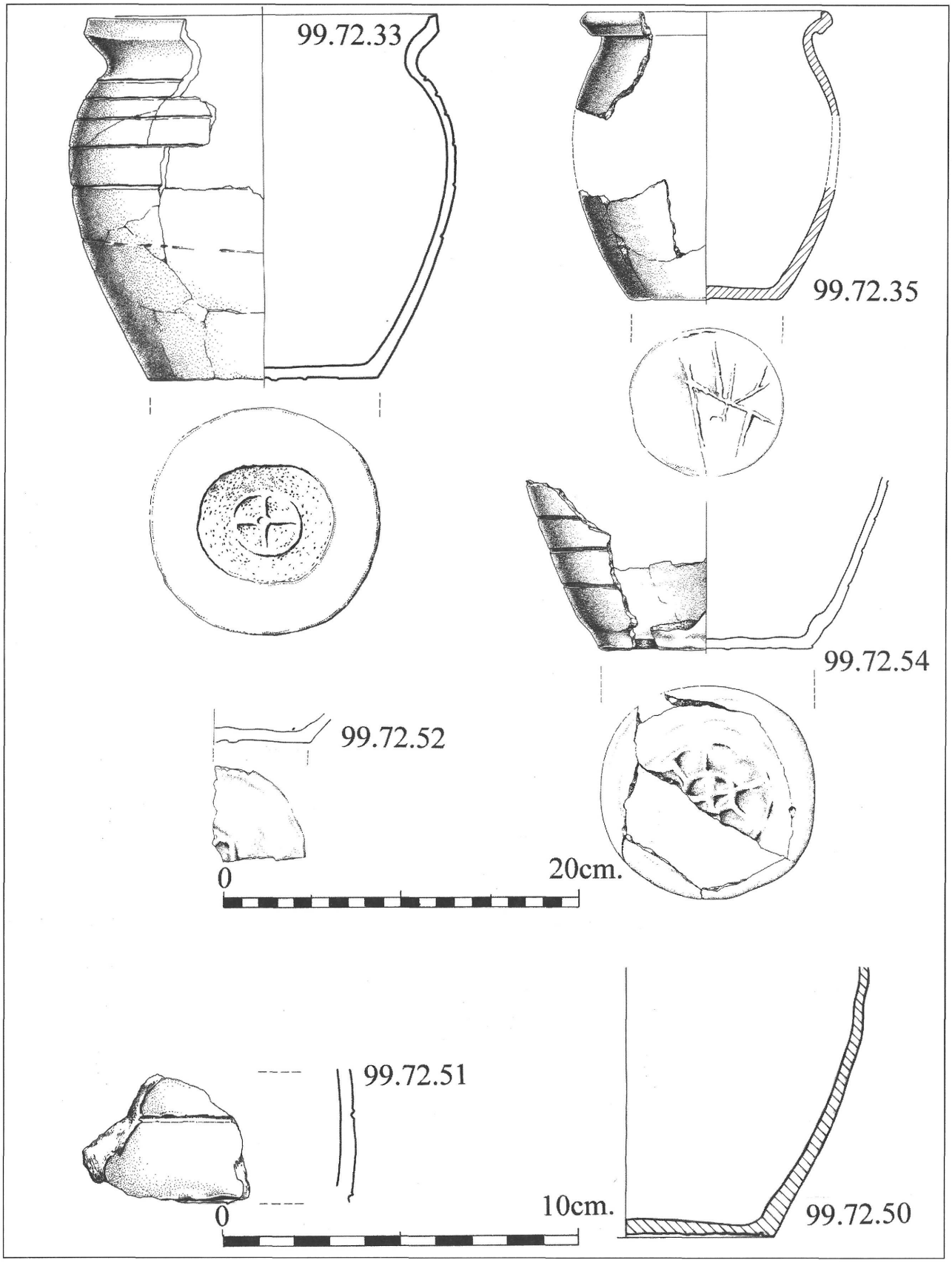

23. kép. Fazekak a 3. objektum padlójáról

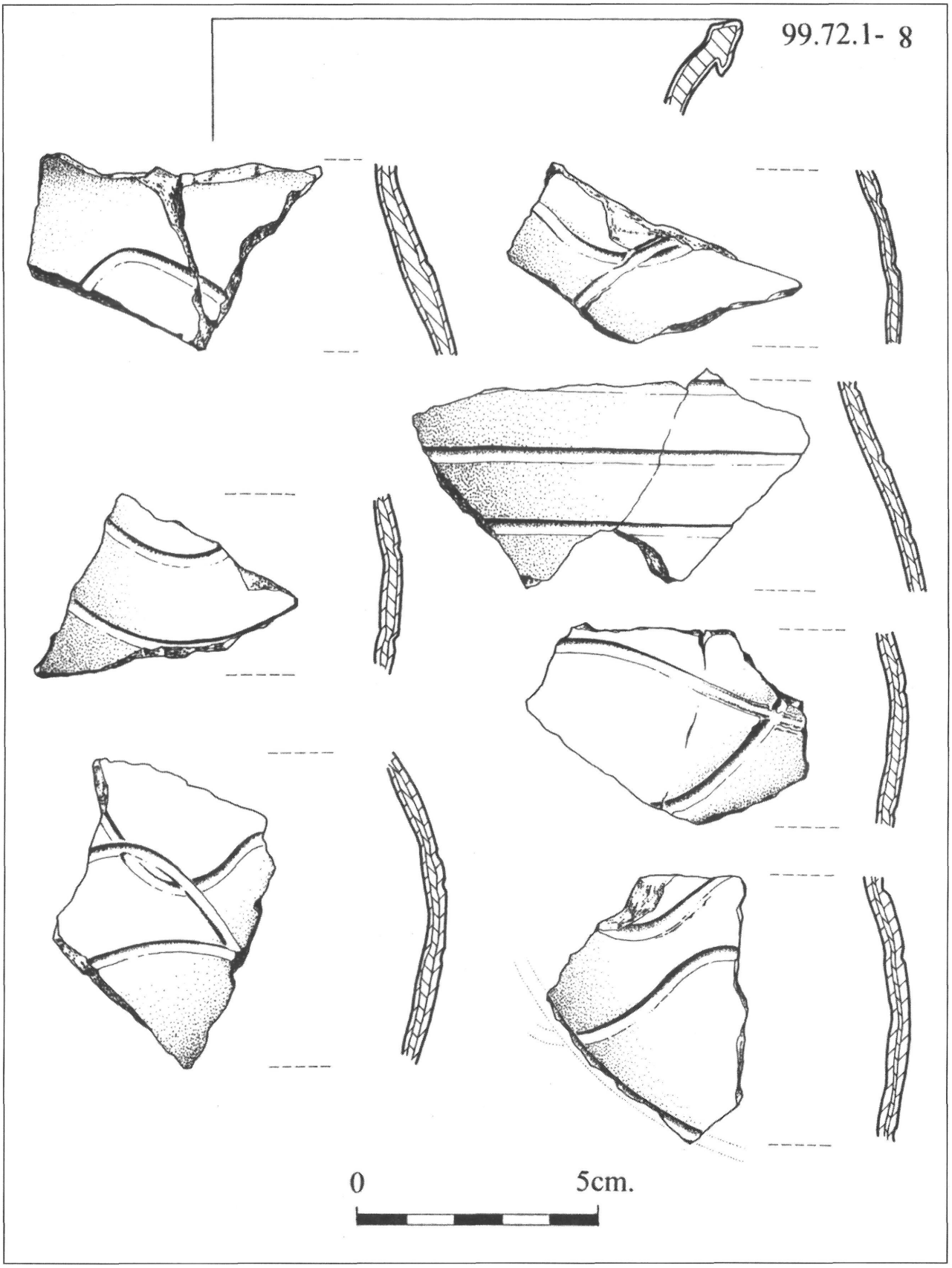

24. kép. Hullámvonallal és bekarcolt spirálvonallal díszített fazék töredékei a 3. épületből

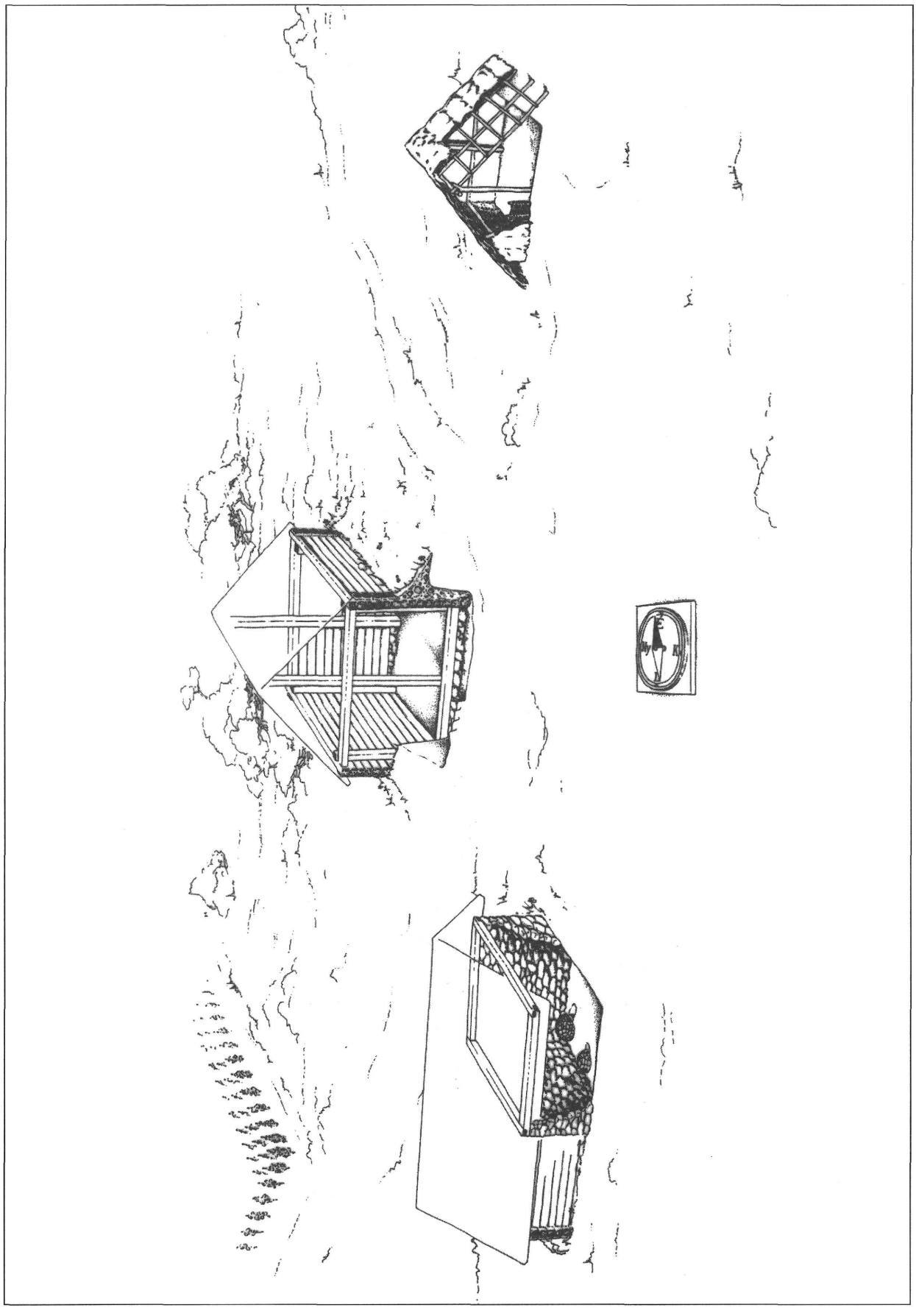

25. kép. Az előkerült objektumok tömegrekonstrukciója. Az egyik lehetséges változat

VÉGH ANDRÁS

ANJOU-KORI KÁLYHACSEMPE LELET A BUDAI SZENTPÉTERMÁRTÍR KÜLVÁROSBÓL

Az alábbi tanulmányban azt a kályhacsempe leletet szeretném bemutatni, amely váratlan gazdagságban, ám szerencsétlen körülmények között került napvilágra 1994 februárjában a budai Víziváros Medve utcájában, vagyis a középkori Szentpétermártir városrész plébániatemplomának szomszédságában. A lelet Nagy Lajos király korának számos, eddig még nem ismert kályhacsempéjét tartalmazta, méghozzá általában nem töredékesen, hanem mindössze a szemétrevetés miatt darabokra hullott, restaurálható állapotban. Hogy ma mégis csupán egy töredékes leletet tanulmányozhatunk az a feltárás fordulatos történetének eredménye. A városi régészet kemény, akadályokkal teli pályájának jellegzetes példájaként szükséges bevezetésképpen a lelőkörülményeket részleteznünk.[1]

LELŐKÖRÜLMÉNYEK

A feltárás a városi régészet rossz példa értékű történetei közé sorolható. A Budapest II. Medve utca 8–14. számú telkek egy olyan területen helyezkednek el, ahol a 60-as, 70-es évek nagymértékű szanálásai után az 1980-as évek végén kezdődtek meg az újabb beépítések. Első feltárásunkat római koros kollégámmal H. Kérdő Katalinnal közösen 1991-ben végeztük a Gyorskocsi utca 26-os számú telken és az itteni gazdag eredmények hatására a következő évben hozzáláttunk a környező terület régészeti védettségének előkészítéséhez.[2] Minthogy a védettségi eljárás számos hivatalt érintő, több évig tartó folyamat, feltárásaink helyzete még sokáig minden esetben az építési hatóság, vagyis a helyi önkormányzat jóindulatán múlt. Ilyen körülmények között kezdődött el a CIB bank székházépítkezése a Medve u. 8–14. sz. telkeken. A maga érdekeit körültekintően bebiztosító bank mindössze egy hónappal azelőtt fogott hozzá építkezéséhez, hogy a telekre kért régészeti védettség hatályba lépett volna. Az építkezés megindításáról nem értesítették a múzeumot, a már folyamatban lévő munkát vettük csak észre mintegy két héttel a kezdés után. Két hétig tartó küzdelemmel sikerült elérni, – megjárva a legváltozatosabb önkormányzati és politikai színtereket – hogy a hatalmas területen már a megkezdett építkezés mellett két hónapos leletmentést végezhessünk. Mindezt 1994 január és február hónapjában, az arra a legkevésbé sem alkalmas időjárási körülmények között.

A nagykiterjedésű építési terület a középkori városrész rendkívül fontos helyén feküdt, szemben az egykori plébániatemplommal (*1. kép*). Teljes kutatása nagymértékben gazdagította volna ismereteinket Szentpétermártír központjáról. Ilyen körülmények között azonban csak korlátozott megfigyeléseket végezhettünk. A beruházóval kötött szerződés csupán annyit tett lehetővé, hogy a munkagépek által kialakított mesterséges szinten az előtűnő régészeti jelenségeket megtisztítsuk és dokumentáljuk. A hatalmas építési területet öt részre tagolva kaptuk meg átvizsgálásra, egy-egy területen pedig kb. két hetet tölthettünk. A leletmentés eredményét tehát alapvetően befolyásolta, hogy a markológép munkája után már mélyen a római kori rétegekben jártunk-e, vagy éppen a római kort elfedő középkori és újkori feltöltést tudtuk-e áttekinteni kutatóárkokkal igyekezve némi információt összeszedegetni a római kori emlékekről is. Kályhacsempe leletünk február végén, a negyedik feltárási felületen került napvilágra, amelyen szerencsés módon viszonylag több középkori réteget és objektumot megfigyelhettünk. A lelet sorsát azonban súlyosan befolyásolta, hogy a gödröt, amelyben a csempék feküdtek a határidő előtti napon találtuk meg. Tehát mindössze két nap állt rendelkezésre, mielőtt a munkagépek újból megjelentek, hogy most már véglegesen mindent kimarkoljanak, a gépek leállításáról szó sem lehetett. Látván, hogy a gödör feltárását nem vagyunk képesek befejezni megpróbáltuk elérni, hogy a gödör betöltését külön kimarkolva deponálják egy félre eső helyre, hogy abból a kályhatöredékeket kiszedhessük. A hétvégi földmunka során személyes irányításom mellett ez meg is történt, mégis hétfőn újból kiérkezve a munkahelyre döbbenten tapasztalhattuk, hogy a félrerakatott földkupacot később a teherautók mégis elszállították. Így tünt el talán örökre, valamelyik feltöltésre ítélt Buda környéki bányában kályhacsempe leletünk jelentős része és ezért lehet csupán töredékeiről számot adnunk.

[1] A kályhacsempe leletet még előkerülése évében bemutathattam a Pannonia Regia kiállítás keretében a Magyar Nemzeti Galériában. Ld. Pannonia V-30. kat., 308-310. A lelőhely feltárásának mostoha körülményeiről: Heti Világgazdaság. 1998. Műemlékvédelem melléklet

[2] VÉGH András: Előzetes jelentés a budai Szentpétermártir külváros területén 1991-1995 között folytatott régészeti kutatásokról. BudRég 32 (1998) 329-340.; VÉGH András: New excavations in the area of Szentpétermártir - a mediaeval suburb of Buda. In: Mittelalterliche Häuser und Strassen in Mitteleuropa. Hg. Márta Font, Mária Sándor. VAH 9. Bp.-Pécs, 2000. 67-74.

LELŐHELY

A kályhacsempe lelet az egykori Medve utca 8–10. számú telkeken került elő, amelyen a legérdekesebb középkori objektumokat tárhattuk fel (2. *kép*). A mai két telek már újkori osztás eredménye, mivel az 1695-ös házösszeírásban még egy telekként szerepeltek.[3] A telkek belsejében egy háromosztatú kőépület vastag falai kerültek elő, amelyet a modern beépítésben is használtak még az újkori ház részeként. A kőépület a Medve utcával párhuzamosan helyezkedett el, az egykori közös telek teljes szélességében. Falai tört mészkőből készültek, a mélyre ásott alapozás szintjén 1 méter vastagok voltak. Ebből következőleg az épület feltehetően emeletes lehetett. Pince nem készült a házhoz. Bejárata valószínűleg az utca felé nyílott, bár ezt nem találtuk meg, mivel itt újkori átépítés bontotta meg a falakat, a többi, eredeti középkori falon nem találtunk ajtónyílásra. Sajnos nem állapíthattuk meg ezen jelentős kőház funkcióját, és nem tudtuk megválaszolni azt az alapvető kérdést, hogy az eredeti telken belül hol emelkedhetett. Vajon rövidebb oldalával a templom előtti térre nézett-e, és így a középkori telkek elrendezése teljesen eltért az újkori telekosztástól? Vagy, az újkori telket azonosnak véve a középkorival, a telek hátsó részén állt ez a jelentős épület? Választ a feltárások nem adtak, mivel az utcai részen régészeti megfigyelés nélkül rombolták szét a rétegeket és az objektumokat. Történeti megfontolásokból következtethetünk csupán arra, hogy a telek feltehetően a középkori telekkel azonos. Az 1695-ben készült házösszeírás ugyanis, még a szomszédos Medve u. 2. 4. és 6. számú telkeken is megemlékezik régi falakról, sőt pincéről.[4] Tehát a plébániatemplom bejárata előtt közvetlenül eszerint nem volt szabad térség.

Az épület utca felőli homlokzata előtt mintegy 13 méterrel tártuk fel a különleges betöltésű, nagyméretű gödröt. A kör alakú, kb. 2 m átmérőjű gödörben feküdtek a kályhacsempék, egyéb kerámiatöredékekkel és Zsigmond király 1387 és 1389 között vert dénárjával együtt. A csempék háta erősen kormos volt, oldalaikra tapadva jelentős mennyiségű kályhásagyagot figyelhettünk meg, amely jelezte, hogy az egykor használatban állott kályhát feltehetően egy közeli épületből vetették szemétre. Talán a középkori háromosztatú kőépület lehetett az a ház amelyből a kályhacsempék szemétre kerültek.

KÁLYHACSEMPÉK

A gödörben feltárt csempék között, többféle tipusú és különböző időszakokból származó töredékeket ismerünk. A kályhacsempék nagyobb része egy jól körülhatárolható egységes Anjou-kori csoporthoz tartozik, amelyet az azonos készítési technika, és a rokon heraldikus és stiláris vonások kötnek egybe, de Zsigmond-kori, ismert tipusok töredékei is előfordultak a lelőhelyen.

NAGY LAJOS-KORI KÁLYHA

Az Anjou-kori kályhacsempék technikai kivitele egységes volt. Vörösre égetett, finoman iszapolt kerámiára, engobe nélkül sárga és sötétzöld (néhol feketének ható) mázat vittek fel az előlapokon. A mázazás meglehetősen egyenetlen, sok esetben az égetés során felhólyagosodott. A sötétzöld máz fénye ma már tompa, míg a sárga máz egyes esetekben ma is élénk, fényes, másszor tompább. A csempék háromféle tipusba sorolhatók: egyrészt négyzetes, fiókos hátrésszel ellátottak, másrészt téglalap alakú, dongáshátúak, harmadrészt háromszögletű felsőrésszel zárt, dongáshátú oromcsempetöredékek. A háromféle tipus a kályha szokásos három fő szerkezeti egységéhez tartozik, a négyzetes csempék alkották a négyzetes alsórészt, amelyen emelkedett a hengeres, vagy sokszögletű felső rész a téglalap alakú csempékből kirakva, végül felül az áttört mérműves oromcsempék koronázták a kályhát. A szemétrevetett kályha 10 féle kályhacsempéjét írjuk le az alábbiakban.

I. NÉGYZETES CSEMPÉK, FIÓKOS HÁTRÉSSZEL

(vörösre égetett cserép, sárga ólommázzal, a csempék belseje a használattól kormos)

Magyar Anjou címer

A kályhacsempe leletben öt darab töredék ábrázolja az Anjou dinasztia magyar királyi címerét. A négyetes előlapon egyszerű keretben kidomborodó címerábrázolás látható: átlósan elhelyezett, balra dőlő, egyszerű, osztott háromszögpajzs, bal mezőben liliomok (7 egész + 3 fél liliom), a jobb mező tizenegyszer vágott. Mind az öt töredék sárgászöld mázzal fedett, a csempe mérete: 19,7 x 19,5 x 12 cm (BTM-KO ltsz.: 94.31.1.15). (*3. 1. kép*)

Magyar Anjou címerrel díszített csempéket eddig a budai, visegrádi és diósgyőri királyi palotákból ismerünk. A visegrádi töredékek technikai kivitelükben távolabbi párhuzamok, hiszen ezek előlapja áttört volt, méretük is kisebb. A címerábrázolás viszont megegyezik, mert itt is a bal mezőben vannak a liliomok és a jobban a vágások.[5] A budai töredékek technikai kivitele, cserép és mázszine megegyezik leletünkkel, de a címer hasított mezeinek képe fordított állású, a

[3] NAGY Lajos: A Viziváros XVII. század végi topográfiája. TBM 16 (1964) 181-249. Az 1695-ös vizivárosi Zaiger (házösszeírás) 243. számú telke. „No. 243. Ein Haus in der Truckenen gassen hat im gesicht 13. und im Ruckhen 12. kl., an der rechten seyten ist 34 kl. 4 sch., und an der linckhen 35. kl. 3. sch. lang. Hat noch etwas von alten gmeür ist schlecht gebauth. f. 20. g. i. 438 des H.Tobias Krempel Ratsverwandten und Beckhen."

[4] Ld. előző jegyzetet. A szomszédos 244. és 246. számú telkek az 1695-ös Zaigerben.

[5] KOCSIS Edit: A kápolna és az északkeleti palota kályhacsempeleletei. In: A visegrádi királyi palota kápolnája és északkeleti épülete. Visegrád régészeti monográfiái 1. Szerk. Buzás G. Visegrád, 1994. 130-131., II. csoport. 1. tipus.

liliomok keresztszárai valamivel hosszabbak és a csempe mérete is valamivel nagyobb (m: 25 cm).[6] Ismert egy közöletlen töredék a budai királyi palota északi előudvarán feltárt 74/3 számú pincéből is. Ennek a töredéknek technikai kivitele hasonló és a címerpajzson a mezők is azonos állásúak, de a két csempe mégis különböző negatívról készült.[7] A diósgyőri töredékek a budai királyi palota csempéivel rokonok, mázszínük halvány zöld.[8]

Lengyel Anjou címer

Leletünkben három töredéken láthatjuk az Anjou dinasztia lengyel királyi címerét. Előlapján egyszerű keretben kidomborodó címerábrázolás figyelhető meg: átlósan elhelyezett, balra dőlő, egyszerű, osztott háromszögpajzs, a bal mezőben liliomok (6 egész + 2 fél liliom), a jobb mezőben kiterjesztett szárnyú, koronás fél sas. A csempék sárga mázzal fedettek, méretük: 17,8 x 18 x 6,5 cm (BTM-KO ltsz.: 94.31.1.13). (*3. 2. kép*)

A lengyel Anjou címer ilyen formájú ábrázolása egyedül áll a magyarországi címeres emlékek között, de Lengyelországban sem gyakori. Nagy Lajos király, anyja, Piast Erzsébet, illetve leánya, Hedvig címerein, vagy a teljes sas ábrázolást, vagy az osztott pajzsban a fél sas mellett a vágásos mezőt láthatjuk. Csempénknek csupán egyetlen párhuzamát ismerem, amely a krakkói egyetem gyűjteményében őrzött kályhacsempén látható.[9] A krakkói csempe is négyzetes, fiókos hátú, sárgásbarna mázzal fedett, de az előlap képe más negatívról készült, hiszen a sas képe is különbözik és liliomot is csak kettőt ábrázoltak.

Leletünk csempéje fontos szerepet játszik az egykori kályha keltezése szempontjából. Nagy Lajos királyt anyjától örökölt rokonsága juttatta a lengyel trónra és leletünk címere az Anjou címert egyesíti a Piast dinasztia címerével, ily módon kíván lengyel Anjou családi címert létrehozni. A csempe ezért egyértelműen csak Nagy Lajos lengyel királyságának idejében 1370 és 1382 között készülhetett. Későbbi keltezés csak Lajos lánya, Hedvig lengyel királynő esetén jöhetne szóba, aki a krakkói kályhacsempével talán kapcsolatba hozható lehet, de a budaival aligha. (Megjegyzendő, hogy Hedvig királynő a magyar Anjou címert használta Lengyelországban is.)

Szécsi címer

Egyetlen példánya került elő ennek az eddig ismeretlen kályhacsempének. A négyzetes előlap töredékén egyszerű keretben kidomborodó címerábrázolás látható: átlósan elhelyezett egyszerű, háromszögpajzsban kiterszejtett szárnyú, koronás, kétfejű sas. A máz színe élénk okkersárga, a töredékes csempe mérete: 16 x 12,7 x 10 cm (nem teljes méret, BTM-KO ltsz.: 94.31.1.12. (*4. 1. kép*)

A címerábra kétfejű sasa azonosítható lehetne a császári címerrel is, de a kályha csempéin egyébb magyar előkelők címerei is előfordulnak és ezért sokkal valószínűbb, hogy a jól ismert Szécsi címerrel van dolgounk. Szécsi Miklós az 1350-es évektől kezdve több ízben viselte az országbírói tisztséget, 1385-86 között pedig nádor volt. Koronás kétfejű sast ábrázoló címerét láthatjuk gyűrűspecsétjén, amelynek példányai 1355-ből és 1372-ből ismeretek, valamint országbírói pecsétjén is (1355, 1357, 1381).[10]

Ismeretlen címer töredéke

Egy kisebb töredéke ismert csak annak a négyzetes csempének, amelynek előlapján egyszerű keretben kidomborodó címerábrázolást láthatunk: átlósan elhelyezett egyszerű, háromszögpajzsban ismeretlen címer részlete, lépcsős keretben háromágú levelek, vagy karmok (?). A csempe mázának színe sárga, a töredék mérete: 13 x 12,3 x 7 cm (BTM-KO ltsz.: 94.31.1.11). (*4. 2. kép*)

Monogramos csempe

Négyzetes csempe felső részének töredéke, sajnos csupán egyetlen példánya került elő. Előlapján egyszerű keretben kidomborodó díszítés: két betű részlete, az első: „g", vagy „q", míg a második: „h", „k" vagy „b", a betűk szárainak csúcsain, illetve a betűk között hármasával kicsiny pontokat helyeztek el. A csempe sárga mázzal fedett, mérete: 9,3 x 16,6 x 10 cm (BTM-KO ltsz.: 94.31.1.16), valamivel keskenyebb tehát, mint a többi négyzetes csempe. (*6. 2. kép*)

A monogram feloldását nem ismerjük. A monogramos díszítés ismert a diósgyőri várból, koronás „k" betűt ábrázoltak azon a mázatlan kerámia lapon, amelyet publikálója mázatlan falburkoló csempeként határozott meg.[11]

II. TÉGLALAP ALAKÚ, DONGÁSHÁTÚ CSEMPÉK

(vörösre égetett cserép, sárga és zöld ólommázzal, a csempék belseje a használattól kormos)

Kettős keresztes és kettős kulcsos címerekkel díszített csempe

A kályhacsempe leletben hat töredéke fordult elő ennek az eddig máshelyről nem ismert tipusnak. A téglalap alakú előlapon egyszerű keretben kidomborodó díszítés található: két címeábrázolás, alul balra dőlő egyszerű háromszögpajzsban kettős kereszt,

[6] Anjou-kori III. csoport. 2. tipus., Holl 1958. 218.

[7] BTM-KO ltsz.: 79.251.

[8] CZEGLÉDY 64., 42/h. kép. 39/d. tábla.

[9] Kiállítva a krakkói Collegium Maius egyetemtörténeti kiállításán.

[10] Gyűrűspecsét: OL DI 4514 (1355. V. 5.), OL 6053 (1372 IX. 6.); Országbírói pecsét: OL DI 33.605 (1355), OL DI 4698 (1357. XII. 18), OL DI 1379 (1381. V. 25.)

[11] CZEGLÉDY 1988. 62-64.

felül jobbra dőlő hasonló címerpajzsban két keresztberakott kulcs. Három töredék színe sárga, a másik három töredék színe pedig sötétzöld, a csempe mérete: 24 x 15 x 7 cm (BTM–KO ltsz.:94.31.1.1). (*5. 1. kép*)

Bár a kettős kulcsos és kettős keresztes címerekkel díszített csempe ebben a formájában még más lelőhelyről ismeretlen, a csempe alján ábrázolt kettőskeresztes címer megegyezik a diósgyőri és vértesszentkereszti teljes címert (pajzsot, sisakot és sisakdíszt) bemutató kályhacsempék címerábrájával.[12]

A kettős kulcsos címer feloldása kérdéses, mivel a Szt Péter patrocinium igen elterjedt. Gondolhatunk például a pápai címerre, vagy összehasonlíthatjuk Nagy Lajosnak egyes Lengyelországban vert dénárjaival (pl. CNH II.110.), amelyeken az előlapra a magyar Anjou címert, míg a hátlapra a verdehely, Poznan város címerét verték. Más megoldás is számbajöhet, ezért az azonosítás még megválaszolásra vár. Mindenestre nem lehet véletlen a két címer közös csempére helyezése.

Szerecsenfejes sisakdíszt ábrázoló csempe

Öt töredékét ismerjük a téglalap alakú csempének. Előlapján egyszerű keretben kidomborodó díszítés: csöbörsisak bevagdalt szegélyű takaróval, a sisakon töviskötegből kiemelkedő szerecsenfejes sisakdísz, a fejet szalag köti át, amely hátul rojtos végekkel csüng alá. Három sárga mázas és két sötétzöld mázas töredéke ismert, mérete: 23,5 x 14,7 x 8 cm (BTM–KO ltsz.: 94.31.1.7). (*5. 2. kép*)

A szerecsenfejes sisakdíszt bemutató csempéket már korábbról ismertük Budáról. A királyi palotában előkerült egy kiegészíthető csempe és két kisebb töredék. A kiegészíthető darab vörös cserépből készült, mázszíne sárga. A csempe és az ábrázolt sisakdísz is valamivel nagyobb leletünknél, a címerábra megegyezik ugyan, de a palotai darab részletesebben kidolgozott, finomabb munka. Ehhez hasonló töredékek kerültek elő a budai Mária Magdolna templom előtt is.

A csempetipust Holl Imre a Zsigmond-kor kályháinak végén kiegészítésként közölte, a mellétei Baróc család 1415-ben kelt címereslevelének szerecsenfejes sisakdíszével azonosítva a kályhacsempe ábráját. Megjegyezte azonban fenntartásait is. A kályhacsempe sisakja (csöbörsisak) a címereslevél sisakjától (csőrsisak) eltér és archaikus már ebben a korszakban. Másrészt a családnak nem ismert szorosabb kötődése a királyi udvarhoz.[13] A sisak valóban Nagy Lajos király idejéből származó legkorábbi kályhacsempéken ábrázolt csöbörsisakokkal egyezik. Részletekben is hasonló példája a budai királyi palotából és Pestről ismert struccfejes királyi sisakdíszt ábrázoló csempe sisakja.[14] Leletünk csempéje ezt a sisak ábrázolást mutatja egy kicsit elnagyoltabb formában. Csöbörsisak fordul elő Nagy Lajos összes fennmaradt sisakdísz ábrázolásán, pénzeken, pecséteken, kőfaragványokon, ötvöstárgyakon és a korszak báróinak fennmaradt sisakdíszes emlékein is.[15] Csöbörsisakot láthatunk a diósgyőri és vértesszentkereszti kettőskeresztes címeres kályhacsempéken is.[16] A Zsigmond-kori kályhacsempéken viszont már csőrsisak szerepel.[17]

A lelet Anjou címerei egyértelműen egy korábbi korszakba utalják csempénket, ezért a sisakdísz tulajdonosát inkább a padovai származású Saraceno (Szerecsen) Jakab és János pénzverő kamaraispánok személyében kereshetjük. Címerüket ugyan nem ismerjük, de az általuk veretett dénárok éremképe hasonló ábrázolást, szerecsenfejet ábrázol. A szerecsenfejes dénárokat 1373–82 között készítették, de a szerecsenfej, mint verdejegy 1352 óta ismeretes.[18] Szerecsen Jánosnak egyébként háza volt Budán a Mindszent utcában, nem messze a Mária Magdolna templomtól.[19]

Sárkány, oroszlán és lovag küzdelmét ábrázoló csempe

A töredéken eddig még kályhacsempéről nem ismert jelentetet láthatunk. A csempe előlapját egyszerű keretben egy hatalmas, pikkelyes testű sárkány alakja tölti ki, amely kígyózó nyakával egy oroszlán fölé magasodik. Az oroszlán száját harapásra tátja, láthatóan kűzdenek egymással. A kályhacsempe töredékes bal oldalán a sárkány farka rátekeredik valakire, aki kinyújtott karjával kardot döf a sárkány hátába. Az előlap mázának színe sárga, a csempe mérete: 27,5 x 15,3 x 9 cm (BTM–KO ltsz.: 94.31.1.10). (*6. 1. kép*) Sajnos a csempe bal széle hiányzik, ezért nem tudhatunk meg többet a sárkány másik ellenfeléről. Segítségünkre lehetnek azonban azok a csempénkkel igen rokon ábrázolások, amelyeket azokon a különleges padlótéglákon láthatunk, amelyeket Gerevich László a pilis ciszterci apátságban tárt fel.[20]

[12] CZEGLÉDY 1988. 62-64.; M. Kozák 1981. 181-182.; Lajos 1982. 90. kat.

[13] HOLL 1990. 82-83.

[14] Anjou-kori III. csoport, 3. tipus., HOLL 1958. 219.

[15] LAJOS 1982. 14,42, 66,75,110,236, 242, 245, 259. kat.

[16] Ld. 8. jegyzet

[17] Zsigmond-kori I.csoport, 5. tipus., II. csoport, 13. tipus., HOLL 1958. 228, 235. A Holl Imre által meghatározott Zsigmond-kori I. csoport 15. tipusán szintén csöbörsisakot látunk, de az itt ábrázolt címer azonosítása Eberhard pécsi püspök címerével megkérdőjelezhető. (HOLL 1971. 165.) Már Vilmos pécsi püspök (†1374) is ugyanezt a címert használta, amelynek kályhacsempe ábrázolása is ismert Pécsről. Ld. Lajos, 298/a. kat. 369-370.; Pannonia V-29. kat. 307-308.

[18] HUSZÁR Lajos: Münzkatalog Ungarn. Bp. 1979. 547-552. kat.

[19] BTOE III. 110, 435, 358. sz.

[20] GEREVICH László: Pilis Abbey a Cultural Center. AA 29 (1977) 155-198.; GEREVICH László: Les fouilles de l'abbaye hongroise de Pilis. Mélanges Anselme Dimier III/5. Arbois 1982. 371-393.; GEREVICH László: Ausgrabungen in der ungarischen Zisterzinserabtei Pilis. Analecta Cisterciensia 39 (1983) 281-310.; GEREVICH László: A pilisi ciszterci apátság. Szentendre, 1984. 8.; 41-42. kép.; HOLL 2000. 56-58, Abb. 100-101.

Az egyik pilisi padlótéglán egy sárkány hátulról a derekánál harap meg egy oroszlánt, aki éppen egy másik, háromfejű sárkánnyal harcol. A sárkány farka egy csöbörsisakot viselő lovagra tekeredik, aki két kézzel súlyt a sárkány hátára, de kardja darabokra tör-ik. Egy másik téglatöredéken csöbörsisakot viselő, fegyverkabátos, sarkantyús lovag súlyt kardjával egy vele szembeforduló sárkány fejére. A lovag mögött oroszlán ágaskodik, és ami igen figyelemre méltó, a lovag kézben tartott pajzsán is az ágaskodó oroszlánt ábrázolták. A padlótéglák és leletünk kályhacsempéje tehát egyaránt az oroszlán, a lovag és a sárkány kűzdelmét ábrázolják.

Az ábrázolt jelenet Gerevich képaláírása szerint mesebeli, ám itt valójában nem népmese illusztrációjáról van szó, ezt a pilisi padlótéglák finoman kidolgozott ábrázolása eleve kérdésessé teszi. A pilisi töredékeken teljes fegyverzetű lovag harcol, ezért ábrázolásunk értelmét is érdemesebb volt a lovagi epikában keresni. Ezt a vizsgálatot, a motivum részletes, az irodalmi és képi ábrázolásokra is kiterjedő széleskörű elemzését Réthelyi Orsolya végezte el.[21] Az oroszlán, a lovag és a sárkány kűzdelmének meglehetősen tág körben ismert változatai között egy dél-német költeményre, az úgynevezett *Wolfdietrich*-re hívta fel a figyelmet, amely különösen a pilisi téglákon ábrázolt történet részleteivel árul el sok hasonlóságot. Kályhacsempénk ábrázolása kevésbé részletező, mint a pilisi tégláké, a feltűnő egyezések (a lovag törzsére tekeredő sárkányfarok, a sárkány hátába döfött kard, és az oroszlán fölé magasodó, azt legyőző sárkány) azonban feltehetően arra utalnak, hogy a csempén ábrázolt jelenet a pilis ábrázolásokkal közös eredetű, azonos irodalmi forrásból merít, bár attól nyilvánvalóan teljesen független úton, hiszen a kályhacsempét és a padlótéglákat jó százötven év választja el egymástól. A kályhacsempe ábrázolása egyelőre egyedülálló a magyar anyagban, de hogy ebben az esetben nem pusztán egy kályhásmesterek közvetítette díszítőmotívum átvételéről van szó az igen valószínű. Erre következtethetünk a kályha címersorozatából, amely az uralkodó és a főrangú nemesek címereit tartalmazva reprezentációs célból készült. A reprezentációs cél pedig már magában hordja a világos magyarázat igényét is, a korabeli szemlélő által érthető, megfejthető jelképek használatát. Címerek, sisakdísz és az oroszlános lovag képei tehát egyaránt a királyi udvar közvetítette világi reprezentáció körébe sorolhatók.

Dongás csempe

Legaláb két csempe töredékei ismertek az előlap nélküli téglalap alakú, dongáshátú, sötétzöld mázzal fedett csempéknek. Annyira töredékes állapotúak, hogy eredeti magasságukat meghatározni nem lehet. Mérete: 18,5 x 15,2 x 7,7 cm.

III. ÁTTÖRT MÉRMŰVES OROMCSEMPE

Vörösre égetett cserépen sok helyütt felhólyagosodott jellegzetes zöld máz fedi az előkerült töredékeket, amelyek között megfigyelhető a csempe alja, két mérmű osztósudár indításával, ismerjük a dongás hát töredékeit, a háromszögletű felső rész hátának indításával, valamint néhány mérmű töredéket, az egykori halhólyagos mintából. Előkerült egy sárga mázas mérműtöredék is. (*7. 1–2., 4–7. kép*)

ZSIGMOND-KORI TÖREDÉKEK

Csak kisebb töredékeikben kerültek elő a feltárt gödörből Zsigmond-kori ismert kályhacsempe tipusok.

1. Brandenburgi sas

Fehérre égetett cserép, sárgászöld ólommázzal fedett. Négyzetes előlap hét apró töredéke maradt meg, amelyek alapján megállapítható, hogy álló, lekerekített aljú címerpajzsban heraldikus sast ábrázoltak. A címerpajzs nem domborodik ki a háttérből, szegélye keretként öleli körbe a domború címerábrát. Ilyen jellegű címerpajzs ábrázolást a budai királyi palota leletanyagában a Zsigmond-kori első és második csoport csempéin láthatunk.[22] A sas heraldikus ábrázolása részletekbe menően egyezik a Zsigmond-kori első csoport négyelt pajzsban ábrázolt brandenburgi sasával.[23] Ezen a csempén azonban a sast, amely az analógia alapján feltehetően a brandenburgi őrgrófság címerállata, önállóan ábrázolták. (*8. kép*)

2. Vakmérműves oromcsempe

Fehérre égetett cserép, fűzöld mázzal fedett. Háromszögletű, vakmérműves oromcsempe, amely rengeteg apró töredékből rekonstruálható. Érdekessége, hogy előlapját a máz csak foltosan fedi. A Zsigmond-kori első csoport oromcsempéje Holl Imre meghatározása szerint.[24] (*9. kép*)

3. Oroszlán

Fehérre égetett cserép, borsózöld mázzal fedett. Oroszlán törzsének töredéke, a Zsigmond-kori IV. csoport 3. tipusu csempéje.[25] (*7. 3. kép*)

[21] A dolgozat a CEU Középkori Tanszékének PhD kurzusán készült MA disszertációként. Rövidített változata, ld. Réthelyi Orsolya: The Lion, the Dragon, and the Knight: an Interdisciplinary Investigation of a Medieval Motif. In: Annual of Medieval Studies at CEU 7. 2001. 9-38.

[22] Zsigmond-kori I. csoport 5. tipus, II. csoport 1, 6, 13. tipus. HOLL 1958. 228, 234-235.

[23] Zsigmond-kori I. csoport 1. tipus. HOLL 1958. 228.

[24] Zsigmond-kori I. csoport 8. tipus. HOLL 1958. 228.

[25] HOLL 1958. 243.

4. Vakmérműves oromcsempe

Fehérre égetett cserép, borsó zöld mázzal fedett, amely az apró töredékekről sokhelyen lepattogzott. A kúszóleveles és áttört mérműves töredékek alapján a Zsigmond-kori ötödik csoport oromcsempéjének határozhatjuk meg.[26]

ÖSSZEFOGLALÁS

A Medve utcában feltárt kályhacsempe lelet tehát egy Nagy Lajos király uralkodásának utolsó évtizedében állított kályha szemétre vetett maradványait tartalmazta. A kályha bontásának idejét a gödörben talált egyéb Zsigmond-kori kályhacsempe töredékek a 15. század 30-as éveire, vagyis Zsigmond király uralkodásának utolsó évtizedére keltezik.[27] Az Anjou-kori csempék egy eddig ismeretlen kályhával ismertettek meg bennünket, amely önálló csoportot alkot a hazai leletanyagban. Érdekes, hogy az a két csempe tipus, amelyhez hasonló csempék máshonnan is ismertek kidolgozottságban kissé elmaradnak párhuzamaiktól. Mintha ismert és népszerű udvari kályhák másolatait látnánk magunk előtt. A másolás azonban nem közvetlen volt, hanem inkább a minta, a példa követése kissé gyengébb szinvonalon. A kályha heraldikus és lovagi reprezentációja egyértelműen a királyi udvarra utal, ezért mindenképpen figyelemre méltó a városi környezetben. A lelet elgondolkoztat arról, vajon kié lehetett az a telek, amelyen ilyen jelentős épület állt, udvarán pedig egy olyan jellegű kályhát vetettek szemétre, amilyet királyi központokból, esetleg bárók, egyháznagyok palotáiból, vagy gazdag apátságokból ismerünk. A plébánia templommal szemközt 1411-ben és 1425-ben a bakonybéli apátot nevezik meg háztulajdonosként az oklevelek (szomszédai Péter deák és Gug-i Miklós özvegye).[28] Egyéb, a területre vonatkozó korabeli forrást nem ismerünk. Azt azonban ki kell emelnünk, hogy a középkori Budának fontos alkotórésze volt a mai Várhegy és a Duna között elterülő váralja - amelyet a 14. század vége óta városfal kerített, és elsősorban annak központja, a plébániatemploma után Szentpétermártírnak nevezett városrész. Az írásos források szerint nemcsak a polgárság, de a városban házat szerző főnemesek és egyházi testületek is rendelkeztek itt háztulajdonokkal.[29] Kérdés ugyanis, hogy használt-e egy városi polgár ilyen jellegű reprezentativ kályhát a 14. század végén lakóházában. A kályha egyértelmű udvari eredetű címerei és heraldikus és lovagi ábrázolásai számomra inkább arra utalnak, hogy a telket valamely előkelő tulajdonaként tartsuk számon, bár a történeti források nem elégségesek ahhoz, hogy a konkrét tulajdonost megnevezhessük.

[26] Zsigmond-kori I. csoport 6. tipus. HOLL 1958. 243.; HOLL 1990. 80.

[27] A legkésőbbi kályhacsempetöredék a Zsigmond-kori V. csoportba tartozik.

[28] 1411. XI. 12. - Pannonh. r. lt 770. (BTOE III. 583.sz.), 1425. III. 18. - Pannonh. r. lt. 832. (BTOE III. 868.sz.)

[29] Ismert Kont Milós nádor váralji házbirtoka:1398. XI. 25. - OL Dl 8373. (BTOE III. 265.sz.), valamint a Kanizsai testvéreké: 1390. XII. 24 - OL Dl 7657. (BTOE III. 113.sz.).

IRODALOMJEGYZÉK

BTOE III.	Budapest Történetének Okleveles Emlékei 3. Kiad. Kumorovitz Lajos Bernát. Bp. 1987.
CZEGLÉDY 1988	CZEGLÉDY Ilona: A diósgyőri vár. Bp. 1988.
HOLL 1958	HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon I. BudRég 18 (1958) p. 211–300.
HOLL 1971	HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon II. BudRég 22 (1971) p. 161–208.
HOLL 1990	HOLL Imre: Középkori kályhacsempék Magyarországon IV. ArchÉrt 117 (1990) p. 58–95.
HOLL 2000	HOLL Imre: Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis. VAH 11. Bp. 2000.
M. KOZÁK 1981	M. KOZÁK Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. I. CommArchHung 1981. p. 179–197.
M. KOZÁK 1984	M. KOZÁK Éva: A vértesszentkereszti bencés apátság gótikus kályhacsempéi. II. CommArchHung 1984. p. 187–204.
LAJOS 1982	Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Kiállítási katalógus. Szerk. Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Lívia. Bp. 1982.
PANNONIA	Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Bp. 1994.

MEDIAEVAL OVEN TILES FROM THE SUBURB SZENTPÉTERMÁRTIR OF BUDA

A two-month salvage work was done under extremely bad conditions in winter in 1994 parallel with the construction work of CIB. The enormous building site was taking a crucial part of the mediaeval suburb Szentpétermártir right opposite the mediaeval parish church. A full controlled excavation would have contributed much to the general knowledge of Szentpétermártír. However, the given circumstances offered very limited observations.

8 and 10 Medve Street had the most interesting findings. These plots were separated from one another only in modern age, in a register from 1695 they had been one piece of ground. At the inner part of the plot thick walls of a three-part stone house were found. The house had been built parallel with Medve Street and it used to cover the full width of the plot. The walls were built of random coarsed limestone and at the deep foundation level they were one meter wide. Consequently, the building must have had several floors. There was no cellar to the house. The entrance could have been facing the street, though it was not found, because the wall here had undergone several reconstructions. Part of this building had been used up to our times, when the modern building was pulled apart. Unfortunately the original function could not been established. Neither was it possible to define which part of the mediaeval plot was occupied by the house. If its short side was facing the market square in front of the church the mediaeval plot division must have been different from that of modern times. If the modern plot matches the mediaeval one the building took place at the back of it. No answer could have been found because the contexts and archaeologically important objects were destroyed by the constructeurs without letting archaeological observation be done. It can only be concluded from other historical examples that the two plot divisions match each other. The register from 1695 also mentions wall fragments on the neighbouring plots 2, 4, and 6 Medve Street. Thus there was no open space in front of the parish church.

About 13 meters from the eastern facade of the above mentioned building a pit with special deposit was found. The pit was round and contained the remains of an oven destructed during the reign of king Sigismund. Most of the oven tiles used to belong to the same oven. All of the patterns of these tiles represent a new type. As it can be concluded from the coats of arms on them they were all made between 1370 and 1382, under the reign of King Louis the Great. The following patterns can be seen on the oven-tiles from Angevin times: Hungarian royal coat of arms of the Angevin period, Polish royal coat of arms of the Angevin period, coat of arms with a two-head eagle, coat of arms with the Hungarian double cross, together with a coat of arms with two crossed keys, the attribute of St Peter, a crest with the head of a Saracen, lion fighting with a dragon, initials. This find has raised the question, whose could this plot have been on which there used to stand such a significant house, and in the yard of which such a unique oven used to be thrown out - an oven that is only known from royal centers or from magantes' or prelates' palaces or from rich abbeys. As royal ownership can be excluded the plot could have belonged to someone from the aristocracy, however the lack of sufficient historical sources make it impossible to go further with this problem and name the owners.

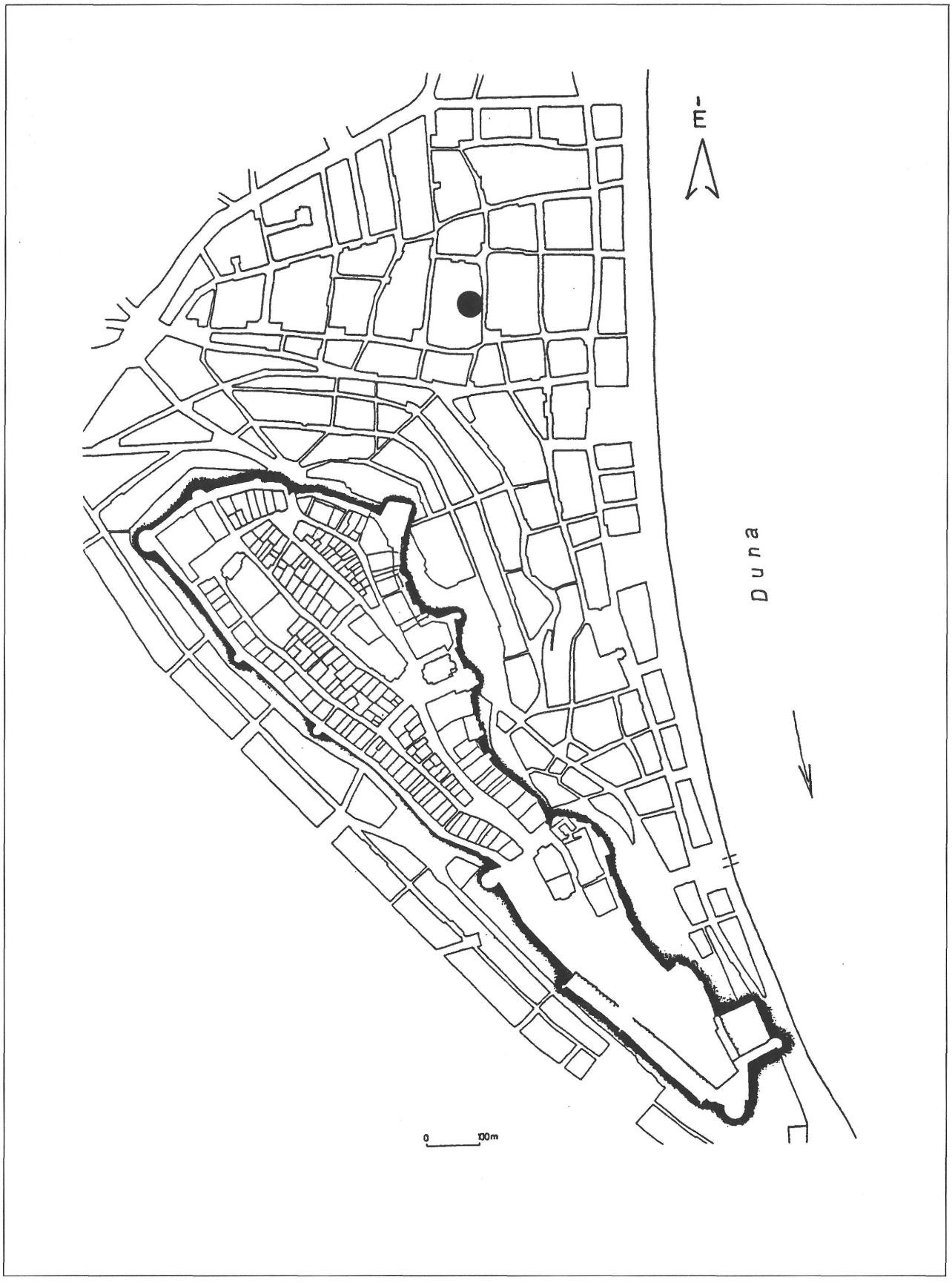

1. kép. A Budapest II. Medve u. 8–14. szám alatti lelőhely.

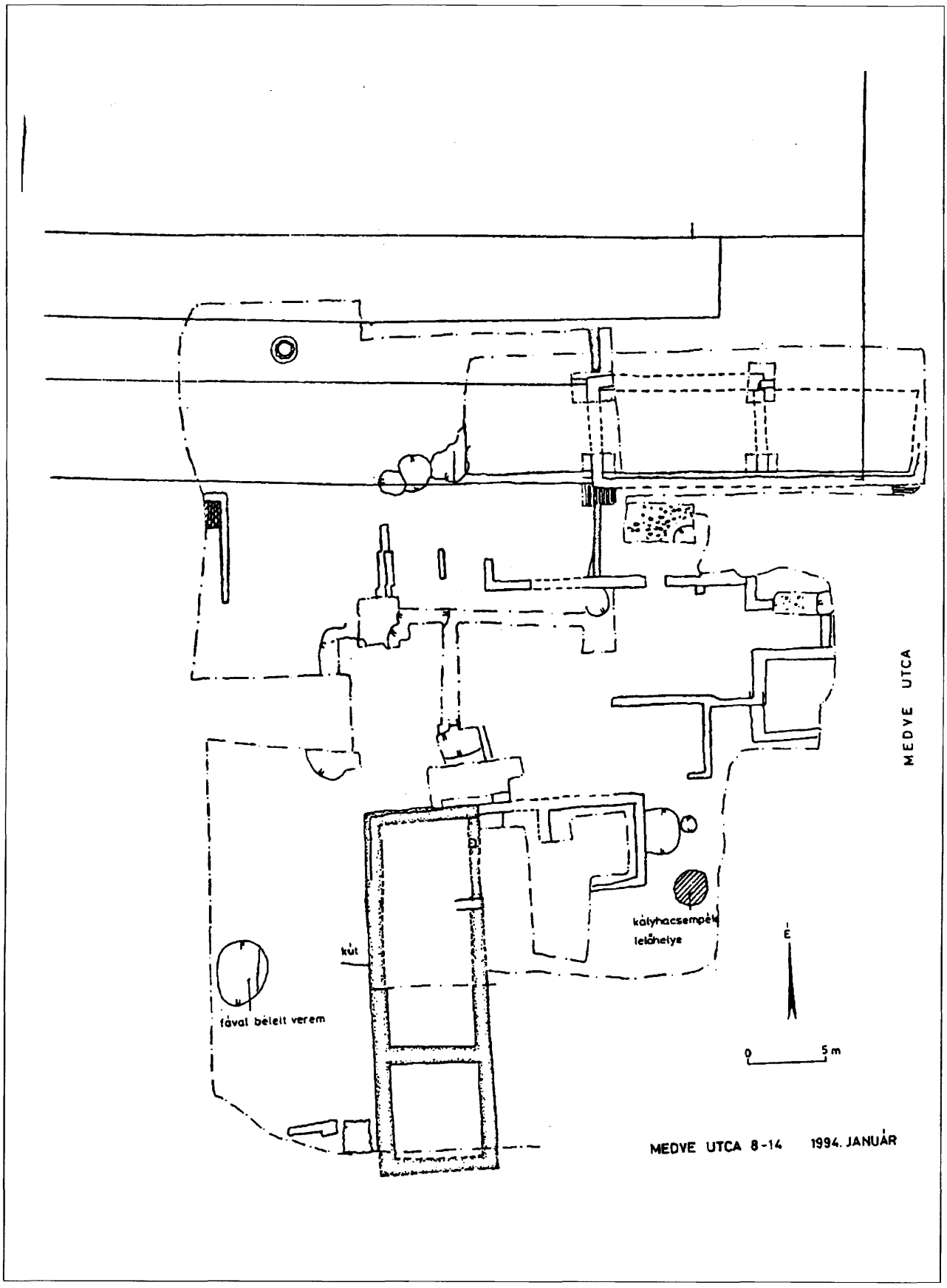

2. kép. A Bp. II. Medve u. 8–14. számú telken végzett régészeti ásatás összeítő alaprajza (középkor)

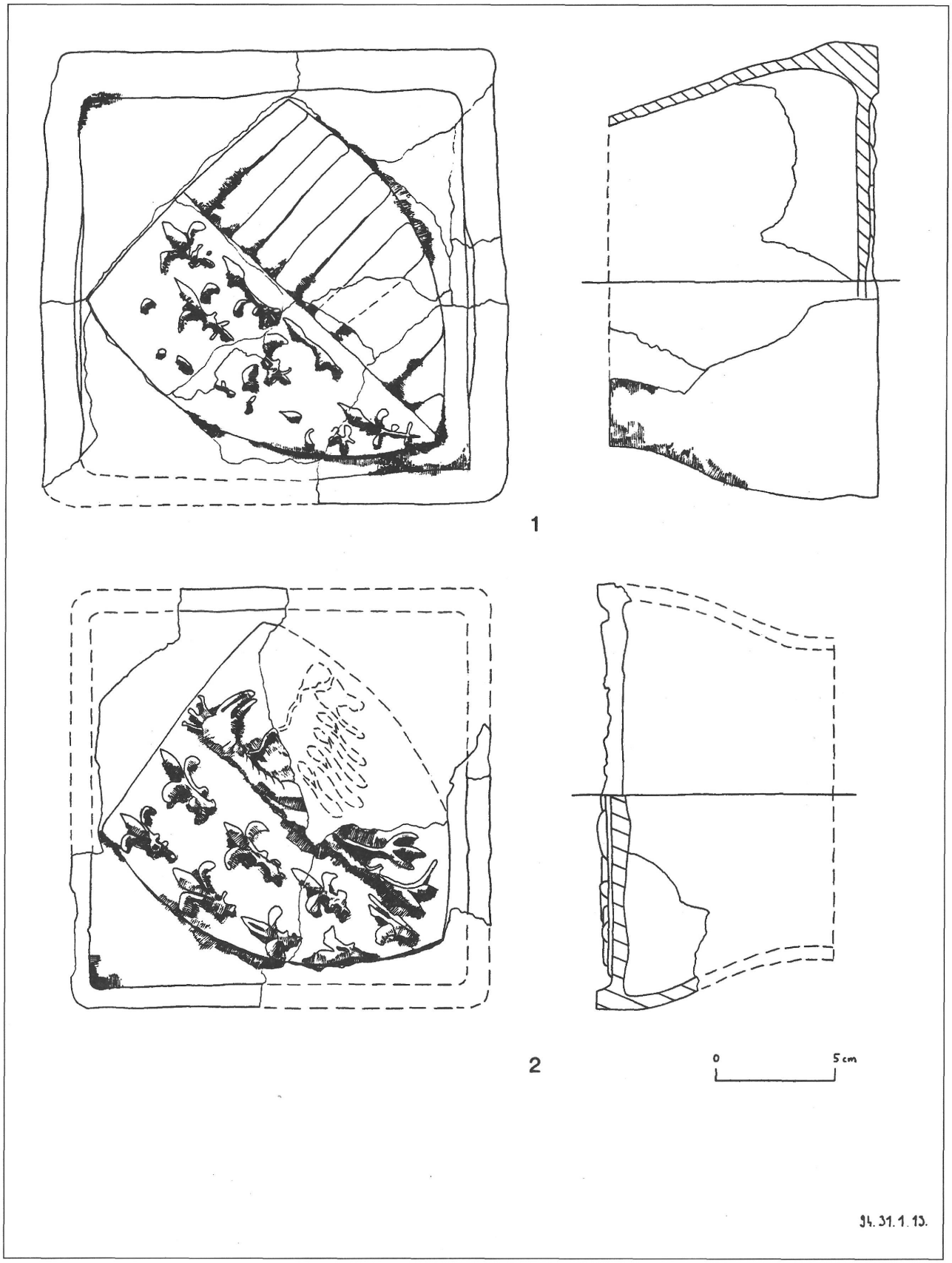

3. kép. 1. Négyzetes, tál alakú kályhacsempe magyar Anjou címer ábrázolásával
2. Négyzetes, tál alakú kályhacsempe lengyel Anjou címer ábrázolásával

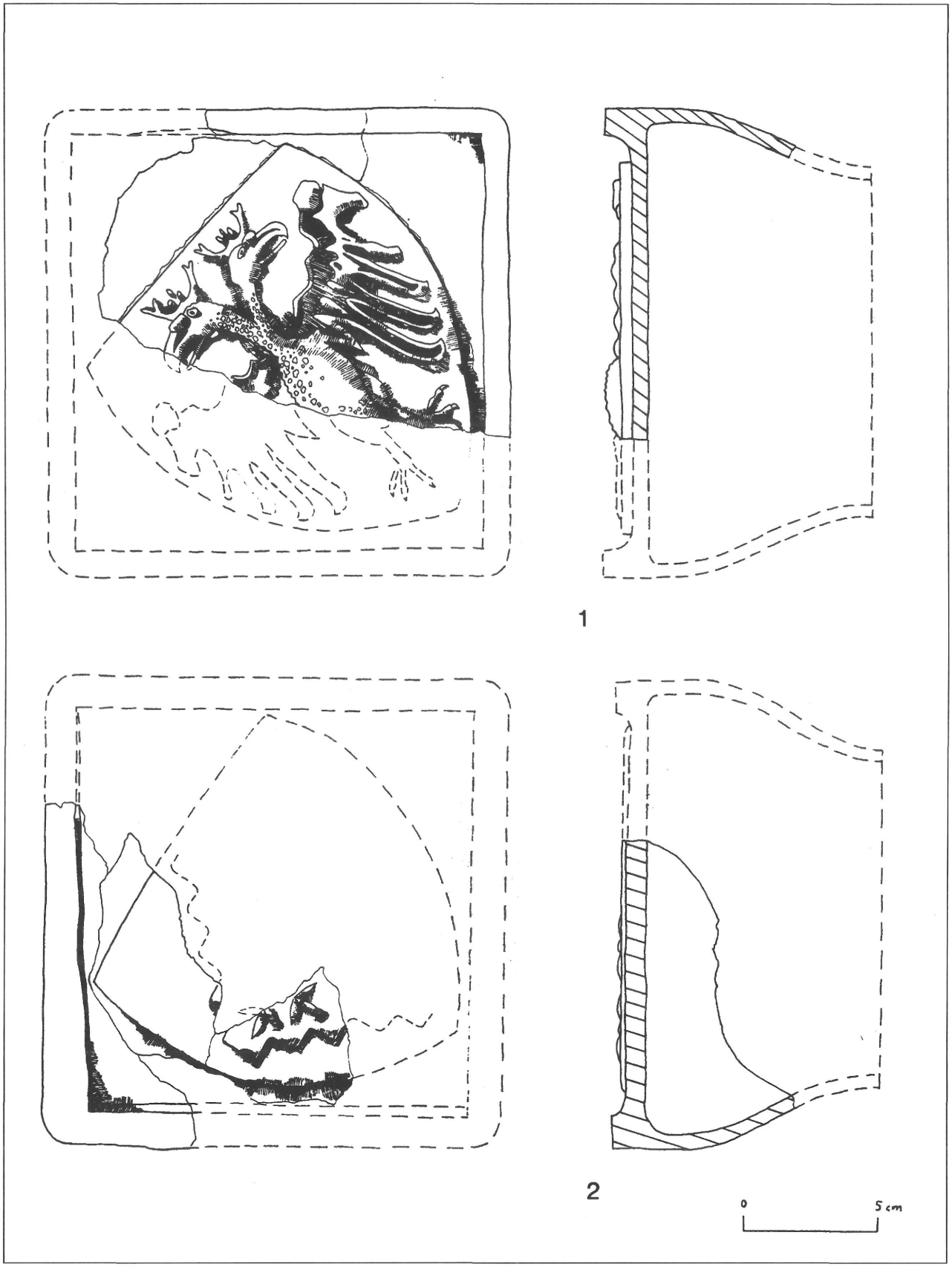

4. kép. 1. Négyzetes, tál alakú kályhacsempe kétfejű sasos címer ábrázolásával
2. Négyzetes, tál alakú kályhacsempe ismeretlen címer ábrázolásával

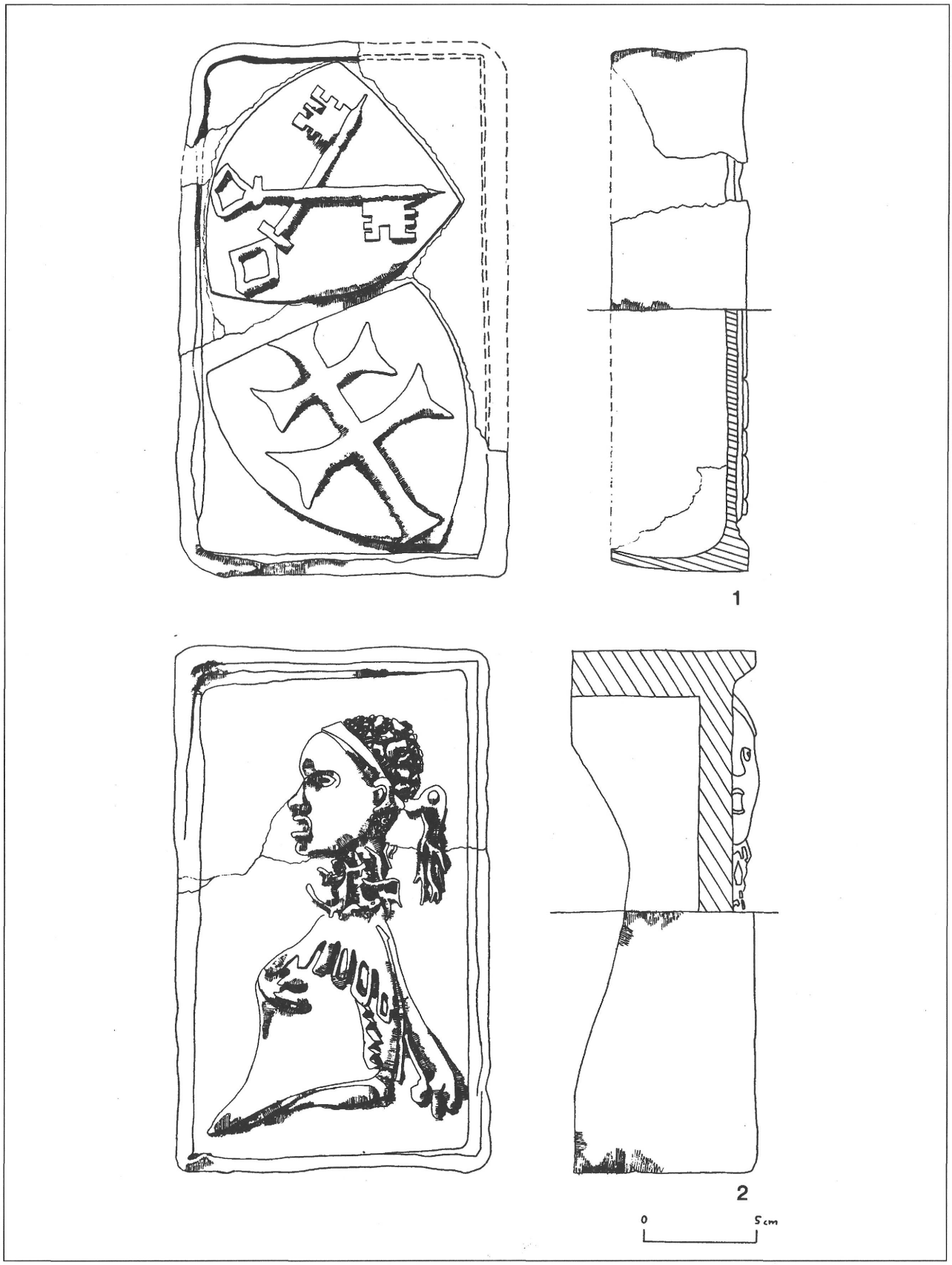

5. kép. 1. Téglalap formájú, dongáshátú kályhacsempe kettős keresztes és kettős kulcsos címerekkel díszítve
2. Téglalap formájú, dongáshátú kályhacsempe szerecsenfejes sisakdísszel díszítve.

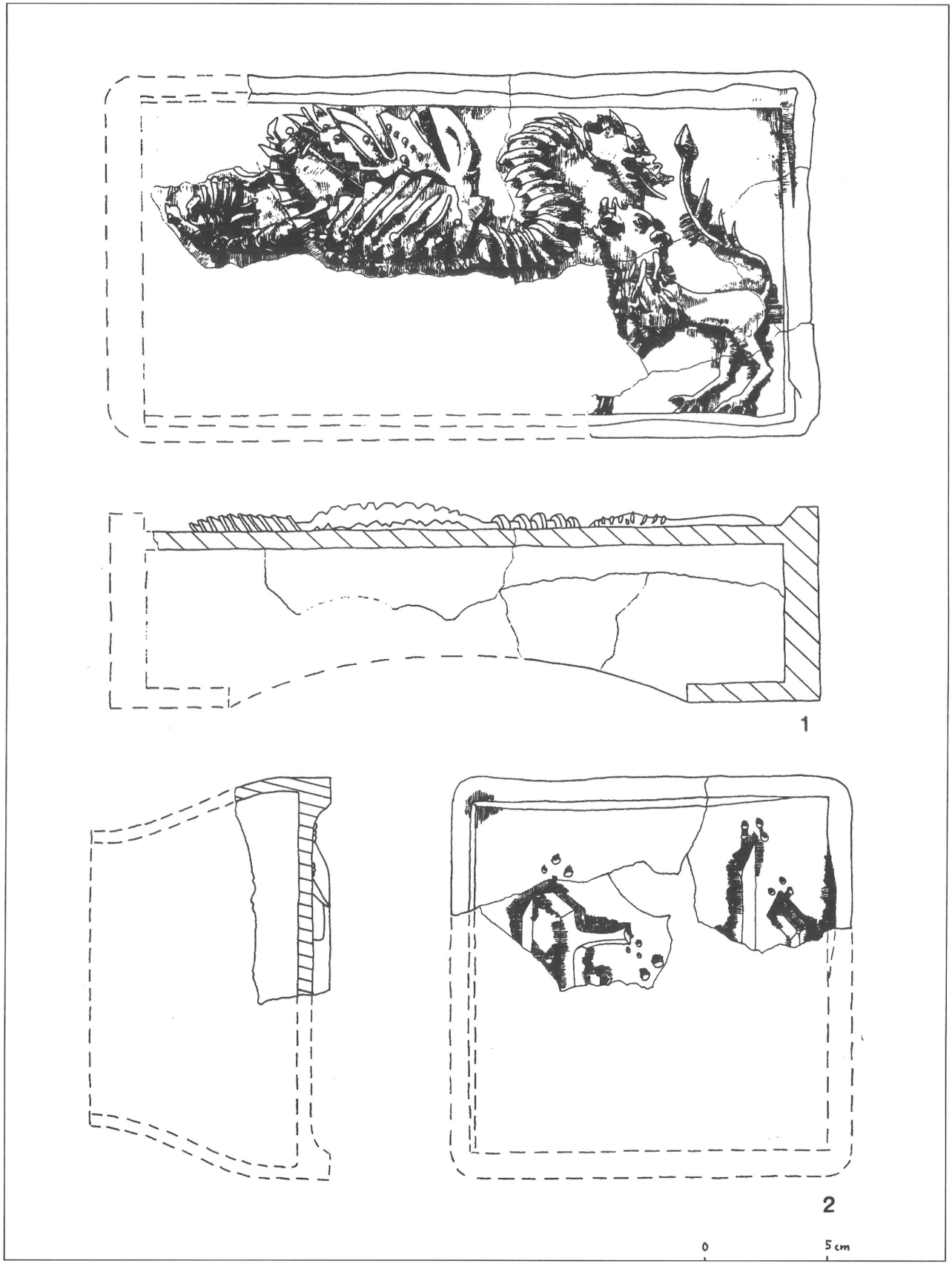

6. kép 1. Téglalap formájú, dongáshátú kályhacsempe sárkány és oroszlán küzdelmének ábrázolásával
2. Négyzetes, tál alakú kályhacsempe monogrammos díszítéssel

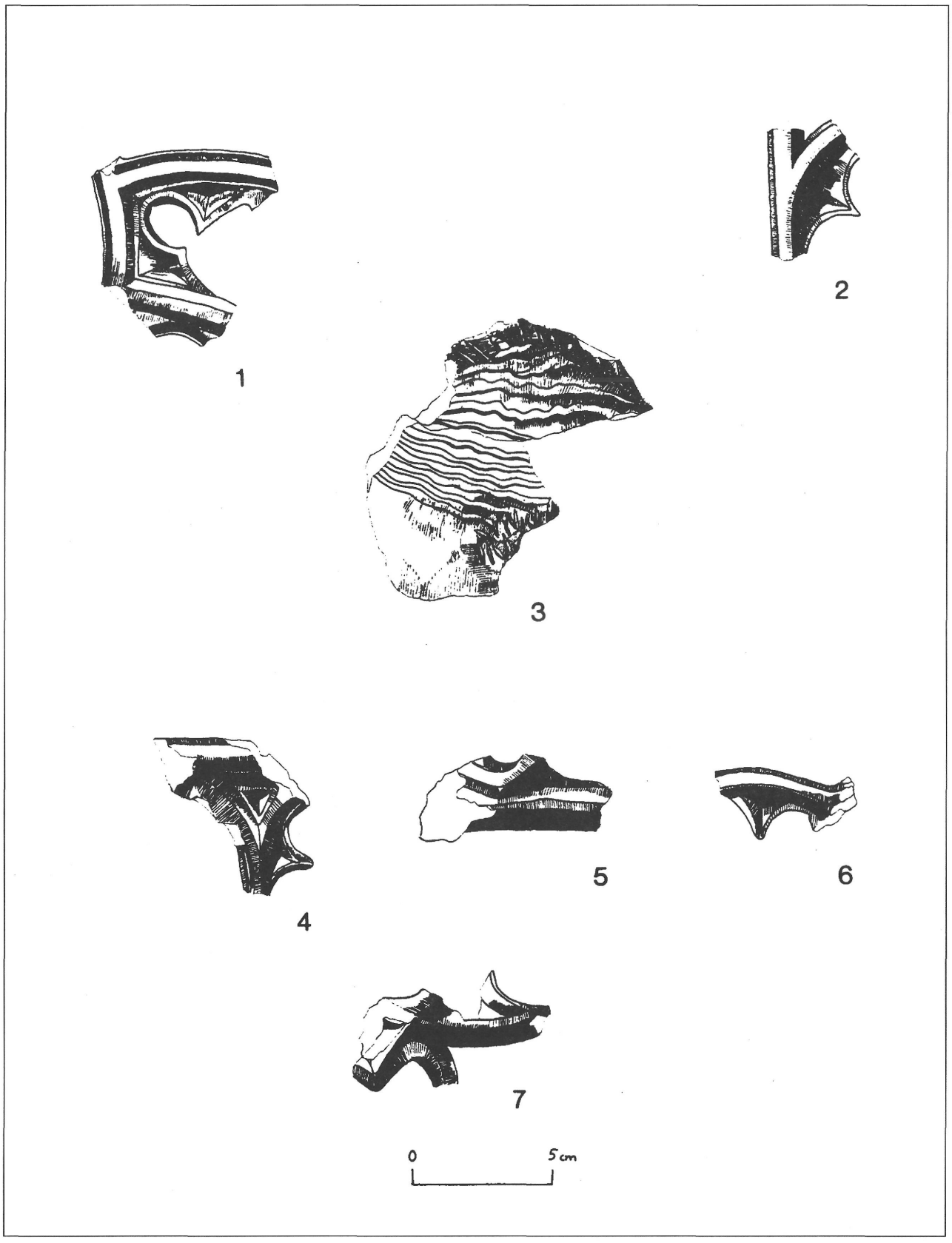

7. kép. 1–2. Áttört mérműves, zöld mázas kályhacsempék töredékei
3. Oroszlános díszítésű kályhacsempe töredéke
4–7. Áttört mérműves, sárga mázas kályhacsempék töredékei

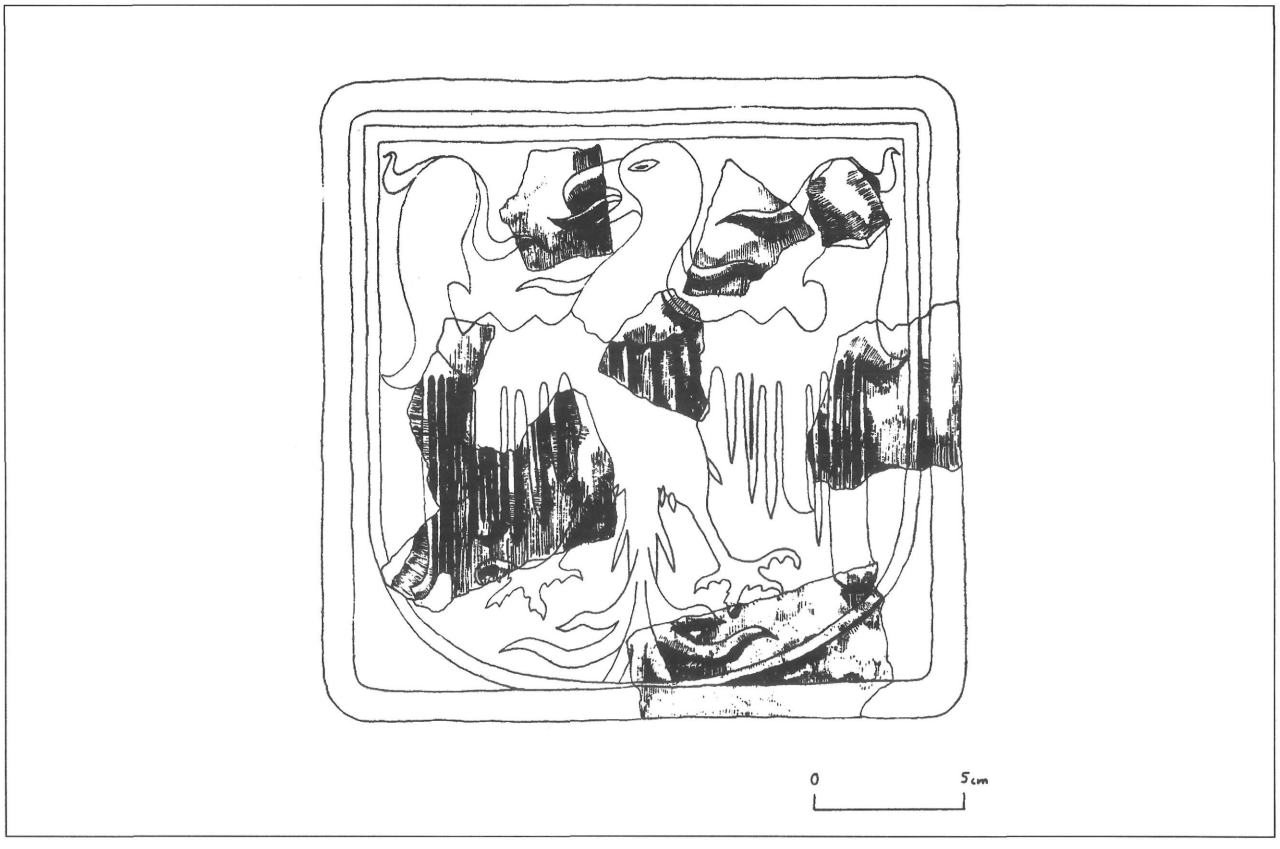

8. kép. Négyzetes formájú, tál alakú kályhacsempe a brandenburgi címer ábrázolásával.

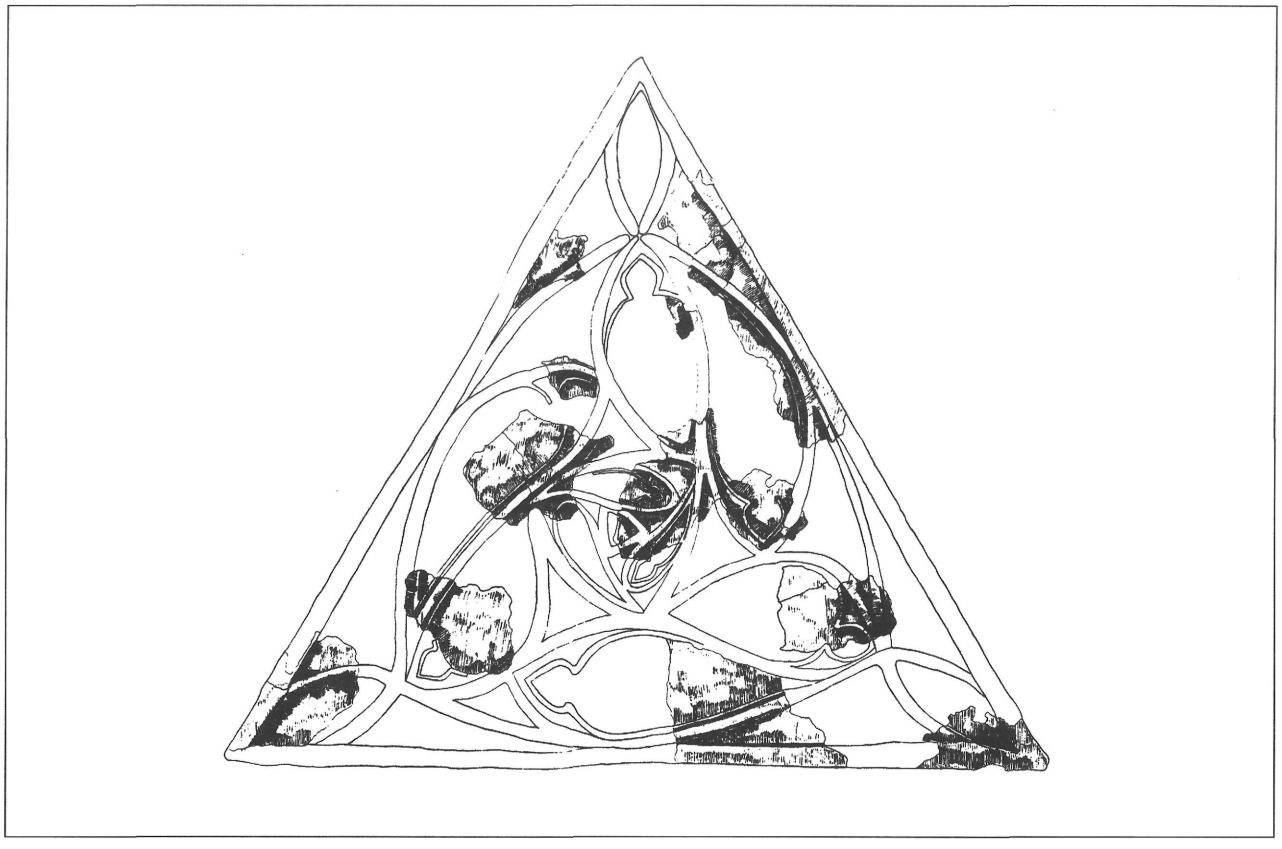

9. kép. Vakmérműves oromcsempe

TEREI GYÖRGY

AZ ALBERTFALVAI VÁR LOKALIZÁLÁSA

Gerevich László 1943-ban végzett ásatást Albertfalván, ahol egy, általa középkori várnak meghatározott épület falait találta meg. A feltárást és az eredményeket sehol sem publikálta, egyedül csak a Budapest története című kiadványban írt röviden az erődítményről.[1]

A II. világháború után nem folytatódott a kutatás, valószínűleg azért, mert a területet törmelékkel feltöltötték, illetve a 40-es évek második felében más budapesti ásatások indultak meg. A feltárás helyszíne az évek során teljesen feledésbe merült, nem volt ismeretes a pontos helye, csak annyit lehetett tudni, hogy valahol Albertfalván, a Dunaparton volt.

Ahogy a pontos helyszínt sem tudtuk meghatározni, úgy az ásatásról sem tudtunk többet, mert egy alaprajzon és egy rövid leíráson,[2] valamint néhány korabeli iraton és 17 darab fényképen kívül[3] nem maradt ránk egyéb dokumentáció.

A 20. század végére a rom is feledésbe merült; az elmúlt századokban azonban jobban ismerték, nagyobb jelentőséget is tulajdonítottak neki. Erre bizonyíték, hogy a 18. századból való, a fővárost és környékét ábrázoló térképek jelentős részén még láthatjuk a romot (*1. kép*), illetve a 19. századi, az ország műemlékeivel, régészeti emlékeivel foglalkozó munkák mind beszámolnak az albertfalvai vár maradványairól.

Mivel az összes térképi ábrázolást nem tudjuk bemutatni, ezért kiválasztottam azokat a jellegzetesebbeket,[4] melyek alapján képet alkothatunk a 18. század végétől a 19. század végéig tartó, körülbelül 100 év térképészeti ábrázolásairól. A legkorábbi térkép, melyen látható a rom jelzés az 1780-as évekből való (*2. kép*).[5] Jól megfigyelhető a köralakú sánc ábrázolása. A sánc az 1820-ból származó térképen jobban látszik (*3. kép*),[6] ezen még a körülsáncolt terület közepén a domb is megfigyelhető, melyről később az írásos források is szólnak.[7] Az erődítéstől keletre széles út vagy árok vezet egészen a Duna partján húzódó útig. Elképzelhető, hogy ez már a Határ árok, mely csak az erődítésig volt kiásva. A Határ árok az 1823-as térképen (*4. kép*)[8] már teljes hosszúságában szerepel, így ennek valamikor az 1820-as évek legelején kellett elkészülnie. Ezen az ábrázoláson még nem látszik, hogy a sánc egy részét is elpusztította a Határ árok, ez az 1833-as térképen (*5. kép*)[9] válik valóban láthatóvá. Ez a térkép jelzi először az épületet is. Az 1830-as évek második felében sematikusan ábrázolják az erődítést, ugyancsak ez történik a század vége felé is. E két időpont között meg kell említeni *Varásdy Lipót* két térképét 1858-ból (*6. kép*)[10] és 1861-ből (*7. kép*),[11] amelyeken az épületet már pontosabban jelzi. A két ábrázolás azért jelentős, mert látható a 325-ös határkő jelzése is, amely a lokalizálásnál fontos támpont lesz. Az 1858-as ábrázoláson a falak lerajzolásán kívül felirat is olvasható: *rom* (Ruine), *lőportár* (Pulver Magazin). Ez utóbbi elnevezés véleményem szerint téves, mert valószínűleg összekeverte a közelben álló, a mai napig is látható Lőportárral, ami nem messze a romtól, attól északra található. Felmerül a kérdés, hogy Varásdy, aki mindent pontosan ábrázolt, helyesen feliratozott-e, valóban összekeverte-e a Lőportárral, vagy rendelkezett olyan adattal, mely szerint a romos épületet használták erre a célra is.

A térképi ábrázolások után az írott adatokat gyűjtöttem össze. Az első leírás Rómer Flóris tollából, 1864-ből való, amikor a XIII. jegyzőkönyvében foglalkozik a rommal[12] (*8. kép*): *„Castrum ez? Tegnap találtam Albertfalván. Ez góth templomnak alaprajza."*[13]

A nehezen olvasható szövegből kiderül, hogy ő még nagyon jó állapotban látta a falakat, hiszen pontosan leírta méreteit, és jegyzeteiből tudjuk, hogy

[1] Budapest története 1975. 397-398.

[2] Budapest története 1975. 397-398.

[3] BTM Fényképtár 1403-1419., Ezen kívül található még egy fotó a Budapesti Történeti Múzeum Adattárában, ezt König Antal készítette az 1950-es évek végén. A kép a betemetettség állapotát mutatja. (BTM Adattár 689 - 78.)

[4] Jó helyzetben vagyunk a vizsgált területtel kapcsolatban, mert Buda és a tőle délre eső terület nagyon sok térképen szerepel, így a változások könnyen nyomon követhetőek.

[5] Kayser, Johann: Mappa des Terrains der k. Freyen Haupstadt Ofen (Év. n. valószínűleg 1786-ból) Eredeti méretarány 1:4800 (BFL. XV. 201/2.)

[6] Umgebung von Ofen und Pest (1820) Eredeti méretarány 1:14400 (Hadtörténeti Múzeum Térképtár G I h 73.)

[7] SÓLYOM 1877. 28.

[8] Modesti, Peter von: Situations Plan der Königlichen Pesth und Ofen (1823.) (BFL. XV. 241/17., az eredeti: Kriegsarchiv, Wien)

[9] Vörös László: Alap 's vízhelyzeti térképe Buda és Pest szabad királyi fő városainak, ... (1833.) Eredeti méretarány 1:7200 (BFL. XV. 241/5.)

[10] Varásdy Lipót: Situations - Plan Des zwischen Feldrieder Morasten Graben und Promontorer Grenz - Linie an die Ruinon des Pulver Magazins anstossenden stadt: öden Grundes (1858.) Eredeti méretarány 1:1200 (BFL. XV. 206.)

[11] Varásdy Lipót: Lágymányosi dűlőben fekvő összes birtok terve (1861.) Eredeti méretarány 1:2880 (BFL. XV. 206/26.)

[12] Rómer Flóris ide vonatkozó feljegyzéseit D. Matuz Edit gyűjtötte össze és publikálta. (MATUZ 1992. 22.)

[13] MATUZ 1992. 22.

egyes falak ekkor még közel 3 méteresek voltak. Ha a Rómer-féle felmérést összehasonljuk Gerevichével azonnal kiderül, hogy már a múlt században voltak részek a felszín alatt, hiszen például Rómer Flóris nem látta a kerítőfalat.[14]

A romról Rómer 1876-ban is írt a „Román és az átmenetkori építmények hazánk területén" című könyvében,[15] melyben ismét templomnak véli, leírja elhelyezkedését, paramétereit: „Albertfalván, *a falutól északra, a Duna felé, az óbudai és promontori határ közepén látni egy templomrom maradványait, melyek keletelve vannak. A szentély záradéka egyenes, belül 23' mér, míg hossza 29' 6" - a hajó szélessége 32' 6", hossza 45' 6", a falak 4' 3" - 3' 2" -nyiak. A szentély szögletein rézsut 4' 9" vastag támfalak nyúlnak ki 6' 8"- nyira, hasonlólag a hajó mind a négy szögletén ugranak ki délnek és északnak 6' 8", a nyugati falból pedig d-k és é-ny 4' 7"-nyi támfalak. A nyugati falon nincs bejárás, a fal pedig e helyen 1 ½° magas, hasonló magasságú még a többi fal is, kivéve a délit, mely csak ½°-re emelkedik. Az anyag terméskő, a ragasz sok kaviccsal van keverve.*"[16]

TEMPLOM VAGY VÁR?

Rómer Flóris leírásában többször nem várról, hanem templomról ír. A kérdés nagyon sokáig nyitva maradt: az albertfalvai rom vár volt-e, amit Gerevich, az ásató, állít, vagy templom, amit Rómer gondol, aki még több méteres falakkal látott.[17] Fontosnak tartom a kérdést, mert a 19. század második felétől az 1940-es évekig a temprom meghatározást vette át minden műemlékekkel foglalkozó munka, sőt Tari Edit még 2000-ben is a templomok között említette.[18]

Nem könnyű az ásatásról fennmaradt néhány fénykép és egy alaprajz alapján eldönteni, hogy valójában mi volt az albertfalvai épület. Két személytől, két korból, két alaprajz maradt fenn (*9. kép*), és a megfigyelési körülmény is különböző volt.[19]

Rómer Flóris 1864-ben készült alaprajzán egy egyenes szentélyzáródású középkori templom látható hat támpillérrel.[20] Nem ábrázolja viszont a két ablakot a nyugati oldalon, illetve a négyzetes alaprajzú épület déli oldalán a bejáratot, amelyek a Gerevich-féle felmérésen láthatóak.[21] A falak vastagságkülönbségét leírja, de nem szerepel a rajzán, hogy a keleti, vastagabb falú építmény falai nem párhuzamosak a téglalap alakú építmény falaival, ami az épületnek[22] fontos ismérve. Lényeges különbség még, hogy Rómer alaprajzán nincs fal jelölve a torony és a hosszúkás épület között, míg az ásatás ennek meglétét bizonyította. A 19. században készült alaprajz alapján - első ránézésre - valóban egy egyenes szentélyzáródású templom képe rajzolódik ki előttünk, de ha jobban megnézzük az alaprajzot, és összehasonlítjuk Gerevichével, valamint megfigyeljük a fotókat, feltűnnek olyan problémák, amelyek miatt elvethetjük a romok templomként való meghatározását.

Ha a keleti, vastagabb falú építmény szentély, akkor csak úgy lehet közte és a „hajó" között fal, ha az nem magasabb, mint az eredeti belső járószint. Arra nem egy példa van, hogy a templom hajója és szentélye között az ásatás során fal kerül elő,[23] de a diadalív alapfalának magassága nem nagy, tehát az semmiképpen nem elképzelhető, hogy a hajó és a szentély fallal legyen el zárva. Sajnálatos, hogy erről a területről egyetlen egy fotóval sem rendelkezünk. Könnyebb dolgunk lenne, ha a fal méretéről volna valamilyen információnk. Úgy gondolom, hogy Gerevich László azért határozta meg toronynak ezt az épületrészt, mert a feltáráskor a falak mind a négy oldalon egyformán magasak voltak.

Problematikusabb kérdés, hogy miért van a „szentély" oldalán bejárat. Szentély falán csak akkor lehet ajtó, ha hozzá egy sekrestye tartozik. Ebben az esetben azonban az ásatáson sem kerültek elő erre utaló nyomok, illetve az alaprajzok, korábbi térképi ábrázolások sem mutatják ezt. Nem támasztja alá a templom elgondolást az sem, hogy az ajtó a külső oldalon volt. Ha szentély-sekrestye kapcsolatról volna szó, akkor a ajtót a belső oldalon alakították volna ki.

[14] Nem tartom valószínűnek, hogy a kerítőfalat nem vette észre, mert az épület leírása pontos.

[15] RÓMER 1876. 3.

[16] RÓMER 1876. 3.

[17] Sólyom Jenő 1877-ben még egy variációval lép elő, mely szerint a rom a török idők alatt minaret volt. (Sólyom 1877. 28.) Az eddigi információink szerint ez kizárható.

[18] TARI 2000. 21-21.

[19] A Gerevich-féle térképet veszem alapul az összehasonlításhoz, és az alaprajzot pontosnak, az eredetivel megegyezőnek veszem.

[20] A keleti épületrészen két támpillért ábrázol Rómer. Az ásatás során kiderült, hogy ez a kerítőfal fala. Elképzelhetőnek tartom, hogy Rómer éppen a támpillérek megléte miatt vélte egyházi funkciójú épületnek.

[21] Valószínűnek tartom, hogy a Rómer-féle felmérésen azért nincs jelölve egyetlen nyílás sem, mert nem az volt a célja, hogy egy részletes, mindenre kiterjedő felmérést készítsen, hanem, hogy egy alaprajzot az épületről, melyről még akkor egyetlen egy rajz sem készült.

[22] Pedig a téglalap alaprajzú épület és a torony falának törését már a korábbi térképek is mutatják, igaz néha sematikusan. (Varásdy)

[23] Érdemes megfigyelni csak az elmúlt időszakban megjelent középkori templomokról szóló összefoglaló munkát. Tari Edit gyűjtésében (TARI 2000.) is több ehhez hasonló példa található, ezek közül néhány: Budakeszi (TARI 2000. 8. kép), Cegléd-Nyúlfülehalom (TARI 2000. 38. kép), Csemő-Hosszú dűlő (TARI 2000. 40. kép), Galgamácsa-Ecskend (TARI 2000. 51. kép), Ipolytölgyes-Szentmárton dűlő (TARI 2000. 54. kép), Szob-Bészob, Matyóktanya (TARI 2000. 98. kép), Törtel-Besnyő (TARI 2000. 107. kép)

A téglalap alakú épület egyik oldalán sem található meg a bejárat. Ha az épület templom lenne, és megvan az ablakszint, akkor mindenképpen meg kellene lennie a bejáratnak. A konzolok megléte mindenképpen kétszintes épület képét mutatja. Az altemplom, mint alsó szint is elvethető, mert boltozás nélkül ez elképzelhetetlen, és semmilyen nyom nem utal létére. Az pedig az erődítéseknél gyakoribb, hogy az alsó szinten nincs bejárat, az első emeltre lépcsőn lehet feljutni.[24] A támpillérek pedig nem csak egyedül a templomok részei lehetnek, hanem erődítéseknél is megfigyelhetőek.

A korai térképi ábrázolások, amelyek az épület körül sáncot mutatnak szintén bizonyíthatják az erődítés jellegét.[25] Természetesen arra is van példa, hogy felhagyott középkori vár sáncai közé templomot építettek,[26] de ez nem túl gyakori.

Végül: igaz ugyan, hogy Rómer Flóris komolyan foglalkozott a rommal, alaposan felmérte, de a régészeti kutatást mégiscsak Gerevich László végezte. Nem tudjuk pontosan, hogy ő a falakon kívül mekkora területet tárt fel 1943-ban, de nem tartom valószínűnek, hogy bizonyítékok nélkül, pusztán hipotézisei alapján írta volna le megállapításait. Meghatározása mellett akkor is kitartott, amikor később már több erődítést is, templomot is kutatott.

A fent leírtak alapján úgy gondolom, el lehet vetni a templomként való meghatározást. A vár elnevezést jónak tartom, még ha Gerevich az általa használt nemzetségi vár megnevezés alatt - véleményem szerint inkább - valamiféle udvarház típusú épületre gondolt. Pontos funkcionális meghatározást nehéz adni az épületről. Nem akarok foglalkozni a vár-udvarház-castrum-castellum fogalmak kérdéskörével. A térképeken látható sánc és a kerítőfal, valamint a vastagabb falú torony alapján kijelenthető, hogy bárminek is nevezzük, nem lehet kétségbe vonni, hogy az épületet megerődítették. Tehát úgy gondolom, ha Gerevich után a vár elnevezést erődítés értelemben használjuk, nem tévedünk.

Rómer az Archeológiai Közleményekben megjelent cikke után egy évvel *Sólyom Jenő* írt[27] a várról. Nála olvashatjuk egyedül, hogy az épület földhalmon állt.[28] Sólyom török minaretnek tartja: *„Ez időből (XV–XVI. sz.) áll fenn még ma is egy hatalmas földhalom a szántóföldeken, a ráckevei uradalmat Budától elválasztó határárok mellett, mely bemohosult kövekből egyik oldalán magas toronyfalat képez."*[29]

Elképzelhetőnek tartom, hogy a török korban valóban használták, hiszen nem egy korábbi kőépületet alakítottak át igényeik szerint. Azt azonban mindenképpen ki lehet mondani, hogy eredetileg nem minaretnek készült.[30]

A múlt század végén *Navarra József*, Albertfalva egykori jegyzője is írt a romokról.[31] Ő is templomnak véli. A helymeghatározás talán nála a legtöbbet mondó, de a lokalizáláshoz ez egyedül még kevés.[32]

Gerecze Péter műemlékgyűjteménye sem hagyja említés nélkül a romot, a leírásban Rómer Flóris munkáját idézi.[33]

Mihalik Sándor 1941-ben az elpusztult Csík falu templomával azonosítja.[34] Ő még a Gerevich ásatása előtti időszakban írta értekezését, tehát a Rómer-féle meghatározást használta. A hibás azonosítás melltett leírásában található néhány értékes információ: „Elpusztult *Cseke falu, 24 m. hosszú, 12 m. széles templomának alapfalai, melyek Albertfalva északi részében, a fehérvári úttól a Duna felé kiágazó határmenti út mellett vannak, alig 3–4 év előtt temette be a főváros, védekezve a Duna áradásai ellen.*" [35]

Az albertfalvai épület pusztulását a fent említett Sólyom Jenőhöz[36] hasonlóan a török kora teszi. Sajnos egyikőjük sem hivatkozik sem írott, sem más forrásokra. Így csak hipotézis marad, hogy az épület ekkor pusztult volna el. Kevés az adatunk a Buda környéki törökkori erődítményekről, illetve, hogy ezen a területen milyen kőépületeket használtak fel hadászati célokra. Elvetni az ötletet nem szabad, mert van rá példa, hogy kőépületeket még romos állapotban is felhasználtak védelmi célokra.[37]

A másik információ a rom első betemetéséről szól.[38] Mihalik Sándor leírása szerint a 30-as évekig láthatóak voltak a falak, és csak ezután temették vissza. Való-

[24] Szabadbattyán - Kula torony

[25] Kayser, Johann: Mappa des Terrains der k. Freyen Haupstadt Ofen (Év. n. valószínűleg 1786-ból). Eredeti méretarány 1:4800 (BFL. XV. 201/2.); Modesti, Peter von: Situations Plan der Königkichen Pesth und Ofen (1823.) (BFL. XV. 241/17., az eredeti: Kriegsarchiv, Wien); Vörös László: Alap 's vízhelyzeti térképe Buda és Pest szabad királyi fő városainak, ... (1833.). Eredeti méretarány 1:7200 (BFL. XV. 241/5.)

[26] Kerepes - Kálvária (MIKLÓS 1991.), Galgamácsa - Ecskend (MIKLÓS 1998.)

[27] SÓLYOM 1877. 28.

[28] Ez az állítás ismételten a vár meghatározást erősíti.

[29] SÓLYOM 1877. 28.

[30] A minaret meghatározás is nehezen érthető. Valószínűleg Sólyom csak a tornyot vette figyelembe.

[31] NAVARRA 1894.

[32] NAVARRA 1894.

[33] GERECZE 1906. 581.

[34] MIHALIK 1941. 28.

[35] MIHALIK 1941. 28.

[36] SÓLYOM 1877. 28.

[37] Példaként lehet felhozni Boglár (TAKÁCS 1915. 63.) és Kajár (TAKÁCS 1915. 60.) templomát. Az előbbiről 1614-ből, az utóbbiról 1577-ből van adatunk, hogy a pusztatemplomot erődítésként használták fel.

[38] A romok a II. világháború után kerültek újra föld alá, amikor ismételten az árvíz elleni védelemre hivatkozva vastag sittel feltöltötték a még kilátszó falakat.

színűnek tartom, hogy Gerevich látta a várat még visszatemetés előtt, és az ásatás során tudta mire számíthat.

1951-ben *Genthon István* műemlékkataszterében[39] ismételten templomként szerepelteti az erődítést, ásatójaként Nagy Tibort nevezve meg: *„Albertfalvai templomrom, a falu határában, sokszögű záródású szentéllyel, gótikus. Falak félméternyire kiálltak, kisméretű. A Fehérvári – út meghosszabbítása és a régi budapesti határ keresztezésénél, a Duna felé. Kiásta Nagy Tibor, 1941-ben, ma betemetve."*[40]

A leírásban több hibát is találhatunk, még akkor is, ha a sokszögzáródású gótikus templom elképzelést nem is vesszük figyelembe. Nem lehet tudni, hogy Nagy Tibor hogyan keveredett a képbe, és miért nem szerepel Gerevich neve, pedig az ásatás óta nem telt el annyi idő, hogy feledésbe merüljön a feltárás.

Genthonnal kapcsolatban elmondható, hogy információit nem ellenőrizte, és így a sok értékes adat mellé nagyon sok hiba került.[41]

A Budapesti Történeti Múzeum Adattárában az 1950-es évekből származó iratok bizonyítják, hogy ismert volt az albertfalvai rom helye, sorsát nyomon követték, megpróbálták a helyreállítást: *„Albertfalva, középkori maradványok. Korábbi ásatások és Rómer – féle feljegyzések komolyabb középkori épületeket ígérnek, a terület jelenleg salak-lerakó hely, így a kutatás nagyon sürgős. Ásatás kb. 100.000 Ft. Budapest, 1957, április 5. Nagy Emese."*[42]

Kőnig Antal lelkes amatőr volt, aki a Fővárosi Történeti Múzeumnak hozta az információkat a főváros területén előkerülő régészeti emlékekről, 1958-ban beszámolt a rom állapotáról:[43] *„Az Albertfalván 1942–43-ban kiásott középkori várkastély romjai is veszélyben vannak, mert alkalmi fuvarosok úgy eltemették szeméttel, hogy már alig 1 m. darab látszik ki belőle..."*[44]

Genthon könyve után tíz évvel *Zakariás G. Sándor* „Magyarország művészeti emlékei" című munkájában[45] megismétli – némiképpen átfogalmazva – a Genthonnál olvasottakat: „Albertfalvai *templomrom, a falu határában, sokszögű záródású szentéllyel, gótikus, XIV – XV. sz. Kisméretű, a falak kétméternyire kiálltak. Az ismert emléket azonosította Nagy Tibor 1941-ben, ma betemetve."*[46]

Több különbség figyelhető meg a két munka között. Míg Zakariás két méteres falakról írt, addig Genthon csak félméteresekről. Ha elfogadjuk a Rómer Flóris által mért adatokat, akkor Zakariásnak kell igazat adnunk, mert valóban voltak ilyen magas falak. Ebben a leírásban Nagy Tibor már nem feltáróként szerepelt, hanem a rom azonosítójaként.

Az ásató, Gerevich László egészen későn, csak a 70-es években írt a várról. Az angol, illetve magyar nyelven kiadott Budapest történetében[47] csak szűkszavúan és eléggé homályosan közli az albertfalvai régészeti emléket: „Kisebb *valószínűséggel tudjuk megnevezni azt a Kelenföldtől délre elhelyezkedő birtokközpontot, melynek várát Albertfalva északi határában közel a Dunához találtuk meg. Jelentősége abban áll, hogy szinte példa nélküli tisztasággal nyújtja egy viszonylag korai nemzetségi vár elemeit. A téglány alakú nagy termet magába foglaló épülethez igen vastag falú, erőteljes torony csatlakozott. A várfalhoz idomul a torony, tehát a lakóhelyet kerítő fal a korábbi. A településekkel együtt ekkor több erődített udvarház, vár épült újjá."*[48]

Leírásával kapcsolatban nagyon sok kérdés merül fel. Mit jelent az, hogy *„...szinte példa nélküli tisztasággal nyújtja egy viszonylag korai nemzetségi vár elemeit"*? Nem túl szakszerű datálás a *„viszonylag korai"*, de ez még értelmezhető. Valószínűleg az Árpád-kor végére gondolhatott Gerevich. Ha a nemzetségi vár, mint terminus technicus problémával nem is foglalkozunk, és valamilyen udvarház jellegű épületre gondolunk, akkor is kérdéses, hogy a mű szerzője milyen példákra gondolt. Melyek lehetnek azok az erődítések, amelyek elemei megtalálhatóak az albertfalvai középkori falakban? A másik kérdés, hogy az általa vizsgált korban mely udvarházak és várak épültek újjá. Nem tudni, hogy Budapest területére, vagy az egész országéra gondol. Probléma továbbá az is, nem tudunk ebből a korból sem „újjáépült" várról, sem udvarházról. Úgy gondolom, hogy Gerevich csak rekonstruálja a 13. század végi történéseket, sajnos bizonyítékok nélkül.

A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben röviden ír a romról – még mindig tévesen – gótikus templomként határozva meg azt.[49]

1982-ben *Parádi Nándor* a kácsi lakótoronyról szóló munkájában[50] a tornyokat vizsgálva említi az albertfalvai tornyot és a hozzá tartozó épületet. A néhány soros említés azért jelentős, mert először olvashatunk a feltételezett tulajdonosról, Werner fia László, budai rektorról.

Az 1990-ben megjelent, a kerület történetével foglalkozó munkában[51] minden információ megtalálható az erődítéssel kapcsolatban, amit akkor tudni lehetett. Azért jelentős a mű, mert Gerevich leírása[52] után is

[39] GENTHON 1951. 84.

[40] GENTHON 1951. 84.

[41] A Velencei hegységbe jelölt egy középkori várat földalatti pincékkel, amely később kiderült, hogy nem más, mint az őskori vár alatt található barlang. (TEREI 1998. 110.)

[42] BTM Adattár 1540 - 88. 12. old.

[43] BTM Adattár 689.78.

[44] BTM Adattár 689.78.

[45] ZAKARIÁS 1961. 176.

[46] ZAKARIÁS 1961. 176.

[47] GEREVICH 1971. 47.; GEREVICH 1975. 397-398, 242. kép.

[48] GEREVICH 1975. 398.

[49] SCHEMATISMUS JUBILARIS 1977. 222.

[50] PARÁDI 1982. 23.

[51] A GELLÉRTHEGYTŐL 1990. 40.

[52] GEREVICH 1975. 397-398.(242. kép)

még mindig többen templomnak határozták meg a várat, főként a sokak által használt nagy összefoglaló munkákban, műemlékjegyzékekben.

D. Matuz Edit 1992-ben gyűjtötte össze Rómer Flóris kéziratos hagyatékából a Budapest és környékének középkori emlékeit vizsgáló részeket.[53] Köztük az albertfalvai „góth templom" is szerepel. D. Matuz Edit munkája alapján ismert a Rómer féle leírás és a rom alaprajza.

Kubinyi András a Műemlékvédelem oldalain az Árpád-kori kisvárak kérdését vizsgálva említi meg az albertfalvai várat, leírva Werner fia László, a torony tulajdonosának nevét: *„Az engedélykötelességgel, ill. a közbecsűjegyzékek várival kapcsolatos gondolataim elfogadása esetén ugyanis olykor a kőből épült „vár" várjellegét is meg kellene kérdőjelezni, mint pl. a Gerevich által feltárt albertfalvai várét, az oklevelek szerint Werner fia László budai rektor „turrisáét".*[54]

1997-ben közölte *Beleznay Andor* az Albertfalvi Helytörténeti Gyűjtemény és Iskolamúzeumban a „Középkori rom a mai Albertfalva területén" című kiállítást bemutatva az általa és Mohr Miklós által összegyűjtött, a várról szóló anyagot. Ebben a cikkben minden forrás szerepel, ami megemlékezik a középkori építményről. A munka jelentősége azért nagy, mert itt követhetjük nyomon először az összes adaton keresztül a rom említését a 18. század végétől napjainkig.

Koppány Tibor foglalkozott 1999-ben a magyarországi kastélyokról szóló könyvében[55] az albertfalvi erődítésről, ahol ismét szóba kerül Werner fia László budai rektor neve, mint tulajdonos.

Ezen a helyen érdemes szólni - természetesen a teljesség igénye nélkül - a vár birtokosáról és a róla szóló oklevelekről. *Györffy György* 1998-ban megjelent az „Árpádkori Magyarország történeti földrajza" című munkájának negyedik kötetében közli[56] a Werner tornyához kötődő okleveleket. Itt olvashatjuk, hogy az épületet 1300 körül építhették. Györffy a szövegben található helynevek alapján a Péterhegyre és környékére lokalizálja a tornyot. Nem fogadja el, hogy a Gerevich által feltárt rom megegyezne az oklevélben szereplő erődítménnyel. Úgy gondolom, hogy a „Péterhegy táján" helymeghatározás[57] és a Kondorosi út közötti távolság nem olyan nagy, hogy elvessük teljesen Györffy lokalizálását, ennyire beépített területen ekkora hibahatár megengedhető.[58] Ezt a lokalizálást Györffy egy évvel korábban már megemlítette Pest-Buda korai történetével foglalkozó munkájában, források nélkül.[59]

A Werner család történetével *Kubinyi András* foglalkozott részletesebben 1971-ben.[60] A család nevével 1235-ben találkozhatunk először egy birtokperben. Az oklevél szövege alapján feltételezhetjük, hogy Werner comes már itt élhetett, és a birtoka lehetett a „palatium comitis Wernerii". Ő az egyetlen olyan választott villicus, akinek a nevét ismerjük. 1281-ben fordul elő utoljára comes címmel. Fia, az ifjabb Werner comes 1288 és 1296 között lehetett Buda rektora. Kubinyi András valószínűsíti, hogy Werner és fia László gyilkolták meg Walter comest, Werner egyik elődjét. 1304-ben Vencel király fogolyként Csehországba vitte Lászlót, aki 1307-ben megszökött és visszakerült Budára. Pontosan nem tudjuk, hogy meddig volt rektor, 1318-ban már utódjáról írnak a források.[61]

Végezetül *Tari Edit* említi Pest megye középkori templomait vizsgáló munkájában[62] a romot. Az albertfalvai középkori építményt a templomok sorába helyezte.[63]

LOKALIZÁLÁS

Arra a kérdésre, hogy valójában hol volt az az épület, melyet 1943-ban kutattak, a II. Világháború után csak kevesen tudtak pontosan válaszolni, még maga az ásató, Gerevich László sem. Az utóbbi 30-35 évben pedig erre senki sem emlékezett. Igaz, hogy Gerevich László a kollegáinak és a várat kutató lelkes embereknek több helyet is mutatott, azzal, hogy azon a helyen állt a vár, azonban ezek között nem szerepelt a Kondorosi úti helyszín.

A lokalizálás két úton haladt. Az egyik kutatási útvonal *Beleznay Andor*,[64] és *Mohr Miklós*[65] nevéhez köthető. Ők régi térképek és határkövek segítségével találták meg a rom helyét. A régi, a várat ábrázoló térképet azonos léptékre nagyították a maival, így többé-kevésbé tudták a helyet. Segítségül szolgált, hogy a rom területén található a 325. határkő. Ezt a 19.-20. századi Budapest területét ábrázoló atlaszok nagy része pontosan ábrázolja, a határkő alapadatai pedig a jegyzőkönyvben megtalálhatóak.[66]

[53] MATUZ 1992. 22.

[54] KUBINYI 1992. 119.

[55] KOPPÁNY 1999. 37.

[56] GYÖRFFY 1998. 578-579.

[57] Péterhegy a XI. és a XXII. kerület határán a 70-es úttól keletre található.

[58] GYÖRFFY 1998. 578-579.

[59] GYÖRFFY 1997. 172-173.

[60] KUBINYI 1971. 219-220.

[61] KUBINYI 1971. 219-220.

[62] TARI 2000. 21-22.

[63] Érthetetlennek találom, hogy miért csak Genthont, Rómert, Zakariást hozza fel irodalomnak. Igaz Gerevich Lászlót említi, de nem fogadja el az ásató meghatározását a romról. Tari Edit nem említ egyetlen leírást sem az elmúlt 20 évből, mely a falmaradványokat erődítményként határozná meg.

[64] Beleznay Andor az Albertfalvai Helytörténeti Gyűjtemény és Iskolamúzeum igazgatója, helytörténész.

[65] Mohr Miklós helytörténész Beleznay Andorhoz hasonlóan hosszú évek óta kutatja a XI. kerület történetét.

[66] Beleznay Andor és Mohr Miklós nagyon sokat tett a vár helyének felkutatásában, segítségüket ezúton köszönöm.

A másik útvonalon a cikk szerzője dolgozott a Budapesti Történeti Múzeumban fellelhető ásatási fényképek és az azon visszaazonosítható házak és geodéziai pontok segítségével.

A feltárásról készül 17 darab fénykép közül egyiken látszik a háttér (*27. kép*) és a távolabb álló házak. Közülük sokat elbontottak, de egyre biztosan rá lehet ismerni, amelyik az akkori és a mai fényképen is látható.[67]

A fényképek más információval is szolgáltak. Tanúságuk szerint a falak között egy – a múlt századi földrajzi felmérésekhez használatos – vasasztal[68] állt. Szám szerint a 45-ös (XLV). Ezt a vasasztalt, mint földrajzi pontot, a határkőhöz hasonlóan térképen ábrázolták, és ennek is megtalálhatóak a pontos koordinátái, sőt a magassági adatait is ismerjük. Így a koordinátákból az is kiszámolható, hogy a vasasztal és a határkő között 5,94 méter volt a távolság.

A két bizonyítási úttal így teljes bizonyossággal ki lehet mondani, hogy az albertfalvai vár a Kondorosi úton, a mai Junior Vállalat épülete előtt állt (*10. kép*).

Természetesen megpróbáltuk, a pontosabb behatárolást is a fényképek és az alaprajz segítségével. A fényképek szerint a határkő a hosszú északi fal közvetlen közelében, körülbelül a falszakasz közepénél állt. Három képen látható a vasasztal a határkővel (*18., 23., 27. kép*), de csak annyi olvasható le a képről, hogy tőle északnyugatra, a falhoz közel található. Olyan fotóval sajnos nem rendelkezünk, amivel biztosabb helymeghatározást végezhetnénk. Az alaprajzon a nyugati falon, az északnyugati sarokhoz közel megfigyelhető egy kis négyzetes jelzés, ami mintha nem tartozna szervesen a várhoz. Ha elfogadjuk, hogy a 13–14 méteres fal középső részén állt a határkő, akkor a közte és a határkő közötti 5,94 méteres távolság pontosan azt engedi feltételezni, hogy az alaprajzon látható besötétített négyzet nem más, mint a vasasztal.

Felmerült a kérdés, hogy ezzel a jelzéssel nem a nyugati falban található konzolt jelölte-e az ásató. Ez azonban kizárható, mert a fotó tanúsága szerint (*24. kép*) az ablaktól nem északra, hanem délre található a konzol.

Ezen adatok ismeretében a határkő és a vasasztal helyének pontos koordinátáival az erődítés falait körülbelül fél méteres pontossággal be tudjuk határolni.

GEREVICH LÁSZLÓ ÁSATÁSA

Az 1943-as ásatásról fennmaradt 17 fényképből[69] (*11–27. kép*) és egy alaprajzból nagyon nehéz rekonstruálni a feltáráson történteket. Nem tudjuk az előzményeket, nem ismerjük a körülményeket, és ennek hiányában, valamint több mint ötven év távlatából nem lehet véleményt mondani a régészeti kutatásról.

Korábban annyira keveset tudtunk, hogy az ásatás pontos ideje is kérdéses volt. Gerevich László egyetlen kiadott munkájában sem említi, hogy mikor dolgozott a területen. A különböző források 1941-es, 1942-es és 1943-as évszámot mondanak. Mohr Miklós kutatásai során a régi iratokból kiderült, hogy a feltárásra 1943. szeptember–novemberben került sor.

Az akkori budapesti múzeumok közül több, minden hónapban jelentésben számolt be az abban a hónapban végzett tevékenységükről. Itt lehet rátalálni először 1943 szeptemberében a Középkori Múzeum jelentése alatt az ásatásról. *„Dr. Gerevich László múzeumi őr Albertfalva és Budapest határán egy XV. századi kis plébánia templom romjait tárta fel, amely stílusát tekintve a Garády Sándor által már régebben feltárt Rudasfürdői templommal tart szoros összefüggést."*[70]

A jelentésen 1943. szeptember 17-i dátum van, tehát valószínűleg a hónap elején kellett megkezdődnie az ásatásnak.

Az október 18-án íródott beszámolóban ismételten olvashatunk az épületről, itt még mindig templomként határozza meg Gerevich. Tehát a feltárások elején még Gerevich László is templomnak gondolta a falakat.
„A középkori Múzeum okt. havi munkáját Budapest Albertfalva felé eső határában föltárt középkori templom ásatása és a belvárosi templomban létesítendő templommúzeum anyagának összegyűjtése és leltározása tette ki."[71]

Az ásatás befejezéséről két irat is szól. A szokásos november havi jelentésben szerepel utoljára. Itt már elmarad a templom meghatározás, helyette óvatosan középkori épülettömb elnevezést használják.
„Az Albertfalva határában kiásott középkori épülettömb tisztázása megtörtént s a munkálatok most már csak a területek elegyengetésére szolgálnak."[72]

A befejezés pontos időpontjának meghatározásához felhasználható ifj. Handl István fuvarozási vállalkozó számlája,[73] melyből kiderült, hogy 1943. november 12-én „egy fuvar műemlék fuvarozása" történt Albertfalváról a Károlyi Palotába. A jelentésből és a számla szövegéből valószínűsíthető, hogy november elején befejeződött az ásatás, és került elő leletanyag a feltárás során. Ezt erősíti a Gerevich által a Budapest

[67] A fénykép hátterében, az ablakával az ásatásra néző ház a Kondorfa u. 19. szám alatt található.

[68] Ilyen látható ma is a Margit szigeten, ilyen volt a Kánai kolostor területén. Néhányat a Bosnyák téren gyűjtöttek össze és mutattak be, melyet sikerült megmenteni a pusztulás elől.

[69] Mind a 17 fényképet közlöm. A képaláírásoknál a fotók hátoldalán található meghatározást írtam. Néha ezek a meghatározások nem pontosak, erre a szövegben külön kitérek.

[70] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószámmal ellátott iratok) 1. csomó, 2. dosszié

[71] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószámmal ellátott iratok) 1. csomó, 3. dosszié

[72] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószámmal ellátott iratok) 1. csomó, 3. dosszié

[73] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószám nélküli) 1. csomó, 1. dosszié

polgármesterének írt levél, melyben Schauschek Jánosnak 300 pengőt kér kiutalni, mert a várkastély műszaki felméréseit elkészítette.

„A Fővárosi Régészeti Intézet őszi ásatásai folyamán Budapest déli határában egy XV. sz. várkastélyt tárt föl. A műszaki felvételekkel Schauschek János urat bíztuk meg, aki úgy a kastélyt, mind a várban a helyőrségi és a Mátyás templom mellett talált falak felvételét elvégezte."[74]

A november 11-én keletkezett levélben már várkastélyról olvashatunk. Érdekes, hogy az iratokat olvasva rekonstruálni lehet, hogyan változtatta meg Gerevich a véleményét a romról. A 15. századi kormeghatározás később változni fog, mert az 1975-os könyvben[75] már korai nemzetségi várról ír.

A kutatás során Mohr Miklós által talált iratotok az ásatás előtti időszakot és a körülményeket mutatják be. Dr. Csethe János főjegyző a Központi Igazgatóságnak írott levelében olvashatjuk,[76] hogy május 5-én kereste meg a múzeum Albertfalva község előjáróságát ásatási engedélyezésének kérésével. A levél erre a válasz, melyben a főjegyző értesíti a múzeumot, hogy az ásatás érinti a védtöltést, mely Határárok déli oldalán húzódhatott, így a Székesfővárossal is egyezkednie kell. Augusztus 3-án Gerevich kéri a polgármestert,[77] hogy az ásatásra az ügyosztály egyik kultúrmérnököt rendeljenek ki, mert a feltárás néhány méterrel a töltés alá húzódik, és hogy a helyreállítás szakszerűen történhessen. Megmaradt a múzeum levele a Kábelgyár R.T. Igazgatójához,[78] melyben kérik, hogy engedélyezzék a területükön az ásatást. A válaszlevélben[79] a Kábelgyár Részvénytársaság engedélyezi a régészeti feltárást, de kikötik, hogy ha az ásatások eredménytelenek maradnak vissza kell temetni a területet, illetve ha előkerül *„magánjogi értelemben vett kincs vagy bármely más kultúrtörténeti vagy régészeti értékkel bíró dolog"* arról értesítsék a tulajdonost, és az őket *„megillető részesedést"* kiszolgáltassák.

1943. augusztus 26-án keletkezett levél is megmaradt,[80] amelyben a múzeum megkeresi a másik tulajdonost is a Gamma papírgyárat.

Gerevich 1944 januárjában leírja az ásatás eredményeit a Budapest Székesfőváros Közigazgatási Évkönyve 1944-re tervezett kiadványában.

„A múzeum második kiemelkedő ásatása a Budapest déli határában fekvő és egy töltés alatt eltemetett rom földtárása és tisztázása volt. Ez a rom templomként szerepelt az eddigi irodalomban. A kutatás földerítette, hogy fallal övezett erős négyszegletes védőtoronnyal ellátott Mátyás – kori vizivár helyezkedett itt el. A 3–5 m magasságú falmaradványok a téglalap alakú lakóépület és a torony szerkezetére igen tanulságos adatokkal szolgáltak. Különösen fontosak ezek az eredmények, ha tekintetbe veszzük, hogy hasonló rendeltetésű kis vizivár nemcsak Budapest területén ismeretlen, de az egész ország területén alig ismert típust képvisel. Ez a vár a budapesti középkori védrendszer első láncszeme."[81]

Megfigyelésre méltó, hogy az ásatás után néhány hónappal Gerevich László már várról ír. Azt, hogy mi alapján véli Mátyás-kori vízivárnak, nem tudjuk.

Az alaprajz egy teljesen kibontott épületet[82] sejtetett a fényképek ismerete előtt. Ezzel szemben a fotók[83] nem ezt a képet mutatják. Sajnos a fényképezés körülményeről sem tudunk semmit, valószínűsíthetjük a képek alapján, hogy nem egyszerre keletkezhettek a felvételek, inkább az ásatás vége felé. A fotókat vizsgálva, a hátoldalukon található rövid helymeghatározások segítségével, megállapítható, hogy a 17 fénykép lefedi a déli hosszú fal és a torony nyugati fal kivételével a területet. A fotók hiányában azt viszont nem tudjuk megállapítani, hogy az épület déli szakaszát és a torony nyugati zárófalát valóban feltárták-e, vagy a rajz csak egy rekonstrukció?

Az első szembetűnő megállapítás, hogy a kutatás csak a falakat vizsgálta, tehát egybefüggően kibontott területek nincsenek. Úgy tűnik, hogy amikor megtalálták a falakat, akkor azok irányába indulva „lebontották" róluk a földet. A fényképek tanusága szerint sem a belső, sem a külső oldalon nem jutottak le a járószintig. Ez csak egy esetben, a toronynál, képzelhető el, de a fényképek alapján pontosan ezt nem lehet meghatározni. A torony falánál megfigyelhetjük, hogy bizonyos helyeken a falon levő földet nem szedték le, hanem a széleket megkeresve rajta hagyták egy csíkban. A képeken nem látunk szelvényeket, árkokat.

[74] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószámmal ellátott iratok) 1. csomó, 3. dosszié

[75] GEREVICH 1975. 398.

[76] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószám nélküli) 1. csomó, 1. dosszié

[77] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószám nélküli) 1. csomó, 1. dosszié

[78] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószám nélküli) 1. csomó, 1. dosszié

[79] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószám nélküli) 1. csomó, 1. dosszié

[80] Középkori Osztály Iratai 1943. (iktatószám nélküli) 1. csomó, 1. dosszié

[81] Középkori Osztály Iratai 1944. (iktatószámmal ellátott iratok) 1. csomó, 1. dosszié

[82] Egyedül a kerítőfal van csak részben feltárva, amit 20 méteres szakaszon találták meg az alaprajz szerint.

[83] A fényképdokumentáció jelentőségét én abban látom, hogy míg egy alaprajzból vagy egy leírásból csak felületes képet tudunk alkotni az ásatásról, addig a fényképek segítségével és természetesen az alaprajzot figyelembe véve rekonstruálni lehet valamilyen szinten az ásatást.

Keletről vizsgálva az épületet az első és az egyik legfontosabb pont a fal és a torony kapcsolata. Gerevich az egész ásatásból csak annyit közölt, hogy a torony –, azaz az egész épület – később készült, mert hozzá van építve a kerítőfalhoz.[84] Ez a kijelentés a fotók alapján valóban bizonyítottnak látszik,[85] mert jól látszik a falelvállás és a torony szokatlan hegyesszögű sarka (*11. kép*). Nem túl gyakori megoldást figyelhetünk meg ebben az esetben. A torony falhoz való építésével kapcsolatosan több kérdés is felmerül. Miért található a falban ez a szokatlan görbület? Különös ez a „hullámos fal" megoldás egy erődítésnél (*12. kép*). Sok esetben földrajzi környezet miatt törik meg, vagy változtatja meg az irányát a fal. Ebben az esetben azonban sík a vidék, tehát ezzel nem magyarázható. Felmerül a kérdés, hogy így ki akartak valamit kerülni, például egy vizenyős szakaszt, melyre nem tudtak alapozni, bár ez is csak hipotézis.

Kérdés, hogy miért a fal épült korábban (*13. kép*). Válasz lehet, hogy a fal megépítésével körbezártak egy területet és csak utána kezdődött meg a lakóépület építése, de elképzelhető, hogy volt egy korábbi, talán kisebb épület a fallal körülvett területen, melyet később elbontottak, és a fennmaradó helyre csak így fért be az új épület. A feltevések közé lehet sorolni, hogy nem egyszerre épült az alaprajzon látható épület, korábbi a téglalap alakú szárny és a fennmaradó helyre „beszorítottak" később egy tornyot. Sajnos a fényképek a torony és a tőle nyugatra található épület kapcsolatát nem mutatják. Természetesen ezek csak hipotézisek, melyeket egy újabb ásatás megerősíthet, vagy cáfolhat (*14–15. kép*).

A torony déli oldaláról készült fotó címe: Bejárat a toronyba (*17. kép*). Sajnos ebben az esetben nincs piros – fehér mérőkaró a képen, ezért nincs pontos viszonyítási alapunk. A képen valóban egy bejárat látható egy faragott kővel. Látható, hogy a belső járószint vagy nem volt azonos magasságban a „küszöb" szintjével, vagy a járószintet Gerevichék átvágták. Sajnos a kép alapján több nem állapítható meg. A bejáratot közelebbről mutató fotó (*16. kép*) a nyugati fal délnyugati sarkánál beugrást mutat, ami az ajtókeret köveinek a helyét mutathatja, és ez figyelhető meg az alaprajzon is. Ezek szerint az 1,8 méter vastag falon a külső oldalon lehetett az ajtó. A fényképet vizsgálva a belső oldalon ajtóra utaló nyom nem figyelhető meg.

A torony keleti oldalán a falban megszakadást figyelhetünk meg (*19–20. kép*), ugyanis a fal középpontjában kelet – nyugat irányú bevágás látható „A toronyban lévő csatorna" címmel ellátott fényképen (*21. kép*). Ebben az esetben merült fel a legtöbb probléma.

Mind az alaprajzon, mind a fényképen látható a torony keleti falában kialakított „fülke", melynek a funkciója egyenlőre meghatározhatatlan. A kép bal szélén található kőfal valószínűleg már a kerítőfal belső falsíkja. Az átvágás nem túl széles, de mélyen átmetszi a keleti falat. Az átvágás alatt, az „ép" falban vele párhuzamos irányban egy hosszúkás üreget figyelhetünk meg. Valószínűleg ezt határozza meg Gerevich csatornának. Én szkeptikus vagyok a csatorna elképzeléssel szemben. Természetesen felmerül a kérdés, hogy az ásató milyen csatornára gondolt, mert a kép tanulsága szerint a kis átmérő, és a kibélelés hiánya, megkérdőjelezi elgondolását. Én inkább egy gerenda helyének gondolom az üreget.

A torony belsejében hatalmas földhalom (ki nem bontott föld) volt, ezért nem láthatjuk a nyugati falat. *(18. kép)* Lényeges lenne pedig, mert választ kapnánk, hogy a torony nyugati fala és a téglalapalakú épület keleti fala egy fal, vagy több, és milyen kapcsolatban vannak egymással. Így nem tudjuk a megoldást arra sem, hogy egyszerre épült a torony és a hosszúkás épület, vagy nem, valamint arra sem kapunk választ, hogy volt – e átjárás a torony és az épület között.

A nyugati, téglalap alakú épületről, melyet Rómer a templom hajójának gondolta 7 fénykép (*22–27. kép*) maradt ránk. Csak az egyiken (*27. kép*), az egész területet ábrázoló képen, van mérőrúd, és az is elég távol, ezért a torzítás miatt a falak magasságát csak nagyságrendileg tudjuk megállapítani. Elmondható, hogy a 10–20 cm magas falmaradványoktól körülbelül 60 cm-es falmaradványokig sikerült kibontani az ásatás során. A képen se külső, se belső járószint nem látható, tehát a korábban leírtak itt is érvényesek, csak a falakat kutatták, a belső és külső rész vagy nem érdekelte őket, vagy nem volt idejük feltárni. A falakat sem bontották ki az alapokig, legtöbbször félbe hagyták.

Az egyik képen jól látható az északkeleti támpillér (*23. kép*). Meglétének valószínűleg statikai oka lehetett, a Duna közelsége miatt az ingoványosabb talajon jobban megállt így a fal.

A falakról elmondható, hogy vegyes kövekből épültek. Faragott köveket ezzel szemben többet találtak. Építészeti elemek, konzolok, nyílászáró keretek figyelhetőek meg a képeken. Mivel nem külön – külön vannak lefotózva, hanem a képeken csak „mellékesen" szerepelnek, nehéz megállapítani funkciójukat. A 17. képen látható ablakkeret legkorábban a 14. század végére tehető.[86] A kőfaragvány nem a falban, eredeti helyén látható, hanem a bejárathoz támasztva, ezért datálása nem segít az egész épület pontos kor-

[84] GEREVICH 1975. 398.

[85] Fontos megfigyelése Gerevichnek, hogy a kerítőfal korábbi. Kevés erődítés esetében van módunkban meghatározni, hogy a különböző falak milyen sorrendben épültek.

[86] Buzás Gergely meghatározása, segítségét ezúton köszönöm. Itt szeretnék továbbá köszönetet mondani kollegáimnak segítségükért, tanácsaikért.

meghatározásához. Hipotézisként elképzelhetőnek tartom, hogy többször átépítették az erődítést, és ez a kőfaragvány nem az építés kezdetét határozza meg. Nem tartom valószínűnek, hogy a faragott kő szórvány lenne, mert a közelben nem tudunk olyan középkori épületről, ahol ilyen lehetett volna.

Az alaprajzon a hosszú északi fal nyugati végén ablak jelzése látható. Az egyik fényképen apró kis nyomokból feltételezni lehet, hogy valószínűleg ott lehetett az ablak, de a fal olyan rossz állapotban volt, hogy csak a fénykép alapján nem kapunk több információt az ablakról (*22. kép*).

A nyugati falon található ablakokat is ábrázolják a fényképek. Ezek pinceablakok, amelyek azt bizonyítják, hogy a Gerevich által megtalált szint pinceszint volt. Ezzel magyarázható, hogy nincs bejárat a téglalap alaprajzú épületbe (*24–25. kép*).

Két fényképen látszik a nyugati falon levő konzol (*24, 26. kép*), helyét a fényképek hátoldalán található kézzel írott leírásból tudjuk. Az alaprajz ugyan nem jelöli helyét, de az egyik fotón (*24. kép*) látható ablakrézsűből megállapítható, hogy a nyugati oldal közepén a két ablak között volt. A *22. képen* az északi fal középső részén is látható egy konzol, melyet szintén nem jelöl az alaprajz.

Összefoglalóan az ásatásról elmondható, hogy nem a ma megszokott módszerekkel, körülmények között folyt, ennek ellenére az alaprajzon láthatók és a fényképek nem mutatnak túlzott eltérést.

PÁRHUZAMOK

Nehéz párhuzamot találni az albertfalvai romhoz. Egyrészt azért, mert az alaprajzon látható elrendezés igen ritka,[87] másrészt mert nincs teljesen feltárva az egész erődítés. Néhány példát szeretnék bemutatni, melyek hasonlóságot mutatnak az albertfalvai épülettel. A szakirodalom által kisvárnak nevezett 13. századi erődítménytípusból választottam ki néhány példát. Simon Zoltán Műemlékvédelemben megjelent, a Mátraszőlős–Kisvár feltárásáról szóló, publikációjában[88] a rekonstrukciós kép mutat hasonlóságot az általam vizsgált erődítéssel kapcsolatban (*28. kép*).

Márianosztra–Biberváron[89] került elő a központi toronytól nyugatra egy falakkal határolt terület, amelyet a vár feltárója udvarnak határozott meg. Ebben az esetben csak a falak helyzete mutat hasonlóságot az Albertfalván találttal (*29. kép*).

Részben alaprajzilag, részben a támpillérek megléte miatt szeretném bemutatni a lengyelországi Zlotarja-ban (Zlotterie) található erődítést.[90] Méretei sokkalta nagyobbak, valamint a téglalap alakú fallal körülzárt hely valószínűleg udvar. A szűkszavú leírásból csak az derül ki, hogy 1409-ben építették. Megfigyelésre méltó, hogy vizet, vagy vizenyős területet jeleznek mellette, ami magyarázza a támpillérek meglétét (*30. kép*).

A déli oldalon található ötszögletű „tornyot" leszámítva hasonló alaprajzi formát mutat a Szigliget-Óvár (Királyné szoknyája) erődítése. A földrajzi helyzete és a mérete – a szigligeti rom hegy tetején található, mérete 41 × 15,5 méter – különbözik.[91]

A magasabban fekvő „kővároknál" is lehetne hasonló formákat megfigyelni, de véleményem szerint párhuzamot azért nem szabad vonni, mert más földrajzi környezetben találhatóak az erődítések. Az utóbbi vártípusnál fennáll az a veszély is, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni, hogy hogyan nézett ki a 13. században. A párhuzamot inkább a „kisváraknál" tartom keresendőnek, talán azért is, mert földrajzi elhelyezkedésükben, miszerint alacsonyabb, jobban megközelíthető helyen fekszenek, hasonló az albertfalvaival.

Nem jelent csak az a tény párhuzamot, hogy egy erődítésnek támpillére van, úgy gondolom, hogy ez stabilitás kérdése. Ha mindenképpen hasonlót próbálunk keresni, akkor a lengyel példán kívül Szabadbattyán-Kula és a jáki Apáti ház tornya kerülhet szóba. Szabadbattyán-Csikvár[92] (Kula-torony) a négyszögű torony sarkain és oldalain, megközelítően a felezőpontnál találhatóak támpillérek. Talán kevésbé ismert a jáki Apáti ház támpilléres tornya.[93] Ha csak az alaprajzot nézzük, hasonlít az albertfalvai erődítményre: támpilléres toronyhoz téglalap alakú épület csatlakozik. A datálást megfigyelve kiderült, hogy ez utóbbi épület a 13. századnál korábban épült, míg a torony az épület pusztulása után a 13. század első felében épült.

TERVEK, LEHETŐSÉGEK

Úgy gondolom, hogy a lokalizálással, a források összegyűjtésével, a történelmi korszakba való behelyezésével, elvégeztük a legszükségesebb feladatokat. Ennek ellenére maradtak nyitott kérdések, amelyekre csak egy hitelesítő ásatás tudna válaszolni. Sajnos az épület és a sánc által védett terület legnagyobb része a Kondorosi út és a Junior Vállalat alatt van. A vasasztal és a mai terület szintadatai közötti különbségből kiszámítható, hogy legalább 1–1,5 méter vastag az újkor feltöltés. Arra, hogy a déli sáncból régészeti kutatással valami megfigyelhető, nem tartom valószínűnek. A közelben épült nagyobb épületek alapozása teljesen megsemmisítette a déli védelmi rendszert. Mivel elég jól be tudjuk határolni a fa-

[87] Szokatlan alaprajzi forma, hogy a torony és a hozzá csatlakozó épület ilyen szögbe álljon.

[88] SIMON 1989. 99.

[89] MIKLÓS 1983. 11.

[90] KRAHE 1996. 715.

[91] MRT 1. 154-155.

[92] HATHÁZI Gábor: Szabadbattyán-Csikvár (Kula torony). A 1998-as Castrum Bene konferencia kirándulási vezetőjének szövege.

[93] Valter Ilona szíves szóbeli közlése, segítségét ezúton köszönöm.

lak elhelyezkedését, ezért tudjuk, hogy a Kondorosi úttól északra eső a patakig terjedő füves részen, illetve a parkoló területe alatt is vannak romok, amelyek kutathatóak. Véleményem szerint az északnyugati sarok mindenképpen a füves területen található.

A fényképek alapján Gerevich Lászlónak valószínűleg nem sikerült a járószintig lejutnia, ezt bizonyítják a fényképek, amely a pinceablakot és a konzolt a kibontott szinttől körülbelül 50 cm-re mutatják. Ezért egy esetleges ásatásnak nem csak az lenne a célja, hogy hitelesítsük az által megtalált falakat, hanem feltárhassuk a Gerevich által érintetlen rétegeket.

Az ásatás több kérdésre is adhatna választ. A kutatás során pontosan lehetne keltezni az épületet, így igazolni vagy cáfolni tudnánk azt, hogy valóban a 13. századra lehet a megépülését datálni. Feleletet kapnánk az átépítések kérdéseire és a pusztulásáról.

A kutatást még nem lehet lezárni. Előbukkanhat még levéltárakban, adattárakban vagy magánszemélyeknél még valamilyen információ. Hiszen a cikk megírása közben kerültek elő azok az iratok, melyekből az ásatás idejét tudtuk kikövetkeztetni. Hasznos lenne szemtanút, leírást, naplót találni az ásatásról, leletekről. A kérdések sokaságának ellenére, mindenképpen vannak eredmények, sikerült egy elveszett erődítést lokalizálni és a lehetőségekhez mérten bemutatni.

IRODALOMJEGYZÉK

A GELLÉRTHEGYTŐL 1990	A GELLÉRTHEGYTŐL A KAMARAERDŐIG. Budapest XI. kerület története. Szerk. Tóth Gábor Bp. 1990.
BELEZNAY 1997	BELEZNAY A.: Középkori rom a mai Albertfalva területén. In: Egyházközségi levél. Húsvét 11 (1997) p. 49–55.
MATUZ 1992	D. MATUZ E.: Adatok Rómer Flóris kéziratos hagyatékából Pest-Buda középkori történetéhez. BudRég 29 (1992) p. 11–32.
GENTHON 1951	GENTHON I.: Magyarország műemlékei. Bp. 1951.
GERECZE 1906	GERECZE P.: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. In: Magyarország műemlékei 2. Bp. 1906.
GEREVICH 1971	GEREVICH, L.: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp. 1971.
GEREVICH 1975	Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Szerk.: GEREVICH L. Bp. 1975.
GYÖRFFY 1997	GYÖRFFY Gy.: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásáig. Bp. 1997.
GYÖRFFY 1998	GYÖRFFY Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 4. Bp. 1998.
KOPPÁNY 1999	KOPPÁNY T.: A középkori Magyarország kastélyai. Művészettörténeti füzetek 26. Bp. 1999.
KRAHE 1996	KRAHE, Friedrich Wihelm: Burgen des deutschen Mittelalters. Grundriss-Lexikon. Augsburg, 1996.
KUBINYI 1971	KUBINYI A.: A budai német patriciátus társadalmi helyzete családi összeköttetéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. Levéltári közlemények 42 (1971) p. 203–269.
KUBINYI 1992	KUBINYI A.: Középkori váraink néhány kérdéséhez. Műemlékvédelem 36 (1992) p. 117–121.
MIHALIK 1941	MIHALIK S.: Hol állott Szent Szabina temploma? A kőérberki romok rövid története. In.: Tallózás Budapest és környéke múltjából. Bp. 1941.
MIKLÓS 1983	MIKLÓS Zs.: Ásatás Márianoszta-Biberváron. ArchÉrt 109 (1983) p. 10–23.
MIKLÓS 1991	MIKLÓS Zs.: Árpád-kori földvár, középkori templom és temető Kerepes (Kerepestarcsa)-Kálvárián. StComit 22 (1991) p. 347–370.
MIKLÓS 1998	MIKLÓS Zs.: A Galga-völgyi földvárkutatás újabb eredményei. In: Egy múzeum szolgálatában, Tanulmányok Asztalos István tiszteletére. MúzFüz 48 (1998) p. 93–111.
MRT 1	Magyarország Régészeti Topográfiája 1. Bp. 1966.
NAVARRA 1984	NAVARRA J.: Albertfalva. Buda és vidéke 3. évf. (1894. május 21.) 21. sz. p. 10.
PARÁDI 1982	PARÁDI N.: A kácsi középkori lakótorony. HOMÉ (1982) p. 9–30.
RÓMER 1864	RÓMER F.: XIII. Jegyzőkönyv. 1864.
RÓMER 1876	RÓMER F.: Román és átmenetkori építmények hazánk területén. (Szemelvények jegyzőkönyveimből). ArchKözl 10 (1876) p. 1-61.
SCHEMATISMUS JUBILARIS 1977	A székesfehérvári egyházmegye jubileumi névtára 1977-ben, alapításának 200. esztendejében. Székesfehérvár, 1977.
SIMON 1989	SIMON Z.: Castrum Zeuleus. Műemlékvédelem (1989) p. 93–100.
SÓLYOM 1877	SÓLYOM J.: Buda déli környéke és keserű vízforrásai történeti, régészeti, helyirati és természettudományi szempontból. Bp. 1877.
TAKÁCS 1915	TAKÁCS S.: Rajzok a török világból 2. Bp. 1915.
TARI 2000	TARI E.: Pest megye középkori templomai. StComit 27. Szentendre, 2000.
TEREI 1998	TEREI Gy.: Fejér megye középkori és koraújkori erődítményei. Bp. 1998. (Szakdolgozat)
ZAKARIÁS 1961	ZAKARIÁS G. Sándor: Budapest. In: Magyarország művészeti emlékei 3. Bp. 1961.

DIE LOKALISIERUNG DER BURG VON ALBERTFALVA

László Gerevich führte 1943 eine Ausgrabung in Albertfalva durch, wo er die Mauern eines Gebäudes fand, das als mittelalterliche Burg identifiziert werden konnte. Die Freilegung und die Ergebnisse wurden nicht publiziert. Der Ort der Ausgrabung ist über die Jahre in Vergessenheit geraten, die Befestigung ist aus dem allgemeinen Bewusstsein jedoch nicht verschwunden.

Neben dem Mangel an genauerer Bestimmung des Ortes, wissen wir über die Ausgrabung selbst auch nichts Näheres, weil außer einer Grundrißzeichnung, einer kurzerer Beschreibung sowie damaligen Dokumenten und einigen Ausgrabungsaufnahmen keine weitere Dokumentation erhalten geblieben ist.

Auf Plänen kann die Ruine von den 1780er Jahren an gefunden werden. Auf einigen Plänen erscheint sie nur als Markierung, auf anderen, wie zum Beispiel auf dem Plan von László Vörös aus 1933, sind die Mauern hingegen ganz genau gezeichnet. Mehrere Pläne bilden auch Schanzspuren ab.

Von den schriftlichen Quellen ist die erste und eine der wichtigsten von Flóris Rómer, der nicht nur eine Beschreibung über die Burg machte, sondern auch ihren Grundriss abzeichnete. Er hat die Mauerreste als Kirche identifiziert.

Diese irrtümliche Ansicht wurde nach Rómer von mehreren Forschern übernommen. Nach der Beschreibung von Jenő Sólyom stand die „Burg" auf einem großen Erdhaufen und er hielt sie für ein türkisches Minarett. In der Zeit nach der Freilegung können wir sie im Denkmalkataster von István Genthon noch als Kirche bezeichnet finden. In den Dokumenten des Historischen Museums der Stadt Budapest aus den 1950-60er Jahren erscheint sie schon als Burg und in dieser Zeit blieb man ihrem Schicksal auf der Spur. Ein Teil der bis heute veröffentlichten Arbeiten identifiziert ihre Funktion noch immer falsch, aber mehrere Studien benutzten schon die Beziechnungen „Burg" oder „Herrenhaus". András Kubinyi identifizierte sie als Turm von Werner.

Die wichtigste Frage bezüglich der Ruine ist, ob der Bau eine Kirche oder eine Burg war. Flóris Rómer hielt ihn wahrscheinlich deshalb für eine Kirche, weil er nur Details sehen konnte und nicht das Ganze im überblick, wie Gerevich. Mit Hilfe des Grundrisses und der Fotos ist offensichtlich geworden, dass der früher für einen Chor gehaltene, viereckige Bau in Wirklichkeit ein Turm ist. Anhand der Fotos können wir mit Sicherheit behaupten, dass das Gebäude zweistöckig war, und das stärkt auch jene Deutung, dass das Gebäude eine Befestigung war.

Die Feststellung des genaueren Ortes erfolgte auf zwei Wegen. Die Lokalhistoriker Andor Beleznay und Miklós Mohr haben den ursprünglichen Standort mit Hilfe alter Pläne und Grenzsteine gefunden. Einen anderen Weg der Ortsbestimmung erlaubten die Fotos des Historischen Museums der Stadt Budapest. Auf einem Foto ist im Hintergrund das Haus der Kondorfa Str. 19 zu erkennen. Auf einigen Fotos ist der zu geographischen Vermessungen des 19. Jahrhunderts benutzte Eisentisch zu sehen, dessen Koordinaten bis heute erhalten sind, wonach man genau feststellen konnte, dass die Befestigung auf der Kondorosi Str., vor dem Gebäude des Unternehmens „Junior" stand.

Anhand der Fotos und der damaligen Dokumente war in gewisser Weise zu rekonstruieren, was László Gerevich gefunden haben mag. Die Freilegung zwischen September und November 1943 geschah nicht mit den heutigen archäologschen Methoden. Die Forschung hat nur die Mauern untersucht, ohne Forschungsgruben und Flächenfreilegung. Die Mauern entlang wurde die Erde darüber „entfernt".

Der interessanteste und die meisten Fragen aufwerfende Teil des Gebäudes ist der Turm. Sowohl auf dem Grundrissplan, als auch auf den Fotos ist zu sehen, dass der Turm an der wellenförmigen Umfassmauer zu sehen. Weshalb sie solche Linienführung hat, wissen wir nicht, nur raten können wir, warum der Turm an die Umfassmauer angebaut wurde. Außer der Türöffnung ist im Turm noch eine Öffnung zu finden, die nach der Meinung von Gerevich ein Kanal ist, was jedoch nicht stimmt. Wahrscheinlicher war sie die Stelle eines Balkens. Die Beziehung zwischen dem Turm und dem rechteckigen Gebäude wird auf dem Foto nicht gezeigt, so bekommen wir darüber keine genaue Informationen. Von dem langen Gebäude wurden auch wenigen Fotos gemacht. Die Fenster, die auch der Grundrissplan zeigt, sind auf jeden Fall Kellerfenster. Von den Konsolen hat man einige, noch an ihrer originalen Stelle gefunden. Die Steinmetzearbeiten, die auf den Fotos gezeigt werden, sind nicht mehr an ihrem ursprünglichen Ort.

Weil wir nicht alle Grundinformationen kennen, sind Parallelen schwer zu finden, ganz gute Parallele gibt es ja auch gar nicht. Mátraszőlős - Kisvár, Márianosztra - Bibevár und Szigliget - Óvár sind solche Befestigungen, wo Turm und Geländeflügel sich in ähnlicher Weise anschließen.

Sehr zu wünschen wäre die Suche nach weiteren der verschollenen Dokumentationen, wie das Ausgrabungstagebuch und die Grabungszeichnungen.. Auf alle Fälle wäre eine neue Ausgrabung nötig, die die vielen Fragen vielleicht beantworten kann.

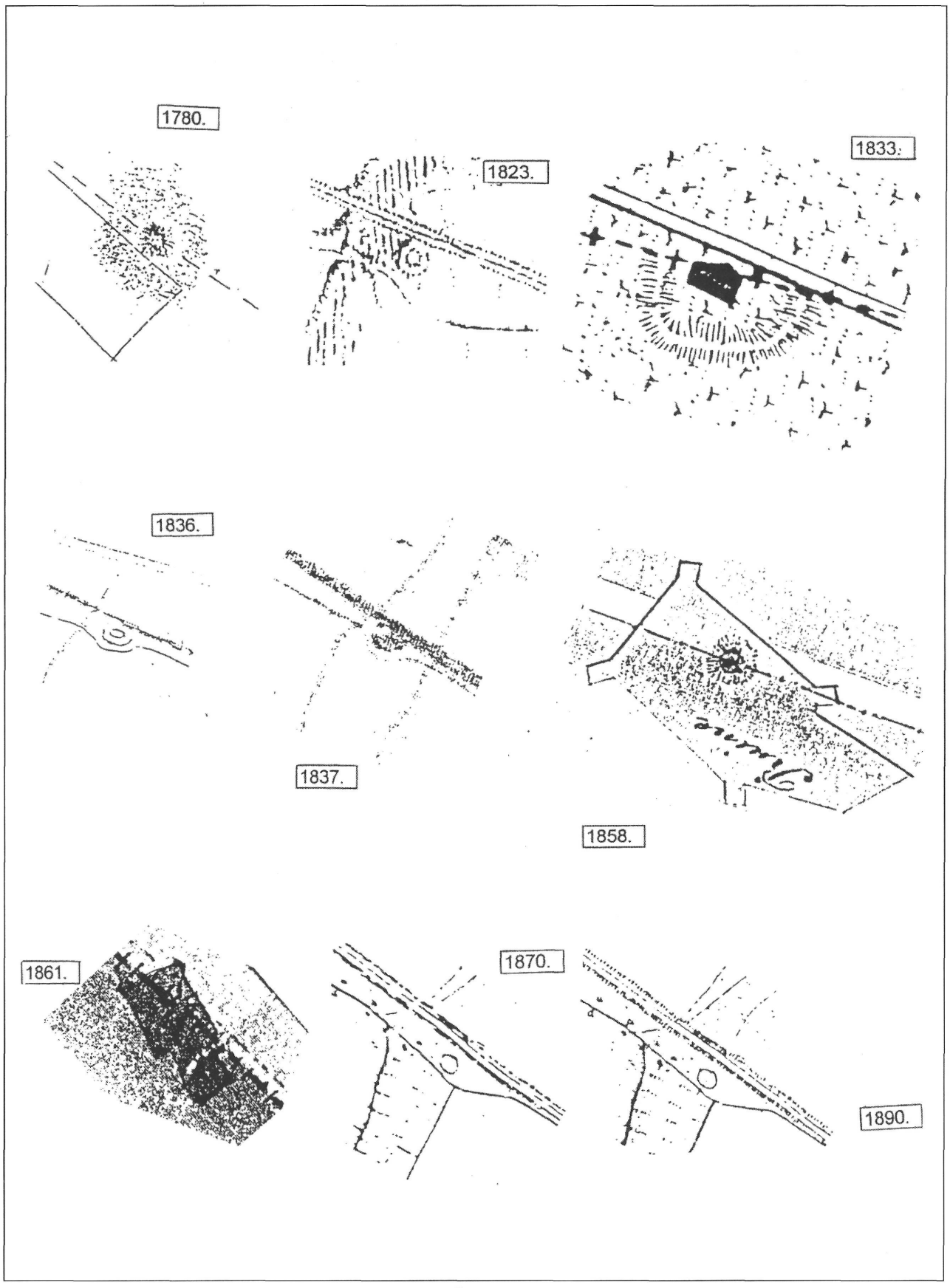

1. kép. Az erődítés térképi ábrázolásai

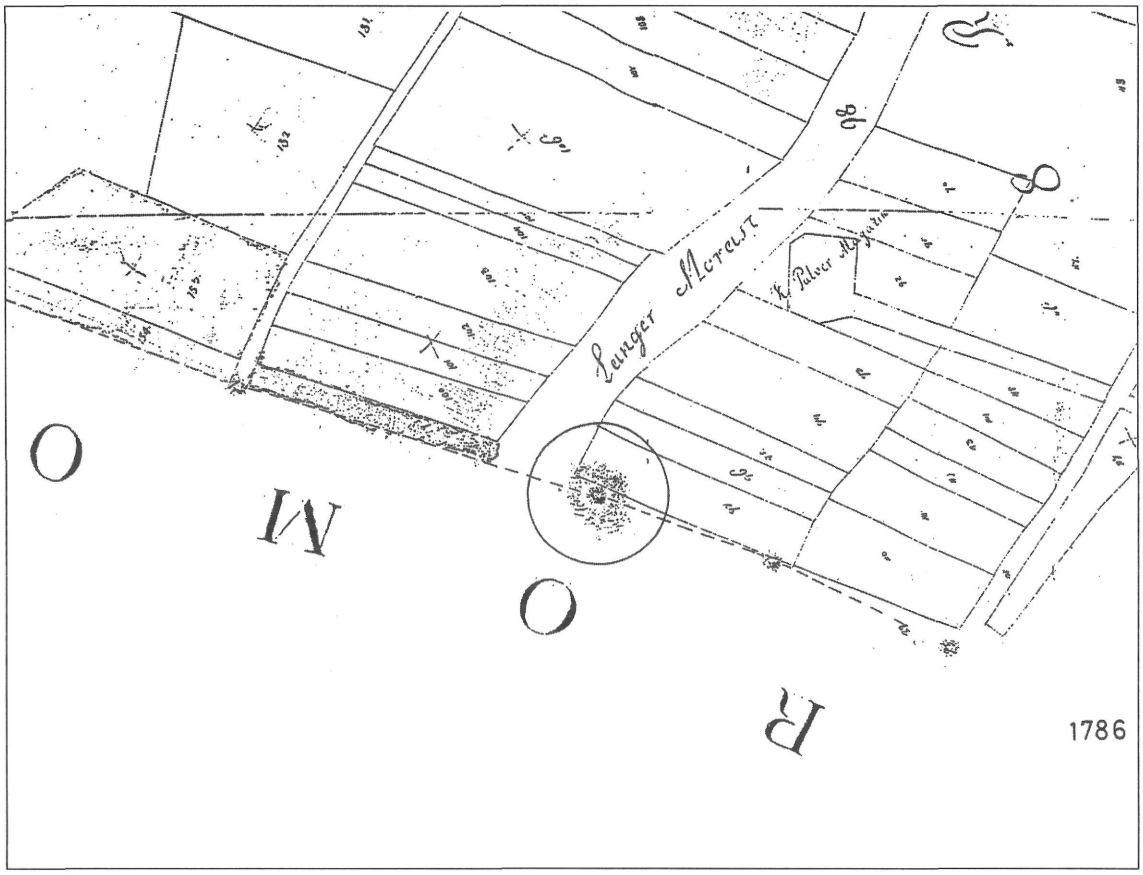

2. kép. Johann Kayser térképe 1786-ból

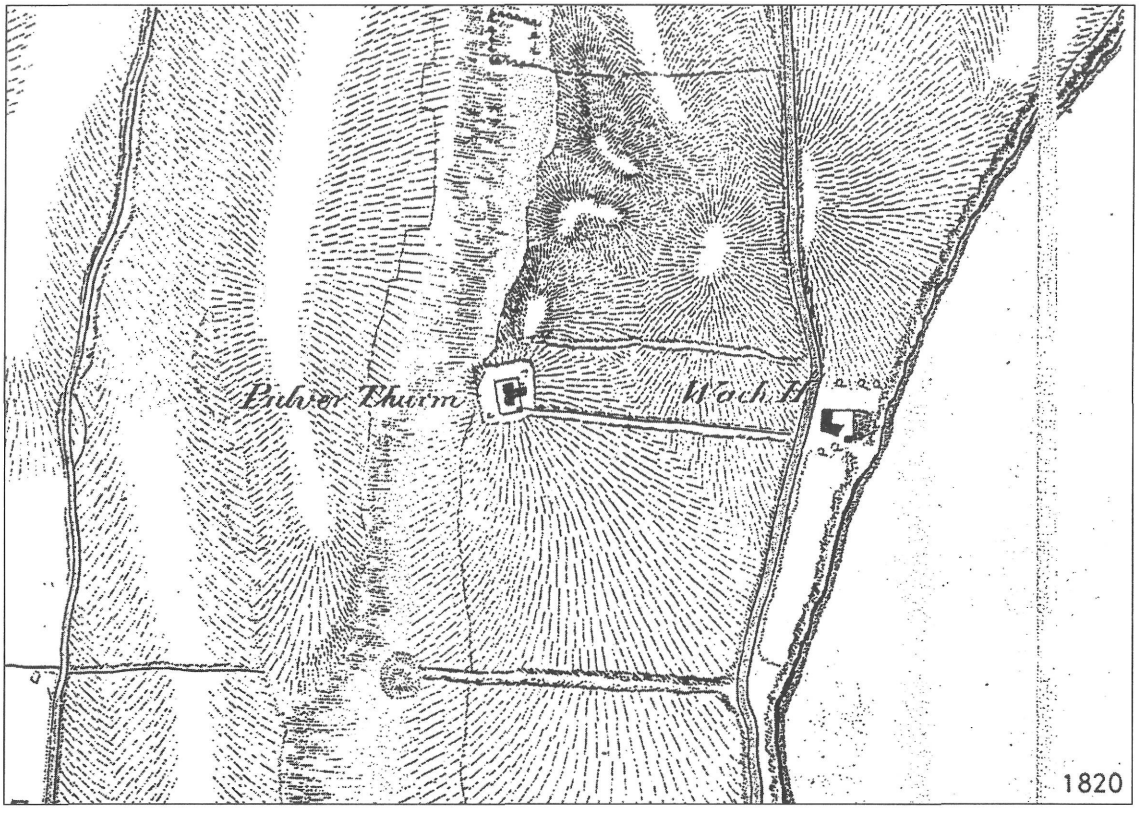

3. kép. Térkép 1820-ból

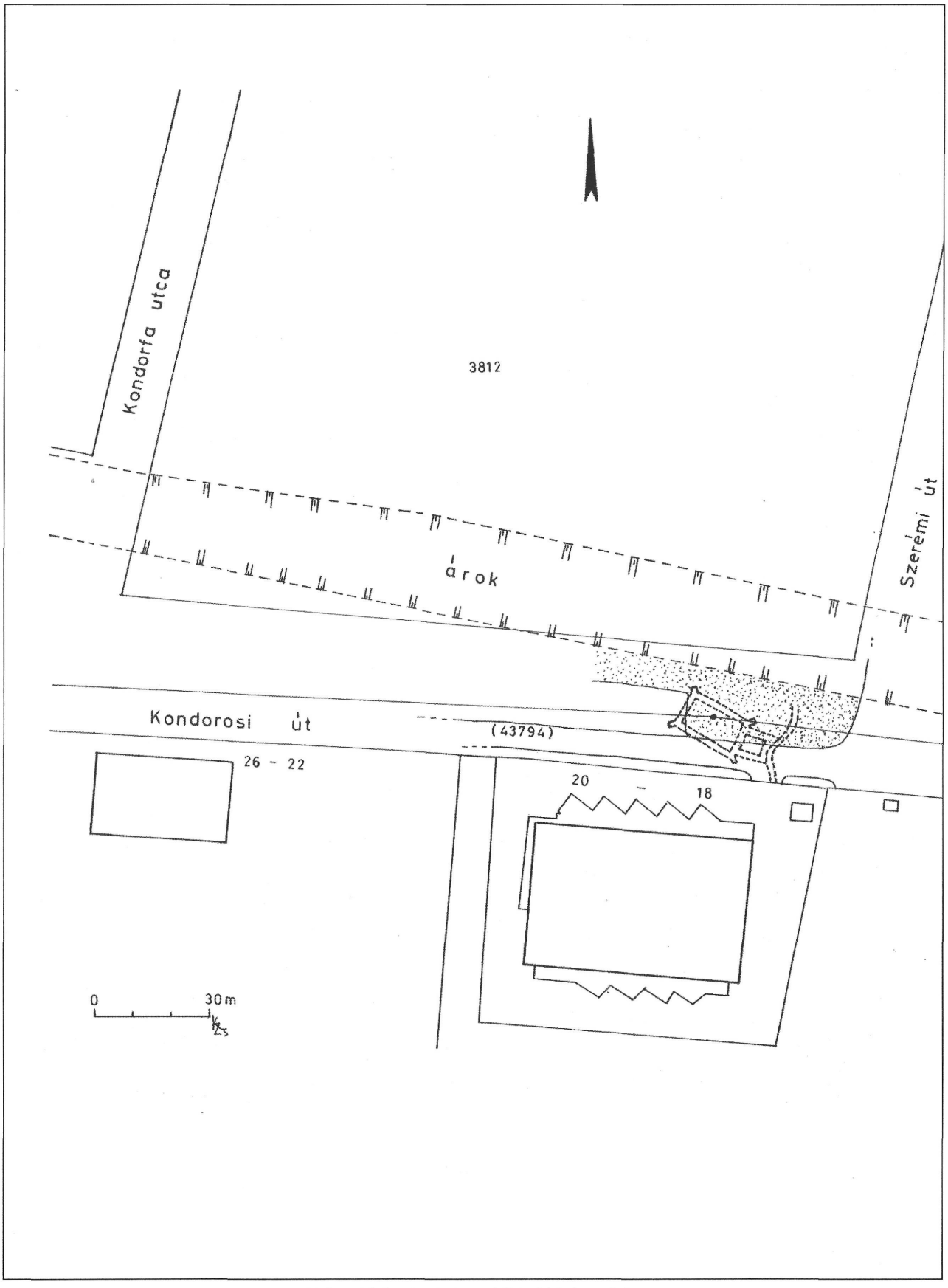

10. kép. A helyszínrajz és a erődítés feltételezett helye

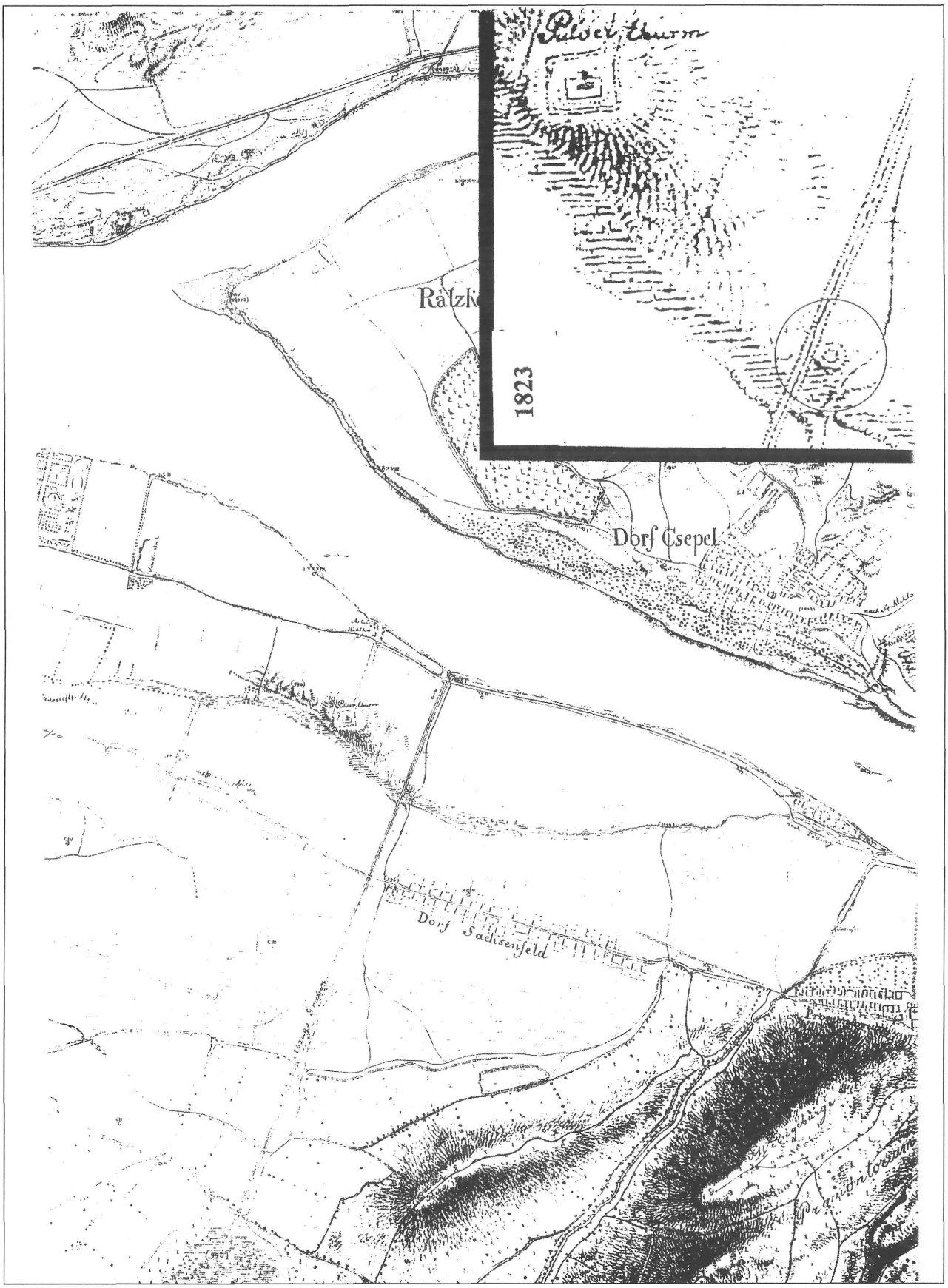

4. kép. Peter von Modesti térképe 1823-ból

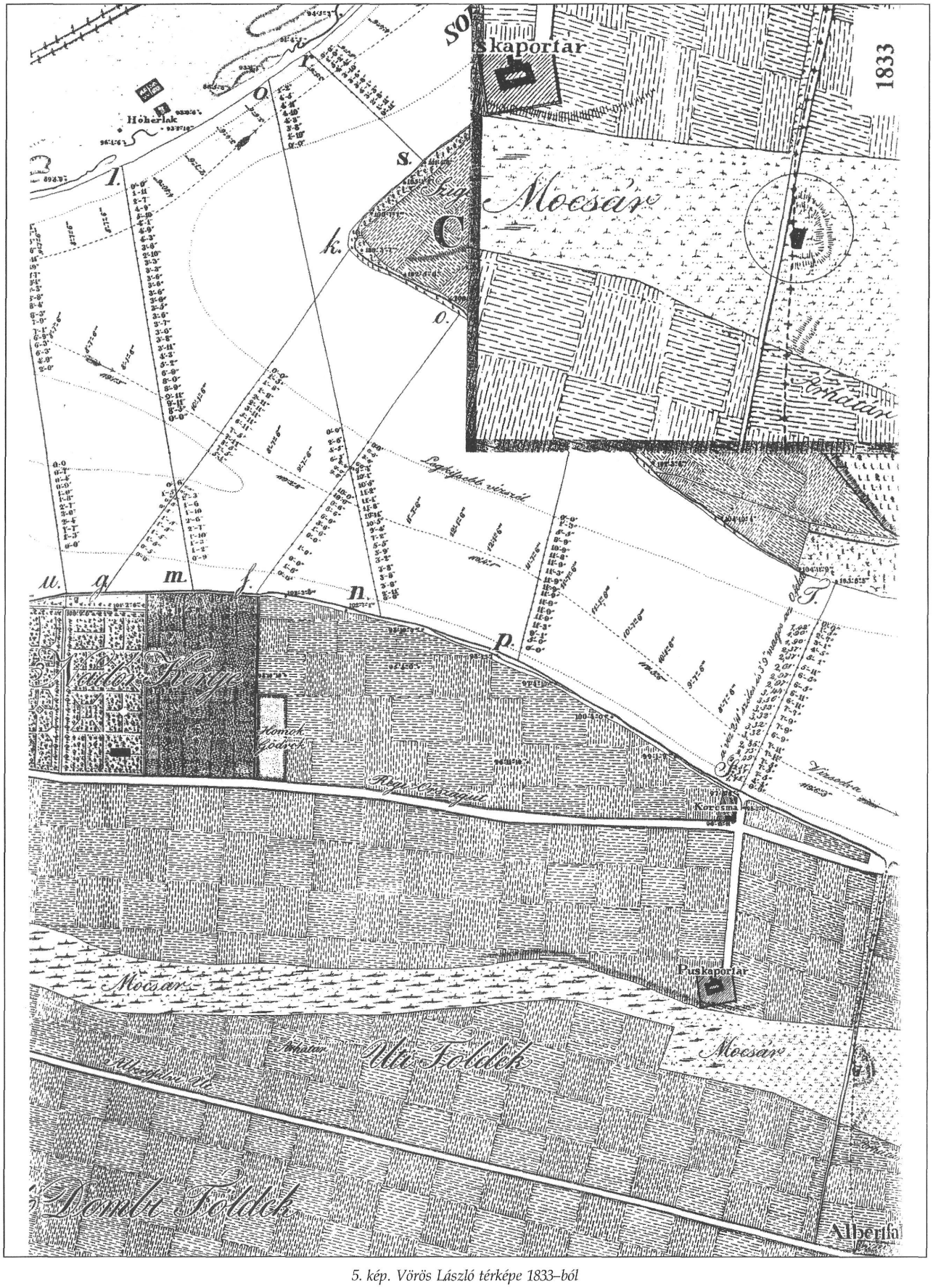

5. kép. Vörös László térképe 1833–ból

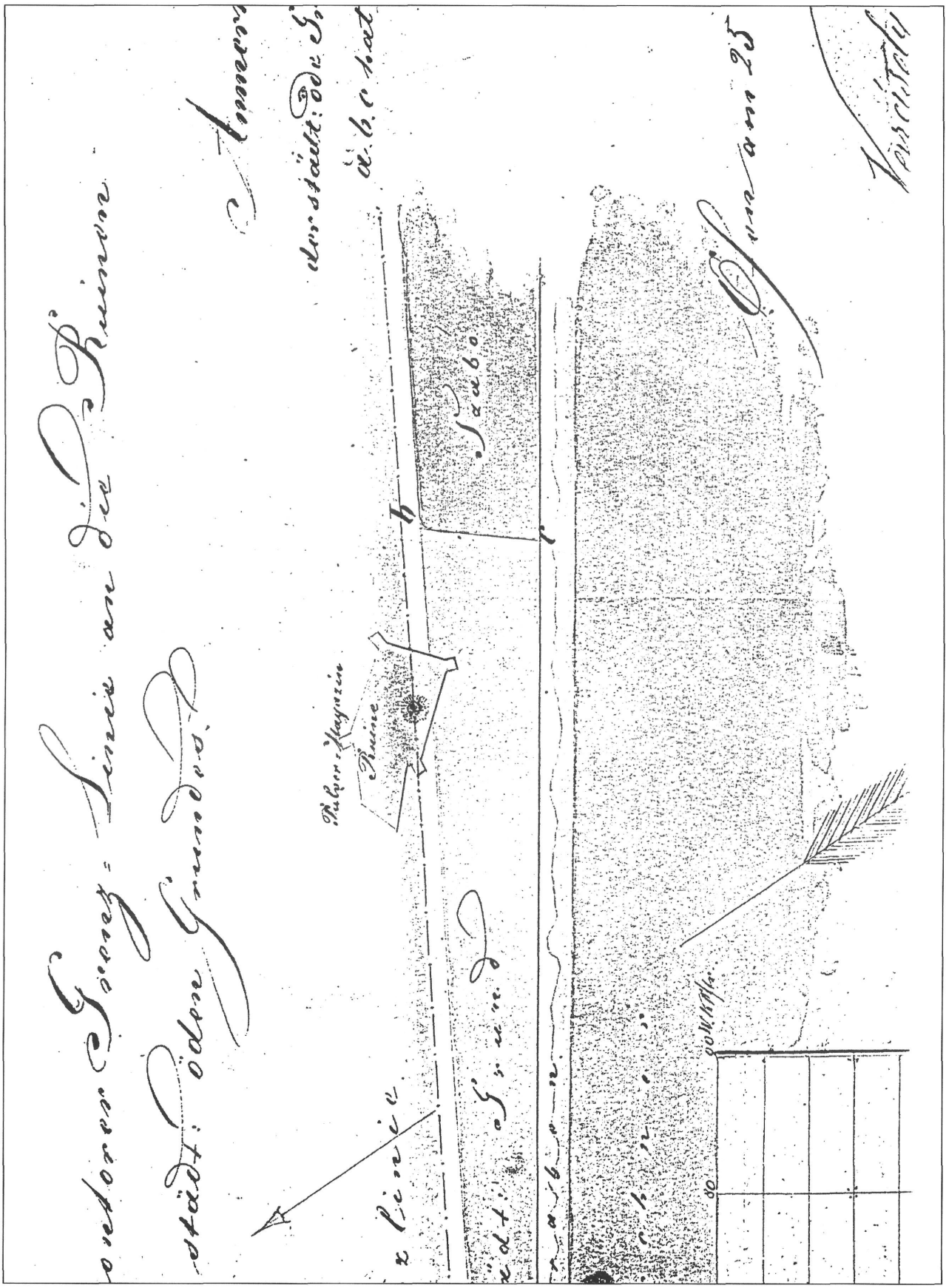

6. kép. Varásdy Lipót térképe 1858–ból

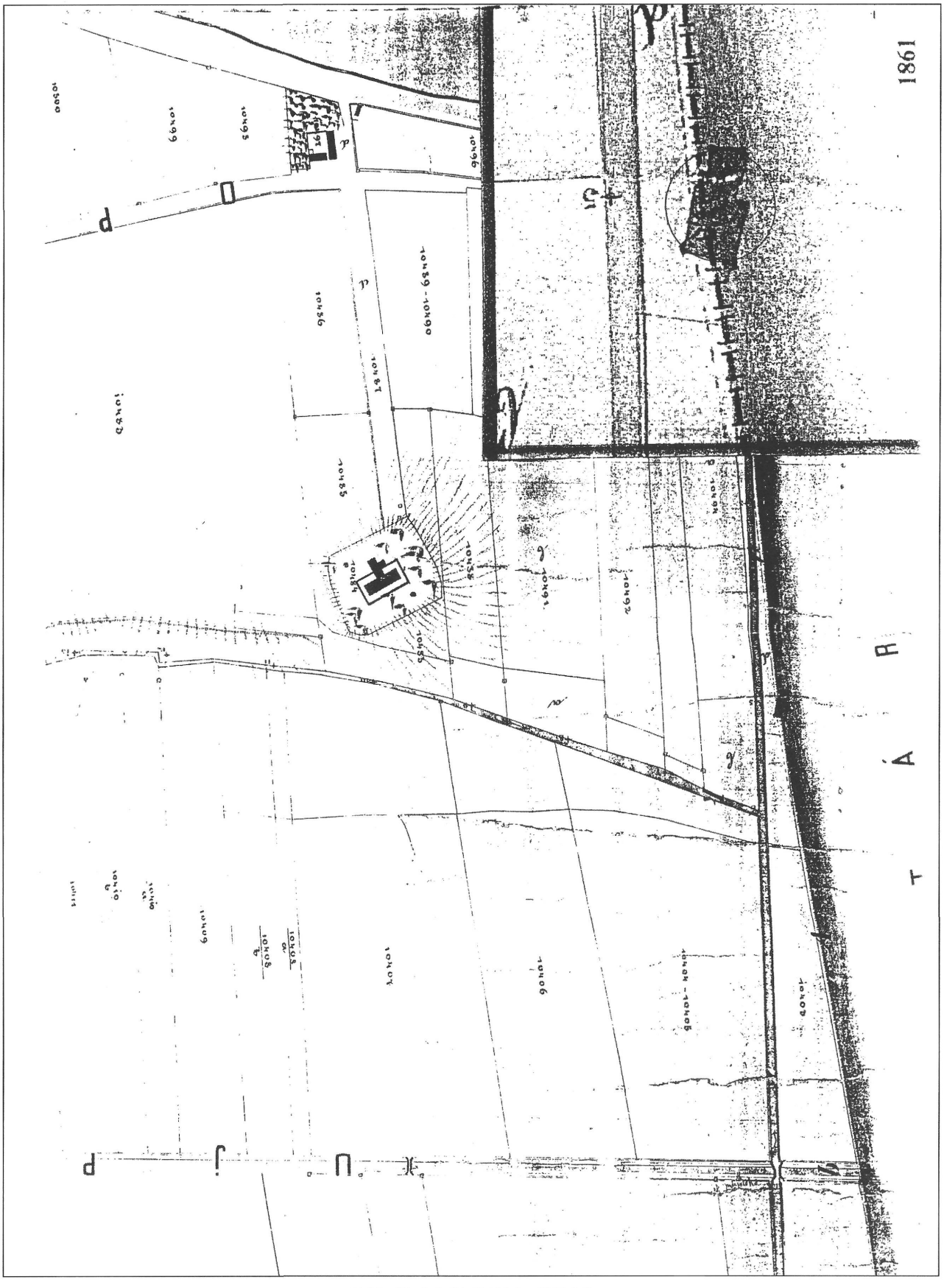

7. kép. Varásdy Lipót térképe 1861–ből

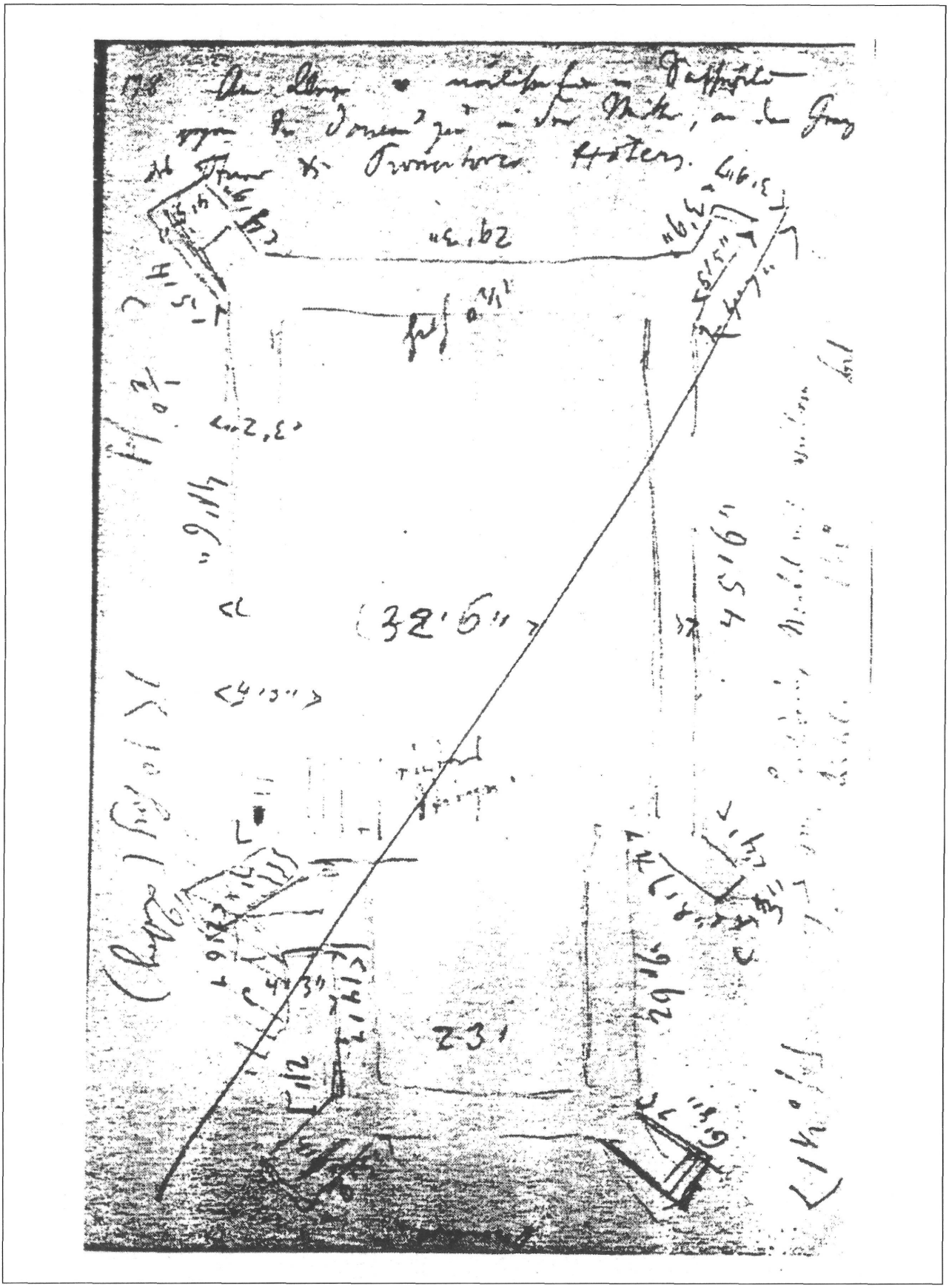

8. kép. Rómer Flóris felmérése a romról 1864–ben

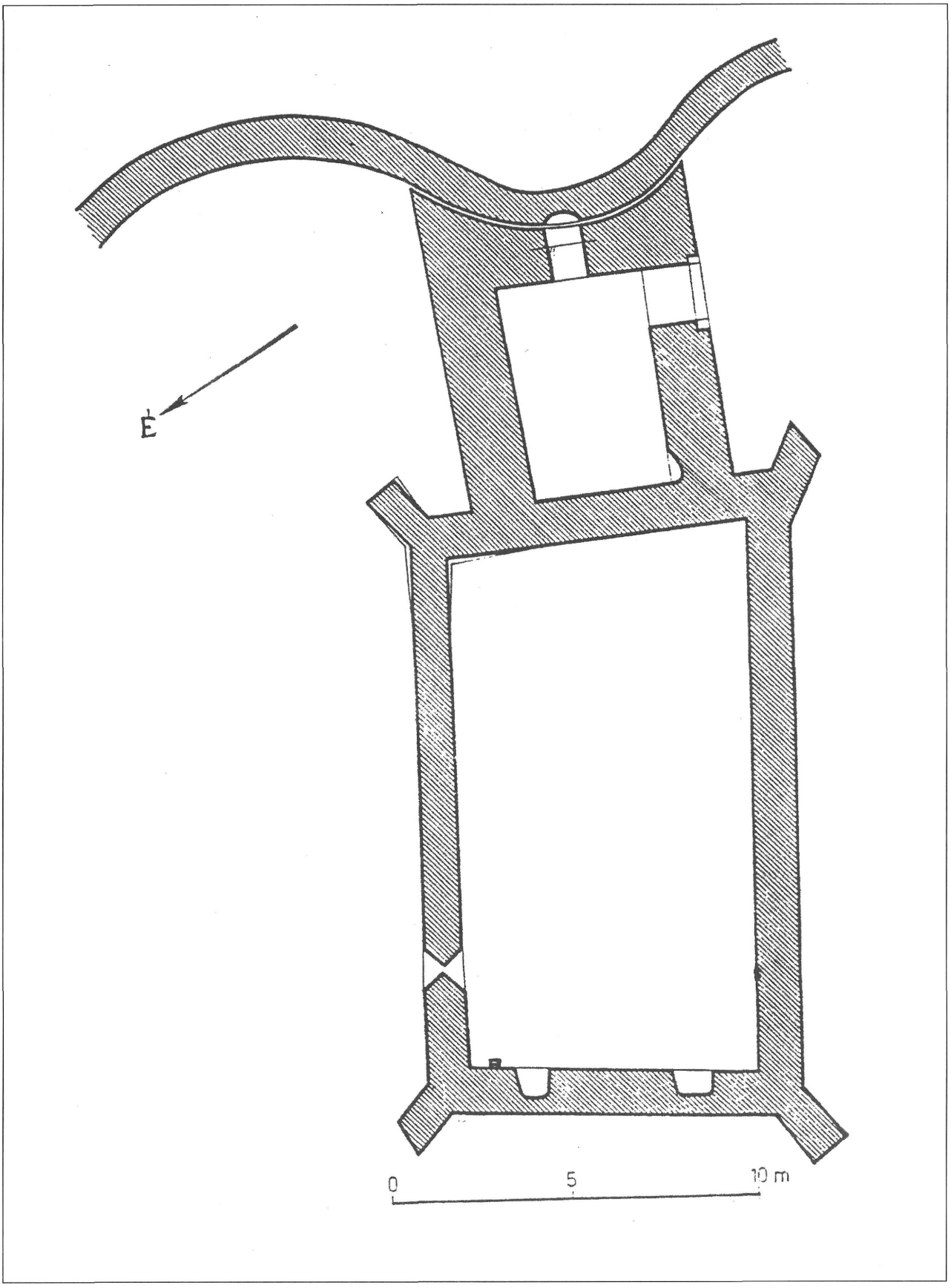

9. kép. Gerevich László felmérése 1943-ban

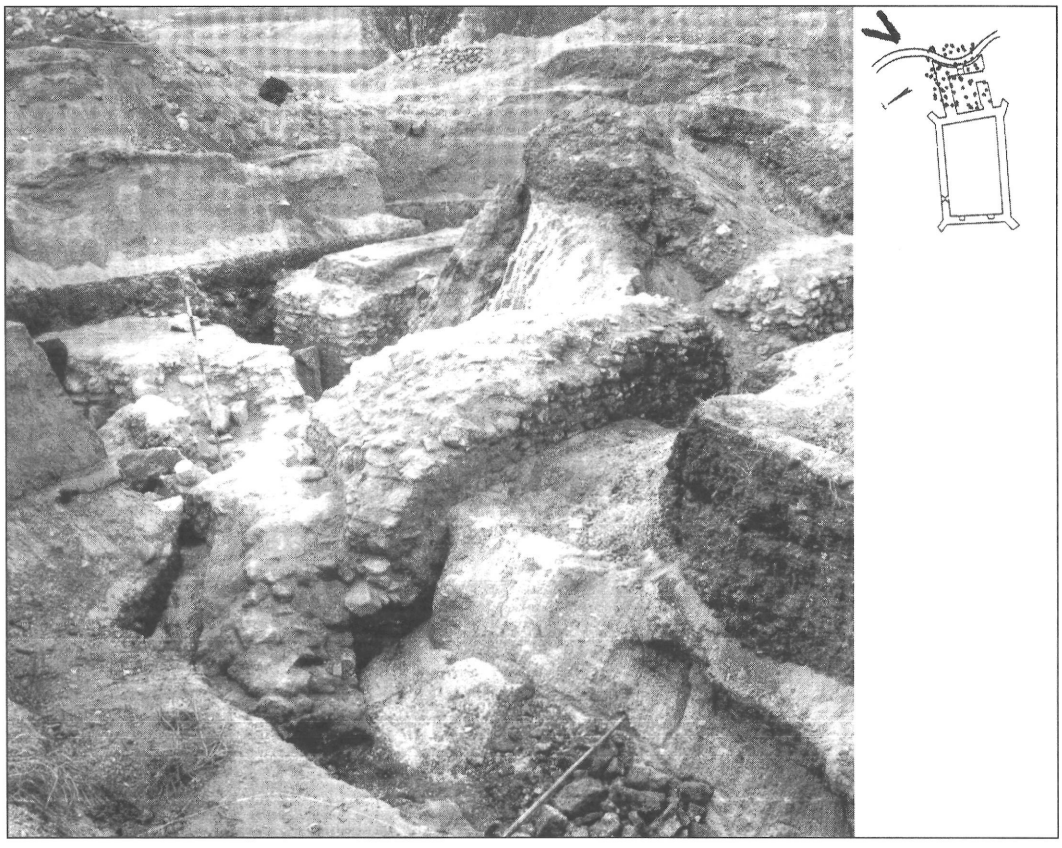

11. kép. Toronyrészletek (BTM Fotótár 1417.)

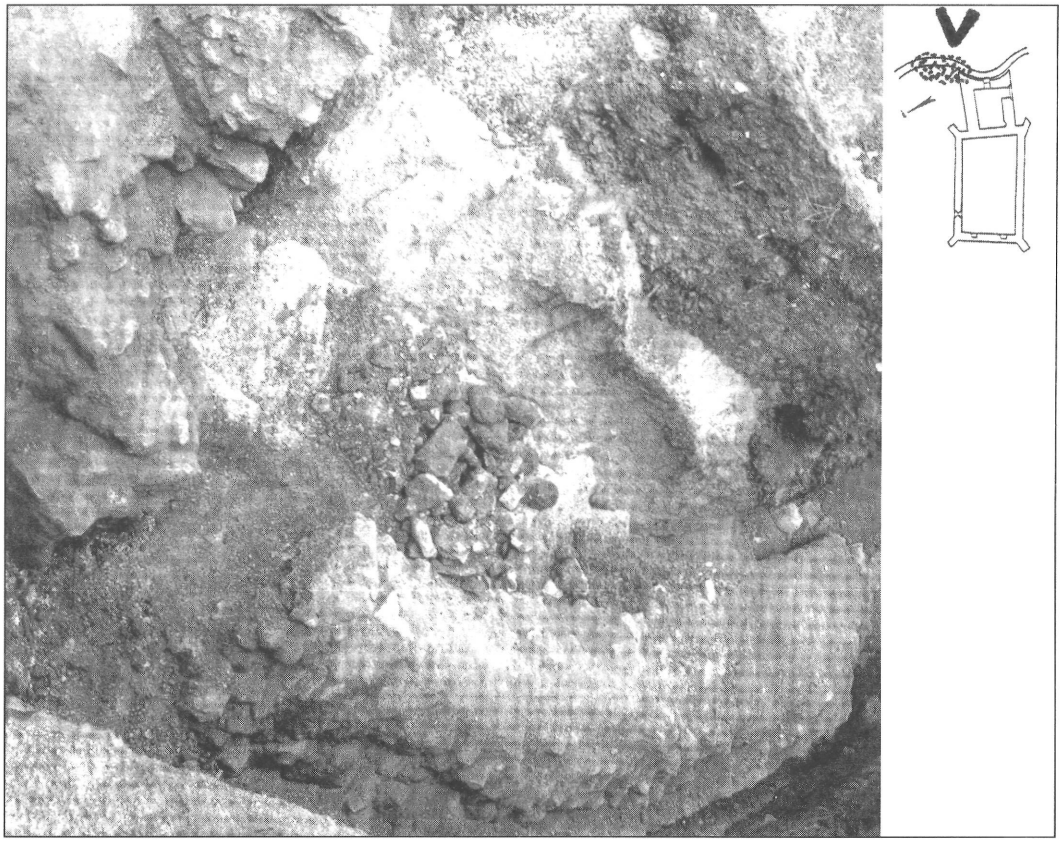

12. kép. Erődítési falak (BTM Fotótár 1408.)

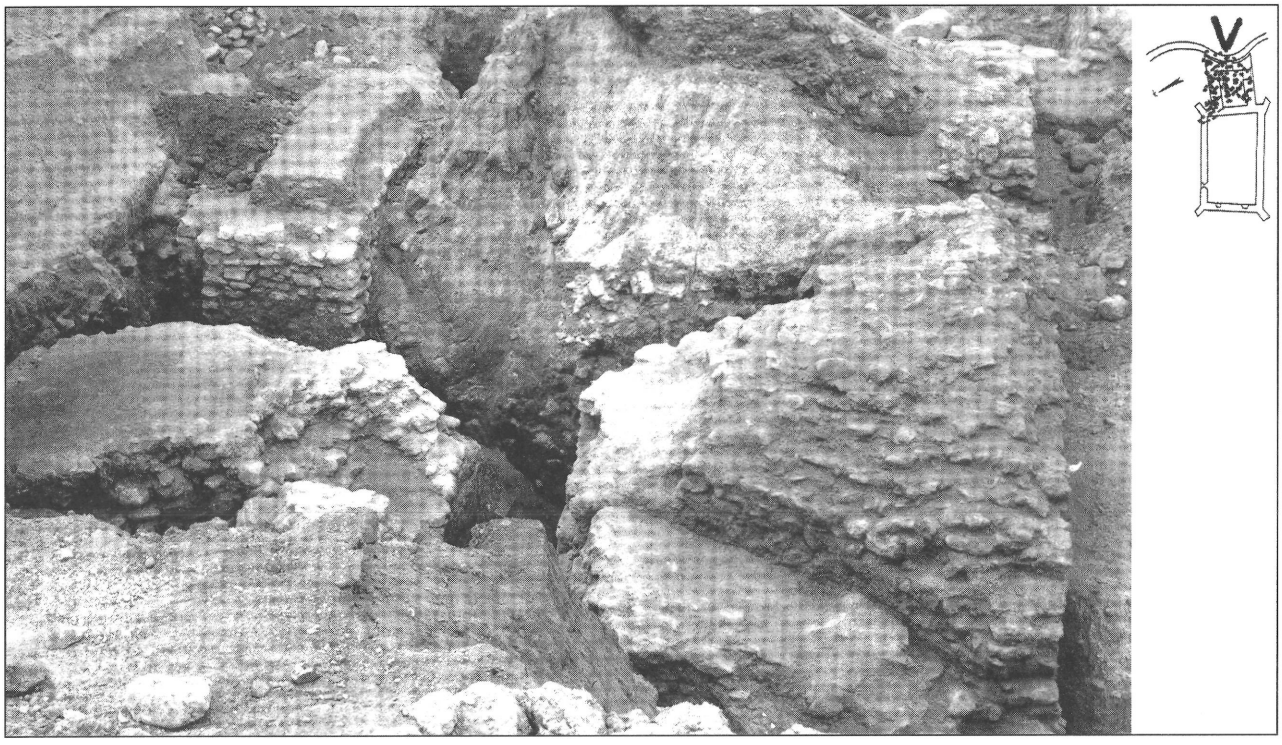

13. kép. A torony (BTM Fotótár 1413.)

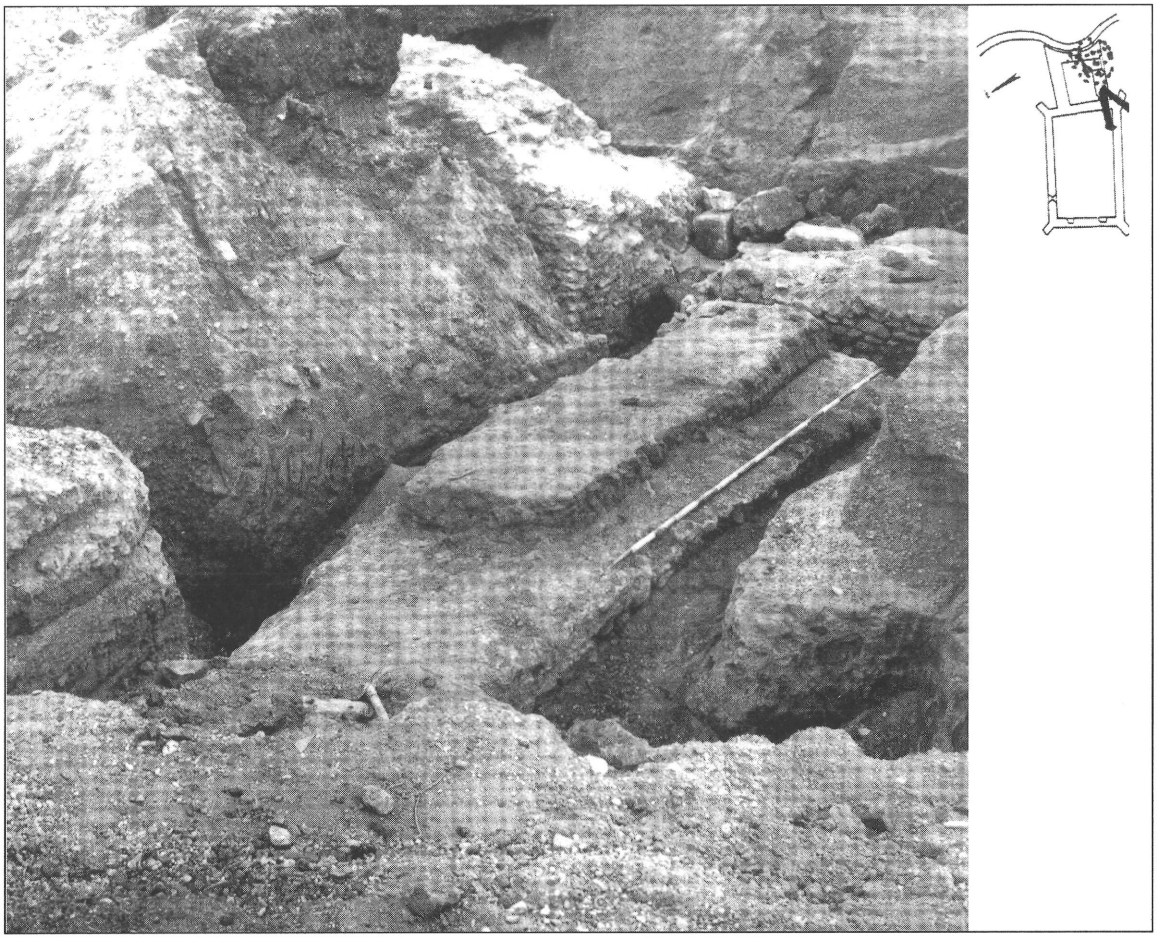

14. kép. Déli fal (BTM Fotótár 1405.)

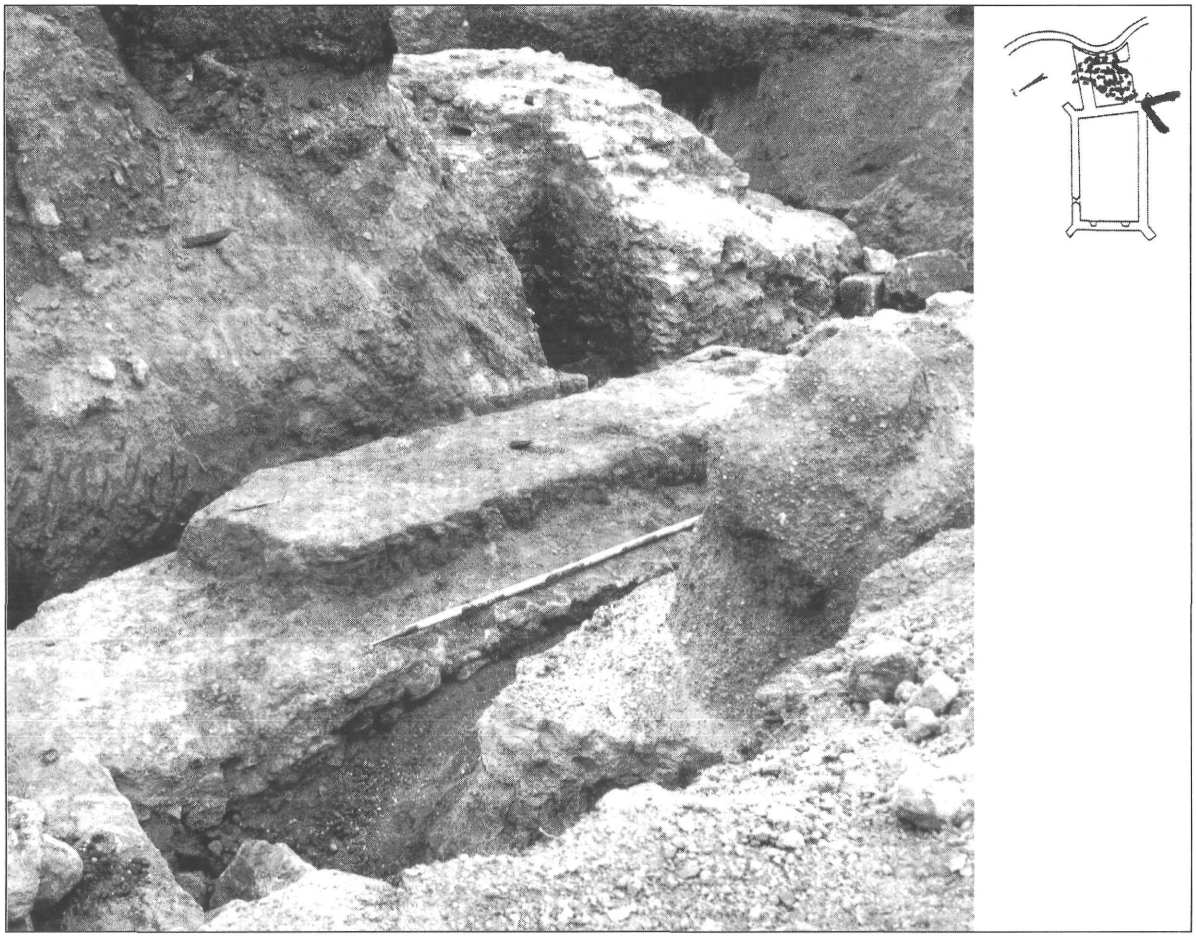

15. kép. A déli fal (BTM Fotótár 1406.)

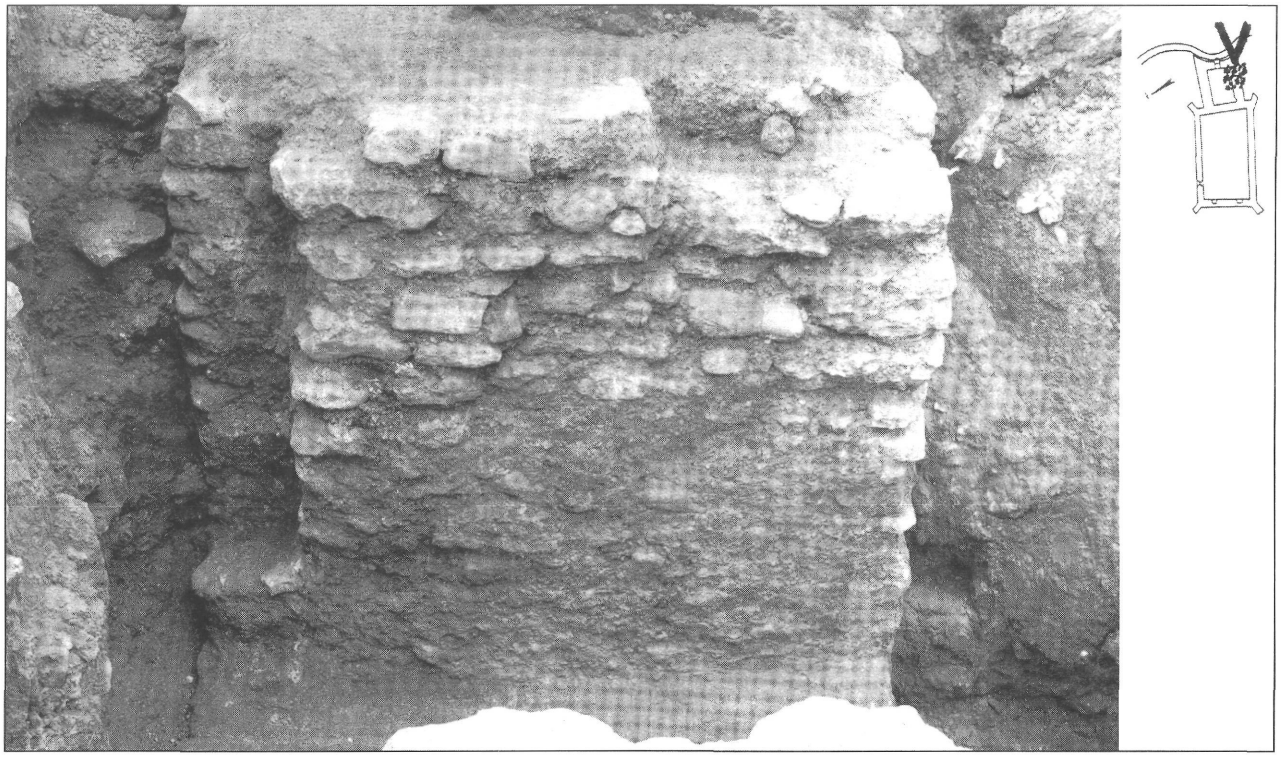

16. kép. A torony falazási részlete (BTM Fotótár 1414.)

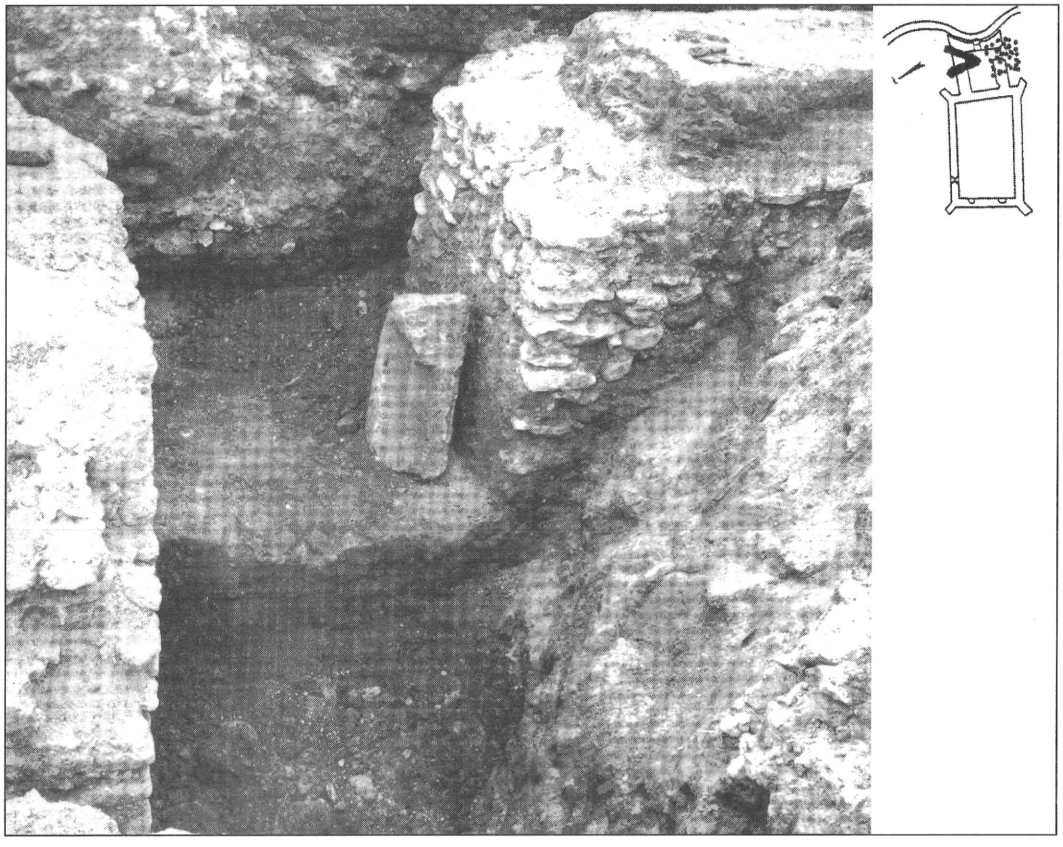

17. kép. Bejárat a toronyba (BTM Fotótár 1411.)

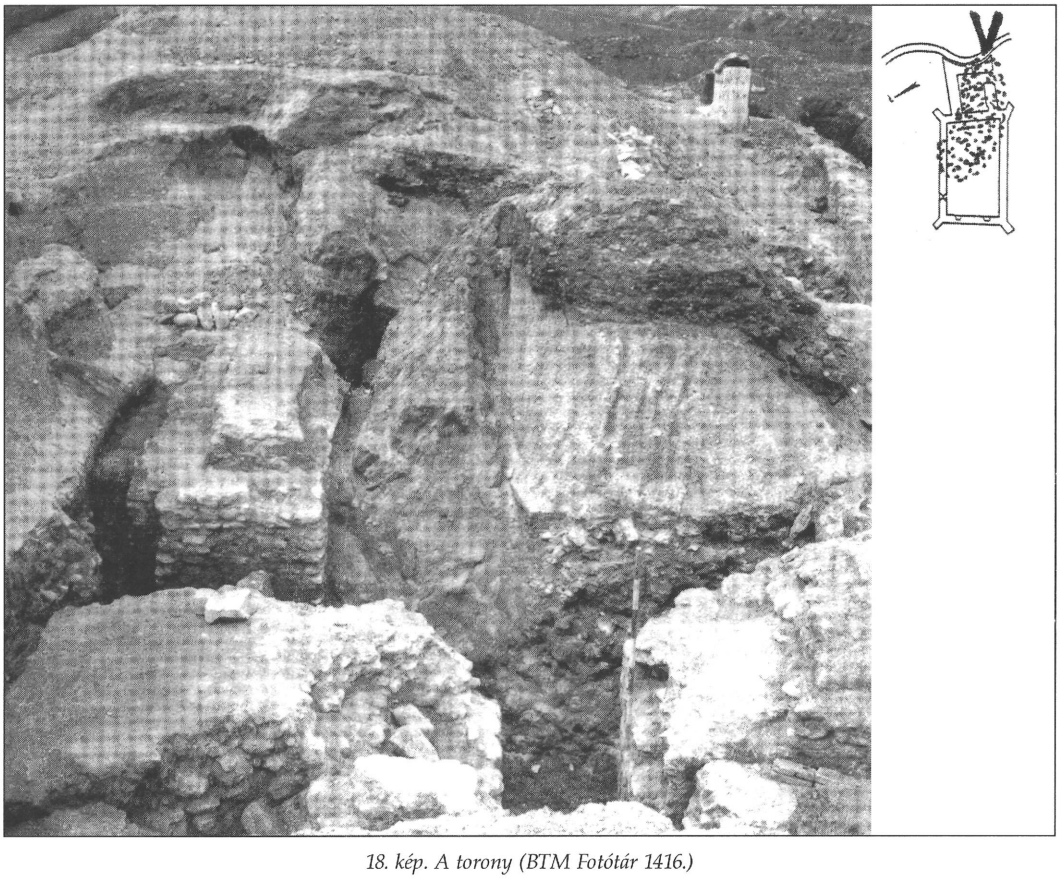

18. kép. A torony (BTM Fotótár 1416.)

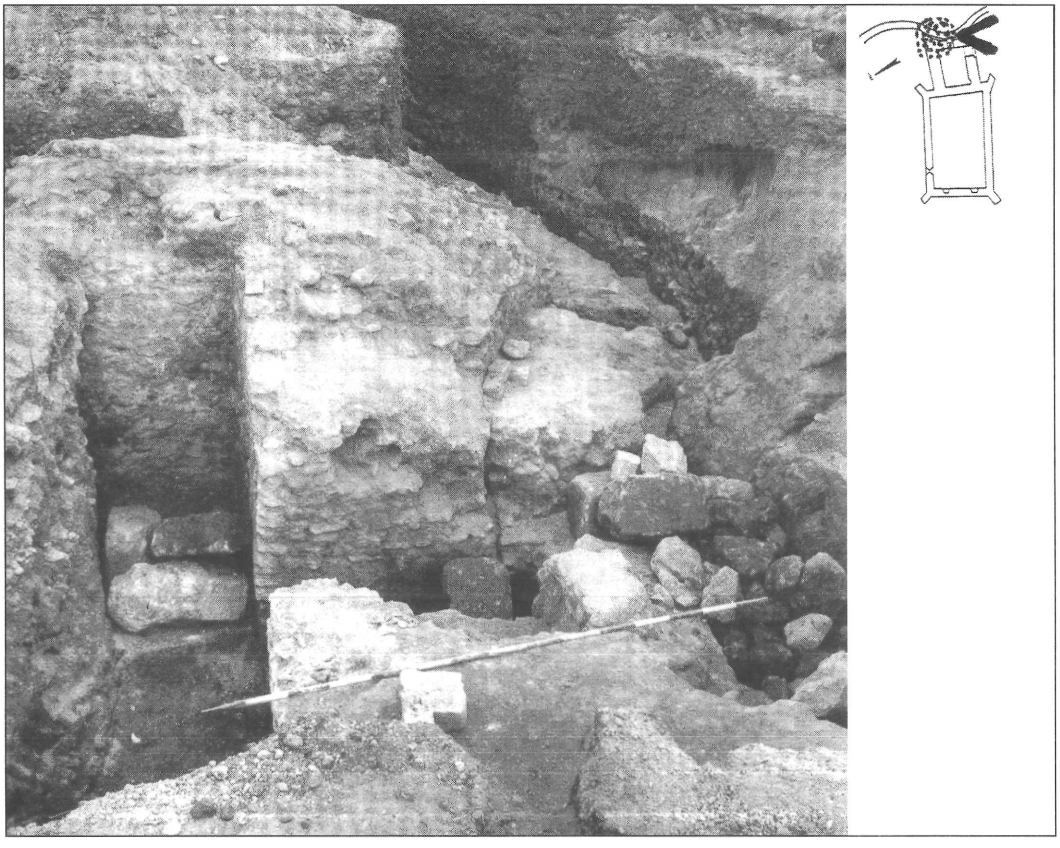

19. kép. Toronyrészletek (BTM Fotótár 1419.)

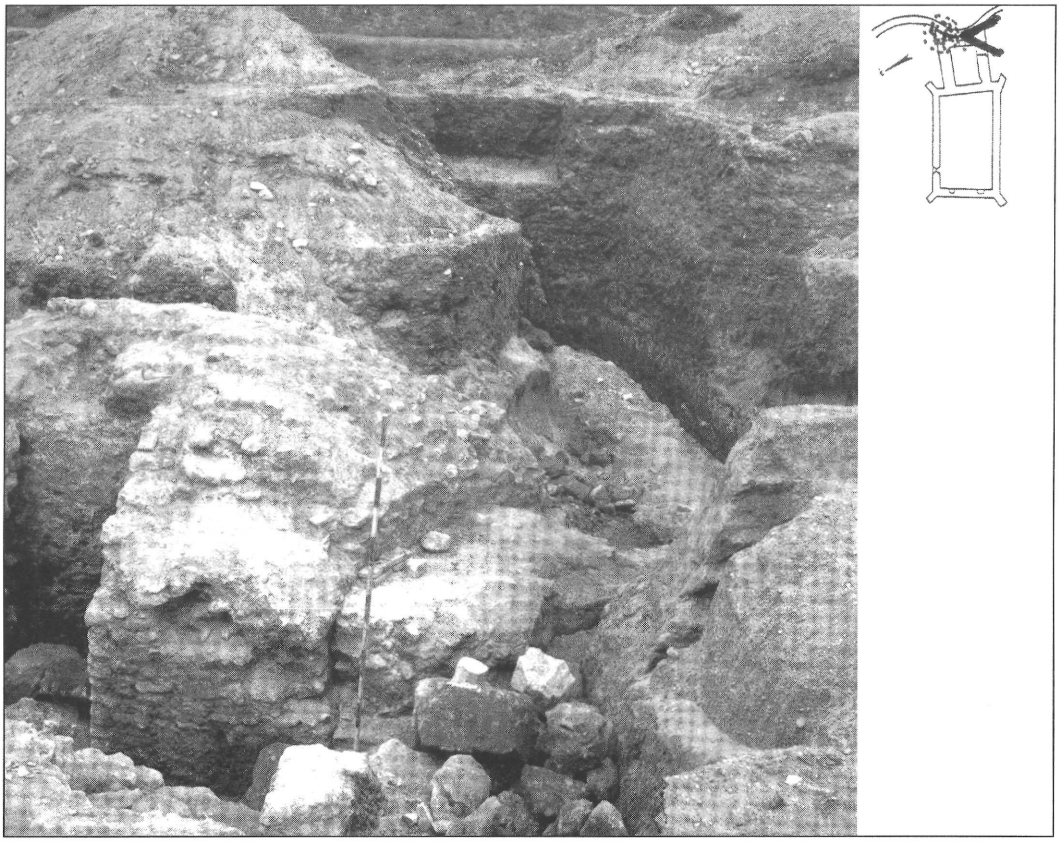

20. kép. Toronyrészletek (BTM Fotótár 1418.)

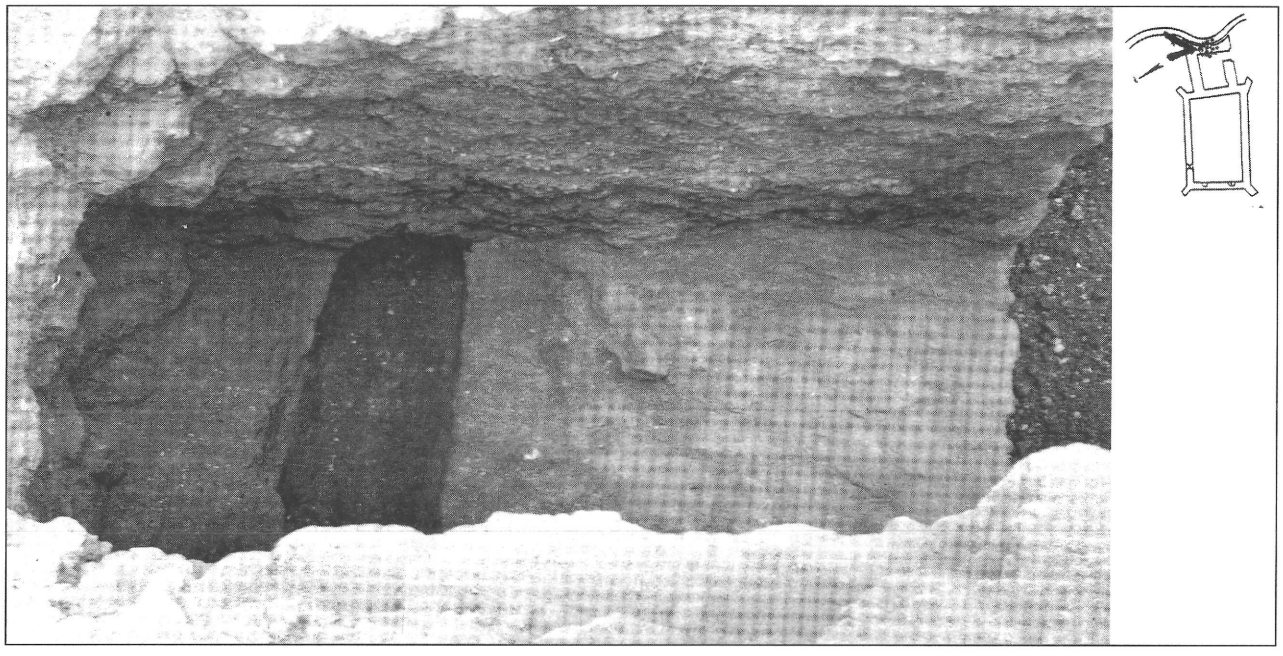

21. kép. A toronyba lévő csatorna (BTM Fotótár 1412.)

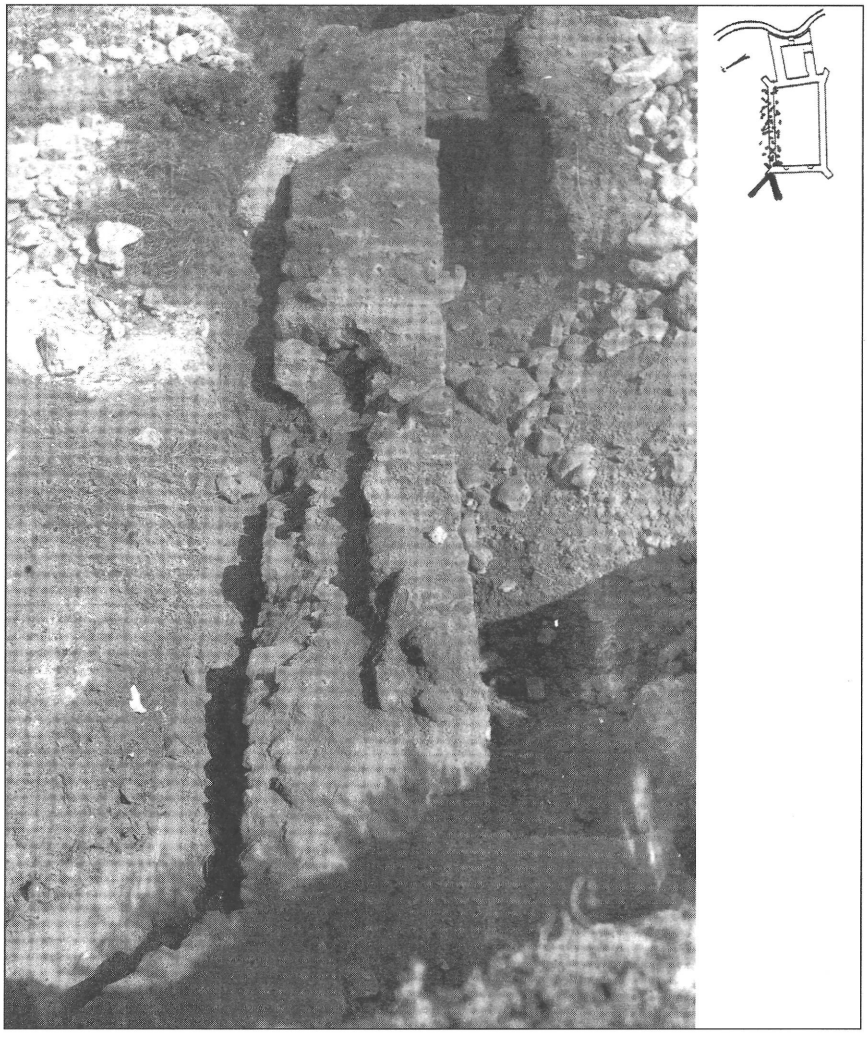

22. kép. A hosszú fal (BTM Fotótár 1403.)

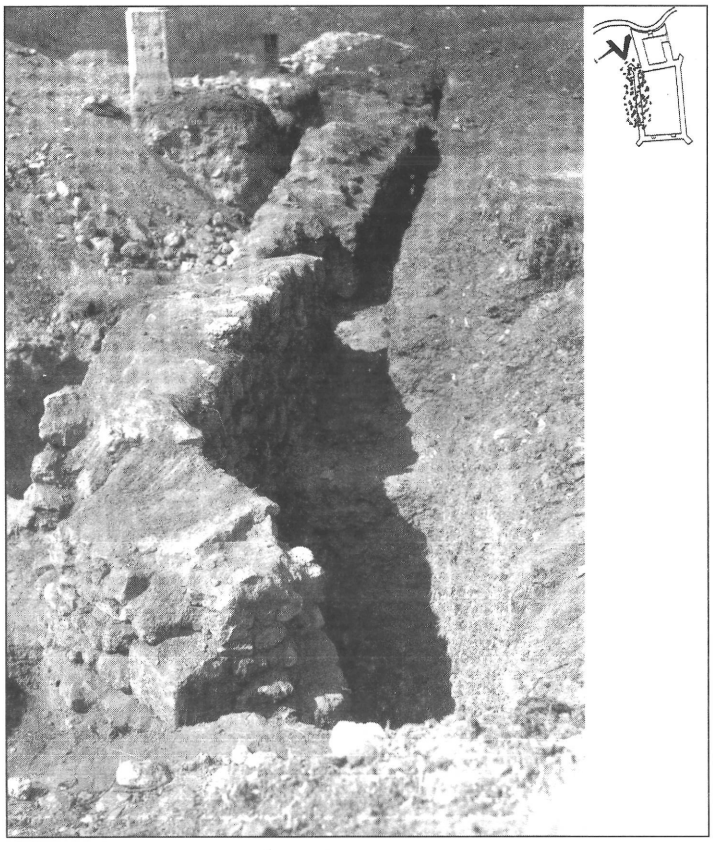

23. kép. Északi fal (BTM Fotótár 1404.)

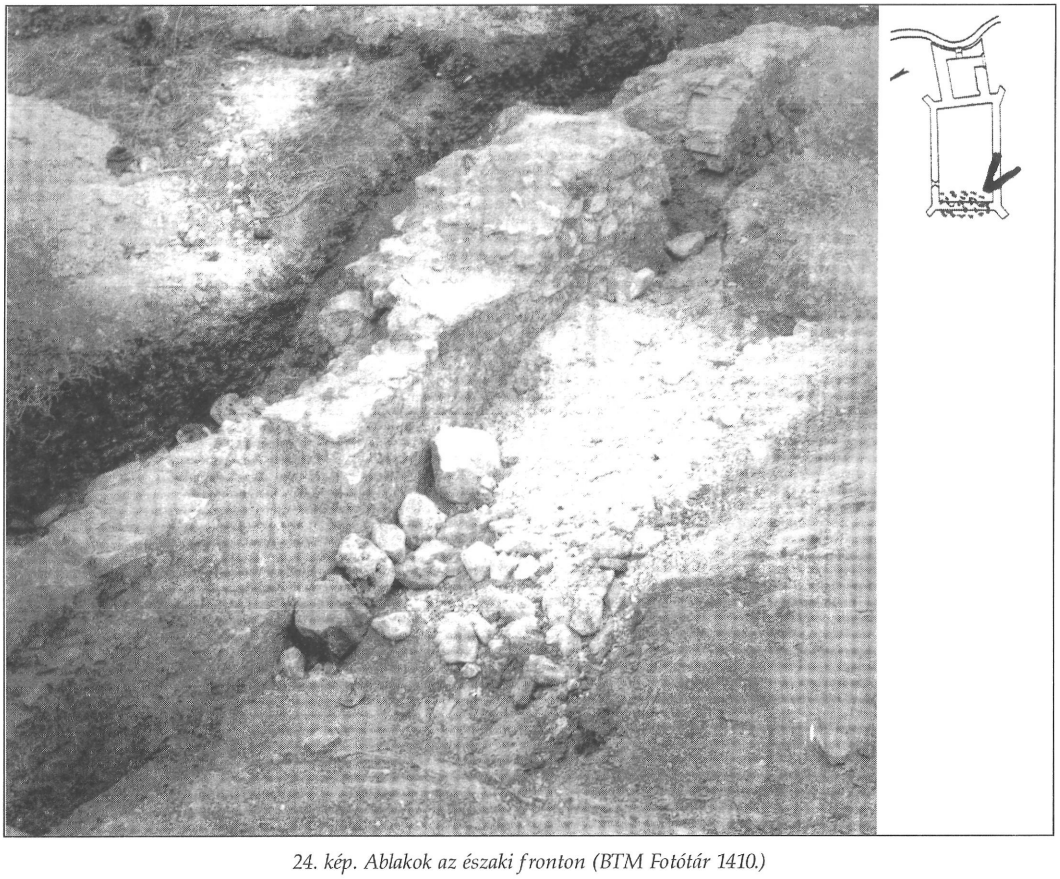

24. kép. Ablakok az északi fronton (BTM Fotótár 1410.)

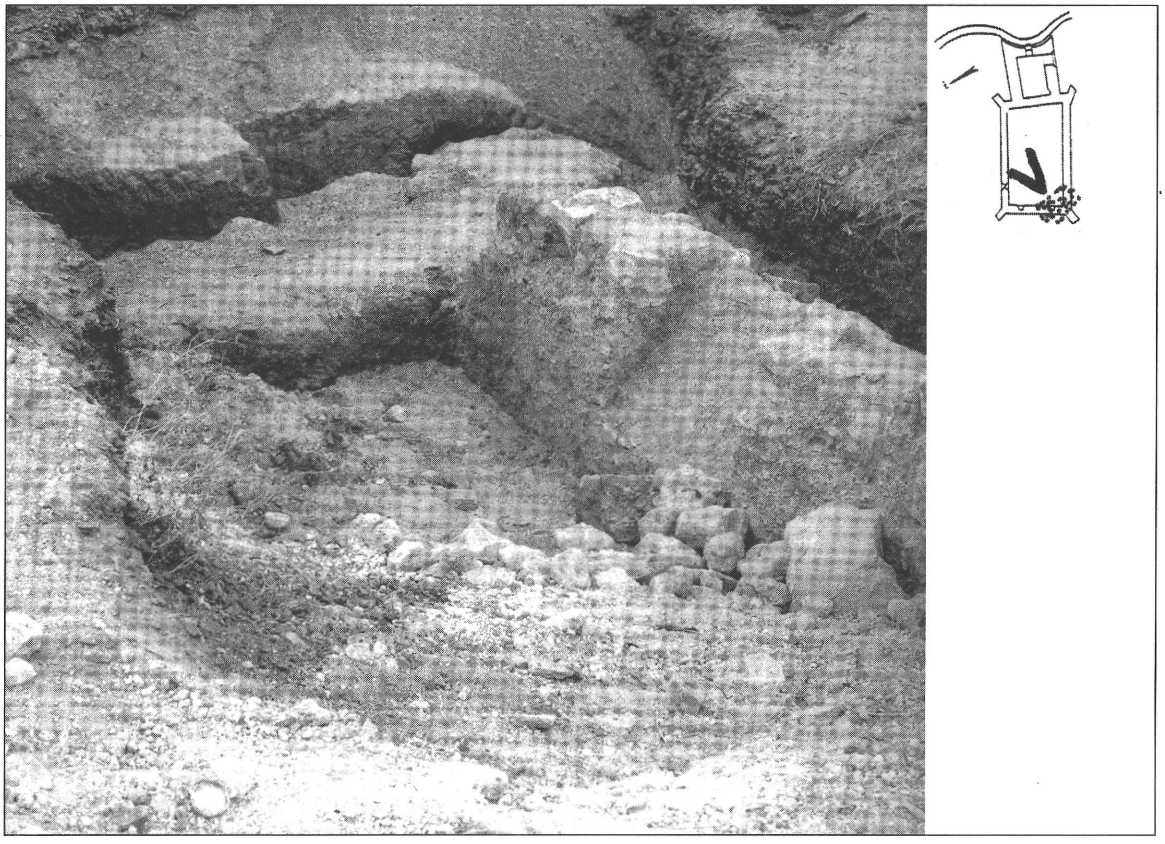

25. kép. Ablakok a nyugati falon (BTM Fotótár 1409.)

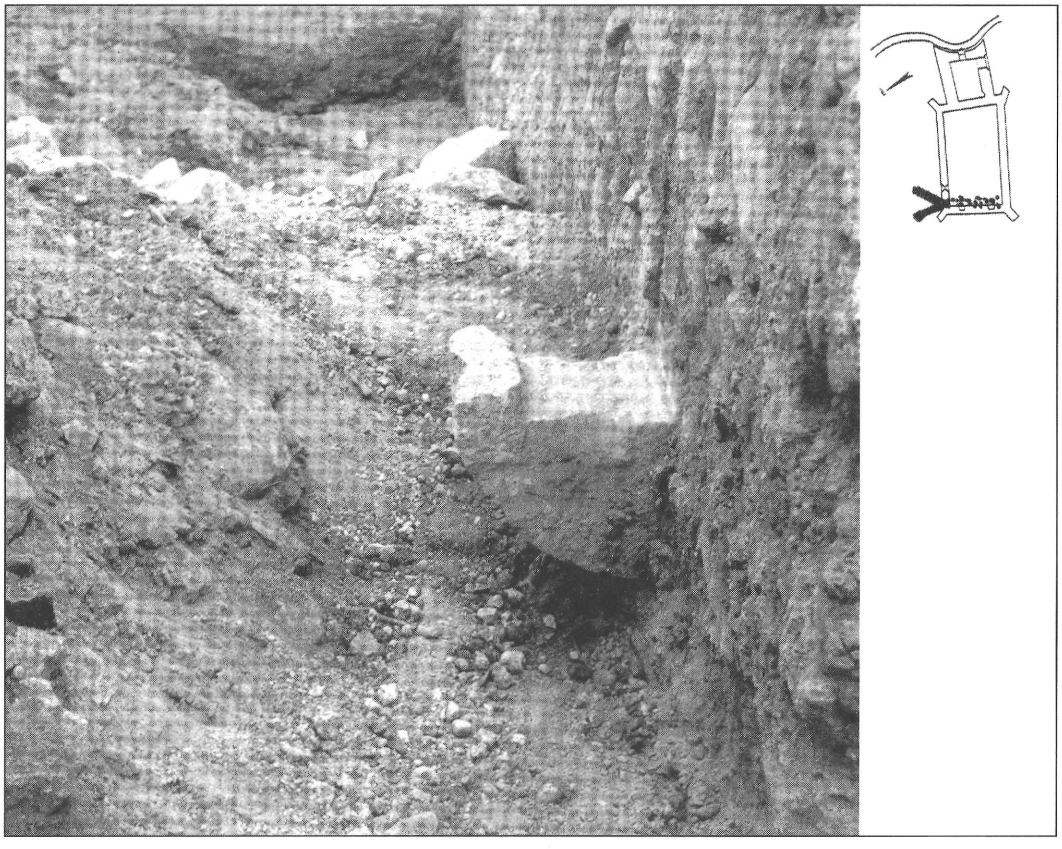

26. kép. Konzol a nyugati falon (BTM Fotótár 1407.)

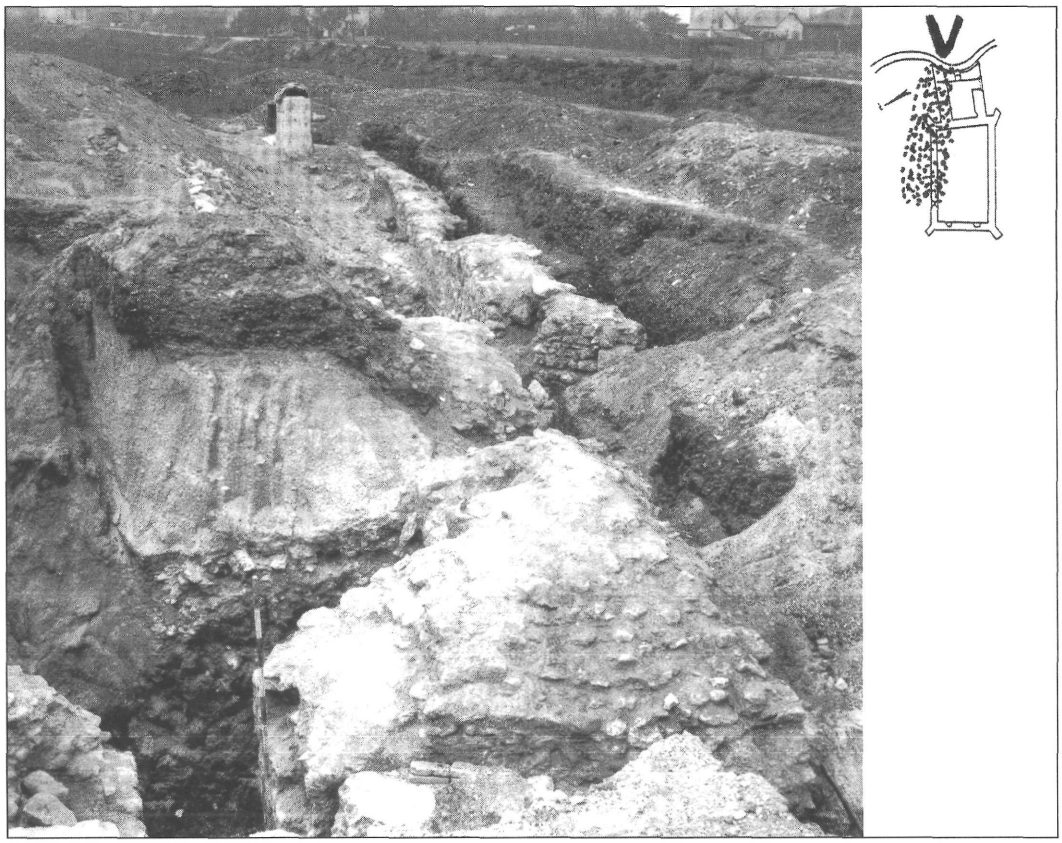

27. kép. A torony (BTM Fotótár 1415.)

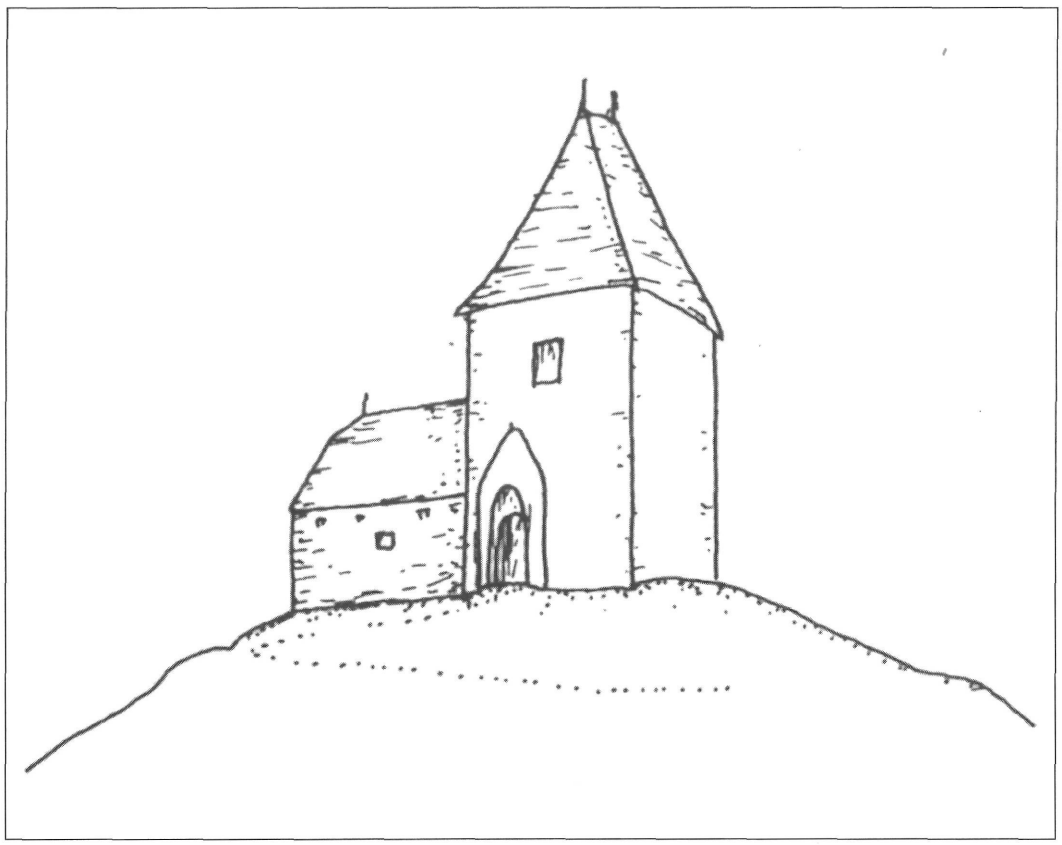

28. kép. Mátraszőlős–Kisvár rekonstrukciós ábrája

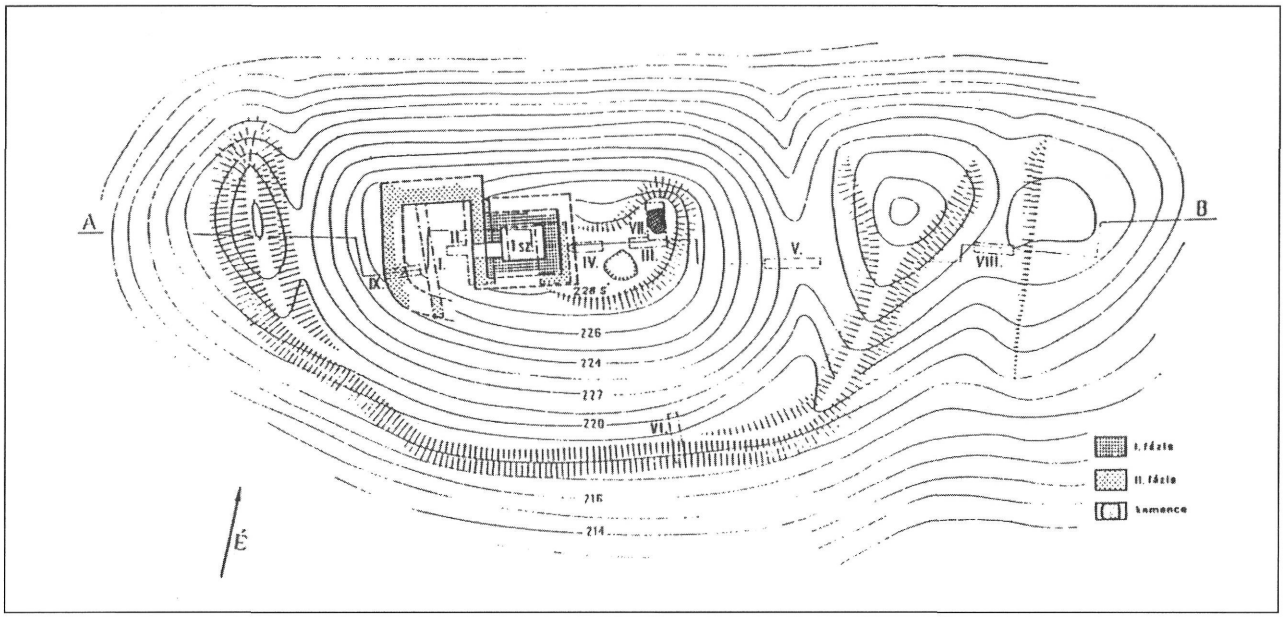

29. kép. Márianosztra–Bibervár alaprajza

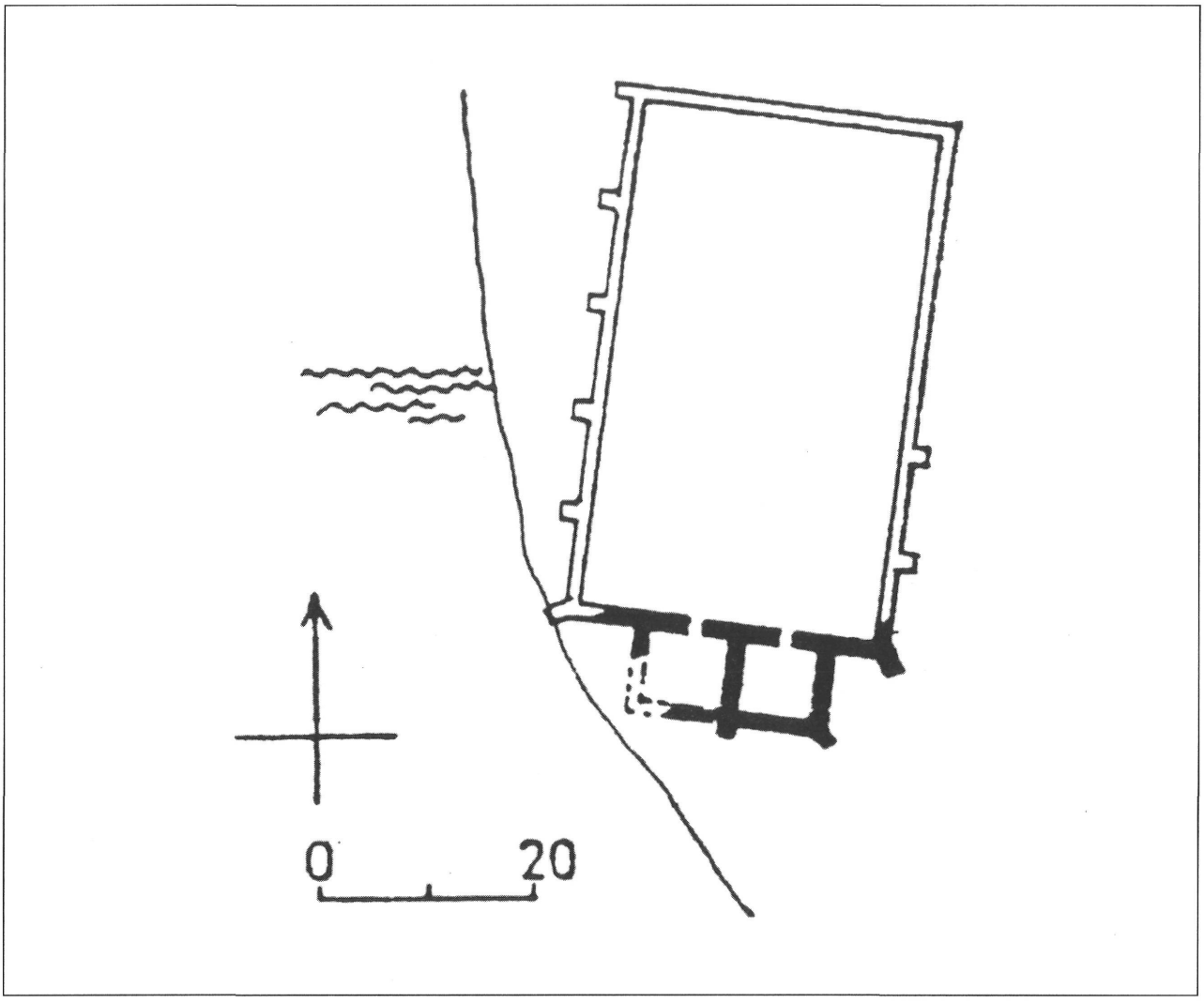

30. kép. Zlotterie, az erődítés alaprajza

RÖVIDÍTÉSEK

AAadr	=	*Antichitá Altoadriatiche (Udine)*
ActaAntHung	=	*Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)*
ActaArchHung	=	*Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)*
ActaHAHung	=	*Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)*
AEM	=	*Arhäologische epigraphische Mitteilungen aus Österreich–Ungarn (Wien)*
AEp	=	*Année Épigraphique (Paris)*
Agria	=	*Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)*
AI	=	*Archaeologia Iugoslavica (Beograd)*
AIJ	=	*Hoffilier, V – Saria, B.: Antike Inschriften aus Jugoslawien I. Noricum und Pannonia Superior. Zagreb, 1939.*
AKorr	=	*Archäologisches Korrespondenzblatt (Mainz)*
Alba Regia	=	*Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)*
AMR	=	*Aquincumi Múzeum és Romterület*
AntHung	=	*Antiquitas Hungarica (Budapest)*
AntTan	=	*Antik Tanulmányok*
Antaeus	=	*Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)*
ANTIDΩPON	=	*Uzdarje Dragoslavu Srejoviæu*
Aquincumi füzetek	=	*Aquincum. A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései. (Budapest)*
AqNostr	=	*Aquincum Nostrum (Budapest)*
ArchÉrt	=	*Archaeologiai Értesítő (Budapest)*
ArchHung	=	*Archaeologia Hungarica (Budapest)*
ArchKözl	=	*Archaeológiai Közlemények (Pest)*
ArchMed	=	*Archaeologia Medievale (Firenze)*
ASF	=	*Archaeologica Slovaca Fontes (Bratislava)*
AV	=	*Arheološki Vestnik (Ljubjana)*
Balcanica	=	*Balcanica. Revue de l'Institut d'Études et Recherches Balkaniques (Bucureşti)*
BÁMÉ	=	*A Béri Balog Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)*
Banatica	=	*Banatica (Resita)*
BAR Int. Ser.	=	*British Archaeological Reports, International Series (Oxford)*
BAR Suppl. Ser.	=	*British Archaeological Reports, Supplementary Series (Oxford)*
BJ	=	*Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseum in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande (Köln)*
BJ–Bh	=	*Bonner Jahrbücher, Beiheft (Köln)*
BM	=	*Budapest Műemlékei*
Bptört	=	*Budapest története*
BRGK	=	*Bericht der Römisch–Germanischen Komission (Berlin)*
BTOE	=	*Budapest történetének okleveles emlékei*
BudRég	=	*Budapest Régiségei (Budapest)*
BVbl	=	*Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)*
CarnuntumJb	=	*Carnuntum Jahrbuch (Graz)*
CIL	=	*Corpus Inscriptionum Latinarum*
CNH	=	*Réthy László: Corpus nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár I–II. Árpád–házi és vegyesházi királyok kora Bp. 1899–1907.*
CommArchHung	=	*Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)*
CSIR Ung.	=	*Corpus Signorum Imperii Romani Ungarn*
CSIR Ö.	=	*Corpus Signorum Inperii Romani Österreich (Wien)*
Dacia	=	*Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne (Bucarest)*
Dar–Sagl	=	*Daremberg, Ch. – Saglio, E.: Dictionaire des antiquités grecques et romaines. Paris, 1877-1919.*
DissArch	=	*Dissertationes Archaeologicae ex Instotuto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae (Budapest)*

DissMonSADJ	=	*Dissertationes et Monographiae Saveza Arheoloških Društava Jugoslavije (Beograd)*
DissPann	=	*Dissertationes Pannonicae (Budapest)*
EDH	=	*Epigraphische Datenbank Heidelberg*
EPRO	=	*Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire Romain (Leiden)*
EMÉ	=	*Az EgriMúzeum Évkönyve (Eger)*
Eszt. k. m. lt.	=	*Esztergomi káptalan magán levéltára*
Eszt. Prim lt.	=	*Esztergomi Prímási levéltár*
FolArch	=	*Folia Archaeologica (Budapest)*
Gallia	=	*Gallia. Fouilles et Monuments Archéologique en France Métropolitaine (Paris)*
Germania	=	*Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommmission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)*
HK	=	*Hadtörténelmi Közlemények*
HO	=	*Hazai Okmánytár. Codex diplomaticus patrius. Kiadják: Nagy Imre, Paur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső. I–V. Győr, 1865–1873. Ipoly Arnold, Nagy Imre és Véghelyi Dezső. VI–VIII. Bp. 1876–1891.*
HOMÉ	=	*A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)*
IDR	=	*Iscripiile Daciei Romane. Bucurest,i 1975–*
ILS	=	*Inscriptiones Latinae Selectae*
Intercisa I.	=	*Barkóczi, L.–Fülep, F.–Nemeskéri, I.–Alföldi, M R.–Sági, K.: Intercisa 1. (Dunapentele–Sztalinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung 33. Bp. 1954.*
Intercisa II.	=	*Intercisa (Dunapentele–Sztalinváros. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. 2. ArchHung 36. Bp. 1954.*
IPH	=	*Inventaria Praehistorica Hungariae*
JPMÉ	=	*Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)*
JRA	=	*Journal of Roman Archaeology*
KMK	=	*A Komárommegyei Múzeumok Közleményei (Tata)*
KultKözl	=	*Kulturális Közlöny (Budapest)*
Laurea Aquicenses		*Aquincumi babérágak. Kuzsinszky Bálint emlékének. 1-2. köt. Bp. 1938. DissPann Ser. 2. No. 10-11.*
MAG	=	*Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft (Wien)*
MAIU	=	*ld. MittArchInst*
MEFRA	=	*Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Français de Rome*
MHB	=	*Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)*
MittArchInst	=	*Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)*
MK	=	*Múzeumi Közlemények (Budapest)*
MKÉ	=	*Múzeumi és Könyvtári Értesítő (Budapest)*
MPK	=	*Mitteilungen der Prähistorischen Komission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften (Wien)*
MOL	=	*Magyar Országos Levéltár*
MRT 7	=	*Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás*
MúzFüz	=	*Múzeumi Füzetek*
MZ	=	*Mainzer Zeitschrift (Mainz)*
NNU	=	*Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte (Hildesheim)*
Neue Pauly	=	*Der Neue Pauly, Enzyklopädie der Antike. Stuttgart, 1996–*
OL	=	*Országos Levéltár*
PA	=	*Památky Archeologické (Praha)*
PBF	=	*Prähistorische Bronzefunde (München)*
PRT	=	*A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. Erdélyi László, Sörös Pongrác. I–XII/B. Bp. 1902–1916.*
PZ	=	*Praehistorische Zeitschroft (Berlin)*
PWRE	=	*ld. RE*

RA	=	*Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943. II/2–3. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1961. II/4. Szerk. Szentpérery Imre–Borsa Iván. Bp. 1987.*
RE	=	*Paulys Realenciklopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Stuttgart)*
RégFüz	=	*Régészeti Füzetek (Budapest)*
RIB	=	*Collingwood, R. G.–Wright, R. P.: Roman Inscriptions of Britain. Oxford, 1965.*
RFS	=	*Roman Frontiers Studies (Exeter)*
RIU	=	*Die römischen Inschriften Ungarns*
RLÖ	=	*Der Römische Limes in Österreich (Wien)*
RLU	=	*Der römische Limes in Ungarn (Székesfehérvár)*
Sargetia	=	*Sargetia. Acta Musei Devensis (Deva)*
Sastuma	=	*Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde (Bonn)*
Situla	=	*Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis (Ljubjana)*
SlA	=	*Slovenská Archeologia (Bratislava)*
SÖAI	=	*Sonderschriften des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien (Wien)*
Specimina Nova	=	*Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis (Pécs)*
StComit	=	*Studia Comitatensia (Szentendre)*
StudArch	=	*Studia Archaeologica (Budapest)*
StudClass	=	*Studia Classica*
ŠtZ	=	*Študijné Zvesti Arheologického Ústavu Slovenskej Akademie Vied (Nitra)*
TBM	=	*Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)*
TrZ	=	*Trierer Zeitschrift für Geschichte und Kunst des Trier Landes und seiner Nachbargebiete (Trier)*
VAH	=	*Varia Archaeologia Hungarica (Budapest)*
VAHD	=	*Vejsnik za Archeologiju i Historiju Dalmatinsku (Split)*
VAMZ	=	*Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)*
Veszp. k. m. lt.	=	*Veszprémi káptalan magán levéltára*
VHAD	=	*Vjesnik Hrvatskog Arheološkog Društva (Zagreb)*
VMMK	=	*A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)*
WZUB	=	*Wissenschaftliche Zeitschrift der Humbold-Universität zu Berlin. Gesellschafts- und Sprachwiss. Reihe (Berlin)*
ZW	=	*Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann, Carl Werner, Georg Müller, Gustav Gündisch. I–VII. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991.*
ZSO	=	*Zsigmond-kori Oklevéltár*